HEGEDÜS GÉZA

VILÁGIRODALMI ARCKÉPCSARNOK

TARTALOM

RÖVID ELŐSZÓ

HOMÉROSZ
(Kr. e. VIII. század)

HÉSZIODOSZ
(Kr. e. VIII. század...)

A szépprózа ókora

SZOPHOKLÉSZ
(Kr. e. 496-Kr. e. 406)

HÉRODOTOSZ
(Kr. e. 484-Kr. e. 425)

PLATÓN
(Kr. e. 427-Kr. e. 347)

ARISZTOPHANÉSZ
(Kr. e. 450- ? Kr. e. IV. század első negyede)

MARCUS TULLIUS CICERO
(Kr. e. 106-Kr. e. 43)

PUBLIUS VERGILIUS MARO
(Kr. e. 70-Kr. e. 19)

QUINTUS HORATIUS FLACCUS
(Kr. e. 65-Kr. u. 8)

PUBLIUS OVIDIUS NASO
(Kr. e. 43-Kr. u. 17)

AURELIUS AUGUSTINUS
(354-430)

CHRÉTIEN DE TROYES
(XII. század)

DANTE
(1265-1321)

FRANCESCO PETRARCA
(1304-1374)

GIOVANNI BOCCACCIO
(1313-1375)

GEOFFREY CHAUCER
(1344-1400)

FRANÇOIS VILLON
(1431?-1463?)

NICCOLO MACHIAVELLI
(1469-1527)

NAVARRAI MARGIT
(1492-1549)

FRANÇOIS RABELAIS
(1493-1553)

LUIS DE CAMÕES
(1524-1580)

PIERRE DE RONSARD
(1524-1585)

MICHEL EYQUEM DE MONTAIGNE
(1553-1592)

MIGUEL DE CERVANTES SAAVEDRA
(1547-1616)

CHRISTOPHER MARLOWE
(1564-1593)

WILLIAM SHAKESPEARE
(1564-1616)

DON PEDRO CALDERÓN DE LA BARCA
(1600-1681)

JOHN MILTON
(1608-1674)

MOLIÈRE
(1622-1673)

JEAN RACINE
(1639-1699)

DANIEL DEFOE
(1660-1731)

JONATHAN SWIFT
(1667-1745)

CHARLES-LOUIS DE SECONDAT,
BARON DE LA BRÈDE ET MONTESQIEU
(1689-1755)

VOLTAIRE
(1694-1778)

HENRY FIELDING
(1707-1754)

CARLO GOLDONI
(1707-1794)

JEAN-JACQUES ROUSSEAU
(1712-1778)

DENIS DIDEROT
(1713-1784)

GOTTHOLD EPHRAIM LESSING
(1729-1781)

BEAUMARCHAIS
(1732-1799)

JOHANN WOLFGANG GOETHE
(1749-1832)

FRIEDRICH SCHILLER
(1759-1805)

WALTER SCOTT
(1771-1832)

STENDHAL
(1783-1842)

GEORGE NOËL GORDON BYRON
LORD OF NEWSTEAD
(1788-1824)

ARTHUR SCHOPENHAUER
(1788-1860)

HONORÉ DE BALZAC
(1799-1850)

FRANZ GRILLPARZER
(1791-1872)

PERCY BYSSHE SHELLEY
(1792-1822)

HEINRICH HEINE
(1797-1856)

GIACOMO LEOPARDI
(1798-1837)

ALEKSZANDR SZERGEJEVICS PUSKIN
(1799-1837)

VICTOR HUGO
(1802-1885)

PROSPER MÉRIMÉE
(1803-1870)

GEORGE SAND
(1804-1876)

EDGAR ALLAN POE
(1809-1849)

NYIKOLAJ VASZILJEVICS GOGOL
(1809-1852)

CHARLES DICKENS
(1812-1870)

GEORG BÜCHNER
(1813-1837)

MIHAIL JURJEVICS LERMONTOV
(1814-1841)

IVAN SZERGEJEVICS TURGENYEV
(1818-1883)

WALT WHITMAN
(1819-1892)

CHARLES BAUDELAIRE
(1821-1867)

GUSTAVE FLAUBERT
(1821-1880)

FJODOR MIHAJLOVICS DOSZTOJEVSZKIJ
(1821-1881)

HENRIK IBSEN
(1828-1906)

LEV NYIKOLAJEVICS TOLSZTOJ
(1828-1910)

BJÖRNSTJERNE BJÖRNSON
(1832-1910)

ÉMILE ZOLA
(1840-1902)

STÉPHANE MALLARMÉ
(1842-1898)

PAUL VERLAINE
(1844-1896)

FRIEDRICH NIETZSCHE
(1844-1900)

ANATOLE FRANCE
(1844-1924)

AUGUST STRINDBERG
(1849-1912)

GUY DE MAUPASSANT
(1850-1893)

ARTHUR RIMBAUD
(1854-1891)

OSCAR WILDE
(1854-1900)

GEORGE BERNARD SHAW
(1856-1950)

ANTON PAVLOVICS CSEHOV
(1860-1904)

ARTHUR SCHNITZLER
(1862-1931)

GERHARD HAUPTMANN
(1862-1946)

MAURICE MAETERLINCK
(1862-1949)

LUIGI PIRANDELLO
(1867-1936)

MAKSZIM GORKIJ
(1868-1936)

MARCEL PROUST
(1871-1922)

THOMAS MANN
(1875-1955)

JACK LONDON
(1876-1916)

GUILLAUME APOLLINAIRE
(1880-1918)

ROBERT MUSIL
(1880-1942)

JAMES JOYCE
(1882-1941)

FRANZ KAFKA
(1883-1924)

LION FEUCHTWANGER
(1884-1958)

STEFAN ZWEIG
(1881-1942)

EUGENE O'NEILL
(1888-1953)

VLAGYIMIR VLAGYIMIROVICS MAJAKOVSZKIJ
(1893-1930)

ALDOUS HUXLEY
(1894-1963)

FEDERICO GARCÍA LORCA
(1898-1936)

BERTOLT BRECHT
(1898-1956)

ERNEST HEMINGWAY
(1898-1961)

FRIEDRICH DÜRRENMATT
(1921-1991)

BEVEZETÉS
az Arcképcsarnok második termébe

KUNG FU-CE
(Kr. e. 551-479)

AISZKHÜLOSZ
(Kr. e. 525-455)

EURIPIDÉSZ
(Kr. e. 480-406)

XENOPHÓN
(Kr. e. 430-354)

TITUS LUCRETIUS CARUS
(Kr. e. 96-55)

GAIUS VALERIUS CATULLUS
(Kr. e. 87-57)

GAIUS SALLUSTIUS CRISPUS
(Kr. e. 86-35)

LUCIUS ANNAEUS SENECA
(Kr. e. 4-Kr. u. 65)

GAIUS PETRONIUS ARBITER
(?-66)

MARCUS ANNAEUS LUCANUS
(39-65)

PLUTARKHOSZ
(46-120)

KÁLIDÁSZA
(? IV. század)

MOHAMED
(571-632)

ABÚ'L-QÁSZEM MANSZÚR FIRDAUSZI
(934-1025)

OMAR KHAJJAM
(1025?-1122?)

WOLFRAM VON ESCHENBACH
(1170-1220)

GUIDO CAVALCANTI
(1255-1300)

LODOVICO ARIOSTO
(1474-1533)

MATTEO BANDELLO
(1485-1561)

LOUISE LABÉ
(1525-1565)

TORQUATO TASSO
(1544-1595)

FÉLIX LOPE DE VEGA CARPIO
(1562-1635)

HONORÉ D'URFÉ
(1567-1625)

PIERRE CORNEILLE
(1606-1684)

BLAISE PASCAL
(1623-1662)

NICOLAS BOILEAU
(1636-1711)

LUDVIG HOLBERG
(1684-1754)

ALEXANDER POPE
(1688-1744)

FRIEDRICH GOTTLIEB KLOPSTOCK
(1724-1803)

MOSES MENDELSSOHN
(1729-1786)

CHRISTOPH MARTIN WIELAND
(1733-1813)

JAMES MACPHERSON
(1736-1796)

AUGUST KOTZEBUE
(1761-1819)

JOHANN CHRISTIAN FRIEDRICH HÖLDERLIN
(1770-1843)

E. T. A. HOFFMANN
(1776-1822)

HEINRICH VON KLEIST
(1777-1811)

ESAIAS TEGNÉR
(1782-1846)

STENDHAL II.
(1783-1842)

ALESSANDRO MANZONI
(1785-1873)

JAMES FENIMORE COOPER
(1789-1851)

EUGÈNE SCRIBE
(1791-1861)

ADAM MICKIEWICZ
(1798-1855)

NIKOLAUS LENAU
(1802-1850)

ALEXANDRE DUMAS, AZ IDŐSEBBIK
(1802-1870)

ELIAS LÖNNROT
(1802-1884)

FRIEDRICH KREUTZWALD
(1803-1882)

NATHANIEL HAWTHORNE
(1804-1864)

HANS CHRISTIAN ANDERSEN
(1805-1875)

HENRY WADSWORTH LONGFELLOW
(1807-1882)

WILLIAM MAKEPEACE THACKERAY
(1811-1863)

CHARLES DICKENS
(1812 - 1870)

ROBERT BROWNING
(1812-1889)

TARASZ SEVCSENKO
(1814-1861)

CHARLES-MARIE-RENÉ LECONTE DE LISLE
(1818-1894)

GOTTFRIED KELLER
(1819-1890)

MULTATULI
(1820-1887)

CONRAD FERDINAND MEYER
(1825-1898)

DANTE GABRIEL ROSSETTI
(1828-1882)

JULES VERNE
(1828-1905)

ARMAND SULLY-PRUDHOMME
(1839-1907)

ALPHONSE DAUDET
(1840-1897)

JOSÉ MARIA DE HÉRÉDIA
(1842-1905)

GEORG BRANDES
(1842-1927)

HENRYK SIENKIEWICZ
(1846-1916)

PAVEL HVIEZDOSLAV
(1849-1921)

MIHAI EMINESCU
(1850-1889)

IVAN VAZOV
(1850-1921)

ION LUCA CARAGIALE
(1852-1912)

ÉMILE VERHAEREN
(1855-1916)

SELMA LAGERLÖF
(1858-1940)

ARTHUR CONAN DOYLE
(1859-1930)

KNUT HAMSUN
(1859-1952)

RABINDRANATH TAGORE
(1861-1941)

WILLIAM BUTLER YEATS
(1865-1930)

ROMAIN ROLLAND
(1866-1944)

WLADISLAS STANISLAW REYMONT
(1867-1925)

JOHN GALSWORTHY
(1867-1933)

EDMOND ROSTAND
(1868-1918)

JAKOB WASSERMANN
(1873-1934)

HUGO VON HOFMANNSTHAL
(1874-1929)

GILBERT KEITH CHESTERTON
(1874-1936)

IVAN CANKAR
(1875-1918)

RAINER MARIA RILKE
(1875-1926)

JEAN GIRAUDOUX
(1882-1944)

SIGRID UNDSET
(1882-1949)

JAROSLAV HAŠEK
(1883-1923)

SINCLAIR LEWIS
(1885-1951)

ANDRÉ MAUROIS
(1885-1967)

FRANÇOIS MAURIAC
(1885-1970)

KURT TUCHOLSKY
(1890-1935)

KAREL ČAPEK
(1890-1934)

FRANZ WERFEL
(1890-1945)

BORISZ LEONYIDOVICS PASZTERNAK
(1890-1960)

MIHAIL AFANASZJEVICS BULGAKOV
(1891-1940)

IVO ANDRIĆ
(1892-1975)

KUO MO-ZSO
(1892-1978)

MIROSLAV KRLEŽA
(1893-1981)

JEAN-PAUL SARTRE
(1905-1980)

MAX FRISCH
(1911-1991)

ALBERT CAMUS
(1913-1960)

RÖVID ELŐSZÓ

Aki a világirodalom évezredeinek remekírói közül próbál arcképcsarnokot összeállítani, eleve tudja, hogy befejezhetetlen munkára vállalkozott. Hiszen ez olyan, mintha egy képzőművészeti múzeumban kívánnánk felhalmozni a világ valamennyi fontos festményét. Az anyag végtelen, a helyiség véges.

Szűkös gyűjteményünk tehát megelégszik az európai irodalmi kultúrával, ennek nyugat-ázsiai, főleg kis-ázsiai előzményeivel, valamint Észak-Amerika angol nyelvű irodalmával.

Természetesen így is igen hiányos a gyűjtemény. Hiszen az ókori görög és latin kultúrából egyenként is legalább 100 arcképre telnék. A középkori vallásos és lovagi költészet külön-külön is kötetet töltene be. Ezekből is meg kellett elégednem ízelítővel. Talán természetes is a szűkös lehetőségek folytán, hogy a viszonylag bővebb anyag az utóbbi ötszáz éven belül, a reneszánsz óta eltelt újkori gazdagságból került ki. Ez is alapos válogatás alapján. A válogatás milyensége felől lehet vitatkozni az összeállító-szerző szempontjairól. Hiszen nincs mértékegységünk az irodalmi értékekre. A szépséget, a szerkesztés milyenségét, a nyelvi gazdagságot se kilóra, se méterre nem lehet mérni, egymással nem lehet összehasonlítani. A válogatásnál tehát okvetlenül döntően közrejátszik a válogató egyéni ízlése. Persze vannak kihagyhatatlanok, akiknek nagy híréről a sose olvasók is tudnak. Homérosz *(aki talán nem is élt),* Dante, Goethe *és még néhány túl nagy hírű, már szinte mesebeli alak. Ezeket nem a válogató válogatta ki, hanem irodalmon kívüli hírnevük.* Shakespeare *is kihagyhatatlan, minthogy a drámaíróknak is benne kell lenni a névsorban, és ő a fő drámaíró, mellette még* Szophoklész *és* Schiller *is csak másodsorban következik. Talán tíz vagy tizenkét ilyen példa is akad. A többség azonban „ízlés dolga", mármint a válogató ízlésé. Hogy a spanyoloknál miért* Calderón *és nem* Lope de Vega, *a francia klasszikusoknál miért* Racine *és miért nem* Corneille, *hogy a norvégoknál miért* Ibsen *is,* Björnson *is? Erről ugyan lehet vitatkozni, de az ellentmondók is azért vitatkozhatnak, mert nekik más az ízlésük. Ámde, ha az olvasó nem azonosítja magát a szerzővel, hanem magában vagy mások füle hallatára is ellentmond neki, az is hasznos, hiszen ezzel maga előtt tisztázta, értelmezte saját véleményét. Ez a könyv azzal is ismeretet terjeszt, ha elmondja, amit ő maga tud vagy tudni vél. De azzal is ismeretet terjeszt, ha vitára ingerel. Régóta van egy latin közmondás:* „Disputa fert mundum", *azaz magyarul:* „Vitatkozás viszi előre a világot".

Egyébként, ha minden kedvezően alakul, az idei karácsonyra a VILÁGIRODALMI ARCKÉP-CSARNOK újabb kötete is napvilágot lát további száz portréval azok közül, akiknek a mostani kimaradását leginkább fájlalja a szerző, s vélhetőleg az olvasó is. Ez a könyv, amelyet kezében tart az olvasó, némiképpen tanítani is akar, de mégis szépirodalom, aminek nemcsak a tudat bővítése a célja, hanem az is, hogy szórakoztasson, jó esetben gyönyörködtessen. Hátha sikerül.

Ezzel ajánlja az olvasóknak, nem is szerényen, könyvét

a szerző.

HOMÉROSZ

(Kr. e. VIII. század)

A világirodalom arcképcsarnokát Homérosszal kell kezdeni. Legalábbis a mi számunkra, európai olvasók számára azt kell felidézni, amit a legrégebbi ismert nevű költőről tudunk, illetve tudni vélünk. Ha tőlünk keletebbre képzeljük a kezdeteket, akkor az *Ótestamentum* legkorábbi részeinek szerzője maga Mózes, aki legalább három-négy évszázaddal korábban élt és fogalmazott. De ha még keletebbre lépünk, akkor a hindu őseposznak, a *Mahábhárata*nak állítólagos dalnokában jelölhetjük meg a legrégebbi név szerint ismert költőt, Vjászát. A hindu és a kínai ősköltészet viszonylag későn érkezett az európai tudatig. Ha magunkkal kezdjük és az európai irodalmi kultúra gyökereit kutatjuk, akkor minden olvasó ember számára kétségtelen, hogy európai tudatvilágunk és irodalmi emlékeink három nagy irodalmi gyűjteményből fejlődtek tovább: a homéroszi eposzokból, az *Ótestamentum* könyveiből és az *Újtestamentum* ezeknél évszázadokkal későbbi evangéliumainak és apostoli iratainak gyűjteményéből. - De az Iliász és az Odüsszeia Kis-Ázsiában keletkezett, az *Ótestamentum* legnagyobb része a Krisztus előtti ezer évnél is régebben Elő-Ázsiában, az *Újtestamentum* könyvei pedig ugyancsak Elő-Ázsiában fogalmazódtak meg a Krisztus utáni I-II. évszázadban. Vagyis amikor elindult az európai irodalmi kultúra, a mi földrajzi fogalmaink szerinti Európában még sokáig nem volt Európa.

Mire az evangéliumok és az apostoli levelek létrekeltek, a mi Európánk déli országaiban - görög földön, a Római Birodalomban már gazdag irodalom volt, íróikat, költőiket név szerint és életrajzuk adataival ismerjük. Az evangélisták és apostolok már történelmi időkben éltek, habár életrajzi adataik felettébb bizonytalanok. De a legeurópaibb európai költészet főalakja, Homérosz közel háromezer éve közismert, de az se bizonyos, hogy élt. Vagy egy ember volt-e és nem több költő a Krisztus előtti évezred elején? Lehetséges, hogy Homérosznak nevezték azokat, akik hőstörténeteket énekeltek. Ez esetben a „Homérosz" szó nem emberi nevet, hanem irodalmi életformát, foglalkozást jelentett. De még az is lehetséges, hogy abban a korai időben több dalnoknak is „Homérosz" volt a neve. És idővel hét görög város is versenghetett, hogy melyikükben született minden hősköltészet legfőbb példaképe. Az írás-olvasás elterjedése idején a Kr. e. VI. században a Homérosz nevéhez fűződő eposzokat már leírták és iskolában tanították. Ettől kezdve mondhatjuk, hogy a két nagy műnek állandó, már meg nem változtatható szövege van. De ettől kezdve kezdtek versengeni a görög városok, hogy melyikük volt Homérosz bölcsője. A nyelvészet és a történelemi emlékezés már a görög ókorban tisztázta, hogy ezek a remekművek a jónok lakta Kis-Ázsiában keletkeztek, a vetélkedők jórészt európai városok vagy szigetek voltak. Európa, s amint tudatossá vált az európaiság, minden európai görög ragaszkodott ahhoz, hogy Homérosz az övé. Már a hatodik század vége felé vagy az V. század elején keletkezett az a két hexameterből álló kis vers, amely nyilvántartja a vetélkedő városokat. Már jó régen a derék nyelvtudós és műfordító Ponori Thewrewk Emil magyarra fordította, nemzedékek gimnazistái ezt tanulták meg:

Hét város vitatá, hogy övé bölcsője Homérnak:
Szmirna, Rodosz, Kolofon, Szalamisz, Kiosz, Argosz, Athéné.

Persze lehetséges, hogy mindezeken a településeken élt és énekelt Homérosz nevű dalnok is. Vagy Homérosznak nevezték, aki lant pengetése mellett hősöket idézett. De talán még ennél a hétnél is több város igényelte, hogy Homérosz az övék legyen. Ki is találtak szerte a görög földön életrajzi adatokat. Volt, aki úgy tudta és hirdette, hogy Homérosz apját Maiónnak hívták, már ő is dalnok volt és nagy hírű fia se keresett sok pénzt halhatatlan művészetével. Sokkal később Ovidius elmeséli, hogy őt apja lebeszélte a versírásról azzal az indoklással,

hogy maga Maión fia, vagyis Homérosz se hagyott maga után gazdag örökséget. Azt azután mindenki tudta, hogy Homérosz vak volt. Ez azonban különféle népek közös hiedelme volt a maguk ősdalnokáról. Hiszen a föld másik felén, Indiában is úgy tudták, hogy a *Mahábhárata* alkotója, Vjásza vak volt, és a távol északon élő kelták Oisin nevű ősbárdja is vakon idézte a múltba költözött skót daliákat. Ebből az Oisin névből formálta a lángeszű irodalmi hamisító, James Macpherson, az Osszián-énekek sohasem élt dalnokát, a gael nyelven hősökről énekelő, úgyszintén vak Ossziánt. Úgy látszik a példaszerű hősköltemények példaszerű dalnokainak - akár éltek, akár nem éltek - vakoknak kellett lenniük, hogy az épszeműeknél jobban lássák mindazt, ami volt. - Ez a szívós őshiedelem a nagy tetteket idéző énekmondókról nyilván közös tapasztalaton alapult. Azok az öreg emberek, akik tudták apjuktól, nagyapjuktól örökölt énekeiket, már nyilván nem voltak alkalmasak a kardforgatásra vagy nyíllal célbatalálásra. Bizonnyal az elődök is akkor énekeltek csak, amikor már nem voltak alkalmasak fegyverrel részt venni a mindennapos csatákban. De tudták az ősök példájának lelkesítő erejét. Manapság nyilván nem tartanók vakoknak őket, szemüveget kapnának és golyóstollal vagy írógéppel írnák le az olvasni tudó olvasók számára a múltakat őrző, lelkesítő szövegeket. Ama régi időkben vakok voltak, nem írtak, hanem énekeltek. És voltak is a valóságban, hiszen akár Homérosznak, akár Vjászának mondja a hiedelem, akár Ossziánnak írta a hamisító - ezeket az énekeket valaki mégis megalkotta, vagy valakik megalkották és idővel másvalakik véglegesítették, s ez már végleges szöveggé vált, amikor leírták, tehát már voltak, akik írni tudtak, és voltak - nem is kevesen -, akik olvasni tudtak.

A Krisztus előtti V. században már az egymástól távol eső görög városállamokban iskolában tanulták, atyák gyermekeiknek felolvasták, híres mondatait idézték az *Iliász*nak és az *Odüsszeiá*nak.

Abban a fényességes és vérgőzös ötödik században volt görög-perzsa háború, városok szintig pusztultak s következett Periklész fénykora. Szókratész új arculatúvá varázsolta a filozófiát. Ez a gondolkodásmód máig is érvényes az egész földkerekségen, de Szókratészt azon a címen, hogy megrontja az ifjúságot, halálra ítélték és kivégezték. A demokrácia különböző városállamokban diadalmaskodott, de hamarosan meg is bukott. Pheidiász a szobrászatot és a várostervezést sose ismert magas színvonalra emelte, de őt magát egy igazi koncepciós perben (sikkasztással vádolták) hosszú börtönre ítélték. S mindeközben közös gyönyörűséggé vált az új művészet, a színjátszás, és elkövetkezett a tragédia első igazi klasszikus kora: Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész évtizedei. Ebben az időszakban a művelődés úgy terjedt a széles néprétegek körében, hogy általános igény támadt az olvasásra, tehát olvasmányos történelmi műveket is és gyönyörködtető hőskölteményeket is érdemes volt másolni és eladni. Homérosz eddig is régóta volt ismert és népszerű, de amint árucikké vált, ő lett a legkeresettebb szerző. Történeteket tanítottak és meséltek, mellszobrokat és egész alakos, lantot tartó szobrokat mintáztak róla. És senki se hitte volna el, hogy a fegyvercsörgéstől hangos Iliász és az úti kalandokról, leleményes hazugságokról éneklő Odüsszeia nem ugyanannak a nagy költőnek az alkotása. Jó két évezred kellett ahhoz, hogy a nyelvtudomány és a régészet a két eposz szövegéből kielemezze: legalább százévnyi különbség volt létrejöttükben. Ezt azonban máig se hitte el mindenki. Akadt - talán ma is akad - nyelvész is, történész is, aki úgy képzeli, hogy az *Iliász*t az ifjú, az *Odüsszeiá*t a már igen öreg Homérosz alkotta. Ebből csak annyi kétségtelen, hogy az *Odüsszeia* Homérosza jól ismerte az *Iliász* Homéroszát, még fordulatokat, verssorokat is örökölt tőle. Maga is úgy énekelt, hogy Odüsszeusz kalandjait a trójai háború kalandjai folytatásának vegyék tudomásul. Ha a két eposzt olvassuk, tartalmilag az derül ki, hogy Odüsszeusz már ott volt az *Iliász* küzdelmeiben, és az *Odüsszeia* arról szól, hogy a Trója elpusztítása után hazaigyekvő leleményes vezér miféle kalandokon át jut el hazájába, türelmesen várakozó feleségéhez. Persze azt is megtudjuk, hogy a hazavágyakozó hős milyen

különböző asszonyok ágyában csalja meg hűséges feleségét. (Nem tudunk olyan férfi olvasóról, aki ezt rossz néven vette volna tőle.)

A legtüzetesebben vizsgálódók nagy része tehát két nagy költőnek tartja Homéroszt, ezek körülbelül százévnyi időtávolságban éltek egymástól. Vannak azonban, akik három költőt vélnek Homéroszban, mert az *Odüsszeia* első négy énekét egy valamivel későbbi énekes művének tartják. Hiszen ebben a négy kezdő énekben nem is szerepel Odüsszeusz, hanem fiáról, Télemakhoszról szól, aki elindul megkeresni apját. És csak az ötödik énekben derül ki, hogy az eltűnt hős, amíg hozzátartozói kutatják, él-e, meghalt-e, békésen élvezi egy kellemes barlangban egy szépséges nimfa szerelmét. Ezt a leválasztott első négy éneket egyes tudósok *„Telemacheiá”*-nak nevezik. És akadnak itt-ott különböző helyeken és korokban, akik szerint még sokkal többen énekeltek egy-két századon át Trója veszedelméről és Odüsszeusz úti kalandjairól. És talán csak a nyolcadik század elején akadt egy olyan énekes, aki egybeszerkesztette a Homérosz nevében alkotott verssorokat. Ezt a végső összeszerkesztést énekelték nemzedékről nemzedékre, míg ismét századok múltán a már olvasni szerető athéniak számára leírták és ezzel véglegessé tették a szövegeket. Akadt olyan is, aki ezt az eposzok szövegeit egységesítő halhatatlan dalnokot tartja Homérosznak. Talán ez is igaz.

De akár így van, akár úgy, akár amúgy - maga Homérosz mint egyszeri, meghatározott énekmondó nyilván nem élt, de Homérosz mint irodalomtörténet, mint az epika európai kezdője élt, él és élni fog, ameddig Trója hősei, a tengerek rémei, nimfái, hűséges és csapodár asszonyai létező lényekként élnek örök olvasmányaink világában.

HÉSZIODOSZ

(Kr. e. VIII. század...)

...de lehetséges, hogy hosszú élete volt, és még a VII. század korai éveiben is élt, énekelt, tanított. Hamarosan úgy emlékeztek rá Görögország-szerte, hogy Homérosz vetélytársa és versenytársa volt. Még szobor is maradt fenn róluk: szemben állnak egymással lanttal a kezükben, mintha mindkettő mondaná a magáét. Persze, ha a valóságban Homérosz élt volna, legalább 100 évvel korábban élt, mint Hésziodosz. De a hősi eposz élén álló Homérosz a képzelet szülötte, míg a tanító költészet kezdeményezője és példaképe valóban élt. Abból a hamar közismert mendemondából, hogy vetélytársak voltak, azt is ki lehet következtetni, hogy az istenekről, mitológiai történetekről éneklő hősköltészet, az epika kezdete célja szerint szintén ismeretterjesztő volt, hogy a hallgatóság megismerje az istenek és félistenek természetét, és képes legyen szeszélyeik ellen védekezni. Az istenek ismeretterjesztésre szorultak, de legalább ennyire a természet, a gazdálkodás ismerete is tájékoztatást kívánt. Nem csak az volt a fontos tudnivaló, hogy milyen veszélyeket rejt nem ismerni a kiszámíthatatlan istenek szeszélyeit, hanem az is életveszélyes volt, ha a szántóvető nem tudja, mikor helyes elvetni a gabonát, vagy mikor és hogyan lehet eredményesen íjat-nyilat fordítani a vadak ellen. A munkából és munkával élő embernek ugyanolyan fontos volt megismerkedni a gazdálkodás törvényeivel és szokásaival, mint a harcosoknak, vadászoknak megtanulni a fegyveres küzdelem módszereit, amelyeket legszemléletesebben a harcos istenek példáznak. Tehát a szántó-vető embernek olyan fontos volt, amit Hésziodosz a gazdálkodásról tanított, mint a harcos embernek a hősök Homérosz idézte példaadása. - Ezért kellett költői vetélytársakként emlékezni Homéroszra és Hésziodoszra.

Ezekben a trójai háború utáni évszázadokban a görög történelem már a rabszolgatartó gazdálkodás előrehaladott formáit érte el: sem a rabszolgatartó, sem a rabszolga értékrendjében nem volt becsülete a testi munkának. De a szabad embereknek az a rétege, amely - ha szerény körülmények között is - maga gazdálkodott a maga és családja javára, az akarva-akaratlanul megbecsülte a munkát. A szabad szegények elég széles rétege, a kisbirtokos paraszt, a kis műhelyében tevékenykedő kézműves nemcsak becsülte a munkát, hanem örömét is találta az eredményes munkában. Ezekről és ezekhez szólnak Hésziodosz tanköltemények. A munka szellemi megbecsülése az egész világirodalomban Hésziodosszal kezdődik. Minden bizonnyal írt és énekelt más tanító költeményeket is, de épen és hitelesen két maradandó alkotása maradt ránk. Az egyik, akárcsak a hőseposzok jó része az istenekről, a isteni világ bonyolult rendszeréről szól. Címe: *„Theogonia”* azaz „istenek származása”. Valójában ismeretterjesztő rendszerezés énekelhető versekben, hogy a hallgatók ki tudják számítani, mitől féljenek és miben reménykedhetnek az isteni erők közelében. Homérosz eposzai legendás példázatok az imádandó istenekről, Hésziodosz tanköltemény rendszerező hittankönyv. Aki valóban ismerni és érteni kívánja a hajdani görög mítoszvilágot, máig se nélkülözheti Hésziodosz útmutatását az istenek útvesztőiben.

De az ismeretterjesztő műfaj fogalomkörében ennél is sokkal fontosabb és nélkülözhetetlenebb a paraszti munka lehetőségeit és módszereit rendszerező gyakorlati tanácsadás a gazdálkodás világában. Ez az *„Erga kai hémerái”* azaz a „Munkák és napok”. Mindmáig a legfőbb mintája a tanító költészetnek és leghitelesebb dokumentuma ama nagyon régi mezőgazdasági életnek. Ebben a költő a hitelességet azzal támasztja alá, hogy saját életformájáról, törekvéseiről, csalódásairól is vall. Tulajdonképpen ez a szemléletes mesterműz az egyetlen hiteles korábrázolás a trójai háború utáni és a görög-perzsa háború előtti évszázadok szabadszegény embereiről, akik a rabszolgák felett és a rabszolgatartók alatt éltek. A háborúk

közkatonái, a városi és falusi élet közemberei ezek voltak. Homéroszt hallgatva a harcos férfi ünnepelte önmagát, Hésziodoszt hallgatva az a dolgozó ember, aki örömét is lelte az eredményes munkában.

Homérosz nyilván sohasem élt, de töméntelen monda örökíti létét, ami nem volt, és egyéniségét, amit egymásra következő nemzedékek találtak ki. Hésziodosz bizonnyal élt, és - ha mesélgettek róla - összehozták Homérosszal is, de a napi munkát dicsőítő, tanító szándékú dalnok sohase lehetett olyan érdekes, mint a csataterek hőseiről és a hajóskalandok kalandorairól szóló költészet. De Homérosz kétes hitelét és Hésziodosz kétségtelenül hiteles történetét nem lehet egymás nélkül felidézni.

A szépprózа ókora

Amit mi már jó ideje szépirodalomnak nevezünk, az kezdetben és nagyon sokáig kizárólag költészet volt: ritmikus, énekelhető vagy lantpengetéssel kísérhető szöveg; még akkor is, amikor a népköltészet már jócskán átfordult a műköltészetbe. Ez időben a verses forma túlterjedt azokon a határokon is, amelyeken belül mi a szépirodalmat meghatározzuk. A filozófiai és a mezőgazdasági szövegeket is versben fogalmazták. Így könnyebb volt emlékezetesen közölni, könnyebb volt megjegyezni. A próza csak az írás-olvasás gyakorlatával csatlakozott az irodalomhoz. Természetesen volt már azelőtt is próza. A mendemondákat, amelyek pletykáktól mesékig terjedtek, azelőtt is közölték egymással, ámde ez kívül esett a költészeten, még nem volt irodalom. És amikor már természetes volt az írásbeliség, először nem a költői képzelet alkotta tárgyakat fogalmaztak prózába, hanem a tudnivalókat. A prózát a bontakozó tudományos igény szülte. A földrajz, a történelem, a jog és igazságszolgáltatás, a filozófia szólalt meg prózában az ókori görög évszázadok folyamán. Ezek a tudós szerzők olykor kiváló stiliszták voltak. Platón, a filozófus, a görög prózának talán legművészibb mestere, hanem amit írt, az bölcseleti elmélkedés, a mi fogalmaink szerint nem szépirodalom. Ámbár *Lakoma* című, nagyon is csevegő hangú remekműve, amelyben okos és művelt emberek a szerelemről beszélgetnek, már nagyon közel van ahhoz a körhöz, amelyet szépirodalomnak nevezhetünk. A szépprózа azonban mégsem a filozófiából vált le, hogy a költészethez csatlakozva kibővítse a szépirodalom fogalomkörét.

A mi európai irodalmunkban a szépprózát a görög történetírás és a görög szónoki művészet készítette elő. A történetírók tudományos igénnyel idézték a múltat, de közben anekdotikus, novellaszerűen zárt eseménysorokat szőttek műveikbe, vagy egy-egy történelmi alak életútját oly kereken fogalmazták meg, hogy utólag már-már regénynek tetszik. Itt az úttörő szerep az i.e. V. században élt Hérodotoszé és a nem sokkal későbbi Xenophóné.

Hérodotosz úgy világutazó és úgy történetíró, hogy tudását közölve a világirodalom egyik legvonzóbb csevegőjének bizonyul. Kilenc könyvre terjedő nagy művében lépten-nyomon olyan zárt elbeszélésekkel találkozunk, amelyeket utólag akár novelláknak is nevezhetünk. Egyiptomi, líd, perzsa mendemondákat formált anekdotázó hangon lekerekített történetekké, görög történelmi alakokról mesélt el hagyomány őrizte anekdotákat. Ha tetszik, ez már szépprózа a történetíráson belül.

Xenophón *Anabaszisz* (Visszavonulás) című, a maga korában történelmi műnek ítélt beszámolóját egy háborús kalandról és a benne részt vevő görög katonák megmeneküléséről mi, közel két és fél ezer évvel később, már inkább nagy irodalmi riportnak nevezhetnők. *Kürosz neveltetése* című történelmi életrajzát pedig az életrajzregény első megjelenésének ítélhetjük. Ezek a nagyon gondos stílusban írt, olvasási gyönyörűséget adó művek már kezdenek leválni a szakirodalomról, és a szépirodalom határán vannak.

A szónokok pedig - akik politikusok és jogászok - egyre gondosabban fogalmazták népgyűlésen vagy bíróság előtt elmondott szavaikat. Példálódzó történeteket mondottak el, emberi magatartások összefüggéseit fejtették ki. A szónoki tevékenységet egyre inkább tartották művészetnek. A görög ókor legnagyobb szónokának mondott Démoszthenész politikai tárgyú és célzatú prózája akkor is irodalmi érték maradt, amikor már rég elmúlt mögüle az a közéleti helyzet, amelyben a nagy és tragikus sorsú államférfi szavakkal próbált szembeszállni a hódítóval. Démoszthenész prózája műfaji eszménnyé vált. Követőinek már fontosabb volt a stílus, mint a mondanivaló. Később a szónoklatot nemegyszer tömeggyönyörködtető okokból fogalmazták, s a nyilvános beszéd jobban emlékeztetett egy irodalmi előadásra, olykor élvezetes ismeretterjesztésre, mint politikai agitációra. Ezeket a beszédeket sok példányban másolták, és az olvasók viszonylag széles rétegei élvezték olvasva vagy felolvasva. A későbbi

évszázadok legirodalmibb szónoka, Lukianosz (aki egyébként nem volt görög, hanem közelkeleti semita - szír vagy zsidó - jövevény, egy időben római állami szolgálatban állt, de a görög kultúra hanyatlásának idején a legjobb görög nyelvű író) nyilvánosan is előadott műveit elsősorban már olvasásra szánta, s nem egy közülük közelebb áll a későbbi fogalmak szerinti novellához vagy szatírához, mint a szoros értelemben vett szónoki beszédhez.

A szónoki beszédről vált le ily módon a szatíra is. Sajnos, a legjobb görög szatirikus szerzőnek mondott Menipposz művei nem maradtak fenn. De utánzóiból gyaníthatjuk, hogy fontos szerepe volt a széppróza előkészítésében.

A történetírásnak és a szónoklatnak s részben a filozófiának kellett olyan becsületet szereznie a prózai fogalmazás számára, hogy olyan tárgyakat is kezdjenek prózában elmondani, amilyeneket addig csakis versben lehetett megfogalmazni. Ehhez azonban az is hozzájárult, hogy az elbeszélő költészet már nemcsak hősi eposzokban idézte a példamutató elődöket. A későbbi görög századokban kialakult egy köznapi, sőt falusi életet ábrázoló, főleg szerelmes tárgyú elbeszélő költészet is: a pásztorokról és pásztorlányokról beszélő idill. Az idilleket, ha tetszik, akár verses novelláknak is mondhatjuk. És amikor a gondosan fogalmazott prózának már irodalmi becse volt, elkövetkezett a találkozás szerelmes történet és próza között. Ez teremti meg az új műfajt: a regényt. A kezdetek kezdeténél - az i.e. II. században - egy remekmű áll: a *Daphnisz és Khloé*. Írójáról, Longoszról, a nevén kívül semmit sem tudunk. De a világirodalom nagy írói közé tartozik ezzel az egyetlen ismert művével is. Több mint kétezer év múlva ugyanolyan friss, bájos, lebilincselő és bámulatosan kerekded történet a két ifjú, tapasztalatlan szerelmesről, mint megírása idején. Ez már - nem kétséges - széppróza. Nem történelem, nem szónoklat, nem filozófia - ez már a költészethez tartozik, csak éppen prózában. Vagyis itt tágul ki az irodalom prózává és költészetté.

A *Daphnisz és Khloé*tól kezdve létező műnem a regény. A legkülönbözőbb kalandok sorozatait lehetett elmesélni olvasásra szánt prózában. Népszerűek is lettek a pusztán szórakoztatás kedvéért halmozott hajós, háborús és rablókalandok, a szerelmi viszontagságok, a felettébb sok baj és veszedelem után végre összetalálkozó szerelmesek. Azt is mondhatnók, hogy a kalandos ponyva szinte egyszerre született meg a szépprózával. A görög ókor szerelmes kalandregényei közül a leghíresebb Héliodórosz *Theagenész és Kharikleá*ja. Ennek a szerzőjéről sem tudunk többet nevénél, de terjedelmes műve amolyan igazi kalandos ponyva: kétezer év alatt nagyon sokszor és nagyon sok nyelvre fordították, átdolgozták, utánozták. (Nálunk már a jó öreg Gyöngyösi István is magyarította a XVII. század végén, méghozzá versben; a XVIII. században pedig Dugonics András mesélte el prózában magyarul; persze van modern fordítása is.)

A rómaiak azután már készen kapták a görögöktől az irodalmi igényű történetírást is, a szónoki lehetőségeket is, meg a kialakult regényt is. Liviusban is sok a szépirodalmi elem. De például Sallustius két történelmi életrajza, a *Catilina összeesküvése* és *A Jugurtha-háború* a mi fogalmaink szerint közelebb áll a történelmi regényekhez, mint a történelmi tanulmányokhoz. A császárkorban pedig a görög példák nyomán meghonosodik a szatirikus regény is, majd a kalandos regény is. Petronius nagy terjedelmű *Satyricon*jából csupán egy összefüggő részlet maradt fenn *Trimalchio lakomája* címen, de ebből is tudomásul vehetjük, hogy milyen pompás gúnyrajza lehetett ez a regény a római társadalomnak. A kalandos regényekből azután reánk maradt egy teljes, kitűnő mű: Apuleiusé, *Az aranyszamár*. Közel kétezer év múltán is a legmulatságosabb olvasmányok közé tartozik.

Mindez véletlenül vészelte át az időket, ezeknél sokkal több regényt és novellaszerű történetet írtak az ókorban. De ha valamennyi fennmaradt volna, együttvéve is elenyésző mennyiséget jelentene a költészet mellett. Az európai ókorban - görögül és latinul - még csak éppen megjelent az irodalom szélén a széppróza. De még nagy időknek kellett eltelniük, hogy kifejlődjék belőle a későbbi korok olvasmánya.

SZOPHOKLÉSZ

(Kr. e. 496-Kr. e. 406)

Senki se tudja, senki se tudhatja, mikor hangzott el a legelső szerelmi vallomás vagy a legelső titkos, magasabb erőhöz intézett könyörgés. Tehát mikor is kezdődött a líra? De az is kideríthetetlen, mikor szóltak először a vitéz ősök harci kalandjairól vagy az istenek beavatkozásáról az emberi dolgokba, holott ezzel kezdődik az epika története. Ezeket az ősi műfajokat a legprimitívebb kultúrába lépő ember már a beláthatatlan régi időkben élt elődöktől örökölte és folytatta.

Nem így a drámai műfaj történetében, hiszen pontosan tudjuk az első drámaelőadás dátumát. Krisztus előtt 543 őszén, Dionüszosz boristen ünnepén, vagyis szüretkor Athén piacán a közeli Eleuszisz faluból bekocsizó társaság egy Theszpisz nevű pap vezetésével ismeretlen új játékot mutatott be az összeverődött járókelőknek. Maga Theszpisz felöltözött Dionüszosz istennek, kísérői kecskefejjel, kecskének álcázva magukat, egymással beszélve-énekelve eljátszották az isten hazatérését szülővárosába, Thébába. Az éneklő kecskékről ezt az istentisztelő és mégis szórakoztató látványt kecskeéneknek nevezték azonnal. Kecske görögül „tragosz", ének pedig „oidia". Tehát kecskeének, az *tragoidia*. Azóta nevezi az egész emberiség, mi is, a komoly hangú színjátékot tragédiának. - Ez a sajátos átmenet vallásos szertartásból gyönyörködtető közös szórakozásba, előbb Athénben, majd szerte a görög városokban hamarosan megismétlődő alkalom lett: egyszerre áhítat és szórakozás. Athénben egymás után jelentkeztek költők, akik szöveget írtak a magát „képmutató"-nak (görögül *hipokritesz*nek) nevező játékosnak és a kórusnak. Ezt évről évre tavasszal és ősszel megismételték. Nagy lelátót is emeltek, mert tömeges volt az érdeklődés. A játékok megvalósítói már belépti díjat is kértek. Tehát a következő évszázadban a kilencvenes-nyolcvanas években már kialakult szokás lett a színjátszás. Ez időben a költők között már megjelent Aiszkhülosz, akinek párbeszédei közeledtek ahhoz a cselekményes játékformához, amit hamarosan drámának kezdtek nevezni. Közbejött azonban a perzsa veszedelem. A görög-perzsa háború már 490-től harcba szólította a férfiakat. A küzdelem 480-ig tartott, amikor a görögök Szalamisznál, majd Plataiainál döntő győzelmet arattak, visszaszorítva a sokkal nagyobb perzsa haderőt. Ennek a háborúnak Aiszkhülosz egyik nevezetes hőse, idővel a tengeri csatában hajóparancsnok volt. Igazán nem volt ideje drámákat írni. De a győzelem után szinte azonnal újrakezdődtek a színjátékok, és a most már nagyon várt drámáknak Aiszkhülosz lett a legfőbb költője. Nyolc évvel pedig a győzelem után már felépült az az óriási Dionüszosz színház, amelynek első darabjaként akkor - 472-ben - a már nagy hírű költő „Perzsák" című ünnepi játékát adták elő: emlékezés a szalamiszi diadalra. Ez már valódi dráma volt. Máig is megvan, igen sok nyelven olvasható. Ettől kezdve sorakozott a drámai műfaj egyenrangúként az epika és a líra mellé. A következő évtizedekben Aiszkhülosz mellett megjelent Szophoklész, majd Euripidész. Már akkor ezeket tudták a legjobb drámaíróknak. A következő évszázadban Arisztotelész a jövendők számára is véglegesítette a közvéleményt, hogy ők a dráma klasszikusai, és közülük Szophoklész a legjobb drámaíró. Mostanában, közel két és fél ezer évvel később nekünk is ez a véleményünk. Talán még azt is mondhatjuk, hogy a jó kétezer évvel későbbi Shakespeare-ig Szophoklész volt a legnagyobb, gyönyörködtető és példaadó drámaíró. Helye és arcképe a Homérosszal kezdődő görög irodalom legnagyobbjai közt van.

***

A szalamiszi győzelem utáni diadalünnepen, ahol a lelátó díszülésein a vezérek közt Aiszkhülosz is ott ült, odalent az ifjak tánc- és énekkórusát az akkor 16 éves Szophoklész vezette. Rövid évekkel később első lett egy lantversenyen. Ezután hamarosan már a színházban mint

érdekes, új hangú drámaköltőt ünnepelték. 90 évig tartó hosszú élete szakadatlan siker, ünnepeltetés volt. Néhány tragédiája máig is sikerdarab, nálunk is, másutt is. A politikai rendszer változhatott - és Athénben gyakran változott -, Szophoklész mindig népszerű volt. 90 éves korában írta legutolsó tragédiáját, ezt Athén népe már remekműnek tudta és ünnepelte. A vénséges szerző a bemutatót már nem érte meg, de a siker tudatában halhatott meg.

Apja Athén leggazdagabb fegyverkovácsa volt. Háborús években pedig a nagy műhelyt tartó, sok segéddel és legénnyel dolgozó fegyverkovácsok megsokszorozhatják vagyonukat. Amikor sokkal később meghalt, egyetlen fia, Szophoklész Athén leggazdagabb örököse lett. De sohase volt hajlama, kedve ahhoz, hogy apjaura jövedelmező mesterségét folytassa. Sihederkorában kitűnően táncolt és énekelt, hamarosan ünnepelt muzsikus volt, több hangszeren is művésznek számított. Bámulta Aiszkhülosz költői erejét és drámaépítő képességét. Vele akart versenyre kelni. Kitűnően verselt már ifjúkorban, képzelete kimeríthetetlennek bizonyult. Első színházi bemutatója után már Aiszkhülosz vetélytársának tekintették. Amikor egy vetélkedésen Aiszkhülosz csak második lett és az ifjú Szophoklész kapta az első díjként járó talentont, a már idős mester nyilván meg is sértődött, és amikor másodízben lett csak második a fiatal vetélytárs mögött, akkor kivándorolt. Elhagyta Athént és szicíliai Szürakuszaiban lett haláláig ünnepelt szerző. Ettől kezdve egészen Euripidész megjelenéséig színházi vetélytársa se volt Szophoklésznak. Élete folyamán 18 ízben nyert első díjat. 18 talenton pedig óriási pénz volt, akkor is dúsgazdag lehetett volna, ha nem úgy indul, hogy ő a leggazdagabb örökös. (A talenton nem pénzegység, hanem nagy értékű számolási egység volt. Pénzben 6000 drachma. Egy talentonból egy nagy család akár egy évig elélhetett. Latin formája, a talentum a nagy irodalmi-színházi díj miatt tehetséget is jelentett, máig is ez a közismert jelentése.)

Magánéletében is nyugodt boldogságot tudott teremteni. Boldog házaséletet élt. Felesége alighanem természetesnek találta, hogy a férfiember minden valamirevaló nőt megkíván. És ha elég gazdag, lehetősége is van erre. Szophoklésznek egy időben köztudottan Archipiada volt a szeretője. Őt tartották Athén legszebb nőjének, aki ennek tudatában a legdrágább szerető volt. Csak híres, sikeres, magas méltóságú vagy nagyon gazdag férfival volt hajlandó ágyba térni, részesítve a sikeres hírességet a legnagyobb gyönyörökben. - Szophoklész pedig az állami életben is tekintély volt, egyre magasabb közéleti méltóság lett. Holott igazán csak drámaírással foglalkozott. Mégis az egyik kirobbanó színházi sikere után őt választották egy évre „Archon polemarchosz”-nak. Ez háborúban fővezért jelentett, de a közigazgatásban inkább a hadügyminiszternek felelt meg. De a közéletben inkább azzal vett részt, hogy jó barátságban volt a művelt államférfiakkal, vendégeskedett az állam élén állóknál. Például otthonos volt a sokáig uralkodói rangú és tekintélyű Periklész otthonában. Periklész híres szeretőjének, a közéletben is szerepet játszó Aszpasziának vendégei között nevezetes csevegő, de komoly kérdésekhez is mindig értően hozzászóló jó barát volt. Sokáig még csak hasonlítani se lehetett senkit őhozzá. Állítólag több mint 90 tragédiát írt. Ezekből, sajnos, csak hét maradt fenn sértetlenül. Igaz, egy töredéket is felfedeztek, de ez csak adalék a gazdag örökséghez.

Az újdonság már kezdettől fogva az volt, hogy míg Aiszkhülosznál és azóta elfeledett kortársainál a színen egyszerre két személy volt, ő bevezette a harmadik személyt, már ezzel is mozgalmasabbá téve a cselekményt. Az új hangvételhez az is hozzátartozott, hogy Szophoklész a drámai szövegeken belül kitűnően érvényesítette lírai erejét is. Különösen az önálló költeményeknek is minősíthető kórusegységekben ódai remekeket alkotott. Legismertebb az *Antigoné*nak az a kórusegysége, amely az ember csodálatra méltó képességeiről szól. Önállóan is a görög költészet egyik legnagyobb, legmagasztosabb alkotása. Fennmaradt hét műve közül négy mindmáig a színházak újra meg újra felújított műsordarabja. De a többi három sem felejtődött vagy avult el az évezredek folyamán. Eszmei tartalmuk közös lényege, hogy mindig az erkölcsi és az adott körülmények összeütközéséről van szó. A hős (vagy hősnő) belepusztulhat a társadalom külvilágában és a lélekben együtt zajló küzdelembe. A

néző - vagy olvasó - tudatában, meggyőződésében azonban a minden szabálynál erősebb erkölcs győzedelmeskedik. - A négy megmaradt főmű közül három a „Thébai mondakörből" (vagy „Labdakida mondakör"-ből) vette témáját. Vagyis Oidipusz bűnéről és az egész családra nehezedő átokról szól. Erről írta Szophoklész egyik leghíresebb és legsikeresebb drámaciklusát (tetralógiát, illetve az ehhez csatlakozó szatírjátékot). De csak az első rész, az *„Oidipusz király"* és a harmadik rész, az *„Antigoné"* maradt meg. A rég elveszett második rész Oidipusz fiainak testvérháborújáról szól, amelynek végén a két fivér egymást öli meg. (Ezt a témát korábban már Aiszkhülosz is megírta a *„Heten Théba ellen"* című tragédiában, ez megvan, olvasható, de Aiszkhülosznak mindig más a szempontja, mint a mindenütt erkölcsi problémát kereső Szophoklésznak. - A harmadik megmaradt mű, az *„Oidipusz Kolonoszban"* nem tartozik a ciklushoz, szerzője évtizedekkel később, élete legvégén írta visszaemlékezve férfikora talán legnagyobb sikerére. A negyedik örökké élőn tragédia az *„Elektra"*. Ez az Atreida család végzetének befejező drámai részlete. Ezt a témát is feldolgozta Aiszkhülosz a teljesen megmaradt „*Oresteiá*"-ban. Ott azonban a vérbosszú jogosságáról van szó. Itt az apagyilkosságot megtorló anyagyilkosság erkölcsi megítéléséről. Ez az *Elektra* talán a szerző legmaradandóbb és legsikeresebb művének mondható. Alig van európai irodalom, amelyben már a reneszánsz óta ne fordították vagy dolgozták volna át. Nálunk Bornemisza Péter - Balassi Bálint tanítója - már a XVI. század első felében kitűnő változatát valósította meg *„Tragédia magyar nyelven"* címmel. (A *„Magyar Elektra"* címet a szövegmodernizáló Móricz Zsigmond adta.)

Az *„Oidipusz király"* egy szörnyűséges bűn tettesének kiderítéséért folytatott nyomozás feszült izgalmú története. Mondották már nemegyszer, hogy ez a legelső „krimi" a világirodalomban. A meg nem alkuvó, keményen igazságért küzdő király - Oidipusz - nem hőköl vissza, bármilyen ijesztő lesz az eredmény. És az derül ki, hogy - bár nem tudott róla - ő maga volt annak idején a tettes: ő ölte meg apját, és ő vette feleségül saját anyját. A vérfertőzés büntetése pedig megvakíttatás. Oidipusz itt se hátrál: maga hajtja végre az ítéletet, megvakítja magát és elhagyja királyi székét. Külön érdekessége a tragikus történetnek, hogy a személyek közt csak egyetlen ember lát tisztán: a vak. Teirésziász, a jós hiába lát mindent előre. Senki se hallgat rá, nem tudja ő se megállítani a saját tragédiája felé siető hőst.

Az itt kezdődő tragédiasorozat befejezése az *„Antigoné"*.

Talán még azt is elmondhatjuk, hogy ennél tökéletesebb tragédiát még soha senki se gondolt végig és írt meg a múlhatatlanság számára. Itt ér véget Oidipusz családjának tragédiasorozata. Antigoné Oidipusz leánya. Bátyjai egymást ölték meg a testvérháborúban. Az új király, Kreón, a jog rendelkezése szerint a házát védő fivért ünnepélyesen eltemetteti, a hazaáruló és hazára törő fivér holttestét szemétre dobatja. Antigoné az isteni parancs - vagyis az emberekben lakozó erkölcs - nevében eltemeti a meggyalázott holttestet is. Élet-halál konfliktus következik, amelyben Kreónnak teljesen igaza van a jog szerint. Antigonénak is teljesen igaza van az erkölcs szerint. Antigoné ugyan testileg belepusztul, de mégis ő győzött, vagyis a nézők, olvasók tudatában az erkölcs győz a jog fölött. A jogfilozófiában mindmáig „Antigoné-helyzet"-nek nevezik azt a társadalmi állapotot, amikor az érvényes jog és a valóságos közmeggyőződés, vagyis az erkölcs, nincs összhangban: mást parancsol az egyik és mást a másik.

Az *„Oidipusz Kolonoszban"* ugyanezt a cselekménysort folytatja, de semmi köze az eredeti mítoszhoz. Ez nem a megvakított hős, hanem a szerző különös tragédiája. Férfierejének teljességében közeledett 90. születésnapja felé. Felesége rég meghalt, meghaltak gyermekei is. Unokái és dédunokái türelmetlenül várták a dúsgazdag költő dúsgazdag örökségét. Szophoklész azonban még mindig új drámákat írt és igyekezett élvezni az életet. Örökösei bosszúsan vették tudomásul, hogy kedveli a vendégeskedést, jó étvággyal eszik és felettébb szereti a bort. Úgy vélték, hogy elherdálja az őket illető örökséget. Bíróság elé vitték sérelmüket, gyámság alá akarták helyeztetni elméjének meggyöngülése címén, hogy korlátozzák

pazarlásait. A bíróság meg is idézte mint alperest a családi ügyben. A felháborodott aggastyán erre néhány nap alatt megírta végső tragédiáját. Felidézte réges-régi sikerének hősét, Oidipuszt. Amit írt, az nem volt sehol a mondában. Ez az Oidipusz az öreg ember tragédiáját és a hálátlan leszármazottakat mutatta be. A megvénült, vak Oidipusz elátkozza a hálátlan utódokat. - A tárgyalásra sok ember gyülekezett, mint egy új Szophoklész-bemutatóhoz. Ő pedig engedélyt kért, hogy leülhessen és felolvashassa most elkészült drámáját. Ítélje meg abból a bíróság, hogy birtokában van-e ép elméjének. - A nagyszerű szöveg elragadta és meghatotta a közönséget, legerősebben a bíróságot. Mikor az utolsó szavak is elhangzottak, a hallgatóság, velük a bíróság felállt és úgy ünnepelte a szerzőt. Majd a bíróság elnöke a felperes unokákat kiutasította az ítélet színhelyéről, a nagy költő megrágalmazása miatt.

A szerző pedig botjára támaszkodva, de diadalmenetben ment a színház felé, ahol az illetékesek asztalára letette a kéziratot. Mire bemutatták, ő már nem élt.

De ma is él, ahogy élnek hősei, és műsoron maradtak mindmáig azok a tragédiái, amelyeket az oly sokat idézett végzet megtartott a számunkra.

HÉRODOTOSZ

(Kr. e. 484-Kr. e. 425)

Halikarnasszosz kis-ázsiai görög kereskedőváros volt. Lakói jón nyelvjárást beszéltek. Tengerparti helyzetük folytán jövedelmező hajózást fejlesztettek ki. Majd a görög-perzsa háborúk idején a jón városokat a perzsák megszállták, a városok fellázadtak, mire a visszavágó perzsák, akárcsak Milétoszt és Efezoszt, Halikarnasszoszt is lerombolták. Hérodotosz ekkor kisgyermek volt, születési elmenekültek, ő is velük vetődött idegen városokba. Ifjúkorától szenvedélyes utazó, hajózó volt. De szenvedélyes tanuló is. És főleg lankadatlanul kíváncsi. Nyilván ő maga is hosszú ideig hajóskereskedő lehetett. Így járt be sok országot, főleg Észak-Afrikában és Ázsiában. Később már abból élt, hogy különböző városokban előadta vagy felolvasta, mi mindent tudott meg a népek jelenéről és múltjáról. A perzsa háborúk utáni fellendülésben Athénban és néhány más gazdagodó városban érdeklődéssel fogadták, amit nyilvános előadásokon mesélgetett a távoli tájakról. És amikor leírta, amit tudni vélt, és ezt a könyvárusok sok példányban lemásoltatták, ezek árusítása bőséges jövedelmet biztosított a kereskedőknek is, a szerzőnek is.

Később Hérodotoszt földrajztudósnak, majd mindinkább történetírónak mondották. Periklész évtizedeiben pedig Athénban nagymértékben pártolták az irodalmat-költészetet. Olvasmányok írásából meg lehetett élni. És habár Hérodotosz mindvégig váltogatta otthonát, de amiket írt, azok elsősorban Athénban voltak divatosak. Nagyra becsült, vásárolt szerző lett. Évszázadokkal később Cicero, a római jogtudós-szónok-ismeretterjesztő Hérodotoszt a „történetírás atyjának” nevezte. Ez a jellemzés rá is ragadt, de az ő korában a történetírást még nem tartották tudománynak. Az ókori görög tudatban a történetírásnak, akárcsak a csillagászatnak, múzsája volt, vagyis ezeket művészeteknek tartották. Ugyanakkor a szobrászat a kőfaragó-mesterségek körébe tartozott, tehát nagyra becsült tevékenységnek, de mégis iparnak számított. A történetírás múzsája Klió volt. Nyilván maga a népszerű utazó-mesélgető maga is úgy vélte, Klió ihleti őt, amikor azokat az érdekességeket elmondja, amelyeket a távoli tájakon az ottaniaktól tanult a régvolt érdekességekről. - Kiindulási pontja mindig földrajzi volt. - Amerre járt, röviden jellemezte az országot, és legrégebbi emlékeivel indította a róla szóló elbeszélést. Egyiptommal, a tudomása szerint legrégebbi szervezett országgal kezdődik Hérodotosz történeteinek kilenc könyve. Első mondata közmondás, máig ismételt közhely lett: „Egyiptom a Nílus ajándéka”. Ezek után már belevághatott az egyiptomi istenvilágba, Ízisz és Ozirisz meg a többiek mítoszaiba, és a tudomása szerint első fáraó, Menesz (vagy Mena) országegyesítő történetébe. Amennyit megtudott vagy meghallott erről a történetről, annyit mesélt róla. Majd átlépett a következő ország tudnivalóira és ott is elölről, a történetek kezdeteitől írta, amit tudni vélt. Az egész, kilenc könyvre oszló történelemnek az volt az alapgondolata, hogy az emberiség útját és kalandjait meghatározza Nyugat és Kelet örök ellentéte. Ezt az elképzelést végigvezeti az egész múlton, míg eljut saját korának nagy küzdelméhez: a görög-perzsa háborúhoz.

Bejárta Egyiptomot, Mezopotámiát, amely őrizte a babiloni és asszír emlékeket, tudta Lídia, Média, Perzsia mesés történeteit és természetesen a köztudatban élő görög múltat. Legtöbbet alighanem Perzsiában tudott meg, mivel ott az írástudók őrizték a meghódított országok és népek mesés történeteit. Az elbeszélt történetek modern értelemben vett hitelességével nem törődött se ő, se olvasói. Legtöbbjüket a perzsa változatokból ismerte és formálta kerek görög elbeszélésekké. A novella szót, amely eredetileg latinul újdonságot jelentett, csak közel két-ezer évvel később kezdték irodalmi műfajnak tekinteni. De Hérodotosz rövid, kerek történetei

már valódi novellák voltak. (Szabó Árpád ezzel a címmel fordította le őket: „Ó-perzsa novellák”.)

Hérodotosz ma is gyönyörködtető, szórakoztató elbeszélő. Igaz, vele kezdjük a történetírást, sokan földrajztudósnak mondják, de mindenekelőtt író, elbeszélő, mesélő volt. Máig is példaszerű. - Nemsokára már megjelentek Xenophón művei is. Nem kevésbé volt művészi író, de az ő művei inkább tartoznak a riport, az emlékirat vagy éppen a történelmi regény műfajához, mint a tudományos értelmű történetíráshoz. Csak Thuküdidész, a sorrendben következő görög múltidéző volt olyan szerző, akit már történettudósnak mondhatunk. De hát a regény is a mítoszok meséivel kezdődik, a természettudományok a varázslók és alkimisták titkaiból fejlődtek ki - a történettudomány is azzal indult, hogy Hérodotosz nagyon érdekeseket mesélgetett olyan történetekről, amelyek talán meg is történtek, talán sohase történtek meg. De senki se lehet otthonos a történettudományban, aki nem ismeri a sok egyéb közt Hérodotosz kilenc könyvét.

PLATÓN

(Kr. e. 427-Kr. e. 347)

Filozófusok műveit olvasni két különböző szellemi tevékenység lehet. Vannak jelentékeny bölcselők, akik megfogalmazott szövegeikkel szinte kizárólag tanítani, tudatot-értelmet bővíteni akarnak. Ezeket olvasni: tanulás. Vannak azután nem kevésbé kitűnő filozófusok, akik számára a stílus, a gyönyörködtetés szinte egyenrangú az ismeretterjesztéssel. Arisztotelész okosabbá, műveltebbé tesz, ám műveit senki se olvassa költemények, hőstettek vagy szerelmi kalandok helyett. De Platón dialógusai olyan gyönyörűséget szereznek, mint az eposzok, regények. Ha egy szót se hiszek Platón elméleteiből, akkor se tagadhatom, hogy a görög szépprózа legnagyobb, legművészibb mestere. Aquinói Szent Tamás az egész középkor legnagyobb tudósa, tudományrendszerezője, olvasása azonban szakadatlan figyelmet igényel. Ő tanít, és olvasója tanul. Ha nem tanulás a célja, eszébe sem jut őt olvasni. Viszont Szent Ágoston művei a szépprózа nagy alkotásai közé tartoznak, lírai szárnyalás és regényes érdekesség gyönyörködtető vegyületei. Nem is kell elhinni tanítását, akkor is örömöt ébreszt, izgalmat kelt. Azután sokkal későbbről Kant tanulmányai száraz, nehezen olvasható művek, de bennük egyesül mindaz a tudásanyag, ami a XVIII. század valóságkutatásában, a felvilágosodás eszméiben lényeges. Művelt ember nem nélkülözheti, de senki sem olvassa szórakozás vagy éppen gyönyörűség okából. Tanítványai, utódai között azonban Schopenhauer vagy Nietzsche akkor is kitűnő stílusú író, akkor is lebilincsel, ha egy szót se hiszek tanításaikból, de élvezet olvasás közben vitatkozni is velük.

Mindezt elöljáróban azért kell tudomásul vennünk, hogy felkészüljünk Platón irodalmi helyének megértésére. Lehetséges, hogy óriási hatású tudományos tanításától visszariad az olvasó, de nála szebb és árnyalatosabb görög prózaíró nem volt se előtte, se utána. Az idealizmusnak - pontosabban az objektív idealizmusnak - ő az alapvető és legfontosabb filozófusa. Egy materialista vagy szubjektív idealista olvasó nem érthet egyet vele. De nincs olyan materialista vagy szubjektív idealista, aki olyan szép mondatokat írt volna. Nincs olyan filozófiai szöveg, ami olyan érdekes vagy éppen izgalmas lenne, mint a ő dialógusai. Platón a szellemi életben kétlaki lény: egy világnézet-formáló vagy legalább -befolyásoló tudós, és ugyanazokkal a szövegekkel egy szórakoztató-gyönyörködtető, gyakran költői stílusú prózaíró (aki olykor szellemes kis verseket is írt), noha költői-drámairói ifjúság után megtagadta, sőt károsnak nyilvánította a költészetet és a drámaírást. - Mindennek tudatában kell áttekinteni életét és szellemi útját.

Nagyon előkelő származású volt. Apja részéről a legendás emlékű utolsó athéni király, Kodrosz leszármazottja. Anyai ágról a legnagyobb hajdani athéni államférfi és halhatatlan költő, Szolón déd- vagy ükunokája. Rokonsága minden ágon az arisztokrácia közéletben szereplő tagja. Az egyik nagybátyja a demokráciát felváltó „harminc zsarnok” egyike volt. Ámde az ezeket legyőző újabb demokraták olyan rémuralomra rendezkedtek be, hogy még a demokrácia eszméit védő nagy tanító filozófus, Szókratész is áldozatául esett vérengzésüknek. Platón úgy indult szellemi útjára, hogy a zsarnokokat Szókratész tanítványaként gyűlölte, a Szókratészt halálra ítélő demokratákat arisztokrataként utálta. A mester halála után már érett ifjúként tíz évre eltávozott Athénból. Sokfelé járt; sok mindent tanult, sok mindent megértett. Felkészült arra, hogy tanító, filozófus, remekíró legyen.

Egyébként nem hívták Platónnak. Szüleitől az Arisztoklész nevet kapta. Így ismerték az iskoláiban. A Platón iskolában szerzett gúnynév volt. Lehetséges, hogy az egyik tornatanára adta túl széles vállaiért vagy lapos homlokáért. De minthogy a *platón* (plató) fennsíkot, magasságot is jelent, idővel díszítőnévként ragadt rá. Vállalta, ezen a néven lett tanító, író, filozófus. Fejlődésére döntő volt, hogy serdülő-felserdült ifjúként Szókratész tanítványa lehetett. Az oly sok mindent előkészítő filozófus igen jó hírű tanító volt. Nála tanult Platón mellett Alkibiadész, a kalandorkedvű, eleve hadvezérnek induló fiatalember, aki idővel sok zűrzavart okozott az athéni közéletben. Nála tanult Xenophón is, akiből nem kevésbé kalandos ifjúság után a kor egyik legjobb prózaírója lett. Híres élménybeszámolói dokumentum-értékűek, miközben a történelmi regény műfajának is előkészítője. Platón ebben az iskolai környezetben készült filozófusnak is, iskolateremtőnek is. Addig azonban ő is átélte a kor adta kalandokat. 28 éves Szókratész elítéltetésekor. Ezután 10 évig járja a világot. Ahol jár, bővíti tapasztalatait és ismereteit. Több ízben megfordul Szürakuszaiban, a türannosz udvarában. Ide később is többször ellátogat, az egymást követő uralkodók tanácsaira is figyelnek. Több városállamban is megismerkedik az uralkodókkal. Kialakítja a filozófus-uralkodó eszményét. Ábrándozik a helyes államszervezetről. Ez a valóságban ugyan nem valósul meg, de majd Platón legfontosabb műve, amely az *„Állam”*-ról szól, évezredek politikai gondolkodását befolyásolja. - Mikor Szürakuszaiból hazaigyekszik, hajója ellenséges hadihajók fogságába kerül. Az elfogott utasokat, köztük Platónt is, eladják rabszolga-kereskedőknek. Szerencséjére hírül vette egy igen gazdag Annikerisz nevű kürénei férfi, aki személyes ismerőse és tudásának tisztelője volt. Kiváltotta Platónt a rabszolgaságból, és nem is fogadta el, hogy a hálás megszabadított megfizesse neki pénzáldozatát. Sőt, amikor tudomást szerzett róla, hogy Platón a visszautasított pénzből iskolát akar alapítani, még azt is felajánlotta, hogy ha ehhez a feladathoz további pénzre lenne szüksége, számíthat rá. Ilyen körülmények között a végre hazaérkező Platón megteremthette azt a tanintézetet, amelynek neve is, pedagógiai feladata is több mint kétezer éve jelen van a tudományos világban. - Volt a város egyik szélén egy liget, amelyről ősidők óta az a hír járta, hogy egy Akadémosz nevű mondai hőst ott temettek el. Az ő nevéről kapta a füves-virágos terület az Akadémia elnevezést. Itt vásárolta meg Platón az iskola helyét, itt építtette fel a megfelelő épületet. Ez lett az otthona Platón tudományának és filozófiájának, s az alapító halála után még évszázadokig fennállott. A különböző filozófiai iskolák között ez őrizte Platón tanítását. Ide járt, itt volt a mester tanítványa Arisztotelész is, a leghíresebb utód, aki azután új útra vitte az egész filozófiát. De amíg Platón élt, a tanítvány nem nyilvánított az övétől eltérő véleményt. Hanem amikor Platón halála után merőben másféle tudományt formált, s megkérdezték, hogy ő, aki annyira szereti Platónnak még az emlékét is, hogyan térhet el ennyire tőle, ezt válaszolta: „Szeretem Platónt, de az igazságot még jobban szeretem.”

Az akadémiai tanítással párhuzamosan épült fel tanmenete, vagyis az oktatott tudomány rendszere. Ezt évek folyamán összesen 36 dialógusban fejtette ki. Idővel a híres iskola későbbi tanárai ezt 9 tetralógiába osztották, egy-egy tárgykört sorozva egy-egy ilyen négyes csoportba. Ezek mindmáig megmaradtak. Mellettük megmaradt 13 neki tulajdonított levél is, ezekből azonban a későbbi szakértők csak kettőt tartottak hitelesnek. Viszont semmi se maradt fenn korábban írt műveiből: a költeményekből és a drámákból. Lehetséges, hogy ezeket ő maga semmisítette meg, amikor károsnak ítélte az egész szépirodalmat. Szándékainak, társadalomszervező eszméinek, filozófiai rendszerének áttekintését legterjedelmesebb művében, az *„Állam”*-ban (Politeia) adja. Egy-egy témakör bővebb kifejtése a számos dialógus. A tetralógiákba sorolás azonban eléggé következetlen. A dialógusok egy része ugyanis inkább szépirodalmi jellegű, semmint filozófiai. Ráadásul szoros értelemben nem is mind dialógus. Az oly fontos művek, mint a *„Szókratész védőbeszéde”* és a legterjedelmesebb *„Törvények”* nem beszélgetés formában íródott. A *„Lakomá”*-nak fordított mű szellemes játék a szerelem értelméről és fogalmáról. Talán az egész életműben ez a legkellemesebb olvasmány. Okos

férfiak vélekedése a szerelemről. Addig versengenek, melyikük tud újabb elméletet vagy anekdotát a szerelemről, míg közéjük nem lép Alkibiadész, a katona, aki egyszerre két szemrevaló nőbe karolva hirdeti, hogy a szerelemről nem mesélgetni kell, hanem gyakorolni. A cím fordítása is téves. A görög „Szünposzion" nem evést-ivást, vagyis lakomát jelent, hanem „együtt ivást", azaz beszélgetést szeszes ital mellett. A görög szó eredeti formája is eltorzult azóta. Nálunk a szimpozion beszélgetést, megbeszélést jelent, elmaradt belőle az ivás. Platón személyei egy színházi bemutató után a szerzővel ülnek le italozva beszélgetni. Ez nálunk is szokásos, bemutató utáni bankettnek nevezzük, csak nem mindig gyűlik ilyenkor össze annyi nagy hírű tudós, költő, szellemes írástudó, mint Platónnak ebben a nem filozófiai, de nagyon szellemes dialógusában.

A dialógusok fő alakja Szókratész. Vélekedései, magyarázatai minden témakörben komolyak, olykor magasztosak. Platón mesterének épít emlékművet ezekben a beszélgetésekben, de nem bizonyos, hogy a gondolatok valóban Szókratésztól származnak. Nagyobb részük nyilván Platón eszméit fejezi ki. Valószínűleg hitelesebb a nagy bölcs másik tanítványának, Xenophónnak a visszaemlékezése. Szókratész persze nála is az okos, kitűnően magyarázó, értelmes életre és értelmes beszédekre nevelő mester, de az *„Emlékezések"* (Memorabilia) Szókratésze közben kissé mulatságos, bogaras öregember, aki az utcán idegen ifjakat is megszólít, hogy helyes életre és helyes gondolkodásra oktassa őket. - Platón Szókratésze az igazi tudás és a helyes élet megtestesült eszményképe. Maga is idea, mint a szépség, a jóság, az igazság. - Platónnál ez a minden dolgok mögött valóban lévő őskép az ősök, az „idea" minden szemlélődés alapja. Az idea, az idealizmus Platón óta filozófiai fogalom. Az idealista gondolkodók mögött Platón és elmélete az ősok, a fogalom, a hatóerő... vagyis az idea. - Az ideatan tudomásulvétele után a két legfontosabb fogalomkör a rendszerben: az állam szervezése, a helyes állam keresése és a szerelem. Platón államelmélete minden utópia, társadalom-ábránd elődje. Megvalósíthatatlan, de múlhatatlan cél: a végre jó társadalom megfogalmazott ábrándja. A gyakran és sokféleképpen idézett szerelem fogalma nála válik ketté égi és földi szerelemmé. Az égi a lélek élménye, a földi a testé. Az irodalom és a képzőművészet örök kettős témája azóta is.

Platón szakadatlanul él és folyton elavul. Mindig lehet vitatkozni vele, de mindig élő tanítás, amellyel vitázni kell. Olyan valóság és egyben képzelet, mint azok az ideái, amelyeket ő talált ki minden jobb nemzedék számára.

ARISZTOPHANÉSZ

(Kr. e. 450- ? Kr. e. IV. század első negyede)

Az ókor óta úgy mesélik, hogy I. Dionüsziosz, Szürakuszai tirannusa a nála vendégeskedő nagy filozófustól, Platóntól megkérdezte, hogy milyenek az athéni emberek, a mindenkinél bölcsebb vendég Arisztophanész komédiáinak gyűjteményét adta a kezébe ezekkel a szavakkal: „Olvassa el, ilyenek."

Már az akkori athéni kortársak is magukra ismertek a vígjátékíró mulatságos hőseiben. Ezért vagy lelkesedtek érte, vagy haragudtak rá. Egy ízben alaposan kifigurázta Kreónt, az akkor Athén élén álló államférfit, mire az nem fordult bírósághoz, hanem szolgáival megverette a szerzőt, amikor éppen kijött a színházból. Erre a komédiák költője hamarosan még gyilkosabb gúnnyal tette nevetségessé a humort nem méltányoló népvezért.

Azok az évtizedek, amelyeket Arisztophanész átélt, Athén felettébb változatos korszakai voltak. Periklész híres demokráciája után az újra uralomra kerülő arisztokraták és a velük tartó dúsgazdagok vérengző terrorra rendezkedtek be. Olykor gyorsan váltogatta egymást demokrácia és arisztokrácia, s az éppen visszatérők gyilkos bosszút álltak. Sokan rémülten menekültek. Euripidész is emigrációban töltötte végső éveit, utolsó tragédiáit idegen földön írta. Szókratészt, a filozófust egy mondvacsinált perrel halálra ítélték, mérget itattak vele. (A büntetőper tárgya az volt, hogy tanításával „megrontja az ifjúságot".) Amíg a híres bölcs élt és tanított, Arisztophanész vele is gúnyolódott. Szókratész elment a színházba és jól mulatott saját torzképén és igéinek eltorzításán. Hanem amikor bekövetkezett a rettenetes ítélet és végrehajtása, Arisztophanész egy megrázó kórusban elsiratta, megbélyegezve gyilkosait. Bátor tett volt ez, hiszen akinek nem tetszettek az uralom módszerei, hamar lehetett maga is áldozat.

Hanem akik tudomásul vették a komédiaszerző gúnyolódását is, sirató szavait is, nem tudták, miről mi is a véleménye Arisztophanésznek. Már a kortársak is különbözőképpen értelmezték szavait. Az azóta eltelt több mint kétezer év óta még mindig vita folyik, hogy hol is állt a politikai ellentétek közt. A nép oldalán, az arisztokraták és főleg a gazdagok ellen? Vagy az arisztokraták nevében segítette-e a népet? Mindig a régit tartotta-e jobbnak az újnál? Vagy értékelni tudta az elavulttal szemben az újabbakat? - Mindegyik álláspontra találtak már bizonyítékokat fennmaradt tizenegy komédiájának szövegében. Az azonban bizonyos, hogy mindig a béke mellett állt, a békéért vitázott, a békéért gúnyolódott.

Nagyon érdekes, sőt érthetetlen, hogy egy ennyire közismert íróról, akit dicsértek és szidtak, aki a nyilvánosság szeme előtt élt, államférfiak barátja és államférfiak ellenfele volt - ilyen keveset tudunk. Sokkal többet írt, mint ez a megmaradt tizenegy komédia. De a legtöbb elveszettnek a címét se tudnánk idézni. Magánéletéről nem keringtek pletykák. Még azt sem tudjuk, mikor halt meg. De még arról sincs tiszta képünk, hogy a komédia, vagyis az antik vígjáték hogyan indult és hogyan emelkedett arra a művészi magasságra, amelyet az ő komédiáiból ismerhetünk meg. Utódait, az őutána következő korszakokat fel tudjuk sorolni, de hogy akkor kik vetélkedhettek vele, arról sincs fogalmunk. Ha elvétve fel is bukkan egynéhány komédiaköltő neve, ezekről se tudjuk, miféle volt az ő humoruk. Pedig sokan voltak.

Voltak, akik úgy vélték, hogy a komédia a tragédiából ágazott le. A tragédia útját nyomon követhetjük Dionüszosz isten szertartásától odáig, hogy Kr. e. 534-ben Theszpisz, az eleusziszi pap és társai milyen új látványossággal lepték meg az athéni agorán összeverődött népet. Majd ez a játékforma fél évszázad alatt annyit módosult, hogy Aiszkhülosz már olyan műveket írt, amelyeket mai értelemben is drámáknak lehet nevezni. Ez volt a tragédia kezdeti útja. De hogy ebből hogyan ágazhatott le a komédia? Valószínűleg sehogyan se. Tragédiának

és komédiának aligha volt közös gyökérzete. Hiszen a múzsáik se azonosak. A tragédia ihlető istenasszonya Melpomené, a komédiáé Thália. Inkább úgy történhetett, hogy valamiféle népmulatságból, nevettető játékból formálódott a komédia akkor, amikor már ismert gyönyörködtető játék volt a tragédia. Ennek a tragédiának néhány fontos mozzanata azután befolyásolta a komédiát. A dialógusok versformája, a kórusok jelenléte, az ellentétek összecsapása itt tragikusból komikussá változott. De a két drámai lehetőség - a tragédia és a komédia - a gyakorlatban is elkülönült egymástól. A tragédia mindig megmaradt Dionüszosz isten szertartásának. A szerzők versengtek egymással és a győztes kapott tiszteletdíjat. A tragédiák színházában nem játszottak komédiákat, ezek a színházak közintézmények voltak. A komédiákat magánszínházak játszották. A magánvállalkozók megvásárolták a komédiák kéziratait és komédiásokkal eljátszatták. Tragédiát írni ihletett művészet volt. Komédiát írni pedig üzlet. Sokan éltek belőle. A véletlen úgy hozta, hogy fennmaradt egy adókimutatás az athéni adófizetőkről, abból az időből, amikor Arisztophanész is adófizető volt. Innét tudjuk, hogy akkor 111-en fizettek adót komédiákból származó jövedelem után. És mintha ez a véletlen számjátékot játszana az utókorral, ebből a 111-ből csak 1 szerző munkái maradtak fenn, és pontosan 11. Ezek a ránk maradt Arisztophanész-komédiák. Valamennyi közéleti politikai tárgyú. Minthogy a görög komédiának az első korszakából kizárólag ezek maradtak fenn, régóta az a szakmai vélemény, hogy ez a kezdeti korszak - úgy is mondják „az attikai ó-komédia" - közéleti tárgyú volt, ellentétben a későbbi korszakokkal, amelyekben a vígjátékok általában családi ügyekről szóltak. Az Arisztophanésznél vissza-visszatérő két legfontosabb problémakör: a béke megvalósítása és a nők közéleti igénye.

A korra rányomta bélyegét a hosszan tartó „peloponnészoszi háború". Ez Athén és Spárta vetélkedése volt a görög államok közti vezető szerepért. A küzdelem jó ideig váltakozó hadiszerencsével folyt, végül azonban Spárta győzött, megbuktatta az athéni köztársaságot, Spárta-barát arisztokrata önkényuralmat rendezett be. Ez a háború javában tartott, amikor Arisztophanész *„Az Akharnaibeliek"*-kel jelentkezett. A számunkra fennmaradt komédiái közül ez a legkorábbi. Komikus ötlete azóta is kísérti az írókat is, a katonának besorozott magánembereket is. Akharnai az Athén fennhatósága alá tartozó Attika egyik körzete volt. Arisztophanész is onnét származott, és nála az akharnai paraszt a józan ember mintaképe. Valószínűleg ő is olyasféle módos paraszti körből lépett az irodalomba és a közéletbe, mint amilyenek vígjátékai parasztfigurái. A vígjátéki alapötlet pedig az, hogy a józan akharnai atyafi felismeri, hogy számára semmi jót nem hozhat a háború. Ő ugyan nem haragszik Spártára, ő kibékül Spártával. Meg is üzeni a spártaiaknak, hogy ő a maga részéről békét köt. Társai előbb hazaárulónak mondják, de hamarosan felismerik, hogy nekik is ez az érdekük. Miközben spártai parasztkatonák a békevágyban egyetértenek az ellenséges athéni katonákkal. Tehát Athén katonái megüzenik Spártának, hogy nem harcolnak, mire Spárta katonái is megüzenik Athénnak, hogy ő se harcolnak. A hadvezérek hiába adják parancsaikat, hiába szitkozódnak, senki se hajlandó harcolni. És így nem lehet háború. - A béke vágya és problémája többször is visszatér a komédiákban. A legkitűnőbb az, amelyet összekapcsol másik fő témájával, a politizáló nők kigúnyolásával. A nőket nem győzi szidalmazni. Részegeseknek, felületeseknek, könnyelműeknek hirdeti őket. Egy asszonyról azonban csaknem jókat mond. Ez leghíresebb játékának a hősnője: Lüszisztraté.

Ez is politizáló nő, mint a szidalmazottak, ámde ő a béke érdekében politizál, méghozzá hatásosan. Gyűlésbe hívja az asszonyokat, még spártai nő is odasorakozik. Ekkor Lüszisztraté elmondja a hatékony módszert, amely megszünteti a háborút. Szerelmi sztrájkot hirdet. Az asszonyok ne engedjék magukhoz férjeiket, a leányok szerelmeseiket, amíg azok el nem dobják a fegyvert, megtagadják a küzdelemre szólító parancsok teljesítését. Ha így tesznek Athénban is, Spártában is, akkor nincs háború. Ezután igazán komikus jelenetek során, a ki nem elégített férfivágyak indulatai közt megvalósul a béke. - A többi nőkről szóló komédiá-

jának nincs ilyen elismerő kicsengése. Úgy látszik, volt valamelyes törekvés a demokrácia idején az athéni nők egy kis részében. Hiszen a híres Aszpászia - Periklész szeretője, majd felesége - szerepet tudott játszani a kultúrpolitikában. Lehetséges, hogy Arisztophanész róla mintázta Lüszisztraté vonzó alakját.

De ahol nem a háború és béke, nem a nők megbélyegzése a komédia tárgya, ott is mindig közérdekű kérdésekről van szó. Gazdagok és szegények ellentéte, gépiesen ítélkező bírák és kiszolgáltatott ügyfelek, a filozófia és a tanítás hamisságai. Még az irodalmi stílus is mulatság tárgya lehet. Egyik legérdekesebb komédiája a *„Békák”*. Ezek a békák az alvilág folyóiban brekegnek. Ide szállnak le a halottak. Régóta ott van a nagyon tisztelt Aiszkhülosz, a magasztos témák magasztos hangú megszólaltatója. De azután sok év múlva meghal Euripidész is. Ennek hírére az asszonyok lelkei menekülni kezdenek, mert Euripidész folyton a női lelkeket vizsgálta. Arisztophanész pedig konzervatív ízlésű volt, Euripidészt ízléstelennek, közönségesnek tartotta. De most az alvilágban van már a magasztos is, a közönséges is. Maga Dionüszosz isten is kíváncsi, melyik tragédiaköltő tudja meggyőzni a másikat. Elő is vezetik őket. - És következik egy kitűnő stílusparódia. Aiszkhülosz a maga tragédiáinak fenséges hangján beszél, Euripidész azon a hétköznapi, olykor utcasarki hangvétellel, ahogy nála beszélnek a hősök és hősnők. Mindketten görögül szólnak, csak más-más stílusban, másféle szavakat és kifejezéseket használva. Nem is értik egymást. Itt a humor forrása a kétféle stílus, vagy ha tetszik a kétféle nyelvjárás. Sokkal későbbi vígjátékokban eltérő tájszólások keltik a nevetést. Ez is Arisztophanész öröksége.

Igaz, a következő görög emberöltők vígjátéka más jellegű. A családi háromszögek, a fösvény apa és tékozló fiú viszálya, a gazdájának segítő talpraesett szolga is örök téma lesz a vígjáték-irodalomban. Arisztophanész komédiái azonban ugyanolyan lényeges témaköröket érintenek, mint a tragédiák. Amikor olyan a történelmi helyzet, hogy a nézőknek nincs kedvük tragédiákat nézni, akkor háttérbe szorul Arisztophanész is. Amikor azonban a tragédiák figyelmeztetnek a fontos dolgokra, akkor még nevetni is jobb a komoly, az esetleg komor témákon. Arisztophanész mindig nagyon nevetséges. De mindig nagyon komoly.

MARCUS TULLIUS CICERO

(Kr. e. 106-Kr. e. 43)

A közemlékezetben, a köztudatban Cicero a legnagyobb, a példaadó szónok. És élete gyakorlatában mindenekelőtt valóban az élőszóval kifejtett érvelés halhatatlan művésze volt: gyakorló jogász, bíróság előtt védő és vádló, a törvényhozásban - a szenátusban és a népgyűléseken - politikai álláspontját kifejtő, buzdító vagy tiltakozó közéleti férfi. Életútjának emelkedő és hanyatló szakaszait hivatali rangjával lehet jellemezni. Amikor éppen túl a harmincadik életévén közéleti pályára lépett (mivel a hajdani Rómában - a Városban is, a Birodalomban is csak harminc éven felül kerülhetett a férfi a hivatali ranglistára), gyors egymásutánban volt questor (pénzügyi tisztviselő), aedilis (hatósági hivatalvezető) praetor (bíró), majd consul (köztársasági elnök, de ez a főhivatal Rómában mindig két embert egyszerre illetett). Kitüntették „A haza atyja" címmel, majd hamarosan lett mellőzött, pártok közt ingadozó, vesztes oldalra álló, végül a Caesar halála utáni polgárháború áldozata. Közben ami volt, ahol állt, amit pártfogolt vagy ami ellen tiltakozott, azt zengő szónoklatokkal örökítette meg a jövendő ezredévekre is. - Aki ezt tudja róla, nem téved. Pedig ezeken kívül olyan filozófiai írónak bizonyult, aki még a mi számunkra is megörökítette a görög filozófiai iskolák tanításait, az életfilozófia és az erkölcstan remekírójának bizonyult. Nem volt költő, de kitűnően verselt, még elbeszélő költeményt is írt, és görög költeményeket fordított latin anyanyelvére. És mindezek mellett vallomásokkal teljes és gondolatokkal gazdag leveleit úgy írta, hogy mindenkihez szóljanak. Mielőtt elküldte, lemásoltatta, majd gyűjteményesen kiadta. Sok ezer levél ez, hosszú könyvespolcot tölt be nyomtatott kiadásokban is. És minden korban egyre több nyelven kiadják. Irodalmi műfajt teremtett Cicero azzal, hogy közolvasmánnyá, közüggyé tette magánleveleit. Madame Sévigné és Mikes Kelemen levelei ugyanúgy tükrözi Cicero hatását, mint a sokkal későbbi levélregények és Kazinczy Ferenc valódi leve leinek áradata.

A nagy szónok tehát beletartozik a klasszikus írók névsorába. És a nyelvtan meg a stilisztika is az ő nevét hordja, amikor a példás, gondolatokat összekapcsoló körmondatokat „cicerói mondatok"-nak nevezi. Eötvös József regényeinek mondatépítése ugyanúgy magán viseli évezredek távolából is Cicero stílusának közvetlen hatását, mint Thomas Mann mondatóriásai. Tehát múlhatatlanul élő hagyomány világirodalomban.

A latin nyelvű ókori Rómában a „lovag" (equites) szó nem lovon vitézkedő páncélos nemesembert jelentett, mint később a középkorban. A gazdag emberek társadalmi osztályát hívták ott lovagoknak, mivel ezek lovat vagy éppen lovakat is tarthattak. A kereskedők, pénzemberek, hajósgazdák, sok kézművessel és rabszolgával dolgoztató nagyiparosok voltak a lovagok. A nemesi patríciusok alatt és a vagyontalan plebejusok fölött már ezek is párttá tömörültek, képviseletük volt a szenátusban is. Ebben az időben Crassus, a dúsgazdag bankár volt a politikai vezérük, ahogy a patríciusoknak Pompeius, a plebejusoknak pedig a szegények oldalára álló patrícius, Julius Caesar.

Abban az időben, amikor Cicero politikai pályára lépett, ez a három nagy tekintélyű pártvezér szövetségre (ma úgy mondanók: koalícióra) lépett, és gyakorlatilag együtt uralkodott Róma fölött. Ezt a kort és ezt a hatalmi rendet nevezték *triumvirátus*nak (azaz: három férfi uralmának). Cicero a lovagrendből lépett a közélet terére, igen nagy műveltségével és szónoki tehetségével hamarosan a legfőbb testület, a szenátus tagja lett. Ezek voltak a szenátorok. A szenátusban a hagyomány folytán patríciusok voltak a testület tagjai. Ezek magukat *„optimaták"*-nak nevezték. Ez az optimata „legjobbakat" jelent, akárcsak a görög *arisztokrata* szó. A plebejusokat népgyűlésen választott tribunosok képviselték. Ha lovagrendi férfi került

szenátusi tagnak (azaz szenátornak) a legmagasabb testületbe, ezt „homo novus”-nak (új embernek) nevezték. Cicero ilyen új ember volt, akiről köztudott volt, hogy kitűnő védőügyvéd a bíróságok előtt és rendkívüli műveltséggel bír.

Gyermek- és serdülőkorában apja a legjobb iskolákba járatta. Már akkor kezdett görögül is tanulni. Amikor kitanulta a Rómában kitanulhatót, felső tanintézetek tudományáért Görögországba utazott, több várost is megismert, de tanulmányainak java részét Athénban végezte. Ott már második anyanyelve lett a görög. A filozófiatörténet egész első fejezete a váltakozó tanítások egymás után fellépő, majd egymás mellett párhuzamosan működő iskolák néhány évszázada. Cicero igyekezett minél több filozófiai iskolában otthonos lenni. Ott alakult ki benne az a később gyakran emlegetett meggyőződés, hogy megállapíthatatlan, az istenek kultuszának örökölt igazságai valóban igazak-e vagy sem. Vagyis a vallás tanai se nem bizonyíthatók, se nem tagadhatók. Viszont politikai okból fontos, hogy az állam alattvalói vallásosak legyenek, mert csak így lehet fegyelmezni őket. Ez a filozófiai álláspont az „agnoszticizmus”. A görög filozófiában már ezt hirdette Pürrhón és az úgynevezett „szkeptikus” iskola. Ezt Cicero ugyanúgy magába szívta, mint a legnagyobbak - Platón, Arisztotelész - tanait. A politikai gyakorlatban azonban mindig ragaszkodott a semleges agnoszticizmushoz.

Lovagrendi létére is az optimatákhoz tartozott, „új ember” volt az arisztokrata világban, bár sok mindenben egyetértett az egyre nagyobb tekintélyű Julius Caesarral. Persze, mikor arról volt szó, hogy egy készülő hadjáratban ki legyen a légiók fővezére, a döntést hozó népgyűlésen Pompeius érdekében mondott igen nagy hatású szónoklatot. (Ezt a stílusremeket mindmáig tanítják világszerte a latinos gimnáziumokban.) - Következtek a politikai sikerek. Prétorként vizsgálóbírói feladattal járt Szicíliában, ahol leleplezte a kormányzó, Verres bűnös hatalmaskodásait, a lakosság kirablását, a beszedett adók elsikkasztását. Az egész római közvéleményt felháborította Verres bűnügye. A hivatali bűncselekményeiből dúsgazdag vádlott a legkitűnőbb jogászokat vonultatta fel maga mellett. Cicero négy beszéddel tárta a bírák és a nép elé a bizonyítékokat. Ezek nem mind voltak elmondott szónoklatok, volt, amely a nyilvánosságot írásban érte el, másolatokban terjesztette. Verrest végül is elítélték, sikerült megszöknie, de a harácsolt vagyont elkobozták és sokakat kárpótolni tudtak.

Ez a négy Verres elleni beszéd gazdag ténybeli és elemző, jogi tartalmával, nem kevésbé stílusremeklésével a szónoki fogalmazás halhatatlan remekei közé tartozik. A leghíresebb büntetőügye a Catilina-összeesküvés leleplezése volt. Ez konzuli évére esik. Catilina egyénisége, szándéka, valódi története tulajdonképpen történelmi rejtély maradt. Nemcsak Cicero vádló és bizonyító szónoklatai mutatják igazi bűnözőnek, de a kitűnő történetíró Sallustius Catilináról szóló elbeszélő műve, amelyet olykor a történelmi regény fontos előzményének is tartanak, festi Catilinát eleve züllött kalandornak, mozgalmát államellenes bűncselekménynek. Viszont halála után kezdték a nép érdekében küzdő haladó politikusnak, szinte szabadsághősnek feltüntetni. Ibsen is ebben a szellemben írta legelső, Catilina című drámáját. Az történelmi tény, hogy amikor Cicero a szenátusban elmondta első Catilina elleni beszédét, a megvádolt szenátor felállt, elhagyta a szenátust s elmenekült Rómából. Hívei fegyverrel vették körül. Cicero utánuk eresztette a hadsereget. Valószínűleg az ütközetben Catilina is elesett, bár volt olyan hírverés is, hogy ismeretlen helyre tudott szökni. Elfogott párthíveit azonban ítélet nélkül kivégezték.

Catilina elfutásáért és az elfogottak ítélet nélküli kivégzéséért Cicerót konzulsága leteltével vád alá is helyezték. Jog szerint lehetett is ezért vádat emelni ellene. Száműzetésre ítélték. Ez azt jelentette, hogy el kellett hagynia Rómát. Cicero vidéki birtokára költözött. Másfél év múlva megkegyelmeztek neki, visszatérhetett a közéletbe. Száműzetését elméleti művek írására használta fel. Visszatérte után azonban nem egyszer tévesen ítélte meg a politikai-történelmi helyzetet. Amikor a két nagy tehetségű és nagyon népszerű pártvezér, Caesar és Pompeius egymás ellen tört, polgárháború robbant ki. Cicero személy szerint is baráti

kapcsolatban állt Pompeiusszal, már azelőtt is sikeres szónoklatokkal segítette őt. Most is Pompeius mellé állt. De Caesar Pharsalusnál döntő győzelmet aratott, a menekülő Pompeiust Egyiptomban megölték. Párthíveire veszedelmek vártak. Cicero is eltávozott Rómából. Caesar azonban látványosan megbocsátott neki. A rendkívül művelt Caesar - aki még igen jó stiliszta is volt - nagyra becsülte a talán még nála is műveltebb és mindenkinél nagyobb stiliszta Cicerót. Caesar ettől kezdve korlátlan úr volt, sokan indokoltan féltették tőle a köztársaságot. Cicero is féltette, de ha Caesar méltányos volt vele, ő se lehetett hálátlan. Amíg Caesar élt, egy szóval sem fordult ellene. Inkább visszavonultan élt és írta nagy hatású elméleti műveit a szónoklat tudományáról, a nagy görög filozófusokról, a vallási és erkölcstani problémákról. Hanem amikor Caesart megölték és alvezérei új triumvirátust alkottak, hogy megvalósítsák Caesar uralmi rendjét, Cicero azonnal szembefordult velük. Elsősorban Caesar híres hadvezérével, Antoniusszal, aki uralkodói igénnyel fordult Róma ellen. Példaképe a jó kétszáz évvel előbb élt nagy görög szónok, Démoszthenész volt. Akkor régen Philipposz makedón király - a későbbi Nagy Sándor apja - fenyegette Athén és a városállamok függetlenségét. Démoszthenész nagy hatású beszédeket mondott ellene. Ezeket a szónoki remekeket nevezték Philipposz neve után philippikáknak. Az ő példájára nevezte ő is és nevezték Rómaszerte philippikáknak az Antonius ellen mondott beszédeit. Antonius meghirdette, hogy nagy jutalom illeti, aki megöli őt, és még jó néhány nyílt ellenfelét. Meg is ölték. 63 éves volt.

Kétszer házasodott, egyszer harminc-, másodszor 60 éves korában. Egyetlen, nagyon szeretett leánya, Tullia fiatalon meghalt. Családi élete nem volt mendemondák tárgya. Emléke, története azóta is iskolai anyag. Beszédeinek tartalma és stílusa a kultúrtörténet múlhatatlan fejezete. - Beszédeit gondosan, újra átnézve, átfogalmazva adta a másolók kezébe. Leveleit stílusteljesítménynek és kordokumentumnak tekinti az utókor. Stílusa, mondatszerkesztése, bölcseletének gazdagsága és tartózkodása a végső véleményektől jó kétezer éve követendő példa mindenütt, ahol ismerik az európai kultúrát.

PUBLIUS VERGILIUS MARO

(Kr. e. 70-Kr. e. 19)

Ha csak arra gondolunk, hogy az olvasni tudók közt egyaránt a legtiszteltebbek és legkedveltebbek sorába tartozott a pogány ókorban, a vallásos középkorban, az újkorban pedig a vallásosok és a vallástalanok körében egyaránt, máris nyilvánvaló, hogy a világirodalom főalakjai között van a helye. De ha még azt is számításba vesszük, hogy a változó arculatú évszázadokban döntően hatott Dantére, Torquato Tassóra, Miltonra, a nemzeti műeposz egész műnemére, a mieink közül Zrínyire és Vörösmartyra - akkor kétségtelen, hogy Vergilius nélkül egyszerűen nem lehet elmondani a világirodalom történetét.

Az a latin nyelvű római irodalom, amely a korai időktől kezdve példaképének tudta a már akkor nagy múltú görög irodalmat, Augustus császár uralma idején (vagyis időszámításunk kezdete körül) felzárkózott mintaképéhez. Már a megelőző évtizedekben, Julius Caesar éveiben olyan igazán nagy költői akadtak, mint Catullus, a szerelmi líra klasszikusa, Lucretius, a tudományos igényű tanköltészet példaadója, s mellettük olyan prózaírók, mint Cicero, a szónoki beszéd és a filozófiai ismeretterjesztés bravúros stílusú mestere, vagy Sallustius, aki történelmi tanulmányaival a történelmi regény műfajának egyik előkészítője volt. Mire véres polgárháború után az augustusi új rend valóban rendet és nyugalmat adott az egyre nagyobbodó birodalom lakosságának, illetve a lakosság nagy részének, a hatalom azt is tudomásul vette, hogy a műveltség, a tudomány, a művészet s nem utolsósorban a költészet a politikának is hasznos eszköze lehet. Tudta ezt a művelt császár és még jobban uralmának kultúrpolitikai támasza, Maecenas. Számos jó költővel esett meg, hogy amint Maecenas megismerte, attól kezdve egyenes volt útja a dicsőség, s vele a jómód, nemegyszer a halhatatlanság felé. Vergiliuson kívül Horatius, Propertius felívelő életútja is a nagy kultúrpolitikusnak volt köszönhető. De Vergiliusnak igen küzdelmes volt az az ifjúság, amelyben kifejlődött költői tehetsége.

Azzal kezdődött, hogy parasztfiú volt. A tehetős, rangokra alkalmas úri rétegek és a nincstelen-jogtalan rabszolgák között a parasztok szabadok voltak, de általában szegények, akik legföljebb kis birtokaikon gazdálkodtak. Vergiliusnak is az lett volna a sorsa, hogy férfierőre kapva földet műveljen vagy pásztorkodjék, esetleg valami kézművességet tanuljon ki. De közbeszólt a végzet. Már kisfiú korában nyilvánvaló volt, hogy a gyomra beteg. Egy-egy megerőltető mozdulatra hányni kezdett. A falu bölcsei némi megvetéssel, bár részvéttel mondogatták, hogy „csak tanulásra alkalmas”.

A munkára gyengének bizonyult falusi fiú tehát szülei áldozatkészsége folytán városba, iskolába került. Ott a tudós tanítók hamarosan megállapították, hogy rendkívül könnyen tanul, szeret is tanulni. Mikor versekre került sor, kiderült, hogy gyönyörűségére szolgál akár hosszú költeményeket skandálva mondani, sőt amikor maga is próbálkozott, pontos és jól mondható verseket tudott írni. A legegyszerűbb lehetőség volt, ha olyan tudást szerez, amiből meg is lehet élni. Tehát szónoklattant tanul, hivatásos szónok lesz belőle. A szónok mindenféle hivatali teendőket elláthat, de peres ügyekben ügyvéd is lehet, büntetőügyekben védő vagy vádló. Ehhez persze jogtudományt és joggyakorlatot is tanulni kellett. Vergilius kitűnő eredménnyel lett is olyan szónok, aki peres ügyekben képviselheti az ügyfeleket. Közben megtanult görögül, és igyekezett görög példára, de latinul a falusi életről, pásztorok szerelmeiről írni. Ez azért volt érdekes, mert a fiatal költők vagy a társadalom magasaiból, vagy a társadalom legmélyéről jöttek, de a valódi falusi életet nem ismerték. Amikor Vergilius első költeményeivel kezdett ismert lenni az irodalmi világban, úgy tekintették, mint a paraszti élet hivatásos idillikus (vagyis pásztori) költőjét.

De nehéz kalandokat kellett átélnie, míg elfogadták költőnek. Ügyvédi próbálkozásai nem jártak sikerrel. Nem volt jó ügyvéd, valóban nem is érdekelték az ügyfelek kicsinyes ügyei. A zajos közélettől egész lelkével távol állt, tehát politikai szereplésre sem volt alkalmas. És közben elkövetkeztek a véres polgárháború évei. Julis Caesar meggyilkoltatása után az arisztokraták nemesi pártja, élén Brutusszal, Caesar nevelt fiával, összeütközött a caesari központi hatalmat kívánók pártjával. Ennek élén Octavianus, Caesar másik nevelt fia és Antonius, Caesar egykori alvezére állt. Előbb Octavianus és Antonius győzedelmeskedett Brutus és hívei fölött a híres philippi csatában. Utána a győzedelmes Octavianus és Antonius ütközött össze a főhatalomért. Az egyeduralomra törő Octavianus ettől kezdve már Caesar Augustus. Ez a hosszú polgárháborús korszak felforgatta egész Itáliát. Vergilius szüleinek kis földbirtokát elragadták a falujukat feldúló seregek. A falu népe, köztük a Vergilius szülők menekültek, amerre láttak, valahol az országúton ölték meg őket, azt se tudni, kicsodák. Maga a már sok mindent megtanult fiatalember életét féltve a görög városok felé igyekezett. Így jutott el az iskolák, tudományok, művészetek akkori otthonába, Athénba. Ott számos fiatal római élt, mert biztonságosabb volt akár tanulni, akár kereskedni a nyugalmasabb görög világban, mint otthon Rómában. Ott ismerkedett meg Vergilius azzal a Horatius nevű ifjúval, aki katonaszökevény volt Brutus seregéből és akit jómódú üzletember apja Rómából titkos utakon segélyezett, hogy a biztonságos messzeségben tanuljon bármit, csak ne legyen otthon a veszélyek idején. - Ez a barátság a magukat már nagyon is költőnek tartó fiatalemberek között világirodalmi jelentőségű: velük érkezett el legmagasabb színvonalára az ókori latin költészet.

A polgárháború lankadásával úgy látszott, haza is lehet már menni. Antonius és vele az egyiptomi királynő, Kleopátra még élt, a tengeren még egy ideig tartott a hatalmi vetélkedés. De Rómában már Augustus volt az úr. Vergilius haza is utazott, és Maecenas hamarosan lehetővé tette költői érvényesülését. Alighanem Vergilius biztatására szánta el magát Horatius is a hazatérésre. Otthon azután őt is megismerte Maecenas, és a kitűnő irodalmi szakember tüstént felismerte, miféle szellemi hatalom birtokába jut az, aki felhasználja tehetségüket. Amint megismerte őket, már költői pályájuk kezdetén kétségtelen volt, hogy a legjelentékenyebb és leghatásosabb két költőt pártfogolja. Kezdetben nem is a közélettől undorodó Horatiust ajánlotta Augustus figyelmébe, remélve, hogy ha tapasztalja az új rend eredményességét, majd ő is kellően fog lelkesedni Augustus béketeremtő új Rómájáért, de erre még várni kell. Vergiliusnak azonban a polgárháború személyes gyász volt, a falusi élet leromlását a közbajok legfőbbikének tartotta. Ráadásul a falusi-mezőgazdasági élet személyes tapasztalat, ifjúkori múlhatatlan élmény volt. És eddigi verseiből világosan kiolvashatta, hogy megragadó, dallamos hexameterekben eszményítheti a falusi élet szépségeit. Augustusnak éppen őrá volt szüksége, hiszen a polgárháborúban leromlott mezőgazdaságot kellett mindenekelőtt rendbe hozni az életszínvonal emeléséhez. Augustus is elolvasta ezeket a pásztori költeményeket, sőt kíséretével együtt maga is elment arra az előadóestre, amelyet a versek kiadója rendezett az irodalomkedvelők számára. Persze a kiadót is - aki azonos volt a lemásolt verseket áruló könyvkereskedővel - szintén Maecenas szerezte, és valószínűleg ő javasolta Augustusnak, hogy személyesen is menjen el a felolvasásra. A siker teljes volt. Kiválogatták a tíz legjobbnak tartott költeményt, és ezért a gyűjtemény „Ecloga” azaz „válogatottak” címen jelent meg. Ezért jelent az irodalmi köztudatban az „ecloga” szó pásztori éneket, s ahol otthonos a hexameter, ezeket ebben az antik versformában szokás írni. (Radnóti híres eclogái is innét vették nevüket.)

Augustus is bizonyos volt benne, hogy Vergilius alkalmas egy olyan nagy, vonzó tanító költemény megírására, amelyet azután szét kell küldeni a falvakba, hogy minél több parasztember tanulja meg belőle a szántóföld és a legelő tennivalóit. A császár ekkor indult végső háborús ütközetébe Antonius és Kleopátra ellen. Úgy kívánta, hogy mire hazaérkezik, legyen is kész ez a fontos költemény. Meghívta Maecenast és Vergiliust, hogy együtt beszéljék meg, milyen is legyen ez a költemény. - Ezután Augustus elindult a végső győzelem felé, Vergilius pedig hol leült asztalához, hol fel-alá sétálva diktálta írástudó rabszolgájának a gyorsan készülő művet. Házát, rabszolgáit, a beszerzésekhez szükséges készpénzt Maecenastól kapta, hogy gondtalanul dolgozhassék.

Augustus győzelme az actiumi csatában világszenzáció volt, a közélettől eddig húzódó Horatius is lelkes ódában köszöntötte a diadalt. Vergilius pedig a kész művel fogadta a győztest. Híres három nap következett: Augustus, Maecenas és Vergilius összeült és részletről részletre megbeszélték, hogy úgy gondolja-e az uralkodó is, mint a költő. Közben állítólag nem is aludtak, egy keveset ettek-ittak, ámbár Vergilius igen óvatos ivó volt, mert rossz gyomra hamar megfájdult a vizezett bortól is. Három nap múlva némi vitatkozás és sok megbeszélés után készen volt a mű. Címe *„Georgicon”,* azaz „paraszti dolgok”. Mintaképe a hét-nyolc évszázaddal előbb élt görög Hésziodosz *„Munkák és napok”* című tanköltemény volt. Hésziodosz klasszikus volt, múltból őrzött remekíró, de ő a közel ezer év előtti gazdálkodásban volt otthonos. Vergilius pedig az újrateremteni kívánt, akkori falu gyermeke, és verselőként nemcsak annak a kornak, hanem az egész világirodalomnak egyik legnagyobb költője.

Azonnal száz írástudó rabszolga másolta, és amikor készen lettek, máris kezdték újra elölről a másolást. Ez volt a világ akkori legnagyobb példányszámú könyve (persze akkor a könyv nem lapozható köteget, hanem tekercset jelentett). Az elkészült olvasnivalót lovas futárok vitték szét Itália-szerte. A falvak elöljárói felolvasták az összehívottak előtt a versbe foglalt tanulnivalót. A művészi szépség és az ismeretterjesztő tanítás elválaszthatatlan volt egymástól ebben a tankölteményben.

Augustus és Maecenas most már tudta, hogy Vergiliusnak kell megírnia a felépítendő és megszervezendő Római Birodalom és a nagyra hivatott római nép nem avuló dicsőítését. A költő örömmel vállalta a nagy feladatot. Ahogy ekkor már sokan elvárták, Homérosszal akart versenyre kelni. De ő eredetileg Augustusról, az élő kortársról akart hőskölteményt írni. Augustus azonban jobb politikus volt, mint a költő. Alighanem ő javasolta, hogy a költemény Róma alapításának előzményeiről és a Római Birodalom nagy kilátásairól szóljon. Főhőse a legendás ősapa, Aeneas, de úgy, hogy Aeneasról minden olvasónak Augustus jusson az eszébe.

Tíz évre szóló feladat volt ez. Már a tervezete is gondos munkát igényelt. Megfontoltan tervezte, részletesen kidolgozta a vázlatát. A tizenkét ének mindegyikének kerek cselekménye volt. A második ének például Trója pusztulásának története, amelyet a menekülő Aeneas elmesél az őt vendégül fogadó királynőnek. A negyedik ének Aeneas és Didó királynő tragikus szerelme: önmagában a világirodalom egyik legszebb szerelmes novellája. A hatodik ének Aeneasnak és társainak alvilági utazása. Az érdeklődők tehát előre tudhatták, miről is szól az egész mű. Az első hat ének hajóskalandok sorozata, mint az Odüsszeia, a második hat ének a honfoglalás, háborús küzdelmek sorozata, akár az Iliász. Vergilius tudatosan Homérosz nyomdokában járt, és éppen ezzel tette műfajjá az eposzt. Homéroszná az egyes mozzanatok tartalmi elemek, de amikor Vergiliusnál ezek az elemek formai kellékekké váltak, az eposzt az tette eposszá, hogy a homéroszi-vergiliusi mozzanatokat mintegy szabályt betartva illesztették a cselekménybe.

A kész vázlat alapján azután nem sorrendben írta meg a művet. Először a negyedik éneket, vagyis Aeneas és Didó szerelmi történetét alkotta meg. Ezt nem a történelmi mendemondákból vette, valószínű, hogy egy saját, tragédiába torkolló szerelmi kalandját változtatta mondává. Nem tudjuk, mert a túl csendes, szemérmes Vergilius magánéletéről szinte semmi sem maradt fenn. Horatius minden nőismerősét kipletykálta lírai verseiben. Vergiliusnak bizonyára szintén voltak szerelmes élményei, de ezeket mondákká, hitregékké finomította.

Az *Aeneis* 10 évig készült, minden olvasó ember úgy várta, mint a római nagyság halhatatlan dicsőítőjét. Az is lett, de nem készült el egészen. Jó néhány sort még módosítani akart, néhány sorból szótagok hiányoztak. Ő pedig nem akart töredéket hagyni az utókorra. De már haldoklott. Megeskette barátait, hogy ha nem lesz kész a művel, akkor halála után elégetik a kéziratot. A barátok, köztük Horatius is, megesküdtek erre. Tudták mind, hogy hamisan esküsznek, de megmentették az *Aeneis*t a halhatatlanságnak.

Vergilius 51 éves korában halt meg, életműve azóta is halhatatlan.

QUINTUS HORATIUS FLACCUS

(Kr. e. 65-Kr. u. 8)

„Boldog lehet, ki közgondoktól távol él.
Akár a régi emberek”-

ezt mondja Alfius, az uzsorás, amikor elindul, hogy beszedje kölcsönei kamatait. - Így kezdődik Horatius első és azonnal sikeres versgyűjteményének - az *„Epodusok”*-nak - első verse. És habár a költő a leggazdagabb témavilágú lírikusok közé tartozik, az érzelmes természetrajongó pénzember mosolygósan megértő, de mégis szatirikusan bíráló képe jellemző a költő bírálva megbocsátó egész világszemléletére. - Horatius kétezer év után is az emberi erények és gyöngeségek szeretetre méltó értője és értetője. Ugyanolyan indító és ösztönző erő a zordon Berzsenyi Dániel, mint a játékosan elegáns Babits Mihály számára.

Apja felszabadított rabszolga, aki leleményes pénzember, pénzváltó volt. Manapság bankárnak vagy uzsorásnak mondanák. Így a költő jómódú fiúként nevelkedett, bizonnyal lelkesedett a nagy hagyományú köztársaságért. 21 éves, amikor Brutus és társai a köztársaság védelmében megölték az egyeduralomra törő Julius Caesart, önkéntesként állt a köztársaságot védő Brutus és Cassius seregébe, hogy harcoljon a Caesar örökségét folytatni akaró Octavianus (a későbbi Augustus császár) és Antonius ellen. Ezzel indult a polgárháborúk gyilkos korszaka. Az első döntő ütközet a Philippinél vívott csata volt, amely Octavianus és Antonius győzelmével végződött. Horatiusnak, immár tiszti ranggal, ott kellett volna lennie, de addigra már nem látta a testvérháború értelmét, és az is kiderült, hogy nem alkalmas katonának. Később egyik öngúnyoló versében bevallotta, hogy úgy félt az öldöklést̋ől, hogy az összeütközés kezdetekor pajzsát, fegyvereit eldobva menekült, vagyis katonaszökevény lett, és meg sem állt Athénig, ahol békés otthont talált a nagy hírű iskolákban. Titkos üzenetváltásokból apja megtudta, hol van, a gondos családfő óvta, hogy egyelőre hazatérjen. Titkos küldöncökkel bőségesen ellátta pénzzel, hogy gondtalanul tanuljon, amit csak akar. Ő pedig lelkesen tanulta a sokféle tudnivalót, amit a híres athéni iskolák ígértek. Nem csak a görög nyelvet, de a görög irodalmat és a görög tudományokat, köztük az egymással is vitázó görög filozófiai tanításokat is könnyen, szórakozva tanulta. Élte az ifjúság színes életét, tudományos előadásokon, vitákban, kocsmák eszem-iszom társaságaiban és a nőknek abban a forgatagában, amely majd otthon is, nagy hírű költőként is mindhalálig kísérte. Mértékletesen, de okosan kihasználva a napokat, fejlődött magas művészetté költői képessége. Elragadták a görög költészet változatos versformái, egyszerre lelkesítette Szapphó szerelmes költészete, Alkaiosz férfias, hazát féltő pátosza és Anakreón bordalai.

A tanuló és tanulni akaró, sokfelől összegyűlt, részben katonaszökevény fiatalok társaságában ismerkedett össze Vergiliusszal. Hamarosan felismerték egymásban nemcsak a költőt, de a jelentékeny költőt is. Barátságuk otthon is, az irodalmi életben is Vergilius haláláig tartott. A polgárháború vérengzése még jó ideig kísértett. A győzelem után Octavianus és Antonius egymás ellen fordult a főhatalomért, de Rómában már Octavianus volt az úr, Antonius pedig Egyiptomban, szövetségese és szerelmes párja, Kleopátra mellett a déli és keleti tartományokban uralkodott. A végső leszámolás még hátravolt, de Itáliában elkezdődhetett az újjáépítés, a lerombolt falvak és feldúlt szántóföldek rendbe hozása. Vergilius sietett is haza. Ha Octavianus rendet tud csinálni, békés életet teremteni az elpusztított vidéken, neki mellette van a helye. Ő parasztfiúként indult, nemcsak a szerelmes pásztorok életéről akart szép verseket írni, hanem a földművelés, pásztorkodás, gyümölcstermesztés, méhészet tudnivalóiról kívánt messzehangzó költeményeket alkotni. Horatiust azonban, úgy látszik, apja levelekben bíztatta, hogy maradjon csak a veszélytelen messzeségben, amíg a már császárrá készülő Octavianus

amnesztiát - közkegyelmet - nem ad Brutus egykori katonáinak és minden katonaszökevénynek, akármelyik oldalról szökött meg.

Horatius tehát várt. Vergilius azonban otthon hamarosan megismerkedett azzal a Maecenasszal, aki nemcsak a legkitűnőbb irodalmi szakértő, írókat-költőket pártfogoló férfiú volt, de Octavianus jó barátja, tanácsadója, hamarosan a készülő császári rendszer kultúrpolitikai támasza. Maecenas azonnal felismerte Vergiliusban a teendők legművészibb és leghatásosabb kifejezőjét (ma úgy mondanók: propagandistáját), beajánlotta Octavianushoz, akit ekkor már, ha még nem is császárnak neveztek, de a Senatus elnöke (Princeps Senatus) címen már Itália kizárólagos ura volt. Vergilius pedig Maecenason keresztül a legfőbb hatalomnak is beajánlotta Horatiust, akihez el is érkezett a kegyelem. Az Athénban addig igen sokat tanuló s költőként sokat fejlődő egykori katonaszökevény tehát veszélytelenül hazatérhetett, Maecenas pedig a nagyon okos és nagyon vonzó modorú fiatalembert azonnal szívébe fogadta. Még azt is megértette, hogy az ifjúkori eszméiben csalódott, a polgárháború pártviszályaitól idegenkedő költő - egyelőre legalábbis - nem kíván a politika közelébe kerülni. Verseiben már mutatkozott az a megbocsátó gúny és öngúny, a szókimondó vád és a megértő megbocsátás, ami akkor is jellemezte, amikor már életében elért minden dicsőséget.

Hamarosan meg is jelent az „Epodusok könyve" című versgyűjtemény. Az „epodus" nem egy költői műfajt vagy témavilágot jelentett, hanem egy versformát, amely alkalmas volt bármilyen tárgyú költemény számára. Egy hosszabb sor után egy rövidebb sor sajátos lebegést adott a szöveg hangzásának. Leggyakoribb változat volt: egy 6 jambusos sor után egy 4 jambusos sor. De hexametert is lehetett vegyíteni egy jambusokon gördülő rövidebb sorral. - Horatiusnak ez az első könyve jórészt szatirikus, gúnyolódó életképekből állt. Ez kezdődött a hamar világhíressé, majd halhatatlanná váló pillanatképpel az érzelmes szívű uzsorásról. A kellemesen olvasható és mulatságosan felolvasható gyűjtemény minden értő fül számára azonnal bizonyította, hogy a költő okos, művelt, szellemes emberismerő és kitűnő verselő. Akit pedig Maecenas pártfogolt, az előtt nyitva állt az irodalmi út. És Maecenas szavára a császárrá leendő még nem Augustus, de máris Princeps (vagyis elnök) Octavianus is hallgatott. Türelmesen kivárta, amit a nagy pártfogó előre tudott, hogy a politikától úgy húzódozó is fel fog lelkesedni, amint igazi lelkesedésre lesz alkalom.

Ez is elkövetkezett. - A Földközi-tenger másik oldalán még Antonius és Kleopátra volt az úr. Róma és egész Itália szorongott, mi lesz, ha a végső összecsapáskor ők győznek, folytatódik a polgárháború és folytatódik a véghetetlen vérengzés. A döntésnek el kellett következnie. Octavianus hajóhadának és seregének javával elindult. Róma aggódva várta a híreket és végre jött a megnyugtató bizonyosság: Octavianus Actiumnál döntő győzelmet aratott, Antonius öngyilkos lett, Kleopátra fogságba került és ő is az önkéntes halált választotta. Ez Krisztus előtt 31-ben történt. Ezzel valósult meg Julius Caesar terve: az egységes, békés Római Világbirodalom. Caesar neve ettől fogva legfőbb hatalmat jelentett (mi császárnak mondjuk).

A diadal hírére örömtáncokra kelt a római utca is. Horatius végre megírta, amit Maecenas előre ígért, és a most már valódi császárrá emelkedett, most már nemsokára Augustus néven uralkodó Octavianus kezdettől fogva várt: a diadal ódáját.

„Nunc est bibendum!" („Most inni kell!") - így kezdődik az ünneplő és ünneplésre szólító halhatatlan költemény. Ezzel a tettnek számító alkotással és Vergilius hamarosan közismert *„Georgicon"*-jával, amely mezőgazdasági építésre és munkára lelkesíti az örvendező tömegeket, a két régi jó barát, Vergilius és Horatius az irodalom két élő főalakja lett.

Horatius élete ettől fogva a szakadatlan siker. Közüggyé lett az a mértéktartás életmódban és véleménymondásban, ami jellemezte a költő életét és költészetét. „Aurea mediocritas" („Arany középút") volt Horatius jelmondata, s ez erkölcsi mértékké nemesült. „Carpe diem" („Használd ki a napot") - ez lett a mértéktartó önzés aranyszabálya. És az annyiszor ismételt

jelmondat: „Dulce et decorum est pro patria mori” („Édes és díszes meghalni a hazáért”) - maradandó harci jelszó egy egykori katonaszökevénytől.

Horatius számos verssora lett közmondás vagy ismételgetett közhely. Formagazdagsága múlhatatlan példaadás mindenfajta költő számára. Vágyai közvágyakozások, megbocsátó humora, de leleplező szókimondása is magatartáseszménnyé lett. Eredeti bölcsek és unalmas álbölcsességmondók kétezer éve szakadatlanul idézik. Szerelmi költészete pedig a szenvedélytől a játékosságig minden érzelemárnyalatnak példákat szolgáltató. Szinte folyton szerelmes volt, ifjan is, éretten is, öregen is. De sohase nősült meg. Elvileg nem volt hajlandó lemondani a többi nőről. Nagyon különbözik nagy lírikus elődjétől, Catullustól, aki a szerelem lázas szenvedélyében élt. De különbözik kitűnő utódjától, Ovidiustól, akinél a szüntelen szerelem játékos léhaság. Ő a szerelmi változatosságban is úgy használta ki a napot, hogy betartotta az arany középút szabályát.

És közben az irodalomtudománynak mestereként tanítója lehetett a költészet véghetetlen nemzedékeinek. Idős fővel írt, levélnek fogalmazott hexameteres tanköltemény, az *„Ars poetica”* („A költői művészet”) évezredekre példája lett ennek a sajátos műnemnek. A klasszicizmus XVII. századbeli irodalmi törvényhozójára, Boileau-re ugyanúgy hatott, mint a mi Arany Jánosunkra, aki megírta az oly fontos szakmai hatású tanköltemény*ét*, a *„Vojtina ars poeticájá”*-t.

Horatius mindegyik nyugati irodalomba beleépült, se szeri, se száma magyar fordításainak; a XVIII. században Virág Benedek, a mi századunkban Csengeri János összes költeményét lefordította, de számos költeményének tucatnyi magyar változata is van. Mondatainak nem kis részéről bárki azt hiheti, hogy a mi saját közmondásunk.

Ezer évek irodalmában aligha van nála élőbb költő.

PUBLIUS OVIDIUS NASO

(Kr. e. 43-Kr. u. 17)

Az ókori latin költőket kedvelő olvasó ember a „római aranykor” nagyjai közül legjobban Vergiliust tiszteli, legjobban Horatiust szereti, de legszívesebben Ovidiust olvassa. Divatos, léhának mondott, erotikus költő volt. De népszerűsége tetőpontján versenyre akart kelni az akkor már halott, legtiszteltebb Vergiliusszal. És ha az *Aeneis* alkotója múlhatatlan hexameteres eposzban idézte fel Róma mitológiába vesző régmúltját, ő az egész görög-római hitregevilágot akarta történetek véghetetlen sorával hexameterben felidézni. És amikor ezt a munkát el is végezte, dicsőség is övezte érte, akkor Róma hősmondáit kívánta összefoglalni. A naptár ünnepeinek sorrendjében idézte a hősöket. De csak június végéig jutott el. Akkor egyszeriben kettétört addig oly sikeres élete, rázuhant a száműzetés, el kellett szakadnia a könnyed társaságoktól, Róma nagyvárosi forgatagától. A birodalom távoli sarkából soha nem térhetett haza. A könnyedségek, a szerelmek gyengéd játékmestere volt, léte végső éveiben, a reménytelen magányosságban a szomorúság halhatatlan poétája lett. Hatvan évre terjedő életének története példázatos regénynek tekinthető a római császárság első éveinek fényeiről és árnyairól.

A jómódú családból való, korán értelmesnek látszó, könnyen tanuló fiú előtt hamar kitárulnának a tekintélyes hivatalok. Apja el is várja, hogy közigazgatási vagy pénzügyi pályára lépjen. Ő azonban már diákkorában költőnek készül. Rendkívül könnyen versel, bár otthon már tiltják, hogy irodalommal foglalkozzék. Rá is kényszerítik, hogy iskolái sikeres elvégzése után pénzügyi tisztviselő legyen. Ezt a hivatalt botrányosan elhanyagolja. Csak a költészet és a kellemes társaságok, főleg a nők érdeklik. Csattanós szerelmi történeteket ír versekben. Ezek széles körben tetszenek. Hamar meg is jelenik első versgyűjteménye *„Szerelmek”* (Amores) címmel. Azonnal siker. Nemsokára következik a második gyűjtemény. *„Hősnők”* (Heroides) a címe. Huszonkét verses levél, mondabeli hősnők írják szerelmeseiknek. Ezekben a finom árnyalatú, nők vallomásaként fogalmazott költeményekben Ovidius a női lélek olyan rezdüléseit ábrázolja, mint Euripidész asszonyokról szóló tragédiái óta senki.

Ez a siker már eljut a császári körökbe is.

Ez a császári udvar, Augustus politikai és szellemi vezérkara ekkorra már kialakította hivatalos irodalmi ízlését. Vergilius már nem is él, de ő a költői eszmény, valamint Horatius sokárnyalatú, a szenvedélyekben mértéktartó lírája. A történetíró Livius kellemesen olvasható múltidézése és hazafias pátosza együtt olyan irodalmi eszmény, amely uralkodó az iskolákban és a műveltségre adó társaságokban. Közben azonban felnőtt egy következő nemzedék. A fiatal költők tisztelik az előttük járó nemzedék római büszkeségét. Az előző nemzedék a polgárháború nyomorúságára, szorongásaira, véráradatára kapta Augustus győzelmei nyomán a békét és nyugalmat. A felnövekvő Ovidius fiatal nemzedéke ebben a nyugalomban, a „római béké”-ben (Pax Romana) nőtt fel, a közveszélyről apáiktól és nagybátyáiktól hallottak, és már unják a nagy rendet, tisztelik, de unják Vergiliust és Horatiust is. Számukra a szerelem, a kocsiversenyek, a kellemes társaságok jelentik az izgalmakat és a kalandokat. Verseik ilyesmikről szólnak. Szakítanak Vergilius örökös hexametereivel, de Horatius változatos, görög ízlésű versformáival is. A hexameter és a pentameter váltogatása, a disztichon a csaknem kizárólagos versformájuk. A hexameteres elbeszélő műveket, ha felolvassák vagy éppen dúdolják is, akkor lanttal szokás kísérni, a változatos görög formákat (Horatius formavilágát) váltogatott hangszerekkel kísérik, gyakran kórusban énekelik. A disztichon kísérő hangszere a fuvola. Ez görögül: *elegeion,* többes számban *elegeia,* latinos kiejtéssel *elégia.* Rendszerint fuvolás lányok kísérik fuvolákkal a disztichonban skandált költeményeket. Ezért a hexameter

és pentameter váltogatását nevezik kezdetben elégiának. És a fiatal költőket elégikusoknak. Valószínűleg akkor, amikor majd Ovidius sorsának rosszra fordulása után megírja híres, hamarosan világhíres nagyon szomorú elégiáit, akkor ragad rá a bánatos versekre a máig is érvényes elégia név.

Mire Ovidius ismert költővé érik, már jelen van egy nála alig néhány évvel idősebb elégikus nemzedék. Előbb Tibullus a legsikeresebb közöttük, de hamarosan Propertius lép a nyomába. Propertius Ovidius személyes jó barátja, és az idős Maecenas ugyanúgy fedezi fel és pártfogolja, mint annak idején Vergiliust és Horatiust. És akit Maecenas pártfogol, az otthon lehet a császári udvarban is. De ezért ezek a túl fiataloknak tűnő elégikusok nem találnak általános elismerésre a császárnál és a jobb társaságoknál. Tibullus hamar megbotránkoztatja a hivatalos közvéleményt azzal a kijelentésével, hogy „büszkébb vagyok szeretőm szépségére, mint arra, hogy római polgár (Civis Romanus) vagyok". Tibullust nem is fogadja be az udvar. Maecenasnak hosszasan kell rábeszélni Propertiust, hogy három szerelmes gyűjtemény után végre írjon néhány szép verset Róma isteneiről, templomairól, történelmi emlékeiről. Propertius jó költő, hivatalos hangú elégiáival is sikert arat. Ő azonban egész fiatalon hal meg, és Tibullus sem él sokáig. Mindketten döntő hatással vannak az induló Ovidiusra. Őt befogadja az Udvar, a császár igen ledér életet élő leánya egyenest kedveli és barátságába fogadja. Ez lesz majd végzetes későbbi éveire. Augustusnak azonban eleve gyanús az egész elégikus ifjúság, a túl divatos erotika. Augustus igen művelt, irodalom- és művészetkedvelő uralkodó. De ízlése akkor rögződött meg, amikor az előbbi nagy nemzedék: Vergilius, Horatius, prózában Livius stílusa és világszemlélete formálta a szépségeszményt. Az elégikus ifjúsághoz képest már akár maradiaknak is mondhatók azok, akiknek Maecenas diktálta, hogy mi szép és mi nem elég szép vagy éppen riasztó.

Ovidius azonnal széles körökben lett népszerű. A jó társaságok és főleg az ifjúság körében a léhaság, a cinizmus, az érzéki gyönyörök hajszolása nemcsak divat, de szinte erény volt. Ezekben a körökben Ovidius hamar lett költői eszmény. Élete is megfelelt a könnyed élet igényének. Háromszor nősült, de egyik feleségéhez sem volt hűséges. Nem is igényelték. Ő sem igényelte az asszonyok hűségét. Korábban volt egy szeretője, akit verseiben Corinnának nevezett (igazi nevet nem illett versben említeni, régebben Catullus, nem is oly rég Horatius is minden leánynak, asszonynak, akihez valami köze volt, olyan álnevet adott, amelyet szűk társaságban fel lehetett váltani a igazi női névvel). De Corinna csak a legismertebb név volt, előfordult nem egy más név. Ovidius nyilván életében is úgy élt, ahogy népszerű erotikus költeményei bemutatták körének divatos életét. Tudjuk, hogy drámája is volt a gyermekgyilkos Medeáról. Sokan állították, hogy ez a legszebb latin tragédia, méltó a görög példaképekhez. Sajnos elveszett, miközben többi művei csaknem hiánytalanul fennmaradtak. Legmulatságosabbak azok voltak, amelyek tankölteményformájában taglalták a szerelmi élet módozatait. Leghíresebb *„A szerelem művészete"* (Ars amatoria), de még részletezőbben szól a szerelmi élet testi lehetőségeiről *„A szerelem gyógymódjai"* (Remedia amoris) című erotikus tanácsadó. Ezekkel a léha hangütésű, kitűnően verselt költeményekkel széles olvasókörökben lett népszerű. Ez megnövelte maga iránti igényét. Olyan tisztelt hőskölteményt akart teremteni, mint Vergilius az *Aeneis*szel. A görög hajdani példaképpel, Hésziodosszal is versenyre akart kelni. Hésziodosz a *Theogoniá*ban az istenek egész rendszerét mutatta be. Ezt akarta túlszárnyalni Ovidius, amikor az egész görög-római mitológiát óriási történetsorozatban tárta az olvasók elé. Nagyon nagy verselő és kitűnő elbeszélő lévén ezer évek irodalmának egyik fő művét teremtette meg az „Átváltozások" 15 könyvében. Ezek az istenek és félistenek ugyan mulatságosabbak, olykor léhábbak is, mint maguk a hitregék, mint Hésziodosz, de ennél kellemesebben senki se mesélte el a soktémájú görög-latin istenvilágot. Ezt a művet nem disztichonban írta, hanem tiszta hexameterben, mint ahogy a Homérosz nevéhez fűződő

eposzok és főleg mint Vergilius Aeneise íródott. Lehet, hogy komolytalanabb mű, mint a nagy epikus példaképek, de azoknál is érdekesebb olvasmány.

Talán Augustus és az Udvar jóindulatát akarta megnyerni, amikor az *„Átváltozások”* (Metamorphoses) után Róma ünnepeit és Róma történelmi múltját akarta nagy költeményben összefoglalni. A címe *„Naptár”* (Fasti) volt: a terv szerint hónapról hónapra a római naptár ünnepei és emléknapjai sorrendjében mesélte volna el a hazai múltat, a római dicsőséget. Ezt megint disztichonban írta, de csak hat hónappal készült el. Amikor befejezte a júniusi napok idézését, következett életének tragédiája.

A császár léha leányának - Júliának - bizalmas barátja volt. Júlia - a botrányos életű úrnő - még házasságtörő kalandjainak egy részét is Ovidius házában bonyolította le. Egy nagyon botrányos ügy kiderült, talán magának Ovidiusnak könnyelmű pletykája alapján. Ezt az egyre ridegebb császár sohase bocsátotta meg. A lányának se. Júliát is száműzte, de Ovidiust mint bűntársat örökös bánatra ítélte. A birodalom távoli sarkába, a Fekete-tenger partján fekvő Tomi nevű telepre száműzte (manapság a romániai Constanza van ott, annak főterén Ovidius szobra áll most). A rideg, barbár vidékről soha többé nem jöhetett haza, bár gyönyörű szomorú versekkel ostromolta a kegyetlen császárt is, befolyásos barátait is. Hiába. Mindhalálig szenvednie kellett a vidám élet után a keserű számkivetettséget. Két halhatatlan versgyűjtemény tanúskodik a szomorúságról: a *„Sirámok”* (Tristia) és a *„Pontusi levelek”* (Epistulae ex Ponto). (A Fekete-tenger partvidékét hívták akkoriban Pontusnak.) A derű és léhaság talán legnagyobb költője a sanyarú alkonyi időben a szomorúság halhatatlan költője lett.

Ebben a *„Sirámok”* című gyűjteményben található a megragadó érdekessége mellett dokumentumnak is fontos verses önéletrajz. A hosszú, részletes történetsorozat bőségesebb képet ad költője életéről, mint bármelyik más ókori költőről bármelyik ismertetés. Bár igen különös, hogy azt vallja: fogalma sincs, miféle tévedés ébresztette a császár haragját ellene. De talán tényleg nem tudta vagy el se tudta képzelni, hogyan lehet bűnnek tekinteni egy szerelmi kalandot, és bűnrészesnek a szerelem pártolóját.

AURELIUS AUGUSTINUS

(354-430)

Az ókori és középkori gondolkodás határán úgy áll Augustinus, mint majd körülbelül ezer évvel később Dante a középkor és az újkort előkészítő reneszánsz választóvonalánál. Mindketten a múltból szerzett kultúra egészével készítik elő nagy időkre szóló érvénnyel a gondolatok és az érzelmek jövőjét. E párhuzam tudomásulvételére azért van szükség, hogy kellő mértékben érzékeljük, mennyire nem sorolhatjuk be Augustinust - magyaros nevén Ágostont - az egyház szentjeinek szokványos sorába, még csak úgy sem, mint egyikét a szellemileg legkiválóbbaknak. Akadtak idővel rajta kívül is szentté avatott nagy gondolkodók (mint például Aquinói Tamás vagy még később Morus Tamás), ő azonban túl azon, hogy egy évezredre alapját vetette a művelt emberek világképének, s hatása mindmáig lemérhető, emellett, sőt talán ez előtt egy bőséges évezred legnagyobb prózaírója volt: az antik klasszikusok és a kora reneszánsz Boccaccio között nincs senki, aki annyit tudott volna társadalmi összefüggésekről, lélektani mozzanatokról, a valóságnak és a képzeletvilágnak értelmeket és érzelmeket mozgató megfogalmazásáról. Az ókor csak előkészítette az európai szépprózát, de Augustinus *Vallomásai*val teljes pompájában áll előttünk a mai értelemben vett szépirodalmi próza. S ennek az önéletrajzi műnek talán egész Rousseau-ig, tehát a XVIII. századig, nincs is értékbeli párja az egész világirodalomban.

A római katolikus egyház idővel szentté avatta, nevét magyarosan Szent Ágostonnak szoktuk mondani. Idővel kiderült, hogy elhamarkodottan avatták szentté, mivel eszméinek egy része nagyon is veszélyesnek bizonyult az egyházi ideológia számára. Hiszen az „eleve elrendeltség” elmélete idegesítően ellentmondott az egyház hirdette szabad akaratnak, s később, sokkal később - több mint ezer évvel utána - Kálvin többek közt éppen ezzel az augustinusi elvvel fordul az egyház ellen, s még később ezt az elméletet lehet továbbfejleszteni a természettudományos determinizmusig.

Ez azonban csak egy példa Augustinus évezredekre kiható gondolatrendszeréből. Mellette az sem mellékes, sőt talán még ennél is fontosabb, hogy oly sokat meglátott a társadalom mozgásának dialektikájából, az ellentétek hatásáról a történelmi mozgásban, amennyit megint csak a XVIII. századig senki sem sejtett.

Ezekért és az egész gondolatépítményért maradandóan előkelő helye van a filozófiatörténetben, még azok számára is, akiknek az ő teológiája már csak történelmi emlék. Ámde ez az egész gondolatépítmény egy rendkívüli írói teljesítmény eszmei mondanivalója. S ez az írói teljesítmény akkor is az irodalomtörténet fordulópontja lenne, ha bármi más volna benne az eszmei mondanivaló. Nyilvánvaló, hogy már akkor nagy író volt, amikor még nem is volt keresztény, és nagy vesztesége az irodalomnak, hogy elvesztek - bizonnyal tervszerűen megsemmisíttettek - azok a bölcseleti és szépirodalmi művek, amelyeket még mint pogány író, a latin szerzők hagyományának folytatója írt.

Ez a szent ugyanis csak harminchárom éves korában vette fel a keresztény vallást. Addig igen-igen változatos életet élt, ami nélkül nem is jöhetett volna létre a szépirodalmi főmű: a *Vallomások*.

Az észak-afrikai Thagestében született. Apja gyarmati főtisztviselő. Anyja keresztény nő. Ebben az időben a Római Birodalomban a kereszténység már hivatalos államvallás, de még nem kötelező. Még számosan vallják Jupitert és az Olümposz isteneit, még többen különböző félkeresztény szekta tagjai, magának a kereszténységnek is többféle árnyalata van. A katolikus szó „általános”-t jelent, de a kereszténység még egyáltalán nem általános. A különböző

vallások és vallási árnyalatok mellett a legkülönbözőbb filozófiák csábítják, zavarják a műveltebbek tudatát.

A pogány apa és a keresztény anya körében a serdülő Augustinus sokáig maga sem tud dönteni, mit higgyen. Kamaszkorától fogva kétségtelen, hogy a szellem embere lesz belőle. Lelkesedik Cicero prózájáért, görög mintájú drámákat ír, izgatja a filozófia. Az otthoni kis iskola után a nagyvárosias Karthágóban tanul filozófiát. Itt találkozik a divatos *manicheizmussal,* a perzsa Mani nagy hatású bölcseletével, amely a lét egészét a Jó és a Rossz, a Fény és a Sötétség örök harcának fogja fel. Egy rövid ideig maga is manicheusnak vallja magát, de hamarosan hátat fordít a lényegében két istent feltételező bölcseleti rendszernek, bár a hatása továbbra is termékenyítő a számára: mindvégig ellentétekben fog gondolkozni; a manicheizmus készítette elő, hogy a dialektikus gondolkodás egyik előfutára legyen. A sokféle filozófia és vallás elől a *szkepszisbe* menekül: mindenben kételkedik, annyira, hogy végül még saját kételyeiben is kételkedik. Közben vonzza az úgyszintén divatos újplatonizmus is, amely úgy eleveníti fel Platón egykori tanítását, a legfőbb Jóban való hitet, és azt a tanítást, amely szerint a Jó és a Szép azonos, hogy közben aszketikus (önmegtartóztató) életeszményt hirdet. Augustinus ez időben egyszerre éli a felettébb léha fiatalemberek életét, és játszik az aszketizmus eszméjével. Ezzel a bölcseleti gomolygással, de már mint rendkívül művelt fiatal férfi megy előbb Rómába, majd elszegődik retorika- (szónoklattan-) tanárnak Mediolanumba (a római kori Milanóba). Élvezi az életet, és élvezi a gondolat játékait, elegáns nagyvilági életet él, hajszolja az élet kellemetességeit, nem is akar ellenállni a kísértéseknek. És csiszolja Cicerón nevelkedett latin stílusát. Ámbár eleve másféle stiliszta, mint Cicero, az ünnepélyes latin mondatok klasszikusa. Augustinus érzelmesebb, indulatosabb: mondataiban halmozza a jelzőket, a bonyolult határozószavakat. Mintha a jóval több mint ezer év múlva európai divattá érő barokk stílus előfutára volna.

Mediolanumban pedig megismeri Ambrosiust, aki az ottani kereszténység vezéralakja. Az egyház idővel őt is szentté avatta, ő lett Szent Ambrus. Ambrosius a kornak talán legnagyobb szónoka, és kitűnő költő. Ő is ókori műveltségű, mint Augustinus, egyenes folytatója a nagy latinoknak, de lelkesen hívő keresztény. Az ő hatására közeledik a mindenben kétkedő fiatal professzor a katolikus egyházhoz. Egyszeriben megtagadja a szkepszist, és szellemes, csillogó tanulmányt ír a szkepszis ellen, majd az igazság megismerésének boldogító erejéről (ezek legkorábbi fennmaradt művei). És egyszerre keresni kezdi a harmóniát, a belső léleknyugalmat adó istenhitet. Erről is előbb tanulmányt ír, majd egy prózai-lírai, igazi szépirodalmi művet, a *Soliloquiá*t („A lélek Istennel való magányos beszélgetéseinek könyve"). Még nem keresztény, de beszélget a kereszténység istenével. Ebben a remekműben már teljes pompájában bontakozik ki dúsgazdag stílusa. Szavalható próza ez: egy izgatott lélek vágyakozása a megnyugvásért.

Közben megnősül, de házassága elromlik. Elválnak. Egyetlen fiúgyermekük vele marad. Amikor ez a gyermek született, már majdnem keresztény, hiszen fiának az Adeodatus (Istentől nyert) nevet adta. Amikor majd dönt és megkeresztelkedik, megkereszteltetni fiát is. De a gyermek hamarosan meghal. Ez azonban már újra Afrikában történt. Hazamegy szülőföldjére. Ott akar tanítani. Ott már mint keresztény.

De mire hazaérkezik, már olyan nagy a tudományos tekintélye, hogy a keresztény közösség hamarosan szellemi vezéralakjának tekinti. Emberileg magára marad, felesége már nincs, fia meghalt, anyja is, aki oly remélve várja nagyra született fia megtérését, meghal. Nincs senkije, csak az egyház. Az egyház pedig hamarosan Hippo Regius városának püspökévé választja. Ez azt jelenti, hogy az észak-afrikai kereszténység irányítója. És ekkor derül ki az is, hogy lángelméjű szervező. Művei ez időben főleg vitairatok a különböző szekták és eretnekek ellen. Ezekben a művekben olvad bele a kereszténységbe mindaz a filozófiai elem, amelyet át lehetett venni a görög és római pogányságból.

Majd eljut a nagy számvetéshez: hogyan fejlődhetett a léha, olykor kicsapongó, fölényesen kételkedő fiatalember szent életű püspökké. Ez a téma nem filozófiai, ez igazi szépirodalom. A *Vallomások*ban akármennyi az elméleti meggondolás, igazi szépirodalmi mű, az őszinte önelemzés remeke. Dante, Petrarca, Erasmus, Rousseau sem tudta kivonni magát hatása alól, de még Proustnak is egyenes ági elődje, az önvizsgálaton alapuló lélektan klasszikusa. És az ókor meg a reneszánsz között a legirodalmibb és legegyénibb ízű latinság. Ha csak ezt írta volna, ha nem lett volna a keresztény világnézet legnagyobb filozófusa, akkor is múlhatatlan helye maradna a szépprózа klasszikusai között.

Holott idővel megalkotta az *Isten államáról* szóló nagy elmélkedést is, amelyet főművének vallott, s amelynek gondolatgazdagsága még a modern politika és szociológia számára sem közömbös. De ez, mint műveinek túlnyomó többsége, bármilyen elegánsan fogalmazott, mégsem szépirodalom. Az életmű nagyobbik része teológia, filozófia, sőt mai szóval: publicisztika. Hanem a *Soliloquia* prózalírája - és mindenekelőtt a *Vallomások* - vérbeli szépirodalom, amelyről elmondhatjuk, hogy az ókori kezdetek után itt kezdődik el az önállósult, immár a költészettel egyenrangú európai szépprózа.

CHRÉTIEN DE TROYES

(XII. század)

A XII. és XIII. század a lovagvilág, a lovagi kultúra és benne a lovagköltészet fénykora. A társadalmi háttér a keresztes háborúk története. A piacensai zsinat (1095) és a tuniszti béke (1271) közt közel két évszázadnyi időszak átformálta a társadalmi változások folytán kialakuló eszményeket. Az életformája szerint harcos férfi Nagy Károly államalapító tevékenysége és a spanyolok felszabadító háborúi következtében már jó ideje jelen volt Európában. A hős lovag ugyanolyan jellemző volt a francia *chanson de geste*-ekben, mint a spanyol *Cid-román*cokban.

A XII. században, az egymást követő keresztes hadjáratokban azonban a lovag erkölcsi eszménnyé magasodott. Nemcsak az erkölcs, hanem a kötelező illem szabályai irányították. A szerelem nem csupán lángoló érzelem, de viselkedési szabályzat is lett. A lovagok valójában durva, kíméletlen emberek voltak, de a lovagiasság a finomság, méltányosság, jómodor életformaeszményévé magasztosodott a társas viselkedésben is, és főleg a költészetben. A lovagi líra a szenvedélyességében is előkelő érzelmek szépélményt adó megfogalmazása lett. A lovagi epika pedig halhatatlan hősöket, példátlanul bátor és példátlanul derék hősök csodákkal teljes történeteit alkotta meg. És egy-egy különösen sikerült jellem olyan példázattá vált, hogy nemcsak nemzedékről nemzedékre, de néha évszázadról évszázadra újra elmesélték kalandjaikat és szép szerelmeiket. Trisztán, Parszifal a XII. században indult a szerelmes és életveszélyes útra. És évszázadokat átívelő utakat tettek meg, amíg a XIX. században elérkeztek Wagner zenedrámáiig. Maga Wagner Parszifal alakját a középkori nagy epikus költőtől, Wolfram van Eschenbachtól vette.

De már Wolfram lovag lovagjának is volt előképe. A német költő az előző évszázadban élt Chrétien de Troyes-tól tanulta a hőst és kalandjait. Persze már Chrétien mester is másvalakitől vagy -valakiktől tudta meg, hogy volt egyszer egy vitéz Parszifal, volt egy gonosz varázsló ellenfele, bizonyos Klingsor, volt szép szerelmese, Kundry, aki szült is neki egy Lohengrin nevű nem kevésbé hős fiúgyermeket. A számos országot átcsavargó, a Troyes városából származó Chrétien járt Angliában is, járt Bretagne-ban is. Itt is, ott is népajkon énekelt históriákból ismerhette meg a hajdani kelta hősöket. Hiszen eredetileg az angliai brit és a szárazföldi breton ugyanaz a kelta nép volt. A szigetországot nevezték és nevezik ma is Nagy-Britanniának, a szárazföldi országrészt Bretagne-nak. Artus királyt és kerekasztala lovagjait, Merlint, a varázslót, a vitéz Trisztánt és szerelmét, a házasságtörő Izoldát, meg a Pireneusokban égre meredő Monsalvat várának lovagjait, a Szent Grál őrzőit az öröklött kelta dalokból megismerhette, aki ott a nép között járt és meghallgatta dalaikat. Chrétien felismerte, hogy ezeknek a hősöknek ott van a helyük a lovagi tettekről szóló elbeszélő költeményekben. És ezzel új útra indította nemcsak a lovagköltészetet, hanem az elbeszélő költészet további évszázadait. Ő lett a lovagi epika legnagyobb költője. Holott ő maga nem is volt lovag, még csak nemesember se volt. Polgári írástudóként feudális urak és úrnők szolgálatában állt, és udvari köreiket szórakoztatta izgalmas és halhatatlannak bizonyult költeményeivel. Igaz, sok elveszett a múló évszázadok alatt, de úgy látszik, azok maradtak fenn sértetlenül, amelyek a legalkalmasabbaknak bizonyultak a megmaradásra. Ezeket sorra lefordították vagy újra elmesélték Európa legtöbb nyelvén.

Troyes városa és környéke, ahol - neve után gyanítva - született és talán felnevelkedett, Champagne tartományban van. Ennek úrnője volt Marie de Champagne, akinek udvarában és védnöksége alatt huzamos ideig élt, ott vált nevezetes írástudóvá a költő. Idővel onnét szegődött át Philippe de Flandre gróf szolgálatába. Ezek az úri körök biztosítottak időt,

lehetőséget és azonnali sikert a korai elbeszélő költeményeknek. Ezekben a legmagasabb lovagi körökben számos urat és hölgyet érdekeltek a hatásos versekben írt kalandos és szerelmes történetek. A költői hírnév várról várra szállt. A XII. század második felében Chrétien de Troyes neve már országos hírű volt. A második keresztes hadjárat még közös vállalkozása volt a német, angol és francia uralkodónak. Egymás hadvezérei kölcsönösen ismertek voltak. Az urak otthonában urakat-hölgyeket gyönyörködtető költők érdeklődtek a más nyelven keletkezett lovagi költészet iránt. Chrétien de Troyes témái már a következő évszázadban nyomot hagytak a német, angol, észak-itáliai, sőt flandriai közvetítéssel még a holland lovagi epikán is. A közülük leghíresebb dalnok, Wolfram von Eschenbach német (persze önémet) nyelvű legfőbb műveit olvasva bizonyosak lehetünk, hogy költőjük ismerte a francia költő Parszifalról és Lancelot-ról írt elbeszéléseit. De hogy a már életében nagy költőnek elismert troyes-i polgárfiú pontosan mikor és meddig élt, azt nem tudjuk megállapítani. A fennmaradt legremekebb művek keletkezésének dátuma is felettébb bizonytalan, de belőlük következtetve valószínű, hogy a pompás életművet 1160 és 1190 között hozta létre.

Nemcsak a műveiből, hanem a véletlenül fennmaradt híradásokból is kétségtelen, hogy nagyon művelt ember volt. Talán már eléggé módos volt az a polgári otthon, ahonnét kilépett. Lehetséges, hogy már gyerekkorában iskolákba járhatott. A champagne-i úrnő is korán felismerhette eszét és tehetségét, lehetővé téve önképzését. Az ókori latin remekírók alapos ismerete azt gyaníttatja, hogy a párizsi vagy a dijoni egyetem tudós doktorait is néhány évig szorgalmasan hallgatta. A görög mitológiát ugyanolyan jól ismerte, mint az Ótestamentumot és az Újtestamentumot. Később szinte felfedezőutakra indult a népköltészetek mesés témavilágai felé. A spanyolországi mór uralom és kultúra közvetítésével megismerhette az Ezeregyéjszaka mese-végtelenségét. Tudjuk, hogy nemcsak Bretagne-ban, hanem a túlparton, Angliában is járt, tudatosan megismerve a kelta eredetű népdalokat és népmeséket. Nyelvüket is ismernie kellett, hogy megértse, mit is énekelnek. Ehhez akkor Angliában több nyelv ismeretére volt szükség, mivel a mai értelemben vett angol nyelv csak a XIII-XIV. században alakult ki a brit őslakosság kelta-latin vegyületéből, a saxonok (angolszászok) germánjából és a hódító normannok franciájából. Hanem aki otthonos volt ebben a nyelvi összevisszaságban, az otthonos volt a német királyságokban és grófságokban, az észak-itáliai Lombardia latinból és longobárd keltából kialakult beszédében is. Chrétien pedig szenvedélyes tanuló is volt. Nemcsak művésze, de tudósa is a lovagok kedves történet- és mesevilágának. És ehhez olyan képzelőereje, mesélni tudása volt, hogy ő volt a legalkalmasabb új útra vinni az ókor óta formálódó elbeszélő költészetet.

A korábbi „chanson de geste”-ekben kizárólag hősi kalandokról volt szó. A nő, a szerelem lehetett néha mellékes mozzanat, de nem volt téma. A szerelem még kizárólag csak lírai költemények tárgya lehetett. A lovagi jó hírnév és a becsület lovagi erénye, a szenvedélyes szerelem erotikáig terjedő ábrázolása, az áhítatos vallásosság szerves összekapcsolása, amely annyira jellemző ettől kezdve a lovagi epikára, Chrétiennel kezdődik. A folytatásban még a német és az angol költőknél is jól érzékelhető a francia ősminta, vagyis Crétien közvetlen hatása. A kelta hagyomány eláradása is itt kezdődik.

A kezdet kezdete az *„Érec és Éníde”* című verses történet. A párrímes, nyolc szótagos sorok gyors perdülése is maradandó formát ad a verses epikának, évszázadokkal később Byron ugyanúgy kedveli, mint nálunk Arany János. Érec már ugyanúgy Artus király lovagja, mint utána Lancelot, Ivain, sőt a más mondakörből a Kerekasztal vitézei közé lépő Parszifal is. Érec felesége ágyában, a lángoló testi szerelem mámorában ismeri fel, hogy megfeledkezett a vitézi életről. El is megy a lovagra kötelező veszélyes kalandok közé. A hű feleség azonban követi, a háborúk jó szelleme lesz. A szerelmi társ bajtárs, ha kell, ápoló lesz, gondokban, feladatokban segítő kezet nyújt. Az igazán közös életben a testi szerelem egyben lelki szerelemmé magasztosodik.

Ezzel kezdődik a Kerekasztal lovagjainak tetteiről és érzelmeiről szóló számos költemény. Ezek közül néhány elveszett. De nyilván a megmaradottak voltak azok, amelyek évszázadokon át oly nagy hatással voltak az elbeszélő költészetre. Legnépszerűbb volt és maradt a Trisztánról, Izoldáról és Marke királyról szóló érzelmes és tragikus történet. De csaknem ilyen hatásos és fontos a Ginevra királynéba - Artus király feleségébe - szerelmes Lancelot lovag története. A maga korában a legolvasottabb, illetve legtöbb helyen legtöbbször felolvasott Ivainnek, az Oroszlános lovagnak kalandsorozata. Az utókorok számára pedig Parszifal alakja és lovagi köre foglalkoztatta leginkább a költőket, prózaírókat, drámaszerzőket.

Parszifal és lovagi köre állítólag először jelenik meg itt az irodalomban. Ezért feltételezte jó néhány irodalomtörténész, hogy a Grál-mondakört maga Chrétien de Troyes találta ki. Ez alighanem tévedés. Igaz, eddig még nem találtak ennél a Parszifalnál korábbi Grál-történetet. De ha egybevetjük az őskelta Kerekasztal-mondakört a Grál-mondákkal, bizonyossá válik, hogy más tájon keletkezett, más jellegű hősök és kalandok sorozata ez a kettő. A Kerekasztal, Artus királlyal és lovagjaival kétségtelenül Angliában keletkezett még akkortájt, amikor a saxon hódítók ellen harcolt a kelta őslakosság. A színhelyek - Camelot, Tintagil - Anglia nyugati partvidékén vannak. A Grál-lovagok vára a Monsalvaton van, a Pireneusokban, mai névvel Franciaország és Spanyolország határvidékén. A költő országról országra járva más-más nép énekelt dalaiból ismerhette ezt is, azt is. Majd idővel illetéktelenül helyezte Parszifalt, a Grál-lovagot és körét a Kerekasztal lovagjai közé. Annyira, hogy alig egy évszázaddal később a lovagepika legkiválóbb német mestere, aki Chrétientől tanulta a témákat, már egynek tekinti a két egymástól idegen mondavilágot. Ettől kezdve közkeletű a tévedés. - Igaz, hogy a francia költő műve előtt nem találunk írott Grál-mesét, de Chrétien minden témájának van előzménye, leginkább népajkon. És a népajkon elhangzó szövegeket nem mindig írták le, így nem is maradtak fenn. És gondoljunk arra is, hogy egy mondát kitalálhat egy költő, de nem egy egész mondakört.

Ezek a verses lovagtörténetek költőjüket az első igazán nagy francia irodalmi alakká avatják. Magáénak, elődjének tudta a középkor hátralévő néhány százada, a reneszánsz epikája, majd a klasszicizmus és még inkább a romantika. Beletartozik a legfőbb klasszikusok zártkörű társaságába.

DANTE

(1265-1321)

Ez a „Dante” becézőnév. Akit csecsemőkorában így nevezett anyja, később változatos szerelmei, barátai, majd politikai hívei, azután nemzedékről nemzedékre utódai, amikor felidézték, és immár több mint 700 esztendeje így él a világirodalomban. Azt a sokarculatú férfiút teljes igazi nevén *Durante Alighieri*nek hívták. Előkelő firenzei család fia volt abban az időben, amikor Itáliában életre-halálra vitázott az egyház elsőségét, a pápa feltétlen fennhatóságát valló „guelf” párt és a világi császárság elsőbbségéért küzdő „ghibellin” párt. Családja hagyományaként mint guelf lépett a közéletbe, így emelkedik a tekintélyes városállam élére, Firenze priorja (köztársasági elnöke) lesz. De pártja egy részével egyre jobban tolódik a világi császárság igénylése felé. Ennek folytán egy államcsíny pártja hatalmát megdönti, és ő mindhalálig tartó száműzetésben él és mint hontalan az egész ghibellin-mozgalom szellemi vezéralakja, a világi állam politikai elméletének megalapozója lesz. Mélységes vallásos létére az egyház és az állam elválasztásának első megfogalmazása is tőle származik. Ha csak ennyi volna élete tartalma, akkor is halhatatlan történelmi alak volna. De izgatottan végigpolitizált élete szinte mellékes mozzanat ahhoz képest, hogy irodalmi életművével az egész világirodalom egyik legnagyobb és hét évszázad után is az egyik legnagyobb hatású költője.

Amikor ifjú fővel belép az irodalmi életbe, a legizgalmasabb új törekvés Itáliában az „édes új stílus” (olaszul: dolce stil nuovo), hogy ne az egyház, a hivatal, a jogalkotás, a tudomány ókortól örökölt latin nyelvén, hanem a falusi nép, a városi polgárok és a szerelmi vallomások nyelvén, a nemzeti nyelven, vagyis olaszul írjanak. A középkori vallásos énekek, a himnuszok latinul szóltak, a tudós krónikások latinul regéltek régi királyokról, de a lovagköltők nemzetük nyelvén fogalmazták híres szerelmes énekeiket és vitézi történeteiket, minthogy hallgatóik, a lovagok és hölgyeik nem tudtak latinul. Most azonban olyan tudós költők, akik az új verseket írták és az új tudós olvasók, akik a verseket olvasták vagy meghallgatták, tudtak ugyan latinul, de izgalmasabb volt számukra a dolgozó nép meg a városi kereskedők és iparkodók otthoni nyelve. Az akkori firenzei új hangot kereső költők tehát olaszul elmélkedtek és olaszul vallottak szerelmet.

Az ifjú Dante pedig hamar tudott igen jól verselni és felettébb szerelmes volt. Méghozzá egy olyan leányba, akit csak látásból ismert, akivel még a következő években is alig-alig váltott egy-két szót. De így még regényesebb volt a szerelem. Hozzá írta epekedő költeményeit az éppen akkor divatossá váló 14 soros formában, a szonettben. Akkor is, amikor hírül hallotta, hogy az imádott hölgy - Beatrice - férjhez ment és amikor hamarosan jött a gyászhír, hogy ifjan meghalt. Dante a vágyakozásban is, a bánatban is és még inkább a gyászban azt érezte, hogy a szerelem megismerésével új élet kezdődött a számára. Tulajdonképpen ezzel a felismeréssel fejeződik be a középkori és kezdődik az európai újkori költészet. Ez a szerelmes, bánatos, gyászoló fiatalember szenvedélyesen tanulja mindazt, amit tanulhat. Külföldi egyetemeken is hajszolja az új tudnivalókat. Elvetődik Párizsig is, ahol alig néhány évtizeddel előbb a nagy pedagógus és iskolaszervező, Robert Sorbon már kiformálta az azóta is róla elnevezett híres egyetemet. Ott a kor legjobb tudósaitól tanulhatja, amit filozófiáról (még az arab filozófiáról is), az ókori nagy történetírókról, a teológiai vitákról tudni kell. És közben Párizsban is az otthoni olasz nyelven írja gyászoló szonettjeit a lelkében soha nem múló szerelemről.

Mikor azután hazakerül, s kezd már részt venni a politikai életben, kialakul benne első remekművének a terve. Újra meg újra átolvasva, sorrendbe rakva a Beatrice-szonetteket, felidézi magának azokat a körülményeket és hangulatokat, amelyekben ezeket megfogalmazta, és regényszerűen látja gyászos szerelmének történetét. Ezt meg kell írni úgy, hogy jellemzi a helyzeteket és közli, hogy melyik verset milyen külső és lelki körülmények közt írta. Az elkészült műnek *„Új élet”* (Vita nuova) címet adja. Versgyűjtemény is, lírai-lélektani önéletrajz is. - 29 éves, amikor ez a mű már számos másolatban kerül olvasók körébe. Firenzében már költői híre van, de ez időben életét betölti a közélet, egyre inkább vezéralak lesz. Meg is nősül, több gyermeke is születik, és az évszázad végére már az állam élén áll. Ekkor 35 éves. Sokkal később innét fogja kezdeni a nagy művet, az *„Isteni színjáték”*-ot: „Az emberélet útjának felén” *(Babits Mihály fordítása)*. Tehát 70 évet jósol magának. Valójában csak 56 évet élt, de ennyi idő alatt is meg tudta alkotni a halhatatlan életművet.

Nemsokára azonban elkövetkezik a fordulat. Száműzött és egyre inkább a ghibellinek szellemi főalakja. Leginkább Padovában, Veronában és főleg a ghibellinizmus főhelyén, Ravennában él. Kezdetben főleg elméleti műveket ír. *„Vendégség”* címen filozófiai elméletet épít fel a boldogság lehetőségeiről, és legnagyobb értékként a tehetséget és a szorgalommal szerzett tudást jelöli meg. Azután a költészet és a szónoklat nemzeti nyelvű lehetőségeit taglalja egy bőséges elmélkedésben. Itt alighanem először jelenik meg az egységes Itália - vagyis Olaszország - politikai igénye. Majd megalkotja legfőbb elméleti művét az *„Államról”* (De Monarchia). Ezt latinul írja, hogy Itálián kívül is megértsék, hiszen a német császárok köréhez is szól. - Közben pedig szenvedélyesen váltogatja szerelmeit, szeretőit. Mindig visszavágyódik felesége és gyermekei mellé, de soha többé nem látja őket. Képzeletében mindig jelen vannak a nők, az izzó szerelem örök témája. Beatricét soha nem felejti, de ő már a szerelem jelképévé vált. Feleségére vágyódva gondol. De ahol van, ott igényli az asszonyok szerelmét és a nők - lányok, asszonyok - mindenütt szerelemmel veszik körül. Nyilván emberi kapcsolataiban igen kellemes beszélgető, udvarló lehetett. A száműzött évekből is számos szerelmes verse maradt, ezek általában nem szonettek, különböző vers formájú vallomások, vágyódások, örömök. Más jellegűek, mint az *„Új élet”* áhítatos hangú érzelemrezdülései.

Körülbelül két évtized a hontalanság időszaka. Folyton politikus és folyton szerelmes, de ami a legfontosabb, kialakul benne, majd megvalósul a főmű: egy túlvilági utazás, amely hírt ad a jelenvaló világ minden bűnéről és erényéről. A legnagyobb körkép az emberi jellemekről, a legbőségesebb tárház az emberi magatartásokról. Sokan mondták már, hogy vetekszik Balzac regényvégtelenjének típusaival. Még ezek sem túloznak: az *Isteni színjáték*ban több alak szerepel, mint az *Emberi színjáték*ban. (Balzac maga is Dante példájára címezte *Emberi színjáték*nak a nagy művet.)

Egyébként maga Dante csak *„Komédiá”*-nak nevezte el a három részből álló kalandot, mert a valóság három szintjén, az égben, a pokolban és középen (mint az akkor divatos drámaformában, a misztériumjátékban) játszódik e három magasságban a cselekménysorozat. Az „Isteni” jelzőt a cím elejére néhány évvel a költő halála után Dante első életrajzírója és művének elemzője, Boccaccio adta, aki nemcsak a novellának, hanem a költészetnek és a tudománynak is tisztelt mestere volt. De azóta már közkeletű cím az *„Isteni színjáték”* (Divina Commedia).

A rendkívül gondosan tervezett elbeszélő mű összesen 100 énekre oszlik. Egy bevezető első énekkel kezdődik, amelyben az első szám első személyben beszélő költő elindul a nagy útra. Erre következik a „pokol” kalandsorozata 33 énekben, majd a „tisztítótűz” 33 énekben és végül a „mennyország” 33 énekben. A cselekmény 3 soros versszakokban (tercinákban) halad előre.

Úgy kezdődik, hogy a költő egy nagy, homályos erdőbe téved, mert nem találja a helyes utat. Tévutak és fenevadak veszik körül, amikor feltűnik mesterének vallott példaképe: Vergilius. Már ettől kezdve kétségtelen, hogy a nagy terjedelmű cselekmény minden mozzanata egyszerre háromértelmű: a valóság reális képe, vallásos értelme és jelképmagyarázata. Az *Isteni színjáték*nál nincs szimbolikusabb realista mű, és nincs realistább szimbolista mű. S mindez beleépül abba az áhítatos katolikus-keresztény világképbe, amely a világi császárság politikai eszménye nevében tiltakozik a pápa világi hatalma ellen.

Vergilius felajánlja, hogy elvezeti a túlvilág kárhozottai, üdvösség felé tartói és üdvözültjei közé, hogy e látványokból megértse a valóság egészét, amelyben eltévedt. Így indulnak a mélységek és magasságok felé.

A példázatok emberi jellemekben és jellemző eseményekben tárulnak fel. Képzelet ilyen tömegben még nem sorakozott fel emberi tudatban, és nem fogalmazódott meg ilyen szemléletesen. Ez a látványsokaság és eseményhalmozás teszi minden időben cselekményes, olykor szorongató, máskor mulatságos olvasmánnyá a nagy utazás verses krónikáját. - A pokol bejárata fölött olvasható a híres figyelmeztetés *(Babits fordításában):* „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel.” - A kapun túl azután következnek a legkülönbözőbb bűnök. Minél mélyebbre jutnak, annál súlyosabb bűnesetek. Büntetésük, illetve bűnhődésük is jelképes. Dante képzelete kifogyhatatlan a bűnöknek megfelelő következmények kitalálásában. Például a legenyhébbek a szerelmi bűnök. Előkerül a híres Francesca da Rimini, aki férjének öccsével csalta meg férjét. Szerelmi szenvedély ragadta el őket. A férj tetten érve a bűnt, jogos felháborodásában megölte mindkettejüket. Ezeket tehát a vágy hőfoka vitte halálba. Túlvilági büntetésük, hogy a végtelenségig forgószél ragadja őket, de holtukban is együtt, egymás mellett szenvedik a száguldó, de mégis elviselhető szenvedést. Az örökké szerelmes Dante megérti és még bűnhődésükben is pártolja a szerelmeseket. Bezzeg a gonosztevőkre, a tolvajokra, gyilkosokra, árulókra egyre szörnyűbb kárhozatok várnak. És a pokol legmélyén a legörökebb, legkínosabb szenvedés azokat sújtja, akik a legnagyobb bűnöket követték el. Hárman vannak. Az első persze Júdás, Krisztus árulója. De mellette a másik kettő: Brutus és Cassius, akik Julius Caesart megölve meg akarták akadályozni a császárság megalakulását. Ez a világi császárság harcos párthívének, a ghibellin politikusnak a hitvallása volt.

A pokol után, amikor a mélységekből kijutottak a csillagokhoz, a purgatórium következik. Derűs világ ez, felettébb hasonlít a bűnökkel és megbocsátásokkal teljes földi világra. Magas hegység, ahol egyre magasabbra lehet jutni, s minél magasabbra jutott valaki, annál közelebb van az örök üdvösséghez. Dante erkölcsi, művészi, politikai hitvallása világosodik ki a tisztuló emberek történeteiben. - Innét lehet már átlépni a paradicsomba, a keresztény mennyországba. De a még pogányként élt és halt ide nem léphet be, ezért Vergilius átadja a vezető szerepet. És íme előkerül a halhatatlanságból maga Beatrice, az ifjúkori örök szerelem, aki üdvözülve a mennyei seregek szentjei és boldogai közé került. Innét ő vezeti tovább a költőt a fényességek, boldogságok, a megváltottság örökkévalóságán át. A pokoli gyötrelmek, a földi érdekességek után ez a vallás adta áhítat, az elragadtatás örökkévalósága, ahol a költő szembenézhet az Örök Fénnyel is, és ahol végre kilépve a való világba, ahonnét elindult, megérti, hogy a mindenséget hajtó erő a szeretet, a szerelem, „mely mozgat napot és minden csillagot”.

A nagy terv 35 éves korában született, húszévnyi számkivettetés volt még hátra a számára. Szakadatlanul írta a nagy művet. De nem sokkal halála előtt befejezhette és átadhatta a múlhatatlanságnak.

Már a kortársak is sejtették, hogy az epikus költészetben ez a legméltóbb folytatása Homérosznak és Vergiliusnak, azóta sokak szerint náluk is különb, és az eltelt újabb századok folyamán igen kevés hasonló értékű folytatása akadt. Aki olvassa, ma is jobban érti a maga világát, és jobban sejti a vágyott örökkévalóságot. Legméltóbb méltatója, Arany Jánosunk, a róla szóló nagy költeményt ezekkel a sorokkal zárja:

Évezred hanyatlik, évezred kel újra,
Míg egy földi álom e világba téved,
Hogy a hitlen ember imádni tanulja
A ködoszlopába búvó istenséget.

FRANCESCO PETRARCA

(1304-1374)

Egy középkor végi költő, akinek nálunk a reneszánsz Balassitól a modern Adyig, Franciaországban a reneszánsz Ronsard-tól a modern-szentimentális Géraldyig, és ahová csak az európai kultúra elhatolt, jó hat évszázada érezhető, kimutatható a hatása. Ez a lírai költő nagy olvasóközönséget igénylő történelmi, erkölcstani és főleg politikai tartalmú leveleket írt, s először mondta ki és írta le az *„Italia unita”* (Egységes Olaszország) jelszavát mint nemzeti célt, amelyet csak ötszáz évvel később tudott megvalósítani Garibaldi mozgalma. Az olasz nyelvnek és költészetnek ez a klasszikusa azért volt ünnepelt, és azért koronázták Rómában, a Capitoliumon költőkirállyá, mert őt tartották a latinul legszebben író költőnek. Az olasz szerelmi líra halhatatlanja a maga korában legnagyobb költői és politikai sikerét latin nyelvű, *Afrika* című elbeszélő költeményével aratta. Ez az ókori római hadvezérről, Scipio Africanusról szól, de úgy, hogy mindenki érezte és kihallotta belőle, hogy Itália és földrajzi-szellemi közepe, Róma az ókori diadalmas Római Birodalom utódja és jogutódja. Ez a Francesco Petrarca nevű, firenzei származású költő-tudós-államférfi Franciaországban volt kisgyermek, hétköznapjaiban franciául beszélt, a hosszú ideig látogatott egyetemeken latinul vitatkozott, s tanárai és diáktársai őt tartották a legjobb latinistának. Ha szerelmes volt, vallomásait és kesergéseit az otthoni toscanai tájszólású olasz nyelven varázsolta költészetté. Ez a firenzei, úgynevezett toszkán tájszólás volt a XIV. század három olasz klasszikusának a nyelve, ebből alakult az olasz irodalmi nyelv, ezt tanítják „olasz” néven minden ország iskoláiban és egyetemein. Kis eltolódással kortársak voltak. Mikor Dante meghalt, Petrarca már 17 éves volt, Boccaccio pedig alig néhány évvel fiatalabb jó barátja Petrarcának. Azt is lehet mondani, hogy velük fejeződik be a középkori kultúra, de talán még érvényesebb az a megállapítás, hogy velük kezdődik a reneszánsz.

Petrarca halhatatlanságát mindenekelőtt olasz nyelvű szonettjeinek gyűjteménye, a *„Dalos-könyv”* (Canzoniere) biztosítja. Mint minden művét, ezt is gondosan állította össze, de nem tartotta fő művének. Latinul írt leveleiről gondolta, hogy okvetlenül fenntartják a hírét. Ezek a levelek keletkezésüktől fogva nem egyes személyekhez, hanem mindenkihez szólnak. Beszélgető, de mégis választékos stílusúak, és jövendőnek fogalmazzák meg filozófiai, erkölcstani, irodalmi, de főleg politikai eszméit. Kétségtelen, hogy a középkorvég legműveltebbjeinek életérzését, gondolatvilágát aligha lehet másból jobban megérteni, mint ebből a levélgyűjteményből. Régi közhely, hogy Dantétól lehet megtanulni, mi van a túlvilágon, Petrarcától, hogy mi van itt a földön és Boccacciótól, hogy mi és miképpen van az asztalnál és az ágyban.

Petrarca valóban e világi íróművész. Levelei a közélet gondjairól vallanak, versei az e világi szerelemről. A középkori lovagok szerelmes versei testetlen, légies hölgyekhez szólnak vagy ilyen hölgyekről adnak hírt. A himnuszok Szűz Mária és az angyalok szépségéért lelkesednek. Még Dante Beatricéje is olyan nő, aki korai halála után afféle mennyei idegenvezető, nélküle Dante eltévedne a mennyek országában. - De Petrarca hölgye, Laura hús és vér asszony. Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy a Franciaországban megismert Laura idővel egy Huges de Sade nevű francia grófhoz ment feleségül, s valószínűleg vér szerinti ősanyja volt annak a De Sade márkinak, akiről a szadizmust elnevezték.

Az olaszul magasztaló szerelmes és gyászoló költemények élménye franciaországi volt. A firenzei eredetű és hazájának mindig Firenzét valló költő igen ritkán és akkor is kis ideig volt Firenzében vagy a Firenze közelében fekvő Certaldo nevű faluban, ahol Boccaccio vidéki kúriájában vendégeskedett. Ha Itáliában járt, akkor inkább Róma látta és ünnepelte a már életében igen híres embert. Róma éppen azokban az években nem volt a pápák városa.

Bonyolult történelmi okok folytán a franciaországi Avignon volt a katolikus kereszténység fővárosa. Ez inkább volt otthona a költőnek, mint Firenze, hiszen itt laktak otthonukból elűzött szülei, itt kezdett iskolába járni. Filozófiai téren is itt kezdte kifogásolni az egyház filozófiai álláspontját. A bölcseleti gondolkodás irányadója akkor a nem régen élt Aquinói Szent Tamás volt. Az ő igen logikus rendszerének ókori alapja Arisztotelész filozófiája volt. A Szent Ágoston óta mindenki által tisztelt és népszerűsített Platón elhomályosodott az iskolai (latinosan skolasztikus) gondolkodásban. A tudományos képzettségű és görögül is jól tudó Petrarca jól ismerte Platónt, akinek eszméiről ugyan lehet vitatkozni, de kétségtelenül költőibb, mint a szigorúan logikus, száraz stílusú Arisztotelész. Petrarca leveleinek filozófiai tartalma elsősorban Platón és a platóni idealizmus népszerűsítése. Annak, hogy a nemsokára kezdődő reneszánsznak egyszerre megint Platón lett a bölcseleti eszményképe, nagymértékben Petrarca leveleinek bölcseleti tájékozódása az egyik legfontosabb előzménye.

Ezzel is, politikai vélekedéseivel is, erkölcsi eszményeivel is akár Petrarcával kezdhetnők a polgári értelmiség kialakulását, de életformája még a feudalizmus jellegzetes képviselőjévé teszi. Pályája jó részében diplomata volt. Királyok és nagyurak szolgálatában állt. Az ő nevükben ismerte meg Európa számos országát. Leveleiben nyoma is van annak a sokféle tapasztalatnak, amelyeket küldetései során szerezhetett. De kapcsolatban volt és maradt azokkal az ábrándozókkal is, akik már akkor megalapozták az olasz nemzettudatot és ezekben az években Cola di Rienzi köztársasági mozgalmának hívei voltak. Petrarca vágyálma, az egységes Itália ebben a hamar elbukó rendszerben öltött először politikai programot. A költőnek azonban - tudtunkkal - nem volt kapcsolata a híres népvezérrel. - Barátsága Boccaccióval azonban fontos irodalmi következményekkel járt. A novelláiról nevezetes Boccaccio és a szerelmes szonettjeiről nevezetes Petrarca barátságának egyik alapja közös lelkesedésük Dante életműve iránt. Valószínűleg Petrarca biztatta Boccacciót, hogy írja meg Dante életrajzát. A tudományos képzettségű Boccaccio igyekezett alaposan megismerni a nagy példakép életének mozzanatait. Ebben Petrarca vele tartott, de a mozgékony diplomatának soha nem volt türelme a hosszas tanulmányozásokhoz és az íróasztal melletti elmélyült munkához. Boccaccio pedig - bár korábban egy ideig ő is volt diplomata a nápolyi udvarnál - kitartó kutató és szívós asztal mellett ülő volt. Legerotikusabb novelláit is lassan kimunkált szövegmegoldásokkal írta. Hallgatott is barátjára, és megírta az azóta is közismert Dante-életrajzot, a legelső nemzeti nyelven írt irodalomtörténeti tanulmányt. És talán az is Petrarca hatása, de legalábbis a vele való megbeszélések következménye, hogy magyarázatokat kezdett írni az *Isteni színjáték*hoz, amelynek egyébként azóta is használatos „isteni” jelzőjét is ő találta ki.

Felkészültségénél fogva Petrarca is lehetett volna irodalmi tanulmányok vagy életrajzok klasszikus szerzője. De nem volt asztal mellett ülő fajta. Egy néhány oldalas vers vagy éppen egy 14 soros szonett, egy gondolat vagy egy hangulat rögzítése; ez felelt meg mozgékony elméjének. Ő maga valószínűleg elmélkedő természetű volt, és publicisztikai prózáját tekintette munkássága legfőbb részének. Talán latin nyelvű elbeszélő költészetét is, hiszen a nagy irodalmi elismerést, a római koszorúzást ennek köszönhette. Mégis: világirodalmi rangját olaszul csiszolt szerelmes szonettjei adják. Dante és kortársai óta az „édes új stílus” (dolce stil nuovo), a nemzeti nyelvű irodalom volt a nagy szellemi újdonság, ez mutatott a jövendő felé. A középkortól örökölt latinság azonban mindenfajta leírt szöveg túlnyomó többsége volt vallásban, jogban, közigazgatásban és ezekkel együtt a szépirodalomban is. A nemzeti nyelv, amelyet csak a szűkebb olasz otthonban értettek, még csak a magánügyek költészetében tűnt hitelesnek. Mindenekelőtt a legizgalmasabb magánügy, a szerelem fogadta be a bizalmasabban hangzó anyanyelvet, de a bordalok, a felköszöntők, a tréfálkozó rímjátékok is hamarosan anyanyelven szóltak az előbbi századokban már - úri körökben - divatos lovagköltészet francia, provanszál, német nyelvű dalai nyomán. És amikor az olasz új stílus kifejlődött, egy

sajátos versforma, a szonett a maga szigorú 14 sorával olyan szokvány lett, amely azóta is él az európai költészetekben. A köztudatban pedig Petrarca szonettjei jelentik az őspéldát. Pedig nem ő kezdte, sőt nem is Firenzében, illetve firenzei költők körében indult diadalútjára ez a versalakzat. Még az előző században Szicília és főleg II. Frigyes szicíliai uralma már-már egy korai előreneszánszot hozott létre. A szabad vélemény, a vallásszabadság, a város polgári élete itt minden európai országnál előbb lépett túl a feudális kor szabályainak kötöttségein. Költészetükben a nyelvek is egyenrangúak lettek. Latinul, az olasz nyelv szicíliai változatában, arabul, héberül írhattak, akik írtak. Tanultak ezekből a kultúrákból, és össze is vegyítették tapasztalataikat. A provanszál lovagköltészettől örökölték a nyolcsoros *ottava* formát és a háromsoros tercinát is. Ezt a kettőt szellemesen összekapcsolták, feltalálva a kétszer négysoros és kétszer háromsoros szakaszokból álló kecses 14 soros egységet, a *„szonett*et" (ezt több száz évvel később Kazinczy *„hangzatká*nak" fordította magyarra). - Amikor a kitűnő Frigyes meghalt, hamarosan megszűnt ez a nagy szabadság, számos költő (különösen a zsidók és az arabok) szétszéledtek, magukkal víve mindazt, amit otthon tanultak. Ilyen költő volt Manoello Giudeo, aki a költészetkedvelő Firenzébe költözött. Ott azért nevezték Giudeónak (azaz zsidónak), mert nem is tagadta, hogy zsidó volt és csak hosszú töprengések után jutott el az Ótestamentumtól az Újtestamentumhoz. Kezdetben egyformán írt szonetteket héberül, latinul, arabul, olaszul. Firenzébe érkeztekor már régóta keresztény volt és új tisztelői és barátai körében gyorsan szokott át a szicíliaiból a toszkánai idiómára. Firenzében pedig éppen izgalmas új divat volt a *dolce stil nuovo,* vagyis a nemzeti nyelvű költészet. Manoello ettől kezdve csak olaszul ír szonetteket, a firenzei költők pedig megtanulták tőle a csábító szonettformát. Többek közt Guido Cavalcanti, a nagyon művelt költő, akit gyakran botrányba kevert, hogy mert és képes volt materialistának lenni. Csoda, hogy élve úszta meg filozófiai elképzelését. De túl nagy tekintélyt és még védettséget is adott neki óriási vagyona. Cavalcanti Manoello jó barátja és költői követője lett. Egy pillanatban ők ketten voltak az új stílus leghatásosabb képviselői. Manoello ugyan köztudottan zsidó volt előzőleg, Cavalcantiról pedig halála után úgy tudták Firenzében, hogy elevenen elvitte az ördög, de a hamar elkövetkező nagy olasz költészetnek ők voltak a megindítói, jó barátjuk, sok mindenben tanítványuk volt a náluk fiatalabb Dante. Ő Manoellótól és Cavalcantitól tanulta meg a szonettet, melynek hamarosan mestere és példaadója lett. Petrarca pedig egyenest Dantétól tanulta e versforma mesteri kezelését.

GIOVANNI BOCCACCIO

(1313-1375)

Ha az utókorból tekintünk vissza az előzményekre, akkor megállapíthatjuk, hogy a novella műfaji tulajdonságait már megtalálhatjuk az ókori történetírók kerekded epizódjaiban. Holott ezek nem tudták, hogy új műfajt teremtenek, amikor csattanós kis történetekkel jellemezték a múlt felidézett alakjait. Azután a későbbi novellákat készítették elő a középkorban a szentekről fogalmazott példázatos legendák is. De túl ezeken, minden jól lekerekített pletyka, adoma, anekdota, amelyet élő vagy képzelt alakokról elbeszéltek, és szájról szájra tovább adtak, meg a lovagi történetekről költött verses elbeszélések és nem utoljára a lassanként Európában is megismert keleti mesegyűjtemények, elsősorban az *Ezeregyéjszaka* történetei mind együtt egyengették az útját annak a zárt, rövid, embereket kiélezett helyzetben jellemző elbeszélő prózának, amely teljes érettségében, szüntelen példaadó hatással Boccaccio *Decamerone* (magyarosan Dekameron) című kötetével kezdődik, s attól kezdve közkeletűen novella a neve.

Szerzőjének életéről több adatunk van, mint kellene: ezek az adatok ugyanis nagymértékben ellentmondanak egymásnak. Még az is bizonytalan, hogy Párizsban született-e vagy Firenzében vagy talán Certaldóban. Törvénytelen gyerek volt. Az anyja egyesek szerint előkelő francia hölgy, aki beleszeretett az üzleti úton Párizsban járó daliás itáliai kalmárba, fiút szült neki, de felesége nem lehetett, mivel Boccaccino di Chellino, a firenzei polgár nem volt eléggé rangos vő a nagyúri családnak. Egy másik híradás szerint azonban az anya egyszerű párizsi polgárlány volt, akit olasz szerelmese magával is vitt Firenzébe (vagy Cartaldóba?). Ott volt a családi otthonuk, majd sok-sok évvel azután az idősödő s már nagy hírű író is oda vonul vissza. Idős korát Firenzében töltötte, és Certaldóban halt meg.

Annyi bizonyos, hogy a fiú még gyermekkorban kerül apjához és apja családjához; együtt serdül törvényes házasságból származó féltestvéreivel.

Ez a XIV. századbeli Firenze polgári város a feudális Európa közepette; ott, Észak- és Közép-Itáliában csírázik a majdani kapitalizmus. Boccaccio nyolcéves, amikor száműzetésben meghal a város legnagyobb fia, Dante, aki a középkori műveltség teljességével már az újkor világképét és életérzéseit készítette elő. A korán fejlődő Boccaccio hamar megismeri Dantét, és egyre jobban megismeri. Egész élete a nagy előd bűvöletében telik el. Egyebek közt a Dante-kutatásnak és Dante-magyarázatoknak is ő lesz az első klasszikusa.

Apja szeretné, ha kereskedőemberré fejlődnék, de ehhez neki már eleve sincs kedve. Költő vagy tudós akar lenni, vagy még inkább mind a kettő. És amikor apja a kamasszá érett fiút elküldi Nápolyba, világot látni és szakmát tanulni - akkor ő beiratkozik az egyetemre, hogy jogot, teológiát és filozófiát tanuljon. És hamarosan kitűnik éles eszével, napról napra bővülő tudásával, kitűnő előadóképességével és nem utolsósorban nagyon jó megjelenésével. Be is kerül az Anjouk nápolyi udvarába. Igen jó viszonyba kerül Johannával, a későbbi királynővel, aki oly tragikus szerepet játszott a mi történelmünkben is (mint tudjuk: megölette férjét, Nagy Lajos király öccsét, s ez adott okot a magyar lovagok nápolyi hadjáratára. Arról is ellentétes híradásaink vannak, hogy ebben a háborúban Boccaccio Johanna diplomatája volt-e, vagy Nagy Lajos oldalán tevékenykedett-e Johanna ellen). Itt ismeri meg végzetes szerelmét, Maria d'Aquinót, aki talán egy király törvénytelen leánya volt, és udvarhölgy Johanna mellett, de mások szerint kikapós nápolyi polgárasszony. Annyi bizonyos, hogy ez a szerelem sok lángolással és sok keserűséggel járt. Emléke végigkísérte és végigkísértette Boccaccio egész életét.

Ebben az időben már ismert nevű költő. Verses művei Dante hatására vallanak. Ezekben még kereste a maga igazi hangját, amelyet azután az elbeszélő prózában talált meg. A Giovanni Boccaccio nevet azonban az írástudók Itália-szerte kezdték ismerni. A nevet szülei keresztneveiből állította össze, hiszen törvénytelen születésű lévén, nem volt joga az apai Chellino névhez. Anyját hívták Jeanne-nak, olaszosan Giannának, ennek fiúalakja Giovanni, és az apai Boccaccinóból lett a halhatatlanná vált Boccaccio név.

Első prózai történeteit állítólag szerelme szórakoztatására írta. Ezek még próbálkozások, ámbár lehetséges, hogy a későbbi Dekameron legkorábbi darabjai is már ekkor keletkeztek.

Azután 1340-ben, huszonöt éves korában hirtelen hátat fordít Nápolynak. Hogy miért? Csak találgathatunk. Apja vagyoni helyzete ez időben alaposan megrendül, de ez talán mégsem ok, már csak azért sem, mert nem siet haza, hanem nyolc évig kalandozik itáliai városokban. Azt sem tudjuk, miből él ez időben. Talán diplomáciai szolgálatban áll, hol itt, hol ott. (Ezért bizonytalan, hogy hol is áll Nagy Lajos hadjárata idején.) Lehetséges, hogy valami miatt szembekerül az addig számára oly kellemes udvarral? Vagy éppen az udvar küldi, és Nápolyt szolgálja a különböző városokban? Vagy nem bírta tovább Maria szeszélyeit? Regényíró kitalálhatja, a történetíró csak találgathat.

Annyi bizonyos, hogy ettől kezdve talál olyan írói hangot, amely már nem utánzás, nem keresés. 1343-ban megírja a *Fiammettá*t. Ez a világirodalom első igazi lélektani regénye. Maria d'Aquino alakját formálja hősnővé, saját szerelme kínlódásait formálja művészi cselekménnyé. A történetet Fiammetta mondja el, de úgy, hogy az is kiderül, hogy Panfilo (akit az író magamagáról mintázott) igen csapodár ifjú ember volt. Ebből a remekmívű történetből már tudomásul vehető, hogy milyen jó megfigyelő, milyen biztonságos cselekménybonyolító, és milyen világos egyszerűséggel tud fogalmazni.

Ettől fogva verses művei is egyénibb hangra találnak. De igazi műfaja a próza.

1348-ban Firenzét szörnyűséges pestis pusztítja. Alighanem ennek esett áldozatul Boccaccio apja és családja is. A következő évben az író hazamegy, átveszi örökségét. S habár városa is olykor igénybe veszi szolgálatait, a hátralévő huszonhét esztendőt az irodalomnak és a tudománynak szenteli. Összebarátkozik a kor legnagyobb költőjével, Petrarcával, aki ámulva veszi tudomásul óriási műveltségét. Petrarca ismeri a készülő *Dekameron*t, és lelkesedik érte. Amikor egy elvakult pap elkárhozással fenyegeti Boccacciót a papokat gúnyoló novellákért, Petrarca akadályozza meg, hogy a kétségekbe esett író tűzbe vesse remekművét. De arra is Petrarca beszéli rá, hogy rendszeresen foglalkozzék a Dante-magyarázatokkal, a Dante-népszerűsítéssel. Ennek köszönhető az első, máig is népszerű Dante-életrajz, amelyet úgyszintén Boccaccio írt.

A főmű azonban a *Dekameron,* ezzel vált a prózairodalom halhatatlan klasszikusává.

A firenzei pestissel kezdődik: hátborzongató remekmű ez a leírás a rémületbe esett városról. Ebből a rémületből menekül tíz fiatal ember (három férfi, hét nő) egy környékbeli nyaralóvillába, ahol azzal űzik el félelmüket, hogy egymásnak mesélnek. Tíz napon át mind a tízen egy-egy történetet. *(Deka merone* - görögül azt jelenti: tíz nap.)

Honnét vette ezeket a történeteket? Ahol találta. Régi mesék, lovagtörténetek, pletykák, megtörtént kalandok, kitalált fura históriák. Mindegy, honnét származnak, mert együtt a hajnalodó polgári élet óriási körképévé kerekednek ki. Az olvasó előbb nevet a sikamlós szerelmi kalandon, majd a másodikon és harmadikon, jó tréfának tekinti a lóvá tett emberek históriáit... De azután egyszerre érzi, hogy körülötte él, nyüzsög, tesz-vesz, szeret, gyilkol, hazudik, gazdagodik a firenzei polgárok világa. Talán egészen Balzacig nincs író, aki ennyi különböző alakot vonultatna fel. Az emberek szerelmet akarnak, pénzt akarnak, és hatalomra törnek. Az Ady fogalmazta „vér és arany", a polgári tülekedés első tökéletes megfogalmazása

ez a könyv. Itt kezdődik a feudális világ kellős közepén a polgári irodalom. Itt kezdődik az egyházi világkép korában az a világi ember- és társadalomszemlélet, amely majd a reneszánszra lesz jellemző. A kor még nem reneszánsz, de Boccaccio már reneszánsz író. És művével megindul a novella világtörténete.

GEOFFREY CHAUCER

(1344-1400)

A londoni Westminster apátság pompás székesegyházának van egy tágas sarokkiszögellése, amelyet mindmáig a „Költők sarkának" (Poets corner) neveznek, és amelyben öt évszázad híres költői, művészei nyugszanak, vagy emléküket feliratos kőtábla őrzi. A legelső költősír az 1400-ban elhunyt Geoffrey Chauceré, akit az angol irodalom atyjának szoktak nevezni. Ha akadt is előtte írástudó, aki angol nyelven fogalmazott, mégis ő az első világirodalmi színvonalú és jelentőségű angol költő.

Az angol nyelv - akármilyen meglepő az utókorok számára - sokkal később alakult ki, mint a többi európai irodalmi nyelv. Amikor már régóta volt olasz, francia, német, orosz beszélt nyelv és irodalom, az akkor és előbb írt magyar szövegek máig is érthetően olvashatók - az angol nyelv még nem is létezett, noha az angol államiság már évszázadok óta szervezett valóság volt. Hadserege is félelmetes volt, királyi épületóriásai - például a Tower, sok évszázados múltra tekinthettek vissza. Csak éppen angol nyelv nem volt, mivel több nép többféle beszélt nyelvéből felettébb lassan keveredett ki. Az ókori Britannia lakói kelta nyelven beszéltek. Erre rakódott rá Julius Caesar hódító hadjárata után az uralkodóvá vált latin nyelv, amely elkeveredett az őslakosság beszédmódjával. Következett azután a középkor, amelynek folyamán a kalandozó-hódító *saxonok* elfoglalták egész Angliát, betelepültek és elkeveredtek a kelta-latin keverék nyelven beszélő őslakossággal. (Ezeket a saxonokat szokás „angol-szász"-oknak is nevezni.) A nyelv hódítók és hódítottak közt elvegyült. Most már, az első évezred vége felé hét egymástól független szász királyság alakult. Itt keletkezett Artus király és a Kerekasztal mondaköre. Itt alakult ki az a betyárvilág, amelynek végső korszakában Robin Hood is élt. Artus király és Robin Hood egy szót sem értene a mai angol beszédből. Ezt a széttagolt területet azután az egyik szász király, Nagy Alfréd egyesítette egyetlen állammá. Ezt már hivatalosan is Angliának hívták. Azután 1080 táján Hódító Vilmos vezetésével támadtak és győztek a normannok, akik rég elfelejtették hajdani germán nyelvüket és Észak-Franciaországban (Normandiában) élve régóta franciául beszéltek. Ez a hódítás végérvényes volt. Hódító, azaz Első Vilmos építtette fel a Towert, szervezte az országot igazi, európai feudális királysággá. A normann lovagok és csatlósaik lettek az uralkodók, s a már alaposan kevert nyelvű őslakosság a szolgáló jobbágyság. Még a keresztes háborúk idején sem értette egymás szavát a földesúr és a föld népe. Robin Hood erdőből ki-kicsapó vitéz betyárjai és Oroszlánszívű Richárd, Földnélküli János nemesei meg a lázongó saxonok más-más nyelven beszéltek.

Aki olvasta Walter Scott nevezetes történelmi regényét, az *„Ivanhoe"*-t, az tudja, hogy még a XIII. században se volt angol nyelv. Angol királyság, erős angol hadsereg, ahol jogrend már volt, csak angol nemzet és angol nyelv nem volt. Erre csak a XIV. században kerülhetett sor. A hódító, nagy létszámú hadseregben szükségszerűen elegyedtek a különböző idiómák. A feudalizmuson belül igen korán alakulni kezdő polgárság már nem volt se saxon, se normann, még kevésbé kelta britannus. Ezeknek nyelvei elvegyültek egymással. A száz évig tartó angol-francia háborúban már egy kikeveredett nyelvet beszéltek, amelynek volt ősi kelta, germán és francia eleme, de már mindegyiktől elkülönült. És ha már megvolt az új nyelv, az óangol, akkor a nép ezen énekelt, a kereskedő így könyvelt, és amikor a királyi udvar, a harcias nemesség, a szorgos polgárság és a termőföldek népe már ugyanegy nyelven beszélt, akkor meg kellett születnie az angol költészetnek is. A legelsők tehát már Chaucer előtt is írtak verseket. De hogy elérjék a kor olasz, francia, német költészetének a színvonalát, ahhoz Chaucerra volt szükség. Ő emelkedett és emelte az angol irodalmat az európai szellem

legmagasabb színvonaláig. A Westminster „költő sarkában” az irodalomtörténetnek megfelelően ő a kezdet.

Polgárfiú volt, módos borkereskedő gyermeke. Angliában pedig már a lovagkorban is módja volt a tanulni akaróknak, hogy iskolába járjanak, még ha nem is kívántak papnak menni. Értelmiségi pályákra - persze papnak is, de ugyanúgy jogásznak, orvosnak, tanítónak - a parasztfiú is mehetett, állami rangokat is elérhetett. Hát még a magasabb iskolákat is fizetni tudó polgári ifjak. Ott az se volt képtelenség, mint a feudalizmus más országaiban, hogy a nemesség nélküli férfi nemeskisasszonyt vegyen feleségül, ha az hozzáment. Chaucer is felnövekedvén nemesi családba házasodott, és egyetemeken szerzett nagy műveltségével befolyásos királyi hivatalokat is viselhetett. Külföldön is utazgathatott. Itáliában huzamosan tartózkodott, jól megtanult olaszul, felismerte, ami a többi országban még ritkaság volt, hogy nemcsak az egyház és a jog latin nyelvén lehet verseket, gyönyörködtető prózai műveket írni. Dante nem rég halt meg, Petrarca és Boccaccio még élt és divatos volt. Chaucer ugyan jól tudott latinul, de amikor hivatalai mellett írni kezdett, elsősorban a polgári olvasóknak, a hölgyeknek, a katonáskodó köznemeseknek akart gyönyörködtető olvasnivalókat adni. Ezek nem tudtak latinul, de már számosan közülük kedvelték a verseket, a történeteket, az olvasás gyönyörűségét. Ő pedig nagy műveltségű is volt, kimeríthetetlen képzelettel tudott mesélni, kitűnően verselt, és a gúnyolódó humort is kedvelte. És habár olykor vámügyi főtisztviselő volt, máskor a középítkezések felügyelője, a királyi udvarhoz közel álló férfi, aki nemesi házból származó feleségével boldog szerelemben élt, sógorságban állt államférfiakkal és hadvezérekkel - már igen korán versekkel és történetekkel gyönyörködtető íróművész akart lenni, és lett világirodalmi mértékben.

Manapság és már régóta *„Canterbury mesék”* című verses elbeszéléssorozatát tartjuk főművének. Ezt évszázadok óta újra és újra fordítják, mindig sokan olvassák, az értők mindig újra értékelik, magyarázzák. Ezenkívül azonban számos remekműnek mondható főleg verses műve van. Ne feledjük el például, hogy talán legkerekebb, legérdekesebb, és teljes terjedelmében fennmaradt műve az a „Troilus és Cressida” című remekmű, amely még Shakespeare azonos című drámájának is forrása volt. Ennek a műnek és még néhány verses elbeszélésének a Chaucer-stanzának is nevezett hétsoros, hetes jambusoknak írt versszak a formája. Ő kezdeményezte, utána évszázadokig kedvelt versforma volt. Legtöbb verses elbeszélését azonban párrímes jambikus sorokban írta, a *Canterbury mesék* java részét is.

56 évet élt, sok dicsőségben, sok bánatban volt része. Olykor királyi kegyekben gazdagon élhetett, máskor távol kerülve a nagy tűzhelytől a nyomor határáig is süllyedt, hogy mihamarabb újra emelkedjék. Meg kellett érnie nagyon szeretett felesége halálát is. Az általában inkább vidám hangvételű költő a gyász bánatának is remekmívű elégiáit tudta írni. Egész életét összegezve azonban derűs és sikeres életet élhetett. Hogy mekkora tekintéllyé emelkedett, azt bizonyítja az ünnepélyes temetés a legünnepélyesebb nyughelyre. Halála óta pedig minden kor minden kultúrnemzete a nagy örökségnek kijáró tisztelettel és népszerűséggel tudja saját hagyományának.

Hát mi is ez az örökség?

Alig volt túl huszadik évén, amikor rövid néhány év alatt lefordította angolra a francia költészet középkori fő művét, az óriási terjedelmű „Rózsa-regény”-t. Ennek sajnos csak töredékei maradtak fenn, de ennyiből is nyilvánvaló, hogy teljes birtokában volt a költői mesterségnek. De már az 1369-ben - tehát 25 éves korában - írt elégiának, *„A hercegnő könyvé”*-nek szövege teljes egészében megmaradt. Ezt a gyászoló költeményt sógornőjének, John of Gaunt herceg feleségének halálára írta. Ebben már minden költői erénye felismerhető. Az akkor már igen fejlett francia költészet hatása ugyanúgy felismerhető, mint költői munkásságának jó részében. A francia lovagi epikában ismerte meg Troilus és Cressida álmitológiai történetét is,

amelyet a maga kitűnően szerkesztett és szemléletes jellemábrázolásával oly hatásosan feldolgozott, hogy sokan ezt a művét tartják költészete csúcsának. Kétszáz évvel utóbb majd Shakespeare ebből ismeri meg az évszázadról évszázadra öröklődő témát. - Ebből a viszonylag korai korszakából még két töredékét ismerjük: az *„A jó hírnév házá”*-t és *„A madarak törvényszéké”*-t. Nem tudjuk, hogy vajon ő hagyta-e félbe ezeket a szatirikus históriákat, vagy az elkészült műveknek csupán töredékes részletei maradtak-e fönn. Lehetséges, hogy későbbi másolók csak a számukra érdekes részleteket írták le újra. Ezek a jellegükben a francia lovagköltészethez kapcsolódó, bár sohase másoló-epigon művek addig jellemzőek írásaira, míg Olaszországban meg nem ismeri Dante, Petrarca és Boccaccio műveit. Élete főművéről, a *„Canterbury mesék”*-ről elmondhatjuk, hogy habár sehol sem utánzat, de jól érezhető, mennyit tanult a szerző a nagy olaszoktól. Egyes lexikonok szerint Boccaccio *Dekameron*ját nem is olvasta. Ezt nehéz elhinni, hiszen a *„Canterbury mesék”* két történetének a témája már ott olvasható, és jó néhány szerelmes tárgyú históriájának témakezelése is nagymértékben emlékeztet az olasz mesterre.

Hírét korábbi művei is bizonyára fenntartották volna, de a főmű, ez a verses kalandsorozat alapozta és tartja fenn halhatatlanságát. Ezt hosszú éveken át írta. Sokszor hosszú ideig nem is ért rá verses történeteket írni, hiszen gyakran volt tekintélyes királyi főtisztviselő. Szokás a nagy művet töredéknek tartani. Ez igen felületes megállapítás, hiszen az elbeszéléssorozat minden egyes története kerek, befejezett egész. Legföljebb kevesebb, mint amennyire a költő tervezte. Boccaccio mintájára egy társaság unaloműzésből történeteket mond egymásnak. A keretelbeszélés szerint 30 zarándok tart Canterburybe. Úgy tervezik, hogy a hosszú út folyamán mindegyikük két-két történetet fog elmondani. Ez összesen 60 mese vagy anekdota vagy szomorú történet lett volna. Ez a terv valóban töredék maradt, sorozatos írását megszakította Chaucer 56 éves korában bekövetkezett halála. Így csak 24 verses novella (régi magyar nevén: *költői beszély*) készült el. Ez a 24 azonban befejezett, kerek, mindegyik önálló mű a legkülönbözőbb műfajokban. Van tragikus és van komikus, van szerelmes és van kalandos, van magasztos, választékos nyelvű és van néhány kifejezettén trágár, ha az elbeszélt történet alpári környezetben játszódik. Vagyis az egész sorozat nem egy mű, hanem egy egész sok műfajú füzér. Minden irányban folytatható. Nemcsak Shakespeare-ig, hanem mindmáig nyomot hagyó előzménye az angol irodalomnak. Méltó helyen alussza örök álmát a feledhetetlen álmodozó ott a westminsteri „költők sarká”-ban. Ott is ő a kezdet, amiként a dúsgazdag angol irodalomban. Igaz a felirat is: „Az angol irodalom atyja”.

FRANÇOIS VILLON

(1431?-1463?)

A lírai költészet egyik legkiemelkedőbb alakja, a francia irodalom múlhatatlan értéke, verseit fél évezred óta utánozzák, minden nyelvre fordítják, átdolgozzák és versengve hamisítják. Életművével fejezhetjük be a francia középkor kultúrtörténetét, de vele kezdhetjük a francia reneszánszot is.

Még az életrajza is úgy hat, mintha egy leleményes anekdotakitaláló mesélgette volna úgy félezer évvel ezelőtt, vagy egy képtelenségekkel szórakoztató amerikai filmrendező találta volna ki a közelmúltban. Viszonylag hiteles adataiból egy valószínűtlenségeket halmozó történelmi kalandregényt lehetne írni rablóbandákkal és lovagi dalnokversenyekkel, bordélyházi gyönyörűségekkel és akasztófán lógó holttestekkel, áhítatos imaszövegekkel és kocsmai trágárságokkal. Az ötszáz év előtti párizsi élet fényei, sötétségei, maga az élet egésze kavarog halhatatlan *„Végrendelet”*-eiben (a *Kis Testamentum*ban és főleg a *Nagy Testamentum*ban) és halhatatlan balladáinak képáradatában. (De ne essék félreértés, a középkori francia költészetben nem azt a 14 soros versformát mondják szonettnek, amit megszoktunk az olasz eredetű, Petrarca-féle és a Shakespeare-féle angol szonettekben. A francia lovagdalnokok és korai reneszánsz költők balladái pedig három hosszabb és egy rövidebb versszakból álló lírai versek, amelyekben a szakaszok végső sorai azonosak - refrének - voltak, és a befejező kis szakasz ajánlás volt vagy egy pártfogó úrhoz vagy a dicsőített hölgyhöz. Tehát Villon balladáit se gondoljuk rövid, drámai elbeszélő költeményeknek, hanem fegyelmezett rímtechnikával felépített lírai verseknek.)

Villon neve eredetileg nem is volt Villon: Montcorbier-ként született 1431-ben, abban az évben, amikor az angolok máglyára vitték a franciák hősnőjét, Jeanne d’Arcot, s amikor már vége felé járt a százéves angol-francia háború. A lovagok váltakozó eredményű csatározásai után a francia parasztok, akiket csatára lelkesített Jeanne d’Arc, végül is kikergették Franciaországból a megszálló angolokat. Maga a hős leány áldozatul esett, de hamarosan az ország felszabadult. Az újszülött Montcorbier apja nemsokára meghalt, valószínűleg elesett a végső ütközetek valamelyikében. Az özvegy anya áhítatos, műveletlen asszony volt. Szegények is voltak, de bizonnyal igénye sem volt fia taníttatására. Ám a további életutat másfelé irányította az özvegyasszony rokona, Guillaume de Villon apát, aki művelt pap volt, és magára vállalta a gyermek neveltetését. Gyámja lett a fiúnak, korábban ő maga tanította, amikor pedig iskolássá érett, iskolába, majd felső iskolákba járatta. A leendő költő gyengéd szeretettel kapcsolódott mindvégig anyjához, de a tudós papot tartotta igazi atyjának, és az iskolákban már magát is Villonnak nevezte. Ezen a néven lett a híres párizsi egyetem hallgatója, ahol tudásra éhes, kitűnő tanulónak bizonyult és 21 éves korában elnyerte a doktori címet is.

Az egyetemen sokfélét lehetett tanulni. Villon megismerte a keresztény filozófia mellett az ókori filozófusok tanításait is. Ennél fontosabb volt a számára, hogy elmélyülhetett az antik görög és latin irodalom remekeiben, közben a lovagok költészetét lelkesen szívta magába. Már ez időben is verselt, de ezeket a korai költeményeket nem ismerjük. Mire befejezte tanulmányait és írástudó számára való hivatalokat is vállalt, már az ifjúság körében költőnek számított. Hanem az egyetemi élet a tanulással az elzüllésre is alkalmat kínált. Az egyetemi ifjúság egy része otthonos volt a kocsmákban és a bordélyházakban. Többen a közveszélyes rablóbandákkal is kapcsolatban álltak. A féktelenségekre mindig hajlamos Villon hamarosan ismert alakká vált az éjszakai életben. 25 éves volt, amikor részt vett egy nagy verekedéssel végződő betörésben. Akiket közülük elfogtak, börtönbe is kerültek. Ő helyesebbnek látta elmenekülni Párizsból. Akkor írta első máig ismert költői remekművét, a *„Hagyaték”* című

vallomást élete eddigi kalandjairól. Ennek a formája végrendelet. Ez divatos műfajta volt akkoriban. Mi régóta *„Kis Testamentum”*-nak nevezzük. Szatirikus hangütésű körkép a korról, amelyben élt. Ettől kezdve néhány évig távol tartotta magát Párizstól. Élt, ahogy tudott. Az írástudó ember különféle írásmunkákat kaphatott és sok helyütt szívesen hallgattak verseket is. Ezekben az években írta balladáinak java részét. Ezeket később beleépítette lírai betétként a nagy vallomásba, a „Nagy Testamentum”-ba. A szerelemtől a nyomorig változatos témavilágú ez a balladaköltészet. Már életében népszerűvé, sokfelé idézetté vált a máig is híres ballada a „Múlt idők szép asszonyai”-ról, amelynek refrénje évszázadok óta Európa-szerte közmondás: „De hol van a tavalyi hó?”

Ezekben a kóbor időkben került kapcsolatba a „Coquillard-ok” néven ismert rablóbandával. Magyarra „Kagylósok”-nak fordíthatjuk a *coquillard* szót. Régóta találgatják, hogy ez a „kagyló” egy jelvény volt-e. Vagy a rablóvezér neve? Egyesek azt állítják, hogy vörös haja volt, és Pierre volt a keresztneve. Lehet. De mindegy. Veszedelmes, szervezett rablóbanda volt. Villon nemegyszer vett részt betöréseikben is, verekedéseikben is, de közben úri otthonokban is szívesen látták, mert kezdett már országos hírű költő lenni. Minthogy a kor leghíresebb és legtekintélyesebb költője, a hosszú angol fogságból hazatért Charles d’Orléans herceg meghívta kastélyába, Blois-ba egy költői versenyre. Verselő nagyurak, dalnok lovagok közt sikeresen szerepelt az ágrólszakadt, csavargó életet élő költő. Talán meg is nyílt előtte az országos siker útja. Ekkor írta főművét, a *„Nagy Testamentum”*-ot, amelybe beleszőtte a legjobbaknak ítélt korábbi költeményeit is. A mi számunkra ez a nagy mű egyben utolsó költői alkotása. Könnyelműen visszatért Párizsba, és hamarosan belekeveredett egy utcai verekedésbe. Elfogták, és a városi bíróság mint visszaeső bűnöst kötél általi halálra ítélte. Ez az akasztásos halál régóta kísértette, egyik legszebb balladája is az akasztottakról szól. Most nyilván tekintélyes urak, akik Blois óta személyesen is ismerhették, vagy olyan értő elméjűek, akik szerették verseit, közbenjárhattak, mert kegyelmet kapott, és mindössze tíz évre eltiltották a párizsi tartózkodástól. 1463 januárjában elhagyta a fővárost. És ezzel befejeződik életrajza. Nem tudjuk, mi lett vele, élt-e még sokáig ismeretlenül, vagy valahol mégis bűnbe esett, és kivégezték, ahogy ifjúkora óta várta. Vagy másképpen halt meg? Nem tudjuk, életrajza 1463-ban véget ér. Ekkor 32 éves volt. De a két *„Testamentum”*-mal és alig néhány kisebb költeménnyel - javarészt balladákkal - a világirodalom legnagyobb és legtöbbet utánzott lírai költője lett.

Írtak róla verseket (a legszebbek egyikét Juhász Gyula *„Ódon ballada”* címmel), regényeket, a mi évszázadunkban filmeket is készítettek az életéről. Se szeri, se száma a róla szóló tanulmányoknak. No és saját művein kívül a hamisított Villon-művek olykor még népszerűbbek lettek. A német Bertolt Brecht és a magyar Faludy György Villon ihlette változatai valójában nem az ő művei, de ezek a jó költők a hamisítványokkal széles olvasóköröknek adtak és adnak egy Villon-hangulatot. És a szép költői hamisítás azóta, hogy a XVIII. században Macpherson a sohasem élt Osszián nevében őskelta hősénekeket hamisított, bocsánatos bűnnek és költői bravúrnak számít.

Annyi bizonyos, hogy abban a fontos kultúrtörténeti pillanatban, amikor múlttá vált a középkor és a diadalmas reneszánsszal elkezdődött az európai újkor, François Villon nemcsak a francia irodalom, hanem az egész európai irodalmi kultúra legfőbb és legnagyobb hatású költője volt. Élőbb és életteljesebb, mint bárki kortársai közül.

NICCOLO MACHIAVELLI

(1469-1527)

Aki meg akarja érteni Machiavelli filozófiáját, tudományát és művészetét, aki át kívánja tekinteni életének útját és fordulatait - annak mindenekelőtt azt kell tudomásul vennie, hogy Machiavelli nem volt machiavellista. - A neki tulajdonított nevezetes mondatot, hogy „A cél szentesíti az eszközöket" - nem ő mondta, nem ő írta. Ez a jezsuiták jelmondata volt, és Loyolai Szent Ignáctól származik. Attól kezdve azonban, hogy Machiavelli híres könyve, a politika alapelveit tudományosan vizsgáló *„A fejedelem"* című könyve elterjedt, majd beleépült a később kialakuló társadalomtudományba, a félreértések egész sora rakódott a szerzőre. Mégis, minden félreértés és torzítás ellenére helye a reneszánsz kultúra legnagyobbjai közt volt és maradt. Hiszen a társadalomtudományok előkészítése mellett vele kezdődik a történetfilozófia, ő a hadtudományok első klasszikusa, két vígjátékával a drámatörténet új utakra indítója. Számunkra még azért is érdekes, mert Arany János egy komikus-fantasztikus elbeszéléséből vette a *„Jóka ördöge"* bizarr témáját. Sokoldalú lényével beleépült kultúránk reneszánsz örökségébe. Változatos életútja az írástudók lehetőségeinek példázata.

Apja jogtudós volt, ismert ügyvéd, afféle módosabb polgár. Nem állt gazdag ember hírében, de azért volt Firenze közelében kis földbirtoka. Az is költséges szenvedély volt, hogy módszeresen gyűjtötte a könyveket. A nyomtatás új szenzáció volt, Gutenberg mester 25 évvel Machiavelli születése előtt találta fel a könyvnyomtatást. A könyvek még igen drágák voltak, és a firenzei jogász a legelső könyvgyűjtők közé tartozott. A fiú úgyszintén jogot tanult, egy ideig ügyvédkedett is. De ifjúkorától olvasta az otthon található könyveket: költészetet, a Bibliát, kalandos lovagregényeket, jogi szakmunkákat. Egyetemi évei után hamar lett megbecsült tanácsadó mindenféle ügyekben. 29 éves fővel a köztársaságot kormányzó Tízek Tanácsának a titkára lett, mellékesen az úgynevezett második kancellária vezetője, vagyis Firenze egyik kormányzó tekintélye. Hivatalához tartozott a diplomácia is, a hadsereg szervezete is. Tizenhárom évnyi főhivatali tevékenysége alatt huszonháromszor járt követként királyoknál, fejedelmeknél, két ízben a német császárnál is. S minthogy közben úgy vélte, hogy a város zsoldos hadserege nincs kellőképpen szervezve, nem ütőképes, és hatékonyabb véderő lenne a zsoldosok helyett egy toborzott néphadsereg - egymás után kezdte írni a hadsereg szervezéséről, felszereléséről, végül a háborúk lehetőségeiről szóló könyveit. Ezek végső összefoglalása *„A háború művészete"* című nagy tanulmánya. Ezt mindmáig a hadtudomány első klasszikus művének tudják. Diplomáciai tapasztalatát jelentésekben, levelekben, beadványokban fejtette ki. Ezekből építette föl később „Követségek és megbízatások" című könyvét, a diplomáciatörténet fontos dokumentumát.

Verseket ugyan mindig kedvtelve írt, olykor szellemes történeteket is kitalált, de ezeket egyelőre csak baráti körökben mutatta be. Hivatali évei alatt az elméleti műveket tekintette egyenrangúnak politikai tevékenységével. Az újdonság itt az volt, hogy ezek java részét olaszul - és nem latinul - írta. Bár a szépirodalomban a XIII. században megjelenő „édes új stílus" (Dolce stil nuovo) mozgalma elterjesztette a nemzeti nyelv használatát a költői és szépprózai témáknál, az elméleti műveket - jogi, politikai, tudományos tárgyak esetén - még sokáig latinul fogalmazták. Az irodalmi nyelv olasszá fordulása már előkészítője volt a nemzettudat felerősödésének, az egységes Itália eszméjének. A Dante utáni második nemzedék politikai vitairatokban lelkesítő, mozgósító meggondolással írt olyan olaszsággal, amely viszonylag széles körökben volt érthető. A sok tájszólással elkülönülő itáliai tartományok között a toszkániai nyelvjárás állt - és áll ma is - a legközelebb az ókori irodalmi

latinsághoz. A „Dolce stil nuovo” költői, majd Dante is ezt tartotta a szabályos, sőt szabványos olasz nyelvnek. A sokfelé óhajtott egyesült, egységes Itália előlegezett nyelve volt ez; benne lappangott a politikai egységesítés óhaja. A XIV. század derekán Petrarca már szavakban fogalmazta meg az „Italia unita” nemcsak irodalmi, hanem politikai célkitűzését. Toszkánának a központja, fő helye pedig Firenze volt. Ott indult el a „Dolce stil nuovo” mozgalma. Firenzei születésű volt Dante is, Petrarca is, Boccaccio is. Amikor a már a XV. században felnőtt Machiavelli belépett a politikai és irodalmi életbe, az egyesült Olaszország igénye már Itália-szerte bontakozóban volt, az irodalmi nyelvben már általános érvényű volt a toszkánai. Machiavelli pedig szintén firenzei születésű, majd firenzei főtisztviselő volt. Tanulókorától fogva híve, később olykor harcosa volt Itália egyesítésének. Akiről úgy vélte, hogy vezére lehet Itália egységesítésének, azt lelkesen segítette, szolgálta. És új utat nyitott a nyelvhasználatban azzal, hogy nemcsak az irodalmi műveket, hanem a politikai, jogi, filozófiai értekező szövegeket is nemzeti nyelven, olaszul írta. Amíg a Tízek Tanácsának titkára volt, hadtudományi és politikai-diplomáciai tárgyú tanulmányokat és elmélkedéseket írt. Az általánosabb érvényű és főleg a szépirodalmi művekre csak politikai bukása után került sor.

Az egykor elűzött fejedelmek, a Mediciek távolból igyekeztek megbuktatni a köztársaságot, amelynek főhatósága a Tízek Tanácsa volt. Ez 1512-ben sikerült is. Jól előkészített államcsíny megbuktatta a köztársaságot. A firenzei trónon újra egy Medici ült, a toszkánai egyháztartomány élén újra egy Medici érsek volt az egyházi főhatalom. A Tízek Tanácsát szétkergették, legtöbb tagját elfogták és bíróság elé állították. Machiavelli is börtönbe került, de két hét után szabadon engedték, nem is volt vád ellene. Ekkor 43 éves volt. Igaz, három évvel később valami politikai váddal beidézték, kihallgatták, azután azonnal el is engedték. Kerekedett egy olyan mendemonda, hogy kínvallatást is el kellett szenvednie. De lehet, hogy ezt csak ő terjesztette, mert szeretett érdekes, olykor hátborzongató történeteket kitalálni. A valóság az, hogy hivatali bukása után is meg tudott élni, időnként igen befolyásos férfi volt minden hivatal nélkül is. Elvonult nem nagy, de megélhetést biztosító közeli birtokára. Egy ideig fakereskedéssel is foglalkozott. A Mediciek, köztük a fejedelem is, az érsek is hamar felismerték, hogy a bukott titkár hatásos szellemi előkészítője az egységes Itáliának. Ők is ezt óhajtották, persze úgy, hogy annak az olasz birodalomnak ők legyenek az urai. Tehát nemegyszer hívták magukhoz az elbuktatott köztársaság főtisztviselőjét, hogy politikai céljaikat és teendőiket megtanácskozzák vele. És aki az uralkodó tanácsadója, attól tanácsot kérhetnek az iskolák irányítói, a híres színház vezetői, a nagy ügyekben bíráskodók. A múló évek alatt távolabbi hatalmak is felhasználták eszét, tudását, közéleti gyakorlatát. Már a maga korában elterjedt róla az azóta is általános vélemény, hogy nincs is nála buzgóbb köpönyegforgató. Pedig ő rendületlenül és híven mindig azok mellett állt, akiktől az Egyesült Itáliát remélte.

Olykor persze a Mediciek ellenfeleit, a Borgiákat is hasznos tanácsokkal látta el. Később a Borgiák harcos ellenfelét, II. Gyula pápát, aki zsoldosok generálisából lett főpap, és az egyházi trónon ülve a művészek és művészetek halhatatlan pártfogója lett. Persze hasznos tanácsokat adni uralkodóknak sokkal jövedelmezőbb, mint egy közepes birtok hozama vagy a fakereskedés. Tehát mos már arra is volt ideje, hogy halhatatlan művekkel gazdagítsa az irodalmat, de még a filozófiát és még a csírázó társadalomtudományt is. Az se mellékes írói életében, hogy be-bejárva Firenzébe, a színházaknak is tanácsokat adva megismerte a legvonzóbb színésznőket. Odahaza jó, békés családapa volt, a női szépség azonban mindig elragadta. Kedvesen színes szavú csevegő és lángoló udvarló volt. Nem sajnálta a pénzét sem, de még értékesebb szerelmi áldozat, ha a férfi színésznő szeretőjének jó szerepek írásával fizet. Ha Machiavelli nem színésznőkkel rúg ki a családi hámból, sohase születtek volna meg azok a vígjátékok, amelyek új útra vitték a derűs hangú színpadi játékokat. De ezek előtt, a

vidéki szabad időszakokban megírta a politikatudomány egyik főművét és feltalálta a történetfilozófiát. Állítólag egyik szeretője, a drámáknak és a szerelemnek egyformán művésznője egyszer így jellemezte: „Felül és alul egyformán tehetséges."

Az írás ugyanolyan gyönyörködtető szórakozása volt, mint a politika, a tanácsadás akár diplomáciai, akár szerelmi ügyekben, vagy az ókori latin történetírók műveinek olvasása és magyarázása. Az írást és a bölcs tanácsadást együtt gyakorolta, amikor megírta legnevezetesebb művét, *„A fejedelem"* című, egyszerre nagyon komoly és nagyon mulatságos könyvét. Az egyik Medici uralkodó herceghez címzett, tanácsadás formában írt politikai tanulmány ez. Az uralkodásról, a hatalom megszerzéséről és megtartásáról, uralkodó és alattvalók viszonyáról szól ez a sok mindenben máig is érvényes vizsgálódás. Az érzelem nélküli, józan hatalomgyakorlás rendszere. Bár tudomásul veszi és véteti, hogy aki hatalomért küzd, vagy meg akarja védeni meglévő hatalmát, az néha sehogyan se kerülheti el, hogy emberélet ne essék áldozatául. De lehetőleg kerülni kell az emberölést. Kedvességgel, jutalmazással, olykor megvesztegetéssel több hívet lehet szerezni és megtartani, mint gyilkoltatással. Tehát eszébe se jutott olyasmit hirdetni, hogy „a cél szentesíti az eszközöket". Az igaz, hogy a ravaszságnak, ha kell a hazudozásnak is szükségét látja. Hirdeti, hogy a politikának semmi köze az erkölcshöz. Itt hasznosságról, károsról, fölöslegesről van szó. A szépség a művészetekre, a költészetre tartozik. A jóság és gonoszság a vallásra, a becsületre, a magánéletre vonatkozik. Az igazság a bíróságok dolga. A hatalom birtoklása és az alattvalók jólétének szolgálata a célszerűség, az ésszerűség, a hasznosság gyakorlásának a világa. A következő évszázadban a híres porosz király, II. Frigyes „Anti-Machiavelli" címen vitairatot írt Machiavelli tanai ellen. Erről a királyi könyvről mondotta Hegel, hogy „a király és könyve sokkal machiavellistább, mint az igazi Machiavelli". A vita azonban azóta is újra meg újra megújul, hogy milyen is volt Machiavelli.

Ehhez egész életművét ismerni kell. Talán politikai, diplomáciai, hadtudományi műveinél is érdekesebb, fontosabb a történetfilozófiát megalapozó könyve: *„Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről"*. A nagy hírű latin történetíró annak idején 136 könyvben írta meg Róma történetét a város alapításától saját koráig. Ennek nagyobbik fele ugyan elveszett, de a maradvány is csak hosszú könyvsorban adható ki. Az eredeti mű tízkötetenként alkot egy-egy nagyobb egységet. Az első tíz könyv - ez teljesen épen maradt ránk - a mondavilágból a történelembe forduló korok igen érdekes elbeszélése vagy inkább elmesélése. Machiavelli úgy látja, hogy minden egyes mozzanata példázat a történelemben előforduló eseményekre. Úgy követi végig Liviust, hogy megmutassa, a későbbi korokban és a jelenben melyik esemény melyik liviusi példázatnak felel meg. Vagyis törvényszerűségeket kutat és talál a történelem menetében. - Tulajdonképpen ezzel kezdődik a történelemfilozófia tudománya.

Ha csak ezeket a műveket hozta volna létre, akkor is a kultúra történetének halhatatlanja lenne. De minden olvasó ember tudja, hogy a négy évszázad óta szakadatlanul valamelyik színház műsorában felújított „Mandragora" című vígjátékot is ő írta.

Valójában ennél több komédiát írt különböző kedves színésznői számára, de a legnevezetesebb - és legkitűnőbb - ezek között mégis a *Mandragora,* amely új útra indította az egész vígjáték-irodalmat. Addig az ókortól a reneszánszig minden színpadi játék *régen és messze* játszódott. Esetleg nem is lehetett tudni, mikor és hol. De hogy ott és akkor játszódjék, ahol a néző éppen nézi, erről szó sem lehetett. Most a *Mandragora* Firenzében játszódik, azokban a napokban, amikor a nézők élnek. Ezt az azóta szokásos módszert a színháztudomány latin műszóval „hic et nunc"-nak (itt és most) nevezi. Továbbá mindaddig minden színpadon elhangzó szó - tragédiában és komédiában egyaránt - verses szövegben szólalt meg. Machiavelli hirdette először, hogy a jelenben játszódó történetekben semmi valószínűség nincs arra, hogy az emberek versben beszéljenek egymással. A *Mandragora* prológusa ugyan versben íródott, de amint a személyek megszólalnak, prózában beszélnek. Ez előbb meglepő újdonság volt, de

csakhamar állandó lehetőség és gyakorlat a vígjátékoknál. A komoly hangú drámákban még jó ideig kötelező volt a verses dialógus, de a XVIII. századtól fogva a felvilágosodás dramaturgiáiban (Diderot, Lessing) már indokolt a prózai szöveg a komoly drámákban is. De addigra már a vígjátékokban egyenrangú a próza és a vers. Ez Machiavelli *Mandragorá*jával kezdődik. - A témája igen komikus. Egy fiatalember hazaérkezik Párizsból Firenzébe, mert úgy hozta el egy hír, hogy Firenzében van egy asszony, aki hű az urához. Ez olyan meglepő, sőt hihetetlen, hogy a fiatalember hazasiet megnézni, miféle nő ez. A téma lényege az, hogy a fiatalember hogyan hódítja meg az elérhetetlen asszonyt. De a bizarr témánál is fontosabb, hogy közben a mindennapi élet olyan típusai jelennek meg, amelyek lépten-nyomon előfordulnak a hétköznapi valóságban. Például a férj, aki gazdag ügyvéd, de felettébb ostoba, a korrupt pap, aki tevékenyen szerepet vállal a csábításban, a bigott vallásos anyós, a lezüllött úr, aki mindenre képes némi kis pénzért. - A firenzei bemutató után hamarosan Rómában, a pápa előtt is bemutatták. Onnét terjedt el Európa országaiba. Nálunk vagy fél tucat fordítása is van.

Írt Machiavelli más vígjátékokat is, ezek közül legnevezetesebb a *„Clezia”,* amelyben egy apa és fiú verseng ugyanazért a szép leányért. Ez is mulatságos jelenetek sora, találó típusábrázolások gyűjteménye, és persze ez is prózában íródott. A tudós, az államférfi, a tanulmányok nemzeti nyelven író mestere mellett a drámatörténetben is ilyen fontos szerepet játszó Niccolo Machiavelli az irodalomtörténet halhatatlanjai közt foglal helyet.

NAVARRAI MARGIT

(1492-1549)

Régi vita, eldönthetetlen vita, hogy miért volt és van az irodalom világában kevesebb író-költő nő, miért sokkal több az írás mesterei közt a férfi. Van, aki úgy véli, hogy a nők lelki-alkata kevésbé alkalmas az írásművészetre, a vers, a szépprózа vagy éppen a dráma férfias önkifejezési lehetőség. Mások szerint a nők társadalmi helyzete alárendelt a férfiuralomnak, a nőknek csak ritkán volt alkalmuk a szellemi alkotómunkára. Akármi is az igazság, akármilyen sok írónő, költőnő volt és van, létszámuk mindig sokkal kisebb a férfiakénál. Világirodalmi jelentőségű nő pedig arányaiban ennél is kevesebb akad. Az ókorban is élt egynéhány költő asszony, de az egyetlen Szapphó kivételével egyikük sem él az olvasók köztudatában. Szapphó hatása viszont Horatiustól Ady Endréig terjed. Utána jó kétezer évig nincs olyan írni tudó nő, aki igazán jó költő és hatással lenne kortársaira is, utódaira is. A spanyol Ávilai Szent Teréz a XVI. században olyan nyomot hagy a barokk stílusú katolikus vallásos költészetben, mint a messze múltban Szapphó a szerelmi lírában. Majd az újkorban és a legújabb korban akadnak igen híres, olykor divatos írónők. Igazán nagy jelentőségű, jelentékeny hatású írónő vagy költőnő elég kevés van, de Navarrai Margit a XVI. századból ilyen. A XIX. században férfi álnéven író George Sandnak az élete műveinél is izgalmasabb, romantikus regényeinél is romantikusabb. Legalább annyira tartozik a botránykrónikákba, mint az irodalomtörténetbe. Persze őt sem lehet, nem is szabad elfelejteni. Navarrai Margit azonban igazi kultúrtörténeti nagyság, a nagyszerű francia reneszánsz egyik fontos szellemi irányítója. Ugyanolyan fontos alak a lelkiismereti szabadság harcosai között, mint az önmagával küzdő lélek lírikusainak körében, és talán az a leglátványosabb irodalmi szerepe, hogy Boccaccio után ő a novella-irodalom következő fejezete. A legszűkebb irodalmi arcképcsarnok is hiányos volna nélküle.

A legmagasabb körök világába tartozott. Hercegnő volt, királyné lett, majd egyeduralkodóként királynője volt az egykori Pireneus környéki, Spanyol- és Franciaország közt elterülő Navarrának. Innét az ismert neve, mert amikor született, amíg csak királylány, királyi hercegnő volt, addig Marguerite d'Angoulême a neve. A reneszánsz uralkodói szellemet megtestesítő francia királynak, I. Ferencnek a húga, olykor az eszmei küzdelmekben harcostársak is voltak. Amikor azután férjhez ment a navarrai királyhoz, írói névnek maga választotta a jelzőnek is alkalmas Navarrai családnevet. Ez nem férje családneve volt, a navarrai uralkodócsaládot Bourbonnak hívták. Idővel francia királyok lettek. Amikor a szokatlanul nagy műveltségű fenséges-felséges asszony különböző tartalmú könyvei megjelentek, szerzőként a címlapon már Navarrai Margit (Marguerite de Navarre) állt.

A kor eszmei és vallási küzdelmek időszaka volt. A reneszánsz szabad szellem és a tételes vallásokon is túltekintő miszticizmus párhuzamosan érvényesült a gondolkodó elmékben. Németföld felől már beszivárgott a reformáció, majd megjelent a francia hitújító, Jean Chovin; nevének latinosított formája Johannes Calvinus (minálunk Kálvin János). Hitújító eszméi hamarosan hitfelekezetté szerveződtek és szembekerültek az egyházzal. Egyik legelső francia igehirdetőjüket Hugónak hívták, az ő nevéből alakult a reformált hit franciaországi „hugenotta" elnevezése. Az eszmei zűrzavar és a vallási szakadás nemzedékeken át izgatott gyilkos háborúkra. Navarrai Margit úgy szólalt meg ebben a káoszban, mint az eszmék, hitvallások békítője, aki megérti és meg akarja értetni az eszmék összeférhetőségét. Első könyve a misztikus élmények szépségéről szólt. Ugyanakkor azonban pártfogásába vette, udvarába is hívta a reneszánsz szabad szellem képviselőit. Sokak közt Rabelais-t, aki természettudós orvos volt és az újkori regény első remekírója, és Clement Marot-t, aki erotikus versek után kálvinista és híres zsoltárfordító lett. Navarrai Margit egyformán kedvelte az

erotikus szonetteket is, az Ótestamentum zsoltárait is. A mi Szenczi Molnár Albertünket is Marot csiszolt zsoltárai ihlették a szent költemények magyar fordítására. Mellettük pártolta az üldözött hugenottákat, egy ízben magát Kálvint is.

Hanem amikor a Genfben hatalomra került hitújító vallási szabályai ugyanolyan kemény dogmákká merevedtek, mint a katolikus egyház szabályai, akkor a türelmet hirdető királyné eltávolodott a kálvinizmustól. Lelkében vívták csatáikat az ellentétes eszmék. Ezek az olykor gyötrő ellentétek kaptak hangot verseiben. A formaművész Clement Marot pártfogójaként maga is nyelvileg, verstanilag csiszolódott. Verseskönyve olyan lelki problémákat fejez ki, amilyenek majd a modern költészetben folytatódnak. A lírai kötet címe: „Margaréták". - Ez Margit nevét is jelenti, de latinul a margaréta gyöngyöt jelent. A francia formában is női név és gyöngy. Margit kedvtelve játszik el ezzel a kettős jelentéssel. - A költők és a vájt fülű olvasók elragadottan olvassák, de nem tetszik sem a buzgó vallásosoknak - sem a katolikusoknak, sem a hugenottáknak -, de a misztikus tanok híveinek sem. A világias gondolkodású reneszánsz szelleműek pedig a misztikus-áhítatos hangú verseitől idegenkedtek. A mindenkit megértő Margittal alig-alig értett bárki is egyet. Ráadásul a hivatalos tudomány, a Sorbonne egyetem doktorainak kara megvitatta és eretnek tanításoknak nyilvánította a királyasszony teológiai tárgyú tanulmányait. Ekkor már nem fordulhatott az egykor kedvelt Kálvin felé, mert akkor már Genf dogmatikus, ugyanolyan riasztó volt a számára, mint Róma és a párizsi Sorbonne igéi. Ebben az időben már bátyjának, az annyira reneszánsz szelleműI. Ferencnek is döntenie kellett egyház és reformáció között. És a katolikus többségű Franciaország királya, aki egyébként is hívő katolikus volt, politikai okokból se fordulhatott szembe országa népének javával. Amíg a trónon Ferenc ült, még nem került sor a fegyveres összeütközésre, de már nagyon kitörőben volt a gyilkos vallásháború, amely évtizedeken át árasztotta el vérrel-jajjal egész Franciaországot. A sokáig tevékenyen közéleti Margit pontosan tudta, hogy ha a már nyílt ellenfelek között az egyik pártjára áll, okvetlenül ellenség lesz a másik táborban. - Elvonult hát navarrai birtokára. Ha kellett, királynő volt a navarrai trónon, életét azonban az irodalom töltötte be. Több vallási vagy filozófiai tárgyú könyvet nem írt. Verset is csak olykor-olykor. Közeledett az ötvenedik esztendejéhez. Szerelmes költeményei már főleg emlékekről szóltak. Volt azonban egy nagy megvalósítandó terve.

Novellával azelőtt is próbálkozott. Ifjúkora óta ismerte Boccaccio nagy novellagyűjteményét, a *Dekameron*t. Olaszul persze ugyanúgy tudott, mint latinul vagy spanyolul. (A latin az értelmiség nyelve volt egész Európában, Navarra lakossága pedig kétnyelvű volt: francia és spanyol.) Boccaccióval a reneszánsz szabad szellemű szépirodalma kezdődött. Ez ihlette a nagy tervet: írni újabb száz novellát az élet valóságáról, főleg a legvalódibb jelenről: a szerelemről. A boldog szerelem lehetőségeit akarta bemutatni száz helyzetben, a szerelmesek más-más arculatával. Úgy tervezte, hogy könyvének *„Szerencsés szerelmek"* lesz a címe. Ebben is - akárcsak példaképének *Dekameron*jában - tíz fiatal férfi és nő éjszakáról éjszakára egy-egy történettel szórakoztatja a többit. Itt tehát nem járványos betegség elől menekülők, hanem egy utazásban fennakadt társaság üti agyon a kényszerű semmittevést. Tudatosan Boccacciót utánozza, amikor éppen tíz fiatal, éppen tíz éjszakán keresztül mesélget. Itt azonban kizárólag jól végződő szerelmes történetek követik egymást. A nagy gyűjtemény a boldogság iskolájának készült. - Ami elkészült, azt a felséges szerző baráti körben felolvasta, úgy mérte le a hatásukat. De nem készülhetett el, csak 72 novellát írt meg. 57 éves korában meghalt. Írástudó köre rendezte a novellákat sajtó alá. A címét is ők adták, Boccaccio mintájára. Az olasz író művének azóta is közismert címe: *„Dekameron"*. Ez így nemzeti nyelvekhez torzított formája a görög „Dekameróné" szónak, ami tíz éjszakát jelent. Margit csak a 72. történethez jutott el, tehát körülbelül hét éjszakára telik belőle. Hét éjszaka pedig görögül: *„Hepta meróné"*. Ezt torzították a nemzetközi formájú *„Heptameron"*-ra. És ahogy

a *Dekameron* se homályosult el a múló évszázadok alatt, Navarrai Margit *„Heptameron”*-ja is győztesen állja a múló időt.

A felejthetetlen asszony költőként a francia reneszánsz klasszikusa. Alakja, egyénisége a kultúrtörténet kiválóságai közt tartja számon. Ámde mint novellista a prózairodalomnak mindig aktuális, élő szerzője. A XVIII. század felvilágosodottjai, a XIX. század első felének romantikusai, második felének realistái, a mostani izmusok novellistái Boccaccio után, illetve mellett őt tudják a kezdetnek, az elődnek, a mintaképnek. Európában nincs olyan élő nyelv, amelyen a *Heptameron* ne volna olvasható.

FRANÇOIS RABELAIS

(1493-1553)

Ki ne ismerné, sőt ki nem mondta már, ha tanácsot kértek tőle: „Tégy, amit akarsz”? De talán még többen ismételgették ezt a közhellyé vált igazságot: „Evés közben jön meg az étvágy”. Mind a kettő és még tucatnyi szállóigévé vált bölcs - vagy álbölcs - mondat Rabelais könyveiből való. - Ez a maga korában nagy hírű francia orvos elsősorban azért írta mulatságos regényeit (vagy ha tetszik összefüggő, tehát egyetlen műnek tekinthető regénysorozatát), hogy gyógyszerként felolvassa komorságban szenvedő betegeinek. Mivel nemcsak a gyógyfüvek felhasználásának, nemcsak az érvágásnak és beöntésnek, hanem a depresszió és a melankólia szavakkal való gyógyításának, a lelki betegségek szavakkal való gyógyításának is korai mestere volt.

Igazi humanista volt, ahogy a reneszánsz nemzedékek idején a mindenféléket megtanult tudósokat nevezték. Annyit tudott az emberi test titkairól, amennyit abban az időben tudni lehetett. Emellett azonban jártas volt az ókori görögök és rómaiak történetében, mitológiájában és költészetében. De otthonos volt a matematika, geometria és a csillagászat tudnivalói közt is. Levelezett távoli nagy hírű tudósokkal, többek közt a legkitűnőbbel, a Hollandiából származó, de leginkább Svájcban élő Rotterdami Erasmusszal.

Mindezt tudomásul kell vennünk, ha el akarjuk helyezni a szépirodalom történetében. Ha túlzás is Chateaubriand elragadtatott állítása, hogy „megalapította a francia irodalmat”, hiszen francia költészet - igen magas színvonalon - a középkor derekától fogva volt, de már-már elfogadható az a vélemény, hogy a francia szépprózа művészi színvonalon ővele kezdődik. És amiket írt, az félezer év óta regény a javából és olyan humor, amely egyszerre játék és világnézet. Jelmondata volt: „Éljetek vidáman!” És egyik hősének, a világutazónak a legfőbb tanácsa mindenki számára: „Igyál!” A regény műfaját ókori és középkori tapogatózások után a XVII. és XVIII. században bontakoztatták ki a legáltalánosabban keresett olvasmánnyá. A köztudat igen indokoltan Cervantesben, Swiftben és Defoe-ban ismeri a nagy kezdeményezőket. De mégis, a kezdeteknek is kezdete az évszázaddal korábbi Rabelais és regényciklusa, a *„Gargantua és Pantagruel”*. Fel lehet tenni a többféle választ váró kérdést, hogy ezek a regények mesék vagy tudomány és fantázia keverékei? Abszurd viccek sorozatai? Vagy talán gúnyos társadalomkritika? - Mindegyikre igennel válaszolhatunk, és minden válasz igaz lesz. Rabelais doktor nyilván magamagát is elszórakoztatta, amikor lelki betegeit akarta vigasztalni, de legalábbis nevettetni.

Az óriási terjedelmű történethalmazt Gargantua kalandjaival kezdte. Ez a Gargantua életszerető óriás, mindenkinél nagyobb étvágya és korlátlanabb szomjúsága van. Egy-két ökör egy ültében nem sok neki, a bort pedig hordószámra issza. Ebben az élettúlzásban ismeri meg a különböző emberi jellemeket és magatartásokat, a változatos helyzeteket. - Ez a mulatságos regény később a nagy mű második kötete lett. Mert olyan nagy volt a sikere, hogy az olvasók többet kértek belőle. A korlátlan képzeletű orvos-író-mesélgető erre megírta Gargantua apjának, Pantagruelnek a történetét. Ez legalább olyan óriás, mint a fia, vágyai és kalandjai még elképesztőbbek. Ekkor már Pantagruel és Gargantua volt a végleges cím. De még mindig nem volt elegendő az olvasóknak, és Rabelais néhány év alatt további két kötetet írt a sorozathoz. (Sajnos csak az első kettőnek van magyar fordítása, de állítólag nyelvileg-stilisztikailag egyre nehezebb megtalálni az eredeti különösségek megközelítő magyar változatát.)

A nagy regénysorozatnak még mulatságos kalandjainál és gúnyos kritikájánál is izgalmasabb és fontosabb a nyelvezete. Francia nyelv már régóta volt. A hajdani lovagköltőknek, majd Villonnak és Charles d'Orléans-nak költészetében fejlett és változatos volt már a nyelvezet. De a francia szépprózа irodalmi nyelve Rabelais tolla alatt született meg. Többen mondották már, hogy egészen Victor Hugóig Rabelais a leggazdagabb, legváltozatosabb és legszínesebb nyelvezetű francia írástudó. A francia reneszánsz nagy filozófusa, Montaigne évtizedekkel később lép fel, esszéinek nyelve máig stilisztikai hatóerő. De már ő is főleg Rabelais-tól tanulja a mondatok lehetőségeit.

Kortársai, utódai, követői rég elavultak, de ő él a francia irodalomban is, a nemzetközi humorban is, a példaadó emberségességben, azaz a humanizmusban is. És ma is igaz, hogy „evés közben jön meg az étvágy". Még ezt is ki kellett találni. És ő találta ki.

LUIS DE CAMÕES

(1524-1580)

Az *„Os Lusiadas”* című hőskölteméný nemcsak megalkotójának, de alighanem az egész portugál irodalomnak is fő műve. Főhőse a tengerjáró portugálok nemzeti hőse, a legbátrabb és legleleményesebb hajóskapitány, Vasco da Gama, aki elsőként vízi úton jutott európai hazájukból Indiába, s ezzel az egész napnyugat számára megnyitotta a legegyszerűbb és legolcsóbb utat a napkeleti fűszerek felé. Erről a kalandos útról és a hozzáképzelt csodákról szól Camões eposza. Néhány évtizeddel később a költő maga is megtette ezt a nevezetes tengeri utat, már akkor kezdte hozzáképzelni azokat a csodálatos lényeket, akik segítik és akadályozzák a merész portugálokat, míg diadalmasan el nem érik az oly fontos célt. Ezekben a csodákban elvegyül az ókori pogány és középkori keresztény képzelet, nyugati és keleti babona, hősködő túlzások és erotikus rendkívüliségek. Jellemző erre az égi és földi dolgokat vegyítő képzeletvilágra a kapitány éjszakai élménye vagy talán látomása. Eszerint Vasco da Gama egy éjjel fülkéjében arra riad, hogy a fedélzetről beszélgetés hangjai jelzik, hogy odafent ismeretlenek társalognak. A kapitány kiugrik az ágyból, a felvezető létrán gyorsan eléri a fedélzetet, kilép és meghökkenve veszi tudomásul a látványt. Az éjszakai sötétet dicsfény ragyogja át, olyan, amilyet a szentek feje körül lát, aki templomban nézi az áhítatra buzdító festményeket. Megriad, de nem lép vissza, néhány lépéssel közeledik a látványhoz. Ott két személy beszélget egymással. A kapitány a szentképek és az ókori márványszobrok ismeretében rádöbben, hogy a két személy között a fényességes asszony maga Szűz Mária. Vele szemben pedig Bacchus isten, akit Dionüszosznak is neveznek. Ő adja az embereknek a bor mámorát, ahogy Krisztus szent anyja árasztja az emberek lelkébe az áhítatot. - Ezek most Vasco da Gama és bátor társai útjának lehetőségeiről beszélgetnek.

Hát aki így társítja, állítja egymással szembe a kereszténység Nagyasszonyát és a pogányság részegségre csábító bálványistenét - annak, habár keresztény, egy kicsit hinni kell a régi pogány mondavilágban, a mitológiában is. De ha nem hisz egy cseppet se Bacchusban, akkor nem hihet egészen a kereszténységben sem. De a legvalószínűbb, hogy ízig-vérig reneszánsz ember, aki egyszerre akar hinni a Szentháromságban és az Olümposz szépséges bálványisteneiben. Hiszen ugyanígy akar egyszerre és együtt hinni a hajdani egyiptomi görög csillagász, Ptolemaiosz tanításában, hogy a Föld egy óriási tányér, és körülötte kering a Nap és az égbolt minden csillagai ami megfelel annak az égi képnek, ahogy az Ótestamentum legelején Mózes elbeszéli a teremtést. De aki egyszer reneszánsz műveltségű ember, az ugyanígy szeretne hinni a lengyel Kopernikusz doktor tanításában, amely szerint a Föld gömb alakú, és a Nap körül kering egy egész csillagtáborral együtt. Hiszen ezt tanítja a portói Tengerészeti Akadémián a tudós olasz Paolo Toscanelli is, aki nem térképekről magyarázza az égbolt szerkezetét, hanem egy olyan új eszközről, amit ő talált ki és „Globus”-nak, azaz földgömbnek nevezett el. Vasco da Gama pedig ott, a híres portói főiskolán tanulta a hajózás mesterségét. Annak megalapítója, igazgatója, a meghívott tudósokkal együtt tanára is Tengerész Henrik herceg, az előbbi király fia, a mostani király öccse, aki nem is akart részesülni a legfőbb hatalomból, még csak vitézlő lovag se kívánt lenni. A földrajz, a hajózás, a csillagászat nagy hírű tudósa lett. Képzett hajósokat nevelt, hiszen a merész tengerjárók gyakran fedeznek fel, sőt el is foglalnak ismeretlen szigeteket, távoli partokat. Egész Portugáliának érdeke, hogy szakszerűen hajózzanak, felfedezzenek, gyarmatosítsanak. Már ő is reneszánsz ember volt, mint tanítványa, Vasco da Gama, aki - miután felderítette az Indiáig vezető tengeri utat - később a tudós herceg utóda lett a portói Tengerészeti Főiskolán. Sokkal

később tanára volt Kolumbusz Kristófnak is, Magellánnak is, Amerigo Vespuccinak is. És még vagy fél tucat halhatatlan felfedezőnek.

A mindent kezdeményező és kezdő Tengerész Henrik pedig igazi nagy tudós és igazi jó tanár volt. Jó keresztény lévén otthonos a Bibliában, görög eredetiben olvassa Ptolemaioszt, de Kopernikuszt is jól ismeri. Ő hívta meg Portóba a földgömböt kitaláló Toscanellit is. De közben az éppen elhagyott középkor egyik legnagyobb filozófusától, az egykor Spanyolországban, a mór uralom alatt élő arab Averroëstől ismeri a „kettős igazság" elméletét, hogy tudniillik ugyanegy dologra vagy jelenségre két különböző meghatározás egyformán érvényes lehet. Ezt ugyan szidni, átkozni illik, de még a leghíresebb keresztény egyetemen, a párizsi Sorbonne-on is tanítják időnként. A nagy hírű németalföldi tudós, Siger de Brabant is ezt oktatta, ő nevezte el „kettős igazság" elméletének. Tengerész Henrik is megtanulta, és úgy vélekedik, úgy is tanítja, hogy tengerjáró embernek nélkülözhetetlen ez a tanítás. Szerinte a templomban Mózesnek és Ptolemaiosznak van igaza, kint a tengeren Kopernikusznak és Toscanellinek. Ezt tanulta Vasco da Gama. Aki tehát okult a kettős igazság elméletéből, az képes egyszerre hinni az evangéliumokban és a mitológiában. Nemcsak a hős tengerész, de talán kalandjának költői elbeszélője is egy kicsit hitt vagy legalábbis képzelhetett együtt pogányságot és kereszténységet, földi szenvedéseket és égi csodákat. Eposzában a mennyei csodák olykor emlékeztetnek a földi eseményekre, és a földi tények az égi csodákra. Ha olvassuk *A luziadák*at, nem mindig tudjuk pontosan, hogy ami történik, az megfigyelhető valóságos kaland vagy álom, esetleg látomás, de az is lehet, hogy képzelődés. Hiszen minden eposzban van csodás elem, van földi és van égi esemény, de ilyen elválaszthatatlan kapcsolat földi tények, égi látványok, cselekedetek és képzelődések között talán nincs is több a gazdag epikus költészetben. Camões mindenképpen nagy költő, de eposzának ez a valóság-csoda vegyülete teszi őt egyedi, világirodalmi jelentőségűvé.

Persze ennyi égi és földi kalandhoz kalandos élet is kellett, a tapasztalat ihlette a költőt, hogy valóságként mesélje a csodásat.

Kockázatos vállalkozás Camões életrajzát megírni, mivel éppen a legfőbb adatok felettébb bizonytalanok. Az egymásnak ellentmondó híradásokból alig-alig lehet kiválogatni, melyik hiteles, vagy melyik közelíti meg a valóságot. Már nevét kiolvasni is nehéz nem portugál olvasó számára. Camões - *Világirodalmi lexikon*unk szerint - *„kamojnsz"*-nak olvasandó. A „de" szócska a családnév előtt arra utal, hogy nemesi családból származott, tehát régebbi elődei valószínűleg mórok ellen harcoló lovagok lehettek. Ők azonban munkára szoruló szerény helyzetű emberek voltak. A költő apja talán - ez se bizonyos - hajóskapitány volt, aki egy hajószerencsétlenség áldozata lett. Semmiféle forrásból nem derül ki, hogy a hajóskapitány árvája hogyan, miből járhatott oly sok iskolát. Portugál szakemberek szerint lírai verseiből is, még inkább *A luziadák*ból az derül ki, hogy a híres coimbrai egyetem irodalmi és történelmi óráit is végighallgathatta. Történelmi, irodalmi, verstani ismereteit csakis onnét szerezhette. És csaknem bizonyos, hogy 18 éves korában már a fővárosban, Lisszabonban él, és hamarosan szellemes, kitűnő formájú verseivel a királyi udvar mulattatói közé kerül. Ott, a nagyurak és széphölgyek körében népszerű társasági ember.

De azután jön az eléggé rejtelmes szerelmi botrány. Egyesek szerint szerelembe keveredik egy előkelő udvarhölggyel. Ez azonban nem indokolná a következményeket. Hitelesebbnek hangzik, hogy az az udvarhölgy egy ifjú infánsnő, azaz királyi hercegkisasszony. Erre nincs joga a köznemesi rendű fiatalembernek. Ez már indoka lehet annak, hogy kitiltották az udvarból, egy vidéki városba száműzték. Onnét azonban titokban visszatért, hogy találkozzék szerelmével. Ez már túl nagy bűnnek számított, s ebből is azt sejthetjük, hogy a tiltott szerelem valóban egy túl nagyúri hölgyhöz fűzte. Olyan udvari botrány támadt belőle, hogy Afrikába küldték a mórok ellen harcolni. De ez az adat is bizonytalan. Egyes portugál szakértők szerint kalandvágya vitte a kalandokat kínáló Észak-Afrikába. Ott azonban harci

kalandok helyett bűnvádi eljárás várta. Nem tudjuk miért, de Ceutában „hűtlen pénzkezelés” címen perbe fogták. Goába, az indiai portugál gyarmatra küldték, ott lett volna a tárgyalás. Onnét azonban az eljárás lefolytatására a kínai Macaóba küldik át. Hónapokat tölt ott, az ottani hatóságok nem sokat törődnek vele. Bőségesen van ideje írni. Az eposz tárgya már a fejében van. Tíz énekre tervezi. Ott, Macaóban megírja az első hat éneket. Amikor vissza kell térnie Goába, hogy ott mondják ki az ítéletet, hajótörést szenved a Mekong folyó torkolatánál. Kitűnő úszó és a part távolból látható is. Az elkészült kéziratot azonban mindennél jobban félti. Itt állítólag a sporttörténet egyik legnagyobb bravúrját hajtja végre. Bal kezében magasra tartja a papírköteget, jobb karjával és lábaival a távoli partra úszik.

Az ítélet végül is börtönt szab ki. Közel két évig ül hol magányos cellában, hol kényszermunkán dolgozik rabtársaival. A börtönparancsnokság azonban méltányolja költő voltát: papírt, tintát, írószereket kaphat. Be is fejezi a nagy művet. Első közönsége a rabtársak és a börtönőrök. Amikor kiszabadul, nincs pénze hazahajózni Lisszabonba. Nyomorog, alkalmi munkákat végez, néha udvarló férfiak szerelmes verseket rendelnek nála. 17 tengődő év után vergődik haza. Írt közben egy kötetre való verset, összegyűjti, hogy kiadót keressen, de - nem tudjuk hogyan és miért - ez a leírt gyűjtemény elvész. Sokkal később a barátok, tisztelők és érdeklődők közel 300 darabot gyűjtenek össze különböző helyekről. Ezek akkor találnak kiadót, amikor *„A luziadák”*-nak váratlanul nagy sikere lesz. Tudomást szerez róla a királyi udvar is. Kegyelmet és bűnfelejtést kap jutalmul. Hozzá évdíjat állapítanak meg a számára. Ezzel elég gondtalanul elélhetne haláláig. De rendkívül könnyelmű: ha van pénze, szétszórja, ha a pénz elfogy, a következő havi járadékig nyomorog, még éhezik is. A következő pénzből vagy lakomákat ad, vagy nőkre költi, amije van. Így él még hét évig.

Amikor meghal, éppen nincs pénz a fiókjában. Egy felettébb kétes híradás szerint szemfedél és koporsó nélkül temették el. Ez nem valószínű, hiszen hamvai a pompás Santa Ana székesegyházban nyugszanak. Tehát nyilván díszes, ünnepélyes temetése volt. Ehhez pedig szemfedél és látványos koporsó kellett. És akkor már költői híre túlterjedt az országhatáron is, egyre népszerűbbek lettek lírai költeményei. A halhatatlannak bizonyuló eposz nélkül is a legnagyobb portugál költő volna. Nem is annyira tartalmuk miatt, hanem zengzetes és mindig hatásos formaművészete okán. Az antik időmértékes formákat ugyanolyan biztonságosan és zengzetesen tudja használni, mint a középkori lovagköltészet rímes alakzatait. A hexameter ugyanúgy gördül nála, mint a szonett vagy a stanza sorai. Ez igazi reneszánsz teljesítmény, hiszen a reneszánsz kultúrában összetalálkozik és összevegyül az ókori és a középkori örökség, előkészítve az újkori művészetek formavilágát. Ezért is tartják számosan Camõest az újkori kultúra egyik fontos előkészítőjének.

Az eposz a luziadák története. A *luziada* szó azt jelenti: luzitánok leszármazottja. A portugálok ókori elődei voltak a luzitánok, ezek keveredtek el a római megszállás után a latin nyelvű hódítókkal. Amikor a portugálok őseiket luzitánoknak mondották, ez olyan nemzeti büszkélkedés volt, mint amikor a mi régi költőink „szittya vitézek”-nek nevezték az ősöket és az ő révükön magukat is. A reneszánsz idején fejlődik osztállyá a polgárság, a nemzeti piac kialakulása táplálja a nemesekben, majd a jobbágyokban is a nemzeti öntudatot, a veszélyeket a nemzet veszedelmének érzik. A hosszú angol veszély fejleszti ki Jeanne d’Arc seregében a francia nemzettudatot és nemzeti büszkeséget, a török veszélytől bontakozik ki Hunyadi hadában a magyar nemzettudat és nemzeti öntudat. A német hódító szándék szüli Zsiska hadaiban a cseh nacionalizmust. Az oly sokáig tartó mór elnyomatás és az ellenük vívott felszabadító háborúk Spanyolországban és Portugáliában létrehozzák a hazafias Cid-románcokat. És a nemzettudattól szinte megrészegült *„A luziadák”*-at Camões tollából. Ez persze korjelenség, nemsokára nálunk Zrínyi ugyanúgy hazafias eposzának írja a *„Szigeti veszedelem”* énekeit, és Franciaországban Ronsard úgyszintén a hazafias eposzt akarja megalkotni a *„Franciade”* című, töredékben maradt művel.

„A luziadák”-at megjelenésétől fogva remekműnek tudták otthon és hamarosan a nagyvilág olvasó köreiben is. Kifogásolnivalót azonban fél évezred óta minden korban találtak benne. Sokan mondották egyenetlennek, egyes részeit hosszadalmasnak, sőt unalmasnak is. Bár mások éppen ezeket a részeket tartották igazán szépeknek vagy izgalmasaknak. Sokan hibának tartották, hogy a tíz ének külön-külön kerek történet, tehát inkább versben írt novellasorozat. Bármelyik külön is olvasható, két-három ének ugyanúgy tekinthető egész műnek, és az egészben nincs igazi egység. Nem mindenkinek tetszett a túlontúl vallásosság, másoknak meg éppen a pogány istenek folytonos beavatkozása az emberi hőstörténetbe. Erőteljesen erotikus részeit, például a szemléletes csoportszexet matrózok és nimfák között egyenest pornográfiának találták. - De a kifogásolók közben mind elismerték, hogy verselése, nyelve zenei és képzőművészeti szépélményt ad. Lehet közben bosszankodni is, lehet gyönyörködni is. Csak éppen abbahagyni nem lehet, és elfelejteni se lehet különös összevisszaságát.

És ha így van fél évezrede, akkor már a jövője is alighanem biztosított.

PIERRE DE RONSARD

(1524-1585)

A Ronsard nemzetség, oklevelekkel igazolhatóan a XIV. század óta volt feudális birtokos Franciaországban. Élt egy bizonyíthatatlan mendemonda a családban, hogy még régebbi elődeik a Duna tájáról, talán Magyarországról kerültek errefelé és álltak a francia király szolgálatába. Fiaik egykor középkori lovagok, később, amikor a történelem és a kultúra reneszánszba fordult, vezérlő főtisztek kerültek ki soraikból. Pierre-re is ez az életút várt volna, ha személyes életkörülményei és a költészet új lendülete nem fordítja a szépség szolgálata és a költészet új feladatai felé.

A reneszánsz második fele, a XVI. század történelmileg is, ízlésbelileg is különbözött az előző évszázad friss lendületű kora reneszánszától. A XV. században Jeanne d'Arc diadalmas harcai, a száz éve nyomasztó angol fennhatóság megszűnte a piacokon kitárta az utat a polgári fejlődés előtt, a feudális világkép és tudatvilág értékrendjében mozgatóerővé vált a nemzettudat, a reformáció politikai magatartássá változtatta a vallást. Társadalmi erővé vált a gazdagodás is, a züllöttség is. Villon költészete szemléletes példa a középkor újkorivá válására. Clement Marot, aki katolikusként izgalmas erotikus költő, protestánsként áhítatos zsoltárfordító, látványosan példázza, hogy a tudatok és szándékok a világi és vallásos tudatban elváltak a középkortól. Rabelais prózája már az újkori regényt készíti elő. - A következő, a XVI. században, Amerika felfedezése után a francia kalózt is elfogja a hódítás mámora. A spanyol, portugál, angol, hollandi, gyarmatra éhes hajósok mellé a francia kalóz is rabolni, hódítani, aranyat zsákmányolni akar. A francia kalózkapitány, Levasseur sokáig vetélytársa Francis Drake-nek, a „Hét tenger ördögé"-nek, aki tengeri rablóvezérből lett nemzeti hőssé. A gazdagodás pedig növeli az igényt, hogy az iskolák minél műveltebbé, az ókori görög és latin kultúra minél alaposabb ismerőivé neveljék az ifjúságot. Ebben a korban mindemellett a hugonottáknak nevezett kálvinisták és az uralkodó katolicizmus ellentéte gyilkos háborúvá erősödik. Tömeggyilkosságok és vallásháborúk jellemzik az egész évszázadot. Ebben a korban és ebben a körben nő fel és lesz a francia reneszánsz legnagyobb költője és irodalomszervezője Pierre de Ronsard.

Kezdetben a vitézi élet lehetősége ugyanúgy izgatja, mint az iskolában lelkesen megtanult antik - görög és latin - kultúra, főleg az irodalom. Először azonban a vitézkedést próbálja ki. Királyi apródként törekszik lovagi sikerekre. Sihederkorában háborúban is kitűnik bátorságával, leleményességével. Egy hadjáratban azonban valami betegséget szerez, talán valami hűlésfélét, amelytől egész életére megromlik a hallása. Nem lett süket, de annyira nagyothalló, hogy soha többé nem alkalmas a vitézkedő életre. De a bajvívásnál is jobban kedveli az olvasást, a versírást. És a változatos szerelmekben sem zavarja, hogy a kedves nőktől elvárja a hangos beszédet. A nagyurak fiától sok mindent remélnek, a szép szonettek és a boldog éjszakák megérik, hogy a hódító férfival fennhangon beszéljenek.

Költői életművéből név szerint három szeretett nőt ismerünk, de ezekből is bizonyosak lehetünk, hogy számosan voltak és széppé tették az egyre nagyobbnak elismert költő életét. Bölcs meggondolással úgy lép a királyi szolgálat mellett egyházi szolgálatba is, hogy nem lesz pap, de felszentelik. Ezért kap számos egyházi javadalmat, viszont nem nősülhet. Ez is előnyös a számára, hiszen így egyik nőt se veheti feleségül. Gondtalanul váltogathatja őket. Az első névről ismert szerelmét Kasszandrának nevezi: ő egy gazdag bankár szépséges és csapodár leánya. Már itt kiderül, hogy szerelem ügyében nem ragaszkodik a hölgy nemességéhez, s ezt még csak nem is titkolja. Ilyen irányú nagyvonalúsága még nyilvánvalóbban derül ki a következő, talán legnagyobb szerelménél. Őt Marie-nak hívják, s valódi parasztlány. Legkedvesebb

szerelmi dalait róla és hozzá írja. Az a tény, hogy a nemes vagy éppen főnemes úrnak a szolgálói, cselédei rendelkezésére állnak, ez mindig minden korban természetes volt. Még a leánynak sem volt szégyen, hiszen természetes és kötelező volt. Erről azonban az úr nem beszélt, a költő versben sem vallotta be. Ronsard tüntető vallomása szerelméről a szép parasztlány iránt már olyan humanista érzés- és gondolatvilágra vall, amely ebben a korban felettébb ritka.

A harmadik, névről ismert szerelme valódi hölgy, udvarhölgy. Helénának hívják, mint a görög mondavilág legszebb asszonyát. Szép, olykor ódai pátosszal fogalmazott szonetteket írt hozzá. Ekkor a szerelmes férfi már idős embernek számít, ötvenes éveinél tart. Az akkori táplálkozási és egészségügyi viszonyok mellett ezt a kort is kevés férfi érte el. A viszonylag hosszú életű Ronsard 61 éves korában halt meg. Heléna talán utolsó szerelme volt. A Heléna-versek eléggé rejtelmesek, nem derül ki belőlük, hogy beteljesült szerelem volt-e vagy szakadatlan vágyakozás. Fejlettebb, csiszoltabb költemények a korábbiaknál. Legszebb - és legismertebb - közülük a „Ha már öreg lesz Ön..." kezdetű, amely arról szól, hogy a hölgy majd öregkorában visszaemlékszik az akkor már halott költőre, aki egykor szerelmes volt belé. - Az ismert nevűek mellett különböző asszonyokhoz írt vágyódó vagy játékos, esetleg bánatos költeményeket. Hangütésük rendkívül változatos. A méltatók akkor is, utóbb is mindenekelőtt szerelmes költőnek mondották. Valóban ennél többhangú volt életműve. Ugyanúgy otthon volt az udvari életben, mint a nép között, az irodalmi világnak pedig vezéralakja volt. Megszervezte a tekintélyes és nagy hatású költőszövetséget, amelynek egyszerre volt feladata az érdekvédelem és a közös írói program kidolgozása és népszerűsítése. Tehát afféle igen korai írószövetség volt. Ronsard kezdetben a legjobbaknak tartott költőket gyűjtötte maga köré. Szövetkezésüket kezdetben „Brigade"-nak, azaz „csapat"-nak nevezték. Amikor már heten voltak, akkor adta Ronsard ókori irodalmi példa alapján a „Pléiade" nevet. Tudniillik az ókori görög irodalomban, a hellenizmus korában Alexandriában volt egy hét tagból álló költőszövetség, amely magát „Pleiász"-nak nevezte. (Ennek franciás formája a Pléiade.) Ezt a szót irodalmi-költői értelemben képtelenség magyarra fordítani, ugyanis „Fiastyúk"-ot jelent. Ez egy hét tagból álló csillagzat (akárcsak a „Nagymedve", amelyet mi „Göncölszekér"-nek nevezünk). Az első csatlakozó társ, Ronsard rokona, legjobb barátja volt, Joachim du Bellay, akit sokan az egész XVI. század legnagyobb francia költőjének és irodalomtudósának mondanak. Fiatalon halt meg, diplomata is volt, nyelvtudós is, de mindenekelőtt költő, halhatatlan szonettek alkotója. A Pléiade alapvető programnyilatkozatát, *„A francia nyelv védelmében"* címmel ő fogalmazta. Ennek legfőbb célja a nemzeti nyelvű irodalom elsődleges fontosságának a hangsúlyozása volt. A reneszánsz idején nemzetközileg divatos latin irodalom és költészet művelése helyett arra buzdította az írás művészeit, hogy franciául írjanak. Három évszázaddal utóbb a diadalmas romantika Ronsard-t legfontosabb elődjének vallotta, s az ő, valamint Du Bellay irodalmi programjában fedezte fel saját legfontosabb hagyományát. - A Pléiade-nak idővel még több tagja is volt, így Étienne Jodelle, aki megalkotta azt a verses tragédiaformát, amelyet hamarosan a XVII. század nagy klasszikusai a magukénak fogadtak el. Közöttük lett igazán népszerű Remy de Belleau, aki könnyed, csevegő hangú társasági szerelmes szonettek népszerű költője volt.

Ronsard és vele a Pléiade költői távol tartották magukat a napi politikától. Az egyre erősödő katolikus-hugenotta ellentéttől nagyon is indokoltan féltek. Ronsard ugyan vallásosan volt katolikus, de gyűlölni képtelen volt a más hiten, más véleményen lévőket. Amikor Szent Bertalan éjszakáján a szervezett tömeggyilkosság számlálatlan ezreket gyilkolt halomra magának az anyakirálynénak, Medici Katalinnak az irányításával, ő riadtan visszavonult. Korábban még írt néhány hugenottákat kritizáló vagy gúnyoló verset, de ettől kezdve a témát is kerülte. A király, IX. Károly - Medici Katalin fia - szinte erőszakkal akarta visszatéríteni a közérdekű költészethez. És minthogy az egész francia irodalomban régóta hiányát érezték a

nemzet dicsőségét hangsúlyozó hőskölteménynek, ráparancsolt a legnagyobb tekintélyű költőre, Ronsard-ra, hogy írja meg a nagy eposzt a franciák mitikus őstörténetéről. Ennek egy mitológiába vesző honfoglalás-történetnek kellett volna lennie, mint Vergilius példaszerű mitikus honfoglaláseposza, az *Aeneis,* vagy még előbbről az Ótestamentumból Józsué könyve, vagy minálunk sokkal később a *Zalán futása*. - Az egész költői alkatával lírikus Ronsard-nak már eleve sem volt kedve a témához, de ráadásul a király azt is megparancsolta, hogy ne a népszerű és divatos alexandrinusokban készüljön a mű, hanem, mint az ófrancia vitézi énekek, „decasillabe"-okban, azaz párrímes tíz szótagos versekben. - Királyi parancs volt, és a fegyelmezett udvari költő a legfőbb hatalommal sem akart ujjat húzni. Bele is kezdett a *„Franciade"*-nak elnevezett nemzeti eposzba. Amikor négy énekkel nagy keservesen elkészült, nyomdába adta, hadd vegye tudomásul az udvar, hogy lám ő írja. Ebből az előre elkészített töredékből is kiderül, hogy költőjének semmi kedve és hajlama nincs az elbeszélő költészethez. A nagyon szép lírai részletek mint betétek külön-külön is szavalhatók. A későbbi hazafias költészet, főleg a romantika korában méltán tekintette ezeket elődjének és hagyományának. Az igazi epikus részletek azonban fakók, érdektelenek, még unalmasak is. De a királynak jó volt, és parancsba adta folytatását. Ronsard kínlódva írt a következő két évben még másfél éneket. De két év múlva a király meghalt. A költő örömmel közölte, hogy kísérlete kudarcba fulladt. Az irodalomtörténet azóta is egyetért vele, javára is írják, hogy volt lelkiereje bevallani a kudarcot.

Az új király, III. Henrik jobban kedvelte a könnyű, a vidám költészetet. A kétségbe nem vont köztisztelet és udvari megbecsülés tovább is kísérte, magas udvari méltóságokat is kapott. Csak éppen nem volt már érdekes az úri körök számára. Ez nem is bántotta, ez időben volt szerelmes Helénába és írta legszebb szerelmes szonettjeit. Majd a végső években egyre többet betegeskedett. Volt, ahol nyugodtan, gondos kezek közt pihenhetett. Egyházi javadalmai közt volt egy apátság is. Nyáron annak kertjében nyugodtan pihenhetett, olvashatott, barátok is látogatták. Négy évvel halála előtt még megjelent verseinek leggazdagabb gyűjteménye. - De ezután még írt hat szonettet. Mostanában ezeket tartják legszebb, legnagyszerűbb költeményeinek. Ez a hat kis vers, összesen 84 sor merőben más hangvételű, mint minden előző műve. Az elmúlás tudata, a szorongás, a már csak emlékek közötti élet elégikus hangja talál mindegyikben tökéletes megfogalmazást. Azután 61 éves korában csöndesen meghalt. Továbbra is nagy tekintély volt az irodalomtörténetben, de közel két és fél évszázadon át csak tisztelt emlék maradt, emlegették, olykor még idézték is, de sokáig nem szavalták. XIV. Lajos klasszicizáló kora, majd a felvilágosodás világraszóló dicsősége mellett, illetve előtt ő volt a nagyra becsült elavult, hogy a XIX. század első felében a diadalmas romantika felfedezze mint legfontosabb elődjét. A vezéralakok, elsősorban Victor Hugo, de mellette a legfőbb kritikus, Saint-Beuve is az egész francia múlt legnagyobb költőjének hirdette. Villon költői nagyságát is csak később fedezte fel az irodalmi élet. Amit pedig a romantika főszereplői dicsőítettek, az új életre kelve jött át minden újabb stílusirányon. Ma sokkal élőbb alakja a francia múltnak Pierre de Ronsard, mint az előbbi évszázadok bármelyikében. És aki ennyire fel tudott támadni, annak már nyitva az útja a jövendők felé is.

MICHEL EYQUEM DE MONTAIGNE

(1553-1592)

„Legyünk hálásak a végzetnek, hogy olyan korban élünk, amely a legkevésbé se lágy, kényeskedő és tétlen” - írja gondolatainak utolsó, időskori gyűjteményében a francia reneszánsz legkitűnőbb és legirodalmibb stílusban alkotó elmélkedője, Montaigne. Nem úgy filozófus, mint a gondolkodás tudósai, ezeknél sokkal inkább író. De nem úgy író, mint a regények, novellák vagy éppen színdarabok kitalálói, ezeknél sokkal inkább filozófus.

Ezeknek a középkor végén vagy az újkor kezdetén élő reneszánsz nemzedékeknek az idején kezdték humanistáknak nevezni azokat az írástudókat, akiket minden izgatott, ami emberi érzés, tudat, magatartás és törekvés volt, és lelkesített is mindaz, ami jellemző volt az emberre és az emberiségre. És ez a „humanista” jelző a legjellemzőbb Montaigne eszméire, emberi magatartására és sajátos irodalmi műveire is. Ifjúkorától a kései esztendőkig érdeklődve figyelte az életet. Véleménye volt mindarról, ami körülötte van, keletkezik, alakul, és arról a sok mindenről, amit hihető hírek és bizonytalan mendemondák elhoztak a messzeségekből. És ami a látott-hallott-olvasott dolgokról eszébe jutott, azt megfogalmazta és leírta. Ezeket a gondolatokat vagy terjedelmesebb gondolatsorokat egy olyan műfajnak tekintette, amely ugyanolyan közel van a tudományokhoz vagy ismeretterjesztéshez, mint a szórakoztató vagy éppen gyönyörködtető szépirodalomhoz. A rövidebbek terjedelmes aforizmáknak, a hosszabbak kurta, tömör tanulmányoknak is tekinthetők. Ő mint sajátos műfajt „próbálkozás”-oknak nevezte őket. Próbálkozások: ez franciául *„Essais”*. Amikor már jó sok összegyűlt a feljegyzett valóságot magyarázó ötletekből, gondosan elrendezte és kiadta őket. Akkor már 47 éves volt. A megjelenés 1580-ban történt. A könyvnek is ezt a címet adta: *„Essais”*. Ezt a francia szót magyarul esszének írjuk és mondjuk. Rég magyar szó lett. Számos nyelv fogadta magába a Montaigne adta elnevezést. Legelőször az angolok. Hiszen alig néhány évtizeddel a hamar népszerű francia után a nevezetes angol filozófus, Francis Bacon, aki olvasta és nagyra tartotta a francia szerző bölcsességét is, szabatos stílusát is, a maga kis könyvét, amelyben rövidebb tanulmányai olvashatók, ugyanezzel a szóval esszéknek nevezte. Azóta ez nemzetközi szó. De a francia Montaigne találta ki, és ezzel a példaadó gyűjteménnyel vonult be a francia szerző a reneszánsz kor legjelentékenyebb filozófusai közé. A gyors siker pedig folytatást követelt, és Montaigne továbbra is feljegyezte észrevételeit a világ adódó jelenségeiről. Nyolc éven belül még két kötet jelent meg, a címük ugyanaz: *Esszék*. Csak sorszám jelezte, hogy első, második vagy harmadik kötet. Hamar lett népszerű olvasmány a francia írástudók körében. Akármilyen viharos kor volt ez, vallásháború és trónviszály állította a felfegyverzett embereket egymással szembe, és mégis: az ellenkezően vélekedőknek is kedves, sőt kellemes olvasmány volt, amit Montaigne írt. Amikor hatvanadik életévében meghalt, már Európa-szerte ismert és kedvelt volt az olvasó emberek körében. És az azóta eltelt évszázadok alatt nemzedékek nemzedékekre örökítették nemcsak nagy hírét, de gondolatainak a hatását is. Két évszázaddal később Voltaire, négy évszázaddal Anatole France vallotta, hogy milyen döntő volt egyénisége és szellemisége kialakulásához Montaigne egyénisége és filozófiája.

Milyen volt hát ez az egyéniség és ez a filozófia?

Nagybirtokos, nagy tekintélyű vidéki nemes famíliából származott. A családi várkastély körül óriási birtokok és rajtuk számlálhatatlan jobbágy, kézműves, kalmár szolgálta és szüntelenül gazdagította a nemzetes földesurat. Szerte az országban katolikusok gyilkoltak hugenottáknak nevezett kálvinistákat, majd a hugenották fegyverezték fel az új hit követőit és ők gyilkoltak annyi katolikust, amennyit csak tudtak. Közben és párhuzamosan két család - a Valois és a Bourbon - vetélkedett a francia trónusért. Az úri családok harcias kedvű fiai választhattak,

hogy hitben és politikában melyik oldalon akarnak állni, illetve viaskodni. A Montaigne nemzetség Michel nevű fia, az óriási birtok és vagyon egyetlen örököse sehová sem akart állni. Ő olvasni, tanulni, nők körében kellemesen élni, okos társaságokban csevegni, magányosan gondolkozni kívánt. A gyermekkorban jól megtanult latin és görög nyelv mellett külhoni utazásain és utánuk is folytatva a tanulást, megértette az olaszul, németül, angolul, később a spanyolul írt költeményeket, kalandos lovagregényeket és a régi meg az újabb filozófusokat. Harcolni azonban egyáltalán nem kívánt. Semmiféle eszmében nem hitt annyira, hogy meghaljon érte. De amiben nem hitt, azt se tagadta, mert hátha az nem igaz, amiben hisz az ember, vagy az igaz, amiben nem hisz. Ezt a szellemi magatartást az ókor óta kételkedésnek, görögül szkepszisnek nevezik. Mi az újabb korokban agnoszticizmusnak. Vagyis egykor a szkeptikus, manapság az agnosztikus olyan ember, aki nem bizonyos abban, amit tudni vél. A bölcseletben ennek az álláspontnak az őse Pürrhón, aki hirdette, hogy „minden lehetséges, de semmi se bizonyos". Pürrhón volt Montaigne egyik kedves filozófusa. Ő közvetítette Voltaire-ig és Anatole France-ig a kételkedés ókori bölcsét. - A másik kedves görög bölcse Epikurosz volt, aki a kényelmes, a kellemességekben mértéktartó, türelmes életben hirdette a boldogság előfeltételeit. Montaigne igyekezett is Epikurosz tanácsai szerint élni. Nem volt ő sem vallásos, se vallástalan, jó barátságban volt az egyházzal is, a kálvinistákkal is. Megbízható híve volt a Valois-knak is, s később, amikor uralomra kerültek, a Bourbonoknak is. A birtokán élők, a neki dolgozó parasztok, a neki munkálkodó kézművesek, a vele üzleteket kötő kalmárok lelkesen szerették kedvességéért, méltányosságáért, igazságosságáért. Gyakran perlekedés helyett inkább a tudós földesúrhoz mentek, hogy az tegyen igazságot. Még a közeli város polgárai is felkérték, hogy legyen a polgármesterük. Ez igazi polgári hivatal volt, ritka volt, hogy nemesembert kértek erre a városi méltóságra. Montaigne ezt is vállalta, néhány évig ott is ült a polgármesteri karosszékben a tanácsteremben az asztalfőnél.

Filozófusai tanácsa szerint élt. Szerette a kényelmet, de ahol tenni, segíteni, tanácsolni kellett, azonnal ott volt. Szerette az italt, de mértéktartóan, szerette az okos társaságot, de csak néhanapján. Szerette az asszonyokat, de nem annyira, hogy egy életre odakösse magát valakihez. Csak a könyvekből, az olvasásból nem volt neki sose elég. És amit megtudott, ahhoz mindig volt hozzátennivalója. Esszéiben tehát leírta, amit helyesnek látott közölni. Így tanította kortársait és az utókort. A gondosan rendezett három kötet után még számos esszét írt, ezeket idővel rendezték is, ki is adták őket, ezek azonban kevésbé kerültek az irodalom és a filozófia köztudatába, mint az a három kötet, amely fölényes diadallal állja az évszázadokat.

MIGUEL DE CERVANTES SAAVEDRA

(1547-1616)

A reneszánsz emberöltői alatt az addig csak szórványosan megjelenő regény az olvasók körében - mennél több az olvasó, annál inkább - népszerű olvasmánnyá válik. Tehát az írók egyre több regényt írnak. De a költészet mellett a szépprózа még mindig az irodalom határvidékéhez tartozik. A XVI. század regénye jellegben is, az olvasók tudatában is hasonlatos ahhoz, amit manapság ponyvairodalomnak nevezünk: a könnyű, felületes szórakozást szolgálja, de nagyon népszerű. Ennek a kalandos irodalomnak legkedveltebb hősei a bátor lovagok, akik mindamaz erényeknek hordozói, amelyet a feudális uralkodó osztály beleképzelt elődeibe. A kalandorponyva másik fajtája a pikareszk-regény (újabban használatos kifejezéssel: kópé-regény) volt, amelynek hősei kalandor csavargók (spanyolul *picaró*k), akik csaknem olyan képtelen viszontagságokon mennek keresztül, mint a lovagregények hősei, de nem erényeik, hanem leleményük folytán lábalnak ki minden bajból. Ezek a kalandregények egyenes elődei a későbbi, a XIX. századtól fogva egyre jobban elburjánzó bűnügyi cowboy, légiós és egyéb ponyvának. Az irodalom értői ugyanolyan megvetéssel és aggodalommal tekintettek rájuk, mint manapság a kultúrpolitikusok az eláradó, pusztán szórakoztató irodalomra. A jó ízlésű és jó műveltségű spanyolok ugyanúgy kárhoztatták a lovagregényeket, mint olasz vagy francia kortársaik.

És 1605-ben megjelent egy regény, amelynek az első pillanatokban azért volt sikere, mert azt hitték, hogy egy minden eddiginél érdekesebb, kalandosabb lovagregény. De nemsokára már azért volt sikere, mert észrevették, hogy ez a lovagregényeknek olyan páratlan paródiája, amelynek elolvasása után már senki sem veheti komolyan a valódi lovagregényeket. Amikor pedig 1615-ben (egy évvel a szerző halála előtt) ismertté vált a második, a befejező kötet is, az irodalom értői számára kétségtelen volt, hogy olyan páratlan művel állnak szemben, amilyen eddig még nem született a regény műfajában. Minden addigi próbálkozás előkészület volt, ezzel a művel kezdődik a valódi, a mai értelemben vett regény története. Hosszú címe így hangzik: *Az elmés, nemes Don Quijote de la Mancha*. Szerzője egy nyomorúsággal küzdő hidalgó (köznemes), akinek a nevét valamelyest már addig is ismerték az irodalomban jártasok: Miguel de Cervantes Saavedra.

Ez a Cervantes felettébb kalandos életet élt, amíg a *Don Quijote* azonnali sikere végre szerény, de gondtalanul tisztes életet biztosított élete végső évtizedére. Nyughatatlan vérű orvos fia volt. Az apa hol az egyik, hol a másik városban próbálkozott, ezért azután fia minduntalan megszakította iskoláit. Mégis sok mindent összetanult. És a XVI. században, amikor felnőtt, még a görcsösen vallásos, középkori eszményeket őrző Spanyolország sem tudott mindenestül elzárkózni az Itália felől áradó reneszánsz szabadabb szellemétől. A kalandos vérű fiatal Cervantesnak sikerült is eljutnia Itáliába, ott szívta magába azt a gúnyolódásra is, komoly bírálatra is hajlamos művészi alapállást, amely beleitta magát áradó mesélőképességébe, s egyedülálló jelenséggé tette az egész gazdag spanyol irodalomban, de úgy, hogy egyben világirodalmi példaképpé fejlődhetett.

Ennek azonban hosszú útja volt. Idővel felcsapott katonának. Mint írástudó katona használható ember lesz a kor igen népszerű hadvezére, Don Juan d'Austria mellett, vele együtt vesz részt a spanyol flotta leggyőzedelmesebb csatájában Lepanto mellett, ahol megállítják a török terjeszkedést. Lepantónál 1571 őszén úgy megsebesül, hogy bal karja mindörökre béna marad. És a nagy diadal után a nagy hatalmú pártfogót, a túl népszerű Don Juan d'Austriát a féltékeny udvar megmérgezi. Kedvenc katonái nem számíthatnak protekcióra. A hadirokkantra nyomor vár. De még egyszer megpróbál fél karral katonáskodni; részt vesz egy afrikai

expedícióban. Ám fogságba kerül, és öt évig sanyarú sorsú rabszolga, amíg végre haza-evickél. Most már szeretne békességben élni.

Ez időben már költő, akinek a verseiről sokaknak jó véleménye is van. De költészetből nem lehet megélni, különösen, ha az ember közben meg is nősült, és családot kell eltartania. Meg kell tehát próbálkozni a jövedelmezőbb irodalommal. A spanyol nagyvárosok tele vannak színházakkal, a színházaknak drámák - komoly és vidám drámák - kellenek. Cervantes felcsap drámaírónak. Amihez nyúl, annak hamarosan mestere lesz. A drámatörténet úgy tartja nyilván, hogy Lope de Vega fellépéséig ő a legjobb spanyol drámaszerző. Számos komoly hangú színjátéka közül a *Numantia ostromának színjátéka* máig a nagy spanyol nemzeti drámák közé tartozik; *A csodaszínpad* című közjátéka (egyfelvonásos vígjáték) a világirodalom egyik legjobb bohózata. De írt elbeszélő költeményt is, versei különböző gyűjteményekben jelennek meg. Csak éppen megélni nem tud mindebből. Vállalja tehát a keserves civil pályát, és felcsap adóvégrehajtónak. Itt azonban olyan elszámolási bajai támadnak, hogy két ízben is börtönbe csukják.

Második börtönidejében kezdi írni a *Don Quijoté*t. Ezzel azután végre sikere van. Ha kezdetben becsmérlik is, mint lovagponyvát, egyre többen olvassák, és újra meg újra kiadják. Azután már nem is szidják. Sőt akad, aki a szerző tudtán kívül folytatja. Ez az irodalmi kalózkodás készteti, hogy ő maga folytassa és fejezze be, vigye el a történetet a hős haláláig, ahonnan tovább már nem folytatható.

De a két kötet között írja kitűnő novelláit, amelyek a *Példás elbeszélések* című kötetben jelennek meg. Ennek a műfajnak is bravúros mestere. Realitás és képzelet szövődik izgalmasan, fordulatosan, elbájolóan a Cervantes-novellákban, példát adva a sokkal későbbi elbeszélők számára. Ez a kötet az összekötő híd Boccaccio és a XIX. század nagy novellistái között.

A főmű azonban a *Don Quijote*. Ezzel áll Cervantes a világirodalom főszereplői között.

A regény formáját tekintve: lovagregény. Csakhogy egy olyan lovagról szól, aki rengeteg lovaghistóriát olvasott össze, és elhiszi, ami a hajmeresztő, kalandos történetekben áll. Elhiszi a régi idejétmúlt (és a maguk idejében sem érvényesült) erényeket, s maga is olyan nemes lelkű kóbor lovag akar lenni, mint olvasmányainak hősei. Így indul el a világba kalandokat keresni, kísérőnek véve maga mellé a földhöztapadt, képzelet nélküli, de józan paraszt Sancho Panzát, aki „fegyvernöke” lesz, minthogy a lovagoknak illő, hogy fegyverhordozó szolgájuk legyen.

Ez a Don Quijote tulajdonképpen igen ütődött alak, de ez az ütődött alak a maga lelki emelkedettségével, jóhiszeműségével, ostoba, de igaz emberre valló ábrándjaival a kalandok során egyre rokonszenvesebbé válik. A kalandok mulatságosabbnál mulatságosabbak, a *Don Quijote* a világirodalom egyik legszórakoztatóbb könyve. Hanem ahogy a nemes lovag egyremásra pórul jár, mivel képtelen felmérni a valóságot, az olvasó egyre tragikusabbnak érzi a sorsát.

A történet egyszerre a lovageszmények kifigurázása és a nemes lelkű ember szükség szerinti tragédiája. Az első kötetből még inkább a csúfolódás, a valóság félreértésének bírálata világlik ki, a második kötet - amely semmivel sem kevésbé mulatságos - már azt az utat mutatja meg, amelyen a saját kárán tanult férfi lassanként kiábrándul hamis eszméiből. Élete végén, halálos ágyán megtagadja téveszméit, és elégetteti a lovagregényeket. S közben mégis van valami nagyon szomorú ebben a kiábrándulásban, hiszen Don Quijote mélységes jóhiszeműséggel hitt a téveszmékben, emelkedett lélekkel ismerte félre a világot. Ő valóban hadakozó óriásoknak látta a szélmalmokat, elvarázsolt seregnek a juhnyájat és szépséges úrhölgynek a tenyeres-talpas parasztlányt. Talán szebb is volna a világ, ha olyan volna, ahogy Don Quijote

látta, illetve látni akarta. Csakhogy a világ nem olyan. Ezt Sancho Panza eleve tudja, és valójában egy szót sem ért urának ábrándjaiból. A józan fegyvernöknek azonban semmiféle eszményei nincsenek, s ezért lelke felettébb szegény. A valóság a két halhatatlan típus között van: a valóság nélküli eszmény ugyanolyan hamis, mint az eszmények nélküli valóság. Az élet értelmét csakis a valóság adta eszmények adják. Lényegében ez a legmélyebb eszmei mondanivalója Cervantesnek. Ezt fejezi ki a kalandok áradó sokaságával, a két típus halhatatlan megrajzolásával, az évszázadokat álló humorral és a komikumba rejtett tragikummal.

A mű megszületése óta egy pillanatra sem volt elfelejtett írás, már a maga korában fordítani kezdték, s nincs kulturált nyelv, amelyen ne volna olvasható. Több mint háromszáz éve a világirodalom egyik legtöbbet olvasott könyve. Hőse, Don Quijote már rég ki is lépett a lapok közül, és közismert alakká, egy mindig ismert magatartás típusfigurájává változott. Ő az emelkedett lelkű, igazi derék ember, aki félreismeri a valóságot, és ezért minduntalan pórul jár. Mindig voltak, mindig lesznek Don Quijoték.

CHRISTOPHER MARLOWE

(1564-1593)

A XVI-XVII. század az angol drámairodalom fénykora. A kultúrtörténet a reneszánsznál tart. Az angol történelem a Tudorok uralma alatt lendülettel halad előre a polgárosodás útján. Amerika felfedezése Angliát a gazdasági földrajz központjává teszi. Az angol hajós kötheti össze legkönnyebben az amerikai nyersanyagot és az európai kontinens iparát. Ilyen körülmények között London hamarosan világvárossá duzzad. A kereskedelem pedig jó üzleti kapcsolatban van a kalózokkal. Az állam eltűri a kalózoknak azt a rétegét, amely a nyugalom kedvéért busás adót fizet zsákmányai után. Ahol a kereskedelem, az ipar, a hajósvilág és az üzletelni kezdő köznemesség virágzó életet alakít ki, ott a költészet, a művészetek, a színház szükségképpen virágzásnak indul. A polgárosodás a középkori egyháziasság helyett a világi témákat keresi. Az angol hajós hamar kerül közeli kapcsolatba Itáliával. Az ottani, most már reneszánsz ízlést, művészi stílust hamar átveszik és a maguk képére formálják. A költészetben Edmund Spenser az olaszokkal, spanyolokkal, portugálokkal, majd a franciákkal egyenrangú költészetet teremt. Nemcsak a gazdag polgárok, hanem a birtokos nemesek is szívesen pártolják pénzzel is, közönségként is a színházat. A század utolsó évtizedében Londonban 22 színház működik. Nem sokkal a nagy nemzedék fellépése előtt Thomas Kyd már divatos világi tárgyú, általában igen vérgőzös drámairodalmat kezdeményez, és utána nagyon hamar fellép a világirodalom egyik legszínvonalasabb drámaíró nemzedéke: előbb Marlowe, közvetlenül utána Shakespeare és alig néhány évvel később Ben Jonson. Az egész európai drámairodalomnak ezek a londoni esztendők jelentik a színház és a színjáték újkorának kezdetét.

Habár Kyddel megindult a színházi reneszánsz, az a nagy hatású angol dráma, amelynek formai következményeit mindmáig viseli a színműirodalom, egy történelmi másodperccel Shakespeare előtt, Christopher Marlowe-val kezdődik.

Abban az évben született, mint Shakespeare. Rövid élete vége felé jó barátságban is volt a két döntő hatású drámaíró. Marlowe már sikeres, sőt divatos színpadi szerző volt, amikor Shakespeare *contaminator*ként működött ugyanott. Ez a latinos kultúrájú korszak contaminatornak, azaz összevegyítőnek nevezte azt, akinek manapság dramaturg a neve. Shakespeare mint színpadi szerző abban az évben indul, amikor Marlowe tragikusan meghal. Hatása azonban mindvégig kimutatható a legnagyobb drámaíró művein. Úgy is mondhatjuk, hogy Marlowe kezdeményezi azt a drámaszerkesztési formát, amelyet hamarosan Shakespeare fog a legmagasabb színvonalra emelni.

Az élete felér egy túl fordulatos kalandregénnyel. A lángelme, a kalandor, a nyughatatlanság, a szüntelen tanulás és ugyanolyan szüntelen verekedés egyaránt jellemző egyéniségére.

Polgári családból származott. Apja készséggel fedezte tanulási szenvedélyét. Nagyon olvasott fiúként kerül a már akkor nagy hírű cambridge-i egyetemre. Papnak készül, természetesen anglikán papnak. Anglia nem sokkal azelőtt szakított Rómával és szembefordult a katolicizmussal. Idegenkedett azonban a Skóciában már otthonos kálvinizmustól is. Egy anglikánus pap, ha rátermett volt, könnyen lehetett világi méltóság is. Marlowe-ban joggal bíztak rokonai és ismerősei, hogy vagy nagy úr, vagy hírneves író, művész vagy egyéb írástudó lesz. A szenvedélyesség, verekedősség és nem utolsósorban a felettébb kedvelt ivás más útra terelte az életét. Egy éjszaka óriási diákverekedés kezdődött egy kocsmában. A csendháborító zajra a lakosság egy része az egyetem elé tódult és ott követelte, hogy intsék rendre a diákokat. A rektor is felriadt, felöltötte díszruháját és jelvényeit, hogy személyes tekintéllyel oszlassa szét a rend- és csendzavaró diákokat. A már eléggé részeg Marlowe elébe ugrott és zsebkésével

hasba szúrta. Szerencsére a seb nem volt halálos, a bicskázó elég olcsón megúszta, de nemcsak a cambridge-i, hanem valamennyi angol egyetemről kitiltották. Erre ő jelentkezett a leghíresebb kalózvezérnél, Francis Drake-nél, és szolgálatába állt. Három évig volt feladatait kitűnően végző kalóz. Állítólag több sziget kifosztásánál játszott vezető szerepet. Közben azonban üres óráiban a hajófenéken vagy a fedélzet hátsó részén görög és latin drámákat olvasott, megismerte Kyd kezdeményező műveit. Az volt a véleménye, hogy ő ezeknél jobbat tud írni. Meg is próbálta. Kalózkodó tevékenysége közben alapos meggondolás után felépítette *„Nagy Tamerlán”* című kétrészes drámáját. A legfőbb újítás az volt, hogy nem ókori mintára, hatos jambusokban beszéltette a személyeket, hanem a beszédre sokkal alkalmasabb ötös és ötödfeles jambusokban, rímek nélkül szövegezte a dialógusokat és monológokat. Ezt a rímtelen, jambikus versformát hívják azóta is mindmáig blankversnek.

Háromévi kalózkodás után Londonban kikötve felkereste Burbadge urat, a szenvedélyes színházszervezőt és színigazgatót, aki már ekkor tervezte a földgömbről elnevezett Globe Színházat, amely hamarosan kiindulópontja lett az egész újkori színházkultúrának. Marlowe az elkészült drámát letette Burbadge elé. A kitűnő színházi szakember felismerte, hogy ezzel az előadásra nagyon is alkalmas színjátékkal valami merőben új kezdődik.

Az igen hosszú, kétrészes, mindvégig izgalmas Tamerlán dráma a középkori hódítóról, a Szamarkandban uralkodó Timur Lenkről szól. Marlowe a hajdani valóságnak megfelelően ábrázolja a hódítót, aki minden hatalmat, minden kincset, minden nőt a magáénak akar. Változatos életéről és végül szükségszerű haláláról szól a cselekmény. Formája, verselése előkészítette a hamarosan megjelenő Shakespeare módszereit. Nem volt olyan árnyalt lélekábrázoló, a társadalmi viszonyokat sem mutatta oly sokoldalúan, de nyilvánvaló volt, hogy Shakespeare is, jó néhány utód is tőle tanulta a drámaírás hatásos formai kellékeit. A bemutató azonnal sikeres volt. Marlowe Burbadge színházának háziszerzője lett. Ettől kezdve ugyanabba a „Hableány” nevű kocsmába járt, ahol a legnevezetesebb írók, költők, színészek voltak otthonosak. Az ő asztaluknál ült Francis Bacon, a legjelentékenyebb filozófus is. A királynő kegyence, a nagy hatalmú hadvezér, Essex gróf is szívesen elüldögélt a színészek, írók és egyéb művészek között. Sőt, a kalandos útjairól hazaérkezett Sir Francis Drake, a lovagi rangra emelt dicsőséges kalózvezér is szívesen beült a Hableányba. Ilyenkor minden italt ő fizetett az éppen ott tartózkodó vendégeknek. Az egyre híresebb drámaíró és a már világhíres kalózkapitány kölcsönösen nagyra tartotta egymást.

A Tamerlán után gyorsan következtek a mindig sikeres tragédiák. Ezeknek irodalomtörténeti jelentősége, hogy szinte mindegyik kimutatható hatással van a következő kor és korok legjelentékenyebb drámaíróira. Így a *„II. Edward”* műfajilag előkészítette Shakespeare királydrámáit. A következő darab *„A máltai zsidó”* uzsorás hőse közvetlen forrása volt Shakespeare Shylockjának. Írt egy viszonylag lírai hangvételű szerelmi tragédiát az ókori mitológiából ismert karthágói királynőről, Didóról. De a Tamerlán után a legnevezetesebb és a legnagyobb hatású utolsó tragédiája a *„Doctor Faustus”*. A nevezetes tudós-varázsló, szélhámos professzor alakja már a korai századokban is izgatta az írókat és költőket. A következő századokban azonban Marlowe folyton népszerű drámájának a hatása mutatható ki verses, prózai, drámai művek egész során. Több száz évvel az angol reneszánsz után Marlowe-nak ez a drámája újra meg újra megjelenik a különböző országok színházaiban. Goethe klasszikus drámai költeménye ugyanúgy ezt a színpadi művet tudhatja előzményének és részben forrásának, mint Lenau izgalmas elbeszélő költeménye, majd még később Thomas Mann nagy hírű regénye.

A Hableány vendégei nemcsak elismerték, de némiképpen mesterüknek is tudták a fiatal színpadi szerzőt, akinek költői és drámai erényei rövid évek alatt nőttön-nőttek. Szenvedélyes természete, mindig ütésre kész ökle, szakadatlan önművelése tiszteletet váltott ki írókban is, tudósokban is, katonákban és kalózokban is. Ha élete oly gyorsan, oly tragikusan nem

fejeződik be, talán ő foglalja el azt az irodalomtörténeti helyet és rangot, amelyet nemsokára Shakespeare vívott ki.

Végzetére nem csak a Hableányba járt. Kedvelte a különböző matrózkocsmákat, a gyanús alakok társaságait. Kedvtelése volt a verekedés. Ismerősei ezt is tudomásul veendő sajátosságnak tekintették. Tudták, hogy olyan ember, akit ki lehetett hívni akár tudományos vetélkedésre, akár ökölvívásra.

Egy ízben pedig egy matrózlebujban két eléggé részeg tengerésztől elragadott egy leányt. Ebből verekedés lett. A két erős ember nekitámadt a nem kevésbé erős írónak. Olyan verekedés keletkezett, hogy a részegek és félrészegek körülállták őket. Amikor pedig Marlowe az egyik ellenfelet ökölcsapással földre terítette, a másik kirántotta kését és fejbe szúrta. Azonnal meghalt.

Olyan erőszakos volt élete és halála, mint tragédiáinak a hőseié.

WILLIAM SHAKESPEARE

(1564-1616)

Shakespeare életútja csupa rejtelem. Az életművére vonatkozó adatok jórészt bizonytalanok, leghíresebb verssorainak hitelessége is kétséges. Már azt is kétségbe vonták, hogy ő írta-e mindazt, amit írt. E sok bizonytalanság ellenére William Shakespeare a leghíresebb és bizonnyal a legnagyobb drámaíró, az egész világirodalomnak legalábbis az egyik legnagyobb alakja, úgy mellékesen szonettjeivel a szerelmi líra egyik kétségtelen klasszikusa. És még mellékesebben két olyan elbeszélő költeményt is írt, amely az angol reneszánsz legszínvonalasabb epikai értékrendjét jelenti. De minél több vele és körülötte a rejtelem, annál jobban izgatta és izgatja a történészeket, esztétákat, pszichológusokat. Bőséges könyvtárat töltenek meg a róla szóló tanulmányok, vastag könyvek és röpke elmefuttatások, olykor regények és novellák. Felettébb kockázatos tehát röviden jellemezni, ki volt, milyen volt, hogyan élt és tulajdonképpen mit is írt mindabból, amit az ő nevéhez kapcsol az emlékezés és a kialakult köztudat. De mindig meg kell kísérelni a rövid jellemzést is, hiszen az évezredek egyik legesleghíresebb alakja, az emberi szellem egyik főszereplője.

Bizonyosan azt tudhatjuk, amit anyakönyvi bejegyzések örökítettek meg. S minthogy Anglia földjére ellenség alig-alig tehette be a lábát, az okiratok, oklevelek, hivatalos nyilvántartások évszázadokon át megmaradtak. Aki bizonyosságot kíván Shakespeare-ről és családjáról, az lapozza fel Stratford on Avonban az akkori anyakönyveket; több mint négy évszázad után is megvan valamennyi, üveges tárlók alatt őrzik, hogy minden érdeklődő megkereshesse a megtalálható adatokat. Tehát tudjuk, melyik napon született, és melyik napon - pontosan 52. születésnapján - halt meg. Tudjuk, mikor nősült, mikor született három gyermeke (két lány és egy fiú), a fia gyermekkorban halt meg, a leányok idővel férjhez mentek, olvashatjuk, melyik napokon voltak az esküvők, felesége halálát is megörökíti a bejegyzés. - De minthogy a hivatalos iratok java része is túlélte az évszázadokat, az is hiteles adat, hogy 22 éves korában vadorzásért (a földesúr erdejében lelőtt egy vadat) elítélik, és a büntetés elől elhagyta szülőhelyét, ahová csak közel harminc évvel később tért haza, hogy megvásárolja a szülői házat. Akkor már szülei, felesége, fiúgyermeke rég meghaltak, két leánya már férjnél volt, gyermekeik születtek. Otthon, a szülői házban élt ezután mindvégig. Ennyi a hiteles életmozzanat. Ami ezek közt telt-múlt, az a tulajdonképpeni életrajz, amelyet valójában nem ismerünk, amit csak találgatni lehet, de kell is találgatni, mivel az irodalom- és színháztörténetnek talán a legfontosabb fejezete.

Halálakor Ben Jonson, aki színésztársa, költőtársa, drámaírótársa volt, egy nagyon szép költeményben búcsúztatta. Jonson rendezte sajtó alá a Shakespeare-művek első gyűjteményes (és elég hiányos) kiadását, ennek a kötetnek a bevezetése ez az emlékidéző költemény. Ebben található a legbőségesebb jellemzés a kortársaktól. Az is benne van, hogy a nagy barát nem is volt eléggé művelt, annál csodálatosabb, hogy olyan sokat tudott a világról, a múltról és főleg az emberekről. Ez az emlékezés megerősít a hagyományos gyanúban, hogy gyermekkorban igen kevés iskolát járt. Latinul valamelyest okvetlenül megtanult, mert a középkorban és a reneszánsz emberöltőiben nem volt iskola „deák nyelv”, vagyis latin nélkül. De az az elragadtatott hang, amellyel a régi barát búcsúztatja a mindenkinél nagyobb kor- és pályatársat, nem magányos jelenség. Egész sora maradt fenn az akkori angol költeményeknek, amelyek Shakespeare nagyságát dicsőítik. Már életében nemcsak sikeres színpadi szerző, hanem elismert nagy költő volt a költőtársak szemében is. De hogyan vezetett az út ehhez a dicsőséghez?

Középmódú vidéki polgári családból származott. Apja váltogatta mesterségét, egy időben például kesztyűkészítő volt, máskor azonban kereskedelmi tevékenységet folytatott, és eléggé tekintélyes férfiú lehetett, mivel néhány évig kisvárosuk polgármestere is volt. De hogy Shakespeare a kisiskolás kor után 18 éves koráig hogyan élt, s ha tanult, mit tanulhatott, ezt nem tudhatjuk. De az bizonyos, mert anyakönyv bizonyítja, hogy 18 éves fővel megnősült. Felesége 8 évvel volt idősebb nála. Rövid heteken belül gyermekük is született (egy leány), ez talán indokolta a nyilván sürgetett házasságot a túl ifjú férj és a hozzá képest már idős feleség között. A következő három évben még két gyermekük (egy fiú és egy leány) is született. De hogy házasemberként miből és hogyan élt, ezt megint nem tudjuk. A következő adat már a vadorzás vádja és a menekülés a szülővárosból. Ez 1586-ban lehetett. Legközelebb csak 1589-ben találkozunk vele Londonban. Hogy a közbeeső esztendők hogyan teltek el, erről évszázadok óta találgat a tudomány és a képzelet. Mint oly sok angol fiatalember, ő is hajózással próbálkozhatott. Matróz is lehetett, kereskedő is, egyesek kalóznak is képzelték. Annyi csaknem bizonyos, hogy járt Itáliában. Velencében játszódó színjátékaiban *(Othello, Velencei kalmár)* ottani helyismeretet gyaníthatunk. És valamelyest tudott olaszul, olasz novellákat eredetiben is olvasott. (Gyakran félre is értett.) Annyi bizonyos, hogy az olasz világ mindig is érdekelte, vígjátékainak többsége itáliai városokban játszódik. - De azután már londoni hírünk van róla. Közeledett a színházakhoz. Kezdetben színház melletti lóőrző volt. Minthogy akkortájt a hölgyek hintóban, az urak lóháton jártak színházba, az előadás alatt őrizni kellett a kocsikat és főleg a lovakat. (Mint mostanság az autókat.) Ezek a lóőrzők ugyanúgy a színház alkalmazottai voltak, mint a színészek. A legkorábbi színházi adatunk Shakespeare-ről a lóőrzésért kapott díjazás. De a következő színházi díjazás már „contaminator" minőségben illette. A contaminator, vagyis „összerakó" az a szakértő volt, aki a benyújtott drámák megfelelő részleteiből összeállított egy előadható színjátékot. Manapság az ilyesféle tevékenységet dramaturgi munkának mondanók. Tehát ez időben már értett a drámákhoz, s innét már kevés lépés kellett ahhoz, hogy előbb statisztáljon, azután szerepeket is játsszék, és szükség esetén szerepeket is írjon. A kilencvenes évektől az ezerhatszáztízes évek elejéig Shakespeare ugyan színész is, rendező is, később színigazgató is, de mindenekelőtt drámaíró. Ez időre már kézről kézre járó kéziratos szonettjei a színészvilágban és a nézők közül az ifjak körében ismertek, szerelmi vallomásait az ifjak szívesen olvasták fel hölgyeiknek. Nyomtatásban ugyan csak a következő század első tizedében jelentek meg a hamar népszerű szonetteskönyvben (akkor egy művészetpártoló úr fizette a kiadás költségeit, az ajánlásból tudjuk, hogy a nagylelkű mecenásnak W. H. volt a monogramja). Négyszáz éve találgatják, melyik lord vagy egyéb nagyúr lehetett ez a W. H. - De a bravúrosan verselő drámaszakértő már első vígjátékával - a *„Tévedések vígjátéká"*-val - bizonyította, hogy milyen költői szövegeket tud adni a szereplők dialógusaihoz. Shakespeare a kezdetet jelentő *„Tévedések"*-től két évtized múltán az életművet befejező költői játékig, a *„Vihar"*-ig mint drámaíró s egyben az egész évszázad legnagyobb angol költője jutott el.

Hogy valóban hány drámai művet írt - ezt se tudjuk. Van egy hagyományos számunk. Eszerint tragédiáinak, komédiáinak, regényes színműveinek a száma összesen 37. - Nyilvánvaló azonban, hogy a neki tulajdonított színpadi művek között jó néhányat vagy egyáltalán nem ő írt, vagy csak contaminatorként végső formába rázta valaki másnak a művét. Bizonyosnak vehetjük, hogy a *VIII. Henrik*et ifjabb barátja, Fletcher írta, ő végül néhány sort átírt, egyes dialógusokat kijavított, de ennél több köze nincs a valójában igen közepes színvonalú királydrámához, amely meg se közelíti az igazi nagy „királydrámák"-at, a *IV.* és az *V. Henrik*et vagy a két igazi nagy tragédiát, a *II.* és a *III. Richárd*ot. De alig hihető, hogy az egész korainak tartott, talán a *„Tévedések"*-nél is előbb színpadra került *„Titus Andronicus"* valóban Shakespeare műve lehetne. Ez a rendkívül ízléstelen és indokolatlan gyilkosságokat halmozó rémdráma még csak szellemi vagy hangulati rokonságban sincs bármelyik Shakespeare-tragédiával. A nem jelentékeny, de kedves-kellemes *„Periklész"* című játék

(nem az ókori államférfiról, hanem egy mesebeli olasz hercegről szól) formailag is különbözik bármely más shakespeare-i műtől. Ebben narrátor vezeti a cselekményt, a megszemélyesített „Idő" jelképes személy lesz. A megszokott ötös-ötödfeles jambust felváltja a négyes jambus, ami sehol másutt nem fordul elő Shakespeare-nél. De a korai *„Két veronai nemes"* vagy a késői *„Cymbeline"* is sokkal gyengébb színvonalú mű, hogysem a nagy remekművek mellé sorolhatnók. De az örökölt 37-es számból azért legalább 25 igazi, hiteles, az ókori görög tragikusok óta a legközelebbi csúcsa a műfajnak. - Viszont van az angol reneszánsz drámák közt néhány ismeretlen szerzőnek tulajdonított, amely talán Shakespeare műve. A Morus Tamás tragédiájáról szóló *„Sir Thomas More"* című komor játék, amelyről tudjuk, hogy a színház megrendelésére négy háziszerző közösen írta, megbeszélve a témát, majd felosztva, melyik mozzanatot melyikük írja meg. Tudjuk, hogy a negyedét Shakespeare írta, s a stíluskritika alapján azt is gyanítjuk, melyik jeleneteket. És végül is az egész Shakespeare kézírásával maradt fenn. De soha nem sorolták a szerző összes művei közé. Talán a hitelesnek vélt gyengébbek között is egyik-másik ilyen közös munka, és talán az ismeretlen szerzők között is egyik-másik Shakespeare volt mint társszerző. - Ámde a nagy művek, azok az övéi. Ezeket keletkezésük szerint négy korszakba szoktuk osztani.

Az első az indulás néhány éve, főleg olasz mintájú vígjátékokkal, de 1595-ben a *„Rómeó és Júlia"* azonnali sikerével már elkezdődik az a második korszak 1595-től 1599-ig, amikor előkelő pártfogói segítségével „koszorús költő", vagyis hivatalos udvari szerző. Ez időben valószínűleg udvari elvárásra írja a *„Királydrámák"* cím alatt ismert történelmi színjátékokat, a Tudor-ház trónra lépése előtti évtizedek véres krónikáját, amely a százéves háború, majd a fehér rózsa-piros rózsa néven ismert polgárháború rémségeit idézi fel. De ezek között, Rómeó és Júlia szerelmi tragédiája után építi fel a szerelem halhatatlan komédiáját, a *„Szentivánéji álmot"*. - 1599 és 1601 között megint elvész szemeink elől. A legfontosabb protektor, Essex gróf egy politikai per áldozata lesz. Talán koholt per volt (manapság koncepciós pernek mondanók), talán valóban a trón ellen szervezett felkelést. Annyi bizonyos, hogy elítélték és kivégezték. Hívei közül többen is kerültek börtönbe, de néhány év után igyekeztek jóvátenni indokolatlan meghurcolásukat, a filozófus Bacon is börtönbe került egy időre, hogy hamarosan mentegetőzve kiengedjék és miniszterré tegyék. Lehet, hogy Shakespeare-rel is ilyesmi történt. Két évig hírünk sincs felőle, de 1601-ben egyszerre a híres Globe Színház igazgatója. Eddig színész, majd sikeres szerző volt ott, ettől kezdve igazgató és résztulajdonos. Ekkor kezdődik az a hat év, amikor leghíresebb és valóban legnagyobb tragédiáit írja, s mellettük legcsillogóbb vígjátékait. *„A velencei kalmár"*-ral kezdődik, máig sem döntötte el az értékelés, hogy ez az izgalmas mű komédia vagy a megaláztatás tragédiája. Azonnal utána a *„Hamlet",* amelyet sokan tartanak a drámatörténet legjobb, legszebb művének. Majd egymás után a *„Lear király",* az *„Othello",* a *„Macbeth"*, közben a fanyar humorú *„Vízkereszt"* is. Ha csak ennek a hat évnek az alkotásait írta volna, akkor is őt ítélnők az ezredév legkitűnőbb színpadi szerzőjének. - De 1603-ban meghal a nagy királynő, Erzsébet, és vele befejeződik a Tudorok polgárpártoló korszaka. Jakab királlyal visszatér a Stuartok feudális önkényuralma. Anglia elkomorodik, és Angliával Shakespeare is elkomorodik. 1607-től 1611-ig (vagy 13-ig?) tart a negyedik korszak. A mindenből való kiábrándulás korszaka. Az *„Athéni Timon"* csalódottsága és keserűsége, a *„Szeget szeggel"* keserű vígjátéka arról, hogy a legtisztességesebb ember is korrupt lesz, ha hatalmat kap a kezébe. A *„Troilus és Cressida",* ez a homéroszi mitikus világban játszódó vígjáték vagy szomorújáték, amelyben a mitikus hősök stricikké, a mitikus hősnők kurvákká züllenek. És végül a legszebb és legsivárabb tündérjáték, a *„Vihar",* amelynek sértett, de varázsló erejű hőse, Prospero odáig jut, hogy bosszút állni sem érdemes, de még varázsolni sem, és a tündéries csodák között összetöri varázspálcáját.

Ahány mű, annyiféle, ahány hős, annyi jellem, annyi típus. Hamlet, a habozó bölcs ugyanolyan örök típus, mint Caliban, a szörnyeteg, Othello, a féltékeny, Lear, a csalódó családfő vagy Puck, az örök vásott kamasz.

Minden Shakespeare-játék eredeti, de egyetlen témáját sem ő találta ki. Még a *„Szentivánéji álom”* különböző korokból összezagyvált szereplői is külön-külön megtalálhatók elődöknél, itt az összevisszaság az eredeti. A többinél minden valahonnét való, és mégis eredeti mű jön létre. De a történelmi témák divatos történetíróknál találhatók, az ókori tárgyúak Plutarkhosz történelmi alakjait léptetik színpadra. A vígjátékok olasz novellákból és nemzetközi vándormesékből váltak témákká. De csak témákká: a cselekmények menete és a hősök jelleme örök példaképek a világ folyásáról és alakjairól. - A reneszánsz drámát Angliában nem sokkal őelőtte Thomas Kyd kezdte azokkal a drámákkal, amelyekben összeolvasztotta az ókori tragédiák örökségét a középkori misztériumjátékok mozgalmasságával. Shakespeare tőle is tanult, de még többet a legfontosabb kortárstól, Christopher Marlowe-tól. Marlowe egyazon évben született Shakespeare-rel. Igen rövid, de igen féktelen életet élt. Az egyetemről utcai késelés miatt kicsapták, akkor elment kalóznak, a fekete vitorlák és halálfejes lobogó alatt írt egy olyan drámát, amely Shakespeare-re és általa az egész drámai gyakorlatra hatott. Ő kezdeményezte a *blankvers*et (ötös és ötödfeles jambust), amely már kortársainak is természetes formája lett, majd Schiller történelmi drámáin keresztül nemcsak Katona József, de Illyés Gyula számára is drámai versforma lett. - Első tragédiája, a *„Nagy Tamerlán”* azonnal siker volt. Összesen hat tragédiára volt ideje (köztük a Faust-téma első színpadi feldolgozására), majd 29 éves korában egy kocsmai verekedés áldozata lett. Shakespeare jó barátja volt, sokak szerint semmivel se jelentéktelenebb nála, és ha tovább él, talán őt tartanák a legnagyobbnak, de nem élt tovább, és a tőle sokat tanuló Shakespeare lett a legnagyobb.

De az az egész kör, amelyben éltek, az angol reneszánsz teljességét jelentette. A „Hableány” nevű kocsmában napról napra együtt ültek a Globe Színház irányítói, szerzői, mellettük egyazon asztalnál itták a sört vagy a whiskyt a nagy költők, nagy tudósok, nagy államférfiak. Edmund Spenser, a kor legnagyobb költője, Francis Bacon, a kor legnagyobb filozófusa, Essex gróf, aki tragédiájáig a legfőbb államférfi volt... és mellettük a divatos, ünnepelt kalózok, akik hűséges nézői voltak a Globe Színháznak is. Ezt a kört és mögöttük az Udvar hölgyeit, a lebujok leányait, a windsori és londoni víg háziasszonyokat kell együtt látnunk, hogy kellő felkészültséggel nézzük színházainkban vagy olvassuk otthoni magányunkban Shakespeare műveit. Ezeket pedig nézni és olvasni kell, mert nélkülük sokkal szegényebb lenne a világunk.

DON PEDRO CALDERÓN DE LA BARCA

(1600-1681)

Amikor a XV. század végén a spanyolok végképp kiszorították az évszázadokig uralkodó mórokat, az európai keresztény kultúra már a reneszánsznál tartott. A spanyol irodalomnak egyszerre kellett pótolnia a középkort és a kibontakozó újkort. Ugyanakkor a dráma, amely a mohamedán évszázadokban ismeretlen volt, mint új szükséglet szinte elárasztotta nemcsak a városokat, hanem a nagyobb falvakat is. Ez egyben a színházakban összekapcsolta a középkori misztériumok folytatását és a reneszánsz kalandos világi témákat. A spanyol irodalomban és színházi életben a XVI. és XVII. században egymás mellett érvényesült a világi dráma és „auto sacramentales" nevű kifejezetten vallásos tárgyú játék. E kettő azonban kölcsönhatással volt egymásra, és a jellemek és a cselekmények olyan túlzásokkal és rendkívüliségekkel voltak telítettek, amelyek Spanyolországban a reneszánsz irodalom és művészet jellegét már kezdettől fogva barokká tette. Ennek a sajátos spanyol reneszánsz-barokk drámának a megteremtője és példaadója Lope de Vega volt. Mintegy 2000 színjátékából több mint 900 fennmaradt. Ezek úgy indították el a spanyol drámai költészetet, hogy hatásuk egészen korunkig érvényesült, még García Lorcánál is kimutatható. A spanyol dráma ugyan erősen hatott később a romantikára, sőt a szecesszió különböző árnyalataira is, de olyan sajátosan különbözik minden más nemzeti drámától, hogy a spanyol barokkba hajló reneszánsz külön fejezetként különül el Shakespeare angol reneszánszától és a Molière-Racine-kor francia klasszicizmusától. Ennek a spanyol drámai korszaknak legnagyobb alkotóművésze Don Pedro Calderón de la Barca.

Kardforgató nemesi családból származott. Ő maga is ifjúkorától agg éveiig vitézlő katona volt, miközben már 21 évesen az ország legnépszerűbb színpadi szerzője és ünnepi költője. Alig fogható fel, hogy a kora ifjúságától kezdve hol katonáskodó, hol megtisztelő hivatalokat viselő, szinte folyton drámákat író szerző honnét szerezte azt az óriási műveltségét, amely műveiben megnyilvánul. Képzelőereje olyan irodalmi tájakat barangolt be, amelyek utána évszázadokig emlékeztettek reá mint kezdeményezőre. *„A csodatévő mágus"* című játékában Marlowe és Goethe előtt a Faust témából formál kalandos játékot. *„A nagy világszínház"*-ban előkészíti az újkori misztériumjátékot, megelőzve a *„Faust"*-ot és *„Az ember tragédiáját"*-t.

Ő maga egy levelében, már idős korában azt írja, hogy 120 drámát írt. Ebbe azonban nem számította bele a 90 auto-sacramentalt, minthogy ezeket a vallásos játékokat akkoriban nem nevezték drámának. Valójában tehát több mint 200 színpadi játékot írt. Természetesen abban az időben még elképzelhető sem volt prózában fogalmazott dráma. Calderón verselése pedig mindmáig a legművészibb változata a spanyol rímelésnek és ritmizálásnak. Nem sokkal őelőtte élt Luis de Góngora, a verselés bravúros nagymestere. Calderón a drámaformálást Lope de Vegától tanulta, a verstechnikát Góngorától. De a megvalósításban művészibb, áttekinthetőbb és zeneibb volt, mint példaképei.

Az a kor, amelyet végigélt, a katolicizmus harcos időszaka volt mindenfajta protestantizmussal szemben. Ezért szokták mondani, hogy Calderón az ellenreformáció költője volt. Ez azért pontatlan kifejezés, mert Spanyolországban nem volt reformáció. A túl szigorú inkvizíció éberen őrködött mindenfajta eretnekségnek tekintett másféleség fölött. Az viszont igaz, hogy szellemének következetes katolicizmusa azonos volt azzal a német, olasz vagy angol ellenreformációval, mely ugyanebben az időben küzdött a különbözőségek ellen. Valójában nála a vallásos és világi tárgy gyakran összekeveredett. Ennek folytán olykor még a mennyekben vagy a bibliai környezetben játszódó történetek is felettébb kalandosak. Máskor pedig a legvilágibb küzdelmeknek is vallásos tartalma lehet. Ennél a témavilágnál

azonban semmivel sincs hátrébb a becsületről és a becsület védelméről szóló konfliktusvilág. A spanyol nemesi körökben az arisztokrata donok és a köznemesi hidalgók tudatában a becsület szüntelenül jelen volt. Gyakran mondogatták pszichológusok és humoristák is, hogy a spanyol tudatban a becsület nem erkölcsi fogalom, hanem kényszerképzet. Valójában ezt ábrázolta Cervantes is a halhatatlan szatírában, Don Quijote történetében. Calderónnál semmiféle gúnyos felhangja nincs a becsületnek, sőt a becsület még a parasztot is nemesi méltóságra emelheti. Erről szól egyik legfeszültebb drámája, *„A zalameai bíró”*. A sok világi téma között helye van a humornak is. Calderón színpadi játékai közt számos vígjátékot találhatunk. Különös módon még a kifejezetten szakrális tárgyú játékokban is feltűnik a nevettető humor. Legnevezetesebb mennyekben játszódó játékában, *„A nagy világszínház”*-ban már maga a téma egyszerre komoly és mulatságos. Hiszen itt arról van szó, hogy az egész világtörténelem szórakoztató szándékú színdarab, amelyet maga az Úristen írt a mennyei seregek gyönyörködtetésére.

Calderón óriási életműve igen különböző hangütésű. Ezen belül *„Az élet álom”*-ról más-más felfogású nemzedékek egyöntetűen mondották, hogy talán az egész spanyol irodalom legkitűnőbb színpadi játéka. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy bármily szűken vonjuk meg a világirodalom legjobb drámáinak névjegyzékét, *„Az élet álom”* okvetlenül benne van. Ez a különös témájú és hangulatú színjáték a legpontosabb tükrözése a XVII. század spanyol életérzésének. Ehhez azonban egy pillantást kell vetnünk az ország és urai történetére és gazdasági helyzetére.

Az előző században, közvetlenül Amerika felfedezése után a spanyol hadak, kalandorok és kalózok elárasztották és kifosztották az új világrészt. Spanyolországba áradt az arany, és szaporodtak a gyarmatok. Spanyolország a földkerekség leggazdagabb országa lett. Azt nem vették észre, hogy a zsidók és arabok kiűzése megfosztotta a társadalmat a kereskedő és iparos rétegek legnagyobb részétől. A kívülről jövő vagyonnal szemben a termelés és a forgalom egyre csökkent. A műszaki fejlődés elmaradt. A spanyol urak nem értették és nem érthették, hogy a műszakilag sokkal fejlettebb, de viszonylag igen kicsi angol flotta hogyan semmisíthette meg a sokkal, de sokkal nagyobb spanyol hajóhadat. Még kevésbé értették, hogy az igen kis Hollandia felkelői sokkal jobb fegyvereikkel hogyan szoríthatták ki Alba herceg óriási, de primitívebb fegyverzetű ármádiáját. A katonai vereségek mellett ebben a XVII. században az angolok, hollandok, franciák, portugálok lázasan gyűjtötték Spanyolország rovására a gyarmatokat. Ha pedig a külső jövedelem elapad, a belső termelés csökken, akkor menthetetlenül szegényedés következik be. E korszak spanyol gondolkodói egyre gyakrabban emlegetik, hogy a világ és annak menete érthetetlen. Calderón drámája ennek az életérzésnek, a lét nem értésének pompás tükröződése. Hőse, Segismundo egy egész különös cselekmény folyamán olyan helyzetbe kerül, hogy hol rabként börtönben van, hol meg ő a király. És mindig elhitetik vele, hogy a másik életforma álom volt. Ez a helyzet olyan szorongóvá teszi, hogy nem mer cselekedni, hátha a mozgás rosszabb helyzetbe hozza. Híres monológjában úgy összegezi körülményeiből fakadó életérzését, hogy fogalma sincs, mikor álmodik, és mikor van ébren. - Ez a dráma kitűnő szerepeivel és fordulatos cselekményével azonnal a legnagyobb otthoni siker, és már a század végére egész Európában ismert és nagyra becsült lett. A francia klasszicizmus ugyanannyit köszönhet neki, mint a német barokk. Még az angolok is nagyra tartották, noha igazán nem szerették a spanyolokat. Az azóta eltelt évszázadok alatt Európa legtöbb országában újra meg újra felújították.

A kétségtelen remekmű mellett Calderón viszonylag jelentéktelenebb színpadi művei is a legkülönbözőbb területen megmaradtak a színházak műsorában. És ami nem mellékes, rendkívül szép verselése szinte ingerelte a műfordítókat, hogy versengve fordítsák. Magyarul eddig 3 remek tolmácsolása van: Győry Vilmosé még a múlt századból, Harsányi Kálmáné a húszas évekből és Jékely Zoltáné az elmúlt évtizedekből. Túl ezen valamennyi drámájának

változatos versformája, csengő rímei, tisztán tagolható ritmikája utánozandó hagyomány minden formatisztaságra törekvő költőnek.

Sajátos jelenség, hogy a spanyol irodalomban a hanyatlás korszaka teremtette meg a költészet és benne a drámai költészet fénykorát. Ennek az irodalmi és kulturális nagy korszaknak a legkitűnőbb költője és drámaírója volt Calderón.

JOHN MILTON

(1608-1674)

„A külföldi levelezések titkára” - az angol polgári forradalom idején, Cromwell irányítása alatt a köztársasági kormányban ez volt a hivatalos címe annak, akit manapság külügyminiszternek mondunk. 17 évig ezt a méltóságot töltötte be John Milton, aki vitathatatlanul és soha nem is vitatottan ennek a kornak a legnagyobb angol költője volt. Máig is közvéleményünk, hogy az egész angol irodalomban Shakespeare után - vagy mellett - ő a fő alak. *„Az elveszett paradicsom”* egyike az eposztörténet legfeledhetetlenebb alkotásainak. Azok is tudnak róla, akik nem is olvasták, de vagy megtanulták, vagy csak hallották halhatatlanságának hírét. Van azonban olyan értékelés is, hogyha soha nem írt volna elbeszélő költeményt, lírai verseivel is múlhatatlan klasszikusa volna az angol irodalomnak, noha lírai verseinek jó részét nem is angolul, hanem latinul, olaszul, görögül írta. Egyebek mellett azért is éppen ő volt a külföldi levelezések titkára, vagyis a diplomácia vezetője, mert tucatnyi nyelven írt, olvasott, beszélt. Az Ótestamentumot héberül, az Újtestamentumot görögül, Luther vitairatait németül, a hugenották költőit és prédikátorait franciául olvasta és idézte, ha idegen nyelvű vitapartnert akart meggyőzni. - Nos, ez a nagy epikus, lírikus, olykor drámaíró magas hivatalának 17 esztendeje alatt nem írt verses szöveget. Alkotmányjogi elmélkedéseket, vallási vitairatokat, külpolitikai átiratokat, nyilatkozatokat, diplomáciai leveleket írt vagy diktált - természetesen latin nyelven. Hiszen a XVII. században ez volt a nemzetközi érintkezések nyelve. (Csak a következő, a XVIII. században terjedt el Európa-szerte nemzetközi nyelvnek a francia.) De Milton politikai és vallási vitairatainak jó néhánya beletartozik a szépirodalom tankölteszetébe, az irodalmi igényű esszé műnemébe. Mint ahogy verseinek nem kis része vitairatnak is tekinthető. Közben az is köztudomású, hogy 43-44 éves korában szeme rohamosan romlani kezdett, és rövid idő alatt teljesen megvakult. Akkor még főhivatalnok volt. Nagy lelkierővel viselte a tragédiát, politikai feladatát mindvégig ellátta. A forradalmi kor bukásával megszűnt az ő méltósága is. Vakon és nyomorogva diktálta áldozatos leányának fő műveit: az *„Elveszett paradicsom”*-ot és a *„Küzdő Sámson”*-t.

Élete magasztos tragédia: a társadalmi lesüllyedés és a költői emelkedés csodálatos egysége. Munkácsy Mihály az ecset erejével idézte fel látható képét, amelyen vakon, karosszékében ülve diktálja leányának az *„Elveszett paradicsom”*-ot. Ezt a látható arcképet kell felidézni a szavak erejével.

Jómódú fiatalemberként lépett a nagyvilágba. Apja gazdag, nagy jövedelmű jogász. Jelentékeny földbirtokuk is volt. Az egész család vallásos életet élt. Az előző évszázadban VIII. Henrik király úgy szakadt el Rómától, hogy a trón magasában alakította ki a reformáció sajátos angol változatát, az anglikán egyházat. Amikor Milton gyermekből ifjúvá fejlődött, ez már természetes államvallás volt. Ez ellen lázadoztak a forradalmi szellemű újabb keresztény (magyarul *keresztyén*) felekezetek, a kálvinizmushoz közeledő independensek (függetlenek), a valláserkölcsi szabályokat ridegen betartó puritánok (tiszták) és a Skóciából beszivárgó, knoxiánusnak mondott következetes kálvinisták. Milton idővel egyre inkább ezekhez közeledett, egyre kritikusabban nézve az anglikanizmust, amely Angliában Róma felé tekintő katolicizmusnak tűnt.

A gondos apa korán észrevette fia rendkívüli értelmességét, tárt kapukat nyitott szelleme fejlődése előtt. Amikor igen hamar főiskolára érett, a nagy hírű Cambridge egyetemére küldte. Milton már akkor meglepően művelt volt, szinte itta a különböző nyelveket. És alig kinőve a gyermekkorból meglepően biztos formájú verseket írt latinul. Egyetemista társai már figyelemreméltó költőnek tekintették. Az egyetemen a klasszikus nyelvekben - amelyeket akkor

szent nyelveknek mondottak - igyekezett tökéletesíteni magát. Ezek a héber, görög és latin nyelvek voltak. Emellett alaposan elmélyedt az ókori, főleg a latin irodalomban. Vergiliust mindig jobban szerette, mint Homéroszt. Későbbi epikáján jobban is érződik az *„Aeneis”* ihletése, mint az *„Iliász”*-é vagy az *„Odüsszeiá”*-é. Közben közel akart kerülni Dantéhoz és Petrarca szonettjeihez. Ariosto epikája is érdekelte, tehát el kellett mélyednie az olasz nyelvben is. Petrarca példaadása kedvet ébresztett benne a szonett formája iránt. Élete folyamán időnként szonettben fejezte ki gondolatait és érzelmeit. De nem a reneszánsz kezdete óta szokásos angol szonett hagyományát folytatta. (Mi ezeket nevezzük Shakespeare-szonetteknek.) Petrarca 14 sorosait finomabbnak érezte. A két szonett-típus közt az a különbség, hogy másképpen tagolódik náluk a 14 sor szakaszbeosztása. Az eredeti, az olasz szonett két négysoros és két háromsoros vers. Az angol szonett három négysoros és egy kétsoros szakasz. Milton az angol költészetbe is bevezette a Petrarca-féle szonettformát. Ő azonban nem következetesen szerelmes témákat fogalmazott szonettbe. Élete folyamán összesen 17 szonettet írt a legkülönbözőbb tartalommal. Olyan is van, amelyet Cromwellnek címzett, kifejezve egyetértésüket az eszmék világában. Az eljövendő forradalom vezére hamar felismerte, hogy Milton nélkülözhetetlen a számára, a számukra. A már népszerű költő latin nyelvű politikai elmélkedései eszmei alapjai lettek a forradalom célkitűzéseinek. De még előbb emelkedett költői híre. Az egyetemet befejezte, ismerői máris tudósnak tekintették és jó költőnek.

Apja nem várta el, hogy pénzkereső munkát keressen. Azt igényelte, hogy egyre többet tudjon. Vonuljon el a gyakorlati világtól. Ezért az apai birtokra költözött. Ott érdekelték a gazdálkodás dolgai is, bár egyre újabb könyvek felé fordult a figyelme. Azonban főleg a lírai mondandók izgatták. Egymás után írt három olyan költeményt, amelyet az otthoni vélemény az egész angol líra legszebb darabjainak tart. Kettőnek a címét az olasz zenei műszavakból vette. *„L’Allegro”* (A vidám) és *„Il Penseroso”* (A gondolkodó). Két lelkialkatot és a megfelelő lelkiállapotokat fogalmazta meg bennük. Majd *„Lycidas”* című elégiájában egy volt diáktársa-jóbarátja korai halálát siratja el. (Lycidas - vagyis Lükidász - a görög mitológiában ifjan meghaló hős.) Ezt a három verset mindmáig besorolják az angol antológiákba.

Közben meg is nősül. Rossz házasság volt: a komoly férj költői, filozófiai, politikai, vallási gondolatokkal telt el, a léha és hiú feleség hamar elidegenedett tőle, ő is az asszonytól. Mégis, miközben elválást terveztek mindketten, az asszony három leánygyermeket szült. Ott is hagyta őket apjuknál. A férfi azonban nem élhet asszony nélkül. Milton még kétszer nősült. Boldognak indult a második házasság, de a szeretett asszony fiatalon meghalt. A harmadik nem volt se jó, se rossz: színtelen volt, elviselték egymást, és a feleség - bár jó néhány év múlva - szintén korán halt meg. Ekkor már elkövetkezett az örök sötétség, a megvakulás. Hogy a nagy hírű, de egyre szánandóbb férfi talált-e még asszonyra - nem tudjuk. Leányaival sem volt szerencsés. A három közül kettő nem bírta az elszegényedést, még kevésbé a vak családfő indulatosságát, hamar el is hagyták apjukat, férjet találtak, saját családjuk körétől egészen elidegenedtek. Csak egy leány vállalta a megpróbáltatást: Milton védangyala lett, ő írta le a remekműveket, amelyeket a vak lángelme diktált. Ő állította össze a különböző nyelven írt lírai versek gyűjteményes kötetét. Ámde addig előtérbe került az elmélkedő, a politikus, fontos latin nyelvű iratok létrehozója.

Mielőtt Cromwell forradalma kitört volna, hőskölteményt tervezett az Artus-mondakörről. Ezt sohase írta meg. Előbb alkalma volt egy hosszabb olaszországi útra, majd hazatérése után hamarosan kitört a forradalom, és ennek hűségesen szolgálatába állt. Mire vége lett a forradalomnak, ő vak ember volt, vagyonát vesztett szegény, aki nyomorúság közepette diktálta világhíressé leendő remekműveit. - Az olasz út azonban nagy hatással volt tudatára, ízlésére, vélekedéseire. Jól tudott olaszul. Tehát bárkivel könnyen megértette magát. Rómát éppen csak látogatta, mert idegenkedett a katolicizmustól. Az ókori és középkori emlékek elragadták, az olasz költők és tudósok tágították a világ értésében. Meglátogatta Galileit is, akit az inkvizíció

gyanakodva figyelt. Otthonát sem hagyhatta el ez időben, de látogatókat fogadhatott. Ez az egyszeri hosszú beszélgetés a nagy természettudóssal közelebb vitte a természet és benne az ember törvényeinek megértéséhez. Rómánál hosszabb ideig tartózkodott Firenzében és Nápolyban. Úgy tervezte, hogy ellátogat Szicíliába és onnét átrándul Görögországba. Híre jött azonban, hogy Skócia népe fellázadt. Jól sejtette, hogy most már következik az angol nép forradalma, a puritán harc a király és az anglikán egyház ellen. Sietett hát haza.

Hamarosan ott volt Cromwell vezérkarában. Kitűnő és hatásos röpiratokat írt. Majd amikor a nép győzelme után Károly király vérpadra került, megfogalmazta leghatásosabb politikai tanulmányát, az *„Ikonoklasztesz”*-t. (A görög szó képrombolókat jelent.) Alapos és szellemes vitairat volt ez egy a királyság védelmében írt hatásos politikai tanulmány ellen. A közismert írás még egy korábbi király műve volt. Károly apja, I. Jakab zsarnok volt, de igen okos és művelt ember. Igen jó stílusú, tudományosan képzett férfiú. Fiának, a későbbi Károlynak címezte a művet, amely a királyi önkényuralom indoklása volt. Görög címet adott neki: *„Baszilikon dóron”* (Királyi ajándék), de latinul fogalmazta, majd angol fordításban jelent meg. Károly nem sok hasznát vette apja bölcs tanácsainak: ügyetlen zsarnok volt, meg is bukott, ki is végezték. Jakab könyve azonban jól ismert volt a politikus körökben. Ezzel szállt vitába Milton. Ebben a jelentékeny műben fogalmazta meg azt a politikai eszmét, amelyet „népfelség”-nek nevezünk. A népnek a király és hivatalok feletti helyét mutatta ki. Annak a politikai liberalizmusnak, amelyet a következő században majd Montesquieu fog meghirdetni a *„Törvények szelleme”* című alapvető tanulmányában, első meghirdetője Milton volt az *„Ikonoklasztesz”*-ben.

Jöttek azután a hivatali évek. Milton nélkülözhetetlen volt akkor is, amikor már vakon teljesítette, amit kötelezőnek tudott. Majd Cromwell meghalt, fia alkalmatlan volt a folytatásra, következett az ellenforradalom. A győztes polgárság kiegyezett a legyőzött, de dúsgazdag arisztokráciával, visszahívták a kivégzett király emigrációban várakozó fiát és párthíveit. Monck tábornok, aki nemrég minisztertársa volt Miltonnak a forradalmi kormányban, az ellenforradalom élére állt, bevonult Londonba, ott fogadta a visszatérő és azonnal királlyá koronázott I. Károlyt. Megtorlások sora, vérengzés következett. Milton valahogy megúszta: talán vaksága miatt kegyelmeztek meg neki, talán Monck mentette meg egykori forradalmár társát. Vagyona elveszett, de a hajdani jólétből annyi megmaradt, hogy tisztes szegénységben otthon diktálhassa gazdag élete fő műveit.

Kétségtelen, hogy a vallásos eposzok hősvilágában Dante *Komédiá*ja mellett Milton *„Elveszett paradicsom”*-a a legkitűnőbb - és a legérdekesebb - remekmű. Hőse a Sátán, aki Isten elleni harcában alulmarad. Ő a bűn maga, de lelki keménységével mégis vonzó hős. Ádám és Éva az isteni-démoni ellenfelek játékszere. A Paradicsom elvész, de megindul az emberi út, Milton óriási műveltsége és óriási képzelőereje együtt érvényesül a magasztos, közben kalandosan érdekes történetben, amelyben egyesül a vallási és a természettudományi világismeret. - Milton eredetileg drámának, égi és földi tragédiának képzelte. Mire azonban belekezdett, a cselekmény tízénekes epikává változott. Mégis: a drámai elképzelés rányomta bélyegét a mű egészére. Versformája Shakespeare drámáinak blankverse (tízes-tizenegyes sorok jambikus menetben). (Vannak, akik azt állítják, hogy Madách Goethe Faustjának hatására építette fel *„Az ember tragédiájá”*-t. Ez merő tévedés: a kezdet Isten és Ördög fogadásával a misztériumok középkor óta szokványos formai kelléke. Nem Madách vette Goethétől és nem is Goethe vette az ugyanígy kezdődő Calderón-misztériumtól, hanem mindannyian a középkori misztériumjátékokból. Madách ösztönző példaképe Milton *„Elveszett paradicsom”*-a és Byron *„Káin”* című misztériumdrámája. Madách kezdő képe Isten és Lucifer fogadásával egyenes utódja Milton Isten-Sátán konfliktusának.)

Az *„Elveszett paradicsom”* témabeli és eszmei folytatása a közvetlenül utána felépített *„Megtalált paradicsom”*. Itt a bűnbeesés tragikumát kiegyenlíti a Megváltás elnyerése. Hőse Jézus, itt ő áll szemben a Sátánnal. És ez a befejezés egységes történetté teszi a bűnbeeséstől a megváltásig húzódó emberi utat, ha tetszik, a világtörténelmet. Talán a tragikum elmaradása miatt bágyadtabb, kevésbé izgalmas a *„Megtalált paradicsom”* az elveszettnél.

És hátra volt még a fő művek között a legszebb mű. „A küzdő Sámson” a megalázott győzedelme a megalázók fölött. Ez a győzelem a diadalmas megvakított ember halálával, önként vállalt halálával teljesedik be. Magasztosan felemelő mű. Mondották már azt is, hogy az oly magasrendű angol drámairodalom legtökéletesebb drámája.

Sámson vak volt, és végül győzött. Milton is vak volt, és végül minden irodalmi műfajban győzött.

MOLIÈRE

(1622-1673)

Poquelin mester, a királyi udvar tekintélyes kárpitosa úriembernek akarta nevelni korán értelmesnek mutatkozó fiát, Jean-Baptiste-ot. Volt is annyi összeköttetése, hogy a fiút abba a legelőkelőbb gimnáziumba írathassa, amelyben csak arisztokraták és a legesleggazdagabb polgárok gyermekei tanulhattak. Az iparosfiú, aki végig a legszorgalmasabbak és legokosabbak közé tartozott, hamar felismerte, hogy a nagyúri ifjak megvetik, tüntetően lenézik a polgári ivadékokat, a módos polgárfiúk pedig szóba is alig akarnak állni a kárpitos fiával, bárha az apja a királyi udvar házi műhelyében dolgozik, de mégiscsak kézműves. Ráadásul ez az alulról jött fiú mindegyiküknél jobb tanuló, tehát indulatos ellenszenvvel, sőt gyűlölettel találkozott iskolatársai között. - Ez a serdülőkori tapasztalat alakította ki tudatában a lenézést a nagyurak iránt is, a nagyon gazdagok iránt is. Apjaura pedig azt szerette volna, ha a fiúból jogász lesz. Akkor ügyvéd is lehet, tehát bekerülhet az urak és gazdagok társaságaiba. A gimnázium után be is iratkozott a híres párizsi egyetemre, kitűnően elvégezte, de egy pillanatig sem akarta az urak és a gazdagok érdekeit képviselni. Az is hamar kiderült, hogy jól énekel, kitűnően táncol, arcmozdulataival mulattatni tud egész társaságokat. Elment tehát - még jogász korában - a legjobb hírű párizsi színházba, jelentkezett az igazgatónál, Béjart mesternél, aki alapos szakember lévén azonnal felismerte az istenáldotta színészi tehetséget, és szerződtette a fiatalembert. Előbb a kórusba, de csakhamar már szerepeket is kapott, kitűnő komikusnak bizonyult. Tehát zsebében a jogi diplomával nem ment haza, hanem megírta levélben apjának, hogy ő bizony színész lett. A csalódott, felháborodott, elkeseredett apa első haragjában válaszként kitagadta fiát, még azt is megtiltotta, hogy tisztelt családi nevüket használni merje. (Igaz, amikor hosszú évek múltán az engedetlen gyermek már nemcsak ünnepelt színész volt, de nagy hírű író is, akkor az apa megbocsátó örömmel ölelte újra keblére, felismerve, hogy az a híres Molière nevű művész, író, színházi rendező, akit maga a király is felettébb kedvel - azonos az ő kitagadott gyermekével. Mert Jean-Baptiste Poquelint mindenki Molière-nek nevezte, és évszázadok óta ezen a néven lett klasszikus remekíró messze túl Franciaország határain is.)

Ez pedig úgy történt, hogy Béjárt direktor felesége, madame Béjárt, aki a színház első hölgye (olaszosan: prima donnája) volt, beleszeretett a sokkal fiatalabb, szép hangú, jó mozgású új színésztársba. Béjart-né sokkal idősebb volt az ifjú színésznél, de híresen szép és vonzó asszony. Nem csoda, hogy az ifjú színész azonnal viszontszerette. Sokáig voltak egymásnak sok örömet szerző szeretői. De egyszer Béjart mester megtudta felesége hűtlenségét, és a már jó színésznek bizonyuló Poquelin fiút azonnal elkergette a társulattól. Erre azonban Béjart-né is elhagyta férjét és a színházat. Magával vitte egész kicsi leányát is, akinek ettől fogva a leendő Molière volt a gyámja, nevelőapja. - A Molière név pedig úgy ragadt rá, hogy a szerelmes asszony *„lágy, hangocská”*-nak - persze franciául: *Molière*-nek - nevezte. Ezt a találónak érzett becenevet hamar átvette az egész társulat, majd a nézők is, s amikor már írónak is számított, Molière volt az írói neve is.

A szerelmes színészpár új művészi életet akart kezdeni. Társulatot szereztek, hogy vándorszínészekként járják az országot. A vidéki városok és a nagyobb falvak szívesen látták a szórakoztató együtteseket. Az elhagyott Béjart-féle színházból is csatlakoztak hozzájuk néhányan. Molière pedig zenés vígjátékokat kezdett írni a számukra. Ezeket akkor pastoraléknak, vagyis pásztorjátékoknak nevezték. Ez alakult át később az operett nevű játékfajtává. Molièreről kiderült, hogy könnyeden ír súlytalan cselekményű komédiákat, az énekelhető versek szövegét is ő alkotta, költőnek is jó volt. Csak éppen zeneszerző kellett hozzá. Szerencséjük

volt. Egy serdülőkorból alig kinövő muzsikusfiú, aki tíz évvel volt fiatalabb Molière-nél, kitűnő dallamokat tudott szerezni a szövegekhez, és egy ideig velük is tartott vándorútjukon. Lully idővel a század legnagyobb zeneszerzője lett, Molière-rel együtt került a királyi udvarba, és mindvégig jó barátként készséggel komponált, amikor Molière-nek zenés betétre volt szüksége. - Ez a vándortársulat hamar népszerű lett. A Béjart-nál induló színészek és színésznők jó művészek voltak, Béjart-né asszony nemcsak híres szépség volt, hanem a kor egyik legnagyobb színművésznője is. Maga Molière elsőrangú komikus színész, leleményes rendező és sikeres színdarabíró. Bár később ezeket a korai pásztorjátékokat nem vette fel vígjátékainak kötetébe. Mindmáig is csak *Psyche* című, ógörög tárgyú szerelmesjátékát ismerjük. A szerző idővel csak ezt vállalta korai kísérletei közül.

A vándortársulat azonban olyan népszerű volt, hogy híre eljutott a királyi udvarba is. Az irodalom- és művészetkedvelő XIV. Lajos szerette meghívni a jó hírű vándorszínészeket, mutassák meg, mit tudnak. Így került sor a Molière-társulatra is. A szerző-rendező-komikus társulatigazgató azonnal felismerte, hogy itt az alkalom a felemelkedésre. Ha apja udvari kárpitos, ő miért ne lehetne udvari színigazgató. Ehhez azonban a bemutatkozásnak sikerülnie kellett. - Itt kezdődik Molière írói felemelkedése a halhatatlan klasszikusok közé. - Régóta hordozta azt a komédiát, amely egyszerre gúnyolja ki a felületes arisztokratákat és az őket majmoló polgárokat. A meg nem értett műveltséggel tetszelgő, finomkodó embereket manapság - már régóta - sznoboknak nevezzük. Ezeknek XVII. századbeli előképe volt a „précieuse" (megszokott régi magyar fordításban: kényeskedő). Ezek kicsúfolása volt a *„Kényeskedők"* című egyfelvonásos komédia, a drámatörténet egyik legjobb egyfelvonásosa. Molière néhány nap alatt megírta, a színészek betanulták, és előadásuk a legteljesebb siker volt. A nézők közt, az első sorban ült maga Lajos király, körötte-mögötte a legelőkelőbbek és legkulturáltabbak koszorúja. A dübörgő ünneplés után a király magához hívatta a szerző-rendező-igazgatót. Kezét nyújtotta, ez a legfelsőbb kegyekbe jutást jelentette. Nyilván Molière maga is meglepődött a túl gyorsan elérkezett elismerésen. A király ugyanis azt mondta neki, hogy ha a most következő éjszakán tud írni egy új egyfelvonásost, s ezt másnap délelőtt a színészek be tudják tanulni, akkor másnap este előadhatják. Ha ennek a rögtönzött új darabnak is sikere van, akkor Molière-t azonnal kinevezi az udvari színház igazgatójának, vele szerződteti színészeit, és udvari muzsikussá emeli zeneszerzőjét. Molière és Lully tehát egyszerre, együtt indult a halhatatlanság felé.

XIV. Lajos nemcsak kegyeibe, de barátságába fogadta Molière-t. Aki másoktól különvéleményeket is alig viselt el, Molière-től nemcsak eltűrte, de el is várta a nyílt véleményt, a szabadszájúságot is. Ő a magasságban ugyanúgy lenézte az urakat is és a gazdag polgárokat, mint a mélységből szóló író. Mikor Molière legkritikusabb vígjátékát, a hivatali és a vallási képmutatást pellengérre állító *Tartuffe*-öt a hatóságok is, az egyház is letiltotta a színpadról, a király saját hivatalai és saját hitének egyháza ellenére kierőszakolta a nagy komédia játszhatóságát.

Egy évtizednél hosszabb ideig (a *„Kényeskedők"* bemutatásától haláláig), pontosabban 14 évig Molière volt a francia színpadok királya. Az udvari színház mellett a párizsi városi színház is uralma alá tartozott. Komédiáit urak és gazdagok átkozódása, de a nézők zajos ünneplése kísérte. Azok a művei, amelyeket maga is vállalt és sajtó alá rendezett, 36 vígjáték. Ő ugyanis következetesen a komikumra helyezte a hangsúlyt, és komédiának nevezte a tulajdonképpen tragikus témákat is. A *„Misanthrope"* (Embergyűlölő) kiábrándult hőse, aki kritizál, de ezt senki se hallgatja meg, igen tragikus téma (Goethe is egyértelműen tragédiának fogta fel). A Don Juan gőgös, lelkiismeretlen nagyura, akit végül elvisz az ördög - igazi tragikus hős. A *„Férjek iskolája"* és *„A nők iskolája"* a csalódások mulatságosan előadott tragédiája. *„A képzelt beteg"* nevetve ábrázolja szerzőjének gyötrelmes hipochondriáját. - Vannak persze egyértelműen bohózatos, mulattató darabok. A túl szabadszájú *„Scapin furfangjai",* a

„Tolakodók”, még a *„Botcsinálta doktor”* is mindenekelőtt nevettetni kíván. Ezeknél komolyabb - olykor komorabb - az a jellemvígjáték-típus, amely egy-egy emberi hibát, lélektorzulást tesz egyszerre nevetségessé és elgondolkoztatóvá. A botrányos remekmű, a *„Tartuffe”,* a pénzimádat lélekgyötrő komédiája, a *„Fösvény”,* a tekintélyért sóvárgó *„Úrhatnám polgár”,* a nem kevésbé nagyratörő és szüntelenül csalódó *„George Dandin”* a vígjáték magasabb rendű drámai formáját jelentik. - És nagyon tragikusak azok a vígjátékok, amelyekben Molière saját magánéletbeli tragédiáját tárja a nézők-olvasók elé. Ilyen a végső *„Képzelt beteg”*. Ennek hőse ugyanúgy fél a haláltól, mint szerzője. Ez is lesz a végzete. A képzelt beteg képzelt halálos rohama a címszerepet eljátszó Molière halálos összeesésének előképe. Úgy tesz, mint aki meghal... és valóban meg is halt. - De ezeknél is tragikusabb, amikor a szerző saját magánéletének tragédiájával nevettet. Molière ugyanis végzetére beleszeret nevelt leányába, Béjart-né immár felnövekedett lányába. Feleségül is veszi. Ettől a régi szerető úgy megsértődik, hogy kolostorba vonul és soha többé nem is akarja látni se a lányt, se volt szeretőjét. - De az új házasság szerencsétlen. A fiatalasszony híresen szép és híresen vonzó, de ugyanolyan híresen csapodár, hűtlen. Molière saját családi tragédiáját teszi nevetség tárgyává a *„Nők iskolája”*-ban is, a *„Férjek iskolája”*-ban is.

Ez a hangvételében is sokféle életmű formáiban is felettébb változatos. A reneszánsz óta lehetséges a prózai dialógusokban írt vígjáték. Molière is komédiáinak jó részét prózában írta. De kitűnő verselő volt, rímjátékaival és szójátékaival is nevettetni tudott. Ám ha komoly vagy különösen költői volt a mondanivalója, akkor a legjobb tragikusokkal - Corneille-jel, Racine-nal - is felvehette a versenyt. Legszebb és legköltőibb, legtragikusabb vígjátéka, a *Misanthrope* pátoszt és líraiságot tud kifejezni a nagyon szép párrímes alexandrinusokkal.

Molière a francia klasszicizmus fénykorának kortársa. De a klasszikus tragédiákat Franciaországon kívül már alig-alig játsszák, Molière azonban olyan élő, mintha kortársunk volna.

JEAN RACINE

(1639-1699)

XIV. Lajos francia uralkodót „Napkirály”-nak nevezték, s így emlegetik manapság is. Úgy is tűnt a XVII. század optikájában és akusztikájában, hogy minden körülötte kering, mint a bolygók a Nap körül. Versailles-i palotája követendő, sőt utánzandó példa volt királyok, hercegek, módosabb földesurak számára. A Habsburgok Schönbrunnja Bécs mellett, a Hohenzollerek Potsdamja, illetve királyi pihenője, a „Sanssouci”, az Esterházyak kastélya és parkja Fertődön, az orosz Petrodvorec Szentpétervár szomszédságában és velük úri otthonok, úri kertek tucatjai mind kicsi Versailles-ok voltak. Az illemszabályok, a táncok, az udvariasság társalgási szabályai Európa-szerte olyanok voltak, ahogy Versailles példát adott. A művészi és irodalmi ízlés, a stílus mindenütt a Napkirály körére figyelt. A kultúrtörténet ezt a korszakot barokknak nevezi, a barokk pedig folytatta és torzította a reneszánsz tiszta formáit, egyszersmind előkészítve a felvilágosodás tiszta gondolkodásmódját. Franciaországban a barokk nemcsak folytatta a reneszánszot, de az ókor stíluseszményét annyira a magáénak tudta, hogy a klasszikus eszmény követését klasszicizmusnak nevezte és nevezzük ma is. Már a francia reneszánsz legfontosabb irodalmi-költői köre, amely a nagy csoportú csillagkép után „Pléiade”-nak nevezte magát, stílusiránnyá formálta a klasszicizmust.

Ennek a Pléiade-nak az egyik művelt költője, Étienne Jodelle Arisztotelészt tanulmányozva és Szophoklész tragédiáit példáknak tekintve ókori tárgyú tragédiát írt. Az utódok azután Jodelle-t tekintették példamutatónak, és a XVII. században szent előírásoknak tekintették az ókori drámák félreértett, elmerevített formai szabályait. Versailles klasszicizáló drámákat várt el. Ennek szabályait kötelező törvénykönyvvé szerkesztette Boileau-Despreou, aki költő is volt, kritikus is volt, szatirikus gúnyolódó is volt, de mindenekelőtt a dráma és a színház törvényhozója. Amit ő szabálynak állított, az úgy hatott, mintha maga a Napkirály rendelte volna el. Aki eltért az előírásoktól, annak a drámáját vagy be se mutatták, vagy a kritika és a közízlés hamarosan megbuktatta. Ez a szabályzat a hely, az idő és a cselekmény legszigorúbban vett egységét követelte meg. Tragédia esetében be kellett tartani az öt felvonást, és a dialógusok és monológok párrímes alexandrinusban gördültek. Ezek mellett számos kisebb-nagyobb tilalom nehezítette a drámaköltők alkotómunkáját. Boileau véleménye éltetett és gyilkolt. A király és az udvarbeliek pedig elvárták, hogy szabályszerű drámákat mutassanak be Versailles-ban, az udvari színházban és Párizsban is, a városi színházban. És már az első ünnepelt szerző körül is heves viták vonták kétségbe, hogy olyan-e a bemutatott dráma, mint ahogy az Udvar ízlése és Boileau ítélete elvárta. - Ez az első sikeres szerző a francia klasszicizáló dráma fő alakja, Pierre Corneille volt, a vitákat kiváltó dráma pedig a *„Cid”*. A szerző és műve azóta is halhatatlan, de legalább annyian ócsárolták és elvétve ma is ócsárolják, mint ahányan dicsőítették és dicsőítik. De mellesleg igen kevés olyan drámát mutattak be akkoriban Versailles-ban és Párizsban, amelynek hibátlanságát Boileau is elismerte. S ha ilyen akadt, általában felettébb unalmas mű volt.

De azután megjelent a színpadon egy fiatal költő drámája, amely minden mozzanatában követte Boileau szabályait, és olyan siker volt, hogy közönség, kritika és maga Boileau is közösen ünnepelte, és Corneille azonnal megérezte a legnagyobb ellenséget. - A fiatal költőt Jean Racine-nak hívták. A termékeny szerzőkkel ellentétben egész pályafutása alatt mindössze 12 drámát írt, de még az utódok utódai is őt tartják a legjobb francia drámaírónak. És drámatörténeti helye szerint ugyanúgy fő alakja a francia drámának, mint Shakespeare az angolnak. Az a tény, hogy nálunk nem talált úgy otthonra színpadjainkon, mint Shakespeare,

ez ízléstörténeti sajátosság, de mit sem változtat azon az irodalmi értékrenden, hogy Racine-t a legelsők közt kell felidézni.

Módos polgárcsalád gyermeke volt. Korán elvesztette szüleit. Lelkiismeretes gyámja nemcsak örökségére vigyázott, de neveltetéséről is körültekintően gondoskodott. Amikor középiskolássá növekedett, a janzenista atyák híresen színvonalas gimnáziumába íratta. A janzenisták Jansen liège-i egyetemi tanár, yperni püspök tanítását követték: Szent Ágoston tanait felújítva tagadták a szabad akaratot, közelítettek a természettudományos gondolkozáshoz. Ezzel azonban sok mindenben megegyeztek Kálvin tanaival. De nem szakadtak el a katolikus egyháztól, s ezért csak gyanúsak voltak, de nem eretnekként kiátkozottak. Olykor rágalmazták, néha üldözték is őket, de tisztelték is nagy tudásukat, tanítási eredményeiket. A kor legnagyobb filozófus-matematikus-természettudós gondolkodója, Pascal is janzenista volt. Racine-tól is azt várták tanítói, hogy idővel közéjük nő fel, a tudomány és a gondolkodás oktatója lesz. Hiszen kezdettől fogva rendkívül jó tanuló, tehetséges ifjúnak bizonyult. Közben azonban már korán mesteri verselő volt. Hamar lett jártas a teológia mellett a görög-római mitológiában, a történelemben, a szentnek mondott nyelvekben (a görögben, héberben, latinban). Még 16 éves sem volt, amikor a királyi Udvar pályázatot hirdetett egy költeményre, amely a király és a királyné házassági évfordulóját ünnepli. Az ország minden részéből érkeztek jeligés versenyművek. A tudós bírálók egyhangúlag egy mesteri verseléssel és rendkívül szép nyelvezettel felépített ódára szavaztak. S amikor a jeligét rejtő borítékot kibontották, kiderült, hogy a költő egy gimnazista fiatalember. Meg is hívták a díjkiosztó ünnepségre Versailles-ba. Ott volt maga a király és a királyné, megköszönték a kitűnő üdvözlő költeményt, átnyújtották a díjul kitűzött aranyakat, és azonnal udvaroncként köszöntötték, akinek bármikor joga van a legmagasabb körökben megjelenni. - Ettől a kitüntetéstől a janzenista atyák megijedtek, féltek, hogy a kitűnő tanuló abbahagyja tanulmányait, elcsábítja a csillogó - de tudós körökben igen léha hírű - udvari élet. Rá is tudták beszélni a nagyon is törekvő ifjút, hogy ne hagyja abba a tanulást. Még legalább két év, amíg befejezheti a gimnáziumot, és akkor döntsön, hogy tanító vagy éppen pap kíván-e lenni, vagy az Udvar csillogó életét választja. Racine nem tanító, még kevésbé pap kívánt lenni. Versének sikere után remélte, hogy elismert költő lehet Versailles-ban. - Egy-két évvel később, már tizenkilencedik életévében jelentkezett az udvari hivatalnál, ahol örömmel fogadták és el is várták, hogy tollával ékeskedjék az udvari életben. Hamarosan meg is ismerkedhetett az ünnepelt Corneille-jel, aki úgy fogadta, mint tehetséges tanítványnak való ifjút. Ennél is fontosabb volt a számára, hogy összebarátkozott azzal az Udvarban már otthonos íróval, aki - akárcsak ő - nem volt nemesember, és polgár létére hamar megszerezte a közbecsülést. Ezt a Jean-Baptiste Poquelin nevű írót a színházak színésznői, és utóbb mások is *„Lágyhangú”*-nak, vagyis franciául *Molière*-nek nevezték.

Molière író, költő, kitűnő komikus színész, ha kellett rendező és idővel színigazgató volt. Talán a közös polgári háttér, de lehet, hogy a felismerés, hogy ők ketten itt a legtehetségesebb írástudók, hozta úgy, hogy hamar jó barátok lettek, és maradtak akkor is, amikor mindketten sok mindenkitől elkülönültek. Például Corneille-től, aki egyre irigyebb lett a fiatal pályatárs sikereire, és igyekezett megakadályozni érvényesülését: bosszantotta, hogy Molière, akit a király is annyira kedvelt, nem őt, hanem Racine-t pártolta.

Kezdetben bizonnyal Corneille és Molière biztatására próbálkozott a drámaírással. S mert mindig jó tanuló maradt, nemcsak az addig sikeres drámákat tanulmányozta végig, hanem Arisztotelész mellett Boileau elmélkedéseit és tanácsait is alaposan megtanulta, olyannyira, hogy már első drámája után maga a mindenkinél tekintélyesebb Boileau is hibátlan szerzőnek minősítette. Ez az első dráma Nagy Sándorról szólt. Még nem volt jelentékeny alkotás, de formailag hibátlan, s a nyelvezete is igen költői. Még nem volt kirobbanó siker, de eléggé tetszett a nézőknek és a kritikusoknak, hogy a színház eleve szívesen várta a következőt. Ez

pedig az egymást gyilkoló Oidipusz-fiakról szólt. Drámai feszültsége erőteljesebb az első kísérleténél. - E két kezdő drámával tanult bele a műfajba és fejlődött ki érzéke az ellentétek ábrázolására. És janzenista neveltetése fordította a cselekedetek okainak a vizsgálata felé. És a végokokat mindenekelőtt a lélekben, az ösztönökben találta. Még a lélektan szakemberei is vallják, hogy Racine a legfontosabb előkészítők sorába tartozik. A sokkal későbbi pszichológiai iskolák nem egy felismerését Racine már pedzette drámáiban.

De nyilván életében is. Az Udvar és a színház nagy versenypályája volt a lelki kalandoknak és vetélkedéseknek. Az Udvar hölgyei és a színházak művésznői versengve tanították a fiatal költőt a szerelem művészetére és tudományára. És a szerelem magatartásformái árulnak el talán a legtöbbet a lélekalkatokról. Racine szenvedélyesen váltogatta igen különböző egyéniségű szeretőit. Idővel meg is nősült, jó férj, majd jó családapa lett belőle, de a hűség és hűtlenség teljes összhangját élte a családi otthonában és művészi-udvari nagyvilágában. - Mikor a bemutatkozó két dráma után 28 éves korában színre került az *„Andromaché”,* egyhangú volt az elragadtatás. Andromaché görög mitológiai hölgy, Homérosztól ismert, ő volt Hektor felesége, majd özvegye, aki kénytelen volt ellenséges férfihoz feleségül menni. Ezt a sajátos, gyönyörökkel teljes tragédiát, szerelem és gyűlölet keveredését oly mesterien ábrázolja ez a tragédia, hogy ettől fogva költője a női lélek elismert elemző mestere. - Ezután szakadatlan sikerek között még hét drámát írt. Ez az *„Andromaché”*-val együtt nyolc színpadi mű jelenti a racine-i életmű gerincét. A kezdő két játék még csak bevezetés, a befejező két remekmű pedig jellegénél fogva eltér az eddigi gyakorlatától.

A nyolc dráma közül egyetlenegy vígjáték, szintén görög téma újraábrázolása *(„A pereskedő”),* a többi tragédia, akkor is, ha nem mindegyik végződik halállal. Egyik legérdekesebb elmélkedő művében, a *„Bérénice”* előszavában fejti ki, hogy a tragikum nem okvetlenül halálesetben nyilvánul meg. Egy remény szomorú elmúlása, egy magas hőfokú bánat, egy csalódás, ami sok mindent érvénytelenné vagy értelmetlenné tesz, lehet olyan tragédia, mint egy mindent lezáró halál. Éppen a *„Bérénice”*-ben a vágyak és a politikai kényszerűség ellentéte úgy semmisíti meg a reményeket, hogy életre szóló szomorúság a következménye nem is egy, hanem három lélek számára is. - Ezek a racine-i drámák vagy szerelmi helyzetekből vagy hatalmi vetélkedésekből származó ellentétekből vezetnek a tragédia felé. Olykor el is vegyül a szerelmi és a hatalmi vetélkedés. De a legerőteljesebb konfliktus az, amikor a vágy és a morális meggondolás egyetlen lélekben kerül végzetes összeütközésbe. Ez a témája legdrámaibb - sokak szerint legjobb - drámájának, a *„Phaedrá”*-nak. Itt egy már idősödő, de még fiatalos lelkű és indulatú asszony férjének fiába, vagyis a saját mostohafiába szerelmes. Értelme fékezni akarja szenvedélyét, de ösztöne legyőzi józanságát. A helyzet egyszerre három tragédiát rejteget: az öngyötrő asszonyét, a fiúét és a férjét, aki a fiú apja. - Komor tragédia bontakozik ki szükségszerűen. Racine-t ekkor már a legnagyobb élő francia drámaköltőnek tartják, de hamarosan következik a törés életében is, munkásságában is.

Csak találgatások igyekeznek magyarázni, miért és hogyan következett be az elidegenedés Racine és a király között. XIV. Lajos a múló évtizedek alatt egyre inkább szeszélyesen önkényes uralkodóvá vált. Vallási türelme szinte elpárolgott. Különböző befolyások folytán visszavonta a hugenották (a kálvinisták) IV. Henrik óta engedélyezett vallásszabadságát. A janzenisták is gyanús eretnekekké kezdtek válni. És sértő volt a hatalom minden bírálata. A Napkirály, aki nemcsak elviselte, de szinte elvárta Molière gúnyolódását, még szabadszájúságát is, láthatólag Racine olykor komoly hangú kritikáját indulatosan fogadta. Már az is sértette, hogy az *„Iphigenia”* című drámában Achillesz nem veszi le kalapját a király, Agamemnón előtt. Azután valamikor a *„Phaedra”* zajos sikere után valamin úgy megsértődött, hogy közölte: „Racine, nem kívánom többé látni.” - Az illem formaságaival oly sokat törődő költő megértette, hogy ez kegyvesztést jelent. Elhagyta Versailles-t, Párizst is, családjával visszavonult vidéki birtokára. Anyagi gondja nem volt. Eleve is gazdag örökös

volt, s drámái sikere öregbítette jómódját. Vidéki magányában, családja körében teológiai, filozófiai, olykor dramaturgiai elmélkedéseket írt. A király nem hívta őt, ő pedig nem igyekezett visszakerülni a királyi kegyekbe.

Újabb drámát egy sajátos véletlen folytán kezdett írni. Két leánya a saint-cyri leánynevelő intézetbe járt. Ide a legelőkelőbbek és leggazdagabbak adták serdülő leányaikat. A híres iskolát vezető nővérek jól tudták, kinek a gyermekei a Racine leányok. És amikor egy tanév vége felé szokásos iskolai ünnepélyre készültek, amelyen a szülők is meg szoktak jelenni, a leányok útján megkérték a híres írót, hogy írjon nekik egy vallásos-áhítatos ünnepi játékot. Racine-nak kedve is támadt erre, nyilván már hiányzott is neki, hisz régóta nem írt drámát. És megírta az Ótestamentum ismert hősnőjének, Eszternek a történetét. A perzsa királynévá emelkedett zsidó lány megmenti veszélybe jutott népét. - Ez az *„Eszter”* nem tragédia, hanem ünnepi játék, áhítatot keltő költői kórusdráma. Az iskola örült neki, a leányok lelkesen betanulták. Híre eljutott Versailles-ba is. És a király kíséretével együtt elment az iskolai bemutatóra, mint egy új Racine-premierre. Racine nem jött elő, a színpad mögül figyelte az előadást is, a meglepő vendégeket is. Hiszen a király azt mondotta egykor, hogy „nem akarja látni”. - De az előadás végén, a tapsok után a király maga elé hívatta a szerzőt. - Hosszas beszélgetés kezdődött, senki más nem volt jelen, senki se tudja, miről beszélgettek. Annyi bizonyos, hogy Racine visszament a birtokára, a király visszament Versailles-ba. Soha többé nem találkoztak. De most már az otthoni magányban a költő megírta utolsó tragédiáját: az *„Athalie”*-t, amely egy zsarnok királynőről szól, akit leghívebb emberei az ország és a nép érdekében megölnek. A színház nem merte bemutatni, de ezt megtudta a király, és leüzent a színháznak: megparancsolta, hogy igenis mutassák be az ő engedélyével. Be is mutatták, a kritika egyetlen szót se szólt róla. Nemhogy Racine életében, de a király haláláig csend volt körülötte. Se jót, se rosszat senki nem mert mondani. Azután a forradalmat előkészítő felvilágosodásnak ez lett a kedvenc Racine-drámája. Amikor mintegy száz évvel az *„Athalie”* bemutatása után kitört a nagy francia forradalom, sokan mondogatták, hogy a forradalom és a király lefejezése az *„Athalie”* bemutatásával kezdődött.

Racine pedig azóta is a drámatörténet egyik főszereplője.

DANIEL DEFOE

(1660-1731)

Kalandos élete folyamán egy könyvespolcra való könyvet írt, cikkei, vitairatai az újságírástörténet halhatatlan emlékei, regényeinek egy része korának jó átlagteréséhez tartozik, de van egyetlen könyve, amellyel a szépprózaírás legelső sorába lépett, nemcsak halhatatlant, hanem évszázadokra szóló hatásút teremtve. Ez a *Robinson Crusoe*. Robinson alakja és története rég levált alkotójáról, önálló életet él, Robinsonról kisgyermek korunktól fogva tudni szoktunk, s tudnak azok is róla, akik már el is felejtették, vagy soha nem is tudták, hogy ezt a halhatatlan ismerőst egy Daniel Defoe nevű író írta 1719-ben.

Ezt a Defoe nevű írót nem is hívták Defoe-nak. Igazi neve Daniel Foe volt, egy londoni iparosember - gyertyamártó - fia, aki idővel a politikai élet terére lépett, és nem találta ehhez eléggé előkelőnek az apáktól örökölt nevet, megtoldotta a *De* szócskával, amelytől nemesi hangzást kapott. Úgy vélte, ez a jó hangzás előnyös bármelyik politikai pártban. Márpedig közéleti szereplésének évtizedeiben könnyedén változtatott pártot, és mindegyik párt szívesen fogadta, mert könnyed tollal és okos szellemességgel tudta bizonygatni bárkinek az igazságát. És mégsem mondható lelkiismeretlen politikai kalandornak, mert minden oldalról az emberséget, a méltányosságot, a szegények igazságát kereste. Valamelyest azonban mégis kalandor volt, mert igazságaihoz szinte hajszolta a veszedelmeket, játszott a tűzzel, egymásnak ellentmondó közéleti szerepeket vállalt, és egyáltalán nem törődött azzal, hogy kinek mi a véleménye róla. S ha olykor már mindenkinek rossz véleménye volt felőle, akkor leült, írt egy hatásos regényt, és meghódította az olvasókat.

Akkoriban született, amikor véget ért az angol nép nagy forradalma, a győztes polgárság kibékült a királyokkal, és éppen formálta azt a sajátos Angliát, amelyben sehol másutt nem látott egységbe szövődött az okos kapitalizmus és a lordok hagyománya. Éppen azokban az évtizedekben élt, amikor ez a folyamat lejátszódott. És újságíróként ennek a királyi-polgári Angliának előkészítői közé tartozott.

Gyermekkorának két nagy élménye a nagy londoni pestis és a nagy londoni tűzvész. Az újjáépülő és újra benépesülő nagyváros szemtanúja. De nemcsak szemtanú, hanem saját élményeiben is éli az uralomra törő polgár életét. Kereskedőnek indul, így kívánja a szülői otthon. Anglia a reneszánsz évszázadoktól fogva ismeri a kalandor-kereskedő ember típusát. A fiatal Defoe vesz, elad, utazik, hajózik, bejárja Spanyolországot, Olaszországot, Franciaországot, Németországot. Hol sok pénze van, hol ráfizet, de egyre gazdagabb lesz tapasztalatokban. Közben pedig ott van a puritán vallási örökség. Korábban még az is megfordult a fejében, hogy pap legyen. Nem is hitbuzgalma hiányzott ehhez, hanem a kitartása: nem volt kedve tanulni. Rendkívüli méretű, tapasztalatból szerzett ismereteihez képest igen kevés volt az iskolában szerzett műveltsége. Ezt idővel gyakran a szemére is hányták. Amikor már népszerű újságíró és kedvelt író, az irodalmi körökben feltűnően műveletlennek tartják. De kalandokra való vérmérséklete sem lett volna alkalmas arra, hogy egy protestáns templom tiszteletre méltó prédikátora legyen. Annál alkalmasabb volt a politikai cselszövésekhez.

Miközben egyre módosabb kereskedő (mindennel kereskedik), hol összeesküvésekben vesz részt, hol lelkesen áll az egyik király ellen a másik királyjelölt oldalára (és itt elvhű puritán, mindig a protestáns oldalra áll a katolikusokkal vagy a katolikusokkal rokonszenvezőkkel szemben). Olykor bujdosnia kell. Azután egyszer tönkremegy, de hamarosan új vagyont szerez. És egy politikai röpiratáért pellengérre állítják, mindkét fülét megcsonkítják, majd börtönbe csukják. Ezzel kezdődik közéleti népszerűsége. London lakossága politikai vértanú-

nak tekinti, noha néhány hónap múlva kiszabadul. Később ódát ír a pellengérhez, mert ennek köszönheti népszerűségét és sikereit.

Már a XVIII. század elejénél, Anna királynő idején járunk. A kereskedelmi kalandokból kellő vagyont szerzett Defoe ettől kezdve újságíró, hol az egyik, hol a másik párt szolgálatában. De akármelyik oldalon, akármit ír, a publicisztika remekírója. Ha nem írt volna regényeket, az angol újságírás-történet klasszikusa volna. Izgalmas, szemléletes cikkeiből fel lehet idézni az angol kapitalizmus felemelkedésének emberöltőjét.

De közben regényeket is ír, főleg pénzkeresés okából. Nagy családja van, el kell tartani a gyermekeket. És a kereskedelemben, majd politikában kalandor Defoe odahaza puritán, gyermekeivel gondosan foglalkozó családapa. Még kalandos regényei be is beleírja puritán vallásosságát és erkölcsi eszményeit. Ezek a regények kelendőek voltak. Az olvasók szerették az erkölcsi tanításokkal kísért kalandos történeteket. Defoe pedig kalandos történeteket írt, amelyek olyan polgárokról szóltak, mint amilyenek az olvasói voltak.

A hajdani lovagok egykor népszerű kalandjai, a csavargók divatos kalandjai után egyszerre érdekessé váltak a kereskedők, a hajósok, a városi polgárok kalandjai. Defoe-nak pedig nemcsak jó mesélőképzelete, de rendkívül nagy személyes tapasztalata volt mindebből. De azért regényeinek legnagyobb része nem emelkedik felül a kor jó átlagán. Még a *Moll Flanders,* a Robinson után alighanem a legjobb regénye sem tenné többé, mint a kor egyik jellemző regényírójává. Ezekkel még nem emelkednék világirodalmi nagysággá. Ám megírta a *Robinson*t.

Nem az első és nem a végső könyve volt. De ebben talált egy olyan történetre, és a történetben egy alakra, amellyel rendkívülit volt képes alkotni.

A témát egy napihír adta. Egy angol tengerész egyedül maradt életben, amikor a vihar összetörte hajójukat, kivetődött egy puszta szigetre, ahol négy évig élt, amíg egy arra járó hajó rátalált és felvette. Ebből a történetből jutott eszébe Defoe-nak regényt írni a hajótöröttről, aki erkölcsi és fizikai erejével, leleményességével egyedül képes fenntartani magát egy puszta szigeten. Ez a hajótörött azonban kereskedő volt, mint egykor Defoe, s így története a polgári erő és a polgári erény példázata lett. S valójában ennél is több: az ember nagyszerűségének dicsőítése.

A regény teljes címe: *Robinson Crusoe élete és különös, meglepő kalandjai*. A történet a hős vallásos neveltetésével és kalandos üzleteivel kezdődik. Megismerünk egy vállalkozó szellemű üzletembert, amolyan igazi kalandor kereskedőt. Ez jut egy üzleti útja alkalmából viharba. A hajótörésből egyedül menekül meg, kievickél egy puszta szigetre. Ami ettől kezdve történik, az a tulajdonképpeni Robinson-történet. A magára maradt ember megszervezi az egyedüllétet. Nem él társadalmon kívüli életet, hanem egyedül is egy életrendszert alakít ki, amely nem szakad el az elvesztett társadalomtól. Például még naptárt is készít, hogy tudja, melyik év melyik napjánál tart.

A regény pompás képe a természet felett úrrá levő embernek. Robinson egymagában is képes megőrizni ember voltát és emberi méltóságát. És egymagában is polgári életet él. Annyira, hogy amikor tizennyolc év után egy odavetődő vadembert ejt rabul, ezt szolgájává teszi. Robinson egymagában is osztálytársadalomban él, amelybe az odakerülő másik mint kizsákmányolt sorozódik be. Ez a polgár azonban puritán, aki egyedül is erkölcsi elmélkedésekkel és magyarázatokkal kíséri tetteit. Végül huszonnyolc év után egy hajó rátalál, és végre visszatérhet az emberi közösségbe.

A *Robinson*t a maga teljes egészében már rég nem szokás olvasni. A túl sok erkölcsi elmélkedés fárasztóvá is tenné. Sokkal érdekesebb, hogy Robinson mit csinál, mint hogy a szerző miféle magyarázatokat fűz hozzá. A regényt sokszor lerövidítették, átdolgozták, legtöbbször az ifjúság számára. S lett a polgári rátermettség példázatából az emberi lelemény gyermekeknek szóló dicshimnusza. De akár eredetiben olvassuk, akár különféle átdolgozásban, a lényeg Defoe nagy leleménye: a természetben egyedül, magára utalva is győzedelmesen érvényesülő ember halhatatlan története.

Nagy időkre adott példát Defoe regénye. Se szeri, se száma a különböző *robinzonádok*nak, vagyis a magára maradt egy vagy kevés számú ember kalandjainak a természet viszontagságai között. Közvetlen hatása a mi századunkig terjed. S a mi századunkban számos filmet is csináltak belőle. De irodalmi hatásánál is fontosabb, hogy Robinson bevonult az olvasó emberiség személyes ismerősei közé. És példaképe lett a természet veszedelmei között önmagát fenntartó, erkölcsi méltóságát megőrizni képes, szívós és erős lelkű embernek.

JONATHAN SWIFT

(1667-1745)

Sírfelirata, amelyet latin nyelven maga szövegezett, így hangzik: *Itt nyugszik Jonathan Swift, ahol a vad felháborodás nem marcangolhatja többé a szívét*. Ez a marcangolt szívű, vad felháborodások közt élt férfi társaságokban híresen kedves szavú, szellemes csevegő volt, költőként és irodalmi levélíróként érzelmesen gyengéd szavú, újságíróként józanságot és főleg békességet hirdető, templomi szónokként - hiszen pap volt - szívekre és elmékre egyaránt nagy hatású. Mégis örökösen vad felháborodást érzett, mivel mindenütt csak gonoszságot, ostobaságot, embertelenséget tapasztalt, és képtelen volt részvétlen lenni a nyomorgók, a megalázottak, a kisemmizettek iránt. Emberségessége, világot átölelő részvéte tette a világirodalomnak talán legnagyobb és legkíméletlenebb szatirikusává. Ehhez azonban az is szükséges volt, hogy birtokában legyen az írásművészet egész eszköztárának. Birtokában volt. Aligha vitatható, hogy ő a XVIII. század legnagyobb angol írója, aki egyéb remekművek között megírta a mindmáig egyik legtöbbet olvasott, ismert és idézett könyvet: a *Gulliver utazásai*t.

Angol volt, de Írországban született. Kisgyermek korától fogva ismerte a gyarmati sorban élő írek nyomorát és megaláztatását. Szerette az íreket, és az írek soha angolt úgy nem szerettek, mint őt. Amikor egy ízben Londonból hazatért, Dublint kivilágították a tiszteletére. Holott az írek általában - és indokoltan - ellenséget látnak minden protestáns angolban, és ez az angol ráadásul protestáns pap volt. Papnak is híres. Úgy vélte, kijárna neki a püspöki méltóság, de ezt dicsősége teljében sem érhette el. Csak főesperes lett belőle, mivel az egyik csillogó szatírájában - a *Hordómesé*ben - alaposan kigúnyolta anglikán hittestvérei kicsinyességeit és ostobaságait is. Mert képtelen volt hallgatni, ahol bírálnivalót talált - s mivel kora legtisztább szemű embere volt, ahová csak nézett, bírálnivalót kellett találnia.

Fiatalemberként került Angliába, ahol mint titkár és házitanító nagy befolyású urak körébe jut. Helyzetét azonban megalázónak érzi: a tekintélyes államférfiak amolyan felettébb tanult, sok mindenre használható szolgalegénynek tekintik. Akkor már inkább elmegy lelkésznek valahová vidékre. És éveket tölt különböző falvak és kisvárosok plébániáin. Közben azonban gyakran megfordul Londonban is, Dublinban is. Az irodalmi körök egyre nagyobb elismeréssel fogadják itt is, ott is. Ez időben még saját hangját kereső ifjú költő, de vannak már, akik kihallják soraiból a senki mással össze nem téveszthető egyéniséget.

Házitanítóskodásának legszebb jutalma irodalmi barátsága Esther Johnsonnal. Esther nyolc-kilenc éves volt, amikor a fiatal papjelölt az elemi tudnivalókra oktatta. Ebből a nagyúri leányból igen kulturált és finom irodalmi érzékű asszony lesz idővel, aki nagyon jól érti hajdani mestere gyötrődő felháborodásait, és szinte múzsája lesz az írónak. Swift a műveiben Stellának nevezi. A *Levelek Stellához* című könyv nemcsak az értelemmel teljes prózai lírának példaképe, hanem egyben kitűnő korábrázolás, amelyben az író feltárja észrevételeit mindarról, amit maga körül az életben tapasztalt, és gondjait az emberekért. Ez még nem szatíra, ezt még a költő írta, de már nem vers, hanem remekmívű szépprózа.

Első szatirikus műve *A könyvek csatája*. Kitűnő humorú, játékos ötletekkel teljes mese arról, hogy a londoni Királyi Könyvtárban összekapnak a klasszikus és a modern könyvek. Egy kicsit a hősköltemények paródiája, egy kicsit a kritikai élet paródiája, a kortárs írók alapos megcsipkedése. És közben - a halhatatlan epizód - a méh és a pók vitája; a pók a bonyolult hálót szövő, de utálatos napi irodalom, a méh, aki a fényt és az édességet kedveli, az örök életű remekírók irodalma. A következő szatíra, a *Hordómese* - amelyet az író élete legjobb

művének vallott mindvégig - a vallási vitákat figurázza ki. Három testvérről van itt szó; ezek a katolikus, az anglikán és a kálvinista felekezetet képviselik. Családi marakodásaik a hitvitákat parodizálják. És közben az egész könyv stílusa, ajánlása, előszava, bevezetése, közbevetése az éppen elmúlt XVII. század barokk stílusát teszi nevetségessé. Ezt a remekművet tulajdonképpen sohase bocsátották meg neki. Mindegyik felekezet sértve érezte magát. De írói tekintélye mégis nagyot nőtt vele. Múlhatatlan mű: ma is érvényes az értelmetlen vitákra.

Ebben az időben dublini pap, de London is nyilvántartja. Különösen a toryk (vagyis a konzervatívok). A pillanatnyi politika ugyanis úgy alakul, hogy a nagypolitikában akkor éppen a konzervatívok képviselik a béke pártját a kardcsörtető, háborúzó liberálisokkal szemben. Swift pedig szóban és írásban békepárti. S amikor a toryk kerülnek kormányra, meghívják az írót, hogy szerkessze a párt hivatalos folyóiratát.

Swift három évig szerkesztő, miniszterek barátja és tanácsadója. Kiderül, hogy újságírónak is kitűnő. A kor jelentékeny írói keresik barátságát. Ebben az időben kezd bontakozni benne Gulliver története. De még sok keserűség és kiábrándulás kell, hogy megírja a nagy szatírát.

Amikor három év múlva a toryk megbuknak, és újra whig kormány jön, Swift pártfogóinak egy része még börtönbe is kerül, mások száműzetésbe kényszerülnek. Az író ugyan ekkor már főesperes, de nincs kedve tovább Londonban élni az ellenséges környezetben. Visszamegy Dublinba.

És akkor következnek a nagy szatirikus vádiratok - a *Pamfletek* - a nyomorgó, megalázott ír nép érdekében. Swift úgyszólván egyedül veszi fel a harcot az egész angol közvéleménnyel. A *Pamfletek*en úgy nevet az olvasó, hogy a szíve elszorul. Később voltak, akik Swiftet cinikusnak, részvétlennek nevezték, mert a szörnyűségekre harsány nevetéssel válaszolt, holott ez a nevetés a gyásznak, a vad felháborodásnak sajátos szatirikus hangja volt (mint sokkal később nálunk Arany Jánosé, aki *A nagyidai cigányok* nevetésével fejezte ki a nemzeti gyászt - igaz, ezt Aranytól is rossz néven vették a hozzá nem értők).

Itt, Dublinban készült el végre, sok tervezgetés után Gulliver halhatatlan története. Már műfaja is paródia. Hiszen a kor kedvenc témája a hajós kalandregény volt. Számos ponyva szólt képtelen tengeri kalandokról, de jó műveket is írtak a kalandor kereskedőkről. Hiszen ilyen volt Robinson története is. A Gulliver-regény - teljes címén: *Gulliver utazásai különböző népekhez* - formáját tekintve hajós kalandregény. Egy hajóorvos négy hajótörésének krónikája. Ámde ez a hajóorvos felettébb fura tájakra jut el: törpékhez, óriásokhoz, tudósokhoz, végül lovakhoz. Swift áradó képzelettel meséli a mesés történeteket. Az első két részből halhatatlan gyermekmese is lett, hiszen ha akarjuk, tekinthetjük felettébb kalandos mesesorozatnak is. Pedig ez csak a felszín. Ezek a törpék, óriások, tudósok és lovak: egyrészt maga Anglia, másrészt maga az emberiség. Lilliput a nagypolitika, lekicsinyítve ujjnyi emberek közé, ahol egyszerre kiderül a közéleti marakodások kicsinyessége. Az óriások között, minden emberi-testi felnagyításával elébünk tárul életünk durvasága, otrombasága. A tudósok országa nemcsak a kor tudományának, hanem minden kor áltudósi nagyképűségének paródiája. Végül az értelmes lovak országában az derül ki, hogy mennyivel vonzóbb az állatok élete az elállatiasodott emberekénél.

Az egész mesesorozat komikumát fokozza, hogy Gulliver közben igen naiv angol hazafi, aki mindenütt magyarázgatja, milyen tökéletes minden Angliában. Az olvasó kénytelen volt ezeket a túldicséreteket szembesíteni a valósággal. De kénytelen volt maga Gulliver is, aki végül kiábrándul az emberiségből, és hazatérve szülőföldjére, jobban érzi magát a lovak közt az istállóban, mint családja körében. Sokan elmondották már, hogy sem azelőtt, sem azóta senki ennyi rosszat nem mondott az emberiségről.

Pedig szenvedő emberszeretetből tette, a vad felháborodás marcangolta szívét. S miközben közismerten kedves volt, társaságokban szellemes, a szószéken csillogó, idegzete egyre nehezebben bírta az élet adta fájdalmakat. Családi élete sem volt szerencsés. Kedvenc leánya fiatalon meghalt. A fájdalmak elől menekült képzelete csapongásába és a nevetésbe. De ez sem ment mindvégig. Úgy mondják, elborult lélekkel halt meg.

Ünnepelt író volt már életében is. Politikai ellenfelei is elismerték rendkívüli tehetségét. A *Gulliver* pedig megjelenése óta (1726) a világ minden kulturált nyelvén újra meg újra megjelenik. Sokszor átdolgozták gyermekek számára is. Századunkban többször is filmre vitték. Gyakran írtak új kalandokat történeteihez (nálunk például Karinthy és Szathmári Sándor). A viszontagságos életű hajóorvos az egész földkerekségen az olvasók közös ismerőse.

CHARLES-LOUIS DE SECONDAT, BARON DE LA BRÈDE ET MONTESQIEU

(1689-1755)

A nevezetes Secondat família időtlen idők óta volt a Bordeaux vidéki örökletes nagybirtok ura, régi emberöltők óta viselték a Montesquieu bárója címet. Aki közülük nem vitézkedő lovag, áhítatoskodó apát vagy kanonok lett, hanem jogot tanult, az számíthatott arra, hogy előbb-utóbb ő lesz a bordeaux-i főtörvényszék elnöke. Egy nagy méltóságú nagybátyja elhalálozván, ez lett az a Charles-Louis keresztnevű fiatalember is, aki maga se tudta, hogy történettudós, természetbúvár, filozófus, gyakorlati jogász vagy humoros regények írója akar-e lenni. Egyszerre azonban bírósági elnök, egy egész országrész főméltósága, minden fontos tanács tagja lett. Holott a legszívesebben szép asszonyok szalonjában vagy írók és filozófusok látogatta kávéházakban szeretett csevegni szerelemről, mitológiáról, veszedelmes politikai eszmékről, és közismert volt, hogy a legkomolyabb témákat is humorosra tudja fordítani.

Nehéz is egyetlen szóval megmondani, hogy ez a rendkívül sokoldalú, sok területen teremtő erejű írástudó milyen minőségben világtörténelmi. Jogtudós? Persze, hiszen hosszú évekig volt jogalkotó és jogalkalmazó tekintély. Regényíró? De még mennyire, hiszen még a „levélregény" műfaját is ő találta ki. Ha a levelekben fogalmazott szépirodalmi műveknek volt is némi ókori előzménye, de a levelekben kibontakozó regényes történet Montesquieu *„Perzsa levelek"* című egyszerre igen komoly és mulattatóan humoros könyvével lesz mintája az olyan nagy hatású műveknek, mint Richardson *„Pamelá"*-ja, Goethe *„Werther"*-je és Choderlos de Laclos *„Veszedelmes viszonyok"* című regénye, sőt minálunk Kármán *„Fanny hagyományai"*-ja is Montesquieu hatására vezethető vissza. Vagyis, ha csak ezt írja, akkor is halhatatlan regényíró.

De nem feledkezünk meg arról sem, hogy az ő műve a *„Róma nagysága és hanyatlása"* című történetfilozófiai tanulmány is, amelyben többek közt felveti azt a felismerést, hogy az eseményekre jelentékeny befolyással vannak a földrajzi körülmények, az időjárás változásai és egyéb adott fizikai jelenségek. Tehát a történelemtudomány és a történetfilozófia fejlődése sem mondható el nélküle. Pedig igazi fő műve *„A törvények szelleme"*. Ez a nagy mű, amelyet másfél évtizedig épített fel, politikai, államtudományi, társadalomtudományi elmélkedések sorozata, múlhatatlan jelentőségű előzménye mindannak, amit szociológiának, politológiának, jogfilozófiának nevezünk. Ebben állítja fel az azóta is oly fontos követelményt, hogy szét kell választani a törvényhozás, az ítélkezés és a közigazgatás szervezeteit. És ha a liberalizmus elmélete és követelménye valamivel előbb Angliában - főleg Locke gondolataiban - csírázott mint társadalmi-politikai követelmény, a demokrácia nélkülözhetetlen tartalmi elemeként Montesquieu társadalomfilozófiájában épül következetes rendszerré. - Tehát ha egyszerre mondhatjuk politikusnak, történésznek, csevegőnek, humoristának - akkor egy rendkívül sokoldalú, személyében nagyon vonzó, kedves társasági ember áll előttünk, aki, már amikor teheti, hátat fordít a bírósági elnök székének és legszívesebben Párizsban a Regence kávéház egyik sarokasztalánál nagy társaság közepén ül, s egyszerre tanítja és szórakoztatja az asztal körül ülő írókat, filozófusokat és államférfiakat. Azt pedig ő maga se veszi észre, hogy miközben egy a létezőknél szelídebb, méltányosabb és korlátozottabb királyságot igényel, a halála után három és fél évtizeddel kitörő forradalmat és vele a köztársaságot készíti elő. És életének gyakran anekdotába illő mozzanataihoz az is hozzátartozik, hogy már idős korában Diderot - akivel kölcsönösen nagyra tartják egymást - már szerkeszti a *Nagy Enciklopédiát,* s felkéri, hogy írja meg az „erkölcs" címszót. Ezt azzal hárítja el, hogy valamikor tudta, mi az erkölcs, de azóta oly sokat írt és beszélt az erkölcsről, hogy már

fogalma sincs, mi is az. De szívesen vállalja az illemről és az illetlenségről szóló címszót. Diderot - bizonyára nevetve - ezt is elfogadja. Valóban ő írta a *Nagy Enciklopédiá*ban az illemről szóló elmélkedést.

Tehát ifjúkorától haláláig a felvilágosodás legfontosabb gondolkodói és írói közé tartozott mint a legfontosabbak, a legmaradandóbbak és a legvonzóbbak egyike.

Még javában gyakorló bíró volt. Közben gyakran utazott fel Párizsba, és amikor tehette, elnézett külföldi tájakra is. Angliában otthonos volt, ismerte Itáliát és a német államokat. Nyitott szemű, jó megfigyelő volt. Rájött arra, hogy utazgató embernek másutt különösség, ami otthon megszokott. Tehát ami otthon megszokott, az valahol más tájon különlegesség lehet. - Ez a felismerés adta első könyvének ötletét. Ez az első könyv pedig nemcsak Franciaországban, de hamarosan Angliában, Németországban, Olaszországban is népszerű olvasmány lett. A XVIII. század óta úgyszólván minden emberöltőben újra meg újra lefordítják szinte minden nyelvre. Több mint két évszázad alatt mit sem halványodott se komoly bíráló szava, se nevettető humora. A címe: *„Perzsa levelek”*.

Arról szól, hogy két, otthon gazdag és tekintélyes perzsa férfi, felismerve a politikai veszedelmeket, amelyek bárkit elérhetnek, külön-külön külföldre utazik. El is jutnak Franciaországba, főleg Párizsba. Innét küldik haza rokonaiknak, barátaiknak leveleiket, amelyekben beszámolnak kalandjaikról és tapasztalataikról. Itt a jog, a vallás, a szokások, az ízlés merőben más, mint keleti otthonukban. Magukkal hozott perzsa tudatukban olykor felettébb nevetséges itt minden, a divattól a vélekedésekig. Viszont a párizsiak számára legalább ennyire bizarr és nevetséges a perzsák hite, ismeretei, ízlése és szokásai. Ez az összevetés adja a mű eszmei tartalmát a cselekedetek és a gondolatok értékének viszonylagosságáról. - Montesquieu bölcsen tudott óvatos lenni. Ami politikában, vallásokban, hivatali szervezetekben nem tetszett neki, azt úgy gúnyolta ki, hogy egyben a kigúnyolók is nevetségesekké váltak. Mestere volt annak, hogy mindent kimondjon, de úgy, mintha nem is ezt mondta volna. - A felvilágosodás többi nagy alakját - Voltaire-t, Rousseau-t, Diderot-t - szüntelenül fenyegette a hivatali eljárás, nemegyszer a börtön is. Montesquieu okosan elbarikádozta magát a veszélyek ellen. Szellemessége pajzs volt, védőbástya volt, miközben az ő döfései telibe találtak. Úgy tette nevetségessé a *„Perzsa levelek”*-ben a feudális elmaradottság intézményeit, mintha az elmaradottak nevetnék ki a tőlük különbözőket. - A nagy feladat azonban a polgári értékrend, a liberalizmus, a szabadság és egyenlőség megszervezése, a szükséges intézmények végiggondolása volt. Ezt kellett érdekesen, kívánatosan, mégis tudományosan előadni. *„A törvények szelleméről”* című munkájában tette ezt meg.

Közben sikerült megszabadulnia nagy tekintélyű, de már kényelmetlenné vált mindennapi munkájától, az ítélkezéstől. Most már több időt töltött Párizsban, mint Bordeaux-ban vagy vidéki birtokán. Kellemes szalonokban és szellemes emberek kávéházaiban - főleg a Regence-ban - időzött szívesen. Még a humort kedvelő XV. Lajos király érdeklődését is felkeltette a híre. Két ízben is meghívta beszélgetni. Csak az volt előzetes kikötése, hogy komoly dolgokról szó se lehet. Hogy mi mindenről beszéltek, azt nem tudjuk, de biztonságának jót tett, maga is pletykázó hangon el-elmesélgette, hogy bejáratos vendég őfelségénél, a királynál. Azt azonban jobban tudjuk, hogy ezeken a beszélgetéseken jelen volt a király híres szeretője, Pompadour márkiné is. A híres, sőt hírhedt asszony igen okos és szokatlanul művelt volt, beleszólhatott olykor a nagypolitikába is. Nemcsak a király, hanem gyakran miniszterei is meghallgatták véleményét. Amikor évekig harcban álltak Poroszországgal, a nagy hírű porosz király, Nagy Frigyes gyakran mondta, hogy ő nem Lajos király, hanem Pompadour asszony ellen visel háborút. - Ezt az érdekes asszonyt sokkal jobban érdekelték a felvilágosodás eszméi, mint a királyt és valamennyi miniszterét. Montesquieu szívesen beszélte meg vele is a folyton készülő *„A törvények szelleméről”* egyik-másik gondolatát. Egyébként XV. Lajos sem volt buta ember. Pompadournál, sőt talán még Montesquieu-nél is jobban tudta,

hogy előbb-utóbb jön a nagy felfordulás. Tőle származik az a híres mondás, hogy „Utánam a vízözön”. Azt is mondogatta, hogy „Aki utánam jön, tegye be az ajtót”. De nem szeretett beszélgetni sem az eljövendő lehetőségekről. Remélte, hogy előbb hal meg, mielőtt minden összeomlik. Az is sajátos szellemességei közé tartozott, hogy „Nem szeretnék az utódom lenni”. Tudjuk, hogy azt a vízözönt se ő, se a szeretője, se felidézői, mint Montesquieu is, nem érték meg, de még abban az évszázadban bekövetkezett. És mindannak, ami következett, fontos előkészítője volt *„A törvények szelleméről”* is. Mindmáig a liberalizmus bibliája ez a nagyon érdekesen megírt könyv.

Közben vissza-visszatért szellemi izgalmai közé Róma, az ókori Róma. Elsősorban a római jog. Ez a mindmáig példaszerű jogrendszer egyetemi tantárgy minden jogi fakultáson. Montesquieu szakember volt, és egyet-mást hozzá is tett a rendszerezéséhez. Eközben kellett ennek a jogrendszernek a hátterét, a római történelmet vizsgálnia. Már a reneszánsz idején Machiavelli kezdte gyanítani, hogy törvényszerűségek vannak a történelmi események között. Ő is Róma történetét tanulmányozta. Ezzel kezdődött a történetfilozófia. A következő lépés volt Montesquieu-é, aki azt kereste, milyen hatóerők kellettek, hogy Róma dicsősége felmagasodjék, majd milyen okok folytán következett be szükségszerűen Róma hanyatlása. Az erről szóló könyve mindmáig nélkülözhetetlen előzménye az egész történetfilozófiának. Ezt közben írta meg, előbb látott napvilágot, mint *„A törvények szelleméről”*. Végül azonban az is megjelent. Írt apróságokat is, beszélgetett sok mindenről, sok mindent észrevett és sok mindenre ösztönzött másokat. A három fő mű - a *„Perzsa levelek”,* a *„Róma nagysága és hanyatlása”* és főleg *„A törvények szelleméről”* - azóta is eleven, kellemes olvasmány, és ösztönző sok irányban a világ további vizsgálatára.

VOLTAIRE

(1694-1778)

Voltaire élete a felvilágosodás nagy kalandregénye. Voltaire életműve a legnagyobb és a legnagyobb hatású irodalmi teljesítmény, amelyet „a fény százada”, a csillogó francia XVIII. század létrehozott. A francia forradalom a felvilágosodás filozófiájával, irodalmával és publicisztikájával kezdődik, ez volt a szellem forradalma, amely előkészítette a társadalom forradalmát s vele az európai polgári társadalmat. Ennek a felvilágosodásnak pedig ha voltak is nagyobb filozófusai, mint Voltaire, egyik sem volt olyan tömegeket mozgató hatású, íróként pedig vitathatatlanul ő áll az első helyen; szépprózája és publicisztikája mindmáig példát ad az emberséges célokért való nagy hatású írásbeli kiállásra.

François Marie Arouet-nak hívták. A Voltaire írói nevet huszonegy éves korában, első nagy irodalmi sikereinek idején találja ki magának, hogy ettől kezdve így ismerje előbb Párizs, majd hamarosan a nagyvilág.

Polgári származék volt. Sovány, beteges testű fiú, aki nyolcvannégy évig tartó életében szakadatlanul bajlódott a kórságokkal. De acélerős lelke győzedelmeskedett a test gyengeségei fölött; nemcsak mozgékony és tevékeny maradt mindhalálig, hanem öregkoráig változatos szerelmek hőse is. Ez a világéletében csúnya, nyeszlett férfi izgatóan csillogó szellemével hódította meg az asszonyokat, szerzett rajongókat és dühödt ellenfeleket.

Már diákkorában rendkívül művelt, és aggastyánkoráig mindennap műveltebb akart lenni, mint addig volt. Már diákkorában riadtan elfordult családja bigott vallásosságától, és lett harcosa az értelemnek. Már ifjan költői sikerei voltak, jó állásokba került, kiderült üzleti érzéke. Egyszerre harcolt egy hosszú életen keresztül az emberségért, a polgári jogokért, a jobbágyság felszabadításáért, az egyház ellen, a feudális hatóságok ellen, aratott költői, színpadi, filozófiai és főleg írói sikereket - és közben kitűnő érzékkel vett részt minden adandó vállalkozásban, s volt gazdagabb ember, mint valaha is író a világon.

Harmincéves korára már országosan ünnepelt költő és divatos drámaíró. Közben megírta a franciák nagy nemzeti hőskölteményét, az *Henriade*-ot - Henriászt - (mellékesen kitűnő verselő is volt). De közben érezni kellett az élő feudalizmus ellenségességét és a hatalmas egyház védekező gyűlöletét. Volt nagyúr, aki szolgáival megverette, volt rendőrfőnök, aki börtönbe csukatta. A diadalmas fiatal író a börtönben lett filozófus és minden megalázott, jogtalanul megsértett szószólója.

Harmincéves korában úgy szabadul a Bastille-ból, hogy el kell hagynia az országot. Akkor megy Angliába, ahol megismeri a már kialakult angol polgári irodalmat, találkozik Swifttel is és az angol klasszicizmus főalakjával, Pope-pal. Lelkesedik Locke ésszerű filozófiájáért és főleg Newton fizikájáért. Idővel ő lesz Newton tudományos eredményeinek első ismertetője és népszerűsítője a kontinensen. S amikor három év múlva visszatér, életét elkötelezettnek tudja az emberségesség nagy céljai érdekében.

Párizsban új színpadi sikerek várják. És végre megszólal Voltaire, a prózaíró. Egyelőre mint történész. Hiszen a modern történetírásnak is előfutára, de már történelmi műveiben jelentkezik a félreismerhetetlen Voltaire-stílus: ez a szabatos, világos, azonnal értelemre ható, mindig szórakoztató elbeszélő próza. Mert Voltaire elbeszél. Még harcos publicisztikájában is történeteket mond el, filozófiai írásaiban is anekdotákkal bizonyít. Meséi a józan ész példázatai, de történelemtől filozófiáig és regényig minden a józan ész mesevilágává változik nála.

Otthon előbb ünneplik, azután üldözik. Először egyik szerelmének határ menti kastélyába menekül, ahonnét veszély esetén bármikor külföldre léphet. Ott él és ír tíz évig. Ez a szerelme - Châtelet asszony - erőszakos múzsa; mellette remekműveket kell írni! A nagyszerű asszony halála után elhagyja Franciaországot, és II. Frigyes vendége lesz Poroszországban, hét évig. Előbb azt hiszi, hogy a híres felvilágosodott király valóban felvilágosodott, de rá kell döbbennie, hogy ugyanolyan zsarnok, mint a többi király. Menekül tovább, a protestáns Svájcba. Ott azonban felismeri, hogy a protestáns se türelmesebb, mint a katolikus, és a köztársaság tisztviselői is lehetnek oly piszkálódók, mint a királyságoké. Márpedig ő a vallási türelem és az emberi méltóság szószólója, aki független akar lenni mindenkitől, hogy felemelhesse szavát minden igazságtalanság ellen, és írhasson a szent józan Ész nevében, megbélyegezve minden gonoszságot és ostobaságot. Meg kell keresni azt a földrajzi pontot, ahol ezt megteheti. Így talál a ferney-i birtokra, amelynek egyharmada Svájcban van, egyharmada Franciaországban, egyharmada Németországban. Ha ettől kezdve valamelyik művéért meggyűlik a baja, egyszerűen átmegy saját birtokának egy másik országban fekvő részébe. Olyan ötlet ez, mintha egy Voltaire-regényben olvasnók.

Ekkor már hatvanéves. Úgy dönt, hogy ettől kezdve öregember, és mindhalálig éli a derűs, okos aggastyán életét. Tekintélye már világraszóló. A fél világ levelez vele, s ő mindenkinek válaszol. Leveleinek vaskos kötetei a francia szépprózа klasszikusai közé tartoznak. Humor, filozófia, publicisztika, napi politika és a tudományok problémái s mindezek mögött az egész kor képe bontakozik ki a szerteáradó levelekből.

És itt, Ferney-ben írja a nagy életmű legfőbb alkotását, a világirodalom egyik legjobb, legszebb, legfontosabb regényét, a *Candide*-ot.

Már előbb is írt olykor regényeket. Igaz, ő regénynek nevez minden kalandos tartalmú elbeszélő prózát, tehát a rövidebb lélegzetű elbeszélést is, sőt a csattanóra kiélezett kurta novellát is. Regényeinek formája a kor szokásos kalandregénye, tehát van egy hős, aki változatos viszontagságokon megy keresztül, míg végre eléri célját. Meséiben eddig sok volt a meseelem, de úgy, hogy a meséknek szatirikus élük és bölcseleti kicsengésük van. Aki akarja, nevet a fura kalandokon, aki elég értelmes, azonnal ráébred az álkeleti mesék napi aktualitására. A *Zadig, A babiloni hercegkisasszony, A fehér bika* mulatságos fordulatai úgy utalnak akkori időszerű problémákra, hogy ma is érvényesek, mivel alapvető emberi viszonylatokról, emberi magatartásokról szólnak. És *Babouc* története, amely azt példázza, hogy bizony az élet jó is, rossz is, szép is, csúnya is, igaz is, hazug is - a világirodalom egyik legjobb novellája. Ezekkel és a többiekkel is Voltaire a nagy prózai elbeszélők közé tartoznék, de valamennyi eltörpül a *Candide* mellett. Candide a jóhiszemű fiatalember, aki úgy hiszi el Leibnitz - az akkoriban divatos német filozófus - optimista bölcseletét, mint Don Quijote a lovagregényeket. Maga Leibnitz - illetve pompás paródiája, Pangloss mester - mint a német urak házitanítója is szerepel a regényben. Candide Pangloss útmutatásai mellett lép az életbe, és változatos kalandok bizonyítják, hogy mesterének mennyire nincs igaza. Ebben a szatirikus-ironikus-humoros és mélységesen komoly könyvben - évezredek egyik legmulatságosabb és legfanyarabb regényében - felvonul a Fény százada igaz fényeivel és kísértő árnyaival. (Számunkra az is érdekes, hogy egy felvillanásnyira Rákóczi Ferencünk is megjelenik benne; a hősnő, Kunigunda, sok viszontagság után nála lesz mosogatólány.) És mindez röviden. Voltaire nagy titka a szabatos rövidség. Szépprózájában nincsen töltelék anyag. Nemcsak a világosságnak, hanem a szabatosságnak is csodája ez az elbeszélő modor. A *Candide* vékony kötetke.

Voltaire-t, a költőt manapság nem szokás olvasni. Méltánytalan, mert nemcsak jól verselt, de néha jó költő is volt. Igaz, nem érzelmes lírikus, hanem a világos gondolatok versbe fogalmazója. A színpadok elfeledkeztek drámáiról is. Ez még méltánytalanabb, mert néhány tragédiája, különösen a legszebb, a *Zaire,* remekmű. De a költő és drámaíró Voltaire-t egyelőre az

irodalom csak úgy tartja számon, mint korának sikeres, de túlontúl korához kötött mesterét. Filozófiai és publicisztikai művei a francia felvilágosodás legfontosabb dokumentumai közé tartoznak. Történelmi munkáinak mindenki elismeri úttörő jellegét. Szépprózája azonban él, mit sem avítottak rajta az évszázadok. Kisebb-hosszabb elbeszélő művei - amelyeket ő mind regényeknek nevezett - ma is az olvasók eleven olvasmányai. A *Candide* megszületésétől fogva bevonult a szépprózа legfőbb klasszikusai közé.

Voltaire pedig úgy halt meg, hogy nyolcvannégy éves korában végre hazalátogatott Párizsába, ahol királyoknak kijáró pompával fogadták. A város házai előtt diadalkapu várta, a színházban az ő drámáját játszották, fogadás fogadást ért, pohárköszöntő pohárköszöntőt. Ebbe az ünneplésbe halt bele. Rosszul lett, ágyba fektették. Tudta, hogy vége. Ez volt a végső mondata, amelyet az egész világnak és az utókornak üzent: „Úgy halok meg, hogy imádom Istent, szeretem a barátaimat, megbocsátok ellenségeimnek, de gyűlölök minden üldöztetést.”

HENRY FIELDING

(1707-1754)

A történelem úgy hozta, hogy Angliában gyorsabban fejlődött a polgárság, és hamarabb is ütközött össze a feudalizmussal, mint az európai kontinensen. Százötven évvel hamarabb volt ott győzedelmes forradalom, mint Franciaországban, és mire elkövetkezett a XVIII. század, már kibontakozott az angol kapitalista-polgári élet, a maga sajátosságaival együtt. Ezekhez az angol polgári sajátosságokhoz tartozott a feudális múlt számos maradványa, amely szervesen épült bele a tőkés termelésbe és a polgári életformába. Az angol burzsoá élethez hozzátartoznak a lordok is és a köztisztelt évszázados hagyományok is. Ez a hagyományokkal és lordokkal teljes világ azonban mégis polgári volt már akkor, amikor a franciák még csak készülődtek a nagy változásra, és a franciáktól keletebbre élők még csak nem is készülődtek. Angliában polgári irodalom volt a XVIII. század első felében, s ez az irodalom dicsőítette azokat az erkölcsi eszményeket, amelyeket a polgárság a magáénak tudott. A kor legnépszerűbb, legolvasottabb írója Richardson volt, aki hosszú és érzelmes regényekben magasztalta a szüzességét védő hajadont, megbélyegezte a gonosz csábítót, ünnepelte a békés családi életet. Alighanem a legnépszerűbb regénye a *Pamela, vagy az erény jutalma* volt, amelyben egy felettébb tisztességes ifjú cselédlány, Pamela Andrews semmi áron nem akar - egyébként igen vonzó és szeretetre méltó - ifjú gazdájának a szeretője lenni, holott szerelmes belé. Gyötrelmeit hosszú levelekben fejti ki. Ezek a levelek a derék ifjú gazda kezébe kerülnek, aki úgy meghatódik, hogy most már kezét ajánlja, és feleségül veszi a leányt. Boldogan is élnek.

Ez a regény a mi számunkra már elviselhetetlen, de már Voltaire is elviselhetetlennek tartotta, abban a korban azonban és még utána egy jó évszázadig, rendkívül népszerű volt. Az olvasó polgárok együtt zokogtak és végül együtt örültek Pamelával. Nagyon jó szemmel és nagyon tiszta elmével kellett túllátnia a polgárok erkölcsi képmutatásán annak, aki azonnal nevetni tudott ezen az érzelmes történeten, tudván, hogy a cselédlányoknak nem ez a sorsa, s az úrfiak nem hatódnak meg annyira érzelmes leveleken, hogy úrnővé tegyék a szegény lányt.

De íme, két évvel a *Pamela* megjelenése után a kirakatokba került egy könyv, amely alaposan kifigurázta Pamelát is, írójának stílusát is. A humoros regény címe: *Joseph Andrews,* szerzője *Henry Fielding*. Ez a Joseph Andrews Pamela fivére, aki hasonló helyzetbe kerül, mint az erkölcseihez váltig ragaszkodó cselédlány. De őt úrnője kísérti szerelemmel, ámde az erényes ifjú - mint a bibliai József - körömszakadtáig védi szüzességét. És ennek a mulatságos történetnek a keretén belül, mozgalmas kalandok során felvonulnak a kor jellegzetes alakjai. A regény másik hőse a derék Adams lelkész, aki úgy hiszi el az angol polgári erkölcs tanításait, mint Don Quijote a lovagi erényeket, és minduntalan pórul jár. Cervantes műve kimutathatóan hatott is Fieldingre.

Az író művét prózában írt komikus eposznak nevezte. S kétségtelen: némiképpen még az eposzoknak is paródiája.

Mikor ez az azonnal sikeres könyv megjelent, Fielding már harmincöt éves volt. Sokat próbált, sok mindenbe kezdett, amíg elérkezett az irodalmi elismertetésig, de addigra már annyi adóssága volt, hogy ez sem tudta rendbe hozni reménytelen pénzügyi helyzetét.

Egy arisztokrata család alaposan elszegényedett ágának leszármazottja volt. Ifjú korában még tanulhatott, tiszteletre méltó görögös-latinos műveltséget is szerzett magának. De mire kilépett iskoláiból, nem volt mögötte semmiféle támasz, meg kellett élnie, és a pénzszerzéshez sohasem értett. Megpróbált színpadi műveket írni: igen vidám és igen kritikus hangú komédiákat. És remekműveket alkotott: a kor nagy szatíráit a hivatali nagyképűség és a hivatali

korrupció ellen. Legjelentékenyebb ezek közül *A tragédiák tragédiája, avagy a nagy Hüvelyk Matyi élete és halála,* amely egyben a kor divatos tragédiáinak paródiája. Ezeket a mulatságos játékokat be is mutatják, később maga próbálkozik színigazgatással. De a kormányzat megelégeli, hogy kinevessék, cenzúrához kötik a drámák bemutatását. Fielding komédiáit természetesen nem engedélyezik. A harmincéves író kereshet új életpályát. És már nemcsak magát kell eltartania, hiszen megnősült, családja van.

Nem esett kétsége. Sohasem esett kétségbe. Egy okos unokanővére sokkal később így jellemezte a már halott írót: „Nem volt senki soha, aki nála jobban élvezte volna az életet, noha kevés embernek volt erre kevesebb oka." Fielding nyomorral, betegségekkel küzdve, akadékoskodó hivataloktól nyomorgattatva, egyszerre csak jogot kezd tanulni, és elmegy újságírónak.

Gyűlik az adóssága, de lankadatlan és jókedvű, hiszen szerelmes a feleségébe, és bízik saját rendkívüli tehetségében. Kineveti a divatos irodalmat, megveti a hazugságot, egy olyan újfajta regényt tervez, amely az olvasóknak érdekesen, izgalmasan a valóságot és igazságot mutatja meg. Ez sikerül először a *Joseph Andrews*-ban. Paródia, amely végtelenszer többet ér, mint az, amit parodizál.

És a siker után nekiül a nagy műnek. Megírja kora nagy körképét, a *Tom Jonest*. Az európai kontinensen a romantika is csak fél évszázad múlva következik, de Fielding ebben a regényében megírta a világirodalom első, mai értelemben vett realista nagyregényét. Tom Jones felettébb fordulatos regényében szerencsésen egyesült írójának tiszta szemű valóságlátása, szenvedélyes igazságszeretete, csillogó humora és kimeríthetetlen mesélni tudása.

Tom Jones lelencfiú. Alaposan meg kell küzdenie az életért és az érvényesülésért. Ennek az érvényesülésnek az útjáról szól a nagy terjedelmű regény, amelynek során a sokszor csetlőbotló, de életerős és életet szerető hős kénytelen találkozni az egész Angliával, amelyet le kell győznie, és amelynek előítéletei között el kell érnie szerelmét. Fielding pedig ugyanolyan finoman árnyalt ábrázolója a szép szerelemnek, mint a gonosz emberek praktikáinak. Alakjai feledhetetlenek, társadalomképe szemléletes. Urak, polgárok és szegények vonulnak fel és ítéltetnek meg a gyorsan pergő, de olykor szívhez szólóan lírai hangot is megütő elbeszélés során.

A regény terjedelmében is nagy mű. Nem is tudta gyorsan megírni, katasztrófák és kellemetlenségek akadályozták. Meghalt szeretett asszonya. Fájdalmas betegség tört rá. Hitelezői üldözték. De végre akadt két irodalombarát földesúr, aki felismerte jelentőségét; pártfogásukba vették. A regény nagy részét az ő vendégükként, hol az egyik, hol a másik birtokán írta.

A végre elkészült és megjelent *Tom Jones* azután rákényszerítette az irodalmi életet is, hogy vegyék tudomásul: nagy író van jelen. Ettől kezdve tűrhetőbb az élete. De komorabban nézi a világot, mint azelőtt. Felesége halála után sohasem talál vigaszra. A siker nem homályosítja el a szemét, egyre jobban látja a test és a lélek nyomorúságát. Talán azért is, mert végre sikerül rendes állást kapnia: bíró lesz (hiszen jogász is) - és gyakorlatban találkozik szembe a bűnökkel. Egészsége pedig egyre romlik. Mindez együtt megváltoztatja írói hangvételét. Következő - és utolsó - regénye, az *Amelia* miben sem emlékeztet a *Joseph Andrews* vagy a *Tom Jones* életerős derűjére. Komor családi regény ez. A magánélet nehéz gondjainak, a kísértő bűnnek, a házastársi hűtlenségnek nyomasztó képe. Úgy marasztalja el a polgári életformát, polgári álerkölcsöt, mintha száz évvel később írták volna. Fielding ezt tartotta legjobb művének. Igaz, remek a maga nemében, de mégsem lehet úgy szeretni, mint a *Tom Jones* ezer fényben ragyogó valóságlátomását és életszeretetét. Mégis úgy érezhetjük, hogy az *Ameliá*val új útra indult, amelyet már nem tudott megjárni. Negyvenhét éves, amikor orvosi tanácsra Portugáliába utazik, hogy a déli napfényben próbálja foltozgatni rég megrendült egészségét. De jól tudja, hogy halálos beteg. A halál tudata lebeg az utazás idején írt meg-

rendítő jegyzeteken, amely már halála után *Napló a lisszaboni utazásról* címen jelenik meg. Alig két hónapot élhetett még. Ott halt meg Portugáliában.

Néhány vígjátéka a színpadi szatíra remekműve. De helyét három regénye s ezek közt is elsősorban a *Tom Jones* jelöli ki. Vele kezdődik a realista regény története.

CARLO GOLDONI

(1707-1794)

Végig nevetett és végig nevettetett egy izgalmakkal teljes évszázadot, méghozzá két nyelven: olaszul és franciául. A kor nevezetes, nagy hatású írói - Voltaire, Rousseau, a Bécsben élő olasz Metastasio, Goethe - elismeréssel írnak, beszélnek róla. Van úgy, hogy vígjátékait egyszerre játsszák Párizsban, Velencében, Bécsben, Weimarban. A felvilágosodás fénykorában ő is harcos felvilágosodottnak számít. De öregkorában, megérve a nagy francia forradalmat, meghőköl. Ezt már nem érti, de a forradalmárok sem őt. Régóta járó ösztöndíját is megvonják. Igaz, később visszaadják, de akkor már 87 éves, hamarosan meg is hal. Halála óta is a legtöbbet játszott színpadi szerzők közé tartozik. A nagy ókori görög és latin komédiaszerzők, és az előbbi században élt Molière után ő fedezi fel a színpad számára a humor új forrásait, amelyek azóta is elemei az újkori és még újabb kori vígjátékoknak. Több mint 150 színjátékot írt, ezeknek java része vígjáték. Olykor azonban, hogy megmutassa, nem kevesebb ő, mint a tragédiaköltők, komoly hangú történelmi drámákkal arat sikereket. A tragikus sorsú bizánci hadvezérről, Belizárról írt ifjúkori drámája ugyanolyan zajos siker, mint *„Két úr szolgája”* című komédiája. - Szakadatlan író volta mellett volt rendező, színigazgató. És közben fiatal kora óta igen jó hírű jogász. Chioggiában évekig bíró, Velencében mindvégig az ügyvédi kamara tagja, tudós hírű, keresett perbeli képviselő. És nyelvészi buzgalommal kutatja az olasz, majd a francia tájszólásokat. Ezt az ismeretét fel is használja mint humorforrást. - E mozgalmas életet nagyon is jellemzik a szerelmi kalandok, házassága előtt az olyan nagy szerelmi botrányok, hogy hasznosabb menekülnie előlük, nehogy büntetőügyekké váljanak. Természetesen a szerelmi bonyodalmak is alkotórészei humorának. Jellemkomikum és helyzetkomikum - vagyis lélektani tartalmú vígjáték és váratlan fordulatokkal is nevettető bohózat egyaránt otthonos az ő színpadán.

Ez az évszázad a konokul fennmaradni akaró feudalizmus és a polgári változásokat - forradalmakat, reformokat - előkészítő felvilágosodás kora. Angliában már az előbbi században lezajlott a polgári forradalom, Franciaországban fénykoránál tart a felvilágosodás filozófiája és irodalma. A színpadokon már irányító múlt tragédiában is, komédiában is Shakespeare és a francia klasszicizmus. Élnek azonban az előbbi korokból örökölt színpadi formák is, mindenekelőtt az álarcos szerepalakítások és a vígjátékokban a „commedia dell’arte”. Ezeknek nincs megírt szövege, csak a cselekmény menetét őrző *canavacció*k (kanavászok), amikor is a dialógusokat a színészek rögtönzik. Ez a műfaj háttérbe szorítja a szerzőt, a színész érzi magát alkotóművésznek. Goldoni egyik nagy újítása, hogy lassanként kiszorítja ezt a meggyökeresedett módszert, és újra a mű alkotójává emeli az írót, költőt, akinek a szövegét - a maga művészetével - csak tolmácsolja a színész. Goethe és Schiller weimari színháza éppen ezért ismeri fel nagy fordulatnak Goldoni vígjátékait.

Az a jogásznak induló fiatalember, aki majd a jogi pályát is sikeresen futja be, már iskolás korában feltűnik mint szellemes dialógusíró. Apja jó hírű velencei orvos volt. Nagy műveltségű férfiú, aki a lehető legjobb nevelést igyekezett adni hamar tehetségesnek mutatkozó fiának. Ő azonban gyakran kényszerült távol lenni családjától. Sokfelé hívták gyógyítani, anyagi jólétüket ennek a jövedelemnek köszönhették. Fia nevelését egyedül nem irányíthatta, felesége azonban nemcsak nagyszerű házastársa, de szokatlanul művelt, irodalom- és tudománykedvelő asszony volt. A leendő írót ránevelte az olvasás szeretetére, a tudományok gyönyörűségére. Akárcsak a férje, ő is hamar rájött arra, hogy a jogtudás minden tevékenységnél hasznos. Goldoni pedig eleve jó tanulónak bizonyult, hasznosan nevelte az otthon, a szülői példaadás. Latinul, görögül, franciául tudni - ez gyermekkorától fogva természetes volt.

Az antik görög drámákat és főleg a latin vígjátékírókat - Terentiust, Plautust - végigolvasta. Ezektől tanulta meg a humor lényegét. A korai papi iskolákban is kiváló tanuló volt, majd a jogtudományokat oktató tanintézetekben gyönyörködve itta az ókori, középkori és saját korabeli jogi ismereteket. Úgy készült tudósnak, hogy már diákkorában drámákat írt. És az életben megismert érdekes alakokat szerepekké formálta. Előbb vidéki színjátszók, majd hamarosan városi színészcsoportok is felismerték drámáinak hatásosságát. Akkor még nem is dőlt el, hogy mindenekelőtt vígjátékíró lesz. Korai tragédiáit is szívesen fogadták. Már chioggiai bíró korában, de még inkább, amikor Velencében már keresett ügyvéd, a színházak egyre szívesebben látták vidám színjátékait.

Velencéből azonban menekülnie kellett, mert egy be nem váltott házassági ígéret folytán házasságszédelgés és előlegzett hozomány elsikkasztásának vádjával büntetőeljárás indult ellene. Tehát városról városra költözött. Az egységes Itália még nagyon távol volt, az olasz városok és tartományok külön-külön kis államok voltak. És szinte mindenhol másképpen beszéltek. Az olasz nyelvről ugyanis mindmáig sokan úgy vélik, hogy olasz nyelv nem létezik, az „olasz" gyűjtőneve az Itáliában beszélt, egymástól nagyon eltérő tájszólásoknak. Egy lombardiai olasz és egy szicíliai olasz ugyanúgy nem érti egymás beszédét, mint egy francia és egy német. Goldoni pedig, ahol csak járt, igyekezett alaposan megtanulni a tájszólást, és hamarosan azon a tájszóláson írt komédiát. Ezek fogalmazása közben jött rá arra a humorforrásra, hogy egymással beszéltet különböző tájszólású embereket. Olaszul beszélnek, de alig vagy egyáltalán nem is értik egymást.

Ez a nevettetés egyre többfelé lett népszerű. Goldoni témavilága is tetszett. A nézők saját világukat érezhették a színpadi játékban. A falu, a városi utca vagy főtér, a tengerpart, esetleg a kocsma vagy a piac volt a színhely. Az alakok pedig jellegzetes jellemek. A „Világfi", a „Hazug", a „Fogadósnő", a „Ravasz szolga" - aki esetleg két eltérő természetű urat szolgál, a „Felfuvalkodott" esetleg az „Alamuszi". Mindenki ismer ilyeneket, holott a színpadi szerzők általában nem ilyenekkel foglalkoznak. Goldonit tehát hívták is mindenfelől. Jogászi tevékenységét is abbahagyta. Hol az egyik városban volt színigazgató, hol a másikban rendező, néha helyenként maga is fellépett színészként. A színdarabot azonban mindig maga írta. Eközben íróként is, rendezőként is szívósan igyekezett megvalósítani újításait, amelyek mindmáig hatnak a színházi gyakorlatban. Ez nem volt könnyű, a színészek tiltakoztak, olykor lázadoztak ellene. Az egyszerűbb feladat az álarc nélküli játék megszoktatása. Ez az ókor óta természetes játékforma a színpadokon sok helyütt már visszahúzódott. Angliában, utána Franciaországban már uralkodó volt a maszk helyett a maszkírozás, vagy saját arccal, esetleg festett és ragasztott szakállal módosított orcával való játszás. Itáliában azonban csökönyösen megmaradt vagy visszatért a jellemet jelző álarc. A színészek sokáig féltek saját arcukkal játszani. Ez a saját arccal való játék volt a „mimika". Újféle magatartásra késztette a színészeket. Mégis egyszerűbb volt leszoktatni őket az álarcról, mint a „commedia dell'arte" módszeréről, hogy tudniillik a színész ne rögtönözze a szöveget, hanem azt mondja, amit az író vagy költő írt. Ez ellen indulatosan küzdöttek a színészek. Szerintük a szerző dolga csak annyi, hogy leírja a cselekmény menetét, s jelezze, mikor melyik személy szólal meg. A hogyant azután valósítsa meg a színész. Ezek a színészek úgy is érezték, hogy a színdarabot a színész valósítja meg. Goldoni előre megírt dialógusait a színészet megsemmisítésének látták. Ez ellen lépésről lépésre kellett küzdeni. Ennek módszere az volt, hogy a főhős szövegét szóról szóra megírta, de a többi személyét csak jelezte. Persze a megírt irodalmi, esetleg költői szöveg hatásosabb volt, mint a rögtönzések. Ezért lassan a mellékszereplők is kívánták vagy legalább elfogadták az egész színjáték végigszövegezését.

A műfajokban is újításra volt szükség. A commedia dell'arte mellett már a reneszánsz óta létezett a zenés-táncos „pastorale", a későbbi operett elődje. Monteverdi óta bevett műfaj lett a végigénekelt opera. Goldoninak is szüksége volt olykor zenére, de olyanra, amely csak kíséri-színesíti a cselekményt, és nem zavarja a dialógusok megértését. Ki is találta a mondott szöveg és hangszeres zene olyan vegyítését, amelyben világos a cselekmény, és külön-külön is gyönyörködtető a zeneszám. A zenészek nem is riadtak vissza a kísérőzenék komponálásától. A kor legnagyobb itáliai muzsikusa, Vivaldi is szívesen működött együtt Goldonival az új műfaj, a „zenés vígjáték" megvalósításában.

Az egyre népszerűbb írónak számos ellenfele is volt. Régi ízlés, maradi politika riadozott a felvilágosodás szellemétől, ez pedig áradt a kritikus élű jellemvígjátékokból is, a harsány bohózatokból is. Az ellenfelek közt volt egy igazi nagy tehetség: gróf Carlo Gozzi, szemléletében megrögzött, a feudalizmust örökkévalónak tartó író, költő, vitatkozó. Az ő műfaja a „mesejáték" volt. A különböző népek népmeséiből formált színes játékokat. Ő írta például a *„Turandot"*-ot, a *„Szarvaskirály"*-t. Sikeres is volt. Amikor Goldonit meghívták Rómába, ott szembekerült Gozzival. Személyes vetélkedés és politikai ellentét volt ez. Végül is a műfajteremtő, tehetséges arisztokrata elűzte Rómából a műfajteremtő tehetséges polgárt.

Híre azonban már eljutott Párizsba is. A franciák meghívták. Jó ideig vezethette a híres „Olasz színházat" (Théâtre des Italiens), amelyről mindmáig Boulevard des Italiens-nak nevezik a körutat, ahol állt. Neki mindegy volt, hogy az anyanyelvén vagy franciául ír. Utazgatott is az országban, hogy tanulja a tájszólásokat, és nevettessen azzal, hogy egy gascogne-i beszélget egy elzászival, és nem értik egymást. Hosszú évekig élt Párizsban. Ott írta franciául prózai remekművét: önéletrajzát. A felvilágosodottak lelkesedtek érte, a nagyközönség ünnepelte, az államtól életjáradékot kapott. De túl volt már a nyolcvanadik évén, a felesége meghalt, már csak olykor-olykor írt még egy vígjátékot. És egyszerre kitört a forradalom. Minden megváltozott. Már nem értette, mi is történik, nem is gondolhatta, hogy felvilágosodott barátaival együtt ő is ezt a forradalmat készítette elő.

Hiába látogatott haza Velencébe, ott is idegen volt már. Végül megüzenték, hogy visszakapja életjáradékát, hiszen a forradalmárok legértelmesebbjei is tudták, hogy hozzájuk tartozik. Azt még megérte, hogy a járadék első esedékes részét átvehette. Örülhetett neki néhány napig. 87 éves korában meghalt. A 150-nél is több vígjátékból legalább tízet máig is játszanak mindenütt, ahol van színház.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

(1712-1778)

A felvilágosodás észkultuszának kellős közepén megszólal Rousseau, és a szív jogait követelve, az érzelem elsőbbségéről vall. A *szentimentalizmus* szót csak később találták ki, de vele kezdődik. Ez az áradó érzelmesség pedig az önfegyelmező klasszicizmus irodalmi uralmának közepette ösztönző példát mutat az önkitárulkozásra, a szenvedélyek ábrázolására; a körzővel és vonalzóval tervezett parkok divatja idején a vadonba, a természetes természetbe akar menekülni. A *romantika* szót még később találták ki, de Rousseau-val kezdődik. És ez az érzelmes, álmodozó, szenvedélyekre és szenvedésekre valló új hang semmivel sem volt kevésbé forradalmi és forradalmasító ága a francia felvilágosodásnak, mint a józan észt istenítő másik, amelynek Voltaire volt az irodalmi főalakja. Voltaire és Rousseau mindvégig gyanakodva tekintették egymást (bárha korábban a fiatalabb Rousseau gondolatindító és bátorító hatásokat kapott a nála idősebb Voltaire műveiből), olykor hűvös és ironikus udvariassággal leveleztek, olykor egymás háta mögött sértően nyilatkoztak szóban és írásban - mégis elválaszthatatlanok. Ez a két nagy író (s velük harmadikként az elsősorban filozófus és ismeretterjesztő Diderot) tette a legtöbbet az avult feudális világkép szétrombolásáért és a polgári forradalom szellemi előkészítéséért.

Rousseau svájci francia volt, a kálvinista Genfből került sihederkorában Franciaországba. Születésekor anyja meghalt, apja - egy svájci órásmester - nem sokat törődött vele. Gyermekkora jó részét egy Genf környéki falusi pap házában töltötte, a hegyóriások lábainál. Ott telt el érzékeny lelke a természet képeinek csodálatával. Tanulása igen szakadozott volt, műveltsége meg se közelítette a többi nagy felvilágosító - Montesquieu, Voltaire, Diderot meg a többiek - gyermekkor óta rendszeresen felhalmozódó klasszikus-ókori, történelmi, irodalmi, filozófiai ismereteit. De neki, a kamaszkorától fogva ide-oda vetődő szegény fiúnak sokkal több volt az élettapasztalata, sokkal több volt a személyes élménye a társadalom igazságtalanságairól. S ami könyvet elolvasott, ifjúkortól kezdve arra késztette, hogy csiszolja a stílusát. Hosszú ideig készült, hogy kifejezze magát és lelkében gomolygó eszméit. És volt az önkifejezésnek egy területe, amelyet hamar meghódított, s amely el is különítette későbbi író- és gondolkodótársaitól. Kitűnő muzsikus volt. Neve kihagyhatatlan százada zenetörténetéből. Volt olyan idő is, amikor sokan jobban ismerték dalait, menüettjeit, mint elméleteit és irodalmi műveit. Néha maga is elsősorban zeneszerzőnek vélte és vallotta magát. Valójában mint zenész egy volt a jók között, de mint filozófus, nemzedékek gondolkodását befolyásolta, és mint író, az európai szépprózа egyik főalakja.

Harminchét éves koráig teng-leng, később javarészt Párizsban. Szerelmek és betegségek gyötrik. Leginkább kottamásolásból él, nyomorúságosan. De az anyagi gondok sikerei idején sem hagyják el. Meg is nősül, számos gyermeke van. Rossz férj és rossz apa, de hiszen vele sem törődött az apja. A különös az, hogy ez a saját gyermekeit lelencházba adó, feleségéhez lépten-nyomon hűtlen ember lesz a modern pedagógiai gondolkodás megteremtője, és regényeiben a magasztos tiszta házasság hirdetője.

Közben összebarátkozik jó néhány felvilágosodott íróval, köztük Diderot-val, aki felismeri, hogy a felettébb elhanyagolt, zilált életet élő muzsikusban nagy írói és gondolkodói lehetőségek vannak. Maga Rousseau is egyre jobban készül, hogy írásban fejezze ki azt a sok, egymásnak ellentmondó érzelmet, amely belülről feszíti.

Azután jön a véletlen alkalom. A dijoni tudós társaság pályázatot ír ki: vajon a tudományok és művészetek rontják vagy nemesítik az erkölcsöket? - És mintha villám csapott volna le

mellette, Rousseau egyszerre világosan látja mindazt, amit társadalomról és kultúráról eddig összegondolt. A kérdésre megírja a választ: *Értekezés a tudományokról és a művészetekről.* - És egy csapással országos hírű lesz. A következő tanulmányával pedig, amelyet az emberek egyenlőtlenségéről írt, már világhírű. Mind a két mű vádirat az igazságtalan társadalmi intézmények ellen. Az igaz, hogy javaslatai utópisztikusak: a természethez szeretné visszavezetni az emberiséget, tehát nem előre mutatja az utat, hanem a történelem rég elhagyott alsóbb fokai felé, de az is igaz, hogy a meglevő, elavult intézményeket mindaddig senki sem illeti ilyen megsemmisítő, ilyen hatásos, ennyire mozgósító bírálattal. És az se mellékes, hogy felismeri a magántulajdon döntő szerepét az emberek többségének megaláztatásában. Ezek az eszmék fognak majd később egységes társadalmi-politikai elméletté összeállni filozófiai főművében, a *Társadalmi szerződés*ben. Ha Rousseau csak ennyit ír, és sohase jut el a szépirodalomhoz, akkor is a gondolkodástörténet halhatatlanja. Ő azonban eszméit népszerű, olvasmányos formában is ki akarta fejezni, s ugyanakkor meg akarta fogalmazni áradó érzelmeit. Ezért lett szépíró.

Nehéz körülmények között írta szépirodalmi műveit. Filozófiai műveiért sokan lelkesedtek, de egyház és hivatal felháborodott. Az új eszmék hirdetőjének nemegyszer bujdosnia kellett. Volt, hogy vidéken élt. Többnyire szerető nők rejtegették. Volt, hogy álnéven tartózkodott Párizsban. Még mindig kottamásolásból tengette az életét. De amikor lehetett, írt.

A természetes ösztönök és a társadalmi intézmények szükségszerű összeütközését, a derék emberek méltatlan szenvedéseit akarta ábrázolni. Ezért írta legnépszerűbbé váló regényét. A címe *Új Héloïse*. Egy közismert középkori történet, Abélard és Héloïse híresen tragikus szerelme adta a példát. Mintha ez ismétlődnék meg az író korában a házitanító és tanítványa, az úrikisasszony között. A leányt szülei erőszakkal férjhez adják máshoz. A férj azonban - mint hamarosan kiderül - rendkívül derék, rokonszenves férfi. A három magasztos gondolkodású ember szüntelenül tekintettel van egymásra, és szenvednek, amiért a társadalom tiltja természetes ösztöneik szabad érvényesülését. Végül is a fiatalasszony - Julie - belepusztul a gyötrődésbe. Kétségtelen, hogy a mi számunkra túlontúl szentimentális ez az egész történet, és hosszadalmasnak tartjuk a sok lírai ömlengést. De a kor legnagyobb könyvsikere volt. Végre megszólalt az érzelem hangja. És abban a korban, amelynek úgyszólván nem volt érzelmi lírája, ez a regény az igazi lírát pótolta.

Évszázadokra döntő hatású volt azután Rousseau következő regénye, az *Émile,* új magyar fordításban: *Emil*. Egy fiú és egy leány felserdülésének története, amíg szerelemben és házasságban egymásra nem találnak. Itt fejtette ki az író pedagógiai elveit, a hitet az ember formálhatóságáról, lelki felszabadításáról és felvértezéséről a külső veszélyek ellen, amellyel a természete szerint mindig jó embert derék felnőtté lehet nevelni. A modern pedagógia tudománya sok szállal gyökerezik ebben a regényben.

Főműve azonban a *Vallomások* című önéletrajz. Augustinus óta senki nem mert ilyen bátran saját magába nézni. Rousseau tudja a saját rossz tulajdonságait, még el is túlozza ezeket. Izgatottan követi nyomon saját életútját, s úgy tárja fel legbensőbb gondolatait és érzelmeit, hogy még a lélektan fejlődéséhez is fontos adalék ez a könyv. És mint olvasmány, a legérdekesebb, a legszebben megírt szerzője egész életművében. Ezt egészíti ki utolsó, hasonlóképpen önéletrajzi jellegű műve: *Egy magányos sétáló álmodozásai*. Elbeszélő részeit átfonják a prózában fogalmazott lírai érzelemkitörések. És éppen ez volt rendkívül nagy hatásának az oka: Rousseau mert álmodozni, és az olvasók igényelték az álmodozást. Ezek a szépirodalmi művek a következő nemzedékek idején döntő hatással voltak a kibontakozó és klasszicizmussal szembeforduló romantikára. Amiként eszméi döntő hatással voltak a kibontakozó polgári gondolkodásra.

Hatvanhat éves korában halt meg végső tartózkodási helyén, Ermenonville-ben. Ott is van eltemetve. Sírja sokáig zarándokhelye volt az érzelmes embereknek is, a forradalmároknak is. Akit a következő száz évben bárhonnét elvitt az útja Franciaországba, nem mulasztotta el, s áhítatosan ellátogatott a halott halhatatlanhoz.

DENIS DIDEROT

(1713-1784)

A felvilágosodás az európai szellem fényességes tavasza volt. Az értelem, az emberhez méltó érzelem, a gondolkodás és a kifejezések világossága, vagyis a reneszánsz óta érvényesülést igénylő humanizmus időszaka kultúrában és politikában. Angliában indul el, ahol a XVII. században már túl vannak polgári forradalmukon, majd a XVIII. században Franciaország a szellemi mozgalom központja, ott készítik elő az egész világra ható nagy forradalmat, onnét árad szét egész Európába és innét az egész földkerekségre. Filozófiáját, köztudattá váló világszemléletét Angliában Hobbes, Locke, majd már a XVIII. század elején Shaftesbury készíti elő. Franciaországban tudatformáló főalakjai Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot, d'Alembert. Hatásuk kimutatható minálunk is. A magyar felvilágosodás főleg az irodalomban jelzi az új igények elindulását. Itt fő alakjaik: Bessenyei, Batsányi, Kazinczy, Csokonai. A vérbe fojtott Martinovics-mozgalom ugyanúgy politikai következménye a felvilágosodásnak, mint Franciaországban a nagy forradalom a francia felvilágosodásnak. Ennek a francia felvilágosodásnak tehát döntő szerepe van az egész további világtörténelemben. És a tudatformálásban a három legfőbb író-gondolkodó-filozófus-publicista Voltaire, Rousseau és Diderot. - Voltaire mindenekelőtt az értelem, a hideg józan ész, a gúnyos kritika bölcse. Rousseau az érteni akaró és megértést váró érzelem előharcosa. A legfilozofikusabb elme közöttük Diderot, aki bölcseleti tanulmányaiban és regényeiben és szépirodalmi jellegű dialógusaiban és fő művében, a Nagy Enciklopédia szerkesztésében az értelem és érzelem összhangjára, a méltányosságra, a tudat korlátlan fejlődésére igyekszik utat mutatni. Alakja indokolhatatlanul elhomályosodott Voltaire és Rousseau mindig előtérben maradt emléke mögött. Holott ott kell látni őt egyenrangúként a másik két fő alak mellett.

Igazi polgár volt a polgári felemelkedés századában. Apja késes- és köszörűsmester, ő is ezt az ipart tanulta ki. De a család készséges segítségével iskolákba járhatott. Annyi teológiát tanult, hogy jól képzett pap is lehetett volna, de akkorra már megrendült hite a vallásban. Bár utólag szokás materialistának, ateistának is tekinteni, de valójában - akárcsak Voltaire - deista volt, vagyis egyházak és tételes vallások nélküli, körvonalazatlan istent tételezett fel, így ugyanúgy panteistának mondható, mint a hollandiai nagy hírű Spinoza. - Életcélja pedig ifjúkorától fogva a felvilágosítás, a széles rétegek szakadatlan művelése volt. De ugyancsak egészen ifjan nyilvánvaló volt kitűnő irodalmi stílusa. Az értelmes erkölcs dicsőítése volt első regénye, a *„Fecsegő csecsebecsék"*. Különös és nagyon mulatságos könyv ez. Akár pornográfiának is mondható, miközben moralizáló történet. Botrány is volt, siker is volt. Másik regénye, *„Az apáca"* az egyik legjobb XVIII. századbeli elbeszélő próza, egyenértékű Voltaire *„Candide"*-jával és Goethe *„Werther"*-ével. De indulatosan harcias antiklerikalizmusával a szerző életében sehol sem jelenhetett meg. Csak Diderot halála után, már a francia forradalom esztendeiben láthatott napvilágot. Máig se foglalta el helyét a legkitűnőbb klasszikus regények között.

Figyelme azonban egyre inkább fordult a tudományok, a filozófia és főleg a tudományos ismeretterjesztés felé. Izgatták a színház és a dráma problémái. Fontos dialógusa a *„Színészparadoxon",* amelyben a színpadi világ és benne a színészi magatartás viszonyait vizsgálja valóság és képzelet között. Nagy jelentőségű a drámatörténetben, hogy a komoly hangú drámákban, még a tragédiákban is igényli a prózában (és nem versben) fogalmazott dialógusokat, valamint azt, hogy a cselekmény a jelenben és helyben is játszódhat. Ez az „itt és most" (latin kifejezéssel: hic et nunc) a reneszánsz óta gyakorlat lehetett a vígjátékokban, de elképzelhetetlen volt a tragédiában. A prózai beszédet is csak a komédia engedélyezte. Az

is újítás volt, hogy a tragédia és a komédia között sürgette a komoly hangütésű, de nem tragikus kimenetelű „középfajú drámá”-t, amit mi manapság „színmű”-nek nevezünk. Ő maga is írt példáknak ilyen középfajú családi drámákat, *„A családapá”*-t és *„A törvénytelen fiú”*-t. Ezek nem hoztak színpadi sikereket, de erős hatással voltak a szakirodalomra, elsősorban a német Lessingre, és biztatóknak bizonyultak a kortárs írók, elsősorban Beaumarchais számára, aki a Figaró-komédiákon kívül komoly színművet is írt. - Tudása egyre ismertebbé vált az irodalmi és a tudományos életben. Nem véletlen, hogy amikor végre anyagi lehetőség volt a minden eddiginél nagyobb, bővebb és új szemléletű enciklopédia megszervezésére, a kiadók őt bízták meg a szerkesztéssel. Ő azonban nem tartotta magát elég jártasnak a matematikában és a természettudományokban. Egy szakértő társszerkesztőt igényelt. Meg is találták a legalkalmasabb tudóst, Jean-Baptiste d’Alembert-t, aki alaposságával és szívós kitartásával kitűnő munkatárs volt Diderot számára. A reáltárgyak szerkesztése mellett ő írta az Enciklopédia előszavaként a tudományok rendszertanát, amellyel előlegezte az ismeret-elmélet filozófiai tudományágazatát. Több száz tudóst tudtak mozgósítani, sok betiltást kellett elhárítani, de jó húsz év alatt több mint harminc óriási kötetben megvalósították az ismeretek legnagyobb és akkor legkorszerűbb gyűjteményét. Újításuk volt az is, hogy az új polgári igények szerint felvették az ismertetendő anyagba a különböző iparok szakismereteit. Először maga Diderot írta meg a késes- és köszörűs iparról szóló címszót, hiszen ez eleve szakmája volt. Minthogy kevés olyan ipari szakembert találtak, aki oly jól tudott írni, mint ő, jó néhány mesterség kitanulását is magára vállalta. A zenei műszavakat és a hangszerek leírását rábízhatta Rousseaura, aki eredetileg zenetanár volt. Az órásmesterséget és a zenélő órák szerkezetét készséggel vállalta Beaumarchais, aki eredetileg ezt az ipart tanulta ki, majd ünnepelt hárfaművész is volt. De remekíró asztalost vagy cipészt sehol se talált. Ezért maga ment el a kézművesek műhelyeibe, és néhány év alatt kitanult 17 szakmát, hogy szakszerűen írhassa meg a címszavakat.

És közben írta különböző témakörű tanulmányait és dialógusait. Az egyik legkitűnőbb, mulatságos dialógusban, a *„Rameau unokaöccsé”*-ben például az értelmiségi fiatalság „bohém” életformáját elemezte társadalmi és lélektani szempontból. Egy tanulmányban arról értekezett, hogy a vakok hogyan vehetik tudomásul a mások számára látható világot.

Ezek az újszerű és érdekes elmélkedések eljutottak Oroszországba is, olvasta a cárné, a tudományok és művészetek iránt érzékeny Nagy Katalin (II. Katalin) is. Ez az uralkodónő a felvilágosodás problémáiról már korábban is levelezett Voltaire-rel. Olvasva Diderot-t is, levelet írt neki (franciául irodalmi színvonalon tudott, beszélt és írt). Kérdéseket tett fel az addig ismeretlen filozófusnak. Diderot részletesen válaszolt. Ezzel kezdődött a történelem egyik legkülönösebb férfi-nő kapcsolata. A királyságot mindig is ellenző, köztársaságról álmodozó filozófust elragadta a meglepően művelt uralkodónő stílusa is és a levelekből kivilágló egyénisége is. Az abszolutista cárnőt pedig elragadta a republikánus tudós egész emberi lénye. Leveleik hangja egyre bizalmasabb lett, és egyszer azután Katalin meghívta Diderot-t, jöjjön Szentpétervárra, legyen egy ideig szeretettel várt vendége. - Így is történt. Szentpétervárott, az Heremitage (Ermitázs) épületében, a hajdani cári palotában máig is mutogatják a látogatóknak Katalin cárnő pompás hálószobáját és az egykori vendég Diderot-ét. S az ámuló vendégeknek elárulják és megmutatják, hogy a látszólag két távoli szoba valójában egymás mellett van, és egy gombnyomásra nyíló titkos ajtó volt közöttük. Onnét járt át az uralkodónő - ha kedve úgy találta - a vendéghez. Sőt nyilván a vendég is a vendéglátó uralkodóasszonyhoz. Többet általában nem magyaráznak, ki-ki értse, amit megérthetőnek vél. - De néhány hét múlva az északi időjáráshoz nem szokott francia vendég úgy megfázott, hogy orvosi tanácsra kénytelen volt sürgősen hazautazni. Ezzel azonban nem ért véget a Diderot-Katalin-história.

Hazatérve Párizsba, folytatta megszokott életét. Ez az élet egyrészt következetes és szívós munka volt. Sok időt vett el az Enciklopédia is, de mellette tanulmányok, kisebb-nagyobb szépirodalmi művek ültették íróasztalhoz. Másrészt hihetetlenül rendetlen volt az élete. A pénzzel sohase tudott bánni. Valamikor megnősült, gyermekük is született, de a házasság elszürkült, elunalmasodott, szétváltak, évek óta nem is látta családját, de ha nagyobb pénzre tett szert, kötelességének érezte, hogy egy részét elküldje nekik. Egyébként is minden rászorulón szívesen segített. Ráadásul szenvedélye volt a könyvvásárlás, könyvgyűjtés. Óriási, megcsodált könyvtára volt, azért kellett nagy lakást tartania, hogy a könyvek elférjenek. Ebben a zűrzavaros életben egyszercsak úgy elszegényedett, hogy már vendéglőre-kávéházra se telt. A váltakozó nők is sokba kerültek. Már arra gondolt, hogy eladja a nevezetes könyvgyűjteményt.

Ezt pedig megtudta Katalin cárnő, aki követeivel az ő életét is figyeltette. Szemrehányó levelet írt, szinte felelősségre vonva, hogyha pénzzavarban van, miért nem fordul legjobb barátnőjéhez. Azonnal írja meg, mennyire lenne szüksége. Diderot kedves-hálás hangon válaszolt, kifejtve, hogy valamirevaló férfi a neki kedves nőktől nem kér és nem fogad el pénzt. Erre Katalin a legtapintatosabb és legszellemesebb megoldást találta. A párizsi orosz követ megjelent Diderot-nál és a szentpétervári udvar nevében megvásárolta az egész könyvtárat, a lakást is, s a kapura kikerült a felirat, hogy „Oroszország császárának párizsi magánkönyvtára”. - Közölte Diderot-val - a nagy vételárat kifizetve, hogy a lakás ettől fogva Katalin cárnőjé, a könyvtár cári könyvtár. A cári udvar könyvtárigazgatónak kinevezte Diderot-t, akinek ugyanitt szolgálati lakás jár. - Tehát ott lakhatott továbbra is, s könyvtárának, amely most már cári könyvtár volt, igazgatója lett. És ha nagy ritkán Párizsban járó orosz nagyúr még könyvet is kért kölcsön, szívélyesen kiszolgálta.

Ezzel élete mindhaláláig anyagilag rendezve volt. Zavartalanul folytathatta sokféle munkáját, évek munkájával befejezhette az Enciklopédiát. A tudósok, írók, költők vezéralaknak tekintették. És ha szépirodalmi fő műve, *„Az apáca”* életében nem is jelenhetett meg, Voltaire és Rousseau mellett már ő volt a harmadik fő alak. Stílustörténetileg is ő jelezte a felvilágosodás szépirodalmi harmadik irányát. Hiszen Voltaire mint író-költő-drámaíró a nagy múltú francia klasszicizmus fegyelmezett folytatója volt, legforradalmibb eszméit is a hagyományos formarendben fejezte ki. Rousseau a készülődő romantika előfutára lett, benne a szentimentalizmus első klasszikusa. Mellettük Diderot regényeivel és egyéb szépirodalmi műveivel - anélkül, hogy akár ő, akár bárki tudta volna - az évtizedekkel később meginduló polgári realizmus szellemi előkészítője lett. Balzac és Stendhal a következő század első negyedében elsősorban Diderot-nak volt a folytatója.

GOTTHOLD EPHRAIM LESSING

(1729-1781)

A felvilágosodás szelleme Angliában, az angol polgári forradalom befejeztével, a XVII. század vége felé bontakozott ki, de Franciaországban a polgári forradalom szellemi előkészítőjeként a XVIII. században kezdődött, és onnét terjedt szét úgyszólván egész Európára. Stílustörténetileg mindenütt a klasszicizmust folytatta és fordította ellenkező irányba, előkészítve a romantikát, amelyben már benne lappangott a realizmus igénye. Ahová átterjedt a társadalmi fejlődés folytán a felvilágosodás szelleme, ott sajátos nemzeti változatot alakított ki. A német felvilágosodásnak ugyanúgy megvolt a sajátos jellege, mint a csaknem párhuzamosan kialakuló magyar, orosz, skandináv, olasz felvilágosodásnak. Sajátos, de véletlennek mégsem mondható időbeli egybeesés, hogy a német felvilágosodás szépirodalmát megkezdő és ösztönző dráma, Lessing *„Emilia Galotti”*-ja és a magyar felvilágosodás indító-ösztönző műve, Bessenyei *„Ágis tragédiája”* ugyanabban az évben - 1772-ben - lát napvilágot. A magyar testőr és a német dramaturg aligha tudhatott egymás létéről. De Voltaire bölcsessége és hozzá Diderot dramaturgiája mindkettejük számára szellemi mozgatóerő és eszmei megalapozás volt. Ahogy nálunk Bessenyeivel, úgy a német irodalomban és gondolkozásban Lessinggel valami kezdődik. - A német irodalomban, kultúrában, szellemben ez a kezdődő új a „német felvilágosodás”, amit gyakrabban „német klasszicizmusnak” neveznek: Goethe és Schiller kora ez. Lessing a máig érvényes esztétika és dramaturgia kezdete, a világirodalmi jelentőségű német drámairodalom elindítója. Amihez ért, az kultúrtörténeti kezdetté erősödött.

Apja hitbuzgó evangélikus pap volt. Innét a fiú áhítatos kettős keresztneve. Hiszen ezt a fiút már bölcsőjében papnak szánták. Az egyetemen is teológushallgatónak indult. De akkorra már sok mindent összeolvasott és összetanult, hogy érdeklődése többféle hivatás közt tétovázzék. A papoknak kötelező görög-latin-héber nyelveken kívül olvasott franciául és angolul is. Nemcsak Voltaire-t és Diderot-t, de az angol előkészítőket, Locke-ot és Shaftesburyt is áttanulmányozta. A teológiáról előbb az orvosi karra iratkozott, a természettudományokban akart elmélyülni. De hamarosan felismerte valódi érdeklődését és hivatását, és ekkor már filozófiai karon folytatta tanulmányait, s a bölcseleti tárgyak mellett a szépirodalom klasszikusaiban s velük az irodalom tudományában igyekezett elmélyülni. Előbb Lipcse híres egyetemét látogatja, de azután Berlinbe költözik, mert ott kezd kialakulni az irodalmi élet központja. Ott ismerkedik meg Mendelssohn Mózessel, aki hamarosan jó barátja és eszmetársa lesz. Mendelssohnt is papnak szánták (persze zsidók lévén, zsidó papnak, rabbinak), de ő, akárcsak Lessing, előbb az orvostudomány, majd a filozófia felé fordult. Ketten együtt lesznek a német esztétika alapvetői. Ráadásul Mendelssohn az, aki szakít azzal a hagyománnyal és csökönyös divattal, hogy a tudományos jellegű tanulmányokat latinul vagy franciául kell írni. Nagy hatással lesz a fiatalabb nemzedékre, hogy németül írjanak. Lessing esztétikai tanulmányainak sikere pedig német elmélkedésre és német fogalmazásra ösztönzi az egész német irodalmat.

Lessing az írást hivatásnak tekinti, ebből igyekszik megélni is. Előbb újságokba ír, főleg kritikai és dramaturgiai tárgyú cikkeket. Majd Hamburgban az ottani híres színház dramaturgja lesz, színházi folyóiratot indít, ezt szerkeszti, sőt cikkeinek java részét is maga írja. Ezekből a cikkekből és kritikákból áll össze nagy esztétikai szakkönyve, a *„Hamburgi dramaturgia”* - mindmáig a kritikai irodalom egyik fő klasszikusa. A hamburgi színház azonban csődbe jutott, s ekkor - hogy nyugodtan élhessen, gondolkodhasson és írhasson - egy vidéki város könyvtárához szegődik könyvtárosnak. De ekkorra már neves színpadi szerző, nagy hatású esztéta, még ironikus hangú verseit is sokan kedvelik.

Apróbb, még jelentéktelen színpadi műveket már korábban is írt, de csak amikor elmélyül a dramaturgia problémáiban, akkor érkezik el azokhoz a komoly színpadi művekhez, amelyek döntő hatással lesznek az egész német klasszicizmus drámairodalmára.

Lessing dramaturgiai gondolkodása Diderot megismerésével kezdődik. Diderot dialógusokban írt elmélkedései a színházról, színészi munkáról, a drámák szerkezetéről volt az első nagy hatású hadüzenet a francia klasszicizmus ellen. Voltaire legharciasabb drámái is abban a hagyományos, merev formában jöttek létre, amelynek Corneille és Racine volt a mestere és Boileau az elméleti diktátora. Diderot elavultnak és értelmetlennek ítélte a szigorú klasszicista formát. Értelmetlennek mondta, hogy minden drámában versben beszélnek a szereplők. (A vígjátéki dialógusokat a reneszánsz óta prózában is lehetett írni, de komoly hangú színpadi műnél kötelező volt a verses forma.) Továbbá Diderot kifogásolta, hogy minden színpadi darabnak régebbi korban és távoli vidéken (országban vagy városban) kellett játszódnia. Diderot meghirdette az „itt és most" (latin műkifejezéssel „hic et nunc") elvét. És az egyik legfontosabb felismerése az volt, hogy az Arisztotelész óta törvénynek elfogadott kettősség - hogy ti. a dráma kétféle lehet: tragédia vagy komédia - valójában már azelőtt sem volt érvényes. Van egy harmadik lehetőség, a „komoly dráma" (dráma sérieux), amelyet „középfajú drámá"-nak is nevezünk, manapság „színmű"-nek mondunk. - Maga Diderot példaadásul írt néhány, az akkori jelenben, Párizsban játszódó komoly, de nem tragikus kimenetelű, végig prózai színdarabot *(„A családapa", „A törvénytelen fiú").* Ezeknek ugyan nem volt nagy színpadi sikerük, de igen ösztönző hatásúak voltak a színpadi szerzőkre. Lassing dramaturgiai elmélkedéseiben Diderot színházi igényét folytatta. Helyeselte azt is, hogy a „középfajú drámá"-val megszűnt Arisztotelész kettős felosztásának merevsége. De kevesellte ezt az árnyalást, és tovább tagolta a műnemtípusokat. A tragédiánál megkülönböztette a „történelmi tragédiát" és a „polgári szomorújáték"-ot. A középfajú drámánál nemcsak a tragikomédiát különítette el, de azt is vizsgálta, hogy a komoly hang a tragédiához vagy a komédiához van-e közelebb. A vígjátékoknál pedig megkülönböztette a vádló nevettetést, a szatírát és a megbocsátó bohózatot. A helyzetkomikumot megkülönböztette a jellemkomikumtól. A dramaturgia mindmáig ezekkel a fogalmakkal él.

Esztétikai munkásságában legfontosabb műve a *„Laokoon"* című tanulmány, amely az irodalmi és a képzőművészeti szépség különbségével foglalkozik. Tőle származik az időbeli (irodalmi, zenei) és a térbeli (festészet, szobrászat) szépség megkülönböztetése. És ha a modern esztétika és dramaturgia kezdeteit Diderot munkássága jelenti, a mindmáig érvényes szakirodalomnak Lessing az alapvetője.

Nagy hatású drámai műveit ezeknek a tudományos elemzéseknek az átgondolásával építette fel. A „polgári szomorújáték"-ra a *„Miss Sarah Sampson"* című családi drámával adott példát. Ez Angliában játszódik, mivel Lessing úgy vélte, hogy ott fejlettebb polgári élet van. De ez a mű olyan hatású volt, hogy Schillernél az *„Ármány és szerelem"* családi drámája már német környezetben játszódik. És kétségtelen, hogy Lessing eleve döntő hatással volt Schillerre. A *„Miss Sarah Sampson"* már prózai dialógusokból áll. És prózai játék a *„Minna von Barnhelm"* című vígjáték, amely az akkor is, azóta is többször fölmerülő német problémát, a politikai megoszlást teszi kritika tárgyává. Itt egy derék bajor leány és egy nem kevésbé derék porosz katonatiszt szerelméről van szó. Amíg a szerelmük megvalósulhat, a boldog kibontakozásig a politika és a közigazgatás akadályait kell legyőzniük. Nem csoda, hogy ezt a vígjátékot különböző korszakokban újra meg újra felújították Németországban.

De legszebb, legjelentékenyebb drámája a *„Bölcs Náthán".* Ez jambikus formában írt verses dráma. A keresztes háborúk korában játszódik. Eszmei mondanivalója a vallások - kereszténység, zsidóság, iszlám - egyenjogúsága. Igazi komoly hangú, jó kimenetelű középfajú dráma. Hőse az okos, békességteremtő zsidó: Náthán. Ezt a kitűnően jellemzett alakot barátjáról és filozófustársáról, Mendelssohn Mózesről mintázta. - A német antiszemiták sohase

tudták Lessingnek megbocsátani, hogy Mendelssohn a barátja és leghíresebb drámahősének mintája volt. De az bizonyos, hogy ők ketten voltak az előharcosai a német nyelvű szakirodalomnak.

Lessing hatása nemcsak a német irodalomra általános, Európa egészében érezhető esztétikájának és dramaturgiájának továbbélése. Még a francia irodalomban is, amelyet pedig szinte kárhoztatott, a legjobb kritikusok és esztéták megszívlelték nem egy észrevételét. De elméleti írásain túl drámái is nyomot hagytak a következő nemzedékeken. Az egész német klasszicizmus, tehát Goethe is, Schiller is tanítványként folytatta, amit ő kezdeményezett. Legszélesebb körű hatása azonban Shakespeare utóéletében található. Az egész Európában ízlésbeli parancsnak tekintett francia klasszicizmus, Boileau esztétikája, Corneille és Racine gyakorlata olyan megszokott szabályrend volt, hogy még a felvilágosodás szellemi vezére, Voltaire is irányadónak tekintette. A német színházak el sem fogadtak olyan drámákat, amelyekben nem ez a formarend érvényesült. Lessing egyik legfőbb küzdőtere a francia klasszicizmus elleni harc volt. Ő a dráma felszabadulását Shakespeare követésében látta. És az ő kezdeményezése termő talajra talált. Az azóta is mindenütt érvényesülő Shakespeare-kultusz ővele és őáltala kezdődik és tart azóta is.

A mi kritikánk és színházi gyakorlatunk is vele kezdődik. Kölcsey, Bajza, Vörösmarty, majd a XIX. század második felében Gyulai és Péterfy elsősorban Lessingtől tanult, őt folytatta a mi körülményeink között. Híres drámái, drámaelemzései, esztétikai és dramaturgiai értelmezései mindmáig élnek. Ma is tanítómester.

BEAUMARCHAIS

(1732-1799)

Ezt a különös nevet, Beaumarchais, ami francia nyelven „szép üzlet”-et vagy még inkább „jó üzlet”-et jelent, a jó humorú XV. Lajos király adta nemesi névként Pierre Augustin Caronnak, amikor sikeres üzletemberként lovagi rangra emelte. Akkor a monsieur Beaumarchais-vá nemesedett Caron mester sok mindenről volt nevezetes, csak arra nem gondolt senki, hogy színjátékokat is fog írni, és éppen ezzel lesz halhatatlan. És amikor idővel világszerte ünnepelt színpadi szerző lett, általában már elfeledkeztek róla, hogy mesteri órásnak indult, zenélő órák keresett szakembere volt. Egyszeriben foglalkozást és életmódot változtatott és megbecsült lant- és hárfaművész, a király unokáinak zenetanára lett, hogy hamarosan merész üzletemberré váljék, aki egy időre börtönbe is kerül hivatalnokok megvesztegetéséért. A börtönben azonban írt egy mulatságos önéletrajzot, amelyben pontos névvel és címmel felsorolta azokat az állami főtisztviselőket és főbírákat, akik elvárták tőle, hogy vesztegesse meg őket. Ez a mű - *„Beaumarchais úr emlékirata”* címen - eljutott a királyig, hiszen ő maga küldte el egy megfizetett börtönőrrel az uralkodóhoz. Botrányos sikere volt. Neki azonnal megkegyelmeztek, mint a korrupciók leleplezőjének. Egy miniszter és néhány főbíró öngyilkos lett, nagyurak egész sora került börtönbe.

És csak ezek után kezdett színdarabokat is írni. De ennek is regényes előzménye és nagy irodalmi hatása lett. Már híres íróként lett hajóskereskedő, fegyvercsempész, egy ideig még kémkedéssel is kockáztatta az életét.

Hol tönkrement, hol dúsgazdag volt, pompás hintói és drága szeretői voltak. Rég megfeledkezett arról, hogy egykor meg is nősült. Hol lángeszű kereskedőnek, hol veszedelmes szélhámosnak tartották. Barátságban volt az udvarral is, a forradalmat előkészítő felvilágosodottakkal is. Diderot őt kérte fel, hogy a készülő enciklopédiában írja meg az óra és az órás címszavakat, a hárfa- és a lantkészítés műszaki tudnivalóit és a vesztegetés jogi fogalmáét. Vígjátékai - a két Figaró-komédia - után a forradalom előkészítőjének tartották, de amikor kitört, ő mindenesetre vagyonával együtt emigrációban várta ki a veszélyes kor végét. Németországban lett üzletember. Mire a nagy forradalmárok kiirtották egymást, ő világhíres író és nagy vagyonú üzletember volt. Így költözött haza, amikor már Napóleon állt a hadsereg és az állam élén, és már készült a császárságra. Otthon halt meg nagy közmegbecsülésben 67 éves korában. Egyik vígjátékából Mozart készített halhatatlan operát, másik vígjátékából pedig Rossini. Goethe nem is tagadta, hogy egyik nevezetes drámájának Beaumarchais volt az ihletője. Végigszaladni élete fő mozzanatain, felér egy izgalmakkal és mulatsággal teljes kalandregénnyel.

Úgy kezdődött tehát, hogy egy nevezetes órásmester fia és tanítványa volt. Hamar kitűnt tehetségével és leleményességével. Zenélő óráit drága pénzért vásárolták. Ezek készítéséhez alapos zenei műveltséget szerzett. Hamarosan lantművésznek is elismerték, aki a húrok pengetéséhez igen szép hangon énekelte a maga készítette szerelmes vagy gúnyolódó verseket. El is határozta, hogy királyi udvari muzsikussá emelkedik. Ehhez mindenekelőtt udvarlási képességét használta fel. Igen szép fiatalember volt, szellemes társalgó, érzelmes vallomásokkal kábította a nőket. A terve pontos volt. Megismerkedett a királyi udvar főszakácsnőjével, aki nem volt olyan idős, hogy ne lehetett volna belészeretni. Az órás fia hamarosan a szép szakácsnő szeretője lett. Megfogadta, hogyha a szerelmes asszony kijárja, hogy a király előtt mutassa be lanton vagy hárfán művészetét, akkor ő feleségül veszi a szakácsnőt. Ezt elintézni nem is volt nehéz. A szakácsnő mindig megjelenhet a király előtt. Le is borult előtte és elmondta, hogy csodálatos szerelme feleségül veszi őt, ha őfelsége kegyesen meghallgatja

lant- vagy hárfajátékát. XV. Lajos jó humorú ember volt, egy ilyen játékba szívesen belement. Maga elé hívatta tehát Caron mestert, és unokái körében hajlandó volt meghallgatni, hogyan játszik hárfán az órás fia. Tetszett is, meg is kérdezte, mi lenne a kívánsága. Ő pedig azt kérte, hogy a királyi unokák zenetanára lehessen. Ezt nem volt nehéz teljesíteni. Az unokák - köztük a későbbi tragikus sorsú XVI. Lajos - ettől kezdve zeneórákat vettek az igen kellemes modorú, okos és szellemes muzsikustól. Ő pedig oltár előtt, násznagyok jelenlétében feleségül vette az ettől kezdve Caronné asszonynak nevezett szakácsnőt, akit hamarosan úgy elhagyott, hogy soha többé még csak nem is találkoztak. A királyi tanítványok pedig nagyon kedvelték zenetanítójukat, hiszen az órák kellemes csevegéssel, tréfálkozással teltek, gyakran el is maradtak. Az udvarban már otthonos fiatalember felvette a tekintélyes fizetést, és főleg az udvar hölgyeivel foglalkozott. Nem is hiába. A király mosolyogva vette tudomásul, hogy a hárfázó órás milyen szerelmi forgalmat bonyolít le. De azt már kevesen tudták: az udvari körökben olyan hírekhez is hozzá lehetett jutni, hogy melyik földek kerülnek kisajátításra. Ezt pedig közölte egy merész bankárral, aki azonnal olcsón megvásárolta a hamarosan drágán kisajátított birtoktestet. A hasznon egyenlő arányban osztoztak. A bankár azonban úgy könyvelte el a muzsikusnak kifizetett összeget, mintha kölcsön adta volna. Így azonban belekerült az üzleti életbe, a maga hasznára vett és eladott mindenfélét, és azzal szórakoztatta a királyt, hogy elmesélgette neki a ravasz üzleti fogásokat. XV. Lajos jól mulatott udvari muzsikusa üzleti ügyességén, kedvelte gyakori kiszólását egy-egy üzlet kapcsán, hogy ez „jó üzlet", azaz *„beaumarchais"*. Hogy előnyösebb helyzetet szerezzen az üzletfelek között, arra kérte őfelségét, hogy emelje lovagi rangra. Lajos szívesen tett eleget a könnyen teljesíthető kérésnek, és sajátos szellemességgel ezt a „Beaumarchais"-t adta nemesi díszítő névnek. Tetszett ez a jutalmazottnak is, ettől kezdve általában így nevezte és neveztette magát. Később ezt írta irodalmi műveinek címe alá.

Történt azonban, hogy Beaumarchais húga, aki bátyjával együtt nemességre emeltetett, egy előkelő társaságban megismerkedett a spanyol király követével, Clavijo gróffal. Az ismeretség szerelemmé mélyült, és a francia kisasszony a spanyol nagyúr szeretője lett abban a biztos tudatban, hogy a spanyol úr feleségül veszi. Ennek az előkelő rokonságnak az egész család örült volna. A követ úr azonban hazautazott, és még el is magyarázta Beaumarchais kisasszonynak, hogy otthoni törvényei szerint nem házasodhat náluk kevésbé előkelő családba. - A most már lovagi rangú fivér egész családját érezte sértve. Elégtételt akart venni. El is utazott Spanyolországba, meg is találta Clavijo grófot és kihívta párbajra. A válasz úgy meghökkentette, hogy még politikai világszemléletét is megváltoztatta. Clavijo elmagyarázta, hogy egyetért a sértettekkel, de ők is megérthetik, hogy egy olyan arisztokrata, aki 32 arisztokrata őst tud igazolni, nemhogy egy első nemzedékes nemesleányzót nem vehet feleségül, de párbajozni sem állhat ki egy nála alacsonyabb rendű emberrel. Beaumarchais-ék pedig alig tegnap kapták a nemességet. Viszont belátja, hogy a sértett fivérnek igaza van, lelkifurdalása is van, mert nem vette feleségül azt a leányt, akibe komolyan szerelmes. Ezzel átnyújtotta kardját és felszólította Beaumarchais-t, hogy szúrja le őt. Még írásban is hajlandó igazolni, hogy joga van megölni húga csábítóját.

Beaumarchais szédülve hagyta el a Clavijo-palotát, sietett haza Párizsba és egy érdekes, mozgalmas vallomásban megírta sérelmüket, a párbajra hívást, az elképesztő választ, nevükön nevezve mindazokat, akiknek valami közük is volt a történethez. Ez a vallomás *„Utazás Spanyolországba"* címmel jelent meg és könyvsiker lett. A szerző azonban nem elégedett meg ennyivel. Amióta Diderot-t ismerte, foglalkoztatta a polgári középfajú dráma. Most családi történetüket alkalmasnak tartotta egy Diderot javasolta, jelenben játszódó, prózai középfajú dráma megírására. Itt nem nevezte nevükön a személyeket, húgának is az „Eugenie" nevet adta és színre léptetett egy derék polgárt, aki feleségül vette végül a szégyenbe jutott nemeskisasszonyt. - Hogy valóban mi volt a szégyenbe jutott leány további sorsa, ezt

ma már talán senki se tudja. De a róla szóló *„Eugenie”* című színmű sikeres volt. Diderot maga se tudott hatásos középfajú drámát írni, az első sikerült Diderot javasolta színmű Beaumarchais első színpadi műve, az *„Eugenie”*. Ez elkerült Németországba, ahogy elkerült az *„Utazás Spanyolországba”* is, s Goethének úgy megtetszett a történet, hogy megírta drámának. A hiteles neveket is megtartotta, csak a németül nehezen kimondható Clavijo nevet módosította Clavigóra. Máig is ezen a címen adják ezt a kitűnő színjátékot. Bemutatójakor Beaumarchais éppen Németországban járt, és elment az előadásra. Meglepve vehette tudomásul, hogy a színpadon ő maga jelenik meg, és a spanyol nagyúr szóról szóra azt mondja, amit a vallomásban ő megírt. Előadás után fel is ment a színpadra, a színfalak mögött bemutatkozott Goethének. Többet ugyan nem találkoztak, de kölcsönösen elragadtatva beszéltek egymásról. A következő években Beaumarchais népszerűsítette Goethét Franciaországban, Goethe népszerűsítette Beaumarchais színjátékait Németországban.

Az *„Eugenie”* sikere után a szerző már tervezte a következő színjátékát, a Spanyolországban, spanyol urak és spanyol szolgák körében játszódó *„Sevillai borbély”*-t, de ennek megírására sokáig kellett várnia. Az történt ugyanis, hogy a szerző bankártársa meghalt. Az a rengeteg pénz, amit Beaumarchais-nak adott, üzleti könyveiben mint kölcsön szerepelt. A bankár örökösei ennek alapján egész vagyona elvesztésére ítélték. A tönkrement alperes fellebbezett és előadta, hogy ez a vagyon a közösen elkövetett vesztegetésekből, titkok elárulásából származott. A bankár volt a valódi bűnös, ő maga csupán bűntárs. Erre azután büntetőügy lett a családi civakodásból, és Beaumarchais-t börtönre ítélték. A börtönben pedig igen rövid idő alatt megírta nagy szenzációt keltő következő önéletrajzi művét. Címe a már említett *„Beaumarchais úr emlékiratai”*. - Arról szól, hogy a már halott bankár és ő hosszú évek alatt melyik főtisztviselőt, melyik bírót, melyik udvari embert mennyiért vesztegette meg. Mindenkit a nevén nevezett, megjelölte rangját. Jogtörténeti szenzáció volt az a büntetőper, amely az óriási korrupció leleplezése következtében megrendítette a közigazgatást. A szerző eleve gondoskodott arról, hogy az emlékirat eljusson a király kezébe is. És a sok tragédiával, még több kárörömmel járó botrány jól mulattatta őfelségét. Kegyelmet adott a most már íróként ismert zenetanárnak. A bíróság pedig úgy ítélt, hogy az örökösöknek nincs joguk a nagy pénzekhez. Mindent vissza kellett adni Beaumarchais-nak. Tehát megint gazdag volt, már meg is írhatta a tervezett vígjátékot.

XV. Lajos, a király azonban meghalt. Nagyon öreg volt már, de a halál oka a váratlanul Párizsra törő feketehimlő, amely a királyt se kímélte. Utódja a trónuson legidősebb unokája, a végül oly szerencsétlenül járt XVI. Lajos lett, Beaumarchais egykori tanítványa. Ő ugyan nem ment vissza az udvarhoz, hozzászokott a nagy és kalandos üzletekhez, a király azonban mindig szeretettel gondolt rá és szívesen látta az udvari események idején. Megírhatta tehát Almaviva gróf és a szép polgárleány, Rozina szerelmét. Az előítéleteket kijátszó, talpraesett borbély, Figaro segíti diadalra a szerelmet. Nagy vígjátéki hagyomány volt a gazdáinak segítő okos szolga vagy egyéb közember. Már az ókori latin vígjátékokban is gyakori, a francia bohózatokban, leghatásosabban Tabarin tréfáiban fordul elő. Molière is innét merítette Scapin és a többi okos cselédember történetét. Ennek a hagyománynak csúcsa, legművészibb változata Figaro. A színház azonban megijedt a szolgaember szabadszájúságától, urakat bíráló hangjától. A vígjátékot nem akarták bemutatni. Erre a szerző elment egyenest a királyhoz, elpanaszolta sérelmét, és Lajos anélkül, hogy akárcsak beleolvasott volna, a kéziratra ráírta, hogy „előadandó”. XVI. Lajos világéletében könnyelmű, felületes, a problémákra oda se figyelő ember volt. De a királyi szó parancs. A *Sevillai borbély*t bemutatták, és nagy siker lett.

A szerző üzletelő szenvedélyének élhetett. Rájött, hogy a fegyverkereskedés igazán jó üzlet. Amerikában pedig javában folyt a szabadságháború. Korlátlanul szükség volt fegyverre, és volt pénzük fegyvervásárlásra. De az angolok vesztegzár alatt tartották az amerikai partokat, nehogy fegyvert szállítsanak a felkelőknek és gyapotot vásároljanak tőlük. Beaumarchais

azonban kitanulta a csempészés mesterfogásait is. Hajórakományszámra szállította a fegyvereket és lőszereket Washington seregének. Rosszakarói azt is mesélték, hogy egyszerre adott el fegyvert a felkelőknek is, a gyarmatosító angoloknak is. De ez nyilván rágalom. Mint ahogy rágalom volt az is, hogy hajóin élő árut is szállított, Afrikában összefogott négereket adott el rabszolgáknak. - Azt is suttogták, hogy olykor kém is volt. Ez talán lehetséges is, de akkor már annyira egyértelmű volt, hogy az elnyomottak mellett áll, hogy gyalázatos üzleteket nem volt hajlandó kötni. Ám a tisztességes üzletnek alaposan megkérte az árát. Mikor a hajózó kalmárkodás után hazatért Párizsba, ott már nagyon feszült volt a helyzet. Jól érezte ezt a vígjátékíró. Folytatta Figaro komédiáját, megírta a *„Figaro házasságá”*-t. Ez indulatosan arisztokrataellenes komédia, Figaro monológjai egyenest lázítóak voltak. A színház nem is akarta bemutatni. A szerző azonban megint elment a királyhoz. Elpanaszolta, hogy itt a folytatása annak, amit maga Lajos engedélyezett. Lajos persze most se olvasott bele, most is ráírta a kéziratra, hogy előadható. Elő is kellett adni, de a rendőrség már a harmadik felvonásnál tudta, hogy ez a forradalom hangja és az előadás végén már fegyveres őrség várta a szerzőt. Vitték is egyenesen a börtönbe. Onnét írhatott csak a királynak. A könnyelmű Lajos pedig elnézte kedves volt tanítójának a rakoncátlankodást. Azonnal kieresztette a forradalom idézőjét. Ő pedig felismerte, hogy itt a veszedelem. Igaz, ő siettette a forradalmat, de mit lehet tudni, mi lesz, ha ki is tör a forradalom. Hamar pénzzé tette egész vagyonát, és időben, amikor még lehetett, meg sem állt a német határig. És már Hamburgban tudta meg, hogy a forradalom odahaza ki is tört.

Nem is ment haza, amíg a forradalom ki nem véreztette saját magát. Előbb a Direktórium teremtett nyugalmat, szüntette meg a kivégzésáradatot. Majd Napóleon mint az állam élén álló „első konzul” a császárságot készítette elő. - Ez időre Beaumarchais hazatért. Gazdag ember volt, de már túl a hatvanadik évén. Nyugalomban akart élni, és már lehetett nyugalomban élni. Írt ugyan még két színjátékot. A Figaro témát kibővítette trilógiára *„A bűnös anya”* című színművel. Nem volt igazi vígjáték, nem is volt soha sikere, inkább olvasmány lett irodalomkedvelők számára. Végső színműve a *„Két barát vagy a lyoni üzlettársak”*. Érdekes játék, az üzleti élet furfangjainak és csalásainak leleplező komédiája. De ez is inkább olvasásra, mint előadásra való. - És 1799-ben, 67 éves korában halt meg. Ekkor már nemzeti büszkeség és világirodalmi klasszikus volt. - Két Figaro-komédiája prózában is, operaként is halhatatlan színpadi alkotás.

JOHANN WOLFGANG GOETHE

(1749-1832)

Nevét később Johann Wolfgang von Goethének mondta és írta. A Majna-parti Frankfurtban született polgárfiú, amikor már weimari kegyelmes úr volt, kedvtelve hangsúlyozta maga szerezte nemességét. Életében, életvitelében is szívesen alkalmazkodott a feudális életformákhoz, tetszetős külsőségekhez, holott életművével a feudalizmuson túllépő polgáriságnak világviszonylatban is legnagyobb hatású kifejezője volt.

Goethe könyveinek véghetetlen sora mintha magát az egész világot akarná megfogalmazni versben, prózában, lírában, szépprózában, drámában, elmélkedésben, természettudományban. Volt jogász is (eredeti diplomája szerint a „doctor iuris" címet viselte), de úgy értett fizikához és anatómiához, mint a szaktudósok. Volt pénzügyminiszter és volt színigazgató. Ha csak egyetlen versét, egyetlen regényét és egyetlen drámáját említjük, máris világos, hogy aki az *„Erlkönig"*-et, az *„Ifjú Werther szenvedései"*-t és a *„Faust"*-ot írta - a világirodalom leghíresebb és minden műfajban a legnagyobb irodalmi alkotóművészei közé tartozik.

Alig lépett ki a kamaszkorból, már zajos és botrányos sikerei vannak. Korábban egyszerre szidják és lelkesednek érte. Majd egész élete sikerek szakadatlan láncolata. Idősebb korában már világtekintély. Öregen a félistenek fényköre veszi körül csapodár szerelmes diákkorától késő aggastyán éveiig. De hűtlenségeinek lelkifurdalásaiból remekművek keletkeztek. Az epekedő szerelem halhatatlan lírai alkotását, a *„Marienbadi elégiá"*-t hetvennégy éves korában írta. És közel volt nyolcvanadik születésnapjához, amikor a Faust végső soraival hitet tett a testet-lelket felemelő örök nőiség mellett.

Életművében tökéletes egységre talált a franciáktól tanult felvilágosodás, az ókortól tanult klasszicizmus, a német múltból és az akkori német jelenből megértett történelmi haladás - a feudalizmusból a polgáriságba és a bontakozó természettudományos gondolkodásba. Személyében testesíti meg a világhatású német klasszicizmust, de úgy, hogy előkészíti a romantikát. Főszerepe van a líra világtörténetében is, miközben a drámatörténet egyik legfontosabb alakja, hiszen egyéb remekművek mellett ő írta a *„Faust"*-ot. A regényirodalmat ezekhez mérve csekély számú művel gazdagította, de ez a néhány - a *„Werther",* a *„Wilhelm Meister"* regények, a *„Lélekrokonság"* (újabb fordításában *„Vonzások és választások"*) és az ezekhez kapcsolódó önéletrajz, a *„Költészet és valóság"* a szépprózа legfontosabb klasszikusai közt biztosítja a helyét.

Alig múlt 18 éves, amikor már hangos irodalmi botrányt kavar *„Goetz von Berlichingen"* című színpadra szánt műve. Már az is helytelenítéssel találkozik, hogy az indulatokkal teljes drámai mű személyei prózában és nem versben beszélnek. Ebben a XVIII. században Diderot és nyomában néhány francia szerző javasolja is, gyakorolja is a prózában írt komoly hangú drámát. Erre a reneszánsz és a rá következő barokk stílusdivatban volt már példa, de csakis vígjátékok esetében. (Machiavelli, majd Molière és Goldoni prózai vígjátékai már ismertek és elfogadottak voltak.) A tragikus vagy akár csak komoly hangvételű drámák esetében a prózai megoldás még Franciaországban is igen ritka volt, német földön meg egyenest botránykeltő. De néhány írói-költői szándékú fiatalember, főleg egyetemisták körében fejlődő törekvés lázadó szándékkal csak azért is prózában fogalmazott drámákat - általában színpadi horrorjátékokat, múltban játszódó lovagdrámákat. Ezek a fiatalok egy rövid, de nagy hatású korszakot nyitottak a német irodalomban. Stílusirányukat „Sturm und Drang"-nak nevezték. (Magyarra talán „Viharzás és indulat" névre fordíthatjuk.) Az egyszerre jogot, matematikát és nyelvészetet tanuló egyetemista Goethe ez időben e körökhöz tartozott. És a lázongó fiatalság

stílusigénye szerint írta meg *„Goetz von Berlichingen”* című vérgőzös drámáját a „Harminc-éves háború” egyik kalandorhőséről, az önsorsrontó indulatos zsoldosvezérről. Ebben a személyek nemcsak prózában szitkozódnak, de olyan szavakat is használnak, amelyek - ahogy akkor mondták - nem tűrnek nyomdafestéket. A kimondott drámacím: *„Goetz von Berlichingen”* még manapság is a német nyelvben azt jelenti, hogy valami nagy trágárságot mondanánk, s ezt jelezzük a Goethe-dráma botránykeltő címével.

Csak ifjak műkedvelő társasága merte bemutatni, de az is olyan botrányt keltett, hogy szabványos színpadon azóta is csak a következő évszázad naturalistái közül a legmerészebbek tűzték műsorra, de ezek is rövid ideig játszották. Könyvben ugyan megjelent, mindig sokan vásárolták, de mindig a pult alatt árusították. Goethét pedig néhány évig mint trágár írót (ma úgy mondanók: pornószerzőt) tartották számon. De rövidesen még nagyobb volt a közfelháborodás. Még 25 éves sem volt, mikor megírta első regényét: *„Az ifjú Werther szenvedései”*-t. Ő maga egy téves diagnózis következtében halálos betegnek hitte magát, szülei otthon tartották, ágyban kellett feküdnie, ott pedig eljátszott a közeli halál gondolatával, öngyilkosságra is gondolt, éjjeliszekrényén töltött pisztolyt, mérgezett hegyű tőrt és egy üvegcse gyorsan ölő mérget tartott. De nem ő lett öngyilkos, hanem megírta egy öngyilkos fiatalember útját a reménytelen szerelemtől és reménytelen hivatali előmeneteltől az öngyilkosságig. Mire a regény nyomdába került, szerzőjének már kutya baja se volt. A megjelent könyv pedig előbb botrányokat váltott ki, majd világsiker lett. A botrány oka az volt, hogy a *„Werther”* divatos olvasmány lett a szerelmes ifjúság körében, és állítólag magnövekedett a szerelmi bánatban öngyilkosságot elkövető ifjak száma. Előbb csak német földön, de hamarosan Európa-szerte. Goethét mindenfelé azzal vádolták, hogy öngyilkosságra buzdítja az ifjúságot. Ez nyilván túlzás, de az bizonyos, hogy az éppen világdivattá árult szentimentalizmusnak egyik leghatásosabb és legszebb darabja lett. Ahogy a legkorábbi *„Goetz von Berlichingen”* a sokkal később divatos romantika egyik előkészítője volt, a *„Werther”* az éppen kivirágzó szentimentalizmus - a programszerű érzelmesség - legfontosabb mintadarabjának számít már hamarosan megjelenése után. Goethe még nem döntött, melyik irányba találjon megfelelő élettartamot. Mint színpadi szerző, mint regényíró és néhány versével mint sikeres költő már nyilvánvalóvá tette, hogy fontos és sikeres íróember, de még nem tudta, hogy jogi diplomájával, óriási matematikai és nyelvészeti tudásával mihez is kezdjen, amikor egyszeriben miniszter lett belőle.

Különös játéka volt a sorsnak, hogy az egyetemen évfolyamtársa és ivócimborája volt a Weimari Nagyhercegség trónörökösének. Példaszerű volt, hogy érett korára milyen mértékletes volt evésben-ivásban. De az egyetemista társaságban versenyre kelt az előkelő, de felettébb italos diáktársakkal. Részt vett zajos utcai botrányaikban is. Ezek a hol államférfinak, hol professzoroknak készülő ifjak jól ismerték képességeit, hamar megszerzett jogi ismereteit, a pénzügyekben való biztos tájékozottságát, s emellett matematikai felkészültségét. Az ifjú trónörökös kitűnő emberismerőnek bizonyult, jó szakemberekkel vette körül magát, amikor apja halála után ő került a weimari trónra. Ez hamarosan be is következett, és mint weimari uralkodó meghívta udvarába Goethét is. És egész fiatalon, mögötte irodalmi sikerekkel és irodalmi botrányokkal a háta mögött egyszeriben pénzügyminiszter lett. Hivatalát kitűnően látta el, az adóügyek és a hiteljogi kérdések olyan szakemberének bizonyult, hogy újításait több német fejedelemség gyakorlata átvette tőle. De párhuzamosan a pénzügyek mellett tevékenyen érdekelték az oktatás feladatai, s még ezeknél is jobban egy színvonalas színház megteremtése. A pénzügyminiszteri székből idővel át is ült az állami intendáns székébe (ez a rang és cím nemcsak legfelsőbb színigazgatót jelentett, hanem a kultúrpolitika irányító főtisztviselőjét is). És ugyanilyen gondot fordított egy irodalmi folyóirat megindítására.

Mindehhez eszményi munkatársat talált a nála éppen tíz évvel fiatalabb Schiller személyében. Kezdetben nem is kedvelték egymást. A mindig gondosan öltözködő, fegyelmezett modorú, írásban-életben szabatosságot igénylő Goethe első találkozásukkor a feltűnően rendetlen, olykor a kötelező paróka nélkül megjelenő és ráadásul fésületlen Schillerben a sokat ivó, mértéktelenül dohányos, későn fekvő, későn kelő rendetlen embert látta. Schiller pedig az irodalompártoló pénzügyminisztert fennhéjazó főhivatalnoknak tartotta. Egy szerencsés véletlen folytán sokkal később egy társaságban úgy találkoztak, hogy már nem is emlékeztek egymásra. De beszélgetés közben rájöttek, hogy éppen egymásra van szükségük. S ekkor végre megvolt a tervezett színház, természetesen Goethe lett az intendáns-igazgatója, Schiller pedig főrendezője, hiszen hamar kiderült, hogy a legjobb színházi szakember. Amikor végre megszületett a közös folyóirat, a *„Horen”* (hórák az idő megszemélyesítői voltak a görög-latin mitológiai örökségben). Majd amikor a Weimari Fejedelemségnek, a nagy hírű jénai egyetemnek kellő felkészültségű professzorokra volt szüksége, a diplomás orvos létére irodalmi szakembernek tekinthető és kitűnően magyarázó Schiller előbb történelem, majd az irodalom- és művészettudomány (ezt nevezték nemsokára esztétikának) professzora lett. Néhány halhatatlan történelmi tanulmányt és az egész művészetelmélet tudományos alapvetését köszönhetjük mindmáig tananyagának. Sok volt a közös munkájuk egészen Schiller korai haláláig, de a közös programokat külön-külön dolgozták ki. Goethe nehezen viselte, hogy ahol Schiller ül, áll, dolgozik, ott olyan füstös a szoba, hogy kényes szem nehezen bírja. A kegyelmes munkatársat az is zavarta, hogy a legjobb munkatárs keze ügyében ott áll mindig a boros pohár vagy a pálinkás flaska. Schillert pedig egyszerűen zavarta Goethe modora, folyton szabatos úriassága. A világirodalom legjobb, legeredményesebb munkatársai voltak, de közös sikereik perceiben se jutott eszükbe tegeződni. Schiller Goethét „kegyelmes úr”-nak (Herr Exzellenz-nek), Goethe Schillert doktor úrnak (Herr Doctor-nak) nevezte. Ez volt a Goethe elvárta szabatos viszony, hiszen egyikük valóban miniszter volt, másikuk valóban orvos.

Megvalósított közös terveik azonban világhatásúak voltak. Együtt határozták el, hogy a rémtörténetekké silányult hazai ballada helyére megteremtik a magas színvonalú német balladaköltészetet. Goethe és Schiller párhuzamosan, néhány hét alatt megvalósított balladasorozata máig is a műfaj példaképe. Azután együtt, egymás mellett írták a közösen „Xeniáknak” (Vendégajándékoknak) nevezett kritikai élű epigrammákat. (Máig se derült ki, melyiket melyikük írta.) Ugyanígy előre tervezve egymás mellett írták ókori görög tárgyú drámáikat, majd történelmi drámáikat. Ezek semmiben nem emlékeztettek egymásra, de ezekkel kezdődik az a klasszikus német dráma, amely egyben előkészítője a hagyományosan hagyományok ellen forduló romantikus drámának. Goethénél inkább kirándulás a szépprózа felé, amikor regényt ír. De valamennyi regénye - és köztük önéletrajza - ilyen kirándulás a következő európai regényírás különböző jellegű kezdeményei felé. Sokkal több gondot fordít a drámaírásra. A családi élet tragédiái *(Clavigo,* a művészélet katasztrófáit példázó *Torquato Tasso)* és a történelmi drámák *(pl. Egmont)* mellett ifjúkorától izgatja a Faust-téma. Ez a reneszánsz tudósról szóló eget és földet megmozgató modern misztérium népszerű volt bábjátéknak is, vásárokon árult ponyvatörténetnek is, a klasszikus angol drámaíró, Christopher Marlowe, Shakespeare kortársa már hatásos drámát írt belőle. Goethe húsz és egynéhány éves volt, amikor megismerte és hamarosan egy vázlatos, de érdekes drámát írt belőle. Ez volt az *„Ur-Faust”* (az „ős-Faust”). De a téma nem hagyta nyugton, hosszú évekkel később építette fel azt a már-már romantikus Faust-drámát, amelyet manapság a „Faust első részé”-nek nevezünk. Majd úgy évtizedenként tért vissza hozzá, amíg alig három évvel halála előtt befejezte a Faust második részét. Az egész nagy műalkotás a magánélet, a közélet, a szenvedélyek és tudományos gondok világ-egészéről. Mindez versekben, s csaknem annyiféle versformában, amennyi a német nyelvben elképzelhető. A *Faust*ért lehet lelkesedni, lehet nem szeretni, csak azt nem lehet nem elismerni, hogy a drámatörténet egyik legfontosabb alkotása.

Az életrajza pedig példázatsorozat az emberi magatartásról. Goethe és Napóleon egyetlen-egyszer találkozott egymással. Amikor a nagy költő távozott a nagy hadvezértől, a katona környezetéhez fordult és ezt mondta: „Íme, ilyen az ember.” Nagy elismerés volt ez Goethe iránt is, az emberiség iránt is.

FRIEDRICH SCHILLER

(1759-1805)

Egész ifjan a katonaorvosnak készülő, máris a hadsereg állományába tartozó egyetemista a lelki és társadalmi forrongásokat ábrázolni kívánó Sturm und Drang stílus ízlése szerinti drámát ír *„Haramiák”* címen. Ebben nagy igazságtalanságokról, rablókká kényszerült tisztességes emberek tragédiájáról van szó. A darabot egy távoli német tájon - Szászországban - sikerrel be is mutatják, de az otthonába - Württembergbe - igyekvő szerzőt a határon elfogják. Olyan fegyelmit kap, hogy egyenest a király elé kell járulnia. A király pedig szigorúan közli, hogy rendes polgári családból származó férfi, különösen ha ráadásul tisztjelölt, nem írhat színdarabot, különösen olyat, amelyben a hatalmasokat gonosznak ábrázolják. Schillernek tehát becsületszavát kell adnia, hogy amíg a hadsereg kötelékében áll, nem ír drámát. Mit tehetne? Becsületszavát adja, jól tudva, hogy nem fogja betartani. - Néhány év múlva, már hadnagyi rangban katonaorvos egy vidéki városban. Albérletben lakik egy hősi halált halt százados fiatal özvegyénél. Szinte természetes, hogy szerelmesek is egymásba. Az albérlő igen szép szerelmes verseket ír, méghozzá tegező hangon a főbérlő asszonyhoz. Ezek meg is jelennek, fel is tűnnek, az ifjúság körében már itt elkezdődik Schiller költői sikere. De ez a hír eljut az udvarig is, és a szigorú uralkodó maga elé rendeli a költőt. Komoly hangon közli, hogy a szerelmes versekkel még nagyobb szégyent hozott a hadseregre, mint korábban azzal a drámával. Hiszen már egy orvosnak nem illik szerelmes verseket írni, nemhogy egy katonatisztnek. Férfiember - a trónus szerint - parancsol a nőknek, és nem kedveskedik neki. Ha tenné is, ezt nem tudatja másokkal. Tehát egyenes, egyértelmű parancs közli, hogy amíg katona, addig semmit nem ír, se drámát, se verset, legföljebb indulókat menetelő katonák számára. - Pedig ekkorra már titokban több drámát is írt és a már kész *„Ármány és szerelem”*-ről az a véleménye, hogy időszerű is, hatásos is, előadásra való. Hamarosan kiderül, hogy az irodalmi életben éppen bontakozó szentimentalizmus legszebb, legjobb színpadi alkotása. (Egyébként magát a „szentimentalizmus” szót is Schiller találta ki.) - Tehát választania kellett: vagy katonaorvos marad, vagy megszökik a württembergi hadseregből.

Egy éjszaka át is lépi a határt, kis táskájában megírt drámáinak kéziratával. Meg sem áll Lipcséig. Annak idején ott mutatták be sikerrel a *Haramiák*-at. Szívesen is látják, az olasz múltban játszódó *Fiesco* című tragédiáját el is fogadják hamaros bemutatásra. Az *Ármány és szerelem*-től azonban indokoltan félnek. Ez az érzelmes szerelmi tragédia maga a lázadás a feudális élet, a feudális jogrend és tulajdonképpen az egész elnyomó társadalmi rendszer ellen. - Igaz ugyan, hogy ez a dráma az egész drámatörténet egyik legsikeresebb darabja, de kezdetben ahol kísérletezni mernek vele, ott betiltják. Schiller több helyen próbálkozik, míg időleges otthonra talál Mannheimben. Az ottani színháznak egymás után két sikerdarabot ír. Ezek történelmi drámák, de nem Németországban játszódnak: *„Az orléans-i szűz”* francia tárgyú, Jeanne d’Arcról szól. Alig-alig hiteles, de hatásosan érzelmes. A másik az angol témájú *Stuart Mária,* az *Ármány és szerelem* után megint egy igazi remekmű, de a hatóságok eltűrik, mivel külföldön játszódik. Az emberábrázolás egyik nagy bravúrja az életre-halálra gyűlölködő két királynő - Mária és Erzsébet - szerepformálása. Ezek mellett már nyugodtabb az élete, érzelmes verseinek is sikere van, tervezheti nemcsak a következő műveket, hanem töprenghet azokon a kérdéseken is, melyeknek idővel egyetemi tanára lesz.

Szívesen menne már innét Weimarba, ahol Goethe miniszter is, a kultúra főintézője - intendánsa - is, otthont teremt a tudós- és művészvilágnak. A nagy tudós Humboldt fivérek, a csillogó költő Wieland is Goethe baráti köréhez tartozik. Goethe is hallott már Schillerről. De első találkozásuk rosszul sikerül. A külső rendre, tisztaságra kényes, a szavak és mozdulatok

fegyelmezettségét betartó és elváró Goethe első pillanattól idegenkedik a paróka nélkül, ráadásul hanyagul fésült hajjal, s mindehhez poros csizmával elébe lépő Schillertől, akiről már hallotta, hogy dohányos ember, kedveli a szeszes italokat, hajnalig hajlandó az íróasztal mellett dolgozni, ha belelendült a munkába, de azután másnap akár délig is alszik. Úgy válnak el, hogy a miniszternek semmi kedve sincs ott tartóztatni a túl laza viselkedésű költő-drámaírót, akiről azt is tudja, hogy orvosnak indult, azt is, hogy katonaszökevény. Schiller tehát kénytelen még egy ideig nélkülözni, sikeres verseket írni és készülődni a nagy művekre. És az életének útja mégis Goethe felé vezeti, hogy élete végső tíz évét együtt töltsék, kiformálva a német klasszicizmus világhatású arculatát. - A szándéktalan találkozás úgy történt, hogy egy társaságbeli úrhölgy Goethe köréből ismerte Schiller néhány versét, hallott a drámáiról is, s egy baráti beszélgetésre meghívta a minisztert is, a már neves drámaírót is. Akármilyen különös - nem ismerték meg egymást. Schiller persze a vendégeskedéshez illő parókát tett a fejére, rendbe rakott öltözetben, fényesre kefélt cipővel jelent meg. Goethe pedig az új vendég szemében ugyanolyan volt, mint a többi előkelő úr, akivel itt egy társaságba került. A háziasszony Goethét kegyelmes úrnak nevezte, Schillert doktor úrnak. Tehát ha történetesen szót váltottak, ők is így szólították egymást. Ez a távoltartó viszony megmaradt köztük mindvégig, amikor úgy tíz éven át elválhatatlan munkatársak voltak, irodalmi és irodalompolitikai gondolataikat, terveiket együtt beszélték meg, együtt formálták nemcsak a Weimari Fejedelemségben, hanem úgyszólván az egész német földön az irodalmi életet. Itt, a véletlen folytán egy sarokban egymás mellé kerülve, valahogy irodalomról és színházról esett szó, és Goethét elragadta az ismeretlen új ismerős óriási tudása művészeti, színházi kérdésekben. Úgy gondolta, ennek az okos és kitűnően beszélő embernek az ő fennhatósága alá tartozó jénai egyetemen kellene tanítania. Az is kiderült, hogy a történelemhez is tudós fokon ért. Oda is ment a háziasszonyhoz, és megkérdezte, ki ez a „doktor úr". - Elképedve vette tudomásul, hogy az a Schiller, akivel oly rosszul sikerült első találkozásuk. Vissza is ment azonnal, akkor mutatkoztak be egymásnak, és a miniszter most már azt kérdezte, hogy annak a weimari színháznak, amelyet ő tervezett és szervezett, nem kívánna-e munkatársa lenni. Schiller igenjével kezdődött el a végre biztonságos, de lankadatlan munkával járó élet.

Schiller Weimarba költözött. A színháznak persze Goethe volt az igazgatója, de hamarosan Schiller a főrendezője. Együtt formálták a színházművészet világhatású példaképévé. Azután hamarosan közösen szerkesztettek irodalmi és művészeti folyóiratot, a „Horen"-t. *Hórák* görögül órákat jelent, de a Hórák voltak az idő nemtői is. A lapnak Goethe volt a főszerkesztője, Schiller az olvasószerkesztője, vagyis ő ült a szerkesztőségben és csinálta a folyóiratot, amely minden igényes irodalmi folyóiratnak mintaképe lett. Az egyetemi katedrát is felajánlották, de minthogy a művészeti tudnivalóknak volt tekintélyes tanára, a történelem számára viszont nagyon is szükség volt egy jó szakértőre, először történelemprofesszor lett. Megmutatta, hogy ő kora legjobb történettudósa, a nagy összefüggések kutatója, az „oknyomozó történet" módszerének kidolgozója. Történelmi drámáihoz elmélyült kutatásokat folytatott. A *Don Carlos*-hoz kidolgozta *„Németalföld elszakadása"* címen azt a II. Fülöp korabeli spanyol történelmet, mely ellen fellázadt és kivívta szabadságát Hollandia. A *Don Carlos*-ban csak spanyolok szerepelnek, de a hollandi szabadságharcról van szó. Az óriási hármas tragédia megfogalmazása előtt áttekintette és megírta *„A harmincéves háború"* történetét, mindmáig a legérdekesebb történelmi tanulmányok egyikét. Amikor azután megürült a művészetelméleti tanszék, Schiller tanításai és tanulmányai új útra indították az egész esztétika tudományát. - És mindemellett a munka javát az irodalom adta. Lankadatlan volt. Életét nyugodtnak és lángolóan boldognak tudta. Goethe szerzett neki feleséget is, akivel mindhalálig szerelmes házasságban élt. És írt. Goethével együtt gúnyos-kritikai hangú epigrammákat az irodalmi életről és az irodalmi fogalmakról. A gyűjtemény címe: *„Xeniák"*. (Ez görögül ajándékokat, vendégajándékokat jelent.) Máig se lehet tudni, melyik szellemes, olykor bölcselkedő versikét melyikük írta. Amikor úgy vélték, hogy a divatos balladák vagy silányak vagy hajszolják a

borzalmat, megbeszélték, hogy leülnek és megteremtik a színvonalas német balladát. Goethe hazament és néhány nap alatt megírta az *„Erlkönig”*-et, *„A halász”*-t, *„Az isten és a bajadér”*-t. Mellettük még néhány remekművet. Schiller hazament, néhány nap alatt megírta a *„Policrates gyűrűje”*-t, a *„Kezesség”*-et, az *„Ibykus darvai”*-t és még vagy tucat kitűnő, szemléletes és nagyon jól szavalható balladát. Az egész kisepikára - Victor Hugóra, Arany Jánosra, Lermontovra és az ő utódjaikra, tanítványaikra ösztönzően és példaadóan hatottak ezek a máig élő remekművek. Később közös tervvel egymással vetélkedve írtak ókori görög tárgyú drámákat. Schiller költészete pedig kiterebélyesedett: a szabadság, az öröm, az alkotómunka nagy verses hitvallásait teremtette meg (Örömódáját hamarosan Beethoven beleépítette a IX. szimfónia halhatatlan kórusába).

És erre a végső évtizedre létrejöhetett a drámairodalom néhány fő műve. A nagy *Wallenstein-trilógia* a hiteles lélektannal megformált személyek és hiteles történelmi-társadalmi helyzetek látomássá örökített körképe. Majd a nagy életműben is fő mű: a *„Tell Vilmos”,* amely a szabadság győzelméről szól, és főszereplője maga a győzni induló nép. - Belekezdett még egy történelmi tragédiába, a *„Demetrius”*-ba, amely arról az orosz történelmi témáról szólt volna, mint amelyet nemsokára Puskin a „Borisz Godunov”-ban írt meg. Ebből csak másfél felvonás készülhetett el. Munka közben tört rá a végső rosszullét, lefeküdt a díványra és meghalt. 46 éves volt. Sokan mondották, hogy túldolgozta magát, azt is mondták, hogy a túl kevés pihenővel, a túl lángoló szerelmekkel, amelyek legnagyobb lángolása házassága volt, az itallal, a dohányzással elherdálta az életét. De az is igaz, hogy fiatal korától baj volt a tüdejével, s ezzel sohase törődött. - Az is igaz, hogy 46 év még nem öregkor, hanem amíg élt, nagyon is tartalmas élet volt ez. Nem elherdálta, hanem az emberiségnek, az örökkévalóságnak adta gazdag életét.

WALTER SCOTT

(1771-1832)

Nemcsak korának legünnepeltebb és legtöbbet olvasott regényírója volt, de ösztönzése és módszerbeli hatása pontosan kimutatható a következő írói nemzedékek fontos és továbbható alakjain. Romantika és realizmus egyaránt tőle vett példát. Balzac nem olyan, amilyen, és Jókai sem olyan, amilyen, ha nincs előttük tisztelt és szeretett mesterként Walter Scott. De ez csupán az irodalomtörténeti helyet határozza meg, világirodalmi helye azonban a könyvkereskedések és közkönyvtárak statisztikájából olvasható ki. A rég múlt angol romantikának ez a legfőbb regényírója jó néhány könyvével ma is világszerte a népszerű olvasmányok szerzőjének bizonyul. Manapság is újra meg újra fordítják a legkülönbözőbb nyelvekre. S legismertebb regényének hőse, Ivanhoe, de még inkább ennek a kalandos történetnek híres mellékalakja, Robin Hood, odatartozik a nagyközönség halhatatlan ismerőseinek sorába.

Pedig nem is regényírónak készült. Negyvenhárom éves volt, amikor első regénye megjelent. Nevét az angol irodalmi életben akkor már rég jól ismerték mint költőét. És nem is volt rossz költő. A történelmi ábrándok színes felidézője volt, a skót táj és a skót múlt jól verselő poétája. Közben különc nemesúr, aki középkori hangulatú kastélyban lakott, gyűjtötte a régiségeket, méghozzá szakértő felkészültséggel. Nemcsak a történelemben volt jártas, de a régiségtanban is: pontosan tudta, mikor milyen ruhákat viseltek, milyen bútorok között laktak, milyen eszközöket használtak. Ez a gazdag ismeretanyag később nagymértékben meghatározta korábrázoló módszerét.

Ez a később akkor kezdődött, amikor az irodalmi porondon látványosan és diadalmasan megjelent Byron. Az okos és magával szemben is józan kritikájú Scott lemérte, hogy Byronnal nem tud lépést tartani, az ifjabb vetélytárs nagyobb költő nála, szava zengőbb, képei szemléletesebbek; lírának és epikának, gúnynak és pátosznak az a byroni vegyülete legföljebb epigonként utánozható, de egyenrangúan nem ismételhető. Mellette Scott történeti elbeszélő költeményei bágyadtak, sőt avultak. Scott pedig senki mellett nem kívánt még második sem lenni. Volt hát ereje hátat fordítani a költészetnek, és volt művészi leleménye, hogy megtalálja az új műfajt, amelyben ő a versenytárs nélküli.

Ez az új műfaj, a romantikus történelmi regény, valójában már benne lappangott addigi költészetében. Hiszen továbbra is a skót múltat idézte, majd az angol múltat, később már túltekintett a brit szigeten is, izgatottan keresve az európai történelem nagy fordulópontjait.

Múltban játszódó regényeket addig is írtak már, de az előbbi korok nem igényelték a történelmi hitelességet. A francia forradalom szemek előtt játszódó nagy történelmi változása adta azt az európai közélményt, hogy máskor másképpen volt, és a polgári győzelem nyomán stílusáramlattá váló romantika kezdte elvárni a történelmi hitelességet. Nem sokkal Scott regényei előtt Németországban Schiller, a romantika egyik legfontosabb előkészítője teremtette meg a felidézett kor körülményeit történetírói igénnyel ábrázoló történelmi drámát. A kor tehát már előkészült a történelmi regényre. És Walter Scott alkalmas volt rá, hogy megteremtse.

A negyvenhárom éves regényíró egy csapásra világhíres lett. A hátralevő tizennyolc év alatt valószínűtlenül sokat írt. Szüksége is volt a lankadatlan munkára, mert részt vett könyveinek kiadói üzletében, és a vállalkozás a könyvsikerek ellenére egy ízben megbukott. Sokat kellett hát vállalnia, hogy fizesse adósságait is, és tartsa különc életmódjának színvonalát. A túlhajtott munka miatt azután a regényei igen különböző színvonalúak, később sok közöttük az elnagyolt rutinmunka. De még ezek is kellemes olvasmányok, mivel Scott született érdekes elbeszélő. Pedig gyakorta maga igyekszik valamivel nehezebbé, sőt nehézkesebbé tenni regényeit, hogy nyomatékot adjon mondanivalói komolyságának. Régiségtani leírások, törté-

nelmi jegyzetek, tudományos igényű magyarázgatások állítják meg lépten-nyomon az olvasót, aki izgatottan várja, mi lesz a bajba jutott hős sorsa, összekerülnek-e végre a szerelmesek, győz-e az igazság és a méltányosság az ármányok szövevényei ellen. Holott a romantikus regényeknek ezek a mozzanatai csupán eszközök az író számára, hogy megmutassa a történelem szükségszerű útját.

Korábbi regényeiben, az elsőtől, a *Waverley*től kezdve történetek hosszú során keresztül mutatja meg a skót nép útját a hajdani függetlenségtől kezdve az időszerűtlenné vált ábrándokon keresztül az okos egyesülésig Angliával. Scott nem is tagadja, hogy szíve az ábrándos múlthoz húzza, esze a józanul épített jövőhöz. E skót témájú művei közül alighanem a legkiválóbb a *Puritánok* (Old Mortality), amely a XVII. század végének tényeit, ábrándjait és küzdelmeit idézi.

Később következtek az angol tárgyúak. Ezek közé tartozik leghíresebb és talán legjobban megírt regénye, az *Ivanhoe,* a normann urak és a saxon nép ellentéte, amelyben bontakozik a későbbi angol nemzet. Itt is, mint legtöbb regényében, azt keresi az író, hogy mi vezet a jövő felé. Mindig a bontakozó új, az előrevezető út izgatja, nyomon követvén a középkorból a polgárosodásig vezető történelmi pályát.

Ezt keresi akkor is, amikor kitekint a kontinens felé. Utolsó jelentékeny regényében, a *Quentin Durward*ban a francia középkort mutatja be, amikor XI. Lajos kíméletlen, de nagyon céltudatos uralma idején kialakult az egységes, központi kormányzatú Franciaország.

Scottot azonban elsősorban nem a történelem nagy hírű személyei érdeklik. Ő kort ábrázol, amelyben a valóban élt alakok csak a történetek peremén jelennek meg. A központban a korok átlagemberei állnak. Walter Scott tudatosan úgy komponálja regényeit, hogy a főalakok - Waverley, Ivanhoe, Quentin Durward és a többiek - kitalált személyek, akiket az író szabadon mozgathat a történelem adott lehetőségei és a hiteles külső körülmények között. Ezek a scotti hősök nem afféle nagy emberek - rendszerint derék, rokonszenves, de apróbb hibáktól sem mentes alakok, akik saját életük boldogulását keresik, s egyszerre csak a viharzó történelem kellős közepén találják magukat. Sorsukat meghatározzák a történelmet mozgató nagy erők, amelyek a valódi történelmi alakok cselekedeteiben nyilvánulnak meg. Ivanhoe sajátos helyzetben élő fiatalember: saxon, mint az elnyomottak, de földesúri sarj, mint az elnyomók. Neki és családjának személyes érdeke, hogy béke legyen normann és saxon között; mintegy saját személyében testesíti meg a jövendő - normannból és saxonból kikeveredett - angolt. Közben belekerül a normann urak belső ellentéteinek küzdelmébe is. Így ismerjük meg az ő története kapcsán Földnélküli János királyt és az angol lovageszményt: Oroszlánszívű Richárdot. S mindehhez ráadásul Ivanhoe-nak zsidó leány a szerelme. Ez a Rebecca a szerző egyik legárnyaltabban, leggyengédebben ábrázolt nőalakja. És ezt a sokszálú, mesterien szerkesztett történetet írója a XIX. század elejének liberalizmusával ítéli meg. Mert Scottnál a ruháktól a fegyvereken keresztül a bútorokig, a jogrendtől a népi szokásokig minden hiteles, csak a hősök gondolkodása nem. Ezek a hősök, illetve írójuk általuk kifejezett vélekedései Scott korabeli angol polgárokra vallanak, tehát egy olyan liberalizmusra, amely sok érzelmi szállal kapcsolódik a feudális külsőségekhez.

Talán a *Quentin Durward*ban fejezte ki, élete vége felé, mintegy összefoglalva életműve értelmét, hogy a legkülönbözőbb korokban mit is akarnak azok az emberek, akik belekerülnek a történelem útvesztőibe. Quentin Durward, ez a Franciaországba vetődött, kalandkereső ifjú skót lovag olyan házasságot akar elérni, és el is éri, amelyben az *övé a vagyon, a rang és a szépség.* Valóságok és ábrándok, visszahúzó múlt és követelődző jövő között, más és más történelmi körülmények hálózatában ezért élnek és halnak az emberek. A realista Balzac is vallhatta volna a romantikus Scottnak ezt a véleményét. Nem is csoda, hogy Balzac őt tartotta a közvetlen előtte volt kor legnagyobb írójának, s vallotta, hogy maga is sokkal tartozik neki. De azok is sokkal tartoztak, akik nem vallották be.

STENDHAL

(1783-1842)

A romantikát és a realizmust nem lehet éles határvonallal elválasztani egymástól. Természetesen vannak olyan romantikus művek, amelyeknek semmi közük vagy igen kevés közük van a realizmushoz, és vannak olyan realista művek, amelyekben nincs, vagy vajmi kevés a romantika. De magában a romantikában is megvolt a valóságfelderítő igény, és a haladó indulatú romantikusokban sok a realista vonás; míg a realizmus programja maga is a haladó romantikából nőtt ki, és főleg első nagy megvalósítói sok mindenben rokonságban maradtak a romantikával. Hiszen időbelileg is, amikor a nagyromantika Európa-szerte kibontakozik, máris nyomába ered a céltudatos realizmus. Ne feledjük el, hogy a realizmus atyja Balzac, három évvel idősebb is volt a romantika főalakjánál, Victor Hugónál. Stendhal pedig, aki előbb volt romantikus, mint Hugo, és előbb pedzette a realizmust, mint Balzac, mindkettőjüknél idősebb volt, magát romantikusnak mondotta, de nem szerette a romantikusokat; a tárgyilagos megfigyelés és tárgyilagos megfogalmazás megszállottja volt, de nem tekintették realistának - valójában megtalálta a tökéletes összhangot a romantikus szenvedély és a realista tárgyilagosság között.

A Stendhal csak egyike számos álnevének, de történetesen ezzel lett világhíres. Igazi neve Henry Beyle volt. Szerette magát milánói olasznak mondani, még sírkövére is ezt vésette, holott grenoble-i volt, királyhű, vidéki francia nagypolgári család sarja. Olykor azt állította magáról, hogy muzsikus, pedig csak tudott zenélni is, valóságos foglalkozása szerint korábban hivatásos katonatiszt, utóbb diplomata. A sírjára azonban a hamis adat mellé azt is felíratta: *Élt, írt, szeretett*. Ez pedig igaz és jellemző: hajszolta a változatos életet, szenvedélye volt az írás, és sihederkorától ötvenkilenc éves korában bekövetkezett hirtelen haláláig egész magánélete a nagy szerelmi szenvedélyek és a futó szerelmi kalandok szakadatlan sorozata. Gyermekkorában úgy lázad királypárti apja ellen, hogy lelkesedik a forradalomért. Tizenhét éves fővel Napóleon katonája. Egy ideig a forradalom és szabadság nevében gyűlölettel gondol a magát császárrá koronázó forradalmi generálisra, de azután elragadja Napóleon emberi nagysága. Később ő írja meg Napóleon első irodalmi értékű életrajzát is. A hadseregben magas rangú gazdasági tiszt lesz: hadbiztos. Végigharcolja a legendás háborúkat, ott van a Bécsbe bevonulók közt, és ott van Moszkva égésénél. S amikor a császár megbukik, azt veszi tudomásul, hogy a nagyszerűségek után most jönnek a kisszerűségek, a tenni akarók előtt bezárulnak a kapuk. Ennek az életérzésnek, a nagyot akarás reménytelenségének lesz halhatatlan megfogalmazója regényeiben. Napóleon volt tisztje a visszaállított királyság elől Milánóba fut. Nyelveket tudó, művelt ember, olaszul kitűnően beszél, olvas, ha kell ír is. És lelkesedik Itáliáért. Mindehhez: járatos a zenében is, a képzőművészetben is. És gyönyörűség számára az írás, habár eddig csak készülődött a gondolatok és érzelmek megfogalmazására. Milánóban megpróbál ebből megélni. De nem szépprózával kezdi: zenetörténeti és művészettörténeti könyveket ír, különböző álneveken. Ezek meg is jelennek, pénzt is kap értük, de semmiféle feltűnést nem keltenek. Azután még ott, Itáliában írja *A szerelemről* című nagy lélektani tanulmányát, első igazi remekművét. Ez már Párizsban jelenik meg. Szereti nagyon Milánót, de nehezen viseli el az Észak-Itáliát megszállva tartó osztrákokat, akiknek szemében szerfelett gyanús alak ez a volt francia tiszt. Apja halálakor hazautazik. Öröksége sokkal kisebb, mint várta. Él, ahogy tud, ír mindenfélét, egy szűk irodalmi kör sejti is benne a rendkívüli tehetséget. Amit ír, általában meg is jelenik, de sem az irodalmi élet, sem a nagyközönség nem vesz róla tudomást. Pedig ez időben kelt néhány remekmívű olasz tárgyú novellája és *Armance* című regénye, amelyben már felismerhető a romantikus szenvedélyeknek a realista ábrázolása, és a klasszikus eszményű szabatos stílus, amely oly jellemző lesz egész életművére. 1830-ban azután végre megbukik a régit visszahozó királyi rend, és a győztes nagypolgárság

megteremti a Lajos Fülöp-féle polgárkirályságot. Ekkor végre biztos megélhetést adó hivatalt kap. Konzul lesz, méghozzá szeretett Itáliájában.

Még tizenkét év van hátra életéből. Ez alatt felemelkedett kora legnagyobb írójává, noha ezt szinte senki sem vette észre. Még íróbarátai is inkább a nagyon tehetséges műkedvelőt, a feltűnően biztonságosan, ámbár a romantika igényeihez képest szárazan fogalmazó, művelt diplomatát látták benne. Regényei akadálytalanul megjelentek, voltak olvasói is, de nem írtak, nem beszéltek róla. Az egyetlen Balzac volt, aki a *Pármai kolostor* megjelenése után tanulmány terjedelmű kritikában vallotta, hogy új hangú, egyéni módszerű, igen jelentékeny író műve ez a regény. Az olvasó tömegek nem vették észre, az írók és kritikusok nem tudták, végül is hogyan vélekedjenek róla. Egyszerűbb volt hallgatni felőle. A kor egyik legjelentékenyebb kritikusa, Jules Janin, egy ízben félig gúnyosan, félig komolyan ezt mondta neki: „Milyen szép cikket írunk önről a halála után!"

Pedig akkor már megjelent a *Vörös és fekete*. Ez a nagy regény a nagy szándékok elenyészésének társadalmilag is, lélektanilag is hiteles ábrázolása. Hőse, Julien Sorel, nagy szándékokkal indul az életnek, de a Napóleon után távlatait vesztett korban felőrlődik az élete, és szerelmi szenvedélye végül is gyilkosságba kergeti. Lehetett volna nagy ember, de útja a vérpadra vezetett. Ez a szélsőséges történet a stílus tárgyilagos hidegségével válik korképpé. Stendhal úgy vallotta, hogy írás előtt a törvénykönyvet szokta olvasgatni, hogy kellőképpen szabatosan fejezze ki magát. Akkor ez bántóan rideg volt, azóta stíluseszmény. És alighanem azt is elmondhatjuk, hogy olyan szemléletesen megformált alakokat, mint Sorel és körülötte kora jellegzetes nő- és férfialakjai, mindaddig regényíró nem tudott kiformálni.

A *Vörös és fekete* után kezdett bele a polgári élet és a polgári lehetőségek széles körű krónikájába, a *Lucien Leuwen*be, amely sokkal később - már jóval az író halála után - végül is *Vörös és fehér* címen is megjelent. Mind a két címet Stendhal adta. Lassan, gondosan, többször is félretéve, majd újra folytatva írta ezt a nagy terjedelmű regényt, a kialakult francia kapitalizmus körképét. Hőse, a karrierre vágyó Lucien, a maga játékos bujkálásával, olykor álnéven magamagának ellentmondó, szenvedélyeit fegyelmező alakjával sok mindenben hasonlít írója egyéniségéhez. Ezt is csak nagy sokára fedezte fel az irodalom.

Még viszonylag a *Pármai kolostor*t vették leginkább észre. Ezt a mesterművet aközben írta, amikor Lucien Leuwen történetét egyelőre félretette. Művei közül ez áll a legközelebb a romantikához. Olasz történet, nagy vágyakkal, nagy cselszövésekkel, tragikus szerelemmel, változatos kalandokkal. Lebilincselő, elbájoló és feledhetetlen olvasmány. Nem érdektelen, hogy a Napóleon bukását megelőző waterlooi csata leírása is belekerül a nagy távlatú történetbe. Ez a döntő ütközet nagymértékben izgatta a korszak irodalmát, Victor Hugo is beleszőtte a *Nyomorultak* cselekmény-zegzugába, és Thackeraynél is megjelenik a *Hiúság vásár*ában. De itt is Stendhal volt az első.

Végső éveiben írt még egy *Lamiel* című, korrajzigényű regényt, és mintegy magamagának nagy részletességgel és érdekes elemzésekkel idézte fel személyes emlékeit. Ezek már mind a halála után jelentek meg. És még sokáig észrevétlenek maradtak. Ahogy a *Vanina Vanini*ről és többi novellájáról is csak sokkal utóbb állapították meg, hogy a műfaj példás remekei.

Egy ízben az egyik legjobb barátjának, Prosper Mérimée-nek, a romantikus novella és kisregény nem kevésbé halhatatlan mesterének azt mondotta, hogy úgy számítja, negyven esztendőnek kell elmúlnia a halála után, s akkor majd végre felfedezik. Jóslata szinte naptári pontossággal következett be. Az ezernyolcszáznyolcvanas évekig sem kritika, sem irodalomtörténet még csak nem is említi. De akkor egyszerre észrevették, felismerték, elismerték, és azóta ünneplik. Egykor divatos, sőt nagyra tartott író kortársainak jó részéről már alig tudjuk, ki volt. Népszerű nemzedékek avultak el gyorsan mellőle. Stendhal azonban élőbb, mint valaha. Minden újabb nemzedék jobban ismeri, mint az előbbi. A méltán legolvasottabbak közé tartozik.

GEORGE NOËL GORDON BYRON
LORD OF NEWSTEAD

(1788-1824)

Akinek ilyen hosszú neve van, az minden bizonnyal igen előkelő családból született. De az ennyire előkelő emberek nem szokták nyomorúságos gyermekkorral kezdeni az életüket. A túl mély nyomorból fel- és kinövő férfiak nem szoktak egész ifjan a felsőház tagjai lenni. Aki egyszeriben a felsőház tagja, vagyis valódi lord, az nem szokta azzal kezdeni, hogy első alkalommal közli az egyáltalán nem tisztelt házzal, hogy semmi köze hozzájuk. Ha ehhez hozzátesszük, hogy iskoláskorban egyszerre kitűnő tanuló és az iskola réme, rossz lába miatt anyja is sántának mondja, és maga is nyomoréknak érzi magát, miközben a kor legjobb úszói és lovasai közé tartozik, a nők a legszebb férfinak tartják. 24 éves korában megjelenik egy igen lírai hangú elbeszélő költeménye, a *„Childe Harold zarándokútja”,* ami egyszeriben országos, majd hamarosan világhírűvé teszi, hogy ettől kezdve korai haláláig az ünneplés és a szidalmazás kereszttüzében éljen, hogy végül egy idegen nép szabadságáért csatába menjen és hősi halállal haljon.

Hát ilyen valószínűtlen alakokról csak Byron írta nagy sikerű és nagy hatású műveit. Azt is joggal mondhatták, hogy benne tetőződik a klasszicizmus, és azt is mondhatták igen indokoltan, hogy vele kezdődik a legviharzóbb romantika. Döntő hatása egyaránt kimutatható Puskin, Heine, Mickiewicz, Petőfi, Baudelaire költészetére, és e nagy hatású költők révén a modern költészet nagy részére.

Apja a nagy múltú, nagy tekintélyű főúri család botrányos életű leszármazottja volt: kártyás, részeges, szenvedélyes párbajozó, csapodárságával minden rokona ellenszenvét kiváltotta. Talán a család botránkoztatásáért vette feleségül a buzgó kálvinista skót Gordon család leányát, tudván, hogy a tüntetően királytisztelő anglikánok ugyanúgy gyűlölik a reformátusokat, mint a katolikusokat. Amikor megnősült, a rokonok tudni se akartak se róla, se feleségéről, legkevésbé hamarosan megszülető fiúkról. De ez a családi együttes nem tartott sokáig: a féktelen, összeférhetetlen férj és a hitbuzgó, idegbeteg feleség hamarosan elidegenedett. A szertelen Byron lord elhagyta családját, Franciaországban kártyabotrányai voltak, egy szabálytalannak minősülő, halálos kimenetelű párbaj miatt gyilkosnak minősítették, mire agyonlőtte magát. Az özvegyről és gyermekéről a család tudni sem akart, a protestáns anya pedig már házasságukkor elidegenedett saját rokonaitól, mert neki azt nem bocsátották meg, hogy anglikánhoz ment férjhez. - Olyan nyomorba kerültek, hogy az özvegy kénytelen volt megalázó házimunkákat vállalni. A kisfiú úgy nőtt fel, hogy nyomorgó szegény emberek, ráadásul anyja szüntelenül nyomoréknak tartotta és mondta, mert születésekor az egyik lábfeje torzra sikerült, és kezdettől fogva kicsit sántított. Ezt a jelentéktelen testi hibát előbb a rossz idegzetű anya, majd ő maga is eltúlozta. Az iskolában pedig kezdettől fogva szégyellte szegénységüket. Télen kabátja nem lévén, anyja nagykendőben engedte iskolába, ahol a hátsó padban volt a helye. A tanító és a gyerekek ellenszenvét ingerültségig fokozta, hogy kezdettől fogva meglepően kitűnő tanuló volt, lázadó indulatát rendkívüli tehetségével igyekezett kielégíteni. De feszült volt a viszonya otthon anyjával is.

Egyszerre azután jött a váratlan fordulat. A családfő, a rang, a cím, a birtok ura meghalt. Gyermeke nem volt, a leszármazása úgy formálódott, hogy a szegény fiú lett a törvényes örökös: Newstead ura, aki nagykorúságakor azonnal a lordok házának a tagja. Az ősi várkastély és a hozzá tartozó nagybirtok őreá szállt. A határtalan földek jövedelme őt illette, és az anya mint törvényes gyám rendelkezhetett a mérhetetlen vagyon fölött. A fiúnak nem csak

szép és mindig tiszta ruhában kellett járnia, de rangban fölötte állt tanítójának is, valamennyi iskolatársának. Helye az első padban volt, és a tanító, aki eddig csak gúnyolta és szidalmazta, aki mérges volt, amiért a szegény fiú olyan jó tanuló, ettől kezdve csak levett kalappal szólhatott hozzá. Akármennyire haladt a polgári fejlődés, a jogban és a szokásokban még a feudális szabályok érvényesültek Angliában is. A fiúk is meghunyászkodó tisztelettel szólhattak csak a túl előkelővé emelkedett osztálytárshoz. Ez a változás legelőször azzal az eredménnyel járt, hogy a fiatal lord egyszerre nézte le a meghunyászkodó közembereket és az indokolatlan tiszteletet elváró uraságokat. Itt kezdődik Byron egyszerre úr- és polgármegvetése. És ahogy növekedett, mintha nem ismert apjától örökölte volna a féktelenséget, mindenütt és mindenben a legelső akart és tudott lenni. Gyönyörűségét lelte, ha botrányt okozott.

Hogy elvonja a figyelmet torzra sikerült lábáról, minden sporttal megpróbálkozott, ahol nem venni észre a sántaságot. Igazán vízben és lóháton érezte jól magát. Egy ízben Dover és Calais között kísérő csónak nélkül úszta át a La Manche csatornát. Ha nagyobb társaságokba hívták, szívesen ment el lóháton. Ki se szállt a nyeregből, felléptetett a lépcsőkön, elment az asztalig, kérve, hogy a telt poharat nyújtsák fel neki. Amikor az oxfordi híres egyetem hallgatója volt, olykor ott is belovagolt a tanterembe és nyeregből hallgatta a professzor magyarázatát. De akármit tanult, ott is kitűnő volt, 17-18 éves korában már biztonságos verselő. Első verseskönyve címlapjára azt írta, hogy egy henyélő arisztokrata fölösleges szórakozása ez az egész költészet. Az egyetem örült, hogy igen jó minősítéssel igen hamar megszabadulhatott tőle. A komoly folyóiratok minden politikai oldalról szidalmazták, olyan indulatosan, hogy híres költőnek kellett számítani. A kritikákra pedig egy szatirikus versben írt terjedelmes irodalmi szemle volt a válasz. A címe: *„Angol dalnokok és skót kritikusok”.* Sorra vette név szerint az ismertebb írókat, költőket, esszéistákat. Gyilkos gúnnyal tette nevetségessé az egész akkor élő irodalmat. Ettől úgyszólván az egész irodalmi élet megsértődött. De nem mindenki. Walter Scott addig főleg történelmi elbeszélő költeményeket írt. Byron azt állította, hogy korábrázolása és emberjellemzése felületes, verselése hanyag. A nagy műveltségű, történelemben, régészetben otthonos költő-író levélben köszönte meg a bírálatot, amely megerősítette abban az elképzelésben, hogy másképpen és főleg prózában kell felidéznie az angol és skót múltat. Eleve elismerte, hogy Byron őnála sokkal jobb költő, ő pedig nem akart második lenni. Legközelebb már történelmi regénnyel jelentkezett, azt küldte el Byronnak. Ettől kezdve mindvégig jó barátok voltak, nagyra becsülték egymást, bármikor hajlandók voltak vitatkozni egymás értékeiről. Ugyanígy lett jó barátja Thomas Moore, akinek érzelmes lírai verseit és borzalmakkal játszó balladáit tette nevetségessé Byron kritikája. Moore igazi jó költő volt. Ő felkereste a bírálót, elismerte, miben van igaza, és vitába szállt, ahol nem értett egyet. Vele is mindhalálig tartott a megbecsülő jó barátság.

1809-ben Byron 21 éves. Ifjúkora óta készült a nagy látnivalóra: végignézni a Földközi-tenger minden partvidékét. Eleve tudta, hogy jelentékeny alkotásához szüksége van egy ilyen élményre. Ez az út vezeti be világhírét. A hős már megvolt, Harold fiatalúr, aki úgy érzi, hogy mindenből kiábrándult, és a nagy tengeri úton kísérletezik, hogy van-e olyan táj, amely marasztalná. Az utazás teméntelen ismeretet hoz, és Byronban kiformálódik a változatos világkép élménye, az érdeklődő, de minden iránt bizalmatlan fiatalember egyénisége. Kéténeknyi útikaland lesz a Childe Haroldból mire megjelenik majd 1812-ben. Világsiker, a rossz modorú ifjú lordnak elfelejtik minden botrányosságát. A kezdődő romantika pesszimizmusának szinte cégtáblája lesz ez a két ének. Csak arra nem gondol se ő, se olvasói, hogy nincs itt befejezve. Amikor majd Byron végképp elhagyja angol hazáját, akkor folytatja a művet. Harold ugyanúgy Svájcba megy, mint költője. A hegyek közt érzi meg a természet végtelenségét és a szabadság illatát. Majd még néhány év és a befejező negyedik énekben Harold felismeri, akkor értelmes a lét, ha van cél, amelyért mások érdekében tettekkel is harcoljon az ember. -

A befejezés majd az életben következik be, amikor Byron Harold elképzelt útját követve elindul a szabadságért harcolni.

Harold után sorra jelennek meg a tenger keleti tájain játszódó elbeszélő költeményei. Népszerűsége az olvasók körében nőttön-nő, de botrányai egyre többeket idegenítenek el. A felsőházban szembefordul az egész úri világgal. Magánéletében botrány botrányt követ. Megnősül, a lehető legtévesebb választással. Felesége - ami annak idején feltűnő ritkaság - kitűnő matematikus, férje „a parallelogrammák hercegnőjének" nevezi. Hűnek lenni persze eszében sincs. De amikor felesége megtudja, hogy egyik szerelme tulajdonképpen féltestvére (apjának törvénytelen leánya), és ezt nem is titkolják, akkor a felháborodott asszony nemcsak elválik, hanem fel is jelenti a költőt vérfertőzésért. Talán még börtön is fenyegetné. Ez a szakítás pillanata. Anyja már meghalt, már vele sem veszekedhet, ismerőseinek jó része elfordul tőle. Mire ő pénzzé teszi hatalmas vagyonát, eladja a newsteadi várkastélyt is, és végképp elköltözik Angliából. Előbb Svájcba megy, majd Itáliába. Velencében, Riminiben, Ravennában talál otthonra. Ahány város, annyi új szerető, hiszen hiába vallja maga is magát sántának, egybehangzó vélemény szerint a legszebb férfi. És körülveszik az olasz szabadságért ábrándozó, olykor cselekvő hazafiak, akik magukat a legszegényebb „szénégetők"-nek nevezik. Mozgalmi nevük is „carbonaro". Bízhatnak benne, otthonaiban rejtegeti őket a hatóságok elől, bőven segélyezi mozgalmukat.

Közben pedig a hazulról Itáliába siető angol fiatal költők támasza és barátja. Ezek a máig nagy hírűek - Shelley, Keats - eleve az ő tanítványainak mondják magukat. Az ő szárnyai alatt nőnek a hamar elérkező világhírig, majd a gyorsan bekövetkező halálig. Byron, az idősebb túléli őket. Keats meghalt tüdővészben, Shelley egy hajóúton viharba kerül és belefullad a tengerbe. Byron pedig költői útján is tovább fejlődik. Most már a fő mű következik, amely akkor is fő mű, ha töredék marad. Így is példaképe a század valamennyi nagy verses regényének. Ez a *„Don Juan"*. - Nem azonos a közismert spanyol drámahőssel, akit végül is elvisz az ördög. Az ő Don Juanja egy kalandos életű ifjú, aki ugyanúgy él a nők bűvkörében, mint a valódi Don Juan. De kalandról kalandra közelebb áll a feladathoz: harcolni fog az emberiség szabadságáért. - Töredék, de tudjuk, hogyan folytatódott volna. A hős eljutna a francia forradalom barikádjaira, ott lelné hősi halálát az emberiségért. Majd lelke a túlvilágra jut, ahol találkozik a nagy hírű halottakkal, ezeknek szatirikus ábrázolásával ért volna véget a nagy mű. - Don Juan nem jutott el a barikádokig. Byron igen. A görögök szabadságharca javában tartott a törökök ellen. A költő úgy vélte, ott van a helye. Szétszórt vagyona maradékát a szabadsághősöknek adta és mint a küzdelem egyik vezére halt hősi halált. - 36 éves volt. Példamutató és példakép volt.

Mindezek mellett arról se lehet megfeledkezni, hogy a lírai hangú elbeszélő költészet, a szatirikus hangú líra, a pátosz és a gúny vegyítése mellett Byron - mintegy mellékesen - a drámairodalom egyik leghatásosabb példamutatója. A romantika felé tartó Schiller ugyanúgy tanult tőle, mint a romantika főalakja, Victor Hugo, de Goethe se maradt érintetlenül hatásától, akárcsak Madách Imre. A metafizikai méretű indulatok drámai költeményei Byron *„Manfréd"*-jával és *„Káin"*-jával kezdődnek. A romantikus verses drámák mintái a *„Sardanapal"* vagy a *„Két Foscari",* és végső drámája, a *„Werner"* ugyanúgy a zsoldosvilág regényes idézése, mint Goethe *„Goetz"*-e vagy Schiller *„Wallenstein"*-je. - Ha csak drámaíró lett volna, halhatatlan úttörőnek mondanók, noha csak kirándulás volt számára a drámaírás.

ARTHUR SCHOPENHAUER

(1788-1860)

„Az a hatalmas harmadik” - ez Gárdonyi Géza egyik - talán legszebb - regényének a címe. Csaknem szó szerinti idézet Schopenhauer egyik híres tanulmányából, „A nemi szerelem metafizikájá”-ból. Ott a különös mondat így hangzik: „A szerelmet nem a férfi és nem a nő akarja, hanem az a hatalmas harmadik, aki nincs, de lenni akar.” - Gárdonyi irodalmi arculatát nem is lehet jellemezni Schopenhauer hatása nélkül, mint ahogy Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő költészetét is kimutathatóan befolyásolta a múlt század második felében oly nagy hatású német filozófus, akárcsak a nagy francia írót, Maupassant-t, és némiképpen a nagy orosz Csehovot is. - Schopenhauerről indokoltan szokták mondani, hogy ő volt a pesszimizmus, a komorság, a reménytelenség legfőbb és legnagyobb hatású filozófusa. „Elolvastam a bús frankfurti bölcset” - írja már a mi századunkban Juhász Gyula. És írók, költők, tudósok, újságírók idézték és idézik úgyszólván mindenütt földkerekségünkön. Még azok is, akik egy pillanatig sem osztoznak népszerű tanulmányai komor kicsengésében.

Schopenhauert ugyanis a legtöbb olvasó azért olvassa újra meg újra, mert az egész filozófiai irodalomnak az egyik legjobb stilisztája, emelkedései kellemes, gyakran szellemes olvasmányok. A filozófus eszméi szerfölött vitathatóak, de íróművészete vitathatatlan: a német próza egyik legkitűnőbb mestere. Meggyőző stílusa azokra is hatással lehet, akiknek semmi közük sincs világnézetéhez. Filozófusként a „szubjektív idealizmus” egyik szélsőséges képviselője, de a szubjektív idealisták java része sem hiszi el megállapításait. Hiszen többek közt azt is hirdeti, hogy a külvilág csak az egyes emberek képzelete. Viszont akarat az emberektől függetlenül is létezik. Az ember még meg se fogamzott a leendő anyában, de akarata már van. Viszont, ha már megszületett, amit lát vagy hall, az nincs is, csupán az ő képzelete. Azt is tanítja, hogy ami van, az vagy szomorú vagy fájdalmas vagy más egyébért rossz. Csak az jó, ami nincs. A boldogság, az öröm, a kellemesség mindig hiányt jelent. A fájdalom vagy a szenvedés hiánya - ez a boldogság. Az építőművészettel kapcsolatban az épületet tartja a zenéhez legközelebbi művészetnek, egy szép palotát vagy székesegyházat megkövült zeneműnek mond. - Egy időben, a német bölcs divatja idején, műszaki egyetemünk építészhallgatói magukat „megfagyott muzsikusok”-nak nevezték. Nehéz hinni szóról szóra, amit ő ír, de semmiképpen se hagyható ki a szépirodalomból, mert kitűnően ír, művei vonzó olvasmányok. Alakja és élete pedig olyan, mintha saját filozófiájának illusztrációja volna.

Danzig (a mostani Gdańsk) akkor német Hanza-város volt, tengeri kikötőváros, nagy kereskedelmi központ. A filozófus apja hollandi származású elnémetesedett család leszármazottja: okos, művelt, nagy képzeletű, rendkívül ügyes nagykereskedő. Teméntelen sok pénzt keresett. Holott zavart idegzetű volt, az anyja elmegyógyintézetben halt meg, ráadásul híresen szép felesége nem csak népszerű írónő volt, de igen kacér asszony. Fiúk, Arthur, a későbbi filozófus, még kisgyermek volt, amikor a családapa öngyilkos lett. Talán maga is félt a megőrüléstől. Feleségére és fiára azonban olyan nagy örökséget hagyott, hogy azok mindhalálig gondtalanul élhettek akkor is, ha semmi jövedelmük nincs.

Az özvegy anya el is költözött a kereskedővárosból. Előbb a nagyvilági Hamburgba, majd az irodalmi-művészeti élet fővárosába, Goethe Weimarjába. Ott a vonzó, társaságot és szerelmet hajszoló írónő szalonja híres emberek találkozóhelye lett. Goethe is szívesen megfordult körükben, sőt a költőfejedelemnek számító Goethe is készséggel látta vendégül otthonában Johanna Schopenhauer asszonyt. A fiút gyermekkorában szívesen vitte anyja a nevezetes jó társaságokba. Goethe az elsők közt volt, aki felismerte a korán nyíló rendkívüli tehetséget. Ez a fiú kezdettől fogva játéknak és szenvedélynek élte a tanulást, az olvasást, a zenehallgatást.

Idővel anyja mellett ellátogathatott Beethovenhez is, aki szívesen zongorázott nekik. Anyja kezdetben ugyanúgy büszkélkedett vele, mint saját szépségével. Kitűnő gimnáziumokba járatta. Ő pedig már kamaszfővel Platónt görögül, Cicerót latinul, Descartes-ot franciául olvasta. Kant igazán nehéz stílusát nemcsak megértette, hanem ismertetni is próbálta a sihederkorú fiúk körében.

A jó viszony anya és fiú közt azonban elég hamar megkeseredett. Amikor Arthur már túl látványos jelenség volt a társaságokban, a hiú szépasszony úgy érezte, hogy háttérbe szorítja az ő szereplő kedvtelését. Igyekezett tehát mérsékelni a már nagyon serdülő ifjú társasági sikereit. Ennél is jobban fokozta a kölcsönös ingerültséget, hogy a már kamaszodó fiú észrevette anyjának szabados életét. Igyekezett elriasztani az újabb szeretőket, fokozódó erkölcsi igényességével anyját léha asszonynak tartotta és ezt nem is titkolta. Most már a népszerű írónő nem vitte magával modortalannak, sőt pimasznak tartott fiát. Otthon egymást érték a hangos veszekedések. A fiú azonban mindenekelőtt tanulni akart. A gimnázium után előbb orvostanhallgatónak iratkozott az egyetemre, de két év után átlépett a filozófiai fakultásra, és 25 éves korában bölcsészdoktor lett, kitűnő eredménnyel. Egyre ritkábban volt otthon, inkább utazgatott a világban. Hanem amikor már a bölcselet doktora volt, és úgy vélte, szakszerűen kifogásolhatja anyja életmódját, végzetes veszekedés tört ki közöttük. A kétszintes elegáns otthon belső lépcsőháza mellett álltak, és egy sértő kifejezésre az anya olyan indulatosan lökte mellen fiát, hogy az legurult a lépcsőn. Amikor feltápászkodott, egy szót se szólt, kiment a házból, nem is jött vissza. Soha többé nem is találkoztak. A sértegető, majd a vérig sértett fiú ügyvéd útján követelte apai örökségét. Ezt az anya ellenkezés nélkül kifizette, hiteles kimutatást is küldve. - Nagy volt a vagyon, nem kellett kicsinyeskedni. Schopenhauer ekkor Berlinbe költözött. Az ottani egyetem a tudomány egyik világhíres központja volt. Úgy akarta elkezdeni tudományos pályafutását, hogy ott legyen egyetemi magántanár. Nyilván az otthoni élet élményei készítették elő komor világképét. Annyi bizonyos, hogy amikor elkezdte megfogalmazni azt a később világhíres tanulmányát, *„A világ mint akarat és képzelet”* címűt, amelynek alapján egyetemi magántanár lett, és amelyet idővel és mindvégig ő maga is fő művének nevezett, már kialakultak sajátos filozófiájának alapjai. Komorságához és sértődöttségéhez azonban bizonyára hozzájárult sikertelensége a szerelemben. - Egy olyan gazdag ifjúnál, amilyen ő volt, mindig akadhatott megvásárolható nő. Ő azonban férfiúi sikereket kívánt, azt akarta, hogy magamagáért szeressék a nők. Ehhez azonban nem volt se dalia, se vonzó arcú, még csak jó modorú se. Az okosság és a műveltség nem elegendő a vonzalomhoz, vagyis ahhoz, amit ő „nemi szerelem”-nek nevezett, és amiről idővel a talán legnépszerűbb, legtöbbet olvasott tanulmányát írta. - Saját vallomása és ismerősök pletykája nyomán nevezetes lett indulatot kiváltó csalódása a velencei utcán.

Karonfogva sétált egy olasz leánnyal. Szembejött velük Byron ugyancsak egy leányba karolva. A filozófus és a költő egykorú volt, itt Velencében össze is ismerkedtek. Rövid időre meg is álltak beszélgetni, majd elváltak, ellenkező irányba tartottak. Byron ugyan születési hibából származó lábfejtorzulás miatt egy kicsit sántított, olykor még sántának is gúnyolta magát, de a kor egyik legszebb férfijának tartották. A Schopenhauerrel sétáló leány nem győzte bámulni, és amikor elváltak, hátranézett, és nézte, ameddig láthatta. Ezen az indulatos férfi úgy megsértődött, hogy összevesztek. Ilyen semmiségek miatt romlott el minden szerelme. Az elromlott szerelmek pedig fokozták pesszimizmusát. 30 éves korában befejezett fő műve már minden jó tagadása volt. Bűnnek állította magát az életet, a gyermeknemzést. Csak a hiány, a semmi volt jó ebben az értékrendben. Az akarat volt az emberektől független tényleges lét, a szemlélhető világ pedig csak hiú képzelet. Ez a tulajdonképpen képtelen bölcselet olyan érdekes megfogalmazásban, olyan szép stílusban vált egységes elméletté, hogy a berlini egyetem elfogadta magántanári disszertációnak. 31 éves volt, amikor egyetemi magántanár lett ott, ahol az ünnepelt filozófus Hegel volt. - Schopenhauer - bár félreértette - Kantot

vallotta a nagy filozófuselődnek, de Kant folytatóit és mindenekelőtt a népszerű Hegelt megvetette, a tudomány szélhámosának mondta, nemegyszer írásban is „csaposképű”-nek nevezte. Most magántanárként vele akart versenyre kelni. Előadásait ugyanazokra az órákra tette, amelyeken Hegel órái voltak. Következett is a legnagyobb sérelem: Hegel órái mindig zsúfoltak voltak, az ő óráira alig-alig nézett be valaki, néha hiába várt, egyetlen érdeklődő se jött.

Ahogy a nőkkel, úgy veszett össze az egyetemmel is. Úgyis el akart már menni, hátat fordítani Berlinnek, amikor kitört a kolera, amelynek Hegel is áldozatául esett. Ő elfutott az országból is, évekig utazgatott Franciaországban, Angliában, megint Olaszországban. Végül a Berlintől alaposan távoli Frankfurt am Mainban telepedett le. Egy csöndes kis szállodában bérelt két szobát, ott élt magányosan haláláig, harminc éven át. A fogadó vendéglőjében étkezett, a közeli utcákon sétálgatott kutyájával. A kutyának „Atman” nevet adta (ez szanszkritül „Világlelket” jelent). A szerény otthon falára három arcképet akasztatott: Descartes-ét, Kantét és Goethéét. Az ablak előtt nagy íróasztal állt, rajta az esti munkához többágú gyertyatartó. Ott írta a nap nagyobb részében további műveit, tekintet nélkül arra, hogy kell-e az olvasóknak vagy sem. Igaz, kiadót vagy folyóiratot mindig talált, mert az érdeklődő keveseknek érdekes volt a szokatlan hangú - bár alig tudomásul vehető - komor bölcselet. Előkészítő jegyzeteit, nehogy bárki kileshesse és eltulajdoníthassa a gondolatait, kezdetben görögül írta, de ezt sem találta elég titkosnak. Ettől kezdve szanszkritul jegyzetelt. - Komor magányban élt. A nagyvilág alig tudott róla. Természetes, hogy egyre keserűbb, egyre ingerlékenyebb lett.

Majd bekövetkezett a hirtelen változás. 1848-49 forradalmai, szabadságküzdelmei, reformtörekvései kitörtek és vagy vérbe fulladtak, vagy a győztesek sürgősen kiegyeztek a legyőzöttekkel. A nagy csőd után következett az általános elkeseredés, kiábrándulás. Még akiknek hirtelen jó üzleteket, meggazdagodást adott a nagy bukás, azok is úgy érezhették, hogy eszméik, ábrándjaik hamisnak, hiábavalónak bizonyultak. A kapitalizmus fénykora, a XIX. század második fele keserű szájízű volt. Egyszeriben egész Európában úgy tűnt, hogy az észre sem vett „bús frankfurti bölcs”-nek volt eleve igaza. A pesszimizmus egyszeriben divatos lett, és Schopenhauer tanulmányai a könyvesboltok legkeresettebb árujává értékelődtek fel. Egymás után adták ki régi könyveit, összegyűjtötték régi tanulmányait. Sürgették a szerzőt új könyvekért. 1850-ben, 62 évesen elérte, hogy divatos szerző lett. Ekkor állította össze kisebb tanulmányainak nagy, négykötetes gyűjteményét, amelynek *„Parerga és paralipoména”* címet adta. Ez a két görög szó azt jelenti: *„Elmellőzöttek és kihagyottak”*. - Szinte minden európai nyelvre többször is lefordították. Ismertebb lett, mint a „fő mű”, amelynek kiegészítésére készültek ezek a változatos témájú, néha meghökkentő, de mindig olvasmányosan érdekes elmélkedések. Évtizedeken át szinte kötelező volt a magukat műveltnek tartó emberek számára, hogy olvassák, tudjanak idézni is belőle. Schopenhauer neve azonossá vált a pesszimizmussal, és az elkövetkező emberöltőkben nagyon is indokolt volt a pesszimizmus.

Schopenhauer tanait szó szerint elfogadni szinte képtelenség. De olvasni mindig érdemes, sőt gondolatedző. Az útját folytatni nem lehet, de emlékét nem lehet kiiktatni a gondolkodás történetéből. Eszméi téveszmék, de mondatai, bekezdései igazi szép, izgalmasan érdekes szövegek.

HONORÉ DE BALZAC

(1799-1850)

Balzac életműve szándékában is, megvalósításában is a legnagyobb méretű irodalmi alkotás, amit ember valaha is megpróbált. Az *Emberi színjáték* hömpölygő regényáradatát százegyven műre tervezte, és több mint kilencven el is készült már, amikor írójuk alig ötvenegy éves korában meghalt. A regényeknek, elbeszéléseknek ez a zegzugos rendszere, amelyben mintegy kétezer alak él, nyüzsög, tolong, vágyódik sikerek és sikertelenségek között, úgy nőtt ki a romantikából, hogy alapja lett minden azóta való realista törekvésnek. Balzac előtt is akadtak már realista regények, de Balzac óta van realista regényirodalom.

A Honoré de Balzac név a franciában nemesi előkelőséggel hangzik, pedig afféle módos parasztok voltak, igazi nevük Balssa volt; az író apja ezt előkelősítette a napóleoni időkben Balzacra, hozzátéve a nemességet jelző *de* szócskát, amit semmiféle király sohasem adományozott nekik. Ez az előkelőségvágy a fiúban tündöklésvággyá, fényűzésvággyá, mindentakarás-vággyá erősödött. Ifjú jogászként úgy került fel Párizsba, hogy valamiképpen meghódítsa a világot. Később, már neves íróként, asztalán ott állt Napóleon szobra, amely alá ezt írta: „Amit ő karddal kezdett, azt én tollal fejezem be.” - Napóleon akkor már rég megbukott, nemsokára meg is halt a Szent Ilona-i száműzetésben. A visszatért királyság nem is volt a fiatal Balzac ellenére való, hazulról hozta a királyhűséget és az egyházhoz ragaszkodó vallásosságot. Idővel saját érzelmei ellenére, a valóság kényszerítő ereje folytán lett ennek a királyi világnak és ennek a klerikalizmusnak leleplezője és megbélyegzője.

Húszéves korától kezdve rendszeresen készül az irodalomra. S amibe belekezd, azt szinte emberfeletti erővel és kitartással csinálja. Fél napot tud egyfolytában könyv mellett ülni, hogy utána órákig járkáljon a külvárosok utcái között, és figyelje az emberek életét. Olvas, tanul, megfigyel. A társaság és a váltakozó szerelmek csak röpke pihenőül szolgálnak ebben a készülődésben. Ír is közben néhány könyvet kísérletképpen. Ezek romantikus kalandregények, nem is a saját nevén adatja ki. Még keresi magát, gyakorolja a fogalmazást. Végre ír egy jóízű, sikamlós novelláskötetet, a *Pajzán históriák*at. Ebben a vérbő francia reneszánsz történeteket utánozza, nyelve is mulatságosan régies. Nem is hasonlít a későbbi Balzachoz, de már valódi irodalmi mű. Időközben üzleti vállalkozásokba is fog, mert szeretne gondtalanul élni, de tönkremegy, és bujkálnia kell a hitelezők elől. Most már adósságai is kényszerítik, hogy rendszeresen éljen az írásból.

Harmincéves korában írja meg *Huhogók* című regényét, amely a forradalom napjaiban játszódik. Később, amikor kialakul benne az összefüggő regényciklus gondolata, ebből lesz a nagy sorozat első regénye. Két évvel később - 1831-ben - dönti el, hogy a francia társadalom egészét fogja ábrázolni a forradalomtól a maga koráig. Walter Scottot vallja példaképének, aki különböző regényeiben nyomon követte az angol társadalom történelmi útját. Scott azonban egymástól független történeteket mondott el. Balzacban megfogalmazódik az a gondolat, hogy habár mindegyik regénynek és elbeszélésnek zárt egésznek kell lennie, mégis valamennyi egyetlen nagy egységként függjön össze, s az alakok az egyik történetből lépjenek át a másikba. Aki itt esetleg csak mellékalak, az egy másik regényben főszemély lehet, vagy akit az olvasó két-három regényből már jól ismer az események előteréből, az egy következőben esetleg éppen csak megjelenik a cselekmény peremén. És ahogy az évek múlnak, a hősök idősödnek, az idősek meghalnak, új nemzedékek születnek. A balzaci életműben számos életutat lehet végigkísérni. Ezek mind merőben különböznek egymástól, de jellemzőek azokra az évtizedekre, amikor a francia tőkésvilág kialakult és megerősödött.

A nagy sorozatnak egyelőre nem adott közös címet, később *Társadalmi tanulmányok*nak akarta elkeresztelni. És csak 1842-ben, amikor az addigra elkészült regények először jelentek meg egységes kiadásban, találta ki az *Emberi színjáték* címet, mintegy ellentétpárjaként Dante *Isteni Színjáték*ának.

Harminchárom éves, még alig ismert író, amikor előbb levelezés útján, majd személyesen is megismerkedik Eveline Hanska grófnővel, egy lengyel arisztokrata feleségével. Ez lesz élete nagy szerelme. Eveline megígéri, hogyha idős férje meghalna, és addigra Balzac világhíres író lesz, akkor hozzámegy feleségül. Ettől kezdve közel húsz évig szenvedélyes hangú levelezésben állnak. Balzac nagy céljai közé tartozik most már a szeretett asszony elérése. Érte is ír, a dicsőségért is ír, a gazdagságért is ír, de ír mindenekelőtt azért, mert belülről feszíti a közlési vágy: elmondani mindent, amit a világról, az emberekről tud.

Berendezkedik a szakadatlan munkára. Egész éjszaka ír, délelőtt alszik, délután fordul meg társaságokban, ahonnan siet haza az íróasztalához. Munka közben töméntelen feketekávét fogyaszt, rengeteget dohányzik; ha kimozdul hazulról, mértéktelenül eszik, és embertelen mértékben él szeszes italokkal. Gyengébb szervezetű embert sokkal hamarabb leterítene ez az életforma. Balzac azonban hihetetlenül szívós, győzi az élettempót. Van olyan év, amelyben hat regényt is megír. Van olyan regénye, amelyet újra meg újra átdolgoz, amíg végre megelégedett vele. És nem törődik azzal, mit szól a kritika. Mert noha elég hamar válik népszerűvé, akinek könyveit az olvasók már várják, tehát a kiadók szívesen megjelentetik - a hivatásbeliek gyanakodva nézik ezt a szertelenséget. Eleve rosszindulattal figyelik példátlan termékenységét. De visszariasztja a kritikusokat az a bűnökkel teljes körkép is, amelyet a polgári világról fest. Ha pedig romantikus eszközökhöz fordul, hiszen sok szál köti a romantikához, akkor a valószínűtlenség, sőt a meseszerűség is a valóságra vall. A *Szamárbőr* témája szerint mese, amely a polgári társadalomban játszódik. Egy tehetséges fiatalember szerez egy varázsos szamárbőrt, amely teljesíti gazdájának minden kívánságát, ámde minden beteljesült kívánságnál a szamárbőr egy kicsit összezsugorodik. Ha egészen eltűnik, akkor gazdája meghal. És Balzac erre a romantikus mesére építi fel a társadalmilag is, lélektanilag is tökéletes realista regényt. Máskor sem riad vissza a jelképes csodáktól. De a legtöbb esetben szó sincs csodáról. Nagy vágyakról, nagy akarásokról, nagy sikerekről, nagy bukásokról, nagy kiábrándulásokról van szó. Ha a töméntelen történet közül csak a *Goriot apó*t, a *César Birotteau*-t, az *Elveszett illúziók*at és *az Eugénie Grandet*-t írta volna meg, akkor is vele kellene kezdeni a realista regény történetét. Holott még a kisebb elbeszélések között is akad páratlan remekmű.

Az igaz, hogy a megfeszített munka közben keletkezett művek nem mind egyértékűek. A tökéletesek mellett akadnak elnagyoltak is. De nincs olyan kisebb-nagyobb története, amelynek legalább néhány oldala ne vallana a lángelmére. Aki pedig vállalja a nagy kirándulást, hogy végigolvassa az *Emberi színjáték*ot - ami magyarul sem lehetetlenség, hiszen van teljes fordítása -, az személyesen éli át a francia polgárság útját a nagy forradalomtól a harmincas évekig. Nyilván tovább is mutatott volna ez az út, ha Balzacnak még néhány esztendő adatik. De egészsége nem bírta tovább. Még életben tartotta a vágy, hogy az övé legyen Eveline. Ez bekövetkezett. Hanska grófnő elözvegyült, Balzac világhíres lett, immár lakását is fényűzően tudta berendezni rég várt házasságához. Akkor elutazott az asszonyért, feleségül vette, és együtt érkeztek haza Párizsba. Idáig bírta. Néhány hét múlva meghalt. A nagy vágyakozás éltette, a beteljesülés megölte.

Hanem akkor már a francia irodalom is tudta, hogy kit vesztett benne. Temetésén ott volt az egész irodalmi élet, ott voltak a miniszterek. A gyászbeszédet Victor Hugo mondotta. Ebben a beszédben olvashatjuk többek között ezt a jellemzést: „Roppant küzdelmet vívott a modern társadalommal. Ábrándokat tépett szét, reményeket oszlatott el, álarcokat szakított le."

Most már a kritika is letette a fegyvert. Halála óta szüntelenül jelen van az irodalomtörténetben is, az élő irodalomban is. Keze nyomát felismerhetjük az azóta egymás után következett regényíró-nemzedékek művein. Az egész világirodalom az adósa.

FRANZ GRILLPARZER

(1791-1872)

A német romantika felettébb sokarculatú, világnézetben is, politikai eszményeiben is, stílusárnyalataiban is. Büchner forradalmiságától Kleist katonás fegyelemkultuszáig olyan nagy a különbség, mint a klasszicizmus és a naturalizmus közt, holott a schilleri ösztönzésből csírázott ki, és Büchner ugyanolyan példaadó előzménye volt a naturalizmusnak is, de még Brechtnek is. Ám talán helyesebb is német irodalom és romantika helyett *német nyelvű* irodalomról és romantikáról beszélni, hiszen a német nyelvű osztrák irodalom Mária Terézia évtizedeitől fogva elkülönül a porosztól bajorig vagy a klasszikus weimariig terjedő hagyományos német irodalomtól. A svájci német irodalomnak pedig más az atmoszférája, mások a nyelvi ízei is, mint akár a weimari-berlini-hamburgi, akár a bécsi, ugyancsak német nyelvű irodalomnak. A klasszikus múltak örökségét továbbvivő Grillparzer, a színpadi tömegtermelő Kotzebue vagy a halhatatlan népmulattató Nestroy egymástól ugyancsak különböznek, de osztrákságuk mégis elkülöníti őket Goethe és Schiller örököseitől is, de Conrad Ferdinand Meyer magas hegyvidéki komolyságától is. A XVIII. század bécsi és schönbrunni kultúrájával kezd az osztrák öntudat elkülönülni. Josef Sonnenfels, Mária Terézia, majd József császár, a „kalapos király" házi filozófusa és könyvtárosa az osztrák felvilágosodás előkészítője és ösztönzője kezdi kiformálni a némettől elkülönülő osztrák szellemi arculatot. És amikor a keleti tartomány (az *Ostmark*) a XIX. század elején, a napóleoni háborúk közepette Keleti birodalommá (*Österreich*hé) önállósul, kultúrája, benne irodalma is, kiformálja sajátos nemzeti arculatát. Ennek első igazán nagy jelentőségű és talán mindmáig legnagyobb drámaírója Franz Grillparzer. Legnagyobb sikerei az ókori klasszikusok ihlette tragédiák *(Szapphó,* az *Aranygyapjú-trilógia)* úgy is tűnhetnek, mint a klasszicizmus végső remekei, de a spanyol barokk szerzők - főleg Calderón - hangütését folytató, illetve megújító későbbi játékai a romantika színpadi mesterévé avatják. Mindenképpen a XIX. század világirodalmának egyik igen jelentékeny alakja.

Apja ügyvéd volt, tekintélyes jogtudós, a felvilágosodás szellemének lelkes híve. Fiát is ebben az irányban nevelte. De meghalt, amikor a fiú 18 éves volt és éppen megindult apja nyomdokán a jogászpályák felé. - Az anya érzékeny lelkű, nemcsak zenekedvelő, de művészi színvonalon zongorázó asszony volt. Fiának nemcsak Mozartot és Beethovent játszott, de még a fiú kisgyerek volt, amikor a *Varázsfuvola* szövegét, Schikaneder mesejátékát is elolvastatta vele. (Ez a könyvecske minálunk Csokonainak is kedvelt olvasmánya volt.)

A vagyontalan polgárcsalád a családfő halála után olyan nélkülözések közé került, hogy a művészi tehetségű anya zongoratanításra kényszerül, az egyetemista jogászfiú pedig egészen doktorátusáig diákgyerekek házitanítója. De miközben szorgalmas diák és lelkiismeretes korrepetitor, rengeteget olvas, tanul. Az iskolavégzettek közt akkor még természetes latin és a Bécsben szinte kötelező francia mellett megtanul spanyolul is, és hogy igazán értse az ókori klasszikusokat, folytatja a középiskolában csak elkezdett görög nyelv tanulását. Szophoklész ugyanúgy kedvelt olvasmánya, mint Calderón. Idővel Calderónt fordítja is, népszerűsíti a romantikus költők és olvasók körében. Mindeközben is időt szakít, hogy anyjával négykezest játsszanak. Szülei személyesen ismerték Beethovent. Az özvegy anya felserdült fiával ellátogat a nagy muzsikushoz. Ahogy majd később, már sikeres íróként ellátogat a már igen öreg Goethéhez, Hegelhez, Chamissóhoz. Ezektől is tanulni akar. Verseket ír, főleg antik versformákban.

Magánéletének nagy megrázkódtatása, hogy amikor már el tudja látni magát és édesanyját, a finom lelkű, művész hajlamú asszony elméje elborul. Elmegyógyintézetben hal meg. A gyász

időszakában barátkozik össze egy közelben lakó leánnyal. Az ismeretségből szerelem lesz, a szerelemből eljegyzés. És kideríthetetlen, hogy miért maradnak évtizedekig jegyes állapotban. Sohase házasodnak össze. Szerelmük jellegét, testi-lelki tartalmát kideríthetetlen titok fedi. Menyasszonyával is sokat zongorázik. Ezek a négykezes órák jelentik élete legszebb közjátékait. Napjai nagy részét hivatalban töltötte. Az egyetem után állami tisztviselő lett. Rendkívül szorgalmas, lelkiismeretes hivatalnok volt, lassan, de fokozatosan haladt előre a ranglistán. És éjszakánként mégis megírta azt a tragédiát, amellyel azonnal sikeres, megbecsült drámaíróvá emelkedett. Ez a mű a *„Szapphó”*. - Ókori görög téma a leszboszi költőnőről. Lényege szerint a művészsors tragikus nehézségeiről szól. Az is hangsúlyt nyer itt, hogy a nőknek nehezebb az élet, és még nehezebb a hivatás. Szapphó mindemellett vesztes marad a szerelemben. A nagyszerű asszony és a méltatlan férfi kapcsolata. Ebből alakul a nagyon szép, nagyon érdekes dráma cselekménye, amely a katasztrófa, Szapphó öngyilkossága felé vezet. - A zajos siker nem volt véletlen. Akkor is, azóta is sokan mondták, hogy a Schiller utáni drámairodalom legnagyobb alkotása. A későbbi lélektani drámák egyik fontos előkészítője. Sikerén felbuzdulva és a színház igénye szerint felépítette legterjedelmesebb művét, *„Az aranygyapjú”* trilógiát, amelynek az az átfogó mondanivalója, hogy a vagyon - ezt jelképezi az aranygyapjú - gonoszságot, szenvedést és végül pusztulást hoz. Harmadik része, a *„Médeia”* önmagában talán még a *Szapphó*-nál is kitűnőbb irodalmi alkotás. A mondabeli gyermekgyilkos anyát Grillparzer megsértett, megalázott, méltatlanul szenvedő asszonynak ábrázolja. Ez viszi a szörnyűségek felé vezető szinte önkívületi állapotba. Férje, Jászon pedig a kíméletlen férjek örökjelképe lett. Sikere volt a drámának, de elkövetkezett a ma már érthetetlen törés.

Az Udvar - Ferenc császár uralma idején - nagyra becsülte a lelkiismeretes hivatalnokot, és tudott a sikeres színpadi szerzőről. Amikor olyan magas hivatali rangot ért el, hogy méltóságos úrnak kellett szólítani, Ferenc császár maga elé hívatta. Közölte, hogy a magas méltóság és a drámaírás összeegyeztethetetlen. A színházban előadott drámáról bármelyik újságíró rossz kritikát írhat. Ezért meg se lehet büntetni. Az azonban megengedhetetlen, hogy akárki lebecsülje azt, amit egy méltóságos úr csinál. Grillparzer tehát fogadja meg, adja a kezét magának a császárnak, hogy amíg hivatalát betölti, addig nem ír drámát. Ha mégis titokban drámát írna, eltitkolja mindenki elől. - Egy ilyen felszólítás elől annak idején Schiller még a hadseregtől is megszökött. Grillparzer azonban lojális osztrák tisztviselő volt. Szavát adta és meg is tartotta: amíg nyugdíjba nem ment, még ha írt is drámát, nem mutatta. Amikor sokára nyugdíjba ment, akkor lépett újra a színházi közönség elé. Verseket azonban írhatott. Már csak azért is, mert ifjúkorában a forradalmár írókhoz-költőkhöz vonzódott, egyre magasabb rangú tisztviselőként viszont egyre jobban távolodott minden forradalmiságtól. Azt sem értette, hogy a magyarok és a csehek miért kívánnak maguknak önálló országot. Ez a rebellis szellem - úgy vélte - gyengíti a Birodalmat. 1848-ban is idegenkedett a magyar, az olasz, a cseh nemzeti mozgalmaktól. És amikor a forradalmak vérbefojtása után akadtak hangok, amelyek felidézték, hogy a méltóságos úr valamikor nagyon is kedvelte a forradalmárokat, ő ódával fordult Radetzky tábornagyhoz, a forradalmak leverésének főintézőjéhez. Ugyanezt tette ez időben Bécsben az idősebb Johann Strauss is, hogy elfeledtesse forradalmár múltját. Ő a Radetzky-marsot komponálta meg. Neki is, Grillparzernek is kegyesen elfelejtették a múltat. De nem véletlen, hogy a Bécsben kedvelt Grillparzer-epigrammák nálunk sohase lettek nemhogy népszerűek, de még ismertek sem. Hiszen ezekben hol gúnyos, hol haragos sorokat is olvashatnánk a magyar vágyak és indulatok ellen. Grillparzer drámáit nálunk - igen indokoltan - sokáig nem is játszották. Nemcsak a kiegyezésnek, hanem a feledésnek is el kellett következnie, amíg a kitűnő drámák újra megjelenhettek színpadjainkon.

De új drámákra Bécsben is addig kellett várni, amíg a szerző nyugdíjba ment (és akkor már Ferenc császár sem élt).

Késői színjátékai azonban sohase lettek olyan népszerűek, mint a korai görög tárgyúak. Ez időben az ő ízlése is már mindenestül hasonult a romantika meseszerűségéhez és fordulatosságához. A spanyol barokk és főleg Calderón igen népszerű előzménynek tűnt. *„Az élet álom”* meg a *„A zalameai bíró”* sikerdarab lett Bécsben is. Calderónt pedig éppen Grillparzer vezette be a német nyelvű színpadokra. Egy ízben azután éppen Calderón ihletésére Grillparzer írt egy különös, versekkel csengőbongó drámát, amely *„Az élet álom”* megfordítottja volt: *„Az álom élet”*. Különös színjáték ez, finom pszichológiai állapotok ábrázolása. De nem aratott olyan sikert, mint a *Szapphó* vagy a *Médeia*. És az is előfordult, hogy a már öreg drámaköltő vígjátékkal akarta szórakoztatni a közönséget. De a közönségnek vígjáték sem kellett már tőle.

Az oly lelkes osztrák hazafi már nem csak a magyarokat, cseheket, lombardiai olaszokat nem értette, kezdte az osztrákokat sem érteni. De azok is egyre kevésbé értették őt. Hiszen József császár és Sonnenfels felvilágosodásával kezdte... és nyolc évtized múltán Ferenc Józseffel végezte. A legnagyobb osztrák drámaköltő elidegenedett már Ausztriájától is.

81 éves korában halt meg. Halálának 100. évfordulóján mi is azzal ünnepeltük, hogy a *Médeiá*-t és a *Szapphó*-t újrafordítottuk és nem egy színházunkban ismét játszottuk. Indokoltan, hiszen ezek nagyon szép drámák.

PERCY BYSSHE SHELLEY

(1792-1822)

1822. július 8-án egy Ariel nevű kis vitorlás hajó az Adriai-tengerből kiszögellő speziai öbölben szélviharba került, felfordult, s mind a négy utasa vízbe fulladt. Az egyik Shelley volt, a költő. Nem érte meg 30. születésnapját. Holttestét a hullámok négy nap múlva vetették partra. Jó barátja, az akkor már világhíres Byron a közelben lakott, ő rendezte meg a temetést. Ókori mintára a tengerparton máglyát emeltetett, a felcsapó lángok előtt búcsúztatta a jó barátot, akiről első találkozásukkor már felismerte, hogy egyenrangú társa a lázadás indulatában is, a szépség mámorában is. A hamvakat azután a tenger hullámaiba szórta. Ez is római szokás volt. - Shelleyt azután az egymásra következő olvasó és kritikus nemzedékek vallották és vallják Byronnal és a náluk is fiatalabban halt barátjukkal, Keatsszel együtt az angol romantika három legnagyobb költőjének. Az pedig furcsán jelképes, hogy éppen egy Ariel nevű hajó pusztulásánál lelte halálát, hiszen őt már olykor életében is Arielhez, a Szent Iván-éji álom jóságos és jótékony lebegő tündéréhez hasonlították. Hiszen személyes modora és bravúros verselése, játékosság és magasztosság összhangja személyében és művészetében mindig az angyali vagy tündéri jelzőket társította hozzá életében is, még inkább halálától fogva.

Valójában élete és életműve ellentétek, ellentmondások szakadatlan láncolata. Ősi arisztokrata és dúsgazdag család fia volt, de nem igényelte sem az előkelőséget, sem a gazdagságot. Első nyilvánosságra hozott műve egyetemista korában egy röpirat volt az ateizmus szükségszerűségéről. Ezért kicsapták minden oktatási intézményből, később nem kisebb pátosszal hitet tesz a lét misztikus szemlélete és az örökkévaló Isten mellett. Addig azonban még számos botránya keltett feltűnést. Részvéte egészével fordult a szegények, a kisemmizettek felé. Kora ifjúságától mindvégig nem csak általában lázadó, de kifejezetten lázító, a parasztokat és ipari munkásokat harci tettekre buzdító költeményeket írt. Ezek azóta is a mozgalmi költészet legszebb, legzeneibb, legszemléletesebb darabjai. Közben azonban távol maradt a kor utópista szocialista szervezeteitől. A tevékeny forradalmi szándékúak tetszéssel olvasták, olykor meg is zenésítették lázító „dalai”-t, de őt magát ábrándozó anarchistának mondották. S ebben igazuk is volt. - Családja, túl előkelő rokonsága természetesen ugyanúgy felháborodott ifjúkori ateizmusán, mint lázító hangú versein, igazi anarchista barátain. A végső szakítás hamarosan be is következett. 19 éves korában feleségül vette a 16 éves Harriet Westbrookot, egy londoni kocsmáros leányát. Ezt a rangon aluli nősülést sehogy se viselhette el akkoriban egy angol arisztokrata család. Látni sem akarták a hozzájuk nem illő feleséget, Shelleyt az apja a rangból és a vagyonból kitagadta, ezt hírlap útján is közhírré tették. - Ez az ifjú és egyelőre nagyon szerelmes házastársakat egyáltalán nem zavarta. Harriet apja amolyan jómódú kispolgár volt. A botrány híre széles körökben tette látogatottá kocsmáját. Az újságok pedig szívesen látták és jól honorálták a botrányos hírű fiatal költő új verseit. Shelley pedig igazi istenáldotta lírikus volt, áradt belőle az érzelem és a filozófusokon edzett gondolat. Az angol felvilágosodás - különösen Hume és Locke - gondolatvilága, és az ezt kiteljesítő francia felvilágosodás - elsősorban Voltaire - szelleme igényesen filozofikussá erősítette ezt a szélsőségeiben, szenvedélyességében a romantika legmagasabb rendű költészetét. És eredetileg is árnyalt formavilága szinte költeményről költeményre csiszoltabb, a rímek és ritmusok formabravúrja lett. Shelleyt lehet a leglátványosabb barátnál, Byronnál is nagyobb költőnek tartani (olykor szokták is), lehet üres formajátékosnak mondani (olykor ezt is szokták), lehet (tévesen) mozgalmi költőnek hinni, lehet (szintén tévesen) az értelmes gondolkodás

anarchista megzavarójának hinni - de az bizonyos, hogy kezdettől mindmáig az angol költészetnek ő a legzeneibb hatású verselője.

Kezdetben lángolóan boldog volt a házasság, Harriet hamarosan két leányt is szült. Költészete egyre jobban érdekelte az újságokat és folyóiratokat és ezek körében a már tekintélyes írókat is. Így került az irodalmi körökben nagy hatású William Godwin barátai közé. Godwin kálvinista papnak indult, filozófus és író lett. A francia felvilágosodás hatására eljutott az Istent feltételező, de vallás nélküli deizmushoz. Ez szembeállította a vallásosokkal a vallás elvetése miatt, és ugyanígy a hitetlenekkel Isten feltételezése miatt. Alighanem ő irányította Shelleyt is az ateizmusból Voltaire deizmusa felé. Az író Godwin pedig az angol romantika kezdeményezője és ösztönzője lett. Hatása a költészetben nyomot hagyott Byronon, Shelleyn és Keatsen, a szépprózában Walter Scotton, Bulweren és követőiken. Örömmel fogadta körébe Shelleyt, és ezzel következett be a nagy fordulat a költő életében. Godwin leánya, Mary 17 éves volt: szép is, okos is, elszánt is. Apja a világszabadság ábrándozója, anyja a nőmozgalom, a női egyenjogúság egyik előharcosa. A költő és az író-filozófus leánya első látásra egymásba szerettek. Alig egy hónapja ismerték egymást, amikor elszöktek, meg sem álltak Svájcig. Shelley ott írta meg levélben feleségének, hogy el kell válniuk, mert ő mást vesz feleségül. Csak később tudták meg, hogy Harriet öngyilkos lett. Addigra ott, a magas hegyek között összebarátkoztak Byronnal, aki ekkor már végleg elhagyta Angliát képmutatásával és álszenteskedéseivel együtt. Ez a barátság Shelley haláláig zavartalan volt. Byron nagy híre, nagy vagyona, pártfogó barátsága elősegítette, hogy az otthon már híresedni kezdő Shelley hamarosan szintén világhírűvé váljék. De most Harriet halálhírére hazasiettek, magukhoz akarták venni a két kislányt. Közben már Mary is szült egy leánygyermeket. A hatóságok azonban aggályosnak vélték, hogy a gyermekek a rossz hírű párnál nevelkedjenek. Az ügy bíróság elé került, és ott is elutasították a kérelmet. Shelley erkölcsileg, politikailag egyaránt gyanús alak volt. Megbízhatóbbnak vélték, ha az árvák a szolid kocsmáros nagyapánál nevelkednek. Erre Shelley és Mary elrabolta a két kislányt. Aludni odafektették Mary újszülött kislánya mellé. Erre következett a családi tragédia. Egy váratlan járvány elragadta mind a három kisgyermeket. Nemcsak az apa, hanem Mary is úgy gyászolta őket, mint saját szülötteit. Ezután ők is hátat fordítottak Angliának. Mentek vissza Svájcba, majd onnét Byron javaslatára együtt utaztak végső hazájukba, Olaszországba. (Byron is csak élete legvégén ment meghalni egy idegen nép szabadságáért.)

A már eléggé ismert és máris jó költő itt emelkedett nagy költővé. Itt jöttek létre elbeszélő költeményei és drámái. Nyilván Byron színpompás költészete is ösztönözte. Byron azonban - bármilyen lírával, egyedi érzelmekkel telt elbeszélő költeményeket, bármilyen költői drámákat írt - alapjában romantikus elbeszélő és romantikus szenvedélyű drámaköltő volt. Shelley pedig minden műfajban lírikus. Legnevezetesebb elbeszélő költeménye, az *„Alastor”* egy művészi fejlődés lélektani folyamata, valójában lírai vallomás saját tudatának érzelemmódosulásáról. Két híres drámai költeménye, *„A megszabadított Prométheusz”* és a *„Hellas”* bár valóban drámai formában épült fel, nemcsak előadhatatlan, hanem mondanivalójuk is lírai és filozófiai vallomás. Gyönyörű olvasmányok ezek, kórusrészletei szavalásra, szavalókórusra is alkalmasak, de nem olyan színjátékok, amelyeknek drámai cselekménye volna. Nagyon is beletartoznak költőjük életművébe, de ez az életmű velük együtt egy óriási szerelmi, filozófiai, politikai líraáradat.

Svájcban évekig hol egymás mellett, hogy egymás közelében éltek. Megismerték közben személyesen is a tüdővészével Itáliában haldokló John Keatset, tanúi és elsiratói voltak korai halálának. Közben együtt figyelték a történelem és benne az irodalom alakulását. Egy ízben rákaptak erre a műfajra, amit angolul „gothic novel”-nak neveztek. Ezek általában középkori rejtelmes várkastélyokban játszódnak. Magyarán „rémregények”-nek vagy nemzetközi nyelven „horror”-nak szokás nevezni. Akkor is divat volt, tehát ők is olvasták és jót mulattak

ostobaságaikon. Byron ötlete volt, hogy próbálják meg, írjanak egy rémregény-paródiát. Mindhárman - Byron, Shelley és Mary Shelley - külön-külön leültek „gótikus regény”-t, illetve a műfajnak valami mulatságos torzképét megfogalmazni. A kitűnő fantáziájú és igen jó humorú Mary ekkor néhány nap alatt megírta a „Frankenstein”-t. Azt hitte, hogy paródiát ír, de Byron azonnal felismerte, hogy ez valódibb a valódiaknál. Nagyon jól mulatott a túl jól sikerült rémtörténeten. Azt javasolta Marynek, hogy ne árulja el a szándékot: paródiát akart írni. A kiadó pedig azonnal elhitte, hogy valódi krimi, méghozzá rémesebb, mint a legtöbb borzalomtörténet. Amit ők sem gondoltak: hamarosan világsiker volt. Közel két évszázad óta nagyobb példányszámban jelent meg és fogyott el, mint a klasszikus férj, Shelley összes művei. És utána Mary Shelley írhatott érdekes könyveket, hírben, sikerben meg se közelítették Frankenstein karrierjét.

A költői fő műnek szánt, valóban nagy alkotás, a Prométheusz-dráma is csak az irodalmi ínyencek olvasmánya volt és maradt. - Aiszkhülosz klasszikus tragédiája, *„A leláncolt Prométheusz”* egy elveszett tetralógia megmaradt második részlete. Tudjuk - ismerve a drámaköltő vázlatát -, hogy a harmadik részben az alvilágra kárhoztatott Prométheusz bölcsen kiegyezik Zeusszal úgy, hogy a főhatalom Zeuszé marad, de a tűz mégis az emberek boldogító tulajdonába kerül. - Az anarchista Shelley már korábban is rossz véleménnyel volt Aiszkhüloszról is, hőséről is, hogy végül is kiegyezett a hatalommal. Valójában Aiszkhülosz és Prométheusz okosabb, reálpolitikusabb, mint a gyakorlattól idegen, anarchista költő. Aiszkhülosz nagyszerű alkotása magasztos, de reális tükrözése a politikai életnek. Shelley ennek ellendrámáját akarta megírni. Ebben az egész világmindenség, a természet az e világra ítélt Prométheusz mellé áll. Megbuktatják az Olümposz urát és az alvilágba, vagyis a halálba küldött szabadsághős titán diadalmasan támad fel. Ez se nem realitás, se nem dráma. De gyönyörű olvasmány, ugyanúgy, mint költőjének szerelmi, mozgalmi és filozófiai költeményei.

HEINRICH HEINE

(1797-1856)

Akik épphogy belekukkantottak a német nyelvbe és egy-két német verssort idézni is tudnak, azok valószínűleg Goethe *„Erlkönig”*-jének és Heine *„Loreley”*-ének első sorait mondják el, akkor is németül, ha valójában nem is tudják ezt a számukra idegen nyelvet. A legklasszikusabb német költők sorozatos kiadása mindig ebben a sorrendben jelenteti meg, népszerűsíti a német költészet legjavát: Goethe, Schiller, Heine. - Heinét ugyan éppen a németek közt számosan szidalmazták, még ki is rekesztették a németségből. De nemcsak a *„Loreley”,* szerelmes dalainak jó része hamarosan népdallá vált és terjedt el németségszerte. Ugyanúgy volt a „szabadság, szerelem” ihletett költője, mint nálunk Petőfi, és különös érdekesség, hogy kölcsönösen hatottak is egymásra. Volt ugyanis egy közös ismerősük. Kertbeny Károly német származású magyar, illetve magyarrá lett német műfordító volt. Pesten Kertbeny Károly, Bécsben és Berlinben Karl Benkert volt a neve. Mindenütt megbecsült népszerűsítője volt a két nép költészetének. Heinét magyarra, Petőfit németre fordította, mindkét nagy költőnek személyesen is sokat beszélt a másikról. De a hallomáson és a kölcsönös hatáson kívül eredetileg is közös volt bennük a szabadság és a szerelem romantikus hevületű hitvallása és vállalása. Csakhogy Petőfi 48-49 hősi halottja lett, Heine pedig megérve és túlélve a magyar és az európai szabadságharcok bukását a gyásznak és az elkomorodásnak is halhatatlan költője lett. Amikor 1849 végén Világos és Arad gyászhíre szétterjedt Európában, az irodalom két óriása gyászolta Magyarországot és a magyar népet: Ibsen a *„Magyarországhoz”* című elégiában és Heine az *„1848 októbere”* című lírai vallomásban.

De mire elérkezett 1848-49, Heine már súlyos beteg volt, s ép szellemmel, de ágyhoz kötve figyelte az eseményeket. A szabadság és szerelem mellé odasorakozott a haláltudat komor témája is. „Matrac-sírnak” nevezte ágyhoz kötöttségét, amely 1856-ban bekövetkezett haláláig egyre gyötrőbb és gyötrőbb lett. Ez a betegség 1845-ben kezdődött. Előbb végtagjait mozgatta nehezen, majd lesántult és némiképp meg is bénult. A forradalmak híreit már az ágyban vehette tudomásul. Szelleme, elméje azonban mindvégig csillogó maradt. De a korábbi évek szakadatlan mozgalmassága már csak emlék maradt.

Úgy kezdődött, hogy Düsseldorfban született egy módos zsidó családban. Apja textilkereskedő volt. Egyik nagybátyja Hamburgban élt, igazi milliomos volt. Nőtlen agglegény lévén bőven támogatta rokonait, ha erre szükség támadt. Végrendeletében annyit hagyományozott tehetségesnek bizonyuló unokaöccsére, hogy annak a nyomorúságos időkben se kellett éheznie, és halála után özvegye is elélhetett a maradékból.

Ifjan apja és az egész család kereskedőnek szánta. Egy ideig részt is vett a családi üzletben. Közben azonban a költészet és a filozófia érdekelte. A népszerű Bürger balladái, Lessing elméleti művei lelkesítették, de főleg Schiller pátosza és formatökéletessége ragadta el. Goethe költészetével csak később barátkozott meg. A még élő Goethét nagyra tartotta, de nem volt rá olyan kimutatható hatással, mint Schiller. Magába szíva a költészet varázsát ifjú korától verseket írt. Minden fellobbanó szerelem költészetté vált. Minél reménytelenebb volt, annál szebbé. A folyton szerelmes és egyre csiszoltabb verseket író ifjú kereskedő egyetemre is beiratkozott. Volt is egy professzora, aki tudására és tudatára nagy hatással volt: Hegel, aki tudatossá tette filozófiai érdeklődését. Közben összeismerkedett az egyre forradalmibb szellemű ifjúsággal. Vágyaik és indulataik megfeleltek lázongó lelkialkatának. Ez a lázongás ifjúkori élményekben gyökeredzett. Düsseldorf a napóleoni háborúk alatt francia fennhatóság alá került. Napóleon uralmának ugyan már nem volt forradalmi tartalma, de a polgári demokrácia és liberalizmus merőben más, emberségesebb volt a német fejedelemségek elavult feudalizmusánál. Ebben a francia eszményű jogrendben és társadalmi kapcsolatokban a zsidók polgári egyenjogúságban

éltek. Heinéék pedig zsidók voltak. Ezek a német világ nyugati táján élő zsidók ősidők óta itt éltek, héberül rég nem tudtak, a keletebbi zsidókra jellemző jiddisch nyelvet sem ismerték. Polgári életformájuk, kapcsolataik jó ideje németekké tette őket. Egy nemzedékkel előbb a berlini Mendelssohn, Lessing barátja és eszmetársa már a német nyelvű irodalom és tudomány szószólója volt. Düsseldorfban a francia fennhatóság nem akarta korlátozni a polgárok németlétét. A zsidó polgár ebben a liberális rendben olyan volt, mint a keresztény. Vallásuk szabályait, imádságaik rendjét még úgy-ahogy őrizték, de zsidó voltuk alig-alig jelentett valamit akár számukra, akár szomszédaik számára. 1813-ban azonban véget ért a francia fennhatóság. Zsidónak lenni egyszerre hátrányos lett. Heinének és vele számos zsidó vallású németnek elment a kedve, hogy zsidó legyen. De még néhány év kellett, hogy Heine elszánja magát a megkeresztelkedésre. Amikor azután mégis keresztény lett, akkor nyerte a keresztségben a Heinrich keresztnevet. Addig polgári finomkodással az angolos Harry nevet viselte. De amikor már keresztény volt, annak is elérkezett az ideje, hogy szerelmes dalait, balladáit, romantikus hangulatképeit kötetbe gyűjtse. Ez 1826-ban történt. A könyv címe: *„Dalok könyve”*.

Már nem volt kereskedő, már túl volt az egyetemen is. Apja előbb nagybeteg lett, majd meghalt. A család üzleti és általában anyagi ügyeit a segítőkész milliomos nagybácsi vette át. Heine elment újságírónak egy haladó szellemű laphoz, ahol hamar kiderült, hogy publicistának is kitűnő. És akkor megjelent a *„Dalok könyve”*. Talán sem azelőtt, sem azóta nem volt ilyen sikere lírai versgyűjteménynek. Telibe találta a romantikus közízlést. Közelítése a népdalok nyelvéhez és formáihoz egyszeriben új utakra indította a német költészetet. Szerelmes ifjak szerelmi vallomásként olvastak fel Heine-verseket. Ami verseskönyvnél alig történik meg, hamarosan új kiadásra volt szükség, majd évről évre megint új kiadásokra. Az azóta eltelt több mint 150 év alatt csak a Biblia és néhány politikai kötelező olvasmány jelent meg annyi kiadásban és annyi példányban, mint a *„Dalok könyve”*. És ez még se hivatali, se világnézeti ellenszenvet nem ébresztett. Itt még alig volt szó a szabadságról. Ezek a művészien rövid, hatásos dalok mindenekelőtt a szerelemről szóltak. Méghozzá a romantika és az éppen divatos *„biedermeier”* ízlés szerint, tehát őszintén, de mértéktartó szenvedéllyel.

Újságíróként azonban az izgatott ifjúság hangját hallató újsághoz tartozott. És a közéletben minél erősebben érvényesült a fejedelemségek maradisága, önkényeskedése, annál láthatóbban lépett a szabadságvágy a szerelemvágy mellé. Ez már sokaknak nem tetszett. Újságok betiltása, a hangos szavúak bebörtönzése következett. És 1830-ban Párizsban a júliusi forradalom eltörölte a visszatért Bourbon-királyok uralmát. Lajos Fülöp „polgárkirályság”-a megint a demokrácia és a liberalizmus felé tolta a francia közéletet. Heine pedig ifjúkora óta jó viszonyban volt a francia szellemmel. Franciául jól tudott, tehát akár hivatalt is vállalhatott a polgárkirályságban. Tehát 1831-ben - 34 éves korában - Párizsba költözött. És ha onnét sokat és sokfelé utazott, s ha a német hazába látogatóként vissza-vissza is tért, de otthona Párizs volt mindhalálig. Még hivatalt is vállalt. Ezt a németek egy része sohasem bocsátotta meg neki. De hiszen azt se, hogy hirdette a német-francia barátság kívánatos voltát. - De mindvégig német költő maradt. Verseit, izgalmasan érdekes útirajzait, politikai szatíráit Párizsban is csak németül, a legszebb németséggel írta. És akármiről írt, egyre ismertebb és egyre népszerűbb lett a legszélesebb olvasói körökben. A magyar költők ugyanúgy lelkesedtek érte, mint a franciák, angolok, oroszok. A szabadság és a szerelem szószólója lett. Nem érdektelen, hogy Erzsébet királyné, Ferenc József király-császár nálunk oly szeretett felesége Heinét vallotta kedvenc költőjének, olykor maga is írt Heine-stílusú kis verseket. Szobrot is akart állíttatni neki Bécs közepén. De az osztrák főváros igen reakciós vezetősége a császárnét se kedvelte, még kevésbé Heinét. El is érték, hogy a bosszús királyné az elkészült szép szobrot nem Bécsben, hanem kedvenc üdülőhelyén, a görögországi Korfu szigetén állíttatta fel. Heine akkor már rég halott volt, életműve egyre jobban és egyre szélesebb körökben élt. Helye pontosan ott van a klasszikus német könyvsorozatokban, közvetlenül Goethe és Schiller után.

GIACOMO LEOPARDI

(1798-1837)

Az „Italia unita” vagyis az „Egyesült Itália”, tehát Olaszország már a középkor végső századaiban célkitűzés vagy egyelőre vágyálom volt. Petrarca igen korán, a XIV. században megfogalmazta, Machiavelli a XV. században politikai programnak tekintette. Valójában azonban csak az ezernyolcszázhatvanas években, Garibaldi harcai folytán valósult meg. A XVIII. század végső és a XIX. első évtizedeiben még mindig kisebb-nagyobb államok halmazata volt. Északon főleg német, illetve osztrák, délen javarészt spanyol befolyás, olykor fennhatóság alatt. A középső rész legnagyobb hatalma a Vatikán, azaz a Rómában lakozó pápa egyszerre egyházi és világi uralma alatt álló Egyházi Állam volt. Recanti ennek az országnak egyik kisvárosa volt.

Recanti ősi kastélyának és a környező nagybirtoknak urai nemzedékek óta a Leopardi grófok voltak. Ezen a századfordulón Monaldo Leopardi grófot tisztelte urának az egész környék. Hitbuzgó férfiú volt, feltétlen híve a mindenkori pápának és tisztelője a német, majd 1808-tól az osztrák császárnak. A franciákat akkor is gyűlölte, ha forradalmat csináltak, akkor is, ha Napóleon császár harcias alattvalói voltak. Minden újítást közveszélynek tudott. Világosan fogalmazott röpiratai és politikai elmélkedései irányadó szellemi vezéralakká tették nemcsak a pápa államában, de Itália-szerte minden konzervatív, reakciós körben. Ellentmondást nem tűrő önkényúrnak vette tudomásul a nagybirtok minden alávetettje és a szűk család minden tagja. Legalábbis indulatosan elvárta tőlük. Gazdálkodáshoz azonban nem értett, nem is érdekelte, könnyelmű tékozlóként élt. A nagy vagyont földben, pénzben, földi javakban az mentette meg, hogy felesége, Adelaide degli Antici úrasszony kitűnő gazdasszony, sőt üzletasszony volt, aki - míg férjura herdált - szaporítani is tudta a vagyont. A gazdálkodó-üzleti tevékenység ki is töltötte életét, rideg úrnő, hideg anya volt, noha férjének tíz gyermeket is szült. Ezekből hat gyermekkorban halt meg. Az életben maradt két fiú és két leány gondtalanul növekedhetett, nevelkedhetett, csak éppen szeretetet nem kaphattak otthon. A legidősebb, az elsőszülött Giacomo születésétől fogva rangjuknak megfelelő életútra rendeltetett. Aki a Leopardi nemzetségből papi pályára ment, annak egyenes volt az útja a püspöki trónus felé. Az elsőszülött Giacomo tehát csecsemőkora óta papi, idővel főpapi életre ítéltetett. Az ábécétől és a kisegyszeregytől kezdve tudós papok nevelték. Maga se tudhatta, mikor ismerkedett meg az imádságok latin, a társaságok francia és a nagy hatalmú császárok német nyelvével. Már legelső tanítói észrevették rendkívüli nyelvérzékét. Kisiskolás korában is sokkal jobban érdekelte a nyelvtan, mint a hittan. És hamar lett szenvedélye az olvasás. Az ősi grófi otthonban óriási könyvtár volt. Amióta a német Gutenberg mester feltalálta a könyvnyomtatást, a házigazda - akár olvasó ember volt, akár nem - a családi vagyon öregbítése végett összevásároltatott felhalmozni érdemes könyveket. A felső polcon már eleve birtokba vett, kézzel írott kódexek sorakoztak, mivel ezek drága jószágok voltak, bármiről szóltak. A nyomtatott fóliánsoknál és oktávákná sem az érdekelte őket, mit is nyomtattak a könyvbe, hanem hogy irigylésre méltóan drágák voltak. Akadtak tehát a bibliák és prédikációs-kötetek mellett léha szerelmekről tudósító elbeszélések, istenkáromló írások, filozófiai elmélkedések és szakácskönyvek. Amikor előbb Angliában, majd hamarosan Franciaországban megszólalt az a sokakat felháborító szellemi áramlat, amelyet felvilágosodásnak neveztek, filozófusaival és regényíróival is találkozni lehetett a Leopardik otthoni könyvespolcain. Azt pedig se szülő, se oktató pap nem figyelte, hogy az olvasni szerető fiú milyen nyelvű és milyen tartalmú könyvet vesz ki és olvas az ablak előtt vagy estetájt gyertyafény mellett. A különböző nyelveket pedig szinte felszívta elméje. Tízéves fővel jól olvasott és

beszélt latinul, franciául, németül. Tizenötéves korára jól megtanult görögül és héberül, később a maga gyönyörködtetésére elmélyedt a szanszkrit és az óperzsa nyelvekben is. És amikor rájött, hogy az *Ezeregyéjszaka* varázsos meséit ugyan kezdetben perzsául írták, de a végső, a hiteles formák arabul szólnak, akkor ezt a nyelvet is igyekezett elsajátítani.

Közben gyakran kínozták különféle betegségek. Gyenge testű fiú volt, az esti, gyertya melletti olvasása szemét is alaposan elrontotta. Felnőtt korában olykor szeme előtt úgy összefutottak a betűk, hogy napokig se volt képes olvasni. A francia felvilágosodás írói, különösen Voltaire csábítóan olvasmányos művei azonban végérvényesen elvették a kedvét a papi pályától. 12 éves korában már eljátszott a fogalmazással és a versírással. 14 éves fővel párbeszédes elmélkedést írt a filozófia hasznáról, egy másikat az *„Epigramma művészeté”*-ről. 16-17 éves korában két történelmi tragédiát is írt. A Bécsi Kongresszus idején (17 éves volt ekkor) egy lelkes szónoki beszédet fogalmazott az olasz néphez. Ebben Napóleon bukását, a francia ellenség vereségét ünnepelte. 19 éves volt, amikor elismert műfordítóként belépett az irodalomba. Előbb próbaként olaszra fordította az *Iliász* és az *Odüsszeia* első énekét. Majd az első sikert hozó fordítást, Vergilius *Aeneis*-ének második énekét. Ez a második ének önálló műnek is tekinthető, ez Trója pusztulásának regényes története, itt van szó a trójai falóról, Laokoónnak és fiainak haláláról és a két gyilkos kígyóról. Ez a mesteri fordítás mindmáig az olasz irodalom klasszikus darabja.

A Homérosz- és Vergilius-fordításokat elküldte egy ismert nevű milánói kiadónak. Milánó és egész Lombardia akkor osztrák uralom alatt állt. (Milánó közismert német neve Mailand volt, Európa-szerte ezen a néven ismerték.) Sikere volt, előbb a kiadó folyóiratában jelent meg, majd további fordításokkal együtt könyvben is. Lefordította például Hésziodosz *„Theogónia”* című tanító költeményét az istenek családi kapcsolatairól. - A fiatal olasz írók egy része ugyan gúnyolódott azon, hogy egy fiatal költőnek nincs egyéb gondja, mint ókori régiségeket népszerűsíteni, de az idősebb, már tekintélyes idősebbek egyszeriben felismerték a fordítóban is a tehetséges költőt. Az olasz irodalom akkori legnagyobbjai, az olasz romantika előkészítői - Alfieri, a tragédiaköltő, Manzoni, a regényíró - személyesen is megismerték, barátságukba fogadták akkor, amikor végre maga is elutazott Milánóba, Firenzébe, az olasz kultúra akkori központjaiba. Akkor azonban már túl volt huszadik életévén. Első verseit már megmutatta a hozzáértőknek, majd első versgyűjteménye is megjelent a milánói kiadónál. A kis kötet címe *„Canti”* azaz *„Énekek”* volt. Élete végéig ezt bővítette, újabb kiadásai, mindig új versekkel gazdagabban ugyanezt a címet viselték. A legvégső, leggazdagabb gyűjtemény mindazokat a verseket tartalmazza, amelyeket vállalt, a korábbiakat, és amelyekkel nem volt megelégedve, megsemmisítette. Az általa összeállított, végleges gyűjtemény mindössze 36 teljes vers és 5 olyan, melyet mint „töredéket” közölt. Jóllehet ezen a gyűjteményen kívül néhány tanulmánya, főleg erkölcstani tárgyúak, beletartoznak az életmű egészébe, és főleg az olasz irodalom egészébe, mégis: ami Leopardiban halhatatlan és nagy hatású, ami az olasz romantika kezdetét jelenti, az a *„Canti”* alig 40 darabja.

Ennek a nagyon önálló hangú költészetnek az alaphangja a szomorúság, a reménytelenség, világnézete a pesszimizmus. Már sokan mondották, hogy Leopardi „a költészet Schopenhauere”. A pesszimista filozófia fő képviselője, Arthur Schopenhauer ugyan születési dátumuk szerint 10 évvel idősebb volt Leopardinál. Mégis: az ő közismertsége és hatása csak az 1849 utáni általános kiábrándultság idején jelenik meg. Leopardi általános, filozófiai mélységű keserűsége azonban már a költő életében kezdett hatni az irodalomra. Schopenhauer is nagyra becsülte. - Hosszabb lélegzetű, epikus költeményei azonban nem voltak, nem is lettek közismertek. Még a klasszikus *„Béka-egér harc”* szatirikus újrafeldolgozása és jelenre aktualizálása sem, holott ez a téma abban a korban költői világdivat volt. (Nálunk Csokonai szellemes újrafeldolgozása sokkal népszerűbb lett.) Filozófiai, főleg erkölcstani tanulmányai, erkölcstörténeti áttekintései szakkörökben némi tekintélyt szereztek, de csak szűk olvasórétegeknek

voltak igazán érdekesek. Viszont általános tudományos rangot adott az ókori görög és latin irodalom alapos ismerete. Szeretett volna az ókortudomány egyetemi tanára lenni. A pármai egyetemen szívesen is látták volna, de nem irodalomtörténeti témakörben. Felajánlották az „Ásványtan és állattan" tanszékét. Ezt természetesen visszautasította. Lírai költészete akármilyen kevés műben testesült meg, azonnal közismert lett. Ezek a művek azonban remekművek. Híveivé tették a kor legjobb hazai íróit-költőit. Még az örökös emigrációban Anglia és Franciaország közt hánykolódó Ugo Foscolo, a szentimentalizmus olasz költészetének fő alakja is megismerte, levél úján barátságát is kereste. Szemléletben, érzelemszempontúságban (vagyis szentimentalizmusban) közel is álltak egymáshoz. A húsz évvel idősebb Foscolo híres regénye, a *„Jacopo Ortis utolsó levelei"* ugyanúgy hatott Leopardi hangulatábrázoló kifejezéseire, mint Goethe *„Werther"*-je, a szentimentalizmus fő műve. De Goethe is olvasta Leopardi lírai költeményeit, ő is felkereste levélben a hozzá képest gyermekifjú költőt. Tehát akármilyen magányos és szerencsétlen volt magánéletében, tudomásul kellett vennie, hogy máris bekerült a világirodalomba. És az alig negyven költeményt tartalmazó kötet alapján igen sok értő és érző úgy tartja, hogy a középkor legnagyobbjai - Dante, Petrarca - után ő a legnagyobb olasz költő. A világirodalom számára ő a reménytelen keserűség legfőbb költői kifejezője.

Az élete valóban a reménytelenségek és csalódások szakadatlan egymásutánja. Gyermekkorától gyenge termetű, mozgása is gyakran korlátozott, szokták nyomoréknak is tartani, látása egyre rosszabb. Otthon egy pillanatig sem érzi jól magát. A családi életet börtönnek érzi. Ha ide-oda utazik, azt a gazdag szülői ház fedezi. Hanem amikor végleg elköltözik a recanti otthonból, az anyagi támogatás megszakad. Versekből és erkölcstani tanulmányokból pedig nem lehet megélni. Görög és latin fordításainak szűkös tiszteletdíjából tengeti életét. Igaz, milánói kiadója megbízza Cicero összes műveinek sajtó alá rendezésével. Ez néhány évig viszonylag független életet biztosít számára. De jórészt az menti meg a végső nyomortól, hogy egyre több jómódú tisztelő barátja akad, aki hosszabb-rövidebb ideig vendégül látja. - A politikai élettől igyekszik távol tartani magát, mert eszménye az évszázadok óta megvalósíthatatlan egységes Olaszország. És egyelőre nincs olyan politikai törekvés, amely efelé mutatna. A konzervatív egyházi pártoktól eleve idegenkedik a szülői ház riasztó bigottsága miatt. De a vallásilag közömbös vagy tagadó véleményektől belénevelt vallásossága tartja távol. A francia klasszikusokat, a legirodalmibb felvilágosodottakat szereti, hatásukat befogadja, de a hódító Napóleont ellenségének tudja. És minél többet fordul meg Milánóban, ahol versei, tanulmányai megjelennek, ahol évekig szerkeszti a Cicero-sorozatot, egyre keserűbben veszi tudomásul, hogy egész Lombardia a bécsi császár gyarmata. Túl huszadik évén már tudatos benne, hogy semmit se szeret, amit szülei szeretnek. Ők pedig vakbuzgó hívei nemcsak a hittételeknek, hanem a pápa földi hatalmának is. Ők lelkesednek a német, majd osztrák császárért. Ők csak a hálátlan fiút veszik tudomásul, aki akaratuk ellenére nem lett pap, aki már hazajárni se szeret, akinek könyveit olykor hol vallási, hol politikai okokból betiltják, elkobozzák. Mindez - idegenség az otthontól, honfibú, gyakori nélkülözés - nem csak elkeseredést szül, de olyan filozófiai meggyőződést is, hogy ami van, vagy létezhet, az rossz. Csak a halál adhat menedéket. - De mindezeknél is több keserűséget ad a szerelem. Ifjúkorától idegenkednek a nők a folyton beteg, olykor nyomoréknak tűnő fiútól. Lángolhat a vágya, sehol sincs viszonzás.

Amikor azonban kezd híres, majd nagyon híres lenni, a női érdeklődés is feléje fordul. Végre egy szépséges, nála valamivel idősebb asszony, Teresa Malvesi grófnő a már 27 éves férfit beavatja a szerelem művészetébe és tudományába. Mindeddig csak olcsón kínálkozó leányok adtak nagy ritkán sietős, rossz szájízű próbát abból, hogy mi lehet a szerelem. Teresa végre szerelmesen szerelmes lett. Arra azonban már nem volt idő, hogy a boldogító szerelemből is költemény fakadjon. Hamarosan kiderült, hogy a kívánatos grófnő más ifjú férfiakat is szeret

bevezetni a szerelem tudni- és gyakorolnivalóiba. A fájdalmas csalódás és a vele járó keserű kiábrándulás fokozta a minden eddigi komorságot. Félni kezdett minden nőtől. A bibliai keserűség, a „vanitatum vanitás” (hiúságok hiúsága) vált igazsággá a költőben: semminek nincs semmi értelme. Az olykor okvetlenül rátörő vágyakozás elválaszthatatlan lett a riadt félelemtől. Csak hosszú évek múlva enyhül ez a szorongás. De amikor 1828-ban - harminc-éves korában - végleg szakít a szülői házzal, találkozik egy asszonnyal, akibe végre beleszeret és viszonzásra talál. Fanny Torgiani Tonzettinak hívják. Kapcsolatuk egy elég rövid időre olyan lelki békét ad, hogy el tudja képzelni a derűs kapcsolatot ember és ember között. A költő életmódja azonban nem alkalmas a tartós szerelemre. Kiadók, folyóiratok, vendéglátó barátok vonzása városból városba vetik. Ez a boldogság is egyhamar véget ér. - Most már nincs is egyéb értékes tartalma az életének. Lassú, gondos munkával, verseket újra-újramó-dosítva összeállítja az egyre bővülő verseskötet végső formáját azzal a néhány költeménnyel, amely világhírét és halhatatlanságát biztosítja. Legjobbnak tartott erkölcstani tanulmányát is újra sajtó alá rendezi. Az utolsó pillanatban. Egy barátja segíteni akar az éppen megint anyagi zavarok közt élő költőn. Meghívja magához Nápolyba. Ott végez a végzet. Tömeggyilkos kolerajárvány fut végig Nápolyon és környékén. Elragadja Leopardit is.

Ott halt meg két évezreddel előbb Vergilius is. Az ő síremléke mellé temetik az újkor nagy költőjét.

ALEKSZANDR SZERGEJEVICS PUSKIN

(1799-1837)

Ha Puskin sohasem írta volna meg az *Anyegin*-t, akkor is őt - a *Cigányok,* a *Borisz Godunov,* a *Poltava,* a *Bronzlovas* költőjét, a *Pikk dáma,* a *Dubrovszkij, A postamester* és *A kapitány leánya* íróját tekintenék és mondanák az orosz irodalom legnagyobb költőjének. De ha úgy esik, hogy soha semmi mást nem ír, csak az *Anyegin*-t, akkor is a világirodalom legnagyobbjai közt volna a helye. Előtte is voltak jelentékeny írástudók az orosz történelemben, de a fejlődésben alaposan elmaradt cári világ Nagy Péterrel éppenhogy belépett az európai kultúrkörbe. Ahhoz, hogy belépjen az európai irodalomba, méghozzá azonnal a legmagasabb szinten - ehhez Puskin kellett. - Ha azt mondjuk „orosz felvilágosodás", ez mindenekelőtt Puskin. Ha azt mondjuk „orosz romantika", ennek legmagasabb csúcsa Puskin. Ha azt mondjuk „orosz realizmus" - ennek Puskin a kezdete és szakadatlan ösztönzője. - Az *Anyegin*-t úgyszólván valamennyi európai nyelvre többször is lefordították. Nemzedékeken át tartozott remekíróink kedvencei és vállalt ihletői közé. Jókai múlhatatlan szereplőként örökítette meg *„Szabadság a hó alatt"* című regényében, Krúdy Gyula többször is vallja, mennyire szereti és mennyire hatott rá hangulatábrázoló erejével, múltidézésének egyszerre hiteles és költői megfogalmazásával. Olyan kitűnő magyar verses regények, mint Arany Lászlóé, *„A délibábok hőse"* és Gyulai Pál töredék voltában is klasszikus értékű *„Romhányi"*-ja nem jönnek létre, vagy nem így jönnek létre az *Anyegin* hatóereje nélkül. Bérczy Károly múlt századbeli, biedermeier ízlésű fordítása és a mi századunkban Áprily Lajos hozzánk szóló modern fordítása egyaránt remekmű. Magyarul az vette igazán birtokába az *Anyegin*-t, aki mind a kettőt olvasta. Ezekkel és a nagyszámú egyéb fordításokkal Puskin úgy beköltözött a magyar irodalomba is, mint már korábban Shakespeare vagy Molière. Tehát a miénk is, de úgy, hogy az epikus költészet világirodalmi fő alakjai közé tartozik.

Az oly sokáig feudális Oroszországban az ősi földesúri felső réteg egyik tekintélyes családjának volt a gyermeke. Művelt otthonban nevelkedett. Ezek az orosz úriemberek otthonukban is franciául beszélgettek. Az apa, Szergej Puskin elegáns francia verseket írt, szűk körben költőnek is tekintették. De nagybátyja, Vaszilij Puskin a maga korában elismert író-költő volt, s ő már oroszul írt. Az elsők egyike volt, akik felismerték a még serdülő Puskinban a nagy jövő előtt álló költőt. A szülői otthon szalonjában más nevezetes férfiak is gyakori vendégek voltak, köztük a tisztelt és nagy tekintélyű Karamzin is, a fiatal költő fontos pártfogója. - E nagy előzmények mellett a költő anyai családja is nevezetes volt. Az anya nagyapja Nagy Péter kedvelt főtisztje, az afrikai Hannibál volt. Négernek lenni a XVIII. századi Oroszországban még nem volt szégyen, csak egzotikum. És ha az egzotikus férfi bátor katona volt és tábornokságig vitte fel, utódainak sem vált szégyenére. Puskin idővel érdekes családi hagyományát örökítette meg *„Nagy Péter szerecsene"* című, töredékességében is érdekes, regényes írásában.

Ami az akkori orosz úri családoknál ritkaság volt, Puskin kisgyermek korától anyanyelvi szinten volt otthonos az orosz nyelvben (Tolsztoj például csak 18 éves korában tanult meg oroszul). Ennek nemcsak az volt az oka, hogy a család kedvelte a nemzeti nyelvet, hanem az a tény is, hogy falusi birtokukon éltek, és dajkát csak a helybeli parasztasszonyok közt találhattak. Még a szülők is megkedvelték azokat a dalokat, amelyeket a dajka a bölcső felett énekelt. Ez a náluk élő, náluk öregedő asszony volt az orosz népi szellem az egész családban. A szülők már meghaltak, de a dajka öreg cselédként megmaradt a nyelv, a föld, a nép házi lelkének. És Puskin, bár gyermekkorától kezdve igen jól tudott franciául, németül és felsős

iskolásként már latinul is - ha költő volt, orosz költő volt. De a francia, német és főleg a latin versek mámorában soha nem ismert finomságokig csiszolta az orosz verselést.

Már a szülők művelt társaságaiban találkozott a felvilágosodás szellemével. Hamar elérkeztek a francia forradalom hírei is. A napóleoni háborúkban, főleg Napóleon bukása után, orosz alakulatok fordultak meg Párizsban is. Ha otthon nem, hát ott találkoztak Voltaire, Rousseau, Montesquieu könyveivel. Hozták is haza a veszélyes eszméket. Nemcsak a könyvekben, hanem a fejekben is. Az akkori hírhedt belügyminiszter, Akszakcsejev, aki a cenzúrának is ura és parancsolója volt, egy ízben így panaszkodott a cári tanácsban: „A tisztek málháját kikutattathatom, az istentelen felforgató könyveket elkoboztathatom. De a koponyákat nem tudom kinyittatni. És ami a fejben van, az ellenőrzés nélkül átkerülhet a szomszéd fejébe is." - A napóleoni háborúk végeztével (1815-ben) Puskin 16 éves. Baráti körének jó része már a felvilágosodás és a forradalmi eszmék ábrándos híve. Ezekből a fiatalokból verődik össze a később „dekabrista" mozgalomnak nevezett, főleg fiatal tisztekből és néhány költőből álló csoport, amely polgárosodó orosz világról ábrándozik. Kezdetben a Napóleont legyőző I. Sándor cár sem idegenkedett tőlük. Sokan úgy vélték, maga is a felvilágosodás eszméi szerint kívánná reformálni az orosz életet és jogrendet. - Puskin világszemléletét a húszas évek elején ez a szellem befolyásolta, barátai javarészt azok közül kerültek ki, akik hamarosan (1825-ben) a dekabrista felkelés részesei, majd áldozatai lettek. Költészetét ezzel párhuzamosan Byron egyszerre világdivattá szélesülő hatása befolyásolta. Az angolul is hamar jól olvasó Puskin már serdülő korában megismerte a *Childe Harold*-ot, a kiábrándult fiatalember céltalan kalandjait, majd találkozását a szabadság eszméjével. Egész Európa műveltebb ifjúságát elragadta ez a verses regény, majd a töredékességében is egésznek ható *Don Juan,* amely Byron halála után jelent meg. Ez a halál hősi halál volt. Az angol lord, aki hátat fordított az úri világnak, életét és vagyonát a szabadságküzdelmek harcosaira áldozta, végül elment személyesen harcolni a hazájukat felszabadító görögökhöz. Ott velük, az ő körükben érte a halál. Ez 1824-ben történt. A következő év decemberében volt a dekabrista felkelési kísérlet és a dekabristák kivégzése.

Puskin szerencséjére akkor nem volt a fővárosban, mivel barátainál hamarabb lett gyanús, és minduntalan száműzték. Hol a Kaukázusba, hol az Alsó-Duna melléki pusztaságba, végül saját örökölt birtokára. Ezek nem voltak megpróbáltatások. Puskin túl jó családból származott, befolyásos írók pártfogolták, és volt már költői híre. Korai elbeszélő költeményeinek java ezeknek a száműzetéseknek élményeiből szerezte témavilágát. És amiket ő távol a fővárostól és az irodalmi köröktől írt, az megjelenhetett Szentpétervárott. A népmesék, amelyeket dajkája énekelgetéséből tanult, kiegészültek a különböző tájakon. Első sikeres elbeszélő költeménye, a *Ruszlán és Ludmilla* is olyan igazán népmesei téma, amilyenhez nem is tért vissza, de máris népszerűvé tette. Az Alsó-Duna pusztaságán ismerte meg a vándor cigányokat, és alkotta első halhatatlan művét, a *„Cigányok"*-at. Versformája is Byron gyakori formáját követi, a négyes jambust. Hőse, a városi úriember, aki a szabadságot keresi, ezért csatlakozik a kóbor cigányokhoz, de nem tud a szabadság törvényei közt élni. Egy öreg cigány magyarázza végül: „Szabadságot kívánsz, szabadságot, de csak magadnak." A *„Cigányok"* hőse, Aljeko az első olyan irodalmi alak, akit később „fölösleges ember"-nek neveznek. Általános típus lett ez a polgári realizmusban. Childe Harold is ilyennek indult, de ő végül mégis célt talált. Az igazi őskép, az „archetípus" Aljeko, a *„Cigányok"* hőse. Ő elfutott az úri világ üressége elől. Az ugyanabban az időben keletkezett másik elbeszélő költeménynek, a *„Nulin grófnak"*-nak címadó hőse az úri világon belül éli az üres életet. A *„Cigányok"* tragikus történet, a Nulin gróf komikus história. De ez az úri világ már nagyon emlékeztet a sokkal később megvalósuló fő mű, az Anyegin úri világára. - Már megvoltak a korai elbeszélő költemények, amikor a fővárosban az ifjak szavára megmozdult az utca. És akkor történt a világtörténelem egyik legrejtélyesebb eseménye. A zendülés hírére az udvar, a

rendőrség, a hivatal ijedten kereste a cárt. Aki sehol se volt. I. Sándor cár úgy lépett ki a történelemből, hogy eltűnt. Zöld koporsója a Péter-Pál-székesegyházban üres. Mindig is az volt. Hogy megszökött-e a történelem elől? Vagy megölték azok, akik attól féltek, hogy a lázadás élére áll? És ha egyik se, akkor mi történt? Erre 1825 óra nincs válasz. Jókai a *„Szabadság a hó alatt”* című regényében nem talált hihető választ, és később Merezskovszkij kitűnő regénye, a *„Vele vagy ellene”* is csak találgatás. - Az eltűnt cár helyére lépő, igen határozott és egyértelműen szabadságellenes öccse, I. Miklós azonnal átvette a hatalmat és fegyverrel válaszolt az utca népének, de főleg a felvilágosodásért lelkesedő ifjúságnak. Sortűz és roham kergette szét a népet, azonnali akasztófa várta a fiatal költőket, katonatiszteket, gondolkodókat. Még örülhetett, akit csak szibériai kényszermunkára ítéltek.

Puskin igazolhatóan és köztudomás szerint távol volt, vádat sem emeltek ellene, sőt hamarosan a száműzetés alól is kegyelmet kapott. A nem tétovázó, igen értelmes cár úgy vélte, hogy ha a kétségtelenül jelentékeny és nagy hatású költőt maga mellé hívja udvari költőnek, közölve, hogy maga a cár lesz a cenzora - akkor kihúzta a méregfogat. Amit a cár személyesen engedélyez, az jót tesz a rendnek, ha valami veszélyeset ír, azt a cár nem engedélyezi.

Volt ezután 11 éve, 1825 végétől 1837. február 10-ig. Dicsőség és gyötrődés, boldogság és csalódás váltakozása, és főleg költői nagyságának szakadatlan növekedése a magasságokig jellemzi ezt az életutat. - Váltogatott szerelmek után megnősült: nagyon szép, nagyon izgalmas, nagyon csapodár nőt vett feleségül. Még csak azt se tudjuk, hogy olykor-olykor tényleg megcsalta-e a férjét, de az udvarban ezt suttogták. Puskin lírai versei közkedveltek voltak. Már korábban elkezdte írni nagy történelmi drámáját, a *Borisz Godunov*-ot. Most befejezte ezt, és a mű megjelent, hátat fordítva a divatos francia színpadi formáknak és Shakespearehez közelítve a tragédiák módszerét. Ez a *Borisz Godunov* azért is érdekes és egyedi, mert nem az egyes hősökről szól, hanem a történelmi erőkről, amelyek szembeállítják őket. Borisz a cár és Dimitrij, az álcár a drámában nem is találkozik, de történelmi erőik elpusztítják egymást. - A drámai műfaj mindig is érdekelte, de csak később írt néhány érdekes történelmi, illetve jelmezes egyfelvonásost. Igazi műfaja azonban a regény volt. Nagyregény, kisregény, versben és prózában. Néha játékosan álnéven írt. Rövid novelláinak kis gyűjteményét úgy adta közre, hogy azok egy fiatalon meghalt barátjának, bizonyos Belkinnek hátrahagyott művei. Lehet, hogy az ötletet Prosper Mérimée-től kapta. A kitűnő francia író egy időben diplomata volt, és huzamosan tartózkodott Szentpétervárott. A két nagy író össze is barátkozott és fel is fedezte egymást. Mérimée kis drámáinak gyűjteményét úgy adta ki, hogy azok egy spanyol színésznő, Clara Gazul művei, ő csak fordította ezeket. Ez is játék volt, Puskin rejtőzködése is játék volt. Hiszen az epikának már életében elismert mestere volt prózában is. - Elegendő, ha csak *„A kapitány leányá”*-ra és a *„Pikk dámá”*-ra gondolunk, és kétségtelen, hogy az orosz regények indokolt világsikere is Puskinnal kezdődik. Még Tolsztoj is azt vallja, hogy stíluseszménye és stílusmintája *„A kapitány leánya.”* Világirodalmi helyét azonban verses epikája határozza meg. Az indulás éveiből a *„Cigányok”* a legkitűnőbb és legnagyobb hatású. Majd jönnek a Nagy Pétert felidéző költemények, előbb a történelmi tárgyú, a *„Poltava”,* azután a látomás, a *„Bronzlovas”*-sal.

És mindezek után az *„Anyegin”.* A műfaj Byronnal kezdődik a romantika csúcsán, de hamarosan követi Puskin *„Anyegin”*-ja, amely művészi, pontos átmenet a valóságról képzelődő romantika és a romantikus vágyakat egyszerre kifejező és tagadó realizmus között. Mint emberábrázolás, mint korábrázolás, mint társadalom- és társaságábrázolás egyaránt maga a művészi tökély. Verselése játékosan bravúros, de ez a játék komorságot is ki tud fejezni. Az egészben van valami örök biedermeier - ezt tolmácsolta hitelesen Bérczy fordítása. És van benne valami örök modern - ezt tolmácsolta bravúrosan Áprily.

És azután jött az értelmetlen halál. Puskint mindig is idegesítette feleségének nem is rossz, inkább kétes híre. Most, a végjátékban egy Franciaországból menekült hollandi diplomata léhűtő fia terjesztett rágalmakat az asszonyról. A kor úri kényszere szerint ilyenkor párbajnak kell következnie. Az *„Anyegin”* tragikus mozzanata, amikor a hős értelmetlen párbajban megöli barátját. Abban az időben Európa-szerte a párbaj járványként terjedt az úri ifjúság körében. Puskin is kénytelen volt kihívni a rágalmazót. Pisztolylövésre ment a halálos játék. Puskin halálos sebet kapott. - Sokan állították, hogy szándékos gyilkosság volt. A szabad szellem veszedelmes volt az egész orosz úri rendnek. Erre a kérdésre ugyanúgy nincs válasz, mint Sándor cár eltűnésére. Hanem Lermontovot, aki háborgó versben meg merte írni, hogy a nagy költő halála szándékos gyilkosság volt, nemsokára egy párbajban lelőtték.

Több mint százötven éve, hogy Puskin testileg meghalt, de valamennyi műve olyan friss, hogy minden újabb nemzedék is kortársának érezheti.

VICTOR HUGO

(1802-1885)

Hol az óceánhoz hasonlították, hol a Himalájához. Még ellenfelei is a meghökkentő nagyságot, a már-már végtelent vették tudomásul egyéniségében is, életművében is. Költő volt, mindenekelőtt költő, a francia nyelv és a francia verselés mindenkinél gazdagabb, zengőbb és látványosabb bűvész művésze. Ez a költő évtizedeken át volt a legvitatottabb, majd a legdivatosabb drámaíró egész Európában. Színházi bemutatkozása példátlan botránnyal kezdődött, a nézőtéren összeverekedett a közönség haladó és maradi része. Nemsokára már minálunk is az ő neve jelenti a drámairodalomban az újat, a haladót, a demokratikusat. Ez a drámaíró-költő kezdettől mindhalálig közéleti férfi, ma úgy mondanók: elkötelezett. Kamaszkorban lelkesen vallásos és lelkesen reakciós, de már siheder fővel harcos liberális, majd a királyok ellen bonapartista, hogy később a bonapartistákkal szemben a köztársaság leghatékonyabb hangú szószólója legyen, s amikor elkövetkezik a polgári köztársaság, már kiábrándult a polgárságból, és kiáll a Kommün üldözöttjei mellett, elérkezvén egy romantikusan utópista szocializmushoz. Úgy változtatta véleményeit, hogy mindig előrelépett. Úgy volt polgár, hogy a nép érdekét tartotta szeme előtt. Úgy igényelte a dicsőséget, hogy sohase kelljen összeütköznie lelkiismeretével. Ezért vállalta, hogy III. Napóleon idején hontalan legyen, és egyedül ostromolja kívülről átkozódó versekkel és megbélyegző röpiratokkal a „Kis Napóleon" zsarnokságát. Ezért vállalta otthon, aggastyánként, hogy hivatalosan elmebetegnek mondják, mivel odaállt a legyőzött üldözött kommünárok mellé, akikkel egyébként nem is értett egyet forradalmuk idején, de még kevésbé értett egyet burzsoá legyőzőikkel. Nos, úgy is tűnhet, hogy ebben a pompázatos költői, drámaírói, politikai életben csupán időnkénti kirándulás a szépprózа, a regényírás. Valójában a nagy költő és a nagy közéleti férfi éppen regényeiben foglalta össze leglényegesebb mondanivalóit, és ha úgy esik, hogy semmi mást nem ír, csak *A párizsi Notre-Dame*-ot, a *Nyomorultak*at, *A tenger munkásai*t, a *Nevető ember*t és élete alkonyán az *1793*-at, akkor mindössze azt kellene mondanunk róla, hogy ő volt a világhatású francia romantika legnagyobb regényírója.

Már ifjan a romantikusok vezére volt. Romantikusnak lenni Franciaországban az ezernyolcszázhúszas években nemcsak egy stílusirány hívét jelentette, hanem egyben liberalizmust, királyellenességet, a forradalom hagyományának hordozóját. A romantikus szertelenségek az irodalomban egyben politikai tüntetést hordoztak magukban. Ezért kellett olyan véres botránynak kitörnie az *Hernani* bemutatóján, hiszen még az újfajta verselés is politikai tüntetést jelentett. Ez a romantika úgy akart a valóságra vallani, hogy kereste emberben és helyzetben a szélsőségeket, bontotta a megszokott klasszicizmus formáit. És az angol Walter Scott világraszóló példát adott: középkori témákban megvalósítani a romantikus igényeket. Scott hatása Hugóra is kétségtelen. Hugo azonban nagy költő volt, és zengő költői nyelven, színes látomásként idézte fel a középkori Párizst, amelyre sötét árnyat vet a Notre-Dame székesegyház komoran pompás gótikája. A romantikus kellékek elavulhattak, *A párizsi Notre-Dame,* ez a legeslegromantikusabb regény ma is él, ma is borzongatva hat, és mindenkinek feledhetetlen ismerőse marad Quasimodo, a púpos, sánta, süket harangozó, akiben sajátosan egyesül minden testi csúnyaság és minden lelki szépség.

A regény azonnal világsiker lett, és utána szerzője sokáig nem írt regényt. Nem ért rá. Költőnek kellett lennie, drámákat várt tőle színház és közönség, vezérszerepe volt előbb a romantikusok közt, majd a haladó nagypolitikában. Csak száműzetésének közel két évtizedében tért vissza a prózai nagyepikához. Egy angol szigeten írta meg a *Nyomorultak*at, a világ-

irodalom mindmáig egyik legtöbbet olvasott regényét. Most már nem a múltat idézi - ez a francia polgár világa, és a polgári világon belül a méltatlanul megalázottaké: a nyomorultaké.

Eszmei mondanivalója szerint vádirat a nyomor, az igazságtalanság, a méltatlan kijátszottság ellen: a francia közviszonyok megbélyegzése. Témája szerint sokszálú, mozgalmas, fordulatos eseményáradat, amelynek hőseit soha többé el nem felejti az olvasó. Az emberi lélek legtisztább eszményei ütköznek össze alantas indulatokkal. Angyalok és ördögök harca, mint általában a legjobb romantikában, ahol a nagyon szemléletesen ábrázolt alakok az erények és bűnök jelképeivé válnak. De nemcsak jelképekké, hanem példaképekké is. Tisztább lelkű szerelmesek, tisztább lelkű forradalmárok, tisztább lelkű kisemberek sem az életben, sem az irodalomban el nem képzelhetők, mint akik személyes ismerőseinkké válnak itt. De sötétebb gonosztevőket, sötétebb számítókat, sötétebb üldözőket sem találhatunk sem az életben, sem az irodalomban. A nagy pártosság ott rejlik, hogy a megalázott mindig tiszta lelkű, akkor is, ha volt gályarab, akkor is, ha az utcasarokra kényszerítette az éhség és az anyai szeretet éhező kislánya iránt. És van ebben a regényben egy kíméletlen rendőr, aki egyszer csak felismeri, hogy gonosz államapparátust szolgált oly híven, derék üldözöttek ellen. S nem talál más utat, mint az öngyilkosságot.

Sokan kifogásolták a *Nyomorultak* lélektanát, jellemeinek és helyzeteinek túlzottságait is, néha még a szerkesztés zegzugosságát is. De senki se tudott szabadulni varázsa alól. És az is eleve kétségtelen volt, hogy a társadalmi valóság ábrázolásában ez a legromantikusabb társadalmi regény átlépett a nagyrealizmusba is. Sőt egyben-másban előkészítette a nyomor felé forduló naturalizmust is.

A tenger munkásai a nehéz munkát végző emberek dicsőítése. A *Nevető ember* megint múltban játszódó regény: egy eltorzított testű ember társadalmon kívüliségének tragédiája. Mindkettőben jellegzetes romantikus szélsőségek vegyülnek a valóság szemléletes képeivel. Végső regénye - az *1793* - pedig a francia forradalom rémületes esztendejét, a guillotine korszakát idézi, amikor jövő és múlt kíméletlenül vívja egymás ellen életharcát, úgy is mondhatnók, hogy példázat a forradalmi erkölcsről.

Ezeken kívül is vannak még kisebb regényei. Már egészen fiatalon is regénnyel próbálkozott, közben-közben is írt kisebb-nagyobb prózai elbeszélő műveket. Ezek nemegyszer közel állnak a fantasztikus rémregényekhez. Hiszen a rémregényeket is a romantika szülte. Még azt is mondhatnók, hogy a dúsgazdag életművű Hugo ponyvaregényírónak is sokkal jobb, mint ezen az úton követő utódai. *Az Izlandi Hán* című rémületes történetet akár horrorfilmre is lehetne vinni. De nem ezek jelzik Hugo prózaírói főútját, hanem a nagy művek, mindenekelőtt *A párizsi Notre-Dame,* a *Nyomorultak* és az *1793*.

Ezekben és a többiekben is igen jellemző az ábrázolás mellett a leírás. A romantika egyébként is kedvelte a regénybe szőtt részletező leírásokat. Walter Scott-tól Jókaiig jellemző mozzanatai a regényeknek egy-egy táj vagy épület vagy népszokás vagy akár egy csata szemléletes leírása. Hugo ennek is művésze. S itt nem feledhetjük el, hogy ez a költő - magánszórakozásból - olyan jó festő volt, hogy versenyre kelhetett volna a hivatásbeliekkel. Festői módon tud látni, és ez teszi látomásszerűen láthatókká, amit leír. Ahogy például elmondja, hogy milyen a Notre-Dame székesegyház, az önmagában is irodalmi remekmű. S aki elolvasta, és utólag jut el Párizsba, értőbben látja a gótikának ezt a nagy alkotását. De ahogy a *Nyomorultak*ban elmondja a cselekmények helyszíneit, mocskos kocsmától nyomasztó kolostorig, vagy ahogy a *Nevető ember*ben leír egy hullát, amelyet a szél az akasztófán himbál, vagy talán leghíresebb leírásában, az *1793*-ban, elénk idéz egy hánykolódó hajón elszabadult ágyút - ezek nemcsak példái, hanem felül nem múlt példaképei is a romantikus leírásnak.

Hugo regényei már életében is világszerte olvasottak voltak, és ahogy nemzedékről nemzedékre növekszik az olvasóközönség, egyre nagyobb példányszámokra van szükség belőlük. Romantikus kortársainak jó része irodalomtörténeti emlékké halványult. Sőt manapság már az egykor oly népszerű Hugo-drámákból is csak keveset szoktak játszani. De ahogy mit sem avul legszebb verseivel Hugo, a költő, úgy nem avul, sőt egyre népszerűbbé válik Hugo, a regényíró.

PROSPER MÉRIMÉE

(1803-1870)

Ki ne ismerné, ki ne szeretné a *„Carmen”*-t? Bizet is annyira szerette, hogy a legkitűnőbb francia operát csinálta belőle. Erről a vadromantikus cigány-csempész-bikaviador kisregényről már sokan mondották, hogy a legelső és az egyik leghitelesebb cigányszociográfia. Ha pedig végigolvassuk a Szent Bertalan éjszakájáról szóló regényét, a *„IX. Károly korának krónikájá”*-t, majd a *„Carmen”* mellett a többi izgalmasan művészi elbeszélését és kisregényét *(„Colomba”, „Tamango”, „Az etruszk váza”),* s ezek mellé szűkszavúan is feszült novelláit, akkor azt is megértjük, hogy ezt a kitűnő romantikust sokan realistának, illetve ezt a kitűnő realistát még többen romantikusnak állítják. Valahogy úgy ül egyszerre a két nagy stílusirány lóháton, mint jó barátja Stendhal, akivel kölcsönösen egymás méltányolói voltak.

Úgy volt remekíró, hogy mintegy mellékesen, játszott az irodalommal. Előbb nem létező szerzők neve mögé bújt. Majd amikor Victor Hugo, az idősebb Dumas és Alfred de Vigny zajos sikerek és indulatos szidalmak közepette feltűnt - az akkor 26 éves fiatalember meg akarta mutatni, hogy ő is tud hatásos történelmi regényt írni. Meg is alkotta - igen hamar - a Szent Bertalan-éj borzalmairól szóló nagy hatású prózai epikus művet, s ez nemcsak a romantika vezéralakjainak, de a kultúrpolitikát irányító államférfiaknak is tetszett. A kultúrpolitikának pedig hamarosan képzett kultúremberekre volt szüksége, minthogy Mérimée történelmi regényének megjelenése után egy évvel - 1830-ban - kitört a „júliusi forradalom”, amely elsodorta a Napóleon után visszatért Bourbonokat és trónra ültette Lajos Fülöpöt, a „polgárkirály”-t s vele a bankárok és nagykereskedők uralmát. Vagyis a megrögzött maradiság után az állami és társadalmi rend egy egész kicsikét balra tolódott. Az utcára tóduló nép irányítói ekkor találták ki a forradalom jelképévé a vörös zászlót. (Ez addig a hadseregek „vérlobogó”-ja volt, ezt hordozták a csatába induló alakulatok élén.)

Az új rend főhivatalnokai - részben a régi rend időben átállt fő hívei - utánanéztek annak is, hogy ez az értelmes és minden bizonnyal a forradalom emlékeivel és felmelegítésével rokonszenvező fiatal író kicsoda és mit csinált eddig. - Kétségtelenül jól nevelt, gazdag nagypolgári családból indult az életnek. Kisdiák kora Napóleon császárságának esztendeire esett. Az egész család a császár lelkes híve, a császárság bukásának siratója volt. A fiú tehát a restauráció idején visszahúzódott minden közélettől. Szenvedélyesen olvasott, tanult és a középiskola után művészettörténésznek indult. Elragadták a nyelvek is, évek alatt több idegen nyelvet is megtanult. Elhitték hát neki, hogy első megjelent könyvét spanyolból, a másodikat szerbből fordította. A romantika egyenest divatossá tette az irodalmi hamisítást. A Macpherson-féle Osszián-hamisítás divatos volt egész Európában, és még divatosabb, amikor már köztudomású volt, hogy a néhai Osszián nem is élt - egy hamisító bravúrja a szerző is, az életműve is. A romantika nemzedékei alatt lépten-nyomon jelentkeztek kiváló hamisítók. Minálunk például Thaly Kálmán hamisított igen jó nyelv- és stílusérzékkel „kuruc nóták”-at. Jó néhányról máig se tudjuk, hogy elfelejtett hajdani deák költötte-e vagy a kuruc kor ismert történésze, Thaly Kálmán hamisította-e. Mérimée meg akarta mutatni, hogy ő is el tud képzelni egy sohasem élt szerzőt, irodalmi műveivel együtt. Kitalált egy spanyol színésznőt, Clara Gazult, aki hatásos színpadi műveket is írt. Ezeket a nem létező kis drámákat Mérimée lefordította franciára. Ki is adták, némi sikere is volt. Ezen felbátorodva közhírré tette, hogy elutazik a Balkánra szerb népdalokat gyűjteni. Habár sem előbb, sem akkor, se később nem járt Szerbiában vagy más balkáni tájon, csak olvasott néhány szerb népballadát (persze értett ő szláv nyelveken is, később valódi Puskin-verseket is fordított), a következő években megjelent *„Guzla”* címmel szerb népdalgyűjteménye. (A „guzla” - vagy guzlica - pengető

húros hangszer szerb neve - a hajdani népi énekesek ezeket pengették énekmondásuk vagy recitálásuk mögött.) Ez a könyv még sikeresebb volt, mint Gazul asszony színművei. Egy szláv nyelvekkel foglalkozó nyelvész azonban leleplezte, hogy ezek a hatásos költemények hamisítványok, nincs szerb eredetijük. Erre az álversek álfordítója hírlapban közölte, hogy leleplezője valóban jó tudós, ha rájött a csalásra. A valóság az, hogy ő szeretett volna valóban elutazni és személyesen gyűjteni balkáni népdalokat. De az utazáshoz nem volt elegendő pénze, ezért úgy gondolta, hogy előre lefordítja az egyelőre még nem ismert költeményeket, hogy a könyv tiszteletdíjából majd elutazzék Szerbiába.

A romantikus ízlés nem haragudott a hamisítványokra, még kevésbé a hamisítókra. Amikor tehát képzett művészettörténészként saját nevében jelentkezett a hatásos történelmi regénnyel - az irodalmi élet készséggel befogadta. Az illetékesek pedig úgy találták, hogy a tehetséges, igen művelt író, aki ráadásul szakember a művészetek világában, éppen alkalmas arra, hogy a műemlékek főfelügyelője legyen. A romantikus ízlés pedig divatossá tette a műemlékeket. A régi várak, templomok, ásatásokon felszínre került leletek egyszeriben nemzeti értékek, ünnepélyes látványok lettek, a helyreállított romok őrzése és népszerűsítése politikai feladattá nemesült. És nem is lehetett volna jobb választás mindezek irányítására, mint egy igazán művelt, művészetekben otthonos, hatásosan romantikus író. Így lett az akkor 27 éves Prosper Mérimée a műemlékek főfelügyelője, állami főhivatalnok. Feladatát kitűnően látta el. A múzeumok, régészek, városrendezők, festők és szobrászok áldották a gondoskodó államot, amelyet ő testesített meg. Később nem mint író, hanem mint a művészet és ízlés sikeres fejlesztője lett az akadémia tagja. De méltósága otthonossá tette a jó társaságokban. Híres asszonyok szalonjaiban volt otthonos. Nehéz is ellenőrizni történelmi távolságból, melyiknek volt a szeretője, melyikről csak pletykálták. Az ilyen magánügyekben ő is rejtélyeskedett, a legtöbb úrhölgy is rejtélyeskedett. Hiszen egy szépasszony számára dicsőség volt, ha arról suttogtak, hogy Prosper Mérimée a titkos szeretője. De egy férfi számára is dicsőség lehetett, ha arról suttogtak, hogy Madame Récamier a titkos szeretője. Ebből annyi bizonyos, hogy az író felettébb gyakran volt a híres asszony vendégei között. Bőven voltak mendemondák más híres nőkkel kapcsolatban is. Persze odatartozott az írók köreihez is. A legfőbb romantikusokkal - Hugóval, Dumas-val, Vignyvel - ha nem is volt olyan igazi jó barátságban, mint Stendhallal, de megértették egymást: körülbelül hasonló volt a véleményük a fennálló rendről, a polgárkirályságról. Ekkor még mindnyájan bonapartisták voltak. Csak amikor az 1848-as februári forradalom utáni zűrzavarban a „Nagy Napóleon” unokaöccse került III. Napóleon névvel a császári trónra, akkor váltak el útjaik. Hugo, majd Dumas is emigrációba ment, ettől kezdve a hazán kívül küzdöttek a köztársaságért, Mérimée-t, aki náluk kevésbé politikus lélek volt, otthon tartotta személyes baráti kapcsolata az új uralkodóval és feleségével. Eugénie császárnét még leánykorából ismerte, idősebb barátja, tanácsadója volt a felséges asszonnyá emelkedett spanyol leánynak. Ennek folytán személyes ismeretség alakult ki közte és az új uralkodó között. Hasznos is lehetett az új rendnek, mert szokatlanul nagy nyelvtudása folytán diplomáciai feladatokkal is meg lehetett bízni, amikor jónak látszott, hogy a követségben járó férfi megérti mindazt, amit más népek körében mondanak. A megtisztelő címek is rendre érkeztek. A szenátus - vagyis az országgyűlés felső házának - tagja lesz. Magát a császárt képviseli, ha nagykövetként érkezik távoli fővárosokba. De ha bármikor kíván akár kíváncsiságból külföldre utazni, hivatalból kiküldik, fizeti az állam ezt az utazószenvedélyét is. Végül pedig ő lesz a szenátus elnöke: a legmagasabb rang a császár után. Ő ezt is némileg jó játéknak tekinti, hisz lelke mélyéig politikamentes politikus.

Irodalmi remekműveinek java része az úti tapasztalatok következménye. Spanyolországban alig tartózkodott néhány hétig. De a spanyol nép alsó osztályairól - munkáslányokról, közkatonákról és altisztekről, bikaviadalokról és bikaviadorokról soha azelőtt nem írtak olyan tüzetes társadalomábrázolást, mint ő a *„Carmen”*-ben. Ezt az ízig-vérig romantikus történetet olyan hiteles részletességgel és bőbeszéd nélküli szabatossággal mondja el, hogy ezért sorozták íróját idővel a realisták közé. Ez a realista romantika jellemző kisregényeknek is mondható hosszú elbeszéléseire, amelyek a legismertebbek és legszebbek életművében. Nehéz válogatni közöttük, hogy melyik a legszebb, melyik a legjobb, de okvetlenül a legmulatságosabb a *„Colomba”* című. Ebben egy francia neveltetésű korzikai fiatalember már felnőtten hazamegy Korzikára, ahol eleven erkölcs és népszokás a „vendetta”, vagyis az öröklődő vérbosszú családok között. Ebbe ő képtelen beleszokni, egyáltalán nem érti, miért kellene megölni a szomszédját, akit nem is ismer. De ezt mindenki elvárja, sőt maga a veszélybe került szomszéd is megveti a gyáva férfit, aki nem is akarja megölni őt. Ebből a visszás helyzetből végre úgy szabadul, hogy egy megtalált szerelemmel elfut szülőföldjéről. Addig azonban az elavult, gyilkos népszokások igen mulatságos szatírája ez a kisregény. De a többi is, talán legművészibben az *„Az etruszk váza”* maradandó értéke a romantika és realizmus együtthatására kialakult stíluslehetőségnek. Később orosz tárgyú elbeszéléseket is írt, minthogy utazásai között elkerült Szentpétervárra is. Ennek irodalomtörténetileg is fontos következménye volt. Megismerkedett ugyanis Puskinnal. A franciául kitűnően tudó Puskin és az oroszul tudó Mérimée természetesen személyesen is jól megértette egymást, de Mérimée-t ugyanúgy elragadta az *„Anyegin”,* mint Puskint a *„Carmen”*. Amikor Mérimée hazatért, nemcsak fordítani kezdett Puskin-műveket, de lelkesen népszerűsítette a nagy orosz költővel együtt az orosz irodalmat.

Mérimée sikeres életet élt, és mintegy mellékesen mindvégig sikeres író volt. Játszva került a halhatatlanságba. És még a nagy bukást se kellett megérnie. A francia tragédia, a német-francia háború 1870-ben kezdődött és 1871-ben sodorta el III. Napóleonnal együtt a nemzeti nagyság örökségét. - Prosper Mérimée rövid szenvedés után 1870 elején meghalt. Még a halála is szerencsés volt.

GEORGE SAND

(1804-1876)

George Sandot nem hívták se George-nak, se Sandnak. Férfineve ellenére nő volt. Egy időben a legolvasottabb, leghíresebb, sőt leghírhedtebb regényíró volt egész Európában. Romantikus, olykor vadromantikus történetekkel szórakoztatta, egyszerre lelkesítette és botránkoztatta olvasóit, kritikusait, még az államférfiakat is. Hiszen előharcosa volt a nők egyenjogúságának, küzdött a szerelem szabadságáért, ünnepelte a munka hőseit, hangos szót emelt az elnyomottak, az üldözöttek, a nyomorgók érdekében. A korai feministáknak ugyanolyan irodalmi példaképe volt, mint a korai szocialistáknak.

Aurore Dupinnek hívták leány korában, de nagyon rövid ideig volt leány. Hamar férjhez ment, hamar el is vált. Szerelmi élete viharos volt, nem is csinált titkot a viharokból. Legjobb regényeit őszinte vallomásai teszik fontos emberi dokumentumokká. A témáiban, stílusában romantikus íróművész saját múltjának őszinte feltárásában hiteles realista. De legreálisabb valóságtükrözéseiben is hangsúlyozza a szélsőségeket, a szokatlanságokat, vagyis romantikusan realista.

Pletykák és anekdoták kedvelt tárgya volt. Öltözködéseiről és szokásairól ugyanúgy adták szájról szájra, országról országra a szokatlanságokat, mint szerelmi életének változatosságáról. Magába a férfinembe volt szerelmes. Vérbeli elődei közt hol törvényes, hol törvénytelen módon akadt király is, olcsó pénzért kapható utcalány is, katonatisztek is, piaci árusok is. Akárcsak a politikában, a szerelemben is azonosulni tudott minden társadalmi osztállyal. De egyikkel sem ellenségesen, a békét és az egyetértést hirdette urak és szolgák, gazdagok és szegények, egymást ellenségnek tekintő csoportok között. A legfőbb értéknek pedig a szerelmet tudta. Magamagát példaadónak tekintette közéleti kérdésekben is, nászágyban is. Egy időben távoli országokban is észben tartották, feljegyezték, ki mindenki volt a szeretője. Még vetélkedtek is, ki tud többet felsorolni ama leghíresebb férfiak közül, akik hosszabb vagy rövidebb ideig voltak a férfinevű igéző asszony ágyastársai. Mint ahogy azt is mulatság tárgya volt felsorolni, miféle férfiszokásokkal hökkenti meg bámulóit is, szidalmazóit is. Vicclapok karikatúrákat közöltek róla férfiruhában, leginkább frakkban, sétabottal, szájában vagy ujjai közt vastag szivarral. Néha szeme előtt monoklival.

Azt minden olvasó ember - nemcsak regényolvasó, hanem újságolvasó is - tudta, hogy legtartósabb, leghosszabb ideig tartó szerelmes kapcsolata egy nagy romantikus költővel, Musset-vel és egy nagy romantikus zeneszerzővel, Chopinnel volt. Amikor Chopin kedvéért elhagyta Musset-t, gúnyos regényt írt befejezett szerelméről, mire Musset bosszús regényt írt hűtlen szerelméről. Szenzációhajszoló olvasók versenyt olvasták egymás után mind a kettőt. De Musset tulajdonképpen kettejük történetét írta meg leghíresebb regényében, *„A század gyermekének vallomásá”*-ban is. Mert George Sand jó író volt, de legalább olyan jó regénytéma.

Egy fennmaradt lista, amelyben egy kíváncsi olvasó (vagy irodalomtörténész) összeállította hitelesen bizonyítható szeretői közül a legvilághíresebbeket, ezeket a neveket közli a kortársakkal és az utókorral (tehát velünk is):

Balzac, Berlioz, Delacroix, mind a két Dumas (apa és fiú), Flaubert, Heine, Liszt Ferenc (hogy egy magyar is legyen a tiszteletre méltó vagy inkább ámulatra méltó névsorban), Mérimée, Saint-Beuve, Stendhal és persze Musset és Chopin. - De vannak olyan névsorok is, amelyek arról tanúskodnak, hogy a korai szocialista mozgalom vezéralakjai, szónokai és

publicistái közül melyiknek az ágyában lelkesedett fel a munkásosztály igazáért és az osztály nélküli társadalom eljöveteléért.

A nagy orosz kritikus, Belinszkij is nagyra tartotta. Egy róla szóló tanulmányban írta ezeket a helytálló szavakat: „George Sand számára nincsenek arisztokraták, se plebejusok, csak emberek vannak, és ő megtalálja az embert a társadalom minden osztályában. Szereti, együtt érez velük, büszke rájuk és megkönnyezi őket."

Már első regényének címlapján Sand volt a családneve. Ez pedig úgy került hozzá, hogy amikor rövid házasság után gyorsan megunt férjét elhagyta, első szeretője egy Jules Sandeau nevű fiatal jelentéktelen író volt. A híres szeretők között nem is szokás felsorolni. Jelentőségét nem is műveinek köszönheti, hanem annak, hogy az ő nevének első felét választotta a változatos életű asszony. Mire az a könyv megjelent, a szerző már másik férfival tapasztalta, hogy milyen sokszínű az élet.

Színesen, olykor túlszínezve el is mesélte, hogy milyen sokszínű, kalandos, mulatságos és megható az élet. Néhány évtizedig a legolvasottabb írók közé tartozott, nagyon sok regénye sok nyelven mulattatta vagy hatotta meg az olvasókat. De még most is, száznál több évvel halála után is élő irodalom az életműve.

Legalább fél tucat regénye ma is kiadásra, olvasásra érdemes. Elsősorban önéletrajzi ihletésű történeteit adják ki újra meg újra *(„Indiana", „Lélia", „Jaques").* De legértékesebbek az ezeknél később írt, a romantikát a realizmussal összebékítő regényei: a *„Mauprat"* (erről írta Belinszkij a nagyra becsülő tanulmányt) és a *„Consuelo",* amely régóta beletartozik a francia klasszikusok címjegyzékébe.

EDGAR ALLAN POE

(1809-1849)

Amerikát Kolumbusz Kristóf és kortársai a reneszánsz évszázadok közepén fedezték fel, de Amerika önmagát csak a XIX. század elején kezdte felfedezni. Az észak-amerikaiak diadalmas szabadságküzdelme világszenzáció volt, a nagy francia forradalom irányító elméi, szónokai és újságírói is tanultak az amerikai eszmékből. De ennek a világraszóló küzdelemnek nem volt se lelkesítő költője, se lelkesen romantikus elbeszélője. Egy forradalom, amelynek nincs se Petőfije, se Jókaija. Csak amikor már kiformálódott az Egyesült Államok társadalmi rendje, amikor már nem a hadak vezérét hívták Washingtonnak, hanem a róla elnevezett fővárost, amikor már kitalálták a társadalmi formák fából vaskarikáját: a rabszolgatartó kapitalizmust, amikor a városokban már arra is igény volt, hogy saját íróik és költőik legyenek... Amikor a bevándorlottak és utódaik ámbár angolul beszéltek, nem érezték magukat angolnak, hanem valami másnak, akkor Washington Irving és Fenimore Cooper regényeiben és novelláiban az amerikai olvasó a maga világára ismert, és az európai olvasónak rémleni kezdett, hogy Amerika merőben más, mint Európa. De amikor nem sokkal őutánuk Edgar Allan Poe zenével versengő versei és rémhírekkel versengő novellái elragadták előbb az angol és francia, majd hamarosan az egész európai költészetet, akkor vált Európa számára is az amerikai szellem egykorúvá és nagykorúvá. És amikor köztudomású lett, hogy minden irodalmi modernség kezdője és kezdeményezője, Baudelaire nemcsak franciára fordítja Poe verseit, de őt vallja mesterének, példaképének, útnak indítójának, akkor a már halott amerikai költő, újságíró, kritikus, novellista egyszerre a világirodalom fő alakjai közé emelkedett és ott van mindmáig. Vele kezdődik az amerikai költészet, de Amerika azóta se adott nála nagyobb költőt a világnak. (Aki itt indulatosan ellene vetné, hogy „...és Walt Whitman?" - annak nem válaszolhatunk egyebet, minthogy Whitman igen nagy költő volt, de legföljebb egyenrangú Poe-val, semmiképp se nagyobb nála.)

Edgar Poe élete olyan, hogy novellának Edgar Poe írhatta volna meg. Egy vándorszínész házaspárnak vándorútjukon született gyermeke volt. A szülők korán, egymás után meghaltak. A kisfiút a család barátja, egy jóságos dohánykereskedő vette magához. Jó nevelést akart adni neki, igen jó iskolákba íratta, s amikor eljött ennek is az ideje, Angliába is elküldte, hogy a híres egyetemeken gazdagodjék tudása. A fiú azonban különös ifjúvá serdült. Képtelenül sokat tanult, szenvedélyesen olvasott, később sokan elámultak, hogy a felettébb rendetlen, akár züllöttnek is mondható élet folyamán hogyan gyűjthette össze gazdag és sokoldalú műveltségét. Már középiskolás korában rákapott az ivásra. Serdülő fiúként kezdte hajszolni a nőket, az egyetemről azért tanácsolták el, mert kártyaadósságai botrányokba sodorták. Visszament Amerikába és katonaiskolába iratkozott, hivatásos tiszt akart lenni, de botrányos élete miatt hamarosan el kellett hagynia ezt a tanintézetet is.

Írni diákkorától írt verseket, kitalált rémhistóriákkal szórakoztatta ismerőseit. Az újságok szívesen vették és hozták verseit és egyre képtelenebb novelláit. Írt egy igen kalandos és fantasztikus hajósregényt: Pym Gordon Arthur matróz és világkutató igyekezetéről, hogy megtalálja a föld mágneses sarkát. Majdnem ponyvaregény, de a sci-fi (a tudományos-fantasztikus regény) legrégebbi előzményének is tekinthető, Verne Gyula is Poe ihletésére indult írói útján és első regénye, *„A jégszfinx"* a Pym Gordon Arthur kalandjainak folytatása.

Az újságok kitűnő munkatársat fedeztek fel a nagy fantáziájú elbeszélőben. Egyaránt jó volt riporternek, kritikusnak, a szenzációk közlőjének. Néha egészen képtelen tudósításokat adott. Például űrrepülésről tudósított. A marsbeli és holdbeli emberek otthonosan járkáltak álriportjaiban. Majd jöttek a bűnesetek. A manapság „krimi"-nek nevezett bűnügyi, illetve nyomozó regényt ő találta fel a *„Morgue utcai gyilkosság"* című hosszú elbeszélésével. Ebben egy rejtelmes kettős gyilkosságot a nyomozó hatóságok, a hivatásos detektívek sehogyan se tudnak tisztázni: a gyilkosnak nyoma sincs. De egy nagyon okos, filozófiával foglalkozó férfi pusztán logika úton leleplezi, mi is történt és hogyan történt. A detektívregény innét indul. Bűnökről azelőtt is írtak már a görögök óta, de a krimi lényege, a logikával győzedelmeskedő detektív itt kezdődik. Gaboriau, Conan Doyle, Agatha Christie és társaik ezt folytatják. Sherlock Holmes, Hercule Poirot és a többiek a Morgue utcai esetből tanulták azóta is gyakorolt módszerüket.

Tehát ha soha nem írt volna verseket, akkor is emlékezetes alak volna az irodalomtörténetben. Ámde mindaz, amit bűnügyben, fantasztikumban, riportokban és álriportokban, éles eszű kritikákban - tehát prózai műveiben - összeírt, együtt is elhanyagolható semmiség költészete mellett.

Az elbeszélő képzelet, az érzelmi gazdagság, a nyelvi gazdagság úgy vegyül egybe zenei hatású, korlátlanul változatos versformáival, hogy látomásélményt ad a valamelyest is érzékeny olvasóinak. Ő maga ugyan azt vallotta, hogy hideg fejjel, mint megoldandó matematikai feladatot építette fel verseit, még a legbonyolultabb *„Holló"*-t is. Persze ezt nem is lehet elhinni. A műalkotások a logika mögül indultak, legföljebb utólag lehet szellemesen belemagyarázni a matematikai képletet. A holló, a *„Lee Annácska",* az *„Ulalume"* látomás is, zenei élmény is. Ezt a szorongásos látomást néha eléri egyes novelláival is, de a bravúros novellatechnika olykor költészetében is érvényesül. A *„Holló"* nyomasztó rémlátomása és benne a halott szeretett lány emléke úgy bontakozik ki a versben, mintha egy kísértetnovella rímes változata volna.

Ez a *„Holló"* nálunk a legismertebb, irodalmi hatása a legerőteljesebb. Egy híradás szerint tucatnyi magyar fordítása van, de lehet, hogy azóta még néhány újabb is keletkezett. Már Szász Károly a múlt század derekán tolmácsolta. Hogy a sok közül melyik a legjobb, melyik a legszebb - erre nehezen tudna válaszolni, aki ismeri Babits Mihályét is, Tóth Árpádét is. - Már Poe életében ez a különös komor látomás, de úgy is mondhatom, hogy elégia egy halott leányért, a legismertebb volt költői életművéből. Azóta is ezt olvassák, idézik, fordítják világszerte. - De azért van még néhány remek ebben az életműben, amelynek hangulati és formai dúsgazdagságát minduntalan újra birtokunkba kell venni. - Ez az egész életében rendetlen, sőt züllött férfi, az íróasztalnál maga volt a rend, a fegyelem, a pontos számítottság. Amint a hétköznapot akarta élni, azonnal jött az ital, a kártya, a nők. A költészetében oly emelkedetten szerelmes, az emlékhez is hű férfi a kocsmák, lebujok, utcasarkok telhetetlen kéjsóvárja a mámorok alvilágában élt. Úgy is halt meg, ha hiteles a végső perceiről szóló híradás. Állítólag esős napon tántorogva jött ki egy kocsmából, elesett, feje egy mély pocsolyába hanyatlott és ott az utcán vízbe fulladt. - Úgy is kezdtük, hogy életét Edgar Poe írhatta volna meg. Nem írta meg, hanem végigélte, és ehhez képest stílszerűen is halt meg.

De alig van élőbb emlékű költő. Ha Baudelaire felől nézzük, nem is gondolhatunk mást, mint hogy vele kezdődik a „modern költészet".

NYIKOLAJ VASZILJEVICS GOGOL

(1809-1852)

Dosztojevszkijtől származik az a híres mondás, hogy az egész orosz irodalom Gogol *Köpeny*ének az ujjából bújt ki. Azt pedig jól tudjuk, hogy ez az orosz irodalom, az orosz nagyrealizmus döntő hatással volt és van az egész világirodalomra. Gogol az élő szépprózа egyik legfontosabb egyenes ági őse. Sokan mondották minden idők legnagyobb humoristájának, ez volt a véleménye a mi Arany Jánosunknak is, aki először fordította magyarra - német közvetítő nyelvből - azt a bizonyos *A köpeny*-t, amellyel írója úgy lépett a legnagyobbak közé, hogy rövid élete alatt ennél is jelentékenyebb művekkel gazdagítsa az emberiség közös kincsestárát.

Humorista volt, vagyis eszköze a nevettetés, de úgy, hogy ismerte a nevetés minden árnyalatát, a megbocsátó derűtől a harsány kacagáson keresztül a szatíra gyilkos fanyar mosolyáig. Az emberi tragédiákra is nevetéssel válaszolt. Híres történet, hogy amikor a *Holt lelkek* első fejezeteit felolvasta Puskinnak és íróbarátainak, Puskin úgy nevetett, hogy a könnyei is kicsordultak, majd még zihálva a kacagástól, ezt mondta: „Milyen szomorú is ez a mi Oroszországunk!”

Ukrajnai középbirtokos nemesi família fia volt. Apja ukrán, aki tehetséges műkedvelőként barátai szórakoztatására oroszul verseket írt és ukránul vígjátékokat. Anyja orosz tisztviselőnemes családból származott, áhítatosan vallásos asszony volt. A fiú otthon szívta be az irodalom szeretetét is, a vallásosságot is.

Tehetséges gyermek volt, korán elvárta magától, hogy „valami” legyen belőle. Saját vallomásai szerint habozott, vajon színésznek menjen vagy festőnek vagy jogászi-közigazgatási pályára vagy talán történelemtudósnak. Mindegyikhez volt hajlama. Igen jól festett és rajzolt. A kortársak szerint a kor nagy színművésze veszett el benne, fiatalon az otthoni műkedvelők ünnepelt komikusa volt. Lelkesítette a történelem. Későbbi életszakaszában egy ideig egyetemi adjunktus is volt történelem szakon, és egész életében tervezte, hogy előbb megírja Ukrajna történetét, majd ezután nekifog egy egész földkerekségre kiterjedő világtörténelemnek. A közélet pedig azért izgatta, mert felháborította minden igazságtalanság, és tapasztalatlan ifjúként azt képzelte, hogy ha tekintélyes közigazgatásbeli férfiú lesz, segíthet minden méltánytalanságon.

Ilyen vágyakkal került fel a vidéki iskolák után művelt fiatalemberként a fővárosba, Szentpétervárra. Tizenkilenc éves volt. És egyszerre csak szembekerült a cári közigazgatás bürokráciájával, embertelenségével, vagy még jobb esetben közömbösségével. És hirtelen feltört belőle az irodalom.

Kedvtelve verselt gyermekkora óta, s most is egyszeriben verses művel válaszolt a kiábrándító valóságra. Mint oly sok nagy prózaíró, ő is költeménnyel lépett az irodalomba: egy keserves mosolyú verses elbeszéléssel, amely egy álmodozó ifjúról, Hans Küchelgartenről szól, aki csalódik az életben, de elfogadja a valóságot, hátat fordít vágyainak, megnősül, és belesüpped a színtelen, a csöndes semmibe. Lehetséges, hogy ezt a gúnyosan idillnek nevezett költeményt még előzetesen, otthon kezdte, de már a fővárosi tapasztalatok kellettek a nagy semmi felismeréséhez. Verses mű, de lehetne próza is. Nemigen szokás beszélni róla, eltörpül írójának szépprózája mögött, pedig valahol itt kezdődik még az *Oblomov* is, és a mi irodalmunkban *A délibábok hőse,* Arany László verses regénye.

A *Hans Küchelgarten* megjelent, de az irodalom észre sem vette. Gogol hivatalt kapott, amelytől azonnal el is ment a kedve. Megpróbál inkább festő lenni. Szerencsére összebarátkozik jó néhány íróval és költővel. Ezek közt ismeri meg Puskint, aki döntő hatással van további útjára. Puskin ismeri fel benne a humoristát. És Gogol írni kezdi azokat a derűs novellákat, amelyek az ukrán táj embereit idézik. Egyszeriben kiderül, hogy kifogyhatatlan leleménye van mulatságosnál mulatságosabb történetek kitalálására. És az írók azt is elámulva veszik tudomásul, milyen szép a stílusa, milyen szemléletes az előadásmódja.

Hamarosan meg is érkezik a siker. Most már csak író akar lenni, habár közben egy ízben másfél évig történelmet tanít az egyetemen. De úgy véli, a hallgatókat nem érdekli, amit ő mond, hát végképp hátat fordít a tudós ábrándoknak.

Következnek a nagy novelláskötetek: a *Tanyai esték,* a *Mirgorod,* a *Pétervári elbeszélések*. Az idillikus derű mellett egyre nagyobb helyet kap a szatirikus kritika. A haladó irodalom, élén Puskinnal, nemhiába tudja fegyvertársának a sikeres fiatal írót. A hivatalok előtt pedig egyre gyanúsabbá válik. Felforgatót látnak benne.

A *Mirgorod* című kötetben van egy már-már regény terjedelmű elbeszélés is, a *Bulyba Tárász*. Egyszerre mulatságos, nagy pátoszú és tragikus hőstörténet az ukrán múltból. Romantikus hősköltemény prózában, romantika a realizmus szolgálatában. A népélet, a nép őrizte történelmi hagyományok látomása. A nagy humorista kitűnően tudott tragikus mozzanatokat is ábrázolni. De a tragédián túl még valami belopakodott ebbe a derűbe. A szorongás. A rendkívüli lélektantudással megírt *Egy őrült naplója* meg az *Arckép* című borzongató rémtörténet vagy a már a XX. század szürrealizmusát előlegező, képtelenségeket vérfagyasztóan halmozó *Orr* című novella - ha utólag nézzük - már sejteti, hogy sötét démonok élnek a derűs író lelkének mélyében. Ezek a démonok egyelőre színezik tehetségét, de később majd a tébolyba taszítják. És a fantasztikus novellák közé tartozik *A köpeny* is, a pórul járt kistisztviselő tragikomédiája, aki mindentől megtartóztatja magát, csakhogy legyen egy szép, új köpenye. És amikor végre megvan a köpeny, azonnal ellopják. Hiába jár hivatalról hivatalra, csak közömbösséggel és bürokráciával találkozik, de köpenye nem kerül elő. Ebbe belehal, és ettől kezdve kísértete rémíti a pétervári utca járókelőit: a tisztviselő kísértete éjszaka leráncigálja az emberek köpenyeit. Aligha van jobb példa arról, hogy a mesébe forduló téma hogyan szolgálhatja a társadalmi valóság kritikus ábrázolását.

Közben vígjátékíró is. *Revizor*áról már sokan elmondották, hogy a drámatörténet egyik legjobb szatírája. Azóta is újra meg újra világsiker. Fura témáját egyébként Puskin találta ki, és adta Gogolnak, mondván, hogy ez egy pontosan neki való ötlet. A kimeríthetetlenül ötletgazdag Puskin adta a *Holt lelkek* alapgondolatát is, hogy Oroszországban meg lehet gazdagodni abból, ha valaki olcsó áron halott jobbágyokat vásárol össze. A megvalósítás azonban Gogolé volt. Ez lett a fő műve. Csicsikov, a szélhámos, végigutazza az orosz tájakat, meglátogatja a földesurakat, megtudakolja, kik haltak meg a jobbágyok között, s azokat megveszi igen olcsón. Így azután hiteles iratai vannak arról, hogy milyen sok jobbágya van. Ebből azután élni lehet, hiszen mások nem tudják, hogy ezek a jobbágyok már nem élnek.

A regény - illetve elkészült első része - Csicsikov útja a birtokos urak világában. Kitárul az egész isten háta mögötti, világtól elmaradt cári Oroszország, különös alakjaival, indulataival, előítéleteivel, ravaszkodásaival. Úgy igaz, ahogy Puskin érezte: nagyon mulatságos könyv, és nagyon szomorú.

Azután jött a nagy törés. Puskin meghal a híres párbajban. Gogol másik pártfogója, Belinszkij, a nagy kritikus, súlyos tüdőbeteg. Az állam és az egyház pedig ellenséget lát a haladó írókban. Puskin és Belinszkij nélkül nincs, aki Gogolban tartsa a lelket. A lélek mélyén szunnyadó téboly felidézi a gyermekkori vallásosságot. Menekül maga elől. Évekig bolyong külföldön. Folytatni akarja a *Holt lelkek*et, de sokáig nem tudja. És amikor nekilendül, akkor

egy rohamában elégeti, amit írt. Attól fél, hogy elkárhozik, mivel segítette a cár és az egyház ellenségeit. Hazatér, és megtagadja egész múltját. Megbomló lélekkel írja végső könyvét ezen a címen: *Válogatott szemelvények baráti levelezésből*. Hitet tesz benne a cári önkény és az egyház mindenekfelett-valósága mellett. A halálos ágyában fekvő Belinszkij felháborodottan vádolja árulással.

Gogol soha többé nem tud írni. Még negyvenéves sincs, idegei felmondták a szolgálatot, csak a vallásnak akar élni. Zarándokútra indul Jeruzsálembe. Bolyong a világban, kiszakadva a valóságból. Leromlott szervezettel érkezik haza. Egy templom falánál napokig étlen-szomjan imádkozik, kéri az ég bocsánatát. Egy reggel ott találják halva. Éhen halt.

Nagyon nagy elme volt, akinek nem volt elég erős a lelke a nagy elméhez. Testi életének végső éveiben tulajdonképpen már halott volt: holt lélek. Hanem amíg élt, ő teremtette meg azt a diadalmas szépprózát, amelyből kisarjadt a következő évtizedek világhatású orosz realizmusa.

CHARLES DICKENS

(1812-1870)

Úgy kezdődött, hogy ez a Charles Dickens nevű, sok mindent próbáló angol kispolgári fiatalember megpróbálkozott az újságírással is, és kiderült, hogy kitűnő riporter, aki nemcsak gyors és megbízható, hanem éles szemű megfigyelő is, és senki mással össze nem téveszthető humora van. Nos, történt egyszer, hogy egy kiadónak volt néhány tucat rajza, amelyet egy grafikus egy készülő regényéhez készített, de a regény nem készült el, mert az író hirtelen meghalt. A képekkel azonban mégis csinálni kellett valamit, mert már kifizették. A kiadó tehát odaadta a népszerű fiatal újságírónak (huszonöt éves volt akkor), hogy rakja olyan sorrendbe, ahogy akarja, és találjon ki hozzájuk egy történetet. Dickens fantáziája elkezdett működni, és megírta a *Pickwick Klub*ot, minden idők egyik legmulatságosabb regényét, a fura alakok és fura helyzetek enciklopédiáját, a klasszikus polgári Anglia szeretetteljes torzképét. A regény *Boz* írói álnév alatt jelent meg. És egyszeriben siker s hamarosan világsiker lett. Dickens minden művészi erénye benne van ebben a könyvben.

Ezeknek a dickensi erényeknek élén az emberszerető humor áll. Semmi sincs távolabb tőle, mint a szatíra, hiszen úgy nevet, hogy azonnal megért és megbocsát. Akiknek pedig nem bocsát meg, a gonosz embereknek, a javíthatatlanoknak, Dickensnél nem jut nevetés. De nem is jut nekik semmi jó: a gonoszoknak bűnhődniük kell.

Dickens a világirodalom legnaivabb lángelméje. Hisz az erény megigazulásában és a bűn bűnhődésében. Pedig az egész angol realizmusban sincs olyan író, aki olyan mélyen látott volna a nyomorba, a megalázásba, a polgári társadalom lényegéhez tartozó igazságtalanságba, mint ez az ízig-vérig romantikus alkatú elbeszélő. És egész életművében a szenvedők, az elesettek, a kisemmizett szegények mellé állt. Különös romantikus, hiszen nincsenek hősi alakjai, mindig a kisemberekről ír, a szívtelen tőkés nála mindig elítéltetik. S ráadásul a valóság részleteinek olyan jó megfigyelője, hogy a naturalisták közül is csak a legnagyobbak közelítették meg, holott a naturalizmus művészi kultuszt csinált a részletek aprólékos leírásából. Hát akkor miért romantikus Dickens? - Azért, mert nála végül is mindig - mint isteni-költői igazságszolgáltatás - az eszmény érvényesül: az ábrándokban élő polgári erkölcsi eszmény a nagyon jól látott és megrajzolt polgári valóság fölött. Ezért lehetett, angyali naivsága miatt, az egész polgárság ünnepelt kedvence. És ezért lehet, valóságlátása és részvéte miatt, előbb az elnyomott, majd a felszabaduló egész emberiség kedvence. A szívbéli jóság ugyan általában nem irodalmi-művészi mérce, de éppen Dickens esetében mégsem mellékes a megítélésnél, hogy alighanem az egész világirodalomban ő a legérzőbb szívű jó ember, akinek megragadóan kedves emberi egyénisége átsüt minden bekezdésen. Szereti és magához öleli az embereket, köztük az olvasót is, és velük együtt egyszerre könnyezik és mosolyog a világ sok furcsaságán. Dickenset egyszerűen nem lehet nem szeretni. Még elképesztő korlátoltságát is a szívünkbe zárjuk. És szeretnők vele együtt hinni, hogy a jóknak végül is jó lesz az életük, a rosszakat pedig előbb-utóbb megbünteti vagy az igazságos törvény vagy a valóság egészében megnyilvánuló Gondviselés.

Tulajdonképpen ő fedezte fel az irodalom és általa az olvasók számára a nyomort, a külvárosokat, a kispolgári otthonokat, az érző szívű szegény embereket, az elhagyott gyermekeket, az ostoba és embertelen iskolákat, lelencházakat, árvaházakat, ő fedezte fel a keserves életű gyermekeket, és mindezek körében a különcebbnél különcebb bogaras alakokat. Közben olyan szemérmes volt, ahogy azt elvárta a hivatalosan képmutató angol polgárság Viktória királynő évtizedeiben, a gyarmatosító világbirodalom fénykorában. Mi ma már álszeméremnek érezzük az erotikának azt a teljes hiányát, amely jellemzi a kor egész angol irodalmát s

benne Dickensét is. Mintha az emberekre nem volna jellemző, hogy kétneműek, a szerelmet alig-alig lehet megkülönböztetni a testvéri szeretettől. Még az annyira önéletrajzi jellegű *Copperfield Dávid*ban - ahol a hős kétszer is megnősül - sem vehetjük tudomásul, hogy ezeknek az oly szemléletesen látható férfi- és nőalakoknak testük is van. De hát éppen ezért adták oda az aggodalmas régebbi szülők már gyermekeiknek is, akiket riadtan óvtak, nehogy megtudják azt, amit valójában nagyon is sejtettek, vagy éppen tudtak.

Dickens regényeiben az alakok, a környezetek, a hangulatok fontosabbak, mint a cselekmények. Pedig csaknem valamennyi története igen izgalmas, nemegyszer már-már bűnügyi regényeknek - afféle krimiknek - tekinthetők. Az írót mindvégig izgatja a bűn, amelyet elsősorban a nyomor következményének tart. Ámbár csaknem ugyanígy termeli nála a bűnt a szívtelen pénzvágy is. De nála az igazi nemes lelkű embert nem ronthatja meg sem a nyomor, sem a pénz. Itt van egyik leghíresebb regénye, a *Twist Olivér*. A nyomorúság és a bűn világának nagy körképe, a londoni alvilág szörnyűségeinek tárháza. Dickens szinte felfedezőúton járt, amikor a polgárok számára megfigyelte és leírta, hogy milyen pokol fortyog alattuk. De a jókat - így elsősorban a minden kísértésnek kitett Twist Olivért - nem ronthatja meg a bűn csábítása, és emberi derékségével felemelkedik a polgári lét mennyországába. A gonoszak pedig meglakolnak. Soha ilyen együgyű rémtörténettel nem tudták feltárni a nagyváros valóságos mély rétegeit. Soha ennyi derűvel nem tudták kifejezni a részvétet az emberi szenvedések iránt.

Dickens gyakran ír a polgári világ másik végéről, a tőkés üzletemberekről *(Nicholas Nickleby, Dombey és fia)*. Kitűnően ismeri a környezetet, és merőben nem ismeri a tőkések valódi lelki rugóit. A rideg szívű üzletemberek meglakolnak, vagy legalábbis magukra maradnak, a jószívűek boldogulnak. Van egy nagyon szép meséje, a *Karácsonyi ének* (a *Karácsonyi történetek* sorozat legismertebb darabja), amely arról szól, hogy Scrooge úr, az önző, gazdag ember boldogtalan magányában él, de karácsony estén megjelenik előtte halott üzlettársának lelke és látomásokban mutatja meg neki az önzés boldogtalanságát. Scrooge megretten sivár jövőjétől, és elmegy szegénysorban élő rokonához, aki boldog családi életben él, és e derűs körben megtalálja a sohasem ismert boldogságot. Mert hát Dickensnél még a kísértetmesék is londoni polgárok és londoni kisemberek körében játszódnak, és aki megjavul, annak nemcsak joga, hanem lehetősége is van a boldogságra.

Könyveinek hosszú sorában akadnak történelmi regények is *(Barnaby Rudge, Két város története)*. Ezekben a legkevésbé fontos a történelem, fontosabb a regényes cselekmény, és igazán fontosak az alakok.

A polgári élet lehetőségei és veszélyei legváltozatosabban alighanem a *Kis Dorrit*-ban vonulnak az olvasó elé. Nyomasztó adósság, adósok börtöne, válságba jutott család - mindez igen komor regény témája lehetne, és mégis szüntelen mosoly kíséri a szorongató történetet. Dickens annyira hisz a jók megigazulásában, hogy látni és láttatni tudja az élet bajainak komikumát. Vigyázat! Ez nem a részvétlen kívülálló kaján nevetése, hanem az együttérző vigasztaló mosolya.

Ő maga főművének a háromkötetes *Copperfield Dávid*ot tartotta, amely - mint tudjuk - némileg önéletrajz. És az útra visszatekintő szemében megszépül minden egykori nehézség, noha elmond minden szomorúságot. Legszebb része a gyermek- és kora ifjúkorról szóló első kötet. Sokan sorolták már ezt a kötetet az irodalom legszebb olvasmányai közé. És a mindig szemléletes Dickens talán ebben a regényében formálta meg a legemlékezetesebb alakokat, jókat is, rossz-szívűeket is. Ezek nála mindig azonnal felismerhetők, mivel a jók mindig szépek, vagy legalábbis vonzók, a rosszak mindig csúnyák, néha egyenesen riasztó szörnyeteg formájúak. Aki nem eléggé csúnya, az idővel megjavul. És ha megjavul, meg is jutalmazza az élet. Ennél tovább már senki sem mehetett el a romantikus emberábrázolásban. De ez a

szélsőséges romantika mégis a jóság és a gonoszság valóságára vall. Ezek a gyakran bűnügyi ponyvához közel álló történetek többet mutatnak meg a polgári élet tényleges rémségeiből, mint nem egy nála sokkal realistább író társadalomképe. És éppen ez a dickensi titok: romantikus mesélőkedvvel, ábrándos világszemlélettel oly sokat elmondani az élet igazságáról. Erre nem elegendő magyarázat a kitűnő riporteri megfigyelőkészség, ez csak a részletek hitelességét és szemléletességét biztosítja. Alighanem a mélységes emberi részvét, az igazság feltétlen akarása, az emberek iránti szeretet - amelyhez természetesen egy rendkívüli írói tehetség is kellett - érteti meg velünk, hogy ennyi naivitással hogyan lehetett remekműveket írni.

GEORG BÜCHNER

(1813-1837)

Ha valakire fenntartás nélkül ráillik az „ifjú lángelme” jelző, hát mindenekelőtt Georg Büchner az. Nem érte meg a 24. születésnapját. Ha a négy drámájából véletlenül megmaradt hárommal nem volna az egész drámatörténet egyik nagy hatású halhatatlanja, akkor úgy emlegetnénk, mint a forradalmi német újságírás feledhetetlen előharcosát. De ha mindez feledésbe merült volna, akkor az orvostörténet úgy tartotta fenn a nevét, mint a XIX. század első felének kutató tudósa, akinek néhány felfedezése feledhetetlenül gazdagította természettudományos ismereteinket.

Tekintélyes orvoscsaládból származott. Ő is már fiatalon gyakorló orvos volt. Öccse, Ludwig Büchner szintén orvos lett, de hamarosan filozófusként vált ismertté, a mechanikus materializmus elméletének kidolgozásával egyszerre késztette indulatos ellentmondásra az idealistákat is, a dialektikus materializmus híveit is. Nevét alighanem az tette halhatatlanná, hogy Engels a filozófiában nagy hatású vitát indított ellene *„A természet dialektikája”* című művében. És a két nagy hírű fivér mellett az egyik nővérük a feminista mozgalom előharcosa volt. - Mindhárom Büchner testvér a kezdetektől fogva azzal vált nevezetessé, hogy a Napóleon bukása utáni általános franciaellenességben és ellenforradalmiságban ők a francia kultúra, főleg a felvilágosodás hívei, és a nagy francia forradalom hőseinek és eszméinek csodálói voltak. E családi háttér előtt kell elhelyeznünk a drámaírót és megmaradt három drámáját.

A romantika csaknem egész Európában kibontakozott, Byron már világdivat volt, Victor Hugo már megjelent a költészet és a színház küzdőterén. Puskin megírta az *„Anyegin”*-t, minálunk Vörösmarty a *„Zalán futásá”*-t és hamarosan a *„Csongor és Tündé”*-t. Tehát az irodalmat és benne a drámairodalmat már nem kötötték a klasszicizmus diktatórikus szabályai. Sőt, a romantika annyira áthatotta az irodalmon keresztül az ifjúság ízlését, életszemléletét, hogy már gúnyolódni is lehetett fölötte. A még egyetemi éveinél tartó Büchner azzal lépett az irodalomba, hogy vígjátékba írta a romantikus ifjak eszményvilágát. Szatíra? Paródia? Ennek is, annak is tekinthetjük, valójában filozófiai mélységű bohózat. A címe: *„Leonce és Léna”*. Formáját és cselekményét mesejátéknak is tekinthetjük. - Leonce, az előkelő ifjú és Léna, a nem kevésbé előkelő leány nagyon szereti egymást. Minden akadályt le akarnak küzdeni, minden tilalmat le akarnak győzni. De nem lehet, mivel nincs semmiféle akadály, sehol semmi tilalom. Család, környezet, az egész társadalom örül a szerelmüknek, pártolja házassági szándékukat. Sehogyan se élhetik át Rómeo és Júlia tragikus helyzetét. A szülők ne adj’ isten, hogy tiltanának bármit, hogy haragudnának, amiért egymáséi szeretnének lenni. A két romantikus lélek kétségbeesik, hogy nincs legyőzendő akadály, de még alkalom sincs egy tragikus kibontakozásra. De egyszerre váratlanul előkerül Valerio, a csavargó. Eddig a kert padja alatt aludt. A szerelmespár siránkozása zavarta meg álmát. Ez a sehonnai, szegénységében is gondtalan rongyos alak bizonyul a legbölcsebbnek. Közreműködésével olyan akadályokat és veszedelmeket lehet elképzelni, amelyek úgyszintén képzeletben legyőzhetők. Végül is a szerelmesek legnagyobb sajnálatukra egymáséi lehetnek. Amikor Büchner talán csak ismerőseit mulattató tréfaként megírta és szűk társaságokban felolvasta, nem kerülhetett e mű az irodalom vérkeringésébe. De nemcsak ez a filozofikus bolondozás, hanem a következő két igazán nagy dráma is csak a szerző korai halála után vált ismeretessé, és csak évtizedekkel később lehettek olyan nagy hatásúak, hogy messze túl a romantikán a polgári realizmus, olykor a naturalizmus, a szimbolizmus és leginkább az expresszionizmus

drámaírói bennük ismerték fel előzményeiket. Igazán csak a mi XX. századunk fedezte fel Büchner műveit.

Két, most már klasszikussá vált drámáról van szó, a *„Danton halálá”*-ról és a *„Woyzeck”*-ről. Volt egy harmadik is. Büchner élete végső heteiben ismételgette, hogy ez a legjobb, legművészibb színpadi műve. Egyelőre azonban csak az imádott nő olvashatta. Nagy szerelem volt: menyasszonya, szeretője minden gondolatában bizalmasa volt. Ezt a kapcsolatot is neki kellett volna megírni akár tragédiának, akár komédiának. Büchner ugyanis, a felvilágosodás tanítványa, a forradalom eszmevilágának folytatója, még csak ateista sem volt, egyszerűen nem érdekelték a vallások eszméi, igazi agnosztikus volt, aki nem is akar véleményt mondani metafizikai kérdésekben. Bizonyos volt, hogy vannak megismerhetetlen tények, de ezeket nem magyarázhatjuk. Amit sohasem fogunk tudni, arról elmélkedni sem lehet. Egyébként annak idején ez volt Newton véleménye is, és a felvilágosodás természettudósai ezt az álláspontot képviselték. Agnoszticizmusnak nevezték, manapság is így nevezzük. Büchner pedig felvilágosodott is volt, természettudós is volt. Nem érdekelték sem a papok, sem az ateisták, akár csak Newton, de tulajdonképpen a fő felvilágosodottat, Voltaire-t sem. - A szeretett nő azonban nemhogy áhítatosan vallásos volt, de a Szentírás és a szent iratok minden szabályait be akarta tartani. Rettegett attól, hogy szerelmese el fog kárhozni. És úgy vélte, hogy ez az új drámája, az *„Aretino”,* melynek a címadó főszereplője a reneszánsz legjellemtelenebb, leghazugabb lángelméje volt, olyan bűnös mű, amely még ismerőit is bűnökre csábítja. Ezért Büchner tragikus halála után, hogy megmentse a lelkét, a nála lévő egyetlen kéziratot tűzbe dobta - ahogy a jezsuiták mondták: „Isten nagyobb dicsőségére”.

De megmaradt és egyre jobban a mienk a nagy történelmi tragédia, a *„Danton halála”*. És a legelső olyan tragédia, amely a senkiről, a névtelen és jelentéktelen kisemberről szól: a *„Woyzeck”*. Már egész ifjan gyakorló orvos volt, sőt egy ideig a zürichi egyetemen meghívott tanár is, amikor ezeket megírta.

A Dantonról szóló egészen szokatlan, a drámatörténetben merő újdonságot jelentő színjáték volt. Egyrészt ugyan igazi történelmi tragédia a nagy forradalom főszereplőiről. De hiteles dokumentumgyűjtemény is. Alaposan áttanulmányozta a forradalom publicisztikai anyagát, Danton és Robespierre beszédeit, Saint-Just és Desmoulin újságokban, olykor könyvben olvasható cikkeit és elmélkedéseit. Ezeknek ismeretében úgy építette fel a dráma dialógusait és monológjait, hogy ez a négy főalak csak olyat mond a színpadon, amit eredetiben is mondott vagy írt. Úgy állította össze ezeket a hiteles szövegeket, hogy következetes drámai konfliktus épült ki. Még az is hiteles, hogy amikor Robespierre halálra ítéltető beszéddel buktatja meg Dantont, a forradalom lelkét, akkor Danton végső válaszmondata ez: „Robespierre, követni fogsz.” Ez így hangzott el a konventben a valóságban, és így hangzik el a dráma döntő jelenetében a színpadon.

Shakespeare és Schiller óta nem írtak ilyen kitűnő történelmi drámát. Kétséges, hogy azóta írtak-e.

A *„Woyzeck”* egy igen rossz kéziratban maradt fenn. Alig lehetett kiolvasni. Egyesek szerint töredék, bár a cselekménye befejezett, lezárt. De korábban a fő alakot *„Wozzek”*-nek olvasták. Végső, most érvényesnek tartott kiolvasása már a mi századunkban állapította meg az érvényesnek tartott szöveget. Alban Berg még egy korábbi olvasási változat alapján készítette kitűnő operáját. Ez az oka, hogy mostanában prózai színpadon *„Woyzeck”,* operában *„Wozzek”* a címe. Ez a dráma a hosszú kallódás, majd kiolvasási problémák miatt csak évtizedekkel megírása után került az irodalmi köztudatba. Akkor derülhetett ki, milyen sok mindent előzött meg és milyen sok indítást adott a nála sokkal később indulóknak.

Stílustörténetileg a romantika korai nemzedékéhez tartozott. A romantika ritkaság- és rendkívüliség-kultusza nála hamarabb jelentkezik, mint a későbbi nagy hírűeknél. Ilyen mindenek-

előtt a társadalom mélyeinek, a nyomornak a meglátása és ábrázolása. Még Marxnál is korábban mondja ki, hogy a történelem lényege a gazdagok és szegények ellentéte. A *„Danton halálá”*-ban már lényeges elem a szegény néptömeg cselekvő kórusa. A *„Woyzeck”*-ben pedig egy nyomorúságos, örökké megalázott, igen primitív kisember a dráma hőse. Rajta keresztül maga a nyomorúság lesz a cselekmény lényege és tartalma. - Victor Hugo, a romantika főalakja, aki a *„Nyomorultak”*-ban először ad vádló körképet a nyomorról, csak évtizedekkel Büchner halála után érkezik a szegénység vádló ábrázolásához. És a társadalom alvilágát, a bűnre hajszoló szegénységet teszi füzetes ponyva formában megjelenő hírhedt műve, a *„Párizs rejtelmei”* témájává, sokkal később lesz sikeres annál, hogy Büchner szinte titokban felfedezte ezt a témavilágot. - Idővel a naturalizmus már hirdethette, hogy Büchner az elődje volt, de Zola, a naturalizmus atyja, egy évvel Büchner halála után született.

Woyzeck a szakadatlanul megalázott kisember, mindenki megveti, ő kénytelen mindenkit gyűlölni, és a körülmények adta felindulásában azt az egyetlent öli meg, aki szereti, és akit szeret: a feleségét. Olyan primitív, hogy el se tudja magyarázni, miért is követte el a tettét. Halálra is ítélik. Kisfia, aki semmit sem ért, pajtásaival lovacskázik, amikor a papát akasztják.

Olvasni is, látni is hátborzongató. Míg az előbbi, a *„Danton halála”* bármilyen félelmetes, lelkesítő, a tragikumban is az emberi nagyságot ábrázolja.

Büchner neve, ha a szakemberek és az irodalom ínyencei körében ismert is volt, a nyilvántartott drámatörténetből kimaradt. A naturalisták egy része ugyan elődei közt tartotta nyilván. De kellő hatással csak az expresszionisták és egyéb avantgardista izmusok fedezték fel. A színházak - még a németek is - csak az első világháború után kezdték játszani. Ekkor azonban már az érdeklődés első sorába került. Bertolt Brecht például legfontosabb elődjének vallotta, mellette a XX. század különböző törekvésű drámaírói hol tudatosan, hol már önkéntelenül folytatták kezdeményeit. Hatását tekintve ez a korai romantikus már a modern törekvések kezdeteihez tartozik.

És mindössze 23 év adatott neki. Igazi orvosbaleset áldozata lett: boncolás közben kapott hullamérgezést. Ez akkor még gyógyíthatatlan volt. Hamarosan be is következett a halál. Négy drámája közül a negyediket - talán valóban a legjobbat - nem is fogjuk ismerni. Erről a tragédiáról is ő írhatta volna a stílszerű drámát.

MIHAIL JURJEVICS LERMONTOV

(1814-1841)

A Learmonth nemzetség ősi skót nemesi család volt. Legtöbbjük nemzedékről nemzedékre katonáskodó tiszt vagy főtiszt, korábban a skót királyok, utóbb az angol királyok, vagy kalandos útra kelve, idegen uralkodók szolgálatában állott. Még a XVII. század végén történt, hogy egyik fiuk, George Learmonth meg sem állt Oroszországig és a cár katonája lett. Ettől kezdve a skót nemzetségnek ez az ága Oroszországban élt, férfi tagjai javarészt cári katonatisztek voltak, de évszázadokon át őrizték az emléket, hogy ők skótok, anyanyelvük angol, de otthonuk Oroszország. A XVIII. század folyamán eredeti családnevük eloroszosodott formában már Lermontov volt. A költő apjának, természetesen ő is orosz katonatiszt, bizalmas körben George Learmonth volt a neve, de hivatalosan Jurij Lermontov. Magas rangú katonatiszt volt, előkelő orosz nemes kisasszonyt vett feleségül. Fiuk, mint orosz úr, hagyományosan egyszerre tudott oroszul és franciául, és mint skót előkelőség gyermekkorától fogva természetesen angolul is. Idővel - szorgalmas tanuló lévén - a latin és a német nyelv sem volt idegen tőle. Kisfiú korától fogva lelkesen olvasott, szerette a verseket, és már kisdiák korában megpróbált maga is verselni. Szüleit korán elvesztette, anyai nagyanyja nevelte tovább. Ez az idős hölgy rendkívül művelt, irodalomkedvelő asszony volt. Bőséges könyvtára már kamaszkorban az unoka rendelkezésére állt. Ez a fiú 15 éves korában szinte egyszerre két nagy költővel, illetve verseikkel találkozott, és ettől kezdve korai haláláig bűvöletükben élt. Az egyik Byron volt, aki ebben az időben már nem élt. A másik Puskin, aki ez időben már tehetsége és híre csúcspontjáig érkezett. Ez a két mester haláláig sem hagyta el, hol követni akarta őket, hol küzdött a hatásuk ellen. Kezdetben erősebb volt a hatás. Az ő romantikus kalandosságuk és gyorsan pergő jambikus verselésük jól érezhető felsőbb iskolás korában írt és hamar közismertté vált versein. Nemsokára azonban már versben tiltakozott, hogy őt afféle orosz Byronnak tartsák.

Amikor a gimnáziumi éveket befejezte, a családi hagyomány következtében katonának állt, pontosabban katonatisztnek készült. A tiszti iskolát hamar elvégezte, és lovashadnagyként került a cár körül szolgáló Carszkoje Szeló-i ezredbe. Itt érte Puskin halálának híre. Az is, hogy párbajban esett el. Mint sokan, ő is úgy gondolta, hogy felülről sugalmazott, szándékos gyilkosság volt ez. Indulatos verset írt *„A költő halála”* címmel a szándékos emberölésről és a gonosz hatalomról. Minthogy a vers nemsokára újságban megjelent, ismertté vált. A költő katonatisztet azonnal letartóztatták. Ítéletre azonban nem került sor, mert a cár - I. Miklós - költészetkedvelő ember volt, még tetszett is neki, hogy egy bátor fiatalember ilyesmit mer írni. Ennek folytán csak annyi volt a következmény, hogy az előkelő ezredből áthelyezték a Kaukázusban szolgáló alakulathoz. Ez igen nehéz körülményeket jelentett, de gyönyörű tájakat is. Lermontov itt vált igazán nagy költővé, az orosz romantika felejthetetlen lírikusává és epikusává.

Noha alkata szerint mindenekelőtt lírikus volt, az érzelmek, a hangulatok, a látványos tájak nagy hatású költője, de először epikusként volt sikere. Az elbeszélő költemény Byronnak is, Puskinnak is kedvelt műfaja volt. Már Puskin is, nyilván Byron hatására, kedvelte a négyes jambusokban írt, rohanó tempójú elbeszélő költeményeket. Lermontov úgy utánozta őket, hogy se témaviláguk, se hangulatuk egyikükre sem emlékeztetett. Részben fantasztikus témájúak voltak, részben népi körben játszódók. A romantikus világirodalom, főleg E. T. A. Hoffmann képzeletgazdag mesevilága hatott rá is annyira, mint csaknem az egész európai romantikára. (Ennek a Hoffmann-nak legalább három meséjét mindenki ismeri, aki találkozott Offenbach *„Hoffmann meséi”* című operájával. Ez a zenés mű ugyanis a nagy romantikus

három meséjének dramatizálása.) De a romantika, a franciák mellett a német és az angol is, felettébb kedvelte a képzeletbeli világok és alakok ábrázolását. Lermontov leghíresebb elbeszélő költeménye, *„A Démon”* világméretekben is az egyik legszebb és legérdekesebb félig mesés, félig reális verses történet. A démon emberfeletti lény, de ismeri az emberi élményeket és érzelmeket. A mesealak sérthetetlen, de emberi tulajdonságai révén átéli a földi érzelmeket, nem utolsósorban a boldogtalanságot. Lermontovnak ez a műve lett legelőször ismert és széles körökben népszerű. Nemcsak az orosz irodalmi körök vették tudomásul, de meglepően hamar már Nyugat-Európában is nevessé, sőt tiszteltté tette költőjét. Jó néhány más-más témavilágú elbeszélő költemény követte az európai utakon *„A Démon”*-t. Ezek általában nem fantasztikus tárgyúak, de igen kalandosak. Témájuk sok esetben a szegény emberek, a kiszolgáltatottak világa. Legismertebb és alighanem legjobb ilyen tárgyú műve *„A cserkesz fiú”*. (Ezt mi is régóta ismerjük Arany László kitűnő fordításában.) Ebben, mint jó néhány más művében is, egzotikus tájakon egzotikus emberek élnek kalandos életet. A célzat azonban szinte mindegyikben a szabadság és függetlenség igénye, felettébb nehéz körülmények között.

Lermontov mindenekelőtt lírai költő. Az érzelmek, a részvét, a szabadságvágy és a színes tájban gyönyörködés költője. Hamar népszerű elbeszélő költeményeiben is oldalról oldalra találunk erősen lírai részleteket. Persze a lírai témavilághoz tartozik a szerelmi bánat, a szerelmi epekedés világa is. Lehetséges, hogy ezek a lírai részletek fokozták és fokozzák ma is elbeszélő költeményeinek hatását és népszerűségét.

A sajátosan érdekes azonban, hogy minden verse előtt lett világhíres egyetlen prózai műve. Ez a *„Korunk hőse”*. Formája szerint 5 novella azonos hőssel. Kezdetben többen hitték, hogy önéletrajzi mozzanatokat dolgoz fel a történetekben. De már régen kiderítette az irodalomtörténet, hogy a mozzanatoknak semmi közük írójuk magánéletéhez. A *„Korunk hőse”* természetesen ironikus cím. Ez a hős egyáltalán nem hős, még csak nem is bátor. A kor ifjúságának léhaságáról, tévedéseiről, álnokságairól van szó ebben a rendkívül érdekes elbeszélésfüzérben. Az is igaz, hogy a romantikus történetek jellegzetes példája. De az is igaz, amit későbbi évtizedekben mondottak róla, hogy a realizmus első orosz remekműve.

Egészen bizonyos, hogy a *„Korunk hősé”*-t, *„A Démon”*-t, s ezek mellett még néhány elbeszélő költeményét az orosz olvasók is, más országok irodalomkedvelői is sokkal jobban ismerik, mint lírai költeményeit, holott ezek jelentik művészetének csúcspontját.

Kora ifjúságától kezdve a romantika legmagasabb színvonalán fejezte ki a vágyódás, a boldogtalan szerelem, az ábrándozás hangulatvilágát. Nem sokkal később azonban már megszólal benne a szabadságvágy és az indulatos harag a szabadság akadályozói ellen. Majd amikor a Kaukázusban szemtől szembe kerül a természet látványainak szépségével, egyre jobban fordul a természet felé. A természetet leíró költészetnek világviszonylatban is az egyik legnagyobb művésze.

Egész élete 27 évig tartott. De 25 éves korában már Oroszország határain túl is terjed a híre. A cári udvarban még ekkor is - és nem véletlenül - veszedelmesen forradalmár szelleműnek tartják. A költészetkedvelőknek, és közöttük a szigorú cárnak is tetszenek a Lermontov-versek. Persze a szerelmi bánatról szólók jobban tetszenek, mint a szabadságvágytól elragadtatott költemények. Irodalmi hírnevének köszönheti, hogy évekig tartó nehéz szolgálat után megérkezik a kegyelem és az értesítés, hogy újra a cár körül szolgálatot teljesítő, előkelő ezred tisztje. Nemsokára el is indul hazafelé. És útközben úgy végzi az életét, mint egykor, nem is olyan régen, Puskin, akit elsiratott. Útközben megszáll egy kisvárosi vendégfogadóban. Este a vendéglői asztal mellett összeszólalkozik egy másik ott megszálló vendéggel. Egyesek szerint sértegették egymást, mások szerint Lermontov gúnyolódott az asztaltárssal. Annyi bizonyos, hogy a vadonatúj ismerős kihívta párbajra. Ez a párbajozó-szenvedély akkor

már jó ideje életveszélyes járvány volt az úri ifjúság körében, nemcsak Oroszországban, hanem úgyszólván mindenütt. Lermontov és ellenfele az abban az időben a kardnál is divatosabb pisztolyviadalra álltak szembe egymással. Ez az összeszólalkozást követő kora hajnalban volt. A szokás az volt, hogy háromszori golyóváltásra volt lehetőség. Lermontovot azonban már az első golyóváltásnál érte a halálos lövés. Akárcsak Puskint 4 évvel azelőtt.

Akkor Puskinról is azt mondták, hogy szándékosan ölték meg. Lermontov is így írta meg nevezetes költeményét. Most azt suttogták az orosz társadalom köreiben, hogy Lermontovot is szándékosan űzték halálos helyzetbe, hiszen volt ő is olyan veszedelmes lángelme, mint Puskin.

Akár igazak a mendemondák, akár nem, de az igaz, hogy az orosz irodalom két legnagyobb költője Puskin és Lermontov.

IVAN SZERGEJEVICS TURGENYEV

(1818-1883)

A Turgenyev család a legelőkelőbb orosz rétegekbe tartozott. Legrégebbi őseik tatár hercegek voltak. Az író apja tüzér tábornoki ranggal ment nyugdíjba, és békés öregkort élt meg a mérhetetlen birtokon, amelyet hozományként kapott feleségével. Ez az asszony a dúsgazdag Lutovinov család leánya volt, erős akaratú, okos és művelt, uralkodó természetű családanya. A földbirtokot az összeházasodott két családról Turgenyev-Lutovinov-tulajdonnak nevezték. A költőnek induló fiú korai verseinél Turgenyev-Lutovinovnak írta-nevezte magát. A szülői otthon negyvenszobás kastély volt. Ebben több szobát töltött ki a sok ezer kötetes családi könyvtár, amelyben úgyszólván minden addig megjelent orosz könyv megvolt, de ennél sokkal több francia könyvet talált a véghetetlen polcokon az olvasni kívánó. Ezek mellett német és angol művek is sorakoztak, latin klasszikusok is, görög Biblia is. Otthon inkább beszéltek franciául, mint oroszul. A paraszt jobbágyokkal, az iparcikkeket árusító kereskedőkkel vagy a kézművesekkel érintkeztek az anyanyelvükön. Németül is megtanultak már gyermekkorban a nevelőnőktől, majd serdültebb korban angolul is a házitanítóktól.

Az alsó iskolák idején még nem jártak a helyi iskolába, a tanítók jöttek a gyermekekhez. A család Ivan nevű fia pedig meglepően gyorsan és könnyen tanult meg minden tanulnivalót, és legszívesebben a könyvtárszobákban volt, ahol napestig olvashatott. Már egész ifjan a kalandos regények és útirajzok mellett rákapott a történelmi művekre, és meglepő korán kezdte érdekelni a filozófia. Mire felserdült, még maga se tudta, hogy nyelvtudós vagy filozófiatanár akar-e lenni. De még mielőtt eljutott volna az egyetemig, már középiskolás korában verseket írt. Akkor Puskin már nem élt, és hamarosan Lermontov is párbaj áldozata lett. De a fiatal költő őket tartotta mestereinek. A tanárok is elismerték, hogy nemcsak szépen versel, de szókincse is gazdag. Ez gazdag nemesi családok fiainál ritkaság volt, hiszen otthon és társaságban franciául beszéltek. A jobbágyoknak pedig kurta szóval adtak parancsokat. A diák Turgenyev azonban egyre jobban megkedvelte a cselédeket, a lakájokat, udvaros szolgákat. El-eljárt a falvakba, és tudomásul vette méltatlan sorsukat. Otthonukban pedig azt tapasztalta, hogy szülei is ugyanolyan kíméletlen urai-zsarnokai a jólétüket adó népnek, mint a többi földesúr. A nyugalmazott tábornok ugyan csöndes, indulattalan ember volt, még azt is halk szóval közölte, hogy ezt vagy azt a parasztot akármilyen apró mulasztásért deresre kell húzni. Még pofozni se szeretett saját kezével. Volt parancsait végrehajtó markos szolgája is az ilyen feladatra. Felesége hangos, szitkozódó házi zsarnok volt. A birtok gondjai őt terhelték, és okosan gazdálkodott a vagyonnal. Ő személyesen, saját kezűleg pofozta a házi cselédeket is, a földön munkálkodókat is. Kemény rendet tartott otthonukban. Ez az otthon kényelmes és gondtalan volt, de barátságtalan. A tanulás közben és a könyvtárban magát jól érező fiú már korán nem szeretett családi körben lenni. Az apa csak a fejét csóválta, de az anya mérgesen szitkozódott, ha észrevette a fiú fokozódó idegenkedését. A szülők számára is kellemesebb volt, ha a tanulni szerető Ivan előbb Moszkvában, majd a fővárosban, Szentpétervárott jár egyetemre. Annak még örültek, hogy már 18 éves korában versei jelennek meg egy folyóiratban, minthogy ezek szépen csengő politikamentes költemények voltak. Két évvel később azt se bánták, hogy külföldre utazik, Berlinbe, mert ott nagy hírű filozófiaórákat hallgathat. Onnét mint a filozófia doktora tér haza. Még mindig a költészetnél tart. Berlinben írja *„Parasa”* című elbeszélő költeményét, ez lesz otthon 25 éves korában első megjelenő könyve. Közben a filozófia és költészet mellett izgatni kezdi a társadalomtudomány, a politika is. Berlinben egy évig lakótársa a szintén filozófiát hallgató Bakunyinnak, az anarchista mozgalom későbbi vezéralakjának. Együtt hallgatnak órákat Hegelről, akinek tanítása

ugyanúgy hat a tudományos szocializmus kezdeményezőire, mint az anarchistákra és a velük szemben álló polgári gondolkodókra. Turgenyev gondolataiban is mindvégig fel lehet ismerni Hegel tanítását.

Amikor hazatér, és elbeszélő költeménye megjelenik, máris némi feltűnést kelt irodalmi körökben. A legtekintélyesebb és legszínvonalasabb kritikus, Belinszkij az esztendő legjobb költői művének tartja, s ezt le is írja. Személyesen is megismerkednek. Turgenyev hallgat Belinszkij véleményére. A szakértő kritikusnak pedig az a véleménye, és ezt személyes beszélgetésekben közli is, hogy ebből a verses elbeszéléséből az derül ki, hogy legigazibb műfaja a novella. Ilyen már kettő is megjelent folyóiratokban. Belinszkij biztatására határozza el, hogy egész novellasorozatot készít a vidéki életről, a parasztokról, az orosz tájak hangulatáról. Hiszen eleve kitűnő megfigyelő, sokat járt birtokuk falvaiban, sőt a távolabbi vidékek paraszti népe közt. Ráadásul - mint a legtöbb földbirtokosfiú - szeret vadászni, és lóháton többet láthat, aki a tájakra kíváncsi. A tapasztalatok alapján egymás után írja novelláit, amelyeket úgy kapcsol össze, hogy ezek *„Egy vadász feljegyzései”*. Ilyen címen adja át egy fővárosi kiadónak. Ott azonban a cenzúra nem engedélyezi a kiadást, mivel a könyv fő hangsúlya a dolgozó nép méltatlan megaláztatásán van. Akkor a kéziratot Moszkvában nyújtja be kiadónak. Moszkvában pedig jól ismerik a család nevét és tekintélyét. A cenzornak eszébe se jut kifogásolni a tábornok fiának a könyvét, talán el sem olvasta. A könyv megjelenik... és a főcenzort cári parancsra kidobják magas hivatalából. A szerző ellen büntetőeljárás indul lázítás címen. A könyv terjesztését is betiltják, de addigra híre széles körökben elterjedt. Kritikusok és olvasók lelkesednek érte. Hivatalnokok és nagybirtokosok fel vannak háborodva, a szülők kétségbe vannak esve. A büntetés kemény hangú, de valójában igen enyhe: egyéves száműzetés, de ezt tekintettel családjára a saját birtokukon töltheti.

Persze otthon ridegebb a hangulat, mint azelőtt. De írók, kritikusok meglátogathatják. Belinszkij is ott vendégeskedik. Majd amikor az év letelik, mindkettejüknek elege van már a cári hazából. Együtt indulnak európai körútra. Egyikük se tér vissza. Belinszkij rossz tüdejét a svájci hegyek közt szeretné meggyógyítani. Ott is hal meg egy hegyi szanatóriumban. A közös út végeztével Turgenyev egy ideig Németországban él. Egy szerelem tartja ott, és amikor ez a mindvégig legjobb barátnő tovább megy Párizsba, az író is vele tart. A szerelem halálig tartó barátsággá szelídül, még az újabb és változatos szerelmeket is vele beszéli meg. Párizs azonban mindvégig megmarad. Párizsban lesz - francia írók társaságában - a leghíresebb orosz író. Ha éppen nem talál más fordítót, ő maga készíti a francia fordítást. Egyformán anyanyelvi szinten tud oroszul, franciául és németül. Nem egy novelláját maga fordítja franciára, nem egyet előbb franciául ír meg és fordít oroszra. Nyugat-Európa nyelveire általában a francia változatokból fordítják, de novelláiban és regényeiben mindig Oroszországról, az orosz emberekről, az orosz igazságtalanságokról van szó. Verseket az első prózai sikerek után nem ír, prózája gyakorta csak költői, de versszerűen skandálható is. Leglíraibb apró írásait *„Költemények prózában”* címmel jelenteti meg. Ezt a műfaj-meghatározást nem ő találta ki, hanem Baudelaire adta egy rövid prózai műveket tartalmazó kis könyvének. Ezek nem mai értelemben vett szabad versek, hanem költői szárnyalású prózák. A nagy francia költő és a nagy orosz író csak akkor meri ezen a szokatlan címen kiadatni szokatlan írásait, amikor már előbbi könyveikkel nagy hírűek.

Turgenyev Párizsban előbb az írók közt lesz tekintély. Flaubert-rel talán a legjobb barátságban van. Flaubert is nemegyszer Turgenyevet vallja a legjobb barátjának, Turgenyev is Flaubert-t. A nagy francia barátnál ismerkedik meg és barátkozik össze Zolával, a Goncourt fivérekkel, Daudet-val és a fiatal, írói útján akkor induló Maupassant-nal. Mindnyájan figyeltek egymás alkotótevékenységére, jó hatással voltak egymásra. Turgenyevet egyelőre mint egyéni hangú, szép stílusú és kitűnő megfigyelő novellistát vették tudomásul. Az *„Egy vadász feljegyzései”*-t és az újabb franciául megjelent novellákat mindnyájan jól ismerték. A

később oly híres regények még csak készülődtek, majd az ötvenes és hatvanas években határozták meg végérvényes helyét a prózairodalomban. Dolgoznia azonban mindig kellett, mert hazulról már rég nem küldtek pénzt a „rossz útra tért" fiúnak. Az újságok azonban szívesen látták mindig érdekes cikkeit. Ezeket persze eleve franciául írta, vagy ha külföldön, főleg németek közt járt, ugyanolyan biztonságosan fogalmazott németül. Közben ugyanis tartózkodott egy ideig Baden-Badenben, majd hosszabb-rövidebb ideig Bécsben, Rómában, Londonban. Általában nők, nemritkán színésznők kedvéért. Mert gyakran írt színdarabokat. Nem tartotta magát nagy drámaírónak, de jól tudott érdekes, fordulatos színjátékokat írni. Ezeket maga is irodalmi melléktermékeknek tekintette, de jól fizették és 1850-ig gyakran volt pénzzavarban. 1850-ben, 32 éves korában azonban anyagi helyzete felettébb megváltozott. - Apja már korábban meghalt, ekkor anyja is befejezte földi életét. Erre a hírre mégis hazautazott, hogy ott legyen a temetésen. Kiderült, hogy a mérhetetlen földbirtok és ráadásul az összezsugorgatott pénz mind az ő öröksége. Egyszeriben az Orosz Birodalom egyik leggazdagabb embere lett. Magát azonban még jó ideig száműzöttnek tekintette. Készpénzét párizsi bankban őriztette, a birtokjövedelmét maga után küldette. A magányos, agglegényi művészélet mindhalálig biztosítva volt. Ami emlékeiben és terveiben felgyűlt, azt regénnyé változtatta. Regényeiben pedig otthon volt, mindegyik Oroszországban, az orosz társadalomban játszódik, de úgy, hogy Európában mindenütt úgy olvasták, mint ismerős alakokat, ismerős helyzeteket, ismerős gondokat.

Először a *„Rugyin"* jelent meg 1858-ban. Címadó hőse a XIX. század derekán az az ismert típus, amelyet Puskin Anyeginje óta „fölösleges ember"-nek nevez a kritika. Sikerkönyv volt minden nyelven. Két évvel később azonban napvilágot látott a fő mű, a regényirodalom egyik legfontosabb alkotása: az *„Apák és fiúk"*. A nemzedékek szükségszerű ellentéteinek, az ellentétes magatartások típusainak felejthetetlen rajza. Olyan nemzetközi siker volt, hogy minden nemzetben az apák is, a fiúk is megsértődtek, de be kellett látni, hogy úgy igaz, ahogy itt írva vagyon. Főhőse, Bazarov a mindent tagadó, becsületes, de elviselhetetlen fiatalember. Lehetséges, hogy a század közepén sok problémát felvető anarchisták voltak a példái. Hiszen a főanarchista Bakunyin egyetemista korukban jó barátja, sőt szobatársa volt. De a regényben ezt a típust nem anarchistának nevezik, hanem „nihilistá"-nak. Ezt a szót Turgenyev találta ki, de hamarosan Európa-szerte általános lett. Az *„Apák és fiúk"* világsikerétől Turgenyev élő klasszikusnak számított. Most már haza-haza is látogatott Oroszországba. Az otthoni legnagyobbak mesterüknek tekintették. Tolsztoj és Dosztojevszkij mellett a sihederkorból éppen kinövő Csehov is az ő novelláit akarta utolérni. - Mégsem maradt otthon. Megérte ugyan az orosz jobbágyok felszabadítását, de nem ezt várta. Alighanem maga se tudta, mit is várt. Változást akart, ez bizonyos, de forradalmat nem akart, ez is bizonyos. Ami volt, az nem tetszett, de nagy ábrázolója volt mindannak, ami nem tetszett. És amikor elkezdett betegeskedni, végképp elhagyta a szülőföldet. Mindig orosznak tudta magát, olyan orosznak, aki Franciaországban érzi otthon magát. Már rég földbirtoka volt Párizs közelében. Oda tért haza meghalni. Tudta, hogy hátgerincrákja van. Egyre többet feküdt ágyban. És itt is saját birtokon, egy Bonivar nevű faluban, amelyet régóta otthonának tudott, 65 éves korában meghalt.

Életműve semmit sem avult. Az *„Apák és fiúk"* máig is a regényirodalom egyik legmagasabb csúcsának számít mindenütt, ahol olvasnak regényeket.

WALT WHITMAN

(1819-1892)

Van egy közkeletű tévedés, néha még lexikonokban is olvasható, hogy a szabad verset Walt Whitman találta ki. Valójában a szabad vers régebbi, mint a mai értelemben vett kötött formájú vers. Az általunk is ismert szabad versek a Krisztus előtti II. évezredből valók. Az egyiptomi Eknaton *„Naphimnusz”*-a és az ótestamentumbeli *„Debora éneke”* abban az értelemben, ahogy mi már régóta értjük, kétségtelenül szabad vers. De a későbbi évezredekben is fel-felbukkan a szabályos vers ellenében tudatosan kialakított átmeneti szöveg próza és vers között. A francia irodalomban már a XVIII. században szabad versnek is nevezik. Mielőtt még Whitman az egész világ számára példát adott volna a kötetlen verselésre, olyan költők, mint Goethe és Schiller vagy minálunk előbb Kazinczy, majd Petőfi és világszerte még jó néhányan szabad verseket írtak, ha nem is nevezték annak.

Van egy régi mendemonda, amely szerint az amerikai költő úgy jutott el a rímtelen és kötött ritmus nélküli vershez, hogy összebarátkozott Xantus Jánossal, az 1849 végén Amerikába emigrált földrajz- és néprajztudóssal. Xantus kitűnően tudott angolul, és kutatásairól abban az újságban adott számot, amelynél Whitman kedvelt publicista volt. Sokat beszélgettek irodalomról, és Xantus többek között Petőfi-verseket fordított neki. Az anekdota szerint az *„Őrült”,* majd utána a terjedelmes *„Apostol”* példájából jutott az amerikai újságíró eszébe, hogy ebben a rímtelen-ütemtelen formában angolul is lehetne verset írni. Ha ez a mendemonda valójában és szó szerint nem is igaz, akkor is bizonyítja, hogy a magyar költő előbb találta ki a szabad verset, mint az amerikai. Bár ő se találta ki, hiszen ősidők óta megvolt, és ha máshonnét nem, a zsoltárokból szinte mindenki ismerte. Minthogy azonban nemcsak Amerikában, de európai nyelveken is Whitman példájából lett divatos, ezért kialakulhatott a máig is hangoztatott vélemény, hogy Walt Whitman a szabad vers ősapja. Persze Whitman óriási életművében szinte valamennyi költemény szabad vers, összesen csak négy rímes, kötött ritmikájú költemény található. Ezek közt van a Lincoln halálára írt halhatatlan elégia: az *„Ó kapitány, kapitányom!”*.

Hosszú utat kellett megtennie az amerikai fiúnak, amíg a világirodalom egyik legnagyobb költőjévé emelkedett. Az amerikai irodalomtörténetekben közkeletű igazság, hogy a két legnagyobb egész világra ható amerikai költő Edgar Poe és Walt Whitman. Az első a legszigorúbb, fegyelmezett csengő-bongó formaversek klasszikusa, az utóbbi a formaverseknek hadat üzenő új stílusé.

Úgy kezdődött, hogy munkáscsaládban született. Apja ácsmester és sok mindenhez értő ezermester. A fiú korai éveiben már mellette dolgozott, tőle tanulta az iparok lehetőségeit, és mellette lett elragadtatott bámulója a gépeknek. Kevés iskolát járt, hamar kellett segédkeznie a tetőfedő munkáknál. De már a kisiskolában is nemcsak jó tanuló volt, de rendkívül szép írást alakított ki, és az egyszeregyet is hamar megtanulta. Ezek mellett rákapott a nagyobb falvak és a külvárosok közkönyvtáraira. Nem csupán verseket és regényeket olvasott, hanem jogi és államtudományi szakkönyveket is. Az amerikai szabadságharc nagy elmélkedő vezetőinek, Jeffersonnak és Franklinnak a könyveit hamar megismerte. Ezek demokratikus elvei oltották belé a komolyan vett demokrácia eszméit. Ezért már elég fiatalon felháborította a gazdagok és szegények ijesztő különbsége, a néger rabszolgák emberi színvonal alatti élete, a közigazgatási és rendőri szervek önkényeskedése. Felismerte - nem utolsósorban a segédeknél és inasgyerekeknél - a meghökkentő műveletlenséget. Átmenet nélkül hátat fordított az iparosmesterségnek, és elment néptanítónak. Az ő műveltsége sem volt különösen nagy a kezdeteknél, de írni-olvasni és számolni már képes volt megtanítani a gyermekeket. És

rövid évek alatt olvasással és gyakorlattal kitűnő pedagógus szakemberré művelte magát. Előbb pedagógiai kérdésekről írt különböző újságokba cikkeket. Amikor rájött, hogy a tanítás itt-ott hatósági intézkedésekbe ütközik, a kultúrpolitika kérdéseiről kezdett elmélkedni. Csakhamar feltűnt eredeti gondolataival és világos stílusával előbb a szerkesztőknek, majd az olvasóknak is. Még jó ideig nem gondolt arra, hogy verseket írjon. Egy-egy vezércikkének vagy harcos vitacikkének mondatait sok olvasó máris versnek érezte. Ezek közt volt Emerson, a kor leghíresebb amerikai filozófusa. Évek múltán, amikor a már költő Whitman szabad versei felháborították a kritikusokat, Emerson volt az első, aki igen nagy tudományos tekintélyével védelmébe vette. Tulajdonképpen az európai műveltebb olvasók számára is Emerson népszerűsítette először Whitman verseit és stílusát.

Az 1850-es években jelentek meg az első, már általa is verseknek mondott szövegek. Nem volt könnyű a közlésük, jó néhány újság, amelyeknek szerkesztői örömmel fogadták pedagógiai vagy politikai cikkeit, fejcsóválva elutasították az olyan szövegeket, amelyeket a költő verseknek mondott, holott ők prózának olvasták. Az is értetlenséget szült, hogy gondolattársításai váratlanok voltak. Nem egy hamarosan megjelenő avantgárd stílusirány vélte úgy, hogy ő volt a kezdeményező. Előbb az olasz futurizmus, majd a német expresszionizmus, végül a francia szürrealizmus elmélkedői hirdették, hogy váratlan új stílusuk őselődje az amerikai Walt Whitman. Természetesen ez nem volt véletlen. A XIX. század polgári fejlődése sokkal gyorsabb ütemű volt, mint az előbbi századok gazdasági és társadalmi haladása. A gyors változás pedig a tudatban meggyorsította a gondolatok társítását. Valamennyi avantgárd stílus eszközül használta a szabad asszociációt. Ez meghökkentő volt minden maradi elme számára, de lelkesítő a változások helyeslőinek.

Mire első kötete, a *„Fűszálak”* 1857-ben megjelent, már sokan lelkesedtek érte és még többen háborogtak ellene. De a híveknek és az ellenfeleknek tudomásul kellett venniük, hogy itt van Walt Whitman, valódi költő, van saját stílusa és témavilága. Stílusának lényege a tényeket gyors mozgásban látni kényszerítő fogalom- és képzettársítás. Egy rohanó vasúti szerelvény vagy egy vágyakozó szerelem, egy felháborodás a zsarnokság ellen egyaránt friss gondolkodásra biztatta az olvasókat. A témák java része pedig újdonatúj volt a költészetben. A munka dicsérete önmagában a régi témavilágnak is része. A munkagépek dicsérete azonban éppen a munkásság egy részét háborította fel. A géprombolások korszaka volt ez. A szövőgép, a varrógép, a nyomdai gépszedés azt a tévhitet keltette, hogy a gép kiveszi a dolgozó ember kezéből a munkát. Sok helyütt, Európában ugyanúgy, mint Amerikában, számos munkáscsoport rohamozta meg a gépeket, és kalapáccsal verték szét a nagyszerű találmányokat. Whitman pedig ezeket a gépeket dicsőítette. Leglelkesebben azonban azokat a szerkezeteket ünnepelte, amelyek mozgást, sebességet tudtak létrehozni. A rohanó mozdony, a vízen száguldó gőzhajó magasztos költeményeket kapott az új hangú költőtől. Másik témavilága volt az emberi egyenlőség és a szabad gondolat dicsőítése. Felismerte az egyenlőség és szabadság elválaszthatatlan egységét, vagyis hogy liberalizmus nélkül nincs demokrácia. Természetesen ez is felháborította azokat, akik féltek a gondolat és a szó szabadságától. A legnagyobb szembefordulást azonban az keltette, ahogy a szerelemről beszélt. Szabadságot követelt az egészséges vágyaknak is. A nők számára hirdette a férfiakkal egyenlő rangú szabadság igényét. Helyesnek és emberhez méltónak vallotta a szabad szerelmet. Érdekes módon ez akkoriban még a női jogokat követelő feministákat is felháborította. Ennek ellenére azok is olvasni akarták, akik indulatba jöttek az új költészet eszméinek hallatán.

Az évtized végére azonban az irodalmi élet kénytelen volt tudomásul venni, hogy ez a költő az emberi jogok legkövetkezetesebb képviselője. Ez pedig a következő évtizedben harcba hívta a költőt is. A hatvanas években ugyanis kiéleződött az ellentét a rabszolgatartó déli földbirtokosok és a bérmunkát igénylő északi gyárosok és nagykereskedők közt. 1864-ben ki is tört a nagy polgárháború, amely fegyverrel állította szembe az Egyesült Államok északi és déli államait. Itt a fő kérdés az volt, hogy lehet-e, szabad-e, tudomásul vehető-e, hogy még mindig van rabszolgaság. A felszabadulást és felszabadítást hirdető észak élén a következetes demokrácia világtörténelmi hőse, Abraham Lincoln állt. Whitman úgy érezte, hogy Lincoln seregének szolgálatába kell állnia. De közeledett már ötvenedik évéhez, a sorozóbizottságok udvariasan elutasították, mint túlkorost. Mégis megtalálta a megoldást: jelentkezett szanitécnek, azaz egészségügyi katonának. Kitanulta egy gyors tanfolyamon az elsősegély, a betegápolás tudnivalóit. Természetesen ezeket is könnyen tanulta meg. Közel négy évig dolgozott katonakórházakban és az ütközetek közelében. A már nagy költőnek ismert, sőt elismert férfit betegápoló tevékenységéért tüntették ki többször is. A háború végén a rabszolga-felszabadítók győzelme után túl volt már az ötvenedik életévén. Akármi volt róla a vélemény, tekintélyes publicista és kénytelen-kelletlen elismert jelentékeny költő volt. Időről időre kis füzetekben jelentek meg újabb költeményei. Amikor ezek összegyűltek, valamennyit beolvasztotta a *„Fűszálak”* újabb és újabb kiadásaiba. Lehetséges, hogy az Amerikában is nagyra becsült Baudelaire példáját követte, aki minden újabb versével az eredeti gyűjteményt, *„A romlás virágai”*-t bővítette.

Ahogy az évek előrehaladtak, egyre általánosabb lett irodalmi tekintélye, különösen attól kezdve, hogy Európában a francia és a német kritika nemcsak elfogadta, hanem minden modern költői irányzat kezdeményezőjének hirdette. Ez volt az oka annak is, hogy erősen különböző költői irányzatok őt vallották előfutáruknak. A század vége felé már azok sem merték kifogásolni se formáit, se eszméit, akiknek egyébként nem is tetszett. Szinte észrevétlenül vonult be már életében a halhatatlanok közé. Élete pedig halála óta szakadatlanul folytatódik.

CHARLES BAUDELAIRE

(1821-1867)

Számos íróról, költőről, színpadi szerzőről mondták és írták, hogy a „legnagyobb". És általában indokolt is volt a legmagasabb fokú értékelés, mivel sokféle tulajdonságnak, értéknek lehet egymástól eltérő felsőfoka. A legnagyobb bohózatíró mindenben különbözhet a legnagyobb hazafias költőtől is, a legnagyobb tankölteményírótól is. Victor Hugót még ellenfelei is a legnagyobb francia írónak vallották, Baudelairenek is ez volt a véleménye, miközben őt is indokoltan tartották a legnagyobb francia költőnek. Az azonban igaz, hogy Baudelaire megjelenésétől fogva más lett a költészet jellege nemcsak Franciaországban, hanem világszerte. Mindenfajta irodalmi modernségnek úgy volt a kezdete, hogy aggodalmas pontossággal ragaszkodott a legklasszikusabb, hagyományos versformákhoz. Általában vele kezdik a költői szimbolizmus indulását, ő azonban magát az amerikai Edgar Poe tiszteletteljes folytatójának vallotta. Egyébként ő volt a nagy amerikai lírikus-novellista francia fordítója és egész Európában népszerűsítője. Élete és művészete annyira ellentmondásos, hogy indokoltan mondták áhítatos katolikusnak, és ugyanilyen indokoltan átkozták istenkáromlásért. Írt kitűnő latinsággal középkori himnusz jellegű költeményt, és írt meghökkentő verset arról, hogy milyen egy utcán heverő és már oszlásnak indult macskahulla. Mint az ókori perzsa Mani és követői, a manicheusok vagy mint a középkori katharok gyötrődve hitt Isten és Ördög örök kettősségében. A mennyei szépség, jóság ugyanúgy fényeskedik költészetében, mint a pokoli rossz, a bűn, a romlás irtózata. Mindent ellentétes egységben kell látnia annak, aki jellemezni próbálja. Minden állításáért lelkesedni is lehet, s vitatkozni is lehet vele. De azoknak is igazuk van, akik róla szólva azzal az egyértelmű igazsággal kezdik, hogy a modern költészet és benne a szimbolizmus ővele kezdődik. És az is egyértelmű, hogy mellékesen kora egyik legkitűnőbb képzőművészeti kritikusa és Wagner zenéjének leghatásosabb népszerűsítője volt.

Jómódú, előkelő családban született. Apját korán elvesztette, anyja egy tengernagyhoz ment feleségül. A tudásra éhes, jó tanuló serdülő fiú anyjával korai időktől mindvégig feszült viszonyban volt, gyámapját egyértelműen gyűlölte. Amikor felserdült, kikövetelte apai örökségét. Meg is kapta. El is herdálta. Világ körüli útra indult, bejárta az egzotikus tájakat, változatos trópusi és szubtrópusi nőkkel verte el pénzét. Nemcsak az italra, hanem a kábítószerekre is rákapott. Mire hazaérkezett, semmi sem volt az örökségből. Gyámság alá is helyezték, nehogy kölcsönöket vehessen fel. Anyja olykor látni se akarta, de kegyelemkenyérként némi pénzzel mindig segítette. Ekkor került olyan írók és költők körébe, akik tetszelegve kábították magukat ópiummal és egyéb mérgekkel. A Hotel Pimodan nevű szálloda különterme volt találkozóhelyük. Sokak szerint ebben a bűnbarlangban csírázott ki a modern költészet. E kör kiemelkedő tagja Théophile Gautier volt, aki a Victor Hugo körül csoportosuló romantikus ifjúsághoz tartozott, amikor évekkel korábban a romantikáért utcai verekedésekben vívtak harcokat a maradi klasszicizmus híveivel. Színházi botrányok hősei voltak. De közben Gautier kitűnő költő volt, és talán még nála is jobb a fiatal Gérard de Nerval, aki Baudelaire egyik legjobb barátja lett mindaddig, amíg az ital és a kábítószer tönkre nem tette idegrendszerét, és öngyilkosságba nem menekült.

Baudelaire Gautier-t mindvégig mesterének vallotta, később világhírűvé vált verseskönyvét tiszteletteljes sorokkal neki ajánlotta. Közben azonban megtalálta a kapcsolatot az új forradalomra készülő ifjúsággal is, és 1848-ban, amikor a „februári forradalom" jelt adott a világ népeinek a forradalomra (a mi március tizenötödikénkre is), akkor ott harcolt ő is a barikádokon. És csak a véletlenen meg az ügyes elrejtőzésen múlt, hogy nem került életébe a szabadságért és emberi méltóságért kiálló bátorsága. Neve csak ezt követően kezdett ismertté

válni az irodalmi életben. Verseit ugyan még szűk társaságban olvasta fel, de a folyóiratok szívesen vették és fizették szakszerű művészeti kritikáit. Delacroix izgatott festményeit hatásosan népszerűsítette, ő állította először, hogy a romantikus festő indulatában és hangulatában közeli rokon az éppen feltűnő Wagner zenéjével. A romantika mellett azonban elismerően méltányolta Ingres fegyelmezett klasszicizmusát is. Közben sikeresek voltak Edgar Poe-fordításai is. És szenzációt keltett az angol De Quincey könyve: *„Egy angol ópiumevő vallomásai”,* ez a hitvallás a narkotikumok boldogító hatásáról. De Baudelaire erős akarattal le tudott szokni a kábítószerekről: költészettel, szeszes italokkal és váltogatott nőkkel sikeresen pótolta a mérgeket. De ezek is kellően alááshatták egészségét. Minthogy kritikái népszerűvé tették a képzőművészek körében, két szeretője képét nagy festők és szobrászok örökítették meg. Manet híres festményének a címe is ez: *„Baudelaire szeretője”*. Amikor irodalmi-művészi körökben már igen jó neve volt, akkor 1857-ben - 36 éves korában - végre megjelent verseskönyve, a *„Les Fleurs de Mal”*. (Egyik magyar fordítása *„A romlás virágai”,* az újabb fordításé *„A rossz virágai”*. Ez utóbbi pontosabb, de az előbbi jobban adja vissza a könyv hangulatát.)

Baudelaire nem adott más címet később megjelent versgyűjteményeinek, ezek ugyanis formailag új kiadásai voltak az első verskötetnek. A később kelt költeményeket minden újabb kiadásnál besorozta az első könyv ciklusaiba. De már az 1857-es első gyűjteménynél se lehet megállapítani a versek keletkezésének sorrendjét. A költő nem időrend szerint, hanem témakörök szerint csoportosította műveit. S minthogy csak akkor hozta nyilvánosságra verseit, ha formailag kifogástalannak találta őket, és ifjúkorától biztonságosan kezelte az örökölt klasszikus formákat, így még évtizednyi pontossággal sem lehet kitalálni, melyik vers mikor keletkezett. De a szigorú klasszicizálóvá csiszolt költemények témavilága és kifejezéskészlete nemcsak merőben új volt, de meghökkenést, sőt felháborodást keltett. Bűnvádi eljárás és büntetőper követte a megjelenést. Ma már elképesztőek a vádpontok. Amiben érzések mélységeit és a kifejezések légies lebegését érezzük, azt a kor süketsége trágárságnak ítélte. A szerelmes versekre azt mondták: pornográfiák. Az áhítatos égbevágyódást istenkáromlásnak mondták. Az árnyaltan finom erotikát ízléstelen trágárságnak ítélték. És akár egy gyönyörű meztelen női testről, akár egy riasztó macskahulláról volt szó, ízléstelennek vagy éppen undorítónak, olvasók elé nem bocsáthatónak tartották. Csaknem ugyanakkor egy másik bírói tanács erkölcsrontás címen elítélte Gustav Flaubert *„Bovaryné”* című regényét, mert abban házasságtörő asszonyról van szó. Baudelaire könyve is, Flaubert könyve is nemsokára a remekművek közé sorozódott, de akkor megírásuk és megjelentetésük bűncselekménynek számított. Igaz, a börtönbüntetést mindkét esetben felfüggesztették, de megjelöltek több verset, amelyek a következő kiadásokban nem jelenhettek meg. A második kiadásból ezeket ki kellett hagyni, csak a harmadik - már Belgiumban megjelent - kiadásban csoportosultak külön ciklussá *„Elátkozott versek”* cím alatt. Azóta is így csoportosulnak az újabban megjelent francia és számlálhatatlan fordításgyűjteményekben.

A hagyományos versformák és a merőben új témakezelések, kifejezések, nyelvi fordulatok egysége is újdonság volt. De még inkább a jó és a rossz, a szép és a rút közti ingadozás lelki gyötrelme és élménybeli gyönyörűsége; Isten és Ördög egyszerre való jelenléte, a mámor és a lelkifurdalás együttes élménye egy addig sohasem érzett lélekbeli lebegést keltett az olvasókban és a kritikusokban. Nemcsak a modernség, a szépségkultusz, a szimbolizmus újdonságát jelentett, de egy társadalomerkölcsi ítéletet is. Akkortól fogva kezdték mondogatni, hogy a szép és a csúnya, a jó és a rossz egybeáramlása a hanyatló társadalmakra jellemző. Hanyatló latinul „dekadens”. Már maga Baudelaire is, de mindenki, aki az ő művészi útját folytatta, előbb megvető hangsúllyal, később esztétikai minősítésképpen kapta a dekadens jelzőt. Francia impresszionisták, majd avantgardisták, szürrealisták, német expresszionisták, olasz és orosz futuristák ugyanúgy megkapták a dekadens jelzőt, mint nálunk Ady és vele az

egész nyugatos kör. Ez a jelző kezdetben kizárólag gyalázkodás volt, később elismerés, sőt dicséret. Mindenképpen a modern hangütést és stílusbeli minőséget jelentette.

De azt is észre kellett venni, hogy ez az izgalmas modernség fontos előzmények folytatása is. A legromantikusabb Victor Hugo nyelvi gazdagsága, helyzetek szélsőséges jellemzése ugyanúgy nyomot hagyott az őt gúnyolódva tisztelő Baudelaire-en, mint a szeretett és tudatosan követni akart amerikai Edgar Poe, akinél varázslatosan egyesült a reális és a titokzatos. Mellettük azonban formában is, a lélek emelkedettségében a középkori latin himnuszok öröksége is kimutatható. Ami tudatos klasszicizálónál szinte elkerülhetetlen, az ókori latin líra szemléletessége és világossága, elsősorban Horatius formai és kifejezésbeli változatossága is előkép - tudatos előkép - Baudelaire-nél. Ez az örökség alapozza meg az ókori pogányság és a keresztény-középkori áhítat egybevegyülését a modern hang megtalálásában.

Baudelaire-t életében dicsőítették és szidalmazták, de jelentősége és hatása hamarosan nyilvánvaló volt. Olyan nagy költők, mint Verlaine, Rimbaud, Mallarmé külön-külön is, de még inkább együtt a baudelaire-i út folytatását jelenti, alaposan hatva a következő nemzedékekre. De nálunk is már a modern líra előkészítője, Reviczky fordítja Baudelaire-t, és utána Ady is egyik eszményképének tudja, körülötte pedig a Nyugat nagy nemzedéke - Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád - nem is jellemezhető Baudelaire ihlető indítása nélkül.

Nemzedékek példaképe, ösztönzője lett, nemzedékek vitáinak tárgya. Testi léte azonban nem tartott sokáig. Egy ízben Belgiumban próbált szerencsét, Brüsszelbe költözött. Verseskönyvének legteljesebb kiadása is ott jelent meg. Akkorra már megvolt újabb kis kötete is: a *„Kis költemények prózában”.* Ezek nem szabad versek, hanem lírai hangütésű helyzetjellemzések, lélekállapotok. Ezeknek is stílushatásuk volt, van azóta is. De a belgákkal sehogy se tudott megbarátkozni, gúnyos versikéket is írt róluk. Majd visszaköltözött Párizsba, de már nagyon beteg volt. Egyébként is különböző kórok gyötörték, de a rendetlen életmód, a túl sok alkohol csak fokozták a magányérzést, a csömört (amit szeretett az angol „spleen” szóval jellemezni). Alkotóereje azonban még teljes lett volna, de 45 éves korában - 1866-ban - agyvérzést kapott. Béna volt, beszélni is alig tudott, tolószékben élte a haldoklás hónapjait. A következő évben meg is halt.

Kétségtelen, a számos legnagyobbak között ő is legnagyobb. Ami a költészetben esetleg túlmutat rajta, az is vele kezdődik. - És nagyon sokan tudjuk, hogy nagyon jó, mindig gyönyörűséges dolog Baudelaire-t olvasni.

GUSTAVE FLAUBERT

(1821-1880)

1857-ben, alig fél éven belül előbb egy prózaírót, majd egy költőt állítottak Franciaországban büntetőbíróság elé, mert könyvükkel megsértették a jó erkölcsöket és a közszemérmet. A prózaírót Gustave Flaubert-nak hívták, a költőt Charles Baudelaire-nak. A bíróság mindkettőjük könyvét kárhoztatta és megbélyegezte. Azután nemsokára már az előbbinek megjelenésével jelölték a modern regényirodalom kezdetét, az utóbbival a modern költészetét.

Mi volt Flaubert bűne? Az, hogy hidegen, tárgyilagosan (és a sivár témával meghökkentően ellentétes, zengően szavalható stílusban) elmondotta, hogy a nyomasztóan kicsinyes vidéki polgárok körében egy orvos felesége - bizonyos *Bovaryné* - romantikus ábrándjai között nem bírja elviselni az élet kisszerűségét, de nincs egyéb útja a kitöréshez, mint hogy megcsalja férjét, két ízben is. De felismeri, hogy szeretői ugyanolyan szürkén kisszerűek, mint a férje vagy a szomszédok. Kiürült lélekkel, lehetetlenné válva önmaga és mások előtt, öngyilkos lesz. - Hát ez volt a nagy erkölcstelenség. Az író bemutatta a polgároknak, hogy kicsinyesek és ostobák, a romantikusoknak, hogy nincs mód a romantikára, s mindehhez erkölcsileg nem is ítélte el a reménytelen vergődésben házasságtörést elkövető vidéki polgárasszonyt.

Rettenetesen sivár történet ez. A botrányper azonban hirtelen divatossá tette, és az akkor már harminchét éves író egyszerre csak ott állt a francia irodalmi élet közepén. Akik magukat realistáknak mondották, egyszeriben benne látták mesterüket. Rendkívül gondos, iskolai példatárba kívánkozó mondatait példaképekként idézték.

Sikerének az egyik titka az általános polgári kiábrándulás volt. 1849 után, az európai forradalmak sorra bukása miatt a polgárság jobbik része eljutott a felismeréshez, hogy a polgárság nem alkalmas a francia forradalom óta szent polgári eszmények megvalósítására, de semmiféle képük nem volt arról, hogyan is tovább. Úgy érezték, elkövetkezett a hanyatlás (közkeletű latin szóval: a dekadencia) kora. Az találta telibe a kor életérzését, aki hangot tudott adni az eszménytelenségnek, a kilátástalanságnak, az elsivárodott életnek. Elmúlt már Balzac erős lelkű, nagyra törő polgárainak kora. Még kevésbé lehetett hinni a romantika nagyszerű eszményeiben. A romantikával szakító, a Balzacból kiinduló, de rajta túllépni kénytelen realizmus várta már a sivárság igazi művészét. És éppen ez volt Flaubert.

Pedig ez a nagy stiliszta, a francia próza mindmáig legnagyobb - és leggondosabb - művese, a lelke mélyéig romantikus volt, akit kétségbe ejtett, hogy az adott valóság nem ad lehetőséget nagy lángolásokra. Az egykori vidéki orvos hajdan jogásznak készülő árvája valójában ifjúkorától fogva írónak készült. Sihederkori zsengéiben is árulkodik már a szavak művésze, a hangulatok árnyalt érzékeltetője, sőt a jövendő nagy emberábrázoló is. De sokáig tartott a készülődés. Nem lett jogász belőle. Özvegy édesanyjával visszahúzódott vidéki kis birtokukra - Croisset-ba - és ott élt mindvégig, habár ünnepelt író korában volt párizsi legénylakása is, ahol íróbarátaival, majd a körébe gyűlő tisztelőivel találkozott. De igazi mély emberi kapcsolatai nem voltak, barátai író-szakmai társak voltak, szerelmei vagy elérhetetlenek vagy futó kapcsolatok. Még ifjúkori „múzsájához" és szeretőjéhez - Louise Colet-hoz, az írónőhöz - is csak hébe-hóba rándult fel Párizsba. Előbb magához vette ifjan elhalt húga kislányát, majd amikor az felnőtt, és anyja is meghalt, nevelt fiának fogadta egy hajdani reménytelen szerelmének elárvult fiát, Guy de Maupassant-t, akiben felfedezte a tehetséget, és módszeresen nagy íróvá nevelte. De igazi kapcsolata csak az írandó művel volt. Élete java részét az íróasztalnál töltötte, és gyötrődött a mondatokkal. Szenvedélye és szenvedése volt az írás. Nagyon lassan dolgozott, de szakadatlanul dolgozott. A tökéletességre törekedett.

A *Bovaryné* botránya, majd sikere után szinte menekült az oly sivár jelentől, és színes keleti történelmi regénybe fogott, felidézte az ókori Karthágót. A *Szalambó* egy véres zsoldoslázadásról és vérbe fojtásáról szól, rejtelmes hitekkel, emberfeletti szenvedélyekkel, halálos szerelemmel. Történelmi és régiségtani látomás, szavalhatóan zengő stílusban. Még utoljára feltört belőle a romantikus, de csak a színek voltak romantikusak. A történet - a vágyak csődje - semmivel sem kiábrándítóbb, mint a vidéki orvosné reménytelen vágyódása.

A *Bovaryné*n is öt évig dolgozott, a *Szalambó*n is. Ez azután azonnal óriási siker volt. Jó volt a romantikusoknak is, jó volt a realistáknak is. Példásan fogalmazott, színes és szemléletes bekezdései francia antológiákba és iskolakönyvekbe kerültek.

Flaubert pedig csömört kapott a saját színpompájától. Menekült vissza korának és körének sivárságához. Újabb öt év, és készen volt az *Érzelmek iskolája*. Egy tartalmatlan, meddő élet aprólékos krónikája. Az eszményeit vesztett polgári lét nyomasztó képe. Ilyen gazdagon nem illusztrálták még a semmit. Ettől a regénytől még lelkes hívei is visszarettentek, nem mertek ilyen bátran szembenézni világuk értelmetlenségével, tartalmatlanságával. Legföljebb azt ismerték el, hogy a stílus változatlanul tökéletes. Ma általában ezt tekintjük Flaubert fő művének, a francia kritikai realizmus csúcsának. Utána fut vissza a múltba. Elővette egy ifjúkori kéziratát, amely a pusztában élő és kísértésekkel vívódó Remete Szent Antalról szólt. A most már végre elkészült műben az ókor végi remete látomások formájában szembetalálkozik az eszmékkel, és minden eszme hazugnak bizonyul. A színek itt is rakétáznak, de hol van már a romantika? Csak értelmetlenség és kiábrándulás van. De a *Szent Antal megkísértésé*nek a formája nem regény, hanem dráma. Drámai költemény költői prózában. És mondanivalója - a sorra kiábrándulás az eszmékből - emlékeztet a nem sokkal korábban kelt madáchi *Az ember tragédiájá*ra is és Ibsen alig előbb írt *Peer Gynt*jére is. Nem ismerték egymást, de együtt érezték Európa nagy kiábrándultságát.

Majd következett a végső mű, a töredékben maradt, de így is monumentális *Bouvard és Pécuchet,* amelyben két ostoba kispolgár kerül szembe a tudományokkal. Képtelen regénytéma: nemcsak a korlátoltság kritikája, hanem a tudományoké is. Ennek írása közben érte, íróasztal mellett a halál. Az ifjúkora óta visszatérő epilepszia ölte meg.

Terjedelemben igen kis életmű ez: öt regény, egy novelláskönyv három remekbe készült történettel, ezek mellett két útirajzkönyv, egy sikertelen drámai kísérlet, nagyon érdekes ifjúkori próbálkozások és töméntelen sok levél, mivel emberi magányában leginkább levelekben tartotta a kapcsolatokat ismerőseivel. Ezekből a levelekből egész esztétikája kiolvasható. Többet írt barátainak is irodalmi elvekről, mint személyes dolgairól. Azután mindezek mellett maradt egy különös gyűjteménye. Egész életében gyűjtötte az emberi butaságokat. Ha könyvben, újságban, papi pásztorlevélben, hivatalos szövegben, szónoklatban találkozott egy nagyon ostoba mondattal, azt kijegyezte, és tudományos szempontból - mintegy a tudományok paródiájaként - rendszerezte az ostobaság dokumentumait. Idővel fel akarta használni a *Bouvard és Pécuchet* második kötetében, amelyet már nem írhatott meg. Így, ahogy ránk maradt, a legmulatságosabb olvasmányok közé tartozik.

Ez a kis életmű rendkívül nagy hatású az egész azóta eltelt idők irodalmára. Flaubert írói eszménye, hogy a művész húzódjék meg személytelenül műve mögött, és ne közölje a saját érzelmeit, sokáig írói program maradt. Részletező leírásai miatt a naturalizmus is őt tartotta legfőbb mesterének. Mondatainak lebegő és mégis szabatos tökéletessége stíluseszménnyé lett, még a költészetre is hatott. Híres műgondja nemcsak példabeszéddé, de példaképpé is vált. Legfőbb erénye mégis az emberábrázolás. A Bovary házaspár vagy a körükben megforduló Homais úr, a patikus, a nyárspolgárnak ez a halhatatlan képe, Frederic Moreau, az *Érzelmek iskolájá*nak hőse, aki más körülmények közt tartalmas életet élhetett volna, de elszikkadt a kietlen világban, a *Szalambó* vérbő s mégis antik szobrokhoz hasonló hősei, a

látomásokkal viaskodó Szent Antal, a komikusan korlátolt két kispolgár, Bouvard és Pécuchet s velük a három novella mesterien kidolgozott alakjai múlhatatlan ismerősök maradnak. De nemcsak ismerősök, hanem intő példák is, hogy ne úgy éljünk, mint ők. Flaubert nem moralizált, és nem volt moralista, de mélységesen morális ítélkező, aki látta lehanyatlani a polgári világot, megítélte - és nem volt kegyelem a polgárok számára. Habár nem is tudta, mi következik utánuk.

FJODOR MIHAJLOVICS DOSZTOJEVSZKIJ

(1821-1881)

A régebbi elődök jórészt papok voltak. Az apa orvos, de részeges és kegyetlenkedő földesúr, akit feldühödött jobbágyai vertek agyon. A fiút epileptikus rohamok gyötrik. Ki akar szakadni ebből az eszmei és testi delíriumokkal teljes világból: hadmérnöknek készül, és felvilágosodott, társadalmi változásról álmodozó társaságokba jár. Így kerül vádlottként egy politikai büntetőperbe, amellyel a cári rend meg akarja rémíteni a továbbnéző értelmiségi ifjúságot. Halálra ítélik, kivezetik az akasztófa alá, és csak ott olvassák fel a kegyelmet. És ezután következik a pokol: a szibériai kényszermunka, majd a véghetetlen és gyötrő katonai szolgálat.

Dosztojevszkij harmincnyolc éves volt, amikor visszatérhetett az emberi társadalomba. Eddigi életének fő élményei: a rémület, a szorongás, az iszonyat, a megaláztatás. És közben az epileptikus rohamok. Majd a zilált és szomorú magánélet. Első felesége tüdőbajban meghal, utána következik egy szenvedélyes szerelem egy nagyon kulturált, de az őrület határán tévelygő egzaltált asszonnyal. Majd csak a végső években talál megnyugvást titkárnője, későbbi második felesége oldalán. De ez a szenvedélyekkel, szorongó bánatokkal és zilált szerelmekkel teljes élet sem elégíti ki zaklatott lelkét - mindehhez szenvedélyes szerencsejátékos; amit hamarosan nagy sikerű könyveivel keres, elveszti kártyán vagy ruletten. És nincs elég ereje küzdeni e mindennél értelmetlenebb szenvedély ellen.

Közben azonban híres, majd világhíres, idővel a világirodalom egyik legnagyobb hatású regényírója lesz, aki nemcsak irodalmi nemzedékekre hatott, és hat mindmáig, hanem még a lélektan tudományának is előtte járt, nyomon követve a gyötrődő emberek tudatfolyamatait.

Van egy sajátosan feloldhatatlan ellentmondás csodálatos és felettébb nyomasztó életművében. A szenvedések és szenvedélyek eltérítették ifjúkorának haladó eszméitől, vigaszt az elődöktől örökölt komor vallásosságban keresett, politikailag egyértelműen reakcióssá vált, jobb felől bírálta a bontakozó városias polgári életet. Ugyanakkor mélységes részvéte minden emberi szenvedés iránt képessé tette, hogy elmarasztalja az adott társadalomból fakadó embertelenségeket, és habár jobb felől bírál, kritikája telibe találja a polgári élet lélektorzító hatását. Ítélete balról nézve is érvényes.

Klerikális-konzervatív világnézetével ugyanúgy nincs mit kezdenünk, akárcsak Balzac királypártiságával vagy Tolsztoj embertelen aszkézisigényével. De Balzac vagy Tolsztoj regényírás közben szinte meg is feledkezett a saját világnézetéről, úgy elragadta őket a helyesen látott valóság látomása. Dosztojevszkijnál azonban folyvást a világnézetről van szó. Regényeiben ellentétes vélemények csapnak össze, az olvasó olykor ingerülten akar közbeszólni. Dosztojevszkijt nem lehet közömbösen olvasni, részt kell venni az eszmék harcában, ki-ki kénytelen közben saját véleményeit is tisztázni, nemegyszer éppen az író ellen.

Dosztojevszkij művészetének talán az a leglényege, hogy minden vélekedés mögött feltárul a vélekedő egész egyénisége, lelki élete, gondolatfolyamata. A belső embernek, a gondolatok, indulatok, érzelmek, szenvedélyek és főleg szenvedések alanyának ennyire szemléletes ábrázolója talán mindmáig sem volt a világirodalomban. És ami ezeknek a regényeknek a sajátos csodája, hogy a lelkivilág ábrázolásával mégis a tárgyilagosan látott külvilág, a fejlődéstől elmaradott cári Oroszország és benne a lélektorzító polgári nagyváros élete bontakozik ki az olvasó elé.

Dosztojevszkij élete és szakadatlan gyötrődése olyan, mintha egy Dosztojevszkij-regény témája volna, de az író a maga szenvedésein keresztül meg tudta érteni és képes volt ábrázolni a tőle idegen tudatok szenvedéseit is.

Már korai műveiben - a főbenjáró per előtt - is jól érezhető, hogy írójuk ismeri a lélek mély rétegeit. Hiszen egyebek közt akkor kelt a tudathasadás hátborzongató kisregénye, *A hasonmás*. A nagy író azonban akkor jelentkezik, amikor már érett fővel kilépett a pokolból, és megírta a szibériai rabság emlékeit, a *Feljegyzések a holtak házából*.

A következő években már egyre többen figyelik, mit ír, hogyan ír. Közben klerikális újság szerkesztője, közben külföldön jár, ahol játékbarlangokban elveri, amit keresett, közben szerelmi szenvedélyek hőse és áldozata, közben kártyaadósságai miatt szakadatlanul kell írnia olyan tempóban, hogy regényeit gyorsírásba diktálja. De korlátlanul bírja mondanivalóval, emberfelettien sokat tud az emberekről. És idővel feleségül veszi gyorsírónőjét, aki majd férje halála után lelkiismeretesen gondozza az író hagyatékát.

A kétségtelen világhír a *Bűn és bűnhődés*sel érkezik meg. Raszkolnyikov - a gyilkos diák - alakja régóta beköltözött ismerőseink közé. Magamagán kísérletezik. Elméleti meggondolások útján jut odáig, hogy joga van megölni a kártékony uzsorásnőt, hideg okossággal tervezi ki a gyilkosságot. Csak nem számol azzal, hogy beléphet egy szemtanú, és akkor azt is meg kell ölnie. És nem számol saját lelki életével, amely nem bírja elviselni az elkövetett bűnt. Története, amely odáig vezet, hogy végül maga jelenti fel magát, egyben a felejthetetlen alakok körképe. Egyik végletben Szonya, a testet öltött jóság és részvét, aki családjáért feláldozza magát, és a prostitúció útját vállalja, hogy szelíd együttérzése végül távoli megoldást hozzon a hosszú rabságot vállaló Raszkolnyikovnak is. A másik véglet Szvidrigaljov, a tökéletesen cinikus észember, szinte Raszkolnyikov túlhajtása, aki nem bírja elviselni saját értelmének meddőségét, és az öngyilkosság megoldását vállalja. És szemtől szemben Raszkolnyikovval Petrovics Porfirij, az okos vizsgálóbíró, a bűnügyi regények nagy nyomozóinak felemelkedése a legmagasabb irodalmi szintre. Körülöttük pedig Szentpétervár nyüzsgő embersokasága. - Ha csak ezt az egyetlen regényt írta volna, akkor is az irodalom egyik főszereplője lenne.

De könyvespolcnyi regényt írt. Azt is mondhatjuk, hogy a *Bűn és bűnhődés* ellentétpárja *A félkegyelmű,* amelyben megjelenik a tökéletes jóság és jellemerő - Miskin herceg -, aki a bűnökkel teljes világban egyszerre magasztos és félszegségében komikus. Szerelme nem őt választja, hanem az érzékiséget és az anarchisztikus szabadságot képviselő Rogozsint, holott a nő igazi eszménye Miskin.

A tragikus szerelem azzal végződik, hogy együtt ül a szeretett nő halálos ágya mellett a két férfi: halálának oka és az igaz, aki megváltója lehetett volna.

Élete fő művének indult végső, de töredékében maradt regénye, *A Karamazov testvérek:* egy apagyilkosság története. A tettet ugyan a törvénytelen fiú követte el, de elkövethette volna mind a három más-más egyéniségű törvényes fiú is. A véres családi krónikából egy egész társadalom magatartás-lehetőségei bontakoznak ki, mindegyikük személyes ismerősünkké válik, nyomon követve rejtett gondolataikat. Így töredék voltában is a regényirodalom fő művei közé tartozik.

Dosztojevszkijnál a bűn vagy a bűn lehetősége mindig jelen van. De a bűn tőszomszédságában az erény, a részvét, a hasznos élet - mint másik lehetőség. A kép, amelyet elébünk tár, mindig gyötrő, de a kilátás a lélek felemelkedése felé mutat. Olykor az olvasó egyenest visszaretten, irtózik az ábrázolt világtól, mint az *Ördögök* megszállott anarchistáitól vagy *A játékos* kártya- és rulettbarlangjaitól, miközben az író vélekedésével - például az *Ördögök* indulatos reakciósságával - sem tud egyetérteni. Mégis: mindig lenyűgöz az emberábrázolás

példátlan árnyaltsága. És ehhez Dosztojevszkij kitűnő elbeszélő. Nem a szavak és mondatok gondos mérlegelője. Érezhető is olykor, hogy az író gyorsírásba diktált, ahogy éppen az eszébe jutott, és utána alig-alig olvasta át. A történet azonban ellenállhatatlanul viszi magával az olvasót, aki együtt szenved az íróval és hőseivel.

Dosztojevszkij az emberi szenvedésekről tesz tanúvallomást. Reánk kényszeríti a részvétet, de azt is, hogy tisztázzuk saját lelki életünk rejtelmeit is. Alig-alig van író, akinek a művészete annyira katartikus, azaz lélektisztító hatású volna, mint ez a saját testi-lelki szenvedéseivel kínlódó, az emberi valóságot annyira saját személyében élő lélekvizsgáló, aki saját téveszméi ellenére lehetett az emberiség nagy tanítója és nevelője.

HENRIK IBSEN

(1828-1906)

A világirodalomban Ibsen a XIX. század legnagyobb drámaírója (mert Goethe és Schiller, ha bele is éltek a XIX. századba, ők szellemük és jellegük szerint a XVIII. század szellemiségéhez tartoznak.) Sokak szerint az egész drámatörténet két és fél ezer évének egyik legnagyobb alakja (legföljebb Szophoklész, Shakespeare, Racine és Schiller állítható vele egy vonalba). Ha azonban egy irodalomkedvelő norvég olvasót kérdezünk, bizonnyal valahogy így felel, hogy Ibsen a legnagyobb norvég lírikus, epikus művei is jelentékenyek, és ráadásul még jó drámaíró is. Hozzánk talán el sem érkezett volna költői híre, ha 1849-ben, huszonegy éves korában nem írja meg egyik legszebb elégiáját, amely a magyar szabadságharc bukását siratja el. (Ennek a nemzeti tragédiának elég széles körű külföldi visszhangja volt, ebben a legszebb két gyászverset Heine és Ibsen írta.) Költő volta azonban abból is kitetszik, hogy néhány drámája - köztük legnevezetesebb a *„Peer Gynt”* - verses remekmű. Tehát mindig szem előtt kell tartani, ha róla beszélünk, hogy költő is, némiképpen akkor is költő, ha drámai személyei prózában beszélnek. Mégis - elsősorban drámaíró, aki a drámai műfaj különböző változataiban alkotott példamutatót. Ha végigtekintünk színpadi műveinek stílusán, szinte a stílustörténet egész gyűjteményét vehetjük tudomásul. Legkorábbi művei romantikus hazafias történelmi drámák (a XIX. század derekán tartunk ekkor: Victor Hugo a hangadó, nálunk Szigligeti a legdivatosabb). Majd a hatvanas évek elején a középkori emlékeket is felidézve a „drámai költemény” az időszerű. A *„Faust”* a példakép, nálunk *„Az ember tragédiája”,* Franciaországban Flaubert *„Szent Antal megkísértése”* című misztériumjátéka jelzi a stílusváltozat újraéledését, Ibsen ekkor írja egymás után a *„Brand”*-ot és a *„Peer Gynt”*-öt. Innét vált át a polgári társadalmat bíráló realista drámára, amely formájában magába szívja az ókori görög és a barokk kori francia „klasszikus” tragédia, valamint a divatos francia társalkodási színmű formai szabályait. Ez a realizmus egyre jobban tolódik egyrészt a naturalizmus, de ezzel párhuzamosan a szimbolizmus felé. Végül életének és íróművészi pályájának alkonyán végső három drámájában az öregkor, a semmibeveszés remekmívű színpadi elégiáit alkotja meg. Ez a sokféleség példás egységbe sorakozik: egy nagyszerű művészi út példázatává.

Elszegényedett polgári család fia. Az apa korán meghal, a fiút nem lehet tovább taníttatni, kereső foglalkozást kell keresni a számára. A gyermekkorától igen értelmesnek bizonyuló és minden iránt érdeklődő fiú elég alkalmasnak látszik a patikusi pályára. A gyógyszerészet akkor még nem számított tudománynak, hanem olyan iparnak, mint a cipész-, kovács- vagy asztalosmesterség. Akit erre a pályára szántak, annak sihederfővel inaskodnia kellett egy mesternél. Ha azután a szakmai illetékesek előtt sikeres vizsgát tett, akkor segédlevelet kapott. Ekkor már fizetésért dolgozhatott egy patikában. És ha belejött a szakmába és sikerült némi kezdőpénzt szereznie, akkor már magának is lehetett valahol gyógyszertára. - Ezen az úton indult Ibsen is. Ő azonban érdeklődő, sőt kíváncsi és rendkívül szívós olvasó-tanuló fajta volt. Hamar lett segéd, és elszegődött egy sarkkörön túli, örökös téli hidegben működő kisvárosi patikába. Az ottaniak - hajósok, halászok, rénszarvasvadászok - ritkán voltak betegek, és hamarabb haltak meg, mielőtt orvoshoz, gyógyszerekhez fordultak volna. Ám azon a tájon ritkaság volt a kocsma, de a patikában alkoholból, vízből és különböző vegyszerekből pálinkákat is készítettek. Sőt délebbi tájakról még bort is beszereztek, mivel erre inkább volt vevő, mint hashajtóra vagy lázcsillapítóra. Így a patika vendéglátó- és társalgóhely is volt, a patikussegéd csapos és egyben kiszolgáló is. Túl sok munkája így sem akadt, olvashatott annyit, amennyi belefért. A felnövő Ibsent minden érdekelte: történelem, természettudomány, irodalom. Még arra is időt szakított, hogy nyelvet tanulhasson. Németül már itt olvasott. Később, amikor

német színházakban volt már dramaturg, és persze már nemcsak olvasott, hanem jól beszélt, majd írt is németül, szakadatlanul bővítette nyelvtudását. Előbb olaszul, majd franciául és némiképp angolul is megtanult. Amikor sokkal később három ízben is jó néhány hétig nálunk járt, és itt drámáinak hősnője és fellobbanó érzelmeinek társnője Jászai Mari volt - ő a művésznőt norvégre, az pedig őt magyarra tanította. Később magyar-norvég keverék nyelven beszélgettek. A végső időkben Jászai fordította magyarra a *„John Gabriel Borkman”*-t. De már akkor kezdett beletanulni a skandináv nyelvbe, amikor akkori szeretője, Reviczky Gyula a *„Nórá”*-t fordította. Ezt a *„Nórá”*-t azután Jászai alakította, ennek magyar bemutatójára jött el a szerző Budapestre. Úgy hitte, néhány napra jön, de azután hetekig maradt Jászai Mari mellett (Reviczky nem kis bosszúságára). Hosszú volt azonban az út, amely a sarkköri patikussegédet odáig vezette, hogy már világhíres színpadi szerzőnek tekintették.

Úgy kezdődött, hogy olvasmányaitól fellelkesülve verses drámát írt Catilináról, a hajdani római lázadó vezérről. Az egykori latin szerzők - Cicero, Sallustius - alantas szörnyetegnek festették Catilinát. Ibsen már ifjan értett latinul, hiszen a XIX. század első felében még a latin volt az értelmiség nemzetközi nyelve, ezt már a kisiskolákban megtanulták. Ibsen is a latin klasszikusoktól ismerte meg a híres összeesküvőt. Ő azonban a forradalmárokért lelkesedett és úgy képzelte, hogy a lázadó Catilina a nép érdekében akart küzdeni a zsarnoki rend ellen, amelyet nála Cicero képviselt. - A művet megírta, színpadra valónak vélte. De a főváros, Krisztiánia (amelyet most már régóta régi, középkori nevén újra Oslónak hívnak) túl messze volt az északi sarkkörtől. Vasút arrafelé még sokáig nem vezetett. Sokkal közelebb volt a nagyságban második norvég város, Bergen. Odavitte az akkor még négy keréken járó posta a *„Catilina”* kéziratát. Szerencséje is volt, mert az ottani dramaturgián jó lelkiismerettel fogadták az ismeretlen szerző ismeretlen művét.

Hamarosan érdekes válasz is érkezett. A lelkes dramaturg megírta, hogy ez a mű szép irodalmi próbálkozás, de nem színpadra való dráma. Úgy látszik, a művelt és tehetséges szerző nem tudja, milyen is a dráma. Javasolja tehát, hogy tanulja meg, mert megtanulható. Elküldte néhány példaszerű drámának a norvég fordítását, és mellettük néhány dramaturgiai szakmunkát: Arisztotelész, Diderot, Lessing mindig érvényes tanulmányait. Jó helyre küldte, Ibsen megszállott tanuló volt. Elsősorban Szophoklész, Shakespeare és a francia klasszikusok - Corneille, Racine - ragadta magával. Tankönyvekként fogadta magába a dramaturgia klasszikusait. Már ő tudta legjobban, miért nem való színpadra a *„Catilina”*. Közben az oda is el-eljutó újságokból tudta, hogy a városok ifjúsága arról ábrándozik, hogy Norvégia végre szakadjon el Svédországtól. És egyre többet emlegették a dicsőséges emlékű középkori nemzeti múltat.

Most már ő is inkább norvég, hazafias hangú történelmi drámát akart írni. Itt kezdődik első, romantikus korszaka. Ha mostanában, százhúsz-százharminc év után elolvassuk a maguk korában és a maguk színhelyén azonnal sikeres drámákat - a *„Helgelandi harcosok”*-at, az *„Östraati Inger asszony”*-t, és főleg a legjobban sikerült *„Trónkövetelők”*-et -, akkor nagyon is érthető, hogy abban a stílusdivatban, amely még Schillerrel kezdődött és Victor Hugóval tetőződött - ezek a már jó technikával épített drámák telibe találták a nézők ízlését. Amikor a *„Helgelandi harcosok”*-at küldte el Bergenbe, hamarosan értesítették, hogy a bemutató ki is van már tűzve, siessen hát Bergenbe. És ott, a bemutató utáni viharos taps nyilvánvalóvá tette, hogy jó útra lépett. A színház vezetősége felajánlotta, hogy hagyja el a patikát, jöjjön Bergenbe dramaturgnak. Ibsen vissza se utazott a sarkkörre, szegényes holmiját is ott hagyta, azonnal leült a színház dramaturgszobájának már rá váró asztalához. Értően válogatta a bemutatható drámákat, és írta a saját további műveit. A *„Trónkövetelők”*-nek olyan sikere volt, hogy a főváros is átvette. Oda is elutazott a bemutatóra, ott is marasztalták dramaturgnak, onnét se ment vissza Bergenbe. Használható szakember volt, és bekerült a fővárosi irodalmi életbe is.

Kávéházban, az írók asztalánál ismerkedett meg egymással Ibsen és az akkor már széles körökben népszerű Björnsterne Björnson. Kezdettől fogva vetélytársak voltak. Björnson elsősorban regényíró, a norvég falu, a norvég dolgozó nép - halászok, hajósok, földművesek - költői hangú elbeszélője volt. A politikában indulatosan baloldali, az utópista szocializmusba hajló demokrácia harcosa szépirodalomban is, hatásos a publicisztikában is. De ő írta a norvég nemzeti himnuszt és a norvég nemzeti drámát, a *„Sigurd Jorsalfar”*-t. Nem érdektelen, hogy majd a Peer Gyntnek is, a Sigurd Jorsalfarnak is Edvard Grieg szerzett azóta is népszerű kísérőzenét. (És ha valaki elkerül Oslóba, álljon meg a Nemzeti Színház előtt, ahol egyszerre három mellszoborral, három oldalszakállas férfival nézhet szembe: Ibsennel, Björsonnal és Grieggel.)

A fővárosban látványosabban lehetett tudomásul venni a polgári élet hazugságait. Évek múlva majd ezek lesznek fő témái. Egyelőre komikumnak látja az érzelmek torzulását. Szatirikus vígjátékokat ír. Ha pedig Ibsen vígjátékot ír, az olyan, mintha a tigris mosolyogna. Nem is tetszik a közönségnek. *„A szerelem komédiája”* című egyenest megbukik. Björnsonék szitkozódnak és gúnyolódnak. Ibsennek elmegy a kedve a fővárostól. És minthogy a kulturális ügyek főhatósága külföldi ösztöndíjat ígér arra érdemes íróknak, legelőször is Párizsba, Ibsen megpályázza és nem kapja meg, s ami még sérelmesebb: Björnson kapja meg. Indulatosan megy a díjosztó hatósághoz, ott olyan indulatosan és szívósan veszekszik, hogy elő tudnak keresni egy másik ösztöndíj-lehetőséget, de nem Párizsba, hanem Rómába. Az északi, zord éghajlathoz szokott író három évet tölt Itália derült ege alatt, Róma klasszikus emlékei között. A tehetséges író-költő itt emelkedik világhíressé. Igen gyorsan megtanul olaszul, egy év múlva nemcsak olasz szövegeket fordít norvégra, de norvég szövegeket, még verseket is olaszra. Kilép a szűkös nemzeti múltból és nagy világtörténelmi drámát ír: *„A császár és a Galileai”*-t Julianus római császárról, akit Apostatának, azaz Hitehagyottnak neveztek. A már kereszténységre váltott birodalomban vissza akarta állítani a pogányságot, az Olümposz isteneit. Ez annak idején így történt a valóságban, a régi, elmúlt szépség nevében felvette a harcot a szerinte rideg Jézussal, akit „Galileai”-nak nevezett, mivel Nazarét, ahonnét Jézus Rómába jött, Galilea tartományban volt. A küzdelemben természetesen elbukott. Nem lehet a történelem szekere elé feküdni. Haldokolva állítólag ezek voltak utolsó szavai: „Győztél, Galileai”. - Ezt a tragédiát úgy fogalmazta drámává Ibsen, hogy széles korképét rajzolta meg a pogányból keresztényre váltó kornak. Kitűnő irodalmi mű, feledhetetlen irodalmi alkotás, csak éppen alig előadható: két részben összesen tíz hosszú felvonás. Alig lehet beleilleszteni egy műsorba. Azóta is a legkitűnőbb és legérdekesebb könyvdrámák közé tartozik. Olvasásra, nem előadásra való. Ezt maga a szerző is belátta. És két év alatt egymás után két drámai költeményt épített fel. Előbb a *„Brand”*-ot az egyén és a közösség kibékíthetetlenségéről. Azután a *„Peer Gynt”*-öt, amely arról szól, hogy az ember elérheti, amire vágyik, de akkor észreveszi, hogy ez se jó. A polgári forradalmak 1848 utáni csődje olyan általános kiábrándulással járt, hogy ez a téma - a minden elérhető helyzetből való kiábrándulás - közérzelmet fejezett ki. (Hiszen anélkül, hogy tudhattak volna egymásról, erről szól világtörténelmi távlatokban *„Az ember tragédiája”* és a vallásos hit lehetőségei között Flaubert *„Szent Antal megkísértése”* című drámája is.) Ez a Peer Gynt azután igen rövid idő alatt világsiker volt. A szerző maga tudta lefordítani olaszra és németre. Hamarosan európai siker volt.

Ekkor Ibsen hazament. Várta az elismerést. De Norvégia vagy hallgatott, vagy gúnyolódott a szimbólumokkal teljes mesejátékon. Ibsen méltán sértődött meg. Drezdában olyan sikere volt, hogy máris felajánlották neki a dramaturgi állást a híres színházban. Azonnal igent mondott. Otthon egy régi szerelem várta. Gyorsan megnősült és feleségével együtt elutazott, hogy évtizedekig haza se nézzen. Ekkor találta meg igazi drámaformáját. Példaképe az ókori görög Szophoklész és a barokk francia Racine szerkesztési módja volt: a tömörség, az idő-tér-cselekmény egység, a lehető legkevesebb személlyel. És amin otthon még nevetni próbált,

most már komor ítélet lett. Tulajdonképpen a polgári erkölcs nevében marasztalta el a polgári társadalmat. Nem volt forradalmár lelkű, mint Björnson, hanem ítélőbíró. Olyan szigorú kritikus, aki az elvetendő helyett nem tud jobbat ajánlani. Idővel többen is anarchistának mondták. De kétségtelenül realista volt. *„A társadalom támaszai”,* a *„Vadkacsa”,* a *„Rosmersholm”* érthető vád volt a közkeletű hazugságok ellen. Akiknek nem tetszett, azok is kénytelenek voltak elismerni értéküket, még igazságukat is. Közben azonban megírta a *„Nórá”*-t, majd utána a *„Kísértetek”*-et. Ezek igen hatásosan megalázónak és felháborítónak hirdették a nők helyzetét, a női egyenlőség hiányát. Ezen a férfitársadalom és a nőknek az a többsége, amely nem is akart önálló, egyenrangú lenni a férfiakkal, világszerte felháborodott. A színházakban botrányok törtek ki előadás közben, a sajtó több helyütt is bűncselekménynek tartotta a drámák megírását, s még inkább előadását. Egy ilyen általános felzúdulás világsikert is jelent, ez pedig sok pénzt hoz. Ibsen és családja hontalanul költötte az egyre nagyobb jövedelmet. Mindenütt albérletben éltek. Egy-egy ruhája volt mindnyájuknak. Ha ez elkopott, újat vásároltak. Ahol Ibsent játszottak, a honoráriumot bankba tették és akkor költötték el, ha éppen odautaztak. Ha a családfő egy időre máshová sietett, például Budapestre a *„Nóra”* bemutatójára, a család ott várt rá, ahol éppen voltak. Közben Ibsen írta az újabb és újabb sikeres darabokat. Realizmusába előbb a naturalizmus, azután a szimbolizmus (bár ez előzőleg romantikájában is jelen volt) olvadt bele. Ha közben egy fia felnőtt, hazautazott norvégnak. Az első már politikus volt, a független Norvégia előharcosa, később külügyminisztere. Otthon meg is nősült, és meglepő módon Björnson leányát vette feleségül. Amikor első gyermekük megszületett, hazahívták az új nagyapát, és ott volt a másik nagypapa, Björnson is. Több évtizedes harag után a családi lakomán békültek össze. (Hogy közben mit gondoltak, egyikük sem írta meg, pedig nagyon jó írók voltak.) Az idősödő Ibsen a kései években az öregedés egyre líraibb drámáit adta az irodalomnak. Előbb a *„Solness építőmester”*-t az öregedő művész és a fiatal leány tragikus szerelméről. Utána a *„John Gabriel Borkman”*-t az életében már magát is halottnak tekintő ember haláláról. És végül legköltőibb drámáját, a *„Ha mi, holtak feltámadunk”*-ot a rég elmulasztott szerelem késő bánatát. 1899-ben úgy érezte, hogy amit drámában el akart mondani, elmondta. Elbeszélő költeményeket akart írni. A századfordulón agyvérzést kapott, de csak a lábai bénultak meg. Most már otthon élt. Tolókocsiban sétáltatták. Még volt öt éve, írt néhány elbeszélő költeményt. Megérte, hogy Norvégia végre elszakadhatott Svédországtól. A felszabadult haza első külügyminisztere az ő fia volt. Ekkor már osztatlanul ünnepelt költő otthon, író a nagyvilágban. 1906-ban, 78 éves korában halt meg. Azóta is halhatatlan.

LEV NYIKOLAJEVICS TOLSZTOJ

(1828-1910)

Az orosz évszázadok folyamán az előidők óta úgyszólván minden nemzedékben akadt egy nevezetes Tolsztoj. Hadvezérek voltak vagy államférfiak, de mindig a legfentebbiek között, grófi címet viseltek, kiterjedt birtokaikon jobbágyseregek közt uralkodói hatalommal éltek. És a romantikus korszaktól, tehát a XIX. század legelejétől fogva nemzedékről nemzedékre kivált belőlük egy-egy valóban jeles író vagy költő is. Utóbb még a szovjet irodalomnak is adott egy klasszikus regényírót ez a Tolsztoj nemzetség. A nagy emberek, nagy írók hosszú sorából emelkedik ki, s magasodik az emberi szellem legmagasába Lev Nyikolajevics Tolsztoj, a *Háború és béke,* az *Anna Karenina,* a *Feltámadás* és mellettük könyvespolcnyi remekművű regény, elbeszélés, novella, dráma, mese, elmélkedés, sőt jó néhány tankönyv írója.

A Jasznaja Poljana-i birtok, amely a szétágazó családban az íróra maradt, már nem tartozott az arisztokraták országnyi uradalmai közé, itt nem ezrével, csak százával számolták a jobbágyokat, de azért gondtalan életet biztosított volna akkor is, ha ura semmi mást nem akar, mint földesúrnak lenni. Tolsztojt azonban már kora ifjúságától fogva hajszolja a hivatásvágy. Fiatalon árvaságra jutott, de jó nevelők, főleg érzékeny lelkű és művelt asszonyok irányították. Korán ragadnak rá az idegen nyelvek, és egyre több nyelvet akar tudni, közben jogásznak is készül, izgatja a pedagógia, érdeklődik a gazdálkodás modern módozatai iránt, és serdülő gyermek kora óta akar minél többet tudni az emberekről. Arisztokrata létére már a korai időktől fogva szeretettel fordul a parasztok felé. Később már a parasztok szemével és szempontjaiból nézi az egész világot. Hanem amikor fiatalemberré serdül, bekerül az úri körök léha társaságaiba, és szenvedélyes túlzásokkal éli a mulatozós, kicsapongó életet. De nyitott szemmel és éles elmével néz körül ezekben a társaságokban is. Az úri otthonok, a nemesi udvarházak, a nagy hagyományú családok, a kivilágított táncos szalonok ugyanúgy jól megismert helyszínei lesznek majd a Tolsztoj-regényeknek és -elbeszéléseknek, mint a muzsikok viskói vagy a végtelen szántóföldek.

Amikor megcsömörlik a társaságoktól, hirtelen fordulattal katonának áll. Vakmerő katona, a csatatéren is hajtja a belső tűz. Harcol a Kaukázusban, majd hadnagyként éli végig a krími háborúban Szevasztopol ostromát.

Már korábban is írt, a jó szeműek már észrevették tehetségét, de a kaukázusi és a szevasztopoli élmények bontották ki benne a nagy ábrázolót. Személyes emlék egyesül itt történelmi távlattal és emberismerettel. Stílusa pedig kezdettől fogva művészi igényű, gazdag és szemléletes nyelvű. Még nincs harmincéves, de már nevezetes író. A hadseregtől megvált. Tudja már a teendőjét. Író és pedagógus. Ez a pedagógusság nem mellékes az életében. Nemcsak elméleti gondja a népnevelés, hanem maga is iskolát alapít a birtokán, tankönyveket ír, személyesen oktat. Eszméit nemcsak írásban, hanem közvetlenül is terjeszteni akarja. Ezek az eszmék pedig nemegyszer különös ellentétben állnak egyre tisztulóbb művészetével. Mint alkotó magára kényszeríti a valóság tudomásulvételét és ábrázolását. Mint gondolkodó évtizedről évtizedre jobban félreismeri a valóságot. A fejlődéstől elmaradt, a patriarchális világképben élő parasztság elképzeléseiben véli felismerni a jövendő útját. A hivatalos egyháztól különböző, de mégis vallásos, társadalmilag maradi eszmevilágnak akar a prófétája és apostola lenni. Ez odáig vezet, hogy idővel szigorú önmegtartóztatást hirdet az emberiségnek, és még a művészeteket is megtagadja, mint erkölcstelen útra vezető kísértéseket. De közben sem szűnik meg nagy művésznek lenni.

Egy nagyobb európai körút után hazatérve, tudomásul véve a nyugati országok 1848-as forradalmait és a forradalmak vérbe fulladását, ismerve már a cári önkényt is és a nyugati polgárság ridegségét is, kritikusan szemléli az egész világot. Egy ízben megkísérti a vágy, hogy mindörökre kivándoroljon a cárok birodalmából, de visszariasztja az a polgári világ, ahová onnét mehetne. Közben pedig 1862-ben ünnepli Oroszország a Napóleon felett aratott győzelem ötvenedik évfordulóját. Ez adja a nagy tervet, hogy felidézze azt az egész félszázaddal korábbi világot, amikor sok minden kezdődik mindabból, ami a későbbi orosz történelmet meghatározza. Két évig csak tervezget. Majd 1864-től 1870-ig (hatévi megfeszített munkával) írja a *Háború és béké*t.

Nagyon sok olvasó akad, akit ha megkérdezünk, hogy melyiket tartja a világ legjobb, legszebb regényének, habozás nélkül vágja rá, hogy a *Háború és béké*t. Kétségtelen, az elbeszélő prózának ezeréves távlatokban is ez az egyik legfőbb műve. Ahányszor olvassa az ember, annyiszor talál újat és újat benne. Történelmi regény egy korszakról, hanem abban az ábrázolt korban felvonul a társadalom minden rétege. Férfiak, nők élik életüket a veszélyes történelemben, szerencse és balszerencse váltakozik, érzelmek erősödnek, gyengülnek, indulatok törnek fel, meghitt szerelmes pillanatokat nagy távlatú csataképek váltanak. A férfi olvasó szerelmes lesz Natasába, személyes barátságot köt Andrej Bolkonszkijjal és Pierre Bezuhovval. Meggyászolja Andrejt, amikor elesik a csatatéren, és együtt örül Pierre-rel, amikor végre ő lesz Natasa férje. - Ez az a nagy terjedelmű könyv, amelyet nem lehet abbahagyni - mert Tolsztoj lebilincselő író -, és nem elegendő egyszer elolvasni, részleteiben is olyan gazdag mű, hogy az ember csak újra meg újra olvasva veheti birtokába. Ezen a művészi színvonalon nem lehet túlemelkedni, ez az írni tudás teljessége.

És Tolsztoj képes volt tartani a színvonalat. Az *Anna Karenina* ha nem is olyan dúsgazdag, sokágazatú, s nem törekszik ilyen teljességre, talán még *szebb* regény. Egy tragikus szerelem körül kitárul a már polgárosodó orosz földesúri rend világa; különféle otthonok, családok és útlehetőségek kerülnek elemzésre. Anna férje, szerelme és jó barátja - Karenin, Vronszkij és Levin - a maguk egyszeriségében három magatartást is jelképeznek. Annába pedig ugyanúgy beleszeret az olvasó, mint korábban Natasába. Az *Anna Kareninát* jó olvasni. Tolsztoj gondolkodásra készteti olvasóját, megmutatja a gyötrő gondokat, de nem gyötri az olvasót. Ennek az eszméi szerint oly zordon prófétának, ha regényt ír, olyan derűje van, mint magának a természetnek. Holott gyakran ír a lelkiismeret benső kínlódásairól, mint nagy regényében a *Feltámadás*ban is, de számos kisebb terjedelmű elbeszélésében is. A halál is mindig jelen van. Szorongatóbb képe az emberi elmúlásnak aligha akad, mint amilyen az *Ivan Iljics halála* című nagyon szomorú elbeszélése. Másutt is gyakran ábrázolja a halál különböző formáit. De ezek sem úgy nyomasztók, mint Dosztojevszkij lélekgyötrő képei vagy a naturalisták elriasztó leírásai. Tolsztojnál az elmúlás is az élet magasztosságára vall.

Ahol a dörgedelmes próféta vagy a prédikáló apostol a művész elé lép, ott mindig vitatkozni kell vele. Amikor elmarasztalja a művészetet, vagy lepocskondiázza Shakespeare-t, vagy bűnnek hirdeti a szerelmes vágyakat, mint például a *Kreutzer szonáta* című mesterien megírt, de riasztóan embertelen kisregényében -, ott egyszerűen nem tudjuk komolyan venni. Hiszen nála tudatosan művészibb írót el sem lehet képzelni, hiszen az emberábrázolás mélységében és sokoldalúságában Shakespeare mellett van a helye, és nála senki sem írta meggyőzőbben, hogy milyen szép és milyen lelki gazdagságot adó a szerelem.

Az a nagy orosz realizmus, amely Gogollal kezdődik, és nyomában oly sok nagy és nagy hatású írót adott a világirodalomnak, Tolsztojjal emelkedett a csúcspontjára. Az egész világ feléje nézett, tőle tanult. Semmiféle realista művész igény nem kerülhette és nem kerülheti meg. Társadalom és ember, nagy eszmék és kicsi gondok, világformáló erők és lélekformáló szerelem óriási nagy egységbe fonódik össze műveinek gigantikus épületében. A további utak mind tőle vezetnek. Csehov, a lélek árnyalatainak klasszikus ábrázolója és Gorkij, a törté-

nelem továbbvezető útjának klasszikusa egyaránt őt tekintette tanítómesterének. De rá esküdtek a tőle tulajdonképpen idegen naturalisták is, alakjaira hivatkoztak a lélek búvárai ugyanúgy, mint a falu életének kutatói.

Nyolcvankét éves volt, amikor örök nyughatatlanságával menekülni akart addigi életétől, és „elfutott” hazulról. Útközben, egy vasúti állomáson halt meg.

BJÖRNSTJERNE BJÖRNSON

(1832-1910)

Norvégia hosszú időn át svéd fennhatóság alatt, valójában gyarmati sorban volt. Az életformája szerint hajós és halász nép jelleme és jellege szerint erősen különbözött a kereskedő, iparos, bányász svédektől. De a szegény Norvégia halászatával sehogy se tudott versenyre kelni a svéd acéllal és a svéd hadsereggel, amely a 30 éves háború óta világhatalomnak számított. A XIX. század erősen nemzettudatú állapota felettébb igényelte a nemzeti önállóságot. Ez időben a kultúrában éppen fellángolt a romantika, amely eszmeileg is erősítette a nemzeti igényeket. A politikai törekvések a józan északon békésebben segítették az önállósulást. Annyit elértek, hogy az alávetettség állapotából névleg önálló állammá alakultak a svéd király fennhatósága alatt. Körülbelül ez történt a mi kiegyezésünkkor, amikor is Magyarország úgy volt önálló királyság, hogy az osztrák császár uralma alatt állott. Közjogilag a svéd-norvég viszonyt is dualizmusnak nevezték, mint az osztrák-magyar viszonyt. Ez a viszonylagos függetlenség lehetővé tette az irodalom és általában a kultúra gyors fejlődését. A nem sokkal előbb még világszerte ismeretlen norvég irodalom szinte egyszerre két nagy hatású és a világirodalomban hamar jelentékennyé váló két író-költőt adott az európai kultúrának: Ibsent és Björnsont. Csaknem egyidősek voltak. Björnson öt évvel fiatalabb és négy évvel tovább élt. Sajátos módon párhuzamos sikereik ellenére egymásra gyanakodva néző vetélytársak.

A skandináv társadalom különböző rétegéből léptek a világsiker területére. Ibsen tönkrement polgár fia volt, ismeretségi és korai élménybeli világa a kereskedő-iparos pénzember világból származott. A kezdeti romantikus verses drámák után ezeknek a köröknek hibáit, bűneit, veszedelmeit ábrázolta maradandó eredménnyel. Björnson viszont a norvég kisbirtokos, kisparasztság falusi világából jött. Apja falusi lutheránus pap, aki ugyanolyan szegénysorban élt, mint templombajáró hívei. A már világhíres és emellett a szocializmushoz egyre jobban közeledő Björnson mindhalálig imádkozó, bibliát olvasó, vallásos ember volt, noha keresztyén buzgalmát igyekezett összebékíteni a pozitivista filozófiával és Darwin természettudományával.

A különböző világból érkező, egyre híresebb író sajátos véletlen folytán egymás közelében élt és működött. Kezdetben a főváros után a második legnagyobb városban, Bergenben előbb színpadi szerző, majd a városi színház dramaturgja. Ő váltja Ibsent ebben a funkcióban. A hasonló körülmények között ízlésük is, műfajuk is nagyon hasonlatos. Az északi romantika fénykora ez. Björnson ugyanúgy verses történelmi drámákat ír Norvégia középkori dicsőségéről, mint Ibsen. A párhuzamos vidéki sikerek már itt vetélytársakká teszik őket. Majd csaknem egyszerre kezdik színpadi műveiket a fővárosban játszani. (A norvég fővárost ekkor még Christiániának hívják, csak az elszakadás után, 1905-ben kapja újra középkori Osló nevét.) Ibsen kezdetben az itteni színház dramaturgja, Björnson azonban sikeres újságíró lesz. Élete folyamán ugyanolyan híres, harcos kedvű, haladó publicista, mint regény- és drámaíró. Az se mellékes, hogy akárcsak nagy vetélytársa, ő is igen formabiztos költő. Költői hangja és témavilága regényeiben és drámáiban is kifejezetten a nép, a parasztság, a szegény világ felé fordul. Politikailag hamarosan már szocialista hírben áll. Mai értelemben sokkal inkább utópista, mint igazi szocialista. Egész életében azonban harcosa a szegények érdekének és a nemzetek függetlenségének. A magyar uralkodó osztályról is indulatos vezércikkeket ír nemzetiségi politikája miatt. Persze ugyanilyen harcosan áll szemben a német, angol, francia uralkodó osztállyal és az amerikai kapitalizmussal.

A kezdetben párhuzamos út hamarosan elválik. Ibsen szinte emigrál a hazai viszonyok elől, évtizedekig nem is jön vissza. Björnson azonban - bár sokat utazik külföldön - a hazai

irodalmi élet és irodalmi kávéházak központi alakja lesz. Költészetének népszerűségét az bizonyítja legjobban, hogy ő írja a máig is énekelt norvég nemzeti himnusz szövegét. Ez egyébként jó néhány sajtópertől menti meg. A hivataloknak legtöbbször nincs kedvük politikai ellentét miatt perbe fogni a himnusz költőjét.

Terjedelemben újságírói munkássága talán nagyobb szépirodalmi műveinél, noha regényei és drámái köteteket töltenek be. Kétségtelen, hogy akármilyen hatásos drámaíró, elmarad a nagy vetélytárstól, Ibsentől. Mint regényíró azonban nemcsak a norvég, hanem a sokkal terjedelmesebb skandináv irodalomban is ő a fő alak. A magyarra rég lefordított két regénye, az *„Arne”* és főleg a *„Solbakken synnöve”* az egész európai népi igényű próza egyik fő mintaképe. Móricz Zsigmond is - saját vallomása szerint - sokat köszönhet hatásuknak.

Színdarabjai hamarosan az európai országok színpadjaira kerülnek. Ő azonban nem hagyja el a korai, erősen romantikus színezetű történelmi drámákat. Ezek közt legkitűnőbb a két részből álló *„Királyfiak”*. Igazán az első része lett sikerdarab. Ennek címe a *„Sigurd Jorsalfar”*. A norvég Jorsalfar szó régies norvég formában „Jeruzsálemet járt”-at jelent. Tehát a nevezetes mű a keresztes háborúk korában játszódik. Norvégiában nemzeti dráma lett belőle. Kísérőzenéjét ugyanúgy Grieg szerzette, mint Ibsen *„Peer Gynt”*-jét. Mindkettő azóta is sikeres zenekari darab.

A norvég nyelv igen közel áll a dánhoz. Nem egy nyelvész úgy vélte, hogy csak tájszólási különbség van közöttük. Holberg, a XVIII. századbeli világhíres vígjátékíró még úgy vélte, hogy a választékosabb kifejezési mód a dán, míg a norvég ennek paraszti formája. Sokáig ez volt a vélemény a norvég értelmiségi körökben is. A nemzettudat és nemzeti igény fokozódása, ráadásul a romantika túlzásai is azt igényelték, hogy élesen váljék el a norvég nemzeti nyelv a dán rokontól. Ezt a ma már természetes szétválást csakis az irodalom valósíthatta meg. Sokan mondták már, hogy a ma is beszélt norvég köznapi nyelvet Ibsen és Björnson teremtette meg, költészetben és prózában is. Legerőteljesebben ez Björnson következetesen népies kifejezési módjában nyilvánult meg. Amikor regényei, főleg a *„Solbakken synnöve”* megjelentek, az olvasóknak úgy tűnt, hogy tájszólásban vannak írva. Most már régóta ez a beszélt nyelv Norvégiában.

Björnson irodalmi tekintélye szinte évről évre világszerte növekedett. Idős korban a Nobeldíjat is megkapta. A távollét azonban nem csökkentette az idegenkedést a két legnagyobb norvég író-költő között. Sajátos módon békült össze a két ellenfél.

Ibsen fia, Hjalmar, aki a világvándor családban élve szinte osztályról osztályra más országban járta iskoláit, igen sok nyelvet tudott. Felnőve hazament, és a norvég függetlenségi törekvések egyik vezére lett. A teljes függetlenség visszanyertekor ő lett a külügyminiszter. Közben ő és Björnson leánya egymásba szeretett, s apjuk megkérdezése nélkül összeházasodtak. És amikor első gyermekük megszületett, a keresztelőre meghívták a két nagyapát. Akkor ott, asztalnál, bor mellett összebékültek.

A mi számunkra az sem érdektelen, hogy ez az újszülött úgy négy évtizeddel később nálunk volt norvég nagykövet. Meglepő módon igen jól beszélt magyarul is. Mindig büszke volt arra, hogy két nagyapja nemcsak világhíres, de Norvégia két legnagyobb író-költője.

Björnson a maga korában nemcsak népszerű volt, de a haladó, forradalmi igényű körökben a legfőbb publicisták közé tartozott. És bár manapság főleg regényeit olvassuk és drámáit nézzük meg, egyszersmind az újságírás történetének is az egyik legjelentékenyebb alakja.

ÉMILE ZOLA

(1840-1902)

Az olvasó embereknek a naturalizmus szó Zolát jelenti, és Zola nevéről mindenekelőtt a naturalizmus fogalma rémlik fel. Ez az olasznak született kisfiú francia klasszikusnak nőtt fel. Apja Dél-Franciaországban jó állást szerzett olasz mérnök volt. A fiú otthon olasz nyelven élt, amikor iskolába került, ott franciául beszélt. Amikor 7 éves volt, az apa váratlanul meghalt. Az anya nemsokára fiával együtt Párizsba költözött, mert ott talált fizetett teendőt. Szerény körülmények között kellett felserdülnie a naturalizmus legfőbb klasszikusának. - A középiskolában rendkívül jó tanuló volt, szenvedélyes olvasó, már Comte és Taine filozófiai művei izgatják, elragadja Darwin tanítása a fejlődésről és az ember kialakulásáról. A matematikát azonban sehogy se tudja megközelíteni vagy éppen megemészteni. Így érthető, hogy a nagyon jó tanuló hírben álló diák az érettségin matematikából megbukik. Nincs is kedve újra próbálkozni. Nem kíván egyetemre menni. Pénzt akar keresni. Előbb elmegy vámtisztviselőnek, de csakhamar el tud helyezkedni a híres Hachette-féle könyvkiadónál. Ott megtanulja a könyvcsinálás csínját-bínját. Már diákéveinek vége felé író akar lenni. Világos stílusú, kis tanulmány jellegű cikkeit szívesen fogadják a lapok. Kezdetben főleg képzőművészeti kritikákat ad a szerkesztőségeknek. A gimnáziumban osztálytársa, mindvégig jó barátja volt Paul Cézanne, aki a festészet nagyjai közé nő fel. Ifjan együtt tanulják, vitatják, egyre jobban értik a festészet szakmai tudnivalóit. Zola úgy indul, hogy egyre inkább tudomásul vett képzőművészeti kritikus. Ő ismeri fel először az impresszionista festészet kezdeményezőjének, Édouard Manet-nak művészi nagyságát. Ettől kezdve a festő haláláig jó barátok. Manet festette meg Zola legismertebb arcképét is. Zola azonban regényeket akar írni. Egyelőre lelkesen olvassa a romantikus műveket, kedveli a bűnügyi történeteket is. És amikor egy marseille-i újság, amelyben addig kritikai cikkeket írt, szívesen fogadna tőle regényt is, megírja első megjelent szépirodalmi művét, a *„Marseille rejtelmei”* című romantikus bűnügyi regényt. Ekkor huszonhét éves. Mire ez az első regénye az újságban megjelenik, már neki se tetszik. A természettudomány és a társadalomtudomány úgy elragadja, hogy a szépirodalmat is kutató-kísérletező, megfigyelésen alapuló, törvényszerűségeket kutató tudománynak tekinti. Hirdeti, mottónak is alkalmazza Taine híres, hírhedett mondatát: „A bűn és az erény ugyanolyan termék, mint a vitriol és a cukor.” - A bűntetteket és a lelkifurdalásokat társadalmi és lélektani okok okozatának tekinti. Ebben a szemléletben írja a *„Thérèse Raquin”* című, rémregényt súroló, de már igazi Zola-regényt, a naturalista prózairodalom kezdetét. Hatásos olvasmány, sikere is volt. Olvasmányossága, szemléletessége, helyenként stílusának költőisége már előlegezi a Zola-regények stílusvilágát. Zola ugyanis sokkal jobb író, mint elméletei alapján gondolhatnánk. Görcsös pozitivista szemlélete mechanikus látásmódra kényszeríti. Társadalomképe is, lélektani ismeretei is gépiesnek mutatják a részleteiben pontos, képletszerűen logikus, az elméleti okozatiság szerint mozgó világot. Ő maga úgy gondolja, hogy tudományos tanulmány minden egyes regénye. De a romantikától tanulta a gyönyörködtetést. Tiszteli Balzacot, példaképének Stendhalt tekinti a múltból és Flaubert-t a kortársak közül, de a cselekmény mozgatását, az alakok sokszor túlzott, de felejthetetlen szemléletességét a romantikától tanulta. Filozófiája a realizmushoz közelíti, de mozgalmassága, lendületessége, gyakori túlzása Victor Hugóéval rokon. Szándéka azonban Balzac folytatása. Ő is a társadalom egészét veszi célba. Persze az ő tervezése a polgárságnak azt a korszakát igyekszik láttatni, amelyet javarészt személyesen tapasztalhatott, amelyet tudományos igénnyel személyesen felmérhetett. Nagy regénysorozata egységesebb Balzacénál: egyetlen bonyolult család nemzedékeit követi. Előre gondosan tervezi, és egyelőre tíz regényben képzeli a folyamatot, s

ezeket téma szerint felvázolja. De mire 1893-ra elkészül, a megvalósult nagy mű már húsz regény harminckét kötetben.

A családtörténet úgy kezdődik, hogy egy hölgynek, aki még a XVIII. század derekán született és száz évnél is tovább élt, még az elmúlt század folyamán két férje volt. Első a józan, okos, sikeresen törekvő Rougon. A második a laza erkölcsű, kedves, könnyelmű, iszákos Macquart. Mindkét férjtől több gyermeket szül. Ezeknek és utódaiknak történeteiből épül fel a családtörténet. Az író pozitivista-darwinista világképe folytán szigorúan érvényesül az öröklődés, a környezet-hatás, a hely és a kor végzetszerűsége. A Rougonok felfelé törnek, okosan és célszerűen jók, ha jók, s gonoszak, ha lelki meghatározottságuk szerint gonoszak. A Macquartok viszont lefelé, a társadalom mélyrétegei felé tartanak. Igaz, így jól áttekinthető a társadalmi élet minden rétege, a rokonság is, az eltávolodás is. Rougon kegyelmes úr és a Macquart ágból származó Nana, az utcalány végtelen távol él egymástól, de mégis rokonok. A társadalmi távolság és a vér szerinti közelség teszi lehetővé, hogy az olvasó is egységben lássa a sokszínű francia világot.

Zola tudatosan nem törekszik szépségre, mégis legalább annyi szépélményt nyújt, mint ahány törvényszerűséget megállapítani vél. Esztétikai érzéke teszi nagy íróvá, noha ezzel sohase törődik. Tudományos elvetései, elméleteinek elavulása adja az okokat az elmarasztaló kritikára. A mi századunkban például Lukács György egyáltalán nem méltányolja írói-művészi erényeit, és kizárólag a kétségtelenül elavult elméletei okán marasztalja el, tagadja naturalizmusának mégis realista értékeit. Lukács oly mértékben bámulója Balzac kétségtelen nagyságának, hogy az ő szemében Balzac (és Stendhal és Flaubert) mellett Zola olykor tetszetős, de jelentéktelen, a tényeket és jellemeket eltorzító író. A valóságban persze Zola hatása és jelentősége odasorakozik a XIX. század irodalmi főalakjai közé. Méghozzá nem csak irodalmi szempontból. A regényciklus felépítésének évtizedei alatt nem csupán tudata, de magatartása is fejlődik. Tudósi igénye személyes tapasztalatokra készteti. Jegyzetfüzettel a kezében jár bankokba is, bányába is. A divatáruházban ugyanúgy jegyzetel, mint a színházban a színfalak mögött vagy a prostitúció szobáiban, elbeszélgetve a megvetett lányokkal életük folyásáról. Közismert az irodalmi körökben, hogy a példás családi életet élő Zola otthon minden tapasztalatáról beszámol feleségének. Ezek a beszámolók már előzetes próbái a megfogalmazásnak. Egy baráti kritikus állítólag egyszer megkérdezte Zolánét, mit szólt Nana világának pontos részleteihez. Az okos asszony ezt válaszolta: „Sokkal érdekesebb volt, mint a tőzsdei árfolyamok."

Ez a szenvedélyes tapasztalatgyűjtés viszi el Zolát a polgári körökből a proletármélységekig. Egyik legkitűnőbb regénye, a *„Germinal"* bányászokról szól. Meg kell ismerkednie tehát a fizikai munkások nyomorával. A híres regényből világosan kiolvasható az a részvét is, amellyel az író megérti a szegénység gondjait. Ezzel közeledik is a kibontakozó és terjedő szocializmushoz. Lélekben ott áll mellettük, később olykor szocialistának mondja magát. A munkásmozgalmat, a tudományos szocializmust azonban sohasem érti. Pozitivista szemlélete érdekes olvasmányokká teszi számára is az utópista műveket, a marxizmus, a dialektikus szemlélet idegen maradt a számára. A felismert társadalmi igazságtalanságok azonban harcra szólítják.

A Rougon-Macquart sorozatot befejezte, híre és tekintélye már túlterjedt a francia határokon. Készült már antiklerikális regényciklusára, a *„Három város"*-ra és alighanem azt is tervezte, hogy ezután majd a nagy erényekről ír tetralógiát, a *„Négy evangélium"*-ot (amelynek csak három darabját írhatta meg). E készülődések közepette történt az a nagy igazságtalanság, amely indulatos harcra szólította az állam, a hivatalok, a katonaság ellen. Ő volt a mindent vállaló legfőbb tiltakozó, de mellette Anatole France is, s az akkor még egész fiatal Romain Rolland is mindent vállalva állt ki az igazság érdekében. 1894-ben elkövetkezett a Dreyfus-per. Alfred Dreyfus vezérkari kapitány volt. Egy hadügyminisztériumból eltűnt fontos iratot a

titkosszolgálat a német hadügyminisztériumban fedezett fel, és értesítette a francia katonai hatóságokat. Azon az éjszakán, amikor vélhetőleg eltűnt az irat, többek között Dreyfus is szolgálatban volt. Hazaárulási pert kellett indítani, és abból a tényből, hogy a kapitány zsidó, a hatóságok úgy ítélték meg, hogy ez „valószínűsíti", csakis ő lehetett a bűnös. Tehát bíróság elé állították. Ő ugyan váltig tagadta, hogy köze lenne a vád tárgyához, egyéb bizonyíték híján ezt a valószínűséget tekintették bizonyítéknak és a vádlottat gyarmati száműzetésre és kényszermunkára ítélték. Ebből országos ügy lett. Az antiszemiták egyszeriben minden zsidót hazaárulónak bélyegeztek. A minisztérium és a hadvezetőség a „hadsereg becsületének védelmében" ragaszkodott az elítéléshez. A haladó szelleműek felháborodottan tiltakoztak. Évekig tartó összecsapások következtek, utcai verekedések, társasági vitatkozások, irodalmi küzdelmek kezdődtek.

Zola pedig az igazság nevében a tiltakozók élére állt. Előbb néhány cikkben fejtette ki nézetét, majd *„Vádolok!"* („J'accuse!") címmel vezércikkben fejtette ki bizonyosságát a hivatalok, a minisztériumok, a hadvezetés bűnösségéről. Vádirat volt ez az ártatlanul elítélt érdekében. Franciaországban botrányt, izgalmat, felháborodást és lelkesedést keltett, hamarosan világszenzáció lett. Zolát természetesen hivatalosan megvádolták. A büntetőper felkavarta a francia társadalmat. Nem volt kétséges az elítéltetés. A biztos börtönbüntetés elől Zola elmenekült. Angliában várta ki, amíg az igazság kiderül. Ez végül is kiderült. Újabb értesülésekből nyilvánvaló lett, hogy azt az okiratot azon az éjszakán egy Magyarországról elszármazott előkelő származású, Esterházy nevű másik vezérkari tiszt emelte el, és egy Henry nevű törzstiszt közbenjárásával juttatta el a német hadügyminisztériumba. Amikor a hír kipattant, Henry öngyilkos lett, Esterházy pedig úgy eltűnt, hogy nyomára se lehetett bukkanni. Természetesen az ügyeket újra kellett tárgyalni. Zola hazajöhetett, Dreyfust szabadon engedték és megkezdődött rehabilitálása. De 1906-ig tartott a teljes jóvátétel. Magasabb ranggal vették vissza a hadsereghez, majd az első világháború kitörése - 1914 - idején már tábornok volt. Ilyen magas rangú nyugdíjasként 1935-ben halt meg. De Zola már a rehabilitációt sem érte meg. 1902-ben egy éjszaka a kályhából kiáradó széngáz feleségével együtt megölte. - Erről a halálos balesetről hamarosan az a mendemonda kapott lábra, hogy szándékos gyilkosság volt. Sokan gyűlölték az írót Dreyfus messzehangzó védelméért. Bosszúra vágyók szakértő kéményseprőkkel eltömették a kéményt, hogy a széngáz áradjon ki és ölje meg Zoláékat. Az ilyen hírt nehéz elhinni is, cáfolni is. Közel száz éve hiszik is, nem is.

Viszont e közel száz év alatt Zola olvasottsága semmit se csökkent. A hivatalos kritika lelkesedhet is, cáfolhat is, az olvasók többsége nem kritikákat olvas, hanem regényeket. A jó olvasó a saját ízlésére hallgat. Már a kezdetek kezdete óta. A mindenkinél romantikusabb Jókai egy riporter kérdésére, hogy kit tart a legnagyobb élő írónak, gondolkodás nélkül rávágta: „Természetesen Zolát." Zola pedig, a legnaturalistább naturalista egy párizsi lapban ezt a véleményét közölte: „A magyar Jókai a mi korunk Homérosza." Nagyon jó írók voltak, de nagyon jó olvasók is.

STÉPHANE MALLARMÉ

(1842-1898)

Mallarménak különös helyzete van az irodalomtörténetben. A francia költők legjava már életében vezéralaknak tekintette. „A szimbolizmus pápája” - ez volt a megtisztelő, de egy kicsit mégis gúnyneve. Tisztelőinek jó része alig-alig olvasta végig a bámulva csodált verseket. A legfőbb művekből nagyon kevesek értették - vagy sejtették - meg, miről is szólnak. Majd az egymást követő nemzedékek örökölték a tiszteletet is, az alig értést is. Amikor a XX. század elején Apollinaire új költői hangon szólal meg, amelyet ő és nyomában az egész irodalmi szakma szürrealizmusnak nevez, akkor úgy tűnik, hogy ezzel kezdődik a modern költészet. Ámde maga Apollinaire azt állítja, hogy ő és mindenki, aki vele tart, Mallarméval kezdődik. Tehát tőle kell számítani a modern költészetet. Viszont Mallarmé véleménye szerint az ő költészete Baudelaire folytatása. - Vagyis azt mondhatjuk, hogy a modern költészet - Franciaországban és világszerte - akkor kezdődött, amikor Mallarmé megismerte Baudelaire-t és megrészegült tőle.

Ezt a pillanatot naptári dátumszerűen tudjuk. Baudelaire világhatású verseskönyve, *„A romlás virágai”* 1857-ben jelent meg, és ezt Mallarmé saját vallomása szerint 17 éves korában - tehát 1859-ben - olvasta. Ugyanakkor ismerte meg Baudelaire fordításában az amerikai Edgar Poe költeményeit. Poe a verselés bűvésze volt, Baudelaire is. Baudelaire-nek Poe volt a fő példaképe, Mallarménak Baudelaire. Poe tehát Baudelaire közvetítésével ragadta el Mallarmét. Meg is akarta érteni eredetiben. Azonnal elkezdett tanulni angolul, és mert világéletében a csökönyösségig következetes volt, elhatározta, hogy az angol nyelv tanára lesz. Ezt a családja meghökkenve ellenezte. Szülők, nagyszülők kereskedők vagy tisztviselők voltak, olyan polgárok, akik meg voltak győződve, hogy aki pedagógusnak megy, az eljegyzi magát a szegénységgel. (Persze ebben volt és van is némi igazság, már az ókori latin közmondás is figyelmeztet, hogy „Akit az istenek gyűlölnek, abból pedagógust csinálnak”.) Az alig felserdült fiatalember új életcélja már nem egy meghökkentő pályaválasztást követett. Ötéves volt, amikor anyja meghalt, az apa rövidesen újra megházasodott, és a fiút ettől kezdve az anyai nagyszülők nevelték. Az árva fiú magányosságát az olvasás és az imádság enyhítette. Apja, nagyszülei templomba járó buzgó vallásos lelkek voltak. Az olvasás - a versolvasás is - nemzedékről nemzedékre öröklődött az igényes polgári körökben. És amikor Mallarmé gyerek volt, Franciaországban a legtöbben és legtöbbet Béranger verseit olvasták. A lelkekben jól megfért együtt a Biblia meg a templom áhítata és Béranger ellenzékisége, ami néha forradalmiságig lángolt fel.

A serdülő fiú áhítatosan járt misékre, lelkesen olvasta Béranger-t, és titokban maga is kezdett verseket írni. Ezeket nem ismerjük, mert amikor 24 éves korában tizenegy, már érettnek minősített költeményét egy folyóirat közölte, a többit, az előzőeket a költő tűzre dobta. Nem ismerjük tehát az előzményeket, a fejlődés útját, amely a Mallarméra jellemző tökéletességig eljutott. Azt azonban tudjuk, hogy 12 éves korában azt közölte családjával, hogy vagy Béranger nagyságú költő lesz vagy püspök. A hitbuzgó família tisztelte a püspököket, de azért mégsem adták papnak a rokonukat. Béranger nevét is tisztelték, de még kevésbé szánták költőnek a fiút. Ő azonban még később is szeretett volna pap lenni, de a felmenőknek egy darabig még hatalmukban állt, hogy ezt megakadályozzák. Hanem amikor befejezte a középiskolákat, már nem volt erejük az időseknek, hogy véghetetlenül akadékoskodjanak. Mallarmé tehát angol nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár lett. Még azt is ki tudta erőszakolni, hogy közben egy évet Angliában töltsön, angol egyetemen ismerkedjék a valódi angol nyelvvel. 22 éves fővel már angoltanár volt egy vidéki gimnáziumban. Több városban

tanított egymás után, míg végre Párizsba kerülhetett. Megbecsült nyelvtanár volt mindvégig, hamarosan kiadók is felkérték, hogy angol klasszikusokhoz írjon előszavakat. Angol szerzőkről szóló kistanulmányai végül sokkal vastagabb kötetet töltöttek meg, mint összes irodalmi művei együttvéve. Pedig élete java részét foglalta le a versírás és a versek javítása, módosítása. Van olyan szonettje, amelyet újra meg újra elővett, és csak hat év múlva találta befejezettnek, akkor adta folyóiratnak, hogy közölhetik.

De még fiatalember volt, alig frissen diplomás tanár, amikor megint meghökkentette családját. Bejelentés nélkül megnősült. Egy szegény leányt, méghozzá német leányt vett feleségül. Nevelőnő, vagyis félig-meddig cseléd volt: német is, cseléd is, szegény is - csupa felháborító jelző egy francia polgárcsalád számára. Talán több is volt a lázadás, mint a szerelem. De törhetetlenül következetes volt, kitartott az asszony mellett akkor is, amikor már híres költő volt, akkor is, amikor egymást követték szép szeretők és reménytelen lángolások. Úgy látszik, az asszony méltányos volt férjéhez, hálás lehetett neki a társadalmi emelkedésért. Nyilván a férjet sem izgatta, hogy felesége hogyan él, amikor ő éppen más hölgy legyezőjére ír szellemes versikét (három ilyen legyezőre jegyzett kis költeménye maradt ránk).

1866-ban azután megjelent az az első vállalt 11 költemény. A „Parnasse contemporain" című folyóirat közölte. Nevezetes orgánum volt ez. A kor költőfejedelmének tartott tudós-múzeumigazgató Leconte de Lisle szerkesztette, olyan népszerű költők írtak bele, mint Verlaine, Sully Prudhomme, Hérédia. Itt indulni azonnali rangot jelentett. A folyóirat címéről nevezték munkatársait „parnasszisták"-nak. Ezek mind a versformák mesterei voltak. Olyan lírát igyekeztek kialakítani, amelyben a költő tárgyilagosan ragadja meg a tapasztalható világot vagy a felidézett emlékeket. Számos jelentékeny francia költő indult a parnasszisták közt, sokan túl is léptek a parnasszizmuson. Mallarmé indulásakor nagyon megfelelt Leconte de Lisle-nek és munkatársainak. Azonnal sikere is volt az igényes olvasók körében. De rövid évek alatt Mallarmé is háta mögött tudta ezt az indulást a 11 verssel. Ő maga is csak első korszaknak tekintette fejlődésében. Úgy is őrizte meg az irodalomtörténet, mint első korszakot. A következő években öngyötrő lassúsággal dolgozott ki néhány nagy költeményt. Igazi szimbolista világ-tükröztetések voltak, leghíresebbek a *„Herodias"* és *„Az egy faun délutánja"*. Mégse mindenki érti, hogy melyik célzás mire is céloz. A költő tudatosan halmozza a szavak és a képek többértelműségét. A többször átdolgozott, kiegészített *„Herodias"* teljesen sohase készült el. Töredékként adta végül is közre. Az *„Egy faun délutánja"* azonban tökéletes egész. Görög mitológiai környezetbe játszódó képzeletbeli történet a furulyázó faunról, aki el akarja érni a táncoló, kergetőző nimfákat, ámde ők elérhetetlenek. Általában úgy értelmezik, hogy a költő vágyódó lelkének képpé változtatása ez a zenei hatásnak is, színes látomásnak is múlhatatlan remekmű. De ezt nem közölte a „Parnasse". Sully Prudhomme úgy tiltakozott ellene, hogyha ezt a lap közli, akkor ő kiválik a szerkesztőségből. Tehát nem itt jelent meg, hanem külön díszes kiadásban Manet illusztrációival. Manet Mallarmé legjobb barátai közé tartozott. Az a szép hölgy, aki alighanem a legtartósabb szeretője volt a költőnek, hozzá szólnak azok a legyezőre írt versek, előzőleg Manet modellje és persze szeretője volt. A festő mutatta be, és az igéző és tüstént megigézett nő a festőtől átpártolt a költőhöz. Nem támadt harag közöttük, szokásos volt az ilyesmi a művészvilágban.

Mallarmé szűk körben már az első jelentkezés óta megbecsült költő volt. Ezzel az *„Egy faun délutánjá"*-val emelkedett az elismert legnagyobbak közé. Akik nem értették, miről is szól, azok is elragadtatottan beszéltek róla. A köréje gyűlőket lebilincselte nagy műveltsége és világos magyarázókészsége. Már rég nem akart pap lenni, de modorában mindig volt valami papos, kinyilatkoztató. Szívesen vették körül, ő pedig szívesen látta őket maga körül. Kedd esténként rendszeres fogadónap volt a lakásán. Fiatal írók, költők, néha festők is körülülték a tanár urat. Megbeszélték az irodalom, a művészetek ügyeit. Ezeken a beszélgetéseken a leg-

újabb vélemények cseréltek gazdát. A házigazda Béranger iránti rajongásán már régen túl volt.

III. Napóleon polgári imperializmusának éveiben Victor Hugo titokban terjesztett lázadó és lázító hangú versei, és Béranger romantikus szabadságvágya tiszteletre méltó múlt volt. Azóta volt német-francia háború, volt porosz megszállás, párizsi Kommün, a kommünárok kiirtása. A visszatért polgári köztársaság elvesztette régi eszményeit. Maradt a kiábrándulás és az undor. A hazatért Victor Hugo úgy volt nemzeti büszkeség, hogy hivatalosan elmebetegnek nyilvánították. A divatos naturalizmus sivárságkultusza pontosan a terjedő eszménynélküliséget fejezte ki. A naturalizmus úttörője és legnagyobb írója a Mallarménél két évvel idősebb Zola volt. Mallarmé és Zola kölcsönösen nagyra becsülte egymást. Zola azonban politikailag ellenzéki volt, szemben állt azzal, ami van. Mallarmé elvonuló, elzárkózó volt. Magatartásával, stílusával nem tiltakozott, hanem menekült. Ez az elfordulás meg is felelt a polgárság kritikus, de nem harcos szellemének. Felháborodásukból nem küzdelem, hanem undor következett. A Mallarménál 20 évvel idősebb Flaubert, aki ugyanolyan kínos lassúsággal teremtette meg csillogó prózai életművét, már előbb kezdte meg ezt a szép stílusba rejtőző eszménynélküliséget. Az az új írói-költői nemzedék, amely már korábban Flaubert-t vallotta mesterének, előkészítette a Mallarmé keddjein összegyülekező, jórészt fiatal írókat-költőket. Akármilyen lassan bővült az életmű, ha mégis megjelent egy új vers, már egyre szélesebb kör fogadta el példaképnek. Mestere volt a magát modernnek tudó és valló nemzedéknek. Amikor Leconte de Lisle meghalt, a fiatal költők Verlaine-t vallották vezérüknek. Amikor Verlaine is meghalt, nem is lehetett mást vezérnek fogadni, mint Mallarmét. Most már valóban a költészet pápája volt. Azok is tisztelték, akik alig-alig értették verseit, azok is, akik nem is olvasták. Sőt azokra is hatott, akik csak azokat utánozták, akik Mallarmét utánozták. Ez már művészi útjának harmadik korszaka volt. Jellegzetes művei ebben a szakaszban azok a gondosan csiszolt szonettek, amelyeket egy-egy költő emlékére írt. Baudelaire, Edgar Poe mellett Théophile Gautier emlékét is a halhatatlanoknak járó tisztelettel ünnepli. Gautier kezdetben a romantika harcos ifja volt, idővel ő hirdette meg a „l'art pour l'art" esztétikáját, a politikamentes művészet hitvallását. Talán éppen ezért a későbbi és egyre politizálóbb évtizedek eléggé háttérbe szorították emlékét. De Baudelaire mesterének és példaképének tekintette, Victor Hugo nagyra tartotta, Mallarmé pedig besorolta a halhatatlanok közé. Ők pedig értettek a költészethez, talán nekik volt igazuk.

Túl az ötvenedik évén, mint örökséget, rendezni kezdte költői életművét. Ez alkalom volt rá, hogy újra szóról szóra, sorról sorra megint átnézze, újraértékelje, amit egykor írt.

Amit amaz első 11 vers előtt írt, megsemmisítette, még csak azt sem tudjuk, mennyi és milyen lehetett ez az előjáték a halhatatlansághoz. Azután ő maga osztotta három korszakra, amit írt. Akkor 42 darabot tartott méltónak a múlhatatlanságra. Melléjük sorolta azonban azokat a lírai szövegeket, amelyeket *„Költemények prózában"* címszó alatt rakott rendbe. Ezek nem szabad versek. Ritmikájuk, szöveghullámzásuk szándékosan távol áll a versritmikáktól. Választékos prózában írt hangulatképek, pillanatnyi benyomások, esetleg apró események, a példakép itt is Baudelaire volt. Neki *„A romlás virágai"* mellett a másik költői kötete a *„Kis költemények prózában"*. Hamarosan Turgenyevnek is volt egy gyűjteménye, amelyet *„Költemények prózában"*-nak címzett. Talán a nagy meseíró Andersennek az a gyűjteménye, amelyet *„Képeskönyv képek nélkül"* címmel adott közre, szintén Baudelaire ihletettségében készült. És majdnem bizonyos, hogy Oscar Wilde ugyanilyen című lírai prózagyűjteménye közvetlenül Mallarmé hatására született meg. Hiszen a Párizsba gyakran átlátogató Wilde gyakori vendége volt a nevezetes keddeknek. Az ott nevelődött nemzedékből Paul Valéry vitte tovább leghűségesebben a mester emlékét és stílusának tanulságait. Valéry idővel nagy tekintélyű alakja lett a francia irodalomnak. Mindhalálig vallotta, hogy Mallarmé tanítványa, hagyományának őrzője.

Igaz, hogy idővel halála után találtak néhány verset és néhány költeményt prózában. Ezeket hozzásorolták az eredeti - az általa összeállított - gyűjteményhez. De az egész költői életmű alig tesz ki 70 költeményt és összesen 12 költeményt prózában. Ilyen kis csomaggal is be lehet jutni a halhatatlanságba.

PAUL VERLAINE

(1844-1896)

A szimbolizmus a francia lírában vált életérzéssé, stílusiránnyá, szemléleti módszerré. Onnét áradt szét minden égtáj felé. Kezdetét Baudelaire 1857-ben megjelent verseskötetétől, *„A romlás virágai”*-tól számíthatjuk. Baudelaire ösztönző szelleme nyomon követhető Mallarmé, Verlaine, Rimbaud külön-külön eltérő szellemén és verselésén, de Baudelaire után ez a három költő indítóerőt ad olyan egymástól is különböző nagy művészeknek, mint nálunk Ady és Babits, Ausztriában Trakl és Rilke, Franciaországban Valéry és Apollinaire, Németországban George, Angliában Eliot. - Vagyis a modern költészet egyik áramlatának ösztönző ereje Verlaine, Mallarmé és Rimbaud költészetének varázsa. Ezek közül a legtalányosabb emberi és művészi egyéniség Verlaine, akiről a maga korában is, azóta is a legellentétesebb erkölcsi és esztétikai ítéleteket mondottak, a lelkesedés és a becsmérlés változatos jelzőivel jellemezték. És minden jellemzés, minden értékelés valamiképpen helytálló. - Anatole France *„Vörös liliom”* című regényében őt rajzolja meg Choulette, a félbolond lángelme, a vallásos áhítat és a züllöttség mélyeiben tévelygő, tisztaságért rajongó felettébb piszkos költő figurájában. Mert Verlaine ez is volt, az is volt. A versformák és a nyelvi gazdagság bravúros művésze volt. Ezzel a gazdagsággal a leglaposabb közhelyeket is dicsfénnyel tudta bevonni. Himnusztól, zsoltártól a pornográfiáig terjed témavilága. Valamikor szégyen volt olvasni, azóta az a szégyen, ha nem olvassuk verseit. Tehát művészi arcképe nélkülözhetetlen bármiféle világirodalmat érzékeltető műben.

A „tiszta költészet”-et igénylő, formatökélyt követelő „parnasszisták” körében indul, akárcsak a vele egykorú, de stílusban, ízlésben, erkölcsi tartásban merőben különböző Anatole France és a nála két évvel idősebb, fegyelmezett, magát folyton ellenőrző Stéphane Mallarmé. Idővel mindhárman elszakadnak a művészetükben, eszméikben is pedáns parnasszistáktól, s bár másmás úton haladnak, de mindhalálig vallják és gyakorolják a versformafegyelmet. Közülük legkönnyedebb, legjátékosabb, legzeneibb Verlaine. Már több nemzedéken állítják, hogy Racine óta ő a francia verselés legnagyobb művésze. De azt is mondogatták, hogy nagy verselő művész, de nem igazán nagy költő. Persze az ilyen állítások mindig vitathatók, de az igaz, hogy bármiről ír, akár játékosan, akár tragikusan, bűnbánóan, mindenekelőtt a verselés csengés-bongása ragad meg bennünket. Füllel kell olvasni, csak azután vesszük tudomásul, miről is szól a vers.

A parnasszisták nevüket a „Jelenkori Parnasszus” című, Leconte de Lisle szerkesztette folyóirattól kapták. Ennek első száma 1866-ban jelent meg. Ebben már részt vesz Baudelaire is (a következő évben hal meg), az idősek közül Théophile Gautier, aki először hirdette meg a „L’art pour l’art”, vagyis a tiszta költészet programját. De ugyanitt jelentkezik a huszonkét éves Verlaine és a 24 éves Mallarmé is. Majd a harmadik számban Anatole France is. Itt érzékelhető, hogy a szimbolista költészet mennyire folytatja Baudelaire új hangját és a tiszta költészet romantikából leszármazó ágát. A felvonulók között Verlaine a legfiatalabb, de máris feltűnik művészi-bűvészi verselése. Ettől kezdve benne él az irodalmi életben, s máris hatása van. Életútjának zavarossága, természetének, jellemének, életmódjának ellentmondásossága azonban még várat magára. Az azonban hamar kiderül, hogy áhítatosság és a folyton lángoló érzéki szerelem minden nő iránt egyszerre és egymásba áradva jellemző testi-lelki életére. Az égi és a földi szerelem élményét egyszerre éli. Házassága is a szép szerelem jegyében indul.

Az égi és földi szerelem után - illetve közben - megismeri a pokoli szerelmet is, az ösztönök eltévelyedését is. Ezzel párhuzamosan a „Zöld angyal”, máskor „Zöld sátán”, vagyis az abszint mámorát is, ami majd tönkreteszi az egészségét. Közben - jó keresztény lévén - szakadatlanul bűnbánatot érez, és öngyötrő költeményekben „a mélységekből kiált fel” az egekhez.

Verlaine szómágiájának és rímvarázsának nem is lehet ellenállni. Hangja azonban sohasem az értelemhez szól. A zene és a színek káprázata olyanfajta gyönyörűséget, olykor egyenesen mámort ígér, aminek semmi köze a gondolati tartalmakhoz. Ennél líraibb lírát alig lehet elképzelni. Véleményekben azonban senki se tarthat vele, mivel nincs is valódi véleménye. Legtöbbet idézett költeménye, az *„Ars poetica”,* ebben egyértelműen vallja, hogy a költészetben a mindenekelőtt való, a leglényegesebb a zenei hatás. Minden egyéb „csak irodalom”. Ez a tetszetős poétikai szabály ugyan hatásos, különböző törekvések számára lehet figyelemre méltó, de valójában értelmetlen. Hiszen egyebek közt a költészetet elválasztja az irodalomtól, holott pedig az annak egyik válfaja. De lemond minden tudatra ható célról is. Ez maga a tiltakozás mindenfajta vélemény ellen. Minthogy valójában gazdag és sok hangú versáradata maga a művészi színvonalon kifejtett véleménynélküliség. A szerelmi gyönyör minden árnyalata, a bűn változatossága, az alkohol adta mámor, mindezekért a bűnbánat, az önostorozó bűnhődés, az áhítatba menekülés az ő világa kezdettől mindvégig. A földi gondokkal foglalkozni sem akar. A porosz-francia háború, III. Napóleon bukása csak riasztja, de nem érdekli. Úgy is mondhatjuk, hogy katonaszökevény, úgy is, hogy a földi veszedelmektől elmenekül. Hol Angliában, hol Belgiumban él, méghozzá igen züllött életet. Olykor kocsma sarokasztalánál, alkoholmámorban ír dallamos himnuszt a Mennyek Urához, máskor utcalányok piszkos ágyában fogalmaz magasztos ódákat a tiszta életről. De van úgy is, hogy templom áhítatos csendjében formál nagyon dallamos, meghökkentően pornográf költeményt a testi szerelem különböző formáiról.

És azután következik a pokoli szerelem. A parnasszisták körében ismeri meg a lángeszű kamaszt, Arthur Rimbaud-t. A költészet főpapjai, Leconte de Lisle és Mallarmé is felismerik a serdülőkorú fiúban, hogy máris nagy költő. Victor Hugo „kölyök Shakespeare”-nek nevezi. Olyan ellenállhatatlan géniusz és olyan pimasz kölyök, mint egykor Mozart. A nőket hajszoló Verlaine egyszeriben szerelmes lesz belé és szerelemre kívánja. A fiú vonzódik is a nagy műveltségű, máris nagy költőnek ítélt idősebb baráthoz, retteg is tőle piszkos-rendetlen külseje és természetellenes vágya miatt. Verlaine azonban tanítja, az irodalmi érvényesülésben hatékonyan segíti, pénzét is rákölti. Utazni is viszi, külföldi útjaira is. Fontos mozzanatok ezek mindkettejük életében. De szüntelen veszekedések közt távolodnak-közelednek. Amikor a felserdülő ifjú férfit csak a nők érdeklik, és menekülni akar a már megrontónak elismert költőtárstól, akkor Verlaine indulatában pisztolyt ránt és kétszer rálő Rimbaud-ra. Szerencsére csak megsebesíti, de köztudomású lesz, bűnügy kerekedik belőle. A már híressé emelkedett Verlaine-t emberölési kísérletért kétévi börtönre ítélik. A két költő ezzel el is szakadt egymástól. Verlaine soha többé nem érdeklődik fiúk iránt. Rimbaud nemsokára, 19 éves korában hátat fordít a költészetnek. Örök értékű költeményeit hátrahagyja Párizsban, elmegy Afrikába oroszlánokra vadászni és elefántcsonttal kereskedni, míg a trópuson szerzett betegségében meg nem hal.

A börtönben töltött két évet jól viseli. Kellemes, baráti hangot talált a börtönőrökkel is, a rabtársakkal is. Verseit felolvassa nekik. Tanítja is őket az irodalom tudnivalóira. Sokat ír. Főleg a bűnbánatról, de a tavaszi napfény szépségéről, az idő gyors futásáról is. Kiszabadulása után lesz az a „szent bohém”, ahogy Anatole France nevezi. Ő maga is egyre inkább játssza ezt a szerepet. Magamagát verseiben „szegény Lelian”-nak nevezi. Olyan kívánna lenni, mint hajdan Villon. Bár a vallásosság és a bordélyházak világa nála is úgy kapcsolódik össze, mint a nagy elődben, de a nagy előd léhaságban is, áhítatban is őszinte, természetes. A nagy utódban mindez csinált-stilizált életforma. A kortársak - a költők is - azonban csak a

költői tehetséget, a formabravúrt látják benne. A börtönt és előzményét szinte észre se veszik. A mindenkinél fegyelmezettebb Mallarmé is őt vallja a költészet királyának. Ő maga el is hárítja ezt a címet, amíg Verlaine él. Az alkohol és a kicsapongó életmód persze aláássa Verlaine egészségét. Még kevesebbet törődik magával, külsejével, mint korábban. De rongyos koldusokra emlékeztető külseje, kócos szakálla, templomsarkokban térdelve imádkozó áhítatoskodása, máskor tántorgó lépkedése egyre inkább hitelesíti a „szent bohém" jelzőt. És 52 éves koráig mégis elhúzza az életet. Halála szinte nemzeti gyász. Ő a szimbolizmus már életében klasszikussá emelkedett példaképe, a „legdekadensebb dekadens".

Idestova száz éve halt meg, köztudottak hibái és hiányosságai, mégis változatlan a helye a legnagyobbak között.

FRIEDRICH NIETZSCHE

(1844-1900)

Voltak és mindmáig is vannak lelkes hívei. Voltak és vannak, bár egyre kevesebben, akik indulatos ellenszenvvel, sőt gyűlölettel gondolnak rá. Indokolni is lehet a legellentétesebb értékeléseket, vélekedéseket Nietzsche filozófiájáról, noha számosan jó okkal tagadják azt is, hogy ez a nagy hatású író-költő egyáltalán filozófusnak tekinthető-e. Azt azonban tagadói, cáfolói, megvetői se tagadhatják, hogy helye ott van a legjelentékenyebb német lírikusok között. És aki zenei hatású, látomásként szemléletes természetleíró verseit olvassa, vagy jó szavalótól hallja, annak eszébe se jut, hogy prózájából szinte árad az őrület, az embertelenség: a szeretet, részvét, erkölcs indulatos tagadása. Sokan a polgárság esküdt ellenségének mondották, ezt korábban még számos szocialista is elhitte. Kiderült azonban, hogy mindenfajta szocialista törekvést is gőgösen megvet. Később a német nacionalizmus szellemi előfutárának tartották, Hitlerék a maguk szentjének hirdették, mélyen eltagadva, hogy a németeket legalább úgy gyűlölte, mint a németek ellenségeit. Ha tanait világnézetnek, politikai magatartásnak tekintjük, akkor talán legközelebb az anarchizmus azon szélsőséges ágához tartozónak vélhetnénk, amelyet a múlt században Turgenyev kifejezésével nihilizmusnak mondanak. És van egy műve - sokak szerint fő műve -, amely felületesen olvasva úgy fest, mintha egy filozófia és társadalomszemlélet rendszerét fejezné ki. Ám ha alaposan olvassuk, be kell látnunk, hogy semmit se fejez ki, de azt gyönyörű stílusban teszi. Ez az *„Imigyen szóla Zarathusztra”* című könyv. Ritmikus próza, átmenet vers és próza közt. Biblikus hangú kinyilatkoztatás, csak az nem derül ki, hogy minek a kinyilatkoztatása.

Gimnazista korában már kitűnt verseivel. Felváltva jövendölték, hogy nagy költő vagy nagy zeneszerző lesz. Egész életében nemcsak művészi színvonalon zongorázott, hanem jelentékeny zeneműveket komponált zongorára vagy zenekarra. Egyetemista éveiben feltűnt rendkívüli nyelvtudása. És még nem volt 25 éves, amikor a bázeli egyetemen a görög és latin irodalom-kultúra - a classica philologia - professzora lett. Első könyvéről, amely ebben az időben jelent meg, az volt a tudományos közvélemény, hogy a görög kultúra értelmezésének új korszaka kezdődik vele.

Költői, zenei, kultúrtörténeti kezdetei joggal nagy jövőre mutattak kilátást. Egy ifjúkori szerelmi kaland azonban vérbajt oltott belé. Nyilván elsősorban ezzel magyarázható minden, ami a következő esztendőkben történt egészségében is, stílusában is, elmeállapotában is. Ezért nem határozhatjuk meg a határt a jelentékeny tudós, a nagyszerű költő és az elmebeteg között. De az a tíz év, 1869-től 1879-ig, amíg klasszikus nyelvészként gyakorló egyetemi tanár, még előtte van a megzavarodásnak. Ezekben az esztendőkben kultúrfilozófiai tanulmányai főleg a maga korának kulturális körülményeit vizsgálják. Legjelentékenyebb ekkori írásait a *„Korszerűtlen elmélkedések”* című kötetben gyűjti össze. Ezek közül a legjelentékenyebb a Schopenhauerről szóló érdekes és általában találó filozófusportré, amelyben a pesszimizmus ekkor már világszerte elismert bölcsét mint az emberiség tanítómesterét mutatja be. Az egész kötet az általános szellemi hanyatlásról szól. Eléggé meghökkentő az a megállapítása, hogy a dekadencia Szókratésszel kezdődött, aki az esztétikai értékelés helyére az etikai értékelést állította. Itt kezdődik el a mindvégig kísérő és kísértő véleménye, hogy erkölcs nem létezik, illetve a kisszerűek, a tömegemberek találmánya az értékes emberek megfékezésére, szellemi gúzsbakötésére. Betegsége tízévnyi tanársága után kezd testére-lelkére nehezedni. Előbb egy súlyos, fájdalmas szembántalommal kezdődik. Zavarja a beszédben is. Nyugdíjaztatja magát. Akkor és még sokáig a nyugdíjas állásokból 10 évi szolgálat után már nyugdíjba lehetett menni. Egyetemi tanári nyugdíjából és könyveinek tiszteletdíjából szerényen, de gondtalanul

megélhetett. Könyvei pedig egyre sikeresebbek voltak. Azok is érdeklődve vásárolták, akik felháborodtak egyre indulatosabb vélekedései miatt. Már a *„Korszerűtlen elmélkedések”*-ben kialakítja lesújtó véleményét azokról, akiket „kultúrfiliszterek”-nek nevez. Ezek a művelt nyárspolgárok, akik megelégedetten veszik tudomásul a hatalom intézkedéseit, a megszokott, örökölt előítéleteket, a jogrendet és főleg az erkölcsöt. Az is kiderült ennek az évtizednek a könyveiből, hogy elutasítja a Bismarck formálta német császárságot porosz mintájú fegyelmével. Ezen az álláspontón keresztül ellenszenves minden hatalom. Éppen ezért tűnt kezdetben harcosan haladónak. Különösen a Hohenzollern és a Habsburg világban minden ellenzéki olvasója, még a szocialisták is a maguk filozófusát kezdték látni benne. Így érthető, hogy nálunk Ady és a Nyugat első, nagy nemzedéke, főleg Babits és Juhász Gyula lelkesedik érte. Csak később, amikor Nietzsche mindent tagadása, főleg minden vallásnak a tagadása kiderül, hőkölnek vissza a katolikus hit és a keresztény erkölcs olyan jelentékeny képviselői, mint Babits és Juhász. - Ez a mindent tagadás azonban csak a nyugalomba menetel első évtizedében, a nyolcvanas években fejlődik ki egyre indulatosabb gondolataiban.

A szakítás mindennel legszemléletesebb a Wagner iránti érzelmek változásában. Kezdetben rajong Wagnerért, személyesen is jó barátok. A zenéhez szakszerűen is értő filozófus Wagner kezdetben botrányokat kiváltó, új hangvételű zenéjében a művészet egyik csúcsát látja, és láttatja a róla írt tanulmányokban. A Nibelung-tetralógiát a pogányság győzelmének tartja a keresztény világszemlélet és főleg a keresztény erkölcs fölött. Személyes sértésnek érzi, amikor előbb a *„Mesterdalnokok”*-ban a munkásemberek költészetértését és szépségkultuszát ünnepli. Ő egyre jobban megveti az átlagembert, a szolgalelkeket, élesen elkülöníti az úri morált, az erősek, az uralkodni tudók erkölcsét a szolgamoráltól, a gyöngék, a megalázkodók, az átlagemberek erkölcsétől. És lám, Wagner a céhmesterek és céhlegények ízlését ünnepli. Ez azonban csak a kezdet. Következik a wagneri életmű diadalmas befejezése, a *„Parsifal”*. Ez maga a zenévé varázsolt hódolat a keresztény misztérium előtt. Nietzsche indulatos tanulmányban szédelgésnek akarja bemutatni Wagner zenéjét. Ez pedig akkor, amikor a többséget még megbotránkoztatja Wagner egész életműve, azoknak is tetszik, akik nem tudják elfogadni a filozófus mindent tagadását, vagy ahogy ő mondja: „minden értékek átértékelésé”-t.

Ezt az egyetemi évtized utáni évtizedet hol Svájcban, hol Észak-Itáliában, legtöbbször egy Sils-Maria nevű alpesi üdülőhelyen töltötte. Idegzete egyre szembetűnőbben romlik. De tanulmányaiban és főleg hatásos aforizmáiban már egyértelműen tagad minden elfogadott értéket. A vallást hazugságnak hirdeti, az erkölcsöt a megalázás módszerének, a részvétet a megvetendő gyengeség jelének. Tagadja a létező államok szervezetét. Az uralomra termett erős, érzelmek nélküli embert várja. A gyöngéknek az a kötelessége, hogy szolgálják az erőseket. A jövőben ennek az erős, kíméletlen, uralkodásra termett embernek kell kifejlődnie. Ezt a várt uralkodó típust nevezi „felsőbbrendű ember”-nek (közismert német nevén „Übermensch”-nek). Sokkal később a Hitler uralma felé készülődő náci mozgalom a saját elődjének és előkészítőjének vallotta, saját prófétájaként tisztelte. Lukács György nemhiába mondta az egyre zavarodottabb filozófust a német fasizmus előkészítőjének. Persze abban Hitler ideológusai is, Lukács György is tévedett, hogy Nietzsche készítette elő a fasizmust és mindenekelőtt a német nácizmust. Ha Nietzsche sohasem él, és ha él, sohase gondol az *Übermensch*re és a *Herrenmoral*-ra, a történelem akkor is kialakítja a fasiszta rémuralmat. Nem ő volt az ok és nem Hitler az okozat, de az egyre zavarodottabb elme a XX. század készülődő káoszában megsejtette azt az egyik lehetőséget, amely azután a német történelemben megvalósult.

A filozófus végső művei egyre inkább tanúsítják a kitörőfélben fenyegető elmebajt. Önéletrajza, az *„Ecce homo”* ugyan felettébb izgalmas olvasmány, de az önimádat elképesztő illusztrációja. - Végső, már nagyon zavaros tanulmánya *„A hatalom akarása”* (közismert német formájában: „Wille zur Macht”). Ebben azt állítja, hogy az ember névre érdemes ember minden gondolata és minden cselekedete a hatalom megszerzését akarja elérni. Az ember lényege e hatalomra törekvés. Akiben ez nincs, az szolgaságra rendeltetett. - Itt azonban már nemcsak a gondolat őrült, hanem elmaradt az oly sokáig jellemző stílusművészet is. A fogalmazás is elmebetegségre vall. De idővel a náci elmélet ezt is a magáévá tette.

Ezután még tíz évig élt, de már nem volt. Elméje teljesen elborult. Nyugodalmas őrült volt, az elmegyógyintézetből is kiadták családjának. Gyászoló anyja, önfeláldozó nővére otthonában egy ablak elé állított széken ült. De már azt sem tudta, ki is ő.

Máig is vannak, akik a gondolkodás óriásai közt tartják nyilván, bár veszélyes, tévútra vezető gondolkodó. De éppen ezért kell ismerni és józanul megítélni. Közben azt sem szabad elfelejteni, hogy viszonylag egészséges ifjabb éveiben valóban nagy lírai költő volt.

ANATOLE FRANCE

(1844-1924)

Művészi nagyságának és írói-gondolkodói jelentőségének jele az is, hogy életében, halálakor és az azóta eltelt hét évtized óta olyan elképesztő ellentétek csaptak és csapnak össze, hogy az már filozófiai és politikai világnézet kérdése, hogy ki lelkesedik érte és életművéért, ki utasítja el szinte gyűlölködve, és ki emlegeti megvető mosollyal. A kortársai közt G. B. Shaw, Thomas Mann és Gorkij a kor legnagyobb írójának és gondolkodójának vallotta, kételkedő humorát sokan Montaigne-ével és Voltaire-évél hasonlították, míg az akkor az irodalmi érdeklődés középpontjába került szürrealisták - élükön olyan jelentékeny költőkkel, mint Aragon és Éluard - „hullá”-nak, már életében is avultnak vallották. A túlzottan baloldaliak szemében a vallásos hit támogatója, erősítője volt, de az egyház hivatalosan kiátkozta, könyveit indexre tette, vagyis még olvasásukat is tiltotta. - Akit ennyiféle jelzővel illettek, és némiképpen még ma is illetnek, az minden bizonnyal az utóbbi másfél évszázad egyik legjelentékenyebb irodalmi alakja.

Igazi, teljes neve Anatole François Thibaud volt. Apja tekintélyes könyvkereskedő. Üzlete Párizsban a „Latin negyed”-ben, az egyetemek tőszomszédságában volt. Professzorok és egyetemista diákok voltak a fő vásárlói, híres tudósok szerettek csevegni vagy vitatkozni a polcai és pultjai között. Odajárt mint a könyvek és könyvkereskedők barátja az akkor irányadó pozitivista történettudomány világtekintélyű professzora, Ernest Renan is. Alighanem ő volt az, aki először fedezte fel, hogy a könyvesboltos kamasz fia, aki - ha nem volt iskolában - ott inaskodott az üzletben, tudósnak, költőnek, írófélének, esetleg újságírónak való, akit érdemes tanítani. Ebből a fiúból lett idővel Anatole France, aki mindig is úgy emlékezett Renanra, mint lelke nevelőjére, mesterére a gondolkodás és a stílus világosságában.

A fiú pedig kitűnő tanítványnak bizonyult. A történelem, a kultúra sokféle arculata, a könyvek világa szenvedélyesen érdekelte, már jó latinos műveltséggel iratkozott be érettségi után az egyetemre, könyvtáros szakra. Már diákkorában gyakornokoskodott a közkönyvtárban. Ennek főigazgatója pedig Leconte de Lisle volt, aki egyben az egyetem görögprofesszora lett, és a divatos romantikával szembeforduló, a klasszicista eszményeket folytató fiatal költők vezéralakjának bizonyult. Ez időben a hamarosan már Anatole France néven jelentkező fiatalember Leconte de Lisle-ért és barátaiért lelkesedik. Ezek közt van a már idős Théophile Gautier, aki hajdan az induló romantika harcos ifjúsági vezére volt, idővel a politikamentes művészet, a „l’art pour l’art” jelszavának kitalálója és ösztönzője lett, a nagy tekintélyek közé tartozott. De mellette José Maria de Hérédia, a csillogó és kitűnően szavalható szonettek költője és Sully Prudhomme a finom hangulatok fegyelmezett formavilágú poétája már szintén jó nevűnek számított. Nagy sokára, úgy 35 évvel utóbb a már megöregedett Sully Prudhomme lesz a legelső irodalmi Nobel-díjas. Fiatal költők és költőjelöltek vették körül őket, tanultak tőlük. Ezek közt volt akkor Verlaine is, és ott kezdte előbb költői pályáját a Verlaine-nel csaknem egyidős - akkor 22 éves - Anatole France. - Ez 1866-ban volt. Leconte de Lisle elérkezettnek látta az időt, hogy romantikaellenességükkel, szépségkultuszukkal, a klasszikus kultúra ünneplésével feltűnő költők közös folyóiratban tegyék közhírré jelenlétüket.

Megteremtették a „Modern Parnasszus” (Parnasse contemporain) című folyóiratot, amelynek főszerkesztője természetesen Leconte de Lisle lett. A hamarosan híres irodalmi lap munkatársait nevezték „parnasszisták”-nak. A jelző ettől kezdve ráragadt a személyes hangot kerülő, tárgyilagosságra törekvő, politikát elutasító, kulturált formavilágú lírikusokra. Közöttük indult Verlaine is, aki hamarosan személyes hangütésével, csapongó szenvedélyével el is távolodott tőlük. Hozzájuk képest a náluk jelentékenyebb Verlaine csapongó életvitelével is, szélső-

ségességeivel is különös bohémnek tűnt. Idővel ilyennek is ábrázolja France *„Vörös liliom”* című regényében, ahol Choulette-ben, a félbolond lángelmében Verlaine-ről fest kitűnő, kissé karikírozott arcképet.

Természetesen itt indul parnasszista költőként Anatole France is. Korai versei formailag hibátlanok, de hamarosan maga is jelentékteleneknek tartja ezeket a próbálkozásait. Első könyve ezeknek a korai költeményeknek a gyűjteménye, de már elkészül egyetemi disszertációja Alfred de Vignyről. Kitűnő életmű elemzés az induló romantika egyik vezéralakjáról. - Az egyetem végeztével diplomás könyvtáros lévén el is szegődik egy nagy könyvtárba, de kapcsolata változatlanul a parnasszistákhoz fűzi. És egy ideig még verseket ír, köztük egy ókori görög tárgyú verses drámát is. Ez is megjelenik néhány vers kíséretében. Nem jelentékeny, de gördülékenyen olvasható, biztos formaművészettel fogalmazott kellemes olvasmány. Ismerősei elismerik, bár nem becsülik túl nagyra, ő pedig egyetért velük. De még közelebb kerül hozzájuk, amikor kilép a könyvtárból, és belép a Parnasszus szerkesztőségébe. Ott megtanulja az újságírás mesterségét is.

Az a polgári olvasóközönség, amely kiábrándulva egykori forradalmi eszméiből, III. Napóleon uralmáért nem tudott lelkesedni, de a forradalomtól rettegett, tetszéssel fogadta France filozófiai szinten kifejtett politikaellenességét, publicisztikájának mindenben kételkedő hangját. Az ókori görög kultúrából felújította, népszerűvé tette az egykori görög szkepticizmust, és főleg Epikurosz életszerető, mértéktartó gyönyöröket igénylő filozófiáját. 1881-ben - 37 éves korában - pedig kirobbanó sikert hozott *„Bonnard Sylvester vétke”* című regénye. Ez a Bonnard Sylvester magántudós. Dolgozószobájában, könyvei közt gyönyörködik a tudományok adta kutatnivalókban. És egyszerre észreveszi, hogy elfeledkezett az életről. Nagy tudását céltalannak érzi, vétkesen elherdálta az életét. És lázasan elkezd küzdeni az élet értelméért. Keresi a megnyugvást, a boldogságot, a szépségek örömét. Amikor azután - szinte váratlanul - találkozik a szerelemmel, felismeri, hogy semmiről se késett el. A szerelem gyönyörűségében a test örömétől a lélek is megtelik örömmel. Még a tudásnak is van értelme, ámbár sohase derülhet ki, hogy tudjuk-e, amit tudunk. A rendkívül kellemes, nagyon szép stílusú, egyszerre szórakoztató és elgondolkoztató olvasmány derűsen és mégis nagyon komolyan árasztotta az agnoszticizmus filozófiáját, hogy tudniillik minden lehetséges, de semmi se bizonyos. De az élet szép, akkor is, ha a halállal elmúlunk, akkor is, ha a túlvilágon folytatjuk a létet. A vallásos se lehet bizonyos, hogy a hite igaz, a vallástalan se biztos, hogy hitetlensége indokolt-e vagy se. - A szkeptikus, mindenben kételkedő, de a szerelemben, szépségben, jóságban gyönyörködni akaró értelmiséget telibe találta. Előbb országos, majd hamarosan világsiker lett ez a regény.

Ettől kezdve France mindhalálái sikeríró volt. Persze az idealisták és a materialisták versengve szidták, ez azonban fokozza az érdeklődést. France pedig tele volt témával, tele volt érdekes alakokkal, gondolataiból népszerű életfilozófiát lehetett kiépíteni. Hamarosan megjelent a *„Lúdláb királynő”,* amelyben a főalak Jerome Coignard, egy szabadgondolkodó abbé, aki a XVIII. század elején, a felvilágosodás bontakozásakor kalandos életet él. A regény népszerűsége indokolta, hogy újra meg újra megjelenjék, megszólaljon France könyveiben. Ő ad bölcs tanácsokat a jó élethez a *„Coignard abbé véleményei”* című aforizmagyűjteményben, az *„Epikurosz kertje”* című szellemes filozófiai kisesszégyűjteményben, háttérben ő lappang a *„Nyársforgató Jakab meséi”* című mulatságos elbeszéléskötetben. A rövid próza, a novella egyébként is egyre szaporodott a terebélyesedő életműben. Novellái, különösen a régi korokban játszódó pillanatképek a kisepika remekei, szemléletesen érzékeltetik más korszakok másféleségét. Például az egyik legbravúrosabb novellájában, „A judeai helytartó”-ban a megöregedett Pontius Pilátust Róma melletti villájában felkeresi egy régi barátja, akivel annak idején, jeruzsálemi főhivatalnok korában is együtt volt. Elbeszélgetnek arról a régi időről, Pilátus emlékszik a jelentéktelen kisemberekre is, még az olcsó kis utcai nőkre is. A

különböző ügyeket is felelevenítik. És a vendég megemlíti, hogy mostanában emlegetni szoktak egy akkori büntetőügyet, amelyben Pilátus ítélkezett. A vádlott egy Názáreti Jézus nevű zsidó volt. A jó memóriájú egykori helytartó a felidézett alakokra és ügyekre általában jól emlékezik, még ki is egészíti, amit a vendég tud. De ez a név: „Názáreti Jézus" és az ügy, amelyben ő állítólag ítéletet hozott, teljesen ismeretlen a számára. „Názáreti Jézus? Nem, nem emlékszem."

Jó néhány ilyen csattanója van kultúrtörténeti novelláinak. A kereszténység hajnalán játszódó regényei közt a legkiválóbb, a legszebb, legművészibb és legmeghökkentőbb a *„Thaisz"*. A sivatagi szent vezeklők remeteségéből az áhítatos Paphnucius a városba megy, hogy megtérítse Thaiszt, a gyönyörű, de mindenki másnál paráznább örömlányt. A találkozásból lángoló szerelem lesz, de míg Thaisz a szerelemben megtisztulva, üdvösségre juthat, addig Paphnucius bűnösen parázna lesz, és már életében tudja, hogy elkárhozott.

Ha csak ennyit írt volna, ha megmarad agnosztikus apolitikusnak, akkor is az újkori irodalom legnagyobbjai közé tartoznék. De a történelemben egyre jobban izgatja a küzdelem az emberiségért, a helyes életszabályokért, erkölcsért, igazságos jogért. Felidézi a francia történelem legendás alakját, Jeanne d'Arcot, és alapos utánanézés után megírja életrajzát. Történetírói remekmű. Habár az egyház ezt is indexre tette, feltárt adatai alapját képezték az orléans-i szűz nem sokkal későbbi szentté avatásának. És ennek a regényes és mégis hiteles történetnek alapján írta azután G. B. Shaw *„Szent Johanna"* című híres drámáját. - A másik hiteles múltidézés a francia forradalom vonzó és riasztó ellentéteinek krónikája: *„Az istenek szomjaznak"*. - A múltak azonban elvezetnek a jelenhez. France-ot egyre jobban izgatták a társadalom adott problémái. Nem a nagy regényciklusokkal - Balzackal és követőivel - kívánt versenyre kelni, de mégis négy kötetre terjedt a *„Jelenkori történet",* amelyben a századvég francia társadalmáról akart körképet rajzolni egy okos, de félszeg vidéki tanár, Bergeret úr magánkalandjaival, amelyek nagyon is a közéletre vallanak. Ez időben számos aktuális témájú novellát is írt. - Végül is túl kellett lépnie saját semlegességén is. Az igazságtalanság elleni felháborodás vitte a cselekvő politikába.

A századvég szenzációja és nagy botránya volt a Dreyfus-ügy. Egy történetesen zsidó vallású kapitányt kémkedéssel-hazaárulással vádoltak meg. Hamis vád volt, manapság koncepciós pernek mondanók. A per fellángoltatta az antiszemitizmust, kirobbantásának is nyilván ez volt az oka. A vádlott következetesen tagadott, megnyugtató bizonyítékok nem is voltak, Dreyfus kapitányt mégis kényszermunkára ítélték. A gondolkodó és értelmes emberek előtt kétségtelen volt a jogtiprás. A kor talán legismertebb írója, Émile Zola *„Vádolok!"* című kiáltvány-szerű vezércikkben leplezte le a közigazgatás, a bíráskodás bűnösségét. Erre országos botrány tört ki. Dreyfus-pártiak és Dreyfus-ellenesek sajtóban, hivatalokban, társaságokban, utcai verekedésekben összecsaptak. Zolát pedig vád alá helyezték. Ezt már France se tűrhette: sajtóban és népgyűléseken állt ki Dreyfus és Zola mellett. Ez a küzdelem vitte közel a szocialistákhoz. Végül is győzedelmeskedtek: Zolát felmentették, Dreyfust több évi rabság után rehabilitálták, visszavették a hadseregbe, és sok évvel később tábornoki rangban halt meg. - France azonban most már a szocialisták szövetségese, barátja volt. A megalakuló kommunista párttal szolidaritást vállalt. Persze nem érte meg, hogy Sztálin diktátorságával meghamisítódott a szép eszme is. France azonban addig néhány érdekes könyvben jelezte rokonszenvét a szocialistákkal. Az *„Angyalok lázadása"* című fantasztikus regény is ilyen, de a *„Fehér kövön"* című, megint az ókorban játszódó könyvben a maga elképzelte szocializmust is megírta. Kétségtelenül ez is utópia, mint nem egy ábránd a szocializmusról. De fontos utópia: megérteti, hogy France humanizmusának a jelen század elején a szocializmusba kellett torkollnia, és azt is, hogy a szocialista eszme lehetőségnek láttatta a szocialista célokban rejlő erkölcsös társadalmat is. - France életműve hosszú könyvespolcot tölt meg, különböző műfajokban volt bravúrosan otthonos. De aki tüzetesen akarja ismerni őt, nem kerülheti el

önéletrajzát. Ezt a négykötetes egymást folytató regényt harmadik személyben írta. Ebben magát Pierre Nozière-nek nevezi és végigkíséri saját életútját gyermekkorától felnőtt éveinek sokféle problémájáig. Ebből is és még inkább az életmű egészéből művészi körképet kap az olvasó is, a kritikus is arról a történelemről, amelynek az író cselekvő, szenvedő és gyönyörködtető alakja volt.

AUGUST STRINDBERG

(1849-1912)

Kilenckötetnyi önéletrajza, az *„Egy lélek fejlődése”,* szinte gyűjteménye a világnézeteknek, a stílusoknak, az egymásnak ellentmondó véleményeknek. Egy elemző erejű társadalomismerő, érzelmek árnyalataiban otthonos pszichológus, szerelmi vágyaktól megrészegülő nőgyűlölő, családot, iskolát, emberi kapcsolatokat elmarasztaló, magányra kárhoztatott, szenvedő ember, aki hol ateista, hol misztikusan vallásos (nem egymás után, hanem váltogatva a hit és a hitetlenség árnyalatait). De minden világnézeti állapotban hiteles önelemző, stílusművész, aki egyformán ismeri a történelem korszakait és a jelen kételyeit. Sorolhatnók további önellentmondásait: romantikától naturalizmusig, nagy hagyományok őrzésétől az impresszionizmus korai megvalósításáig, lelkes szocializmustól gőgös individualizmusig - szinte magamagával vitatkozik remekműveiben. Nem győz házasodni és elválni, vágyódás és kiábrándulás elvegyül ösztöneiben, tudatában is. Úgy tartjuk nyilván, mint a svéd irodalom világóriását, aki gyűlöli a nála is nagyobb skandináv óriást, Ibsent (igaz, ez a gyűlölet kölcsönös, de Strindberg provokálta ki). Ha egymás után olvassuk a nőgyűlölet klasszikus drámáit, a *„Haláltánc”*-ot, a *„Júlia kisasszony”*-t, az *„Apá”*-t - majd a *„Történelmi miniatűrök”* remekmívű novelláit a múlt ezredévek különböző korszakairól, alig tudjuk elhinni, hogy ezeket ugyanaz a szerző írta. Ha tudomásul vesszük történelmi drámáinak romantikáját és verseinek korai avantgárd kifejezésmódját, úgy érezhetjük, hogy a stílustörténet múzeumba illő gyűjteményét tekintjük át.

Az önéletrajz legismertebb első kötetéből, *„A cseléd fiá”*-ból tudjuk, milyen zavaros családi körülmények közt telt el kora ifjúsága. Születésekor és utána még néhány évig törvénytelen gyermek volt. Az apa kocsmáros, akinek az egyik kocsmai cselédlánytól fia született. Semmiféle valószínűség-számítás nem gyaníthatta volna, hogy világhíres, majd vitathatatlanul klasszikus író lesz belőle. Születése után a szülők együtt maradtak, és a negyedik gyermek után végre össze is házasodtak. A közös gyermekeket törvényesíteni lehetett, és gondoskodni kellett róluk. Az ügyes, értelmes és mozgékony Augustot az apa, úgy látszik, utódjának szánta, mert már serdülőkorában a csapszék mellé állította. De azért iskolába is járatta. A vallomásokból tudjuk, hogy a családot is, az iskolát is „gyermekkínzó intézmény”-nek tartotta felnőtt korában is. De ahol tanulni lehetett, ott hamar kivált, és ifjúkorában mindent elkövetett, hogy ne legyen otthon. Olyan munkákat keresett és talált, amelyek mellett olvashatott, tanulhatott, és egyetemre is mehetett. Ugyanúgy izgatta a történelem, mint a nagy lendülettel fejlődő természettudományok. Az egyetemen vegyésznek készült, de később íróként osztatlan elismerést történelmi tárgyú műveivel kapott. Regényei, drámái viharos ellentmondások közepette, nemritkán botrányok közt előbb váltak hírhedtté, mint híressé. De a híres svéd királyokról szóló történelmi drámái, a hazai múlt pillanatairól szóló novellagyűjteménye, a *„Svéd hősök és kalandok”,* majd az egyhangú és mindmáig tartó elismerést kiváltó *„Történelmi miniatűrök”* című - mindig mindenütt elismeréssel találkozott. Van olyan egyszerű olvasó és művelt irodalomértő, aki a *„Történelmi miniatűrök”*-et vallja a legjobbnak, legmaradandóbbnak a szerző óriási életművében.

Az egyetemet viszont hamarosan el kellett hagynia, bár ott is kitűnő tanulónak bizonyult. A tudomány időszerű problémái izgatták, és merész fantáziával képzelte el a további fejlődést. Egy folyóiratban jelent meg tanulmánya a természettudományos kutatás kilátásairól. Ebben azt jósolta, hogy el kell jutni az atom felbontásához. Ha pedig az atom bontható, olyan energiák szabadulnak fel, amilyenekről még csak nem is képzelődtünk. Továbbá, ha az atomok felbonthatók, akkor nem lesz akadálya az anyagok megváltoztatásának, meg lehet valósítani a mesterséges aranyat, amiről hajdan az alkimisták ábrándoztak.

Manapság azt is mondhatjuk, hogy lángeszűen előre látta, ami azután - alig néhány évtized múlva - meg is valósult. Akkor szakmai botrány kavarodott körülötte. Az egyetem professzorai már a jóslást is tudományromboló szélhámosságnak tekintették. Strindberget tehát kitiltották az egyetemről.

Ekkor újságoknál próbálkozott. Riportjai tetszettek, de volt lap, amely lehozta a verseit is. Már régóta ezeket a Strindberg-költeményeket mondják az expresszionizmus kezdetének. A fiatalok ugyan rácsodálkoztak, egyesek még lelkesen szóltak róla, de a hivatalos kritika hol őrületnek, hol rossz vicceknek, de leginkább merőben érthetetlen szóhalmazoknak ítélte őket. Költőjük életében kívül is maradtak a költészeten, csak Strindberg halála után néhány évvel, az első világháborút követő esztendőkben, amikor az expresszionizmus világdivat lett, fedezték fel a már régen híres íróban a modern költészet egyik előharcosát.

Drámái azonban mindig színpadot találtak. Első romantikus, hazafias csengésű királydrámái otthon népszerűek. A *„Krisztina királynő”* külföldön is sikeres játéknak bizonyult. Sok évtizeddel később ebből csinálták a világhírű filmet Greta Garbóval a címszerepben. - Ezek előkészítették a következő drámákat, amelyek egymás után botránkoztatták meg a közönséget is, a kritikát is. Az eddig romantikusnak tartott író egyszeriben naturalista lett a köztudatban. Ezt ő nem is cáfolta. Szóban és írásban hirdette, hogy az élő irodalom legnagyobb alakjának Zolát tartja. Zola pedig a naturalizmus apja, vezére és apostola volt. És Zola - talán udvarias viszonzásul - Strindberg egymás után színre kerülő drámáiról nyilatkozott a legnagyobb elismeréssel.

Persze ezek a drámák dramaturgiailag kitűnőek voltak, ma is hatásosak. Tartalmuk azonban sokak számára ijesztő volt. Szinte izzott és lángolt bennük a nőgyűlölet. A szerző minden bizonnyal saját magánéletének csalódásait vetítette ki. Az asszonyok ezekben a drámákban szörnyetegek, a férfiak áldozatok. Közben mindegyik izgalmasan érdekes. Ez a nagy mesterségbeli tudás, az ellenszenves témákat is érdekessé tevő dialógusok, cselekményszerkesztés újra meg újra színpadképessé, műsorképessé teszik mindenütt, minden korban a *„Haláltánc”*-ot vagy a *„Júlia kisasszony”*-t. A legjobb talán *„Az apa”,* de ez már a rémtörténetig borzalmas. Ínyenc olvasó szívesen olvassa borzongás közepette, de nagy közönséget igazán nem vonz. A nők önvédelemből gyűlölik, a férfiak a nők védelmében fordulnak el tőle. - Ezek mellett azonban más-más körökben keltettek felháborodást olyan drámái, amelyek világnézetek mellett vagy ellen olykor igen költőien tettek hitet. Az ateista vagy csak egyházellenes művek a vallásosokat háborították fel. A vallásos vagy éppen misztikus drámák a vallásellenes és a vallásilag közömbös tömegeket riasztották el. Aminek szocialista kicsengése volt, az a királyságok és a burzsoá köztársaságok politikai híveinek nem kellett. Amelyik a magányos erős embert ünnepelte, azt szocialista is, polgári demokrata is társadalomellenesnek minősítette. Aki jól ismerte az egyre híresebb szerző műveinek egész sorát, az igazán nem tudta megmondani, hogy valójában miről mi a véleménye. Hiszen kevesen vallják be, hogy alig létezhet ember, aki kellő évek tapasztalata után olykor többször is ne változtatna véleményein. Hiszen vannak, akik Strindbergnek következetes nőgyűlöletét se hiszik el. Hiszen aki ennyire gyűlöli a nőket, az miért házasodik oly sokszor?

De akármi a véleményünk Strindberg véleményeiről, azt ma már senki se tagadja, hogy ez a svéd író-költő-történettudós, mellesleg merész természettudós kitűnő író. Amihez nyúl, az legalábbis hatásos prózában is, versben is, színpadon is. És aki sokféle ismeretben, sokféle véleményvilágban lehet otthonos, miért ne lehetne mesterfokon romantikus, expresszionista, naturalista? - Persze Strindberget követni felettébb nehéz, de tisztelni, olykor még csodálni is - ezt nagyon is lehet.

GUY DE MAUPASSANT

(1850-1893)

Flaubert-nak volt egy ifjúkori szerelme, afféle ábrándos, költői, reménytelen szerelem, amely azzal végződött, hogy a leány máshoz ment férjhez, egy bizonyos Maupassant nevű köztisztviselőhöz. A sors azután úgy hozta, hogy Maupassant úr is, felesége is fiatalon meghalt, egy árva fiút hagyva maguk után. Az agglegény Flaubert pedig ettől kezdve gondoskodott a magára maradt gyermekről, fogadott fiának tekintette, s igyekezett művelt embert nevelni belőle. Ámde hamarosan felismerte, hogy a serdülő fiút nemcsak a tanulnivalók érdeklik, hanem igazi írói tehetség is gyanítható benne. Márpedig irodalomhoz és írói tehetséghez aligha értett valaki is jobban, mint Flaubert. Elhatározta hát, hogy módszeresen íróvá neveli az ifjú Guy de Maupassant-t. Kidolgozta az íróvá nevelés módszertanát, és kemény feladatok elé állította a fiút, hogy rászoktassa a pontos és részletes megfigyelésre, a fogalmazás fegyelmezettségére, a szavak gondos megválogatására. Flaubert nagy tanítómester volt, és Maupassant-ból nagy tanítvány lett.

Harmincéves koráig készült lelkiismeretesen az írói mesterségre. Megtanulta lelkének atyjától, hogy sokoldalúan műveltnek kell lenni - és sokoldalúan művelté lett. Úgy nevelkedett fel, hogy nyitott szemmel kell körülnézni a világban - és otthonossá vált a francia társadalom minden rétegében. Hittételként vallotta, s kezdettől végig gyakorolta, hogy világosan, szabatosan és szépen kell megfogalmaznia, amit megtudott emberekről és emberek közti kapcsolatokról. De hát mindehhez eleve nagyon tehetséges volt, csak úgy áradt belőle az elmondandó történet. Talán Boccaccio óta ő volt a leggazdagabb képzeletű novellaíró.

Közben volt egy ideig minisztériumi tisztviselő is, tehát a hivatalok felől is látta az embereket. Közben ifjan költőnek indult, egy kötetnyi szép, választékosan fogalmazott verset is írt, s ez a gyakorlat árnyaltabbá tette prózastílusát is. Közben megismerte Zolát is, magába is szívott a nagy naturalista hatásából annyit, amennyi hasznos volt ahhoz, hogy történetei lendületesebbek, vérbővebbek legyenek. Maga is úgy vélte, hogy a naturalistákhoz tartozik. Első novellájával egy Zola szerkesztette antológiában lépett az olvasóközönség és az irodalom értői közé. Ekkor volt harmincéves. Ez a novella a *Gömböc*.

Flaubert még megérte, ebben az évben halt meg. Vidéki magányában olvasta neveltjének művét, és az oly aggodalmas, oly nehezen dicsérő mester ezt írta a fiúhoz írt legvégső levelében: „A *Gömböc*öt remekműnek tartom. Igen, fiatalember! Sem több, sem kevesebb, ez mesterre való mű!” - Amiről pedig Gustave Flaubert azt mondotta, hogy remekmű, azt remekműnek fogadta el az egész irodalmi élet. Fénye, értéke azonban mit sem kopott az azóta eltelt közel száz esztendő óta sem. És ami elbírja az első száz évet, annak értékrendjét érvényesnek gyaníthatjuk a következő századokra is. A nevelőapa most már elengedhette a sikeresen nevelt fiú kezét. S mintha jelképes is volna a nemzedékváltás: a Flaubert halála utáni pillanattól kezdve Maupassant-t kell mondanunk a világhatású francia realista szépprózа főalakjának.

Pedig mindössze tíz esztendeje volt hátra. Negyvenéves korában elméje elborult, s három évvel később meghalt egy elmegyógyintézetben.

Ez a tíz év megfeszített munkával és irodalmi dicsőséggel volt teljes. A kezdő verseskötet után tizenkilenc novelláskönyve jelent meg (több mint háromszáz történet), írt hat regényt, és még háromkötetnyi egyéb prózai írásművet: útirajzokat, irodalmi elmélkedéseket, köztük egy remekbe készült rövid Flaubert-életrajzot. S van egy kötetnyi színjátéka is. Holott e roppant munka közben mindig is benne élt az életben: társaságok kedvence, nők kegyence, otthonos

városi szalonokban és falusi otthonokban, szenvedélyes utazó szárazföldön és tengeren. S mindiglen izgatottan érdekelte a közélet, a polgári tülekedés, amelynek hideg, kemény kritikusa volt.

Életművére ez a hideg kívülállás jellemző. Belenőtt a polgári világba, éppen azokban az évtizedekben, amikor elenyésztek a polgári eszmények. A francia forradalom nagy jelszavai végképpen érvényüket vesztették, amikor a polgárság vérbe fojtotta a párizsi kommünt, s vele a dolgozó nagy tömegek igényét arra a szabadságra, egyenlőségre és testvériségre, amelyet hajdan a polgári forradalom ígért az emberiségnek. Ezeknek az eszméknek 1871 után valójában már semmiféle tartalmuk nem volt: a polgári élet eszmények nélküli tülekedéssé vált. Ez okozta az 1848 óta egyre erősödő s a század végső negyedére teljessé váló általános kiábrándulást Nyugat-Európában. S a polgár, aki nem akart vagy nem is tudott túllátni magán, de ha valamelyest tisztán látó volt, nem is eszményíthette többé magát, és kibontakozást sem láthatott a jövőben - menthetetlenül kietlen reménytelenségbe jutott. Így egyáltalában nem csodálatos, hogy ezekben az évtizedekben Európa-szerte a legnagyobb hatású filozófus az akkor már halott német Schopenhauer lett, a vigasztalan pesszimizmus legkomorabb és legszebb stílusú szószólója.

Ennek a pesszimizmusnak halhatatlan megfogalmazója Maupassant, aki maga is kedvelte Schopenhauert, népszerűsítette is filozófiáját. Ez azonban már csak következmény volt. A nagy kiábrándulás a francia irodalomban éppen Flaubert-rel kezdődött, a tanítómesterrel. Az élet tapasztalatai a nagy mestert igazolták. De Flaubert indulatos dühe a nagy tanítványban egy részvétlenségnek ható kívülállásban jelent meg. Benne élt a polgári világban, de mintha kívülről nézné, fanyar mosollyal, derű nélküli humorral. És ő nem találkozott a munkásmozgalommal, mint másik mestere, Zola - erre már nem adatott ideje. Zolát, ha nem is lett szocialista, a polgári pesszimizmusból kilendítette a munkásmozgalom reménye az emberibb jövőben. Maupassant számára csak a kisszerűség, az önzés, a mohó karriervadászat, a szakadatlan csalódások sorozata maradt meg. Ezt ábrázolta tökéletesre formált történeteiben. S lett általuk az értelmevesztett polgári élet egyik legnagyobb ábrázolója.

Regényírónak is kitűnő volt. A polgári karrierizmus sivárságát ábrázoló *Bel Ami* (magyar fordításban: *A szépfiú*) vagy a polgári családi életről oly kietlen képet rajzoló *Pierre et Jean* (magyarul: *Péter és János*) a francia realista regényirodalom nagy művei közé tartozik. Igazi műfaja azonban a novella. Röviden, olykor alig néhány oldalon ábrázol mosolyogva tragikus helyzeteket és reménytelen embereket.

Novelláinak egyik köre ifjúkorának döntő, nyomasztó élményét idézi: a III. Napóleon bukása utáni német megszállást. Erről szólt már a *Gömböc* is, amely egyszeriben tette híres íróvá. De a témakör végigkíséri rövid írói útját. A megalázók és megalázottak, a kíméletlen győztesek és a kiszolgáltatott legyőzöttek viszonyának halhatatlan példázatai ezek a történetek. - Egy másik kör a paraszti életé. Maupassant az első hiteles parasztábrázolók közé tartozik; főleg a kicsinyes, önző, kíméletlen módos parasztok rideg világát mutatja be, szétfoszlatva a falusi idillek ábrándjait. - Hanem a legfontosabb kör maguknak a polgároknak, a polgári magatartáslehetőségeknek kimeríthetetlen változata. Maupassant novelláiból úgy kavarog elébünk az eszméit és erkölcsét vesztő polgár végtelen számú arculata, mint Boccaccióból a reneszánszra készülő középkor végi polgáré vagy Balzacból a még nagy célokkal teljes, forradalom utáni polgárságé. - És mindig és mindenütt a szerelem. Maupassant-t a maga korában és utána is még évtizedekig erotikus írónak tartották, akinek műveit nem illik fiatal lányoknak olvasni. Ma már nem tekintjük művelt fiatal leánynak, aki nem olvassa Maupassant-t. Hiszen senki nem tanít úgy a szerelem szépségére és a szerelem veszélyeire. Ha szerelemről szól, tud finoman lírikus is lenni. Hiszen tudta, hogy az elsivárosodott világban ami mégis szép maradt, ami örök emberi gyönyörűség és magasztos érzések forrása - az az egymásra találó férfi és nő: férfitest és női test, férfilélek és női lélek.

A későbbi években, ahogy idegbaja egyre inkább rohan a téboly felé, novelláiban előbb megjelenik, majd megsokasodik a rejtelmes, a félelmetes, a kísérteties. Hátborzongató fantasztikus novellái túllépnek a valóságon, a realizmus Flaubert utáni fő alakja még a megzavarodott lélek irrealizmusának is a legművészibb ábrázolója lesz.

S mindehhez még annyit, hogy Maupassant a világirodalom egyik leglebilincselőbb, legszórakoztatóbb elbeszélője. A stílus nagy varázslója. Mosolygunk, miközben tragédiákat veszünk tudomásul. Elbűvölő a szépség, miközben tudomásul vesszük, hogy milyen undorító az a polgári világ, amelyet ábrázol. Nála tetőződött a nyugati polgári irodalom.

ARTHUR RIMBAUD

(1854-1891)

Irodalomtörténészek és irodalomkedvelők mindenkor csodának emlegették, hogy fiatalon meghalt nagy költők hogyan is tudtak rövid esztendőik alatt olyan nagy és olyan remekművű életművet felépíteni. Petőfi, Shelley, Keats, Lermontov a húszas éveinek közepén lépett ki az életből, de amit alkottak, múlhatatlanul él és kimutatható hatással van számos következő nemzedékre. Holott ezeknek a nagy elméknek életideje szinte hosszúnak tűnik Arthur Rimbaud alkotásainak létrehozásához képest. Igaz, vethetnék ellene, ez a nevezetes költő 37 évet élt, de akkor már réges-régen nem volt költő. 19 éves korában egyszeriben hátat fordított minden irodalomnak, elment egzotikus áruk kereskedőjének és ügynökének. Abban az időben, amikor a hirtelen rárontó betegségben meghalt, trópusi fűszerekkel és főleg elefántcsonttal kereskedett. Élete és benne irodalmi teljesítménye minden fantáziával felépített kalandregényt felülmúl.

Egy francia kisvárosban született. Szülei össze nem illő emberek voltak. Apja csapongó kedvű és kicsapongó életmódú katonatiszt, anyja szigorú, gondos kereskedőasszony, ráadásul buzgón vallásos. Házasságuk rövid ideje szakadatlan veszekedésben merült ki. Néhány éven belül többször is elhagyták egymást, majd összebékültek. Végül, amikor egyetlen gyermekük még kisfiú volt, a férj úgy otthagyta feleségét, hogy többé hírét sem lehetett hallani. Az anya igen rendes és igen szigorú asszony volt, aki képtelennek bizonyult kimutatni szeretetét. Fiát ridegen nevelte, noha mindent megszerzett neki, ami pénzért megszerezhető volt. Közben parancsszóval kergette már a kisgyermeket is templomba. Ez a kisfiú már kisiskolás korában kitűnt rendkívüli értelmességével. Nagyon hamar rákapott az olvasásra, nemcsak a mesékre, hanem a versekre is. Szinte testi gyönyörűséggel skandálta a sorokat, élvezte a rímeket. Korán elkezdett játszani a szavakkal. A szójátékoknak ez a kedvtelése már előjáték volt a hamar megmutatkozó bravúros verseléshez. Amikor 10 éves kora után gimnáziumba került, meglepő gyorsan megtanult latinul, először ott a középiskolában tanárainak tűnt fel biztonságos, formakész latin verseivel. A serdülő gyermekek 13 éves korában már költőnek tekintették. Miközben a különböző tantárgyakban is kitűnőnek bizonyult. Az iskolai könyvtár sem volt elegendő neki. A városi könyvtárban sokkal több kedvére való olvasmányra talált. 15 éves korában lelkesen olvasott buddhista és egyéb keleti filozófiákról szóló műveket. Filozófus vagy szaktudós azonban sem akkor, sem később nem lett belőle. Az egzotikusnak ható témák és eszmék ugyanúgy szenvedélyes kíváncsiságát elégítették ki, mint néhány évvel később az egzotikus tájak. Ez a kíváncsiság hajtotta el az otthonból és az iskolából. 16 éves fővel Párizsba szökött, költők társaságát kereste, velük szokott a kávéházi élethez. Ez időben már olyan verseket írt, hogy a bohém társaságok alkalmasnak látták, hogy a nagyon fiatal poéta jelentkezzék az újságoknál. Kezdetben ezek az ismerősök adták oda a szerkesztőségeknek első megjelenésre méltatott költeményeit. Ezek pedig felhívták rá az akkor már nagy hírű költő, Verlaine figyelmét. Kereste és megtalálta a túl fiatal költőtársat. Ez az ismeretség több okból is döntő jelentőségű volt Rimbaud életében. Barátságuk szinte azonnal lelkes, sőt szenvedélyes lett.

Verlaine a francia verselés legnagyobb formaművésze volt. Kezdetben otthonos a személytelen költészetet formaművész fokon gyakorló parnasszisták között. Majd hamarosan elfordulva tőlük, a legszemélyesebb érzelmek nagyon hangulatos poétája lett. Magánéletében azonban a legzüllöttebb életet élte. A normális szerelmi életet ugyanolyan túlzásban gyakorolta, mint olykor a perverz változatokat. Rimbaud a mesterét tisztelte benne, sokat tanult tőle. Verlaine azonban a kamaszkorból éppen kinövő fiút szerelmi partnernek kívánta. Utazgatni is

magával vitte különböző tájakra. Belgiumban, Németországban, azután Angliában bejárták a látnivalókat. Rimbaud azonban nem szerelmet kívánt, hanem ismereteinek bővülését. Ez egyre indulatosabb elkülönülést jelentett. Végül az italtól éppen kábult Verlaine pisztollyal rálőtt a fiatal költőre. Szerencsére a seb nem volt veszélyes, de minthogy az esemény egy szállodai szobában történt, és a lövést még a portán is hallani lehetett, Verlaine-t letartóztatták és bíróság elé állították. Két év börtönre ítélték. Rimbaud-nak azonban nem volt pénze, hogy hazautazzék. Bélyegre is alig tudta összeszedni a minimális költséget. Annyit azonban mégis tudott szerezni, hogy levelet írhasson anyjának. A rideg üzletasszony, ha a fiának pénzre volt szüksége, sem ekkor, sem később nem volt szűkmarkú. Küldött annyit, hogy kifizethesse a szállodát is, hiszen Verlaine, aki kivette a szobát, börtönben volt. Természetesen az útiköltséget is elküldte a készséges anya.

A botrányos történet eljutott a párizsi költőkhöz is. Ez az újságoknál és a szerkesztőségek körében érdekességet jelentett. Ettől kezdve lelkesen közölték amúgy is nagyon szép verseit. Amikor ezekből kötetre való gyűlt össze, nem kellett a kiadóknak könyörögni, a könyv azonnal megjelenhetett.

Eddig csak az irodalmi körökben vették tudomásul mint csodagyereket. Az első gyűjtemény azonban máris népszerűvé tette. Nemcsak formabiztossága és szemléletessége tűnt fel, hanem témáinak változatossága is. Ő már csak azért is lehetett sokhangú költő, mert szakadatlanul érdeklődött az élő költők és a klasszikus hagyományok versei iránt, mohón szívott magába minden hatást. Ugyanakkor néha egy napon belül írt egészen különböző stílusú verseket. Kezdettől fogva hatott rá Victor Hugo zengzetes romantikája, de nemsokára a parnasszisták fegyelmezett személytelensége is. Verlaine rövid hetek alatt rászoktatta az érzelmek gátlástalan és hangulatos közlésére. Majd mindezek után találkozott a nem régen meghalt Baudelaire költészetével, amelyet ismerősei, a magukat szimbolistáknak mondó költők mintaképeiknek vallottak. Ez időben a már 17 éves Rimbaud szintén szimbolistának mondta magát. Utólag, ismerve életművét és hatását, nagyon nehéz megállapítani, hogy stílustörténetileg és világnézetében mi is volt. Hiszen a mi századunkban a katolikus Paul Claudel ugyanúgy elődjének és példaképének tekinti, mint a szürrealisták. A konzervatív polgári, olykor arisztokratikus kritikusok ugyanolyan példaszerű írásművésznek ítélik, mint a kommunista Aragon és Éluard. Az ellentétes megítélések folytán számos hamis hírverés ragadt történetéhez. Az sem igaz, hogy 1871-ben utcán lövöldöző communard volt. De az sem igaz, hogy buzgó, napról napra templomba járó vallásos lett volna. Többen állítják, hogy filozófus akart lenni, meghonosítani a távol-keleti vallások világnézetét. Ezeknek az ellentétes tévedéseknek a fő oka az, hogy a legtöbb versének legalább kétféle magyarázata van. Sokan a képeit és véleményeit reálisan értelmezik, míg mások szinte minden szavát nehezen megfejthető szimbólumnak tartják. Annyi bizonyos, hogy olvasni, felolvasni, szavalni, skandálni minden sorát igen könnyű, sőt zenei hatású. Viszont az is igaz, hogy jó néhány nagyon szemléletes képét sem lehet reális képnek tekinteni. Hiszen pl. talán legnépszerűbb és legtöbbet dicsért nagy költeménye, a *„Részeg hajó”* minden szóképével és minden fordulatával csakis jelképnek tekinthető. De az se bizonyos, hogy minek a jelképe.

18 éves korára Mallarmé is a maga költői körébe fogadta. Élőszóban és írásban közölte, hogy a fiatalember a legjelentékenyebb költők közé tartozik. Mallarmét „a szimbolizmus pápájá”-nak nevezték. Véleménye döntő volt az újságok, folyóiratok, kiadók számára. A Rimbaud-verseket mindenfelől várták és elvárták. De csak a verseket. Az olyan prózát, amely nem volt se regény, se novella, nem tudták, hova tegyék. Rimbaud az ilyen prózát is Baudelaire művei közt ismerte meg. A példaszerű nagy költőnek versei és művészetkritikái mellett volt egy szokatlan műfajú kis könyve: a *„Kis költemények prózában”*. Ez nem volt a későbbi értelemben vett szabad vers, hanem hangulatképek, emlékezések, futó élmények szabatos, költői leírása. A szabad vers műfajárnyalata még nem volt ismert. Az ilyen műfaj közötti írásokat a

kiadók nem kedvelték. Rimbaud pedig amióta megismerte Baudelaire prózaköltemények, maga is kedvtelve fogalmazta hangulatait, olykor véleményeit ilyen rövid prózákban. Főleg arról vallott, amit életében szégyellt. Élményei közt számos olyan mozzanat volt, amit megtagadott és elutasított. Nemcsak visszataszító kapcsolatát a mesterének is vallott Verlaine-nel, de az italozást is, amire a züllött nagy költő rá akarta szoktatni. Verlaine tisztán, hígítás nélkül itta az abszintot. Ez a jellegzetesen francia pálinka, amelyet Verlaine és barátai „zöld sátán"-nak neveztek, bőséges hígítással, sokszoros vízzel vegyítve, ha mértékletesen fogyasztják, kellemes ital. De tisztán és nyakló nélkül - tönkreteszi a szervezetet, életveszélyes. Rimbaud-nak még vegyítve sem ízlett, és amikor néhány próba után elkábult vagy rosszul lett, már gondolni se akart rá. Amikor élete szégyellnivalóit összefoglalta a prózaköltemények, nem utolsósorban a szégyenletes kábulatról is szó esett. Ezek a kis lírai remekművek álltak össze ilyen címmel: *„Egy évad a pokolban"*. Ezért azonban nem akartak pénzt adni a kiadók, a költő pedig egyik fő művének tartotta. Megint csak a szigorú anya jött segítségére. Ez az anya már büszke volt fia egyre nagyobb hírére. Ridegsége ellenére mindig mögötte állt. És a szorgalmas üzletasszonynak mindig volt pénze. Ezt a kötetet, amely hamarosan világszerte remekműnek számított, az anya segítségével és az ő költségére jelent meg. Ha verseit és lírai prózáit végigolvassuk, egyre inkább tudomásul kell vennünk, hogy a nagyon változatos témájú és igen nagy formaművészettel írt művekben szinte hónapról hónapra gyülekezik az undor az egész világtól és a menekülési vágy saját életformájától.

Nehezen érthető, de úgy történt, hogy a már nagy hírű és közismerten sikeres költő 19 éves korában elfutott a költészettől. Még 18 éve volt hátra, de többé egyetlen verset, egyetlen szépirodalmi művet nem írt. Igaz, hogy megérte a 37. életévet, de megmaradt mindenki másnál fiatalabb költőnek. Akkor se értette senki, máig is rejtély, hogy egy valóban sikeres ifjú költő, ha meg is undorodott mindentől, hogyan változhatott úgy meg, hogy egy verssort sem írt le többé. Elment a vadonba, őserdőbe, sivatagba, vademberek közé. Egzotikus dolgok kereskedője lett. Élete jelentékeny részét elefántcsontgyűjtéssel töltötte. Ezeket elefántháton szállította a tengerig, onnét hajón vitette Marseille-be, ahol mindig jó áron eladhatta. Az írók közt az a rágalmazó hír is elterjedt, hogy rabszolga-kereskedéssel is foglalkozik. Persze ez ugyanúgy nem volt igaz, mint a körötte keringő egyéb hírverés. Különös módon verseiről egy pillanatig sem feledkezett meg sem az irodalmi élet, sem a divat. Mindig népszerű volt és maradt, de amikor Marseille-ben egy kórházban meghalt, általában azt hitték, hogy már rég halott.

Életműve azonban most már közel száz éve eleven az irodalmi életben. Nincs olyan európai nyelv, amelyre le ne fordították volna verseinek jó részét és mint múlhatatlan olvasmányt, az *„Egy évad a pokolban"*-t. - Mi a titka ennek a változatlan sikerességnek? Erre nem lehet egy szóval választ adni. Kétségtelen, hogy a francia költészetben annyira megkövetelt forma-biztonságnak és a nehezebb gondolatokat is könnyen olvasható kifejezéseknek Rimbaud már 15 éves korától kezdve birtokában volt. A másik válasz, hogy példátlan művészettel tudta egyesíteni a romantika mozgalmasságát, a parnasszizmus merevségét és a szimbolizmus rejtelmességét. A harmadik válasz a mindig vonzó előadásmód. Természetleíró szövegei példátlanul szemléletesek. Erotikus versei rendkívül jó ízléssel fogalmazottak. A szép nőket a költővel együtt szereti az olvasó. Végül az se mellékes, hogy ezt a dúsgazdag életművet egy ifjú lángelme 15 és 19 éves kora közt hozta létre.

OSCAR WILDE

(1854-1900)

Azt a fiatalembert, aki a XIX. század hetvenes éveiben Dublinból Londonba érkezett, eredeti ír nevén Finghal O'Flahertynek hívták. Ezt az ókelta mítoszokra emlékeztető betűsort a legtöbb angol ki se tudta mondani. Pedig ez a jövevény hamar szeretett volna ismert, sőt híres ember lenni. Ehhez mindenekelőtt egy olyan név kellett, amely angolul kimondható, lehetőleg feltűnést keltő. Ki is találta magának az Oscar Wilde nevet. Oscarról minden iskolába járt angol tudta, hogy az ossziáni eposz ifjú, harcos hőse. Wilde pedig „vad"-at, esetleg „szilaj"-t jelent (mintha egy magyar írónak készülő ifjú „Szilaj Töhötöm"-nek nevezné és neveztetné magát). Kora ifjúságától szívósan törekvőnek bizonyult. Egy jól menő dublini fogorvos fia volt, az otthon nem sajnálta a pénzt a nagyon értelmesnek bizonyuló fiú taníttatására. Szenvedélyes olvasó, kitűnő memóriájú és igen jó nyelvérzékű volt. Tanulhatta, amit csak tanulni akart a nagy múltú ír kolostori iskolákban és főiskolákon. Új londoni ismerősei közt az volt a legfeltűnőbb, hogy ír létére jó - sőt oxfordi - kiejtéssel beszélt angolul, de meglepően otthonos volt az ógörög és a latin nyelvben, valamivel később pedig már francia ismerőseit ragadta el, hogy nem angolosan, hanem igazi irodalmi franciasággal beszél. Bár a műveltebbeknek feltűnt, hogy a görög eredetű francia szavakat görögösen ejtette ki.

Hamarosan ismerősökre talált. Az elsők között George Bernard Shaw-ra, akit hazulról ismert. Ez a G. B. Shaw szintén dublini volt: egy részeges és elszegényedett, de mégis előkelő nevű ír arisztokrata fia, aki hamarosan elszökött apjától és Londonban igyekezett érvényesülni. Kisfiú korában Wilde apjával (Flaherty doktor bácsival) húzatta fájós fogát. Két évvel volt fiatalabb a leendő Oscar Wilde-nál. Tehát régi barátként köszöntötték egymást Londonban. Shaw ebben az időben - a húszas éveiben járt - elismert bokszbajnok volt, szocialista népgyűlések rendfenntartója, néha sikeres népszónoka, aki újságírással is próbálkozott. És kulturált csevegőkészségével szívesen látott vendég volt a fiatal írók, költők, festők otthonaiban. A legnevezetesebb ilyen találkozóhely Dante Gabriel Rossetti műterme volt. Az idősebb Rossetti egy Angliába menekült, otthon körözött olasz forradalmár volt. A fia egyszerre tudta anyanyelvének az olaszt és az angolt. Később, már nagy hírű költőként ő fordította angolra Dante *„Isteni Színjáték"*-át és olaszra Milton *„Elveszett Paradicsom"*-át. Holott közben sikeres, sőt divatos festőművész is volt. John Ruskin, a nagy tekintélyű művészettörténész és esztéta hirdette meg a szembefordulást a naturalizmussal, de még a fejlettebb realizmussal is. Azt állította, hogy a művészet a reneszánsz idején, körülbelül Raffaello megjelenésével kezdett megromlani, eltolódni a valóság szolgai másolása felé. A művészeteknek vissza kell térni a középkor és a korai reneszánsz szépségeszményei közé. Ezt a hamarosan elterjedt művészeti irányt nevezték ott Angliában „preraffaelizmus"-nak. Körülbelül azonos, illetve rokon volt azzal, amit az irodalomban újromantikának, Franciaországban stile nouveau-nak, Németországban Jugendstil-nek és az Osztrák-Magyar Monarchiában (nálunk is) szecesszió-nak neveztek. Két főalakja a híres költő, William Morris és a híres festő, Dante Gabriel Rossetti volt. Morris közben jó festő, és Rossetti közben hatásos költő is volt. Rossetti műtermében gyakran jelent meg maga Ruskin is. Ide vezette Shaw Wilde-ot. Wilde azonban párhuzamosan eljárt Ruskin egyetemi óráira is, és hamarosan a mértékadó esztétának az volt a véleménye, hogy a preraffaeliták irodalmi stílusa a legmagasabb fokot ennél a fiatal költőnél, Oscar Wilde-nál érte el. Wilde ugyanis költőnek indult. Morris egy irodalmi lapnak a szerkesztője is volt, szívesen látta a fiatal Wilde bravúrosan verselt költeményeit, majd költői meséit. Ezeket a meséket (*A boldog herceg, Az önző óriás, A nevezetes rakéta, Az infánsnő születésnapja* stb.) sokan máig is Wilde legszebb, legértékesebb műveinek tartják.

Az új stílus főleg fiatal költői és festői hamar megbecsülték Wilde okosságát, csillogó szellemességét, önellentmondásokkal játszó - paradoxonoknak nevezett - aforizmáit. Kedvelt társasági alak lett, az elegáns dandy-viselkedés példaképe, nők kedvence. (Ez annál különösebb, mert élete törését és tragédiáját egy homoszexualitással vádló és elítélő per volt, holott nemcsak korábbi szerelmi kapcsolatai voltak eléggé ismertek, de azt is lehetett tudni, hogy nős és két gyermekük is van. De akkor botrányra volt szükség, hát lett is botrány.) - Különcködéseit is elnézték, feltűnő ruházkodását, gúnyolódását a jó társaságok szokásain, még a közkeletű képmutatások leleplezéseit is elviselték egy ideig. És a színházak is szívesen fogadták korai - a preraffaelizmus, illetve az újromantika jegyében írt - drámáit. Ezek elég hamar elég avultak és feledésbe mentek, de egyetlen közülük - az egyfelvonásos *„Firenzei tragédia”* - máig is mindenfelé újra meg újra felújított játék a katona és a kereskedő halálos viaskodásáról a szerelemért. Ezeknél nagyobb sikere volt és maradt kisregényeinek és *„Dorian Gray arcképe”* című fantasztikus regényének. Legmulatságosabb ezek közül *„A canterville-i kísértet”,* a komikus fantasztikum és a szatirikus valóság mesteri keverése. Ebben egy gazdag amerikai megvásárol egy ősi angol kastélyt, mert ott kísértet jár. Ez a kísértet valóban meg is jelenik és szembekerül a józan, gyakorlatias amerikaiakkal. És rövid időn belül az amerikaiak hideg tárgyilagossága tönkreteszi a kísértet idegzetét. Végül a holt lélek belepusztul a valóság elviselhetetlenségébe. - De párhuzamosan az elbeszélő művekkel egyre nagyobb érdeklődést váltottak ki tanulmányai. Ezek ugyan főleg irodalomról és művészetről szóltak, például leghíresebb elméleti műve, *„A kritikus mint művész”,* amely az irodalmi kritikákat magukat is művészi alkotásoknak elemzi. Olykor azonban társadalmi-politikai kérdésekhez is érdekesen szól hozzá. Sok dicséretet és nem kevesebb tiltakozást ébresztett *„Az emberi lélek a szocializmusban”* című tanulmánya.

A szocializmus élő probléma volt az irodalmi körökben. G. B. Shaw és H. G. Wells a *fabiánus* néven ismert utópista szocialista társaság alapítói közt voltak. Az értelmiség körében különböző utópista elképzelések versengtek egymással. Wilde nem volt forradalmi szellem, de mélységesen humanista, aki remélte - mint a fabiánusok -, hogy az emberiség boldogítását békés úton is meg lehet valósítani. A cél az értékek köztulajdonba vétele. De miféle értékek is vannak? Wilde és vele számos széplélek szerint a legfőbb érték a szépség adta gyönyörűség. Ebben a tanulmányban az emberiség legfontosabb teendőjének tűnik mindenkit olyan műveltté és olyan árnyalt érzékűvé tenni, hogy arisztokrata és zsellér, gyáros és segédmunkás egyaránt felismerje, megértse és élvezze a szépséget. - Nyilván ez a legszélsőségesebb utópia, amit valaha is kitaláltak. De szép vallomás a szép értéke mellett.

Igazi színpadi sikere azonban még jó ideig nem volt. A preraffaelita-újromantikus játékok nem keltettek elég nagy szenzációt. A nagyközönség még Angliában is jobban kedvelte azt a színjátékot, amelyet szerzőik „jól csinált drámá”-nak neveztek, ez a szellemes párbeszédeken gördülő, enyhén kritikai, olykor víg, máskor középfajú dráma volt. Legnépszerűbb művelői előbb Scribe, később Sardou. Ezekkel akart Wilde sikeresen versenyre kelni. Szakított az újromantikával és az angol jó társaságok nem fontos, de gyakori konfliktusai felé fordult. Azonnal siker is kísérte. Előbb a *„Lady Windermere legyezője”*, majd *„A jelentéktelen asszony”* tulajdonképpen jelentéktelen félreértései adják a témát. Csak a dialógusok szellemessége ad elegáns irodalmi élményt. De végre következett a játéktípus bohózatig fokozása, a *„Bunbury”*. Ez telibe talált: a közkeletű hazugságok, képmutatások társasági otthonosságát gúnyolta ki. Bunbury egy nem volt és nem lévő barát, aki minden álságra alkalmas kifogás. Senki se magára, hanem ismerőseire értette. A taps nem akart szűnni. Wilde ujjai közt égő cigarettával állt ki a függöny elé, erre csönd lett, ő pedig ezt mondta: „Köszönöm, hogy végre méltányolnak.” Még egy ideig méltányolták. Megírhatta élete legjobb, tragikus helyzetekkel játszó vígjátékát, *„Az eszményi férj”*-et. Ez is a hazugságokról szól és arról, hogy a legtisztességesebb hírű ember se lehet olyan, mint a híre. De a valóban hibátlanokat nem is lehet

elviselni. Egyszerre a legszellemesebb és lényegében legkomorabb műve. - De Wilde dicsősége ezzel véget is ért.

Máig is rejtelmes történet büntetőpere. Egy konzervatív arisztokrata feljelentette a híres írót, hogy megrontotta az ő fiát, aki ifjan máris kezdett elismert költő lenni. A homoszexualitást máig is bűncselekménynek tartják sok helyen. A múlt század végén ez Angliában többévi börtönnel volt büntethető. A gyanúsító kiskorút a bíróság áldozatnak tekintette, ki se hallgatta. Wilde pedig indulatosan még csak nem is tagadott, hanem magát a vádat mondotta képtelenségnek. Gúnyolódott a bírósággal és az egész eljárással. Feldühítette a bírákat, bizonyítottnak vették a vádat, és Wilde-ot 2 évi börtönre ítélték. - Olyan országos botrány támadt, hogy a felesége elvált tőle, és két gyermekükkel együtt elköltözött. Visszavette a botrányos író eredeti ír nevét, a fiúk is ettől kezdve Flahertynek nevezték magukat, hogy még a Wilde név is tűnjék el. - Ő pedig a megalázó és gyötrelmes két év alatt a börtönben megírta legszebb költői művét, *„A readingi fegyház balladájá”*-t és a *„De profundis”* című vallomást a megaláztatás állapotáról. Sokak szerint ez a két műve a legszebb, legértékesebb egész életművéből. De azért a legszebbek közé mégis oda kell sorolni *„Az eszményi férj”*-et és talán *„A canterville-i kísértet”*-et is.

Amikor pedig végre kiszabadult, mindörökre elhagyta Angliát. Franciaországba költözött, a párizsi írók és a párizsi közönség szívesen fogadta. Ő pedig megfogadta, hogy soha többé nem ír angolul. Be is tartotta. Franciául, igen szép, költői franciasággal megírta legmaradandóbbnak bizonyuló tragédiáját, a *„Salomé”*-t, amely előbb önmagában, majd operaként Richard Strauss zenéjével mindmáig élő színpadi nagy játék. Sikere is volt, és már játszott a következő témával, néhány oldalt meg is írt. Címe: *„A szent kurtizán”* - és a szentté magasodott cédáról, Thaiszról szólt, akiről Anatole France írta híres regényét. Ezt azonban Wilde már nem fejezhette be. 44 éves korában egy hirtelen rárontó agyhártyagyulladásban meghalt.

Életében is, halála óta is igen eltérőek a vélemények és értékelések életművéről. Főleg azok becsülik kevésre, akik nem olvassák. Akik olvassák, azok nemcsak kedvelik, de a századvég legnagyobbjai közt tartják számon.

GEORGE BERNARD SHAW

(1856-1950)

Aki nagyon sokáig él, annak sok mindenre van ideje, és nem késik le semmiről. G. B. Shaw, aki a XX. század egyik legtermékenyebb színpadi szerzője, csak 42 éves korában írta első színdarabját. De hát utána még 52 évig élt. Nem sokkal halála előtt mulatságos darabot írt Newtonról és a tudóst meg nem értő urakról. És vénséges vénen sem ágyban, párnák közt halt meg, hanem leesett a bicikliről, és koponyatörés tett pontot tevékeny élete végére.

Ír volt, egy évszázadokban emlékező, de évtizedek alatt elszegényedett őskelta arisztokrata család fia, de alaposan össze nem illő szülők gyermeke. Az apa részeges semmittevő, afféle kártyás-tarhás, őseire hangzatosan büszke úri kocsmatöltelék. (Nálunk a század első negyedében a vagányzsargon „darizó mangár"-oknak nevezte az ilyeneket.) Az anya finom lelkű, zongorázni művész fokon tudó, művelt zenetanárnő, aki férje helyett is pénzt keres, amíg el tudja viselni ezt a férjet. Az apa a nagyon értelmes fiút pénzkeresésre akarja szoktatni, hogy majd ő tartsa el a családot. Kiveszi az iskolából és pénzbeszedőnek adja egy ingatlanügynökséghez. Ezt is jól csinálja, és idővel hasznára lesz, hogy megismeri a titkos jövedelmek természetrajzát is. Ennél azonban fontosabb a számára, hogy minél többet tanuljon. Anyjától korán megtanulja a hangjegyeket, hamar tud zongorázni, belekap egyéb hangszerekbe is. Sokkal hamarabb lesz zenekritikus, mint író. Emellett azonban minden szabadidejét a közkönyvtárakban tölti. A történelemtől természettudományig minden érdekli. Egyszerre ismeri meg napi munkája közben a nyomort, és olvasás közben a régi és az újabb utópista szocialistákat Morus Tamástól Owenig és Saint-Simonig. Mindeközben, hogy testét erőnléten tartsa, bokszolni tanul. Idővel sportolókörökben bokszbajnoknak is tartják. Rövid évekkel később, már Londonban szocialista népgyűléseken hol szónok, hol rendfenntartó rendezőgárdista. Egy ifjúkori ismerőse sok évvel később azt vallja, hogy „jobban féltünk az öklétől, mint érveitől". Még ifjú ember, amikor elkövetkezik a családi törés. Anyja egy Dublinban hangversenyező zongoraművész szeretője lesz, és amikor az hazamegy, az asszony vele szökik. Magával viszi leánygyermeküket. Meg tud ő élni zenetanításból Londonban is. A fiú kettesben marad léha apjával, aki elveszi pénzét, amelyet munkával keres. Azt is szeretné, ha a fiú cimborája lenne ivásban, kártyában. Ez elől szökik el mindörökre az ifjú Shaw. El se köszön apjától, nem szól munkahelyén se, összegyűjtött kis pénzén hajójegyet vált és egyenest Londonba megy. Soha többé nem látja apját. Anyja meg úgy fogadja, mintha el se szakadtak volna egymástól. Ágy, asztal várja. Ha új ruha kell, az anya azonnal vesz neki. A jól kereső zenetanárnő soha meg se kérdi, miből él, mit csinál. A lakásban példátlan rendetlenség van. A konyhában azonban szakácsnő tevékenykedik, s aki déltájban az asztalukhoz ül, annak behozza az ebédet. Amikor előkerül az a nő, aki hamarosan az akkor már újságíró, zenekritikus, szocialista pártszervező felesége lesz, a főbérlő-anya azonnal úgy fogadja, mint leányát. És az anya szeretője, a nagynevű művész, akiről Shaw úgy emlékezik majd, hogy jobb apja volt, mint az igazi, a fiú mellé álló leányt szintén azonnal leányának tekinti. De akkorra már jól fizetett állása van, tisztelt közéleti férfi, tehát saját lakást vesznek ki, s amint lehet, házat is vesznek, ahol a feleség rendet és tisztaságot tart, rendben tartja férje öltözékeit is. Szerető és szeretett anyósa a riasztó ellen-példa: Shaw pedig egyformán élvezi anyja rendetlenségét és felesége pedáns rendszeretetét. Kezdhet már író lenni. Zenészekről és írókról írt kötetnyi tanulmánya feltűnést kelt. Művészek és ifjú politikusok körében írókkal is összebarátkozik. Előbb a még dublini gyermekkora óta ismert, ugyancsak ír Oscar Wilde-dal, majd a tanítónak készülő, de egyre inkább íróvá váló H. G. Wellsszel, akivel majd együtt alapítják meg azt a Fabiánus Társaságot, amelynek tagjai békés úton, osztályharc nélkül akarják megteremteni a szocializ-

must. Ez időben már regényekkel is próbálkozik, amelyek egyelőre nem érdeklik a kiadókat. Évek múlva, amikor Shaw már neves drámaíró, a korábbi regényeket is szívesen fogadják a kiadók és az olvasók is. Így telik el az első 40-42 esztendő. Ez is fontos ahhoz, hogy megtalálja a saját, sikereket arató hangját.

Két feltűnést keltő kritikasorozatával lép az irodalmi életbe. Az első Wagner zenedrámáiról, a másodikat Ibsen drámáiról írta. A közönség és a kritika indulatos ellenszenvvel fogadta mindkét nagy újítót. Shaw igen nagy zeneértéssel elemezte végig Wagner valamennyi színpadi zenés művét. Felismerte, hogy ez a zeneszerző kitűnő költő és drámaszerző. A drámák tartalmát, szövegét esztétikai, történelmi és politikai szempontból elemezte, kimutatva, hogy a zene hogyan fejezi ki az eszmei mondanivalókat. Shaw ezekkel az elemzésekkel nagy feltűnést keltett, majd diadalmaskodott. Az is érdekes, hogy a küzdelmet nem a saját nevében kezdte. A szerkesztő, aki közölte folyóiratában, úgy vélte, hogy angol olvasó ezeket a szempontokat nem fogadja el angol kritikustól. Javasolta tehát, hogy válasszon egy írói álnevet, lehetőleg olaszt, az olaszokról elhiszik, hogy értenek a zenéhez. Így már az első cikk szerzőjének Cornata Basso nevet adtak. Ez olaszul hangzott, és nagyon kevesen vették észre, hogy ez olaszul „Mély Trombitát" jelent. A megtévesztés akkor derült ki, amikor a sikeres kritikák együtt kötetben jelentek meg ilyenformán: „Cornata Basso kritikái Richard Wagnerről, írta G. B. Shaw". Ekkorra már egyre többen kezdték ismerni és kedvelni Wagnert, Shaw-ról pedig elhitték, hogy igazi, szakszerű kritikus. Ezért az Ibsenről szóló kritika-sorozat már a saját nevében jelenhetett meg. Ez is áttörés volt. Ibsentől nem csak idegenkedtek, de kemény kritikája a polgári élet hazugságairól Európa-szerte felháborodást keltett. Shaw komoly tartalmú, de szellemes hangvételű írásai ugyan meghökkentőek voltak, de gondolkodásra késztettek. Elő is segítették Ibsen befogadását.

Jó ideig újságírónak és politikusnak ismerték. A különböző hírlapokban és folyóiratokban zene-, színi- és irodalomkritikusként tartották számon. Igen jó szakembernek ismerték el. Politikus vitacikkeit ugyan érdeklődve olvasták, de nemcsak jobbról, hanem balról is vitába szálltak vele. Ő magát kezdettől mindvégig szocialistának tudta és mondta. Ez ellene bőszítette nemcsak a konzervatívokat, hanem a haladó-liberális polgárokat is. Balról sok kifogás érte fabiánus álláspontja miatt. A fabiánusok békés úton képzelték el az osztály nélküli társadalom megvalósítását. Hirdették, hogy a lassú tempó, a halogatás előbb-utóbb eredményre vezet és nem jár emberáldozattal. Ezért nevezték el magukat az ókori híres Fabiusról, akinek már a maga korában „Halogató", latinul „Cunctator" volt a jelzője. Ezzel se a szociáldemokraták, még kevésbé később a kommunisták nem értettek egyet. De fontos szövetségesnek ismerték el. A Szovjetunió kritikája bár fenntartásokkal, de elismeréssel szólt róla. Konok szocialista volt, de kommunista nem lett. Azt azonban elfogadta és vállalta, hogy amikor már a második világháború után megalakult az „Angol-Szovjet Baráti Kör", őt kérték fel tiszteletbeli elnöknek.

Ehhez azonban még világhíres drámaírónak kellett lennie. Későn, de nem elkésve az is lett. Újságíró kollégája biztatta, hogy írjon drámát. Vitacikkei alapján el tudta képzelni, hogy hatásos dialógusokat tud írni. Meg is írta, s amikor azután kész lett, a biztató kolléga visszariadt, és sokáig egyetlen színház se merte bemutatni. Ez volt a *„Warrenné mestersége"*. Jó tíz évig magántársaságban se merték bemutatni, és két évtizednek kellett eltelnie, amíg színházban - hangos botrányok közt - először játszották. Addigra már rég népszerű volt a kontinensen, sőt, már sikerei voltak otthon is egyéb darabjaival. Ezt azonban a könnyen botránkozó angol közönség, kritika és az egész irodalmi-színházi világ botránkoztatóan erkölcstelennek tartotta. Holott az erkölcstelenség megbélyegzése volt és maradt azóta is. Warrenné ugyanis tisztes gazdag asszony, de csak később fedezi fel a leánya, hogy vagyona és jövedelme onnét származik, hogy jól menő bordélyháza van. Üzlettársa pedig egy pap. A leány többé nem akarja elfogadni a jómódot, szégyelli, hogy neveltetésére és műveltségére ez a piszkos

jövedelem adott lehetőséget. Ez az összeütközés anya és leánya közt izgalmas cselekményben bontakozik ki. Shaw is úgy járt, mint korábban Ibsen: az erkölcstelenségeket leleplező és megbélyegző drámáit előbb botrányok közt elutasították, majd kevés évtized múltán lelkesedtek értük. Egész sor színjátéka komoly kritika a polgári élet hazugságai ellen. Ibsen azonban drámai, gyakran tragikus hangon ítélkezik, Shaw nevetve és nevettetve vígjátékokban tart tükröt nézői elé. Közben történelmi komédiákat is ír. A *„Caesar és Cleopatra”* az ókori hódítókkal együtt a jelenbéli hódítókat - például Angliát - is leleplezi. Ez a római tárgyú komédia mégis sikeres volt, de az igazi remekmű, *„Az ördög cimborája”* olyan botrányt váltott ki, hogy Angliában nem is játszották, miközben Amerikában nemzeti drámának tekintik. Tudniillik az amerikai szabadságharc idején játszódik, fegyverrel állnak egymással szemben a gyarmatosító angolok és a szabadságukért küzdő amerikaiak. A nagyon komoly hangú vígjáték pedig egyértelműen Amerika-párti. A XX. század egyik legjobb, legszebb történelmi drámája. De még jobb, még szebb a két világháború közt írt remekmű - a *„Szent Johanna”* -, amely sokak szerint nemcsak Shaw, de az évszázad legnagyobb színjátéka.

Addig azonban kalandos volt a szerző útja. Az első világháborúban nyíltan hirdette pacifista voltát. Le merte írni, hogy ő a német szegény embert ugyanúgy szereti, mint az angol szegény embert, és az angol imperializmust semmivel se tartja jobbnak, mint a német imperializmust. Erre hivatalosan eltiltották a drámaírástól, illetve attól, hogy az irodalomban egyáltalán a neve is említtessék. Ez se rendítette meg. Nem is tagadta, hogy hazai és külföldi színházi sikerei hoztak annyit, hogy évekig is meg tud élni, ki tudja várni, amíg rájönnek, hogy neki van igaza. Persze a háború végével azonnal még népszerűbb lett. Ez időben, a két világháború közt írta legremekebb színjátékait. És a *„Szent Johanna”* bemutatása óta a műfaj klasszikusának számít. A franciák hősnőjében nem a szentet, hanem a nép szabadságának hősét mutatja be. Mesteri módon játszik a tragikus és vígjátéki jelenetekkel. A komor tragédia egy furcsa komédiával végződik, akárcsak a görög tragédiák a befejező szatírjátékkal. Johanna vértanúhalála után az alvó király azt álmodja, hogy a halott hősnő visszatér. Mindenki ünnepli, azt is közlik vele, hogy éppen szentté avatják. Erre a mennyekbe emelt hősnő kilátásba helyezi, hogy akkor fel fog támadni. Erre mindenki megijed, mert nyilvánvaló, ha újra köztük lenne és megint a nép élére állna, akkor kénytelenek lennének újra máglyára vinni. Ez azonnal világsiker lett, ma is az. A szerző világszerte népszerű volt már. Színészek és főleg színésznők versengtek hatásos szerepeiért. Két világhíres színművésznő is volt szerelmes barátságban vele. Leveleztek is egymással otthon, Londonból Londonba. Shaw nagyon szellemes levélíró volt, de barátnői sem maradtak el tőle. Minden levelük megmaradt. Idővel Shaw könyvekben adta ki mind a két levélváltását. Mind a kettő a művészi-irodalmi élet kitűnő dokumentuma. Shaw nagyon okos felesége is jól mulatott rajtuk. A londoni közönség pedig legalábbis sejtette, hogy a nagy szakállú, örökké fiatalos író egyéb hölgyekkel is bizalmas barátságban lehet, miközben jó férj hírében áll. - Egy ízben egy újságíró megkérdezte Shaw feleségét, mit tud férje titokban tartott életéről. A bölcs és szellemes asszony ezt válaszolta: „Jó nevelésű férfi és asszony nem érdeklődik házastársa másokra tartozó érzelmeiről és olyan sétálgatásairól, amelyeket nem kíván otthon közölni” (nyilván sok férfi sajnálja, hogy nem ilyen felesége van).

Fél évszázad drámai terméséből egész sor remekművet lehet kiválogatni. De a játékosan könnyed komédiák jó része is a halhatatlanok listájához tartozik. A második világháború után leginkább időszerű politikai témákat formál komédiává. Néha azonban megint visszafordul a múltba, egészen a végső, a Newtonról szóló komédiáig. Ünnepelt íróként halt meg, akit életében is, halála óta is sokan ócsároltak, lebecsültek, ellenségnek tartottak. Életében sem ártott neki a szidalom, halála óta még kevésbé.

ANTON PAVLOVICS CSEHOV

(1860-1904)

Egy évvel az orosz jobbágyfelszabadítás előtt született, és egy évvel az első orosz forradalom előtt halt meg. Az a negyvennégy év, amely e két dátum közt eltelt, az orosz polgári fejlődés kora, amelyben sajátosan vegyült egy gyors tőkés gazdagodás a vele kialakuló proletariátussal és a cári rend tovább élő hűbéri valósága. Nagy remények és nagy csalódások kora ez a negyvennégy esztendő. Hitek és tévhitek, ábrándok és lemondások kavarognak a gondolkodók tudatában. A fejlődés Nyugathoz képest elmaradott, de az üteme egyszeriben gyorsabb. Évszázadokat kellene behozni, miközben a minden változástól rettegő hivatalok vak fegyelmű csendőrökkel vigyázzák, nehogy valami lényeges változás is bekövetkezzék. Elevenen él egymás mellett a felvilágosodás öröksége és a cári önkény öröksége. Ebben az ellentmondásokkal teljes és forradalmi vágyakkal terhes Oroszországban emelkedett fel az irodalom Tolsztoj és Dosztojevszkij magasságáig, s lett izgatottan figyelt példaképe a nyugati irodalmaknak is. Ennek a korszaknak szinte évszám szerinti kortársa Csehov, aki negyvennégy évig tartó, sikerekkel és betegségekkel teljes élete alatt várta azt a változást, amelynek már a kísérletét sem érhette meg. Tudta, hogy a közeljövő már valami újat, valami mást, valami jobbat hoz, de nem tudta, milyen is lesz az a jövő. Hősei erre a már küszöbönálló jövendőre várnak, akárcsak írójuk, de örökké csak várnak, s rendszerint belevesznek a céltalanságba, a csüggedésbe, a semmibe. Ami azonban sajátossá és összehasonlíthatatlanná teszi ezt az életművet, ami az azóta eltelt emberöltők alatt az egész világirodalom nagy hatású tanítómesterévé teszi ennek az életműnek az íróját, az egy humorból és lírából összenőtt hangütés, az árnyalatos lélekrajznak, a képek finom pasztellszerűségének és a mondatok zeneiségének olyan egysége, amely alkalmas eddig fel nem derített mozzanatok sokszínű kisvilágát feltárni a kimeríthetetlenül gazdag valóságból.

A fiatal Csehov mint fura ötletekben gazdag humorista lett hamar híres s nemsokára világhíres íróvá. Élete végső esztendeiben pedig - mint a drámairodalom megújítója és új utakra indítója - ösztönző példaképe volt, s maradt mindmáig a színpadi szerzőknek. Írt közben regényterjedelmű hosszú elbeszélést is, írt hiteles és felfedező jellegű szociografikus útirajzot is, de főleg és elsősorban mégis novellista. Az ő novellái jelentik a legfontosabb átmenetet a XIX. és a XX. század európai szépprózája között. Tanult Gogoltól és Turgenyevtől, nyilván Tolsztojtól is, magába szívta kora impresszionizmusának és szimbolizmusának hatását, gazdagodott a francia szépprózа eredményeiből, még a naturalizmusból is. Mindezt magához hasonította, hogy amit ő alkotott, az tovább hasson a nyomába lépőknek. A kortárs jó barát Gorkij a szocialista realizmusba továbbította Csehov azóta is jelen lévő hatását. A nyugati polgári irodalomban pedig számos élő törekvés vezet vissza Csehovhoz. Tehát az irodalom egyik főszereplője - ez az irodalomtörténeti helye. Hanem egyszersmind a legvonzóbb, a leggyönyörködtetőbb, a legszívhezszólóbb írók egyike, akin mit sem avítanak a múló emberöltők - vagyis élő irodalom.

Polgári, pontosabban vidéki kispolgári körből érkezett a nagybirtokosok, parasztok, gazdag nagypolgárok és városi nyomorgók orosz állóvizébe. A kisvárosi fűszeres fia az orvosi pályát választotta, noha kora ifjúságától kezdve kitűnt írói tehetsége, elsősorban humora. Mégsem volt véletlen a pályaválasztás. Csehovot mindvégig izgatták a test és a lélek betegségei, az orvosi pálya, orvos és beteg viszonya. Élete egy részében gyakorló orvos volt, sőt amikor már világhíres író, egy járvány alkalmával önként jelentkezik vidéki orvosi szolgálatra. Egész magatartását meghatározó részvéte fordítja a szenvedő emberek felé. És az orvosi pálya

azután rányomja bélyegét témáira is: novelláinak jelentékeny hányada szól orvosokról és betegekről.

De nem ezzel kezdődött. Orvostanhallgató korában, mellékkereset okából tréfás apróságokat ír egy vicclapnak. Ezekkel hamarosan feltűnik, és a különböző újságok versengeni kezdenek humoreszkjeiért. Ekkori írói álneve - nevének tréfás becéző alakja - Antosa Csehonte egyszeriben népszerű lesz az olvasók széles köreiben.

Csehov kifogyhatatlan a mulatságos ötletekből. Vannak egy-két oldalas apróságai, amelyeket akárhányszor olvasunk, mindig újra meg újra hangosan kell nevetnünk. Amilyen például *A panaszkönyv* című híres humoreszk ostobasággyűjteménye.

De már ezek az eleve mulattatásra írt apróságok is különös vegyületei a játékos könnyedségnek és a fanyar bírálatnak. A közélet és a magánélet tulajdonképpen tragikus korlátoltságai jelennek meg itt különös, torzító tükörben. Valahonnét nagy messziről Swift és Voltaire kacagtatón kemény kritikája folytatódik a fiatal Csehovban. Ez azonban csak az indulás. A sikeres humoristában egyre erősebben bontakozik ki a részvét és a hangulatok lírikusa.

Orvosi gyakorlata, tanulmányútja a távoli s ijesztő közállapotú Szahalin szigetén, bekerülése az irodalmi életbe és irodalmi problémák közé és nem utolsósorban korán jelentkező tüdőbetegsége szakadatlanul gazdagítja megfigyelőképességét is, együttérzését is minden szenvedéssel. Mint képzett orvos, jól tudja, hogy rövid életre ítéltetett. Életszeretete és a közeli halál tudata érzékennyé teszi a remények és a bánatok iránt. Izgatja Oroszország elmaradottsága, de reménykedik a kibontakozásban. Mindez árnyaltan ábrázolt alakok nagy sorában ölt testet novelláiban. Senki talán úgy nem érezte az akkori jelen állóvizét, a tehetetlenséget, a jobb sorsra érdemesek kilátástalan sorsát.

Nagyon gyakori nála, hogy derék emberek szégyenletesen nevetséges helyzetbe jutnak. Jóindulatú, egymásra utalt lelkek nem értik egymást, sőt ellenségesen néznek egymásra. Az egyik legszebb novellájában - az *Ellenségek*ben - egy orvos, akinek aznap halt meg a kisgyermeke, és egy szomszédos lakos, akit otthagyott a felesége, a saját fájdalmától annyira nem veszi tudomásul a másik fájdalmát, hogy mintegy maguktól menekülve, összeverekednek. Legnyomasztóbb novellájában - *A 6-os számú kórterem*ben - a különböző szándékú orvosok ugyanabba a tébolydába kerülnek, ugyanannak a szadista ápolónak a karmai közé. A szinte lírai költeménynek ható *Sztyeppé*ben éppen az a cselekmény, hogy semmi sem történik: ez maga az állóvíz.

A vegytiszta komorság azonban viszonylag ritka nála, a humorista sohasem szűnt meg benne. Gyakran megrázó történeteket is úgy mond el, hogy mosolyogni kell rajtuk. A megfélemlített életű kishivatalnokról szóló történet, *A csinovnyik halála* valójában tragikus, de formája szerint humoreszk. A megalázott ember belehal a folytonos alázatosságba, amelyet már felettese sem bír elviselni.

Írói útja akadálytalanul haladt felfelé. Gondtalanul élhetett. Leköltözhetett az örökké napfényes Krímbe. Jaltai házában élte élete végső esztendeit. Ez időben házasodott, ünnepelt színésznőt vett feleségül, aki diadalra vitte színjátékait. Ezekben a végső években barátkozott össze Tolsztojjal, aki nagyra tartotta, és Gorkijjal, aki azután mindhalálig jó barátja maradt. Amikor Gorkij Párizsban élt, sűrűn leveleztek, kifejtve egymásnak írói eszméiket és irodalmi gondjaikat. Ez a Csehov-Gorkij levelezés mindkét nagy író java terméséhez tartozik. Az olvasó néha úgy érzi, hogy ebben a levelezésben csírázik a XX. század irodalma.

Ezekben a végső években már jobban érdekelte a dráma, mint a próza, de azért a novellát sohase hagyta abba. Képzelete szakadatlanul termelte a történeteket, és a meglátott alakok novellafigurákká változtak. Igaz, a drámatörténet is úgy tartja nyilván, mint a műfaj akkori főszereplőjét, aki ugyanúgy hatott Gorkijra, a későbbi szocialistára, mint az amerikai

O’Neillre, a polgári lélektani dráma legnagyobb hatású mesterére. A mai drámairodalom egyik közvetlen elődje Csehov.

És mégis: igazi, azóta sem elért nagysága novelláiban található. Az a novellairodalom, amely Boccaccio óta kísérte az európai szépprózа történetét, Maupassant-nal és Csehovval lépett a múlt század utolsó negyedében olyan magasságokig, amelyet az utódok azóta sem tudtak megközelíteni. És Maupassant csak a polgári reménytelenség dokumentálója tudott lenni. Csehov megragadta a reménységet is. Az ő másnapja már a forradalom, amelyet annyira várt, és amelyre annyi hőse vár. Személy szerint nem várhatta ki, de a bekövetkező jövendő a legfontosabb elődei között tartja számon a szomorú és vágyakozó kisemberek részvéttel mosolygó poétáját.

ARTHUR SCHNITZLER

(1862-1931)

Aki valamelyes képet kíván szerezni a századforduló - vagyis a körülbelül száz év előtti - „jobb emberek" erkölcsi és illembeli közvéleményéről, olvassa végig Arthur Schnitzler kisregényeit és egyfelvonásosait (vagy nagyregényét és többfelvonásos színjátékait). Fejcsóválva veszik majd tudomásul, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia úriemberei és -hölgyei miken háborodtak fel, miket nem adtak állítólag ártatlan leányaik kezébe, és a cenzúrahatalmú hivatalok miket tiltottak be Bécsben, Budapesten, Prágában, nem is szólva a többi német, magyar vagy cseh nyelvű vidéki előadásokról.

A nagyon kulturált és nagyon jó ízlésű Hugo von Hofmannsthal „lelkünk színjátéká"-nak nevezte a tudat és a tudatmélységek schnitzleri ábrázolását. Sigmund Freud, a lélekelemzés prófétája úgy vélekedett, hogy amit ő a tudomány eszközeivel felderített, azt Schnitzler a művészet eszközeivel tudja az olvasók és nézők élményévé tenni. De hát Hofmannsthal is, Freud is személyes jó barátja volt a botránykeltő gégeorvosnak. Schnitzler ugyanis tekintélyes gégegyógyász volt, és egy időben az ideggyógyászatban s az ezzel kapcsolatos lélektanban is elmerült, alighanem Freud hatására. És szerelmes tárgyú színjátékai közül olykor kirándult a költői hangú, történeti időkben játszódó, jelmezes drámák közé, alighanem Hofmannsthal hatására. - A nézők, olvasók, cenzori hatalmú tisztviselők azonban nem voltak lélekbúvárok, nem voltak drámaköltők sem, hanem úgy voltak erkölcsösek és illemtudók, hogy szégyellték a test és a lélek természetes, olykor nem éppen magasztos igényeit. De a becsületről, az úri magatartásról is az volt a véleményük, hogy úriember nem beszél és nem ír a valóság szégyellni való mozzanatairól. Ez a Schnitzler pedig nemcsak keresett orvos volt, hanem tartalékos katonatiszt is. És mégis képes volt egy fiatal főhadnagyról megírni, hogy züllött életet élt. Fel is háborodott az osztrák-magyar közös hadsereg vezérkara, felháborodott a bécsi Burgban őfelsége az osztrák-magyar császár-király. Becsületbíróság ült össze, amely a méltatlanná lett orvos főtisztet megfosztotta rangjától. Ettől kezdve ha egy katona - tábornoktól közlegényig - a hadgyakorlaton berekedt, nem mehetett el dr. Schnitzlerhez, a közismert gégegyógyászhoz, mert nem volt többé orvostiszt. Hanem amikor negyedszázad után egy kéjsóvár idős férfi anyagi áldozatra is képes lenne, ha egy kedves és nagyon jól nevelt fiatal lány levetkőzne előtte (ennél többet nem is kíván), akkor ez a leány a szégyentől öngyilkos lesz. Ma már különös, hogy ezt is erkölcstelennek minősítette olvasó és kritika, mert ilyesmiről nem illik beszélni. Ma már irodalmi közhely, hogy ez a bravúros kisregény, az *„Elza kisasszony"* Marcel Proustot és James Joyce-ot megelőzve a belső tudatfolyamat legelső ábrázolása. És a legtöbb botrányt kiváltó színpadi játék, a *„Reigen"* egyik fordítása *„Körbe-körbe",* a másik fordítása: *„Körtánc"* szatirikus ábrázolása annak a kiábrándító ténynek, hogy férfi és nő találkozása lehetne magasztos szerelem, de a köznapi életben pillanatnyi szórakozássá aljasul.

Arthur Schnitzler útja úgy vezetett a meghökkenésektől az osztrák irodalom klasszikusai közé, hogy sokáig a felháborodás és az elragadtatás keresztttüzében sikerek és zajos bukások között emelkedett egyre magasabbra az irodalmi értékrendben.

A régi apai elődök nagykanizsai magyar zsidó asztalosok voltak. Amikor Bécsbe költöztek, innét kapták nevüket (Schnitzler magyarul faragót jelent). De a bécsi német nyelvre váltó leszármazott fia már orvos lett, kiváló gégegyógyász, idővel nagy hírű egyetemi orvos-professzor. Az ő fia is az apai mesterséget folytatta, orvos lett, gégegyógyász, és ha egy-egy időre kirándult a katonaorvosi feladatok közé, majd megpróbálkozott az ideggyógyászattal is, mindig visszatért az orr-fül-gége bajainak orvoslásához. Már nagy hírű gégegyógyász volt,

amikor berobbant az irodalomba, és idővel világhírű író lett, de a gégék gyógyítását nem hagyta abba. Közben meg is nősült, példás szerelmes házasságban élt. Rossz ízlésű kritikusok feszegetni kezdték, hogy a szolid életű asszony mit szólhat ahhoz, hogy férje gyakran ír erkölcstelen életű leánykákról. Schnitzlerné asszony soha nem nyilatkozott az ilyen kérdésekről. Bölcs férje mellett bizonnyal ő is bölcs volt, aki mosolygott a kíváncsiakon, és nem válaszolt nekik. Azóta se tudjuk, hogy a szerző felesége mit szólt ahhoz, hogy Beáta asszony képes volt serdülő fia kamasz barátjával lefeküdni. És ha már ilyesmit tett, miért kellett utána öngyilkosnak lennie. Hofmannsthal bizonnyal nem hökkent meg, hiszen tudta, hogy barátja hőseinek és hősnőinek minden cselekedete „lelkünk színjátéka".

Az osztrák tudat, az osztrák irodalom Mária Terézia évtizedei alatt kezdett elkülönülni a német gyökerektől. A Párizsból Bécsbe érkező felvilágosodás vetette alapját a saját arculatú osztrákságnak. Előkészítője, ösztönzője Sonnenfels, a filozófus, császári könyvtáros volt (ugyanúgy zsidó származású, mint utódai, követői közt Saphir, a kritikus-humorista, majd Schnitzler, és őutána Stefan Zweig). Tudjuk, hogy a mi Bessenyei Györgyünk is könyvtárosi munkatársa, jó barátja, sok mindenben harcostársa a felvilágosodás vitáiban. Ez az osztrák tudat már kialakult, amikor a napóleoni háborúk folyamán politikailag is önállósult a *„Keleti Birodalom"* (az *Österreich*). Hamarosan azonban már olyan nagy írástudót adott a német nyelvű, de jellegzetesen osztrák irodalomnak, mint Franz Grillparzer. Ez az osztrák társadalom egyrészt még tovább vitte a feudális örökséget, Radetzky, Haynau, Bach korszaka volt ez, de a kétségtelen polgári fejlődés egyre több lehetőséget adott a zsidó kereskedőknek és zsidó értelmiségieknek is. Ahogy minálunk a XVIII-XIX. század kialakította a magyar zsidót (aki a magyar nemzethez tartozott, vallása azonban zsidó maradt), úgy Ausztriában is kifejlődött az osztrák zsidó. Schnitzler jellegzetes osztrák zsidó értelmiségi volt. Nem kerülhette el a zsidóság ausztriai helyzetének vizsgálatát és megítélését sem. Kisregényei közt az egyetlen igazi nagyregény, az *„Út a szabadba"* erről szól. Ez is igen érdekes olvasmány, de nem a lélektani árnyalatok vannak itt előtérben, hanem a publicisztika. Igen szemléletes korrajz, megtudjuk belőle: mi volt Bécsben. De erotikus, olykor botrányos férfi-nő történeteiből azt tudjuk meg: hogyan volt Bécsben.

Néhány évtizedig nagy hatású szerző volt, francia színpadi szerzők ugyanúgy tanultak bravúros dialógusainak módszeréből, mint a sikeres magyar vígjátékírók. Legalább két regénye - a *„Guszti hadnagy"* és az *„Elza kisasszony"* - szakadatlanul élő olvasmány minden európai nyelven. Hatásos darabjait fel-felújítják és mindig sikeresek, csak manapság már nem háborodunk fel, ha kiderül, hogy egy jól nevelt fiú és egy még jobban nevelt leány képes szerelmi viszonyra (igazira) lépni egymással. Mindenütt botrányos volt a *„Szerelmeskedés"* című színjátéka, amely megértéssel fordul a serdülő ifjúság szerelmi vágyai felé. Ez a viszonylag korai, még a múlt század végén írt mű már némiképpen a női egyenjogúság, a nők jogi, társadalmi, nemi felszabadulásának igényét is kifejezi. De az akkori feministákat is felháborította, hogy kedves fiatal leányokat úgy mutatott be, hogy szerelmi igényeik vannak. Ez az egyszerre jogi és erkölcsi téma mindvégig izgatta. Már a mi századunk húszas éveiben írta *„Teréz"* című regényét, amely egy asszony sorozatos csalódásait, elmagányosodását mutatja be. Kemény vádirat az egész történet nemcsak a hazug közmorál, de a férfiak közömbössége ellen is. - Közben árnyalt lélektani eszközökkel mutatja be, hogy asszonyok, férfiak mennyire rabjai a tudatuk mélyén működő ösztöneiknek. Kitűnő, tudományosan indokolt történet a *„Beáta asszony és fia"* című regénye. Terjedelmét tekintve ez is kisregénynek vagy hosszú elbeszélésnek mondható, de széles körű és elmélyült elemzése egy jómódú polgárasszony, éppen felserdült fia és a fiú hasonló korú jó barátja ösztönök rázta gondolatainak és magatartásuknak.

Schnitzlert igen indokoltan elkönyvelték nem is a szerelem, hanem a nemi élet naturalista megfigyelőjének. Abban az időben - Zola fénykorában - naturalizmusnak mondtak minden

olyan realizmust, amely az élet riasztó mozzanatainak ábrázolásától se riadt vissza. Zola biológiai tudományos szempontja pedig elég közel állt Schnitzler pszichológiai tudományos szempontjaihoz. És Zola se riadt vissza a romantikus, néha szentimentális ábrázolási módtól. Schnitzler azonban költőibb volt, megértőbb eltévelyedett hősei iránt is. - Olykor azonban eltávolodott saját témavilágától. A színházak is, a nézők is igényelték a történelmi drámákat. Ha Schnitzler odafordult, kitűnő, hatásos színjátékokat írt. Jó érzéke volt felidézni egy kor hangulatát. Ezen a téren mindig sikeres is volt. Legjobb, legszebb történelmi játéka *„A Zöld Kakadu”* című hosszú egyfelvonásos. Párizsban játszódik 1789. július 14. éjszakáján. A forradalomra kelt nép ekkor rombolta le a Bastille-t. A Zöld Kakadu egy kocsma, ahová különböző véleményű, különböző indulatú emberek érkeznek: arisztokraták és színészek vegyesen. A forradalom szelleme, az ellentétek indulatai szemléletesen illusztrálják egy nagy jelentőségű történelmi esemény megindulásának pillanatát.

Schnitzler 1931-ben halt meg, a német náci korszakot már nem érte meg. De egész élet-művével egy hanyatlás korát, a Monarchia hanyatlását tudta szemléletesen érzékeltetni. A régi típusú polgárság életformájának utójátéka volt az a társadalmi és szerelmi világ, amelyet maradandóan ábrázolt.

GERHARD HAUPTMANN

(1862-1946)

A XIX. század második felében tiltakozásul a romantika ellen megszületett a naturalizmus. Nem sokkal a naturalizmus világdivatja után újabb tiltakozásul, de most már a naturalizmus ellen, irodalmi világdivat lesz az újromantika. Fogalmi tartalma szerint a naturalizmus és az újromantika kibékíthetetlen ellentétben áll egymással. Németországban azonban a legnagyobb naturalista és a legnagyobb újromantikus ugyanaz a személy: Gerhard Hauptmann.

Nagyapja takács volt, részt vett 1844-ben a híres sziléziai takácsfelkelésben. Ennek az emléke nemzedékről nemzedékre öröklődött a családban. A hajdani takács unokája írja majd meg ennek a takácsmozgalomnak halhatatlan drámáját: a *„Takácsok”*-at. A szerző tehát hagyományaival együtt a munkásosztályból emelkedett az irodalom legmagasabb köreibe. Apja kocsmáros volt. Tehát a család jó ismerős volt a züllöttek, részegesek, bukott emberek köreiben is. A leszármazott azonban iskolákat járt, művésznek indult, ifjan szobrász akart lenni, szobrászok, festők, fiatal költők körében alakította ki műveltségét is, szemléletét is.

Amikor a Franciaországban született naturalizmus kezdett átterjedni Németország felé, Gerhard Hauptmann hagyományaival, élményeivel, művészi érdeklődésével eleve alkalmas volt, hogy naturalista íróként induljon. Közben azonban ifjúkora óta formabiztosan verselt. Érdekes, hogy rendkívüli tehetsége ellenére nem lett kiemelkedő költő, de miközben hol sikeres naturalista, majd ugyanilyen sikeres újromantikus íróvá emelkedett, mindvégig megmaradt a klasszikus hagyományok és a klasszicizálás bűvöletében. Modern, gyakran meghökkentő drámai és prózai művei mellett a formabiztos hagyományos verselés mestere lett. Költészetében nem volt igazi művész, de kitűnő mesterember, aki ugyanúgy otthon volt a hexameterek antik hagyományában, mint a szonettek középkori örökségében. - Művészi nagysága, irodalmi halhatatlansága mindenekelőtt a drámaírásban mutatkozott meg. Szép, finom pszichológiájú kisregényei is csak másodrendűek tragédiái és vígjátékai mellett.

A kezdetek kezdete a *„Napfelkelte előtt”* című botrányt keltően naturalista dráma volt, amelynek már a nyelvezete is riasztotta a polgári nézőközönséget. Életművének egyik terjedelmére nézve legnagyobb vonulata a naturalizmus. Ebben a stílusban fogalmazott leghatásosabb és kétségtelenül legjelentékenyebb műve a *„Takácsok”*. Ez a dráma dramaturgiailag is különlegesség. Hőse nem egy személy, hanem egy közösség, Zwanzinger úr szövőgyárának munkásai. A drámatörténetben két és fél ezer éve létező, de igen ritka műfajváltozat ez a „kollektív dráma”, amelyben a hős nem egy személy, hanem egy csoport. Az ókorból ilyen előzmény Aiszkhülosz *„Oltalomkeresők”* című tragédiája, és a leghíresebb újkori előzmény Schiller *„Tell Vilmos”*-a. Ezek mintául szolgáltak Hauptmann sikeres proletártragédiájához. Ez a színpadi mű ugyan kezdettől fogva nagy hatású volt, de sem a polgári, sem a szocialista kritika nem fogadta kedvezően. A polgári lapoknak azért nem tetszett, mert munkásmozgalmi tárgya volt, harcos proletárokat mutatott be kedvező színben. A szocialista újságoknak pedig azért nem tetszett, mert a munkásmozgalom szükségszerű bukásáról szól. Gyakorlatilag azonban igen sikeres volt, a színházakba tömegek tódultak megnézni a botrányos hírű drámát, könyv alakban pedig hamarosan szinte minden európai nyelven keresett volt. Hauptmannt éppen ennek alapján sorolták a naturalisták közé, mint a botrányos stílus legkiválóbb művelőjét. Következő szenzációt keltő műve *„A bunda”* című komédia volt. Ebben egy furfangos cseléd ellop egy bundát, de úgy csalja meg munkaadóit, hogy végül ő jár jól. Ettől kezdve szinte elvárták Hauptmanntól, hogy naturalista legyen. Már a XX. század legelején írta ebben a stílusban két igen szép tragédiáját: a *„Henschel fuvaros”*-t és a *„Rose Bernd”*-et. Mindkettőben az életben gyakori bűn nélküli tragikumot ábrázolta. Henschel kispolgári sorsú,

jó szándékú férfi, akinek sem foglalkozásában, sem családi életében semmi sem sikerül. Rose Bernd pedig cselédlány, kiszolgáltatott áldozat gazdái körében.

Közben azonban megjelent az Angliából kiinduló újromantika. Ezt a német irodalomban Jugendstil-nak nevezték, Ausztriában és nálunk szecessziónak. Lényegében ezek azonosak voltak, tüntető elszakadás a naturalizmustól. Hauptmannra is döntő hatással volt. Ettől kezdve jó ideig a meseszerűség szőtte át drámai munkáit. Az átmenet naturalizmus és újromantika között a *„Hannele mennybemenetele”*. Ez a Hannele kezdetben szomorú sorsú cselédlány, aki azonban halála után az egekbe jut. A dráma kezdete naturalista, de a hősnő halálától kezdve átcsap a mesébe, sőt a legendába. És bár Hannelének a mennyekben is csak cselédsors jut, de azért mégis jobb szolgálónak lenni az üdvözültek között, mint a földön gonosz emberek körében. Kétségtelen, hogy Hauptmann-nak ez a félig reális, félig mesés drámája hatással volt Molnár Ferenc *„Liliom”* című színdarabjára.

Ettől kezdve azonban jó néhány éven keresztül hol mesés, hol romantikusan történelmi tárgyú színjátékokat írt. A mesetárgyúak között legnevezetesebb az *„És Pippa táncol”*. Ezt a nagyon lírai, de néhol alig érthető játékot olykor a szimbolizmus egyik korai művének tartják. A régi időkben játszódó drámák között az igazi romantikához legközelebb az *„Elga”* című dráma áll. A témája családi dráma a középkori Lengyelországban. Ez ellen soha, sehol nem volt kifogás, mert túlságosan emlékeztet a hagyományos történelmi drámákra. Lehetséges, hogy Hauptmann be akarta mutatni a drámaíró vetélytársaknak és a kritikusoknak, hogy tud ő olyan színjátékot is írni, mint az elődök és a kortársak.

E drámák mellett időről időre hatásos, sikeres kisregényei jelentek meg. Ezek nem keltettek se irodalmi botrányt, se igazi szenzációt. De rendkívül olvasmányosak, gyakran igen érzelmesek. Legszebb ezek között a *„Soanai eretnek”*. Ez egy magányosan élő kisember útja az élet megértése és a boldogság felé. Több kritikusa azt állította, hogy Nietzsche műveinek hatása alatt írta. Ez merőben tévedés. Stílusa ugyan nagyon szép, sőt költői, akárcsak a sokáig divatos filozófusé. Ámde Nietzsche maga az indulatos harciasság, aki az emberélet lényegének a hatalomra törést mutatja. A *„Soanai eretnek”* pedig maga a békés magány, a boldogság gondolati úton lehetséges elérése.

Idős korára Hauptmann már világtekintély. A naturalisták is, az újromantikusok is mesterüknek tekintik. Németországban a két legtiszteltebb író ő és Thomas Mann. Némiképpen versengenek is egymással. Közismert, hogy Thomas Mann azért írta ezer hexameterből álló költeményét, az *„Ének a kisgyermekről”*-t, hogy megmutassa a közönségnek, tud ő is klasszikus formában verset írni. Hauptmannról viszont többen is állították, hogy főleg azért írt színházi sikerei mellett regényt is, hogy bizonyítsa, nemcsak Mann-nak van szép prózai stílusa. Amikor idősödik, sokan még kritikusai között is azt állítják, hogy magatartása és szerepe Goethére emlékeztet, a XX. században ő a német irodalom királya. Öreg korában ezt örömmel is vállalja. De jól érzi, hogy öregszik. Ez az élmény ihleti a méltóságteljes megöregedés és tragikus elmúlás drámájára. Ez a *„Naplemente előtt”*. A cím jelképes is. Első sikere a *„Napfelkelte előtt”* volt, és ekkor, már a harmincas években úgy képzeli, hogy talán ez az utolsó műve. Aligha vitatható, hogy gazdag életművében ez a legszebb, leginkább szívhez szóló alkotás. Az ép testtel, ép lélekkel megöregedett férfi szerelme és ennek felháborító hatása a fiatalabbakra. A hőst úgyszólván halálba kergetik, mert öregen is élni mert.

Élete végső éveit igen különbözőképpen szokás megítélni. Amikor Hitler és a náci világ uralomra került, Thomas Mann tüntetően elhagyta Németországot. Lehetséges, hogy éppen ez ösztönözte Hauptmannt, hogy maradjon. Igazán semmi köze se volt a náci eszmékhez. Embertelenségük, öldöklésük minden bizonnyal riasztotta. Hanem az történt, hogy a fasiszta rendszer tüntetően tisztelte, ünnepelte, szinte tudomásul vette királyi rangját is. Ez pedig nagyon is tetszett a már vénséges vén írónak. Az bizonyos, hogy soha egyetlen szót sem szólt

a vezérről, rendszeréről és háborújáról. De maradt, és ez is jelképesnek számított. Ez választotta el végérvényesen a német szellem két legnagyobbját: őt és Thomas Mannt. A háború végén, a hitleri rendszer bukása után sokan úgy vélték, hogy Gerhard Hauptmannt is bíróság elé kell idézni, nem azért, hogy megbüntessék, hanem hogy megbélyegezzék. A józanság azonban úgy döntött, hogy a nagyon öreg nagy embert, aki egyébként semmiféle politikai bűnt nem követett el, úgy kell tudomásul venni, amilyen. Most már közel fél évszázaddal halála után azt kell tudomásul vennünk, hogy sem a naturalizmus, sem az újromantika történetét nem lehet elmondani nélküle.

MAURICE MAETERLINCK

(1862-1949)

A XIX. század második felében az 1848-49 utáni általános kiábrándulás hatott úgy előbb a lírai költészetre, majd az epikus és drámai művekre, hogy létrejött új kifejezésmódként az érthető és érthetetlen között lebegő szimbolizmus. Ezzel párhuzamosan a naturalizmus elleni csömör létrehozta az újromantikát. Ennek az újromantikus törekvésnek többféle irányzata volt. Angliában a preraffaelizmus, a német irodalomban a Jugendstil, Ausztriában és minálunk a szecesszió a formákban ugyan különbözött egymástól, de lényegében ugyanaz az eltávolodás volt a megszokott irodalmi irányoktól. A francia irodalomban a párhuzamosan divatos újromantika és szimbolizmus egyre jobban közeledett egymáshoz. Az újromantika kalandos, színes fordulatai egyben az általános jelenségek jelképes kifejezéseivé váltak. Különösen érvényesült ez a lírai költészetben, majd hamarosan a színpadon is. Az egész nemzetközi irodalmi életnek, mint oly sok mindenben, ebben is példát adott a francia kultúra. És alighanem a legelső író-költő, akinél példamutatóan azonossá lett az újromantika színes mozgalmassága és a szimbolizmus rejtelmessége, Maurice Maeterlinck.

Belga költő volt, eredetileg flamand származású, de mindvégig franciául írt. Bátran elmondhatjuk, hogy siheder korában írt első verseitől 87 éves öregségéig szakadatlanul sikeres ember volt. Nemcsak az irodalomban, de különböző tudományokban, szereplésekben és főleg szerelemben. Gentben született, ott járt jezsuita gimnáziumba, ahol kitűnően megtanulhatott nemcsak latinul és több modern nyelven, de otthonosságot szerezhetett történelemben, irodalomban és természetrajzban. A humán műveltség mellett a természetrajztól kapott kedvet az állattanhoz, hogy később világhíres tudósa legyen a társas életet élő rovarok - méhek, termeszek, hangyák - életmódjának. De a gimnázium után egyetemi tanulmányai eredményeként 24 éves korában jogi doktor lett. Ügyvédi gyakorlatot ugyan csak néhány évig folytatott szülővárosában, de ott nagy hírű és keresett bírósági szónok volt: polgári ügyekben ügyvéd, büntetőügyekben védő. Mire idáig jutott, már közeledett az irodalmi világhír felé. Felváltva élt otthon Belgiumban és Párizsban a fiatal szimbolista költők körében. Gyakran járt Mallarmé otthonában, mindhalálig őt tartotta egyik legfőbb mesterének. Igaz, a nagy szimbolista költő és irodalomtudós volt tehetségének egyik legelső felfedezője és népszerűsítője. A másik mester, aki saját bevallása szerint erősen hatott rá, Vilière de Lisle Adam volt, aki verseiben és főleg novelláiban mesterien vegyítette a szimbolizmust a fantasztikummal. Jóllehet igen korán már sikeres költőnek számított, legalábbis Mallarmé körében, de közben nem győzött egyre többet tudni a gyakorlati világból. Kitanulta a nyomdászmesterséget, múzeumokban tanulmányozta az állatok életmódját. Ráadásul lelkes sportember volt, és 1896-ban a legelső olimpián ő lett az evezés világbajnoka. 27 éves korában jelent meg első verseskötete, a *„Melegházi virágok”*. Ugyanekkor írta legelső drámáját, a *„Melanie hercegnő”*-t. Ezt a művét házinyomdáján ő maga nyomtatta ki, összesen 30 példányban, s ő maga kötötte díszkötésbe. A példányokat pedig elküldte tiszteletteljes ajánlással a legnevezetesebb kritikusoknak és esztétáknak. Úgy gondolta, hogy akkor adja majd kiadónak, ha a szakemberek olyan híressé teszik, hogy érdemes lesz nagy példányszámban megjelentetni.

A fogadtatás azonban számára is váratlan volt. A kor egyik legnevezetesebb kritikusa, Octave Mirbeau a *Figaro* című lap hasábjain tanulmány terjedelmű elragadtatott recenziót jelentetett meg a fiatal költő első színpadi művéről. Óriási túlzással azt állította, hogy ezzel a drámával új korszak kezdődik a színpadi irodalomban, és még Shakespeare drámáinál is jobb színjáték a *„Melanie hercegnő”*. Ha az olvasók ezt szó szerint nem is hitték el, de Mirbeau oly nemzetközi tekintély volt, hogy hamarosan valódi kiadónál óriási példányszámban jelenhetett

meg. Ettől kezdve irodalmi útja egyenesen tartott felfelé. Noha verseskötetei is szívesen fogadta az olvasóközönség, az igazi tömegsikert drámáival érte el. A koraiak közé tartozik a *„Vakok”*. Igazi szimbolista játék olyan emberekről, akik nem látják a világot, azt hiszik, hogy mesterük, egy pap vezeti őket, holott az már rég halott. Közönségsikere is nagy volt, de a világirodalomban az jelölte ki azonnal a helyét, hogy Mallarmé a végre megjelenő szimbolista drámát fedezte fel benne. Emellett azonban többen is úgy vélik, hogy ezzel kezdődik az abszurd drámák története. Kétségtelen, hogy sokkal később még Beckettre és Ionescóra is erősen hatott. Sokan ezt tartják legjobb drámájának. Ez vitatható, hiszen negyvennél több színpadi játéka között jó néhány ért el világsikert. Már hamarosan a *„Vakok”* után került színre egyik legtöbbet játszott és legtöbbet kiadott költői játéka, a *„Pelleas és Melisande”*. A szerelem, a féltékenység, a halálos bánat költői tragédiája ez. Hamarosan Debussy zenéjével maradandó opera is lett belőle. Itt jelenik meg először drámai műveinek kettős témája: a szerelem és halál. Melisande-ot a bemutatón egy rendkívüli szépségű színésznő játszotta, aki nemsokára a szerző szeretője lett, az egész irodalmi világ irigységére. Szerelmük hosszú évekig tartott. Csak akkor ért véget, amikor az író-költő egy fiatalabb, állítólag még szebb és ráadásul dúsgazdag leányt vett feleségül. Vele Nizzába költözött, ott vásároltak nevezetesen elegáns tengerparti otthont, amely sokáig ismert írók kedvelt találkozóhelye lett. Ott írta legtöbb drámáját, amelyeket mind Párizsban mutattak be, onnét terjedtek szét egész Európa, majd idővel Amerika színházai felé.

Az irodalmi életben általános irigység övezte. Megszokta és mosolyogva viselte azokat a jelzőket, amelyeket kortársai ragasztottak a nevéhez. A leggyakoribb vád az volt, hogy halmozza a közhelyeket, és a kispolgárok ízlését veszi célba. Az óriási siker csak fokozta az efféle véleményeket. Különösen, amikor kirobbanó világsiker lett a *„Monna Vanna”*. Ez reneszánsz történelmi keretben játszódó, bonyolult szerelmi történet, amelynek folyamán az ostromlott Pisa védőinek vezérétől az ostromló Firenze katonáinak parancsnoka elhódítja a feleségét. Egyszerre líraian szép és mulatságosan szellemes játék ez. Ennek egyik változata, illetve Monna Vanna elképzelt dédunokájának szerelmi kalandja Leo Fall híres és nagy sikerű operettje, a *„Hermelines nő”*.

Legnevezetesebb és világszerte legtöbbször játszott színdarabja a *„Kék madár”*. Fantasztikus és jelképes, mégis a gyermekeket is elbűvölő mesejáték ez. Gyermeki hősei kutatóútra indulnak, hogy megtalálják a boldogságot jelentő kék madarat. Elkíséri ő a hűséges kutya, a furfangos macska, a mindig jóságos cukor és még néhány ennivaló. Bejárják a fantázia legkülönbözőbb országait. Eljutnak a múltba, a jövőbe, a fantázia kitalálta meseországokba, találkoznak rég halott nagyszüleikkel is, akik, mint minden halott, szakadatlanul alszanak, és csak akkor ébrednek fel, ha a földön valaki még emlegeti őket. A kék madarat azonban sehol sem találják. Bánatosan mennek haza és otthon elképedve veszik észre, hogy a kék madár náluk, a hálószobában van. Ezt a nagyon szép mesejátékot az értetlen kritika több helyütt és azóta is a kispolgári közhelyek szimbólumának tekinti.

Nálunk a számos színjáték közül főleg a *„Monna Vanna”* és a *„Kék madár”* arat újra meg újra sikert.

Nem kevésbé népszerű azonban a rovarokkal foglalkozó igen érdekes három könyve: *„A méhek élete”,* a *„Termeszek élete”* és a *„Hangyák élete”*. Az állati életmódokat igen alaposan, nagyon érdekesen leíró művek, egyben ezeknek a társas rovaroknak társadalmi összefüggéseit is vizsgálja, és összehasonlítja az emberi társadalmakkal. Ezért igen indokoltan olykor társadalomfilozófiai műveknek is tekintik őket. Többen mondották ugyan, hogy ezek nem állattani szakkönyvek, hanem természettudományos kifogások érdekes szépirodalmi művek írására. A valóság persze az, hogy mind a három szigorú értelemben vett esszé, vagyis tudományos igazságok szépirodalmi megfogalmazása.

1940-ben, amikor Hitler hadai elárasztották előbb Belgiumot, majd Franciaországot, a már 80. évén is túl lévő, régóta világhírű, régen Nobel-díjas, óriás jövedelmű író az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. Ott kezdte el utolsó jelentékeny művét, az önéletrajzi jellegű *„Kék buborék”*-okat. Amikor a háború végén hazaköltözhetett Nizzába, folytatta és lankadatlanul írta ezt a nagyon érdekes prózát. Nem sokkal halála előtt fejezte be, és halála után néhány héttel, 1949-ben jelent meg. Ugyanolyan mozgalmas, friss fogalmazás, mint ifjúkora óta minden műve. Soha nem volt komolyan beteg, soha nem lankadt, szakadatlanul voltak szerelmi és sportsikerei. Nem csoda, hogy oly sokan irigyelték.

LUIGI PIRANDELLO

(1867-1936)

Sokan mondották - igazi szakértők is -, hogy ő a XX. század legnagyobb és legnagyobb hatású drámaírója, de csak 31 éves korában jutott eszébe drámát is írni, és 49 éves, amikor első színpadi sikerét aratja. Életéről nemcsak lélektani regényt, de még inkább lélektani tanulmányt lehetne írni. Filozófiai elmélete, amely megkülönbözteti az ösztönökből kialakult egyéniséget a társadalmi befolyások alakította személyiségtől, új útra indította a társadalom-lélektani kutatásokat. Esztétikai hitvallása, amely a humort az egyszerre komikusnak és tragikusnak látott tapasztalatból vezette le, lelkes hívőket és indulatos ellenfeleket állított szembe egymással. Mindez olyan irodalomtörténeti újdonságot jelentett, amely nemcsak a drámairodalomban, hanem a szépprózában is nem egy modern törekvés szellemi ösztönzője volt. A szimbolisták, az expresszionisták, a pszichoanalitikus írók ugyanúgy a magukénak képzelték vagy vallották, mint a szórakoztató vígjátékok szerzői. Bertolt Brecht és Molnár Ferenc együtt vallotta, hogy sokat tanult tőle. Élete pedig olyan volt, mintha ő írta volna.

Szicíliai volt. Örökölte a dél-itáliainál is dél-itáliabb nép nyelvét is, szenvedélyességét is. Korai verseit, regényeit és novelláit később, amikor már világhíres volt, le kellett fordítani irodalmi olaszra, hogy megértsék. Az otthoni egyetemről kicsapták, mert lázító hangon ellent-mondott a professzoroknak. Családja kétszer is kitagadta, mert olyan nővel jegyezte el magát, akit a szülők nem kívántak menyükül: az egyik idősebb volt nála, a másik német volt. Miután otthon kitagadták, ő mind a két menyasszonyt otthagyta. Változatos szerelmi élete hamarabb lett közismert a szicíliai jobb körökben, mint írói tevékenysége. Hiszen a nagyon gazdagok felső köreiből származott, családja a legnagyobb kénbánya és kénnagykereskedés birtokosa volt. Családja meghökkenésére azonban nem akart részt venni sem a nagyipari, sem a kereskedelmi tevékenységekben. Ugyanúgy idegenkedett a polgárságtól és eszméitől, mint később a szocializmustól és még később a fasizmustól. A nyelvtudományok és a filozófia izgatta már sihederkorában. Anyagi nehézségei egy pillanatig sem voltak, családja akkor is fedezte költségeit, amikor időlegesen kitagadta, születésétől fogva részese volt a családi jövedelemnek. Nyelvésznek is indult előbb a palermói, majd onnét eltanácsolva a római egyetemen. Ott se viselték el indulatosan kritikai hangját. Erre Németországba ment, és a bonni egyetemen szerezte meg a doktorátust. Nyelvtudósi szinten tanult meg németül, mellette otthonos volt a klasszikus és néhány modern nyelvben. És ahol volt, ott lett szerel-mes, amíg az éppen lángoló szerelmet el nem unta. Ez időben és otthon is a nyelvek mellett a filozófiával viaskodott. Schopenhauer pesszimizmusa ugyanúgy izgatta, mint Spencer pozitivizmusa. A német bölcs komorsága ugyanolyan tartósan hatott rá, mint az angol gondol-kodó rendszeressége és elemző szelleme. Írni azonban főleg verseket írt. Eredeti költő nem lett belőle, de stílusának tisztasága, és főleg a jelenségek egyszerre tárgyilagos és jelképes együtt látása némiképp jellemző lesz későbbi elbeszélő prózájára, és még inkább a még későbbi drámaíró módszereire, amely világhírre emelte. Amikor azután visszatért Szicíliába, megismerkedett a naturalizmus olasz változatával, amelyet verizmusnak neveztek. Ennek meghirdetője és példaadó mestere Luigi Capuana volt, Szicíliában pedig irodalmi vezére Giovanni Verga, a paraszti mindennapok nagy hatású ábrázolója. (Az ő *„Parasztbecsület”* című novellájából készült Mascagni remek operája.) A verizmus jegyében írta Pirandello *„A kitaszított”* című első regényét, amely 1901-ben jelent meg, és íróját legalább Szicíliában közismertté és elismertté tette. Ez már igazi Pirandello-téma volt. Egy asszonyról szól, aki hűséges a férjéhez, mégis mindenki csapodárnak tartja. Mikor azután titokban sorozatosan csalja meg a férjét, egyszerre mindenki tisztességes, hűséges nőnek gondolja és mondja. Az

igazság és hazugság felcserélése, a tragikus és komikus hatások egysége jellemző lesz az író életművének nagy részére. Ő a tragikum és komikum egységét nevezi „humor”-nak.

Ez időre már kibékült családjával. Az történt ugyanis, hogy hazakerülve szülővárosába megismerkedett apja üzlettársának leányával, és beleszeretett. Ennek végre a szülők is örültek, nyughatatlan fiukat újra magukhoz ölelték. Hiszen a házassággal a kénbánya és kénnagykereskedés tulajdonjoga egyesült. Házasságukkal a két család Szicília leggazdagabbjai közé emelkedett. Pirandellónak és feleségének semmi kedve se volt az üzleti élethez. Ez ellen a családoknak már nem volt kifogásuk. Megegyeztek, hogy távol is maradhatnak a gazdasági ügyektől és teendőktől, tulajdonjogilag ők is beletartoztak a családi cégbe, és a jövedelem őket illető százalékát megkapják. Ez olyan életet biztosított a számukra, hogy Pirandello gondtalanul élhetett az irodalomnak. Ettől kezdve nem írt több verset. Regények és novellák keletkeztek. A sikert azonban sokáig gátolta, hogy regényeit és novelláit szicíliai nyelvjárásban írta, mint a tisztelt Verga, akivel személyes barátságba is került. A szicíliai idiómát pedig Nápolyban is alig-alig értették, Rómában, Milánóban, Firenzében pedig még a nápolyi nyelv is furcsán hangzott, a szicíliai merőben idegen nyelvnek hatott. Majd amikor később kelt drámái már világhírűek voltak, kénytelen volt irodalmi olaszra, vagyis a Firenzében otthonos toszkán nyelvjárásra fordítani prózai műveit. Németre is maga fordította írásait, miközben korai időktől kezdve német verseket fordított hol szicíliai, hol irodalmi olaszra. Már Rómában éltek, a feleség három gyermeket is szült férjének. Igazi szerelmes házasság volt. Egyszer azután bekövetkezett a tragédia. Egy földcsuszamlás következtében az óriási kénbánya beomlott. Úgy elpusztult, hogy nem lehetett kiásni. A nagyvállalkozás egyik percről a másikra tönkrement. A gondtalanságot biztosító jövedelem semmivé vált. Pirandello felesége előbb búskomorságba esett, majd hamarosan kitört rajta az elmebaj. Kényszerképzetei keletkeztek, tudathasadás zavarta elméjét, nem tudta megkülönböztetni a tényeket és képzeletét. Pirandello azonban már annyira szerelmes volt megzavarodott feleségébe, hogy nem engedte őrültekházába. Vállalta, hogy otthon ő maga ápolja. Ettől kezdve, hogy megmaradjon a lelki összhang, beleélte magát az asszony kényszerképzeteibe, berendezkedett a tudathasadásba. Csak így érthető igazán legnagyobb drámáinak jellemábrázolása: a tudat állandó kettősségének reális színrevitele. Így éltek közel húsz évig, az asszony haláláig. A normális nők mellett hűtlen volt, az elmebeteghez szerelmesen hű maradt. Majd az özveggyé vált férfi, túl ötvenedik évén mindhaláláig hajszolta és váltogatta a nőket, főleg a szerepeit sikerrel játszó színésznőket, akik hamar lángoltak a világhíres, akkor már megint gazdag, nagyon kedves és szellemes íróért.

De az ínséges időkben is meg kellett élni, jól tartani a családot. Tanár lévén elment hát tanítani. Tanult szakmája a német nyelv és irodalom volt. Főleg ezt tanította sok órában egy tanítóképző iskolában. Ez azonban nem volt elegendő. Ezért lektori munkákat vállalt könyvkiadóknál, fordított főleg németből, de ha kellett, más nyelvekből is. És végre irodalmi olaszul írt regényeket és novellákat, hogy a római kiadók ki is adják. Két regényével már valamelyes sikere is volt. Később ezek is klasszikus művekké értékelődtek. Az egyik a *„Mattia Pascal két élete”,* a tudathasadás mesteri ábrázolása. A másik a *„Forog a film”*, egy filmoperatőr története, aki tudatában összekeveri a filmre felvett valóságot a filmen megjelenő látszattal. - Már ez időben, mielőtt eljutott volna a drámaíráshoz, kialakult benne lélektani elmélete, hogy más az egyéniség és a személyiség. Az egyéniséget az ösztönök határozzák meg. Ezt azonban a külső hatások, a társadalom kényszere személyiséggé torzítja. Az ember a saját egyéniségét csak a bűnök kiélésében vagy elmebetegen élheti. A társadalomban élő és cselekvő személyiség szakadatlanul hazugságra kényszerül. Már legjobb regényeiben is ez nyilvánul meg. Legnagyobb, a műfajban új útra mutató drámái erről szólnak.

Aligha vitatható, hogy még igen jó és új hangú regényeinek és novelláinak jelentősége eltörpül drámái fő műveinek újszerűsége, jelentősége, nyomon követhető hatása mellett. A

hazai verista hatások mellé a legjobb művek esetében befogadta Zola és Flaubert szemléletfejlesztő erejét is. De az is érezhető, hogy a végső és legjobb regényekben már sok a színpadra kívánkozó mozzanat. És felesége halála után, amikor gyásza mellett a felszabadultságát is érezte, következetesen fordult a színiirodalom felé. És amint első drámai művének valamelyes sikere is volt, egyszerre úgy hagyta abba végérvényesen a regény- és novellaírást, mint ahogy annak idején a prózai művek korszakának kezdetével végképp elfordult a versírástól.

Akkor azután egyszerre minden megváltozott. A két fő mű - a *„Hat szerep keres egy szerzőt”* és a *„IV. Henrik”* - világsikere után egyszerre megint nagy jövedelmű ember, színházat alapít saját drámái számára, ez nemcsak otthon, hanem világszerte érdeklődést kelt, zsúfolt házakkal játsszák drámáit számos fővárosban (minálunk is). A nagy siker és az újragazdagság mellett a lankadatlan szenvedély szerelmi gyönyörűségek szakadatlanságát hozza. Egy szép és okos színésznő évekig tartó boldogságot képes adni. És egymás után írja színpadi műveit, bohózatot és tragédiát vegyesen, egyfelvonásost és egész estét betöltőt. Szemlélete már végérvényes: komikuma tragikus, tragikuma komikus, a személyiség és egyéniség kettőssége csaknem valamennyi jellemábrázolására jellemző. Máig is sok művét játsszák sokfelé. Az azonban semmiképpen se vitatható, hogy egész életművének legmagasabb csúcsa a gyors egymásutánban létrejött *„Hat szerep keres egy szerzőt”* és a *„IV. Henrik”*.

Az első mindenestül szimbolista, miközben expresszionista mozzanatai maradandó hatással voltak és vannak minden avantgardista irányzatra. A *„IV. Henrik”* pedig a lélekbeli kettősség, az egyéniség és személyiség közötti tudathasadás eddig utol nem ért példája.

A *„Hat szerep keres egy szerzőt”* jelképes alakjai nem tudják, mit cselekedjenek, hiszen csak jelmezek, csak szerepek, akiket még nem írt meg senki. De amikor bármelyiket megírják, akkor ő már nem ő: egyéniségből hazug személyiségek lettek. Egyszerre szorongató és bohózatos játék ez. - A *„IV. Henrik”* pedig az egész drámatörténet egyik legkiválóbb darabja. Egy gazdag ember lovasbaleset következtében megőrül, magához térve az álarcos játékban viselt jelmezét valóságnak képzeli, középkori német császárnak képzeli magát. Úgy is él, mint a képzelt történelmi alak. Minthogy nagyon gazdag, környezete beleilleszkedik kényszerképzetébe. Otthonában berendezkedik tévképzete tévotthonába. A többiek alkalmazkodnak ehhez, mert ez előnyösebb a számukra. Az elmebeteg azonban meggyógyul. Ezt azonban nem közli senkivel, játssza tovább a hajdani császárt, mert így élheti valódi egyéniségét, nem kell alkalmazkodnia a torzító társadalomhoz. Egyszer azonban meglátogatja egykori szerelme, aki elhagyta őt és feleségül ment az álőrült egykori hűtlen barátjához. A találkozásnál jelen van a férj is. Ez olyan indulatot kelt a meggyógyult őrültben, hogy indulatában megöli a sikeres vetélytársat. Ezzel pedig az őrület jelmezét kell mindörökre vállalnia, hiszen, ha meggyógyult, akkor gyilkos, akit el kell ítélni, ámde ha megmaradt szegény őrültnek, akkor nem felelős, akkor sérthetetlen. Most már az őrületet kell személyiségként, azaz szerepként vállalnia.

Lehetséges, hogy mindenki így van saját elfogadott személyiségével?

MAKSZIM GORKIJ

(1868-1936)

Kevés olyan író akad az ezerévek legfontosabbjai közt is, akiről oly egyértelműen kijelenthetnők, hogy vele új fejezet kezdődik az irodalomtörténetben. Makszim Gorkij esetében kétségtelen ez a világirodalmi szerep: vele kezdődik a szocialista realizmus.

De minden kezdet egyben valaminek a befejezése, túllépése. Az induló Gorkij úgy bukkan fel, mint a már régóta világtekintélyű orosz szépprózа legújabb nagy tehetsége, Tolsztoj pártfogoltja, Csehov jó barátja, aki - miközben folytatja az orosz realizmust - egyben sokat tanult az előbbi nemzedék európai romantikájától is, és az éppen korszerű naturalizmustól is, s közben-közben egy-egy ritka, de gondosan csiszolt remekmívű lírai költeménnyel a szimbolistáknak is rokona. Ha Gorkij - Csehov módjára - viszonylag fiatalon, még az 1905-ös forradalom előtt halt volna meg, vagy ha nem érti meg a forradalom következményeit, akkor bízvást úgy tekintenénk vissza rá, mint a klasszikus orosz irodalom nagy lezárójára. Mert a XIX. századbeli orosz szépprózának azt a nagy ívű - és az egész világirodalmat befolyásoló - fejlődését, amely Gogollal kezdődik, Gorkijjal kell befejezni. Ugyanakkor azonban azt a mindmáig tartó és most is továbbfejlődő utat, amelyet - úgyszintén világhatással - a szovjet-orosz irodalom megtett, Gorkijjal kell kezdeni.

Ha életművének egészét tekintjük, azt is elmondhatjuk, hogy szépprózájánál alig-alig kisebb jelentőségű és talán nem is kisebb hatású drámáinak nagy sorozata, hiszen az élő színpadi irodalom legfontosabb előkészítői közé tartozik, s egynéhány drámája ugyanúgy klasszikus alkotás, mint regényei és novellái. Tudomásul kell vennünk azt is, hogy századunk nagy irodalomesztétái és irodalomszervezői közé tartozik, még a szocialista realizmus kifejezés is tőle származik. Néhány író arcképe, Leninnel folytatott irodalmi levelezése, rendszeres levelező kapcsolata Csehovval korunk irodalomelméletének nélkülözhetetlen dokumentumai. Ritkán megszólaló költészete pedig sajátosan szép példája a forradalom útját megtaláló szimbolizmusnak.

Elsősorban azonban mégis elbeszélő, aki ugyanolyan mestere a lírai hangvételű novellának, mint a társadalmi körképet idéző nagyregénynek. És amilyen indokolt a XIX. század oly nagy jelentőségű szépprózáját világviszonylatban is Csehov mellett Gorkijjal befejezni, ugyanolyan indokolt a XX. század szépprózáját Gorkijjal kezdeni. (Még akkor is, ha Csehovnak megadatott még, hogy belépjen a XX. századba, Gorkij pedig már a XIX. század végén jelen volt az irodalomban.)

A Makszim Gorkij írói név, valójában *Alekszej Makszimovics Peskov*nak hívták. Ez a Makszim Gorkij kesernyésen tréfás forma, magyarul körülbelül azt jelenti, hogy *Keserű Maxi*. De minthogy már első megjelent művével, amely e különös név alatt jelent meg, híres és hamarosan világhírű lett, mindvégig vállalta. Az olvasó pedig úgy megszokta, hogy már senki sem érzi benne a fanyar öngúnyt. Az oroszul nem tudó külföldinek pedig eleve olyan volt, mint a többi orosz név.

Nagy utat kellett azonban megtennie az első irodalmi jelentkezésig és a nyomában azonnal megérkező sikerig. Kispolgári család árvája volt, rokonoknál tengett, s amikor hamarosan a maga embere akart lenni, egyre mélyebbre került a szegénység alvilágában. Volt hajósinas, péklegény és rakodómunkás. De közben fáradhatatlanul és emberfelettinek tetsző erővel vágyódott a műveltség és a szépség után. A nyomorúság esztendei egyben a lankadatlan tanulás és olvasás mámoros esztendei voltak. Önéletrajzi regényhármasa - az *Életem* - túl

azon, hogy nagyon szép és nagyon izgalmas olvasmány -, egyben az erős lélekkel szépségre és igazságra vágyó ember önformáló képességének és felemelkedésének is tanúbizonysága.

Egyszerre, egymás mellett veszi tudomásul a társadalom mély rétegeinek életét, vágyait és az irodalom adta nagyszerű érzéseket. Kezdetben a nagy hősöket és a nagy eszméket ábrázoló romantikát fedezi fel magának. Felfedezi a megalázottak, a kétségbeesettek, a reménytelenek lelkében elnyomott, de mégis élő jóságot, szépséget, a hősökhöz méltó szenvedélyeket. És amit abban az időben a kitaszítottak világáról az időszerű irodalom a naturalizmus részletező módszerével igyekezett felmutatni, azt Gorkij még egyszer utoljára a romantika pátoszával, színáradatával és szépségvágyával fejezi ki. Ez volt az a merőben újszerű és meglepő első elbeszéléseiben.

Akkor lépett elő, már közeledvén a harmincadik évéhez, amikor lankadatlan próbálkozások közepette kiérlelte a stílusát. Ez a gazdag, nagyon szemléletes, népi ízeket és csiszolt irodalmiságot egybeötvöző mondatáradat közelebbi rokona Victor Hugónak, de még Dickensnek is, mint a legfontosabb közeli tanítómesternek, Tolsztojnak. Később Tolsztoj éppen ezt a nagyon is egyénit értékeli annyira Gorkijban.

Korai nagy elbeszéléseivel - a *Makar Csudrá*val, a *Cselkas*sal, az *Izergil anyó*val - kellene lezárnunk a nagyromantika történetét, ha Gorkij semmi egyebet nem írt volna. De nála ez csak a kezdet volt. Ámde ezzel a kezdettel már el is mert menni a kor legtekintélyesebb - és legérzékenyebb fülű - kritikusához, Korolenkóhoz, aki felfedezte Tolsztoj, az orosz olvasóközönség, majd hamarosan a nagyvilág számára. Ez a kezdet meghozta Tolsztoj atyai pártfogását és Csehov barátságát.

Útja Párizs felé vezetett. A Nyugat lelkesen fogadta. Az *Éjjeli menedékhely* meghozta a színpadi világsikert is. Ő pedig túllépett a romantikán. Ekkor hagy nyomot művészetén a naturalizmus, csakhogy ő mélyebben lát emberbe és társadalomba, mint a naturalisták átlaga. És ami mindvégig megkülönbözteti tőlük, az a stílus választékossága. Úgy tudja ábrázolni a szennyet is, hogy mondatai nem mocskolódnak be. Nemcsak ösztönös szemérmessége, hanem az emberi méltóság igénye is úgy követeli, hogy mindig fölötte marad a meglátott és ábrázolt rossznak, rútnak, trágárnak.

Fejlődésének ezt a korszakát nevezi ő maga *kritikai realistá*nak. Látja a polgári válságot, látja a mélyben élők nyomasztó körképét, rokonszenvezik a forradalmi törekvésekkel, de nem tudja még, hogy merrefelé van kiút. Reménykedő vágyakozása és a további út homálya ebben az időben Csehov emberi-művészi magatartására emlékeztet. Ez a hasonlóság is erősíti barátságukat. Ő is az állóvizet ábrázolja, de nem Csehov pasztellszínű, zenei-lírai mélabújával, hanem indulatokkal teljes, színpompás, mozgalmas történetekben. Ez időbeli szépprózai főműve a *Foma Gorgyejev* című regény, egy kitűnő polgárember semmibe vezető életútjáról.

1905 azonban már újra otthon találja. Reménykedve vesz részt a forradalomban, amely bukással végződik. Gorkijt le is tartóztatják. De akkor ő már világhíres író, a világirodalom felháborodott tiltakozása szabadítja ki. S megy vissza Párizsba, majd Amerikába, végül otthonra talál a napfény hazájában, Capriban. De már túllépett a kritikai realizmuson. Következik jó barátsága Leninnel. És megírja *Az anyá*t. Ezzel a regénnyel kezdődik a szocialista realizmus az ő életében is, az irodalomban is.

Csak az új, a diadalmas forradalom hívja újra haza. De akkorra már ő jelenti a kommunista forradalmat az irodalomban. Befejezi talán legjobbnak mondható regényét, *Az Artamonovok* családi krónikáját az orosz polgárság felemelkedéséről, diadaláról, válságáról és bukásáról. Ezt csak a forradalom után lehetett befejezni, amikor történelmi valósággá vált a bukás. Azután - Lenin tanácsára s egészségi okokból is, hiszen a tüdeje a nyomor évei óta beteg volt - megy vissza újra Capriba, hogy Nyugaton képviselje a szovjet irodalom eszméit. Csak 1931-

ben költözik végképpen haza. Akkor azonban az otthoni irodalomnak már nemcsak tanítómestere, hanem a szervezője is. Ő teremti meg a kisebb csoportosulások helyére a Szovjet Írószövetséget, amelynek haláláig az elnöke. Szervezi a vitákat és a fiatal írók oktatását. (Ezekben az években írta egyik legszebb drámáját, a *Jegor Bulicsov*ot is.) És belekezd a *Klim Szamgin életé*be, amelyet fő művének szán. Évtizedeket felölelő nagy krónikája ez az orosz társadalomnak, amely a nemesi-polgári világból tart a forradalom felé. Hőse a kapitalizmus körülményei közt megnyomorodott lelkűvé torzult, kicsinyes értelmiségi, aki tulajdonképpen semmit sem ért abból, ami körülötte bontakozik. Befejezni már nem tudta egészen, de így is legterjedelmesebb műve, és a társadalmi körkép - az előremutató és a hátrahúzó erők ábrázolásával, a kitűnő alakok óriási galériájával - teljes. Méltó befejezése az életműnek, amely romantikán és kritikai realizmuson keresztül elérkezett a század irodalmának új utat mutató szocialista realizmusához.

MARCEL PROUST

(1871-1922)

Marcel Proust életében tulajdonképpen semmi érdekes nem történt. Azaz valójában odakint a világban izgalmasabbnál izgalmasabb, történelemformáló események követték egymást, hiszen a párizsi kommün évében született, átélte a polgári köztársaság nagyhatalmi törekvéseinek és belső válságainak évtizedeit, kortársa volt az első világháborúnak, megérte a francia imperializmus győzelmét a német imperializmus fölött - de mindebből mintha semmit sem vett volna észre. Elkényeztetett, gazdag fiúként nőtt fel, az anyagi gondokat sohasem ismerte, felnőtten is anyja kényeztetett fia, nők kényeztetett barátja, szerelmek álmodozója és visszaálmodozója maradt. Lelkét betöltötte a magánélet sokféle aprósága, saját túlérzékeny idegrendszere, a társasági forgolódás, amelyben - gazdag polgár lévén - fontos mozzanat volt az arisztokraták nagyvilága iránti vágyakozás. Élete végső évtizedében már olyan túlérzékenyen beteg volt, hogy zavarta minden kívülről jövő zaj és fény, ezért otthonában bezárkózott egy parafával bélelt, minden hangot elzáró szobába, ahol rejtett világítótestek óvták látóidegét. Csak éjszakánként sétált ki a csillagos ég alá egy kis friss levegőre. És ebben a néma félhomályban emlékezett vissza érdektelen életére, amelyet tizenhat köteten keresztül idézett fel olyan érdekesen és olyan merőben újszerűen, hogy műve egyszerre megragadó olvasmány és nagy hatású irodalmi tett, amely új útra vitte az egész szépprózát.

Proust ifjúkora óta irodalmi körökben élt, irodalmi életet élt. Hódolattal bámulta Anatole France fölényes műveltségét és elegáns stílusát, észre sem véve, hogy a tisztelt mester hogyan érkezik el a szépség kultuszától a társadalmi elkötelezettséghez, a mosolygó kételkedéstől a harcos szocializmushoz. Az ő számára France megmaradt a mindenkinél okosabb és szellemesebb társasági csevegőnek, a rég múlt korok játékos felidézőjének, a francia mondat bűvészének. Hiszen valóban ilyen volt Anatole France, csakhogy ő látta a körülötte kavargó világot, és példás erkölcsi erővel társasági csevegőből a társadalom tanítómesterévé, a haladó eszmék szószólójává emelkedett. Az alázatos tanítványnak ilyesmi még csak az eszébe sem jutott. Őt a társaság érdekelte, és nem a társadalom. Élvezni akarta mindazt, amit érzékeivel birtokba vehetett, gyönyörködött az irodalomban, a tárgyak szépségében, a nők szépségében. Ha nem lett volna lángelme, aki új módszert és új szempontot ad a világ látványainak megragadására, a céljavesztett, dekadens polgár ugyancsak ellenszenves példájának tekinthetnők.

Ez a lángelme nem derült ki egyhamar. Korai elmélkedései, ifjúkori regénykísérlete - a *Jean Santeuille* - és túl irodalmi levelei egy afféle úri dilettánsra vallanak, ámbár éppen a biztos érzékű Anatole France megsejtette s hangoztatta is, hogy a szertartásosan jó modorú fiatalemberben igazi írói lehetőségek lappanganak. Ennek kibontakozásához azonban, úgy látszik, szükség volt idegbajának súlyosbodására, amely arra késztette, hogy visszavonuljon az olyannyira szeretett nagyvilági társaságoktól, és emlékeiben keresse a szépséget.

Idegbaja - vagy ha tetszik: allergiája - súlyos testi következményekkel járt: a legkisebb megrázkódtatás asztmatikus rohamokat idézett elő. Korábban anyja, később felesége arra áldozta életét, hogy óvja-védje a fuldoklást okozó külvilágtól. Rákényszerült a befelé fordulásra. És amikor harmincnégy éves korában elvesztette az anyját, emlékei egyszeriben áradni kezdtek a tudat mélyéről. Visszatért az anyjával töltött gyermekkor, a közös nyaralások elfelejtett sokféle képe, a különböző alakok, akik körülvették a serdülő fiú mindennapjait. Proust keresni kezdte az eltűnt időt.

Talán az sem érdektelen, hogy Marcel Proust unokafivére volt Henri Bergson, a filozófus, aki azt tanította, hogy az idő valóságos múlásának semmi köze ahhoz a belső időhöz, a

*tartam*hoz, ahogy az ember átéli az időt: ugyanaz a félóra, ami az egyik embernek nagyon rövid, a másiknak tűrhetetlenül hosszú lehet. Nos, Proust éppen ezt a belső időt ragadta meg. Kétségtelen, hogy sok köze van egymáshoz Bergson bölcseletének és Proust művészi módszerének. Azon azután vitatkozhatnak az irodalom és a filozófia történészei, hogy melyikük is hathatott ösztönzően a másikra. Ámbár az is lehetséges, hogy mind a két jelenség, az irodalmi is, a filozófiai is egyaránt a polgárság félelmét fejezte ki az ellenük dolgozó időtől, amely elől a tényleges időt kétségbe vonó tartamba menekültek. De hát unokatestvérek voltak, elképzelhető, hogy beszélgettek egymással gondolataikról, és talán kölcsönösen segítették egymást abban, hogy az egyik a polgári hanyatlás legegyénibb és leghatásosabb filozófusa, a másik a hanyatló polgár életkörülményeinek legárnyaltabb ábrázolója legyen.

Proust regényfolyama, *Az eltűnt idő nyomában* nem úgy regényciklus, ahogy azt Balzac óta az irodalom nyilvántartja. Balzacnál, Zolánál, majd később Romain Rolland-nál, Galsworthynél, Martin du Gard-nál meg a többieknél a cselekménysor akár egy széles társadalmi körről szólt, akár egy családról, akár egyetlen ember életútjáról, az egyes részek zárt, egész regényt alkottak, az egymás után történt események a cselekményben is egymás után következtek. Proustnál minderről szó sincs. Ez a tizenhat kötet egyetlen emlékezéssor abban a sorrendben, ahogy az emlékezőnek eszébe jut. A cselekmények nem a külső időben, hanem a belső tartamban játszódnak; olykor egy félóra hosszabb, mint máskor egy esztendő. Egy látvány vagy egy íz vagy egy illat elegendő, hogy az emlékezőnek felidéződjék valami, ami sok évvel azelőtt történt, és a felmerült emlék újabb, esetleg egészen máskor és másutt játszódó emléket idéz. A módszer tehát a szabad gondolattársítás, az *asszociáció*, ahogy a képek szeszélyesen, irányítatlanul kapcsolódnak egymáshoz. Híressé vált kép a prousti műben, hogy az emlékező egy ízben szárazsüteményt márt teába, úgy veszi a szájába, és erről az ízről hirtelen eszébe jut egy ifjúkori pillanata, amikor ugyanilyen süteményt mártott teába. Ebből az emlékképből indul más emlékek felé.

Az eltűnt idő nyomában nem önéletrajz, nem bizalmas vallomások sorozata, mint Augustinus vagy Rousseau műve, hanem regény, amelyben igen sok az önéletrajzi elem. Hőse egy egyes szám első személyben beszélő férfi, aki keresi a saját múltját, azaz pontosabban azt kutatja önmagában, hogy a szinte észrevétlenül elröppent időnek mi is volt a tartalma. És a szeszélyes gondolattársítások nyomán lassan kitöltődik az eltűnt idő. De nemcsak saját élményekkel, hanem újra felidézett alakokkal, akiknek életéről sok mindent megtudott az emlékező.

És ahogy a különböző alakok, a különböző társaságok felrémlenek, egyre jobban vesszük tudomásul, hogy az eseménytelen életű író milyen nagyszerű megfigyelő, milyen jó emberábrázoló, milyen sokat tud a lelki jelenségek addig észre sem vett rezdüléseiről. És még az is kiderül, hogy a társadalmi kérdések iránt oly érzéketlen Proust önkéntelenül is kitekintvén a mások élete felé, milyen árnyaltan tudja érzékeltetni a nagypolgári és arisztokrata világ rétegeinek egymáshoz való viszonyát. A történetíróktól megtanulhatjuk, hogyan is éltek a hercegek, milyen volt a múlt század végén a gazdag polgárok életformája, a nagy realista íróktól még a látomását is megkapjuk ennek a hajdani életnek. Hanem azt, hogy mit érzett egy sznob polgár egy herceg szalonjában, milyen gondjai voltak egy gondtalan kisfiúnak egy fényűző tengerparti nyaralóhelyen, milyen mély nyomokat hagytak a nyomtalanul eltűnő szerelmek, milyen boldogtalan lehet az irigyelt boldog élete, de közben mennyi örömöt adhatnak az élet jelentéktelen apróságai - ezt senki nem tudta és nem tudatta jobban, mint Proust.

Nem az élet mélységeibe mutat, de a felszín fényeit és árnyait gazdagabban még senki sem ábrázolta. És ez az impresszionisták rokonává teszi. Az érzékszervek benyomásának nagy költője. S habár a világa a hajdan fent élők földi mennyországa, s még csak fel sem teszi a kérdést, hogy miből, kiknek a rovására oly gondtalan ez a magángondokkal teljes élet - mégis példát adott egy merőben új ábrázolási módra. Az időrend felkavarása, az emlékezet és a

gondolattársítás útjai, a magamagával beszélgető belső monológ új lehetőséget nyitott az egész szépprózának.

Nagy művét nem sokkal halála előtt fejezte be, a végső kötetek csak a halála után jelentek meg. Az első részeknél alig-alig vette észre valaki, azután egyre jobban figyeltek rá. S amikor készen állt az egész nagy mű, az irodalom úgy vette tudomásul, hogy ettől kezdve valami új indult meg a regény történetében. Ifjúkorától várt az irodalmi dicsőségre. Alig valamivel a halála után meg is érkezett.

THOMAS MANN

(1875-1955)

Ha Balzacról elmondhatjuk, hogy a polgári élet felemelkedésének nagy összefoglalója, Thomas Mannról ugyanennyi joggal mondhatjuk, hogy a polgári élet lehanyatlásának nagy összefoglalója. Nem kívülről mondott ítéletet; polgár volt, tudatosan és öntudatosan, az is maradt mindvégig: belülről állapította meg és ábrázolta, hogy az a burzsoázia, amely a XIX. század elején átvette a világhatalmat, a maga képére formálta a világot, már három nemzedékkel utóbb hanyatlani kezdett, és a XX. században megérett az elmúlásra. Még van, még jó ideig el is élhet, de történelemformáló szerepének vége, sem külső indoka, sem belső életereje nincs már. Thomas Mann a polgári kilátások lezárulásának legnagyobb polgári megfogalmazója s egyben a XX. századbeli szépprózа egyik legnagyobb, már életében klasszikussá emelkedett alakja.

Nagy polgári hagyományú lübecki patríciuscsalád leszármazottja volt. Noha ifjúkorától fogva szívta magába a klasszikus kultúrát, a sokoldalú műveltséget, érettségije után annak polgári rendje és módja szerint kereskedőembernek indult. Gyakornok lett egy biztosítótársaságnál, habár közben amolyan magánérdeklődésből bejárt az egyetemre a legkülönbözőbb órákat hallgatni. Utána elküldik világot látni és gyakorlati tapasztalatokat szerezni. Bátyjával, Heinrichhel együtt évekig él Itáliában. Egyikükből sem lett kereskedő, az elődök példája és igénye szerint. Heinrich Mann is hamarosan hátat fordított a tisztes patríciuséletnek, igen jó író lett belőle is, aki semmiben nem emlékeztetett öccse művészi magatartására, s ha jelentőségben nem érte el a hamar remekírói rangra emelkedő ifjabbik testvért, maga is belenőtt a század német klasszikusai közé.

Thomas Mann útja egyenes és töretlen volt. Huszonöt éves korában *A Buddenbrook család* című nagyregényével világhíres író. Korai novelláival kivívja a nagy íróművésznek járó köztiszteletet. Az első világháború kezdetén még nem ismeri fel az imperializmus lényegét, és hisz a német törekvések történelmi igazságában. De az értelmetlen vérözön az ő számára is meghozza a kiábrándulást. És *A Varázshegy*ben a polgárság beteg voltát ábrázolja, szinte enciklopédikusan foglalva össze a polgári gondolkodáslehetőségek kilátástalanságát. Az eddig forma szerint politikán kívül élő író a fasizmus erősödésével felismeri a művész közéleti elkötelezettségét, harcosan áll szembe a fasizmussal, és Hitler uralomra kerülése után emigrációba megy. Amerikában az antifasizmus nagy hatású szószólója, nemcsak írásban, hanem személyesen, a rádión keresztül képviseli az embertelenné vált németséggel szemben az emberséges németséget, a nagy humanista hagyományok németségét. A két világháború közt írja legnagyobb szabású művét, a négyrészes bibliai regényt, a *József és testvérei*t. Már 1929-ben Nobel-díjat kapott. A fasiszta Németország viszont megfosztja állampolgárságától és díszdoktori címétől. A háborútól kezdve gyötri a németek világtörténelmi felelősségének kérdése. Erről szól a háború után megjelent regénye, a *Doktor Faustus*. Az ötvenes években hazajön Európába, de Svájcban telepszik le, mert - úgy véli - akár az egyik, akár a másik Németországban élne, az jelképesen állásfoglalás lenne a másikkal szemben, márpedig magát régóta - és igen indokoltan - az egész német nép kifejezőjének tartja. Utolsó esztendeiben írja meg az *Egy szélhámos vallomásai*t, amelynek témája már régóta foglalkoztatta képzeletét. A regényt két kötetre tervezte, de csak az első készült el. Így is kerek egész. Nyolcvanéves korában halt meg Zürichben. A világ minden részében úgy búcsúztatták, mint a kor legnagyobb íróját.

Életműve óriási. Indulásától kezdve olyan rendszeresen dolgozott, mint egy lelkiismeretes tisztviselő. A nap pontosan megszabott óráiban ott ült íróasztalánál, hogy elvégezze a magára

rótt napi feladatot. Nagy regényei mellett kisebb terjedelmű regényei, novellái, tanulmányai, publicisztikai művei, levelei s egyéb művei - amelyek között még egy szép dráma és verses apróságok mellett egy ezer hexameterre terjedő nagy költemény is akad - hosszú könyvespolcra terjedő köteteket töltenek be. Ezek a művek kivétel nélkül aggodalmas gonddal szövegezettek; Thomas Mann a német nyelv egyik legnagyobb stilisztája, híresen bonyolult körmondatai a művekből kiszakítva is mint apró műremekek élnek. Prózája olykor átcsap a ritmizált csengés-bongásba. Nála szemléletesebben és zeneibben még nem írtak német prózát. És ez a próza, amely magában hordja a kor egész emberségének gondjait, benne a németség gondjait s mindenekelőtt a polgárság önkritikus gondjait, valahonnét a magasságból, ironikus mosollyal szemléli a meglátott és ábrázolt tragédiákat. Mann alkata általában nem humoros, csak a végső remekműben, az *Egy szélhámos vallomásai*ban ereszti szabadjára a mindig is benne lappangó nevettetést. Nem is szatirikus, a mosollyal inkább megért, mintsem elmarasztal. Pontosan az irónia, a kívülről-felülről figyelő fanyar mosolygás jellemző magatartására.

Korábban, az indulás éveiben főképpen a művész helyzete és sorsa érdekli. Ez a művész kívül áll a polgári világon, de szenved is a kívülállása miatt. Még Buddenbrookék családi krónikájában is fontos mozzanat a művészi alkat és a polgári alkat elkülönülése. Ez nyilván az író saját problémája volt, aki a családi hagyomány ellenére sem tudott kereskedőemberré válni. A Buddenbrook-regény azonban már főtémáját, a polgári hanyatlást ragadja meg. Négy nemzedék története ez, az erős lelkű és keménykezű, vagyont gyarapító dédapától a vagyont őrző nagyapán keresztül a lelkiismeretes családfő, Thomas Buddenbrookig, aki már nem hisz a saját polgári létének értelmében, hiszen felnőtt egy újabbfajta, tülekedőbb polgárság - az imperializmus korának burzsoáziája -, amely mellett a régi polgári erkölcsök értelmüket vesztették. A negyedik nemzedék azután már képtelen az életre. A dédunokából művész lenne, ha volna ereje felnőni, de testében sincs már ellenállás, és az első súlyos betegség elviszi. - Ez a családregény méltó befejezése a XIX. század realista polgári regényirodalmának. A század utolsó évében készült el.

A nagy életművet pontosan tagolják a nagyregények. Ámbár ha sose írta volna meg fő műveit, kisebb regényeivel és novelláival akkor is a század legjelentékenyebb íróművészének és stilisztájának mondanók. Helyét mégis az öt nagy regény határozza meg.

A Varázshegy betegségregény, egy tüdőszanatóriumban játszódik, ahol mindenki beteg, nem is hisznek az egészséges ember létében, és ahol a különféle alakok, különféle véleményeikkel a reménytelenül beteg polgárságot példázzák. Itt az emberek megfeledkeznek az időről. De az idő nem feledkezik meg róluk. Jön a világháború - az első -, és a regény sokféle befolyásnak kitett hősét, Hans Castorpot kiráncigálja az időtlenségből. A katonai behívóval végződik a céltalan vitákba torkolló időtlenség. Epikus cselekménye alig van a műnek: eszmék, érzelmek, indulatok játéka, amelyből kikerekedik a polgári magatartás- és gondolkodáslehetőségek körképe.

A *József és testvérei* az ótestamentumi történet felidézése, de úgy, hogy a kultúrák kialakulásának és alakulásának látomásává szélesül. Hiteles régiségtan és játékos képzelődés, feledhetetlen alakok és kalandos történetek, történetfilozófia és mélylélektan, mélységes emberség és fenyegető embertelenség kavarog ebben az óriásepikában.

Legkomorabb regénye a *Doktor Faustus*. Jelképes történet Németország útjáról. Egy nagy tehetségű muzsikus végzetes fertőzést kap, amely elhatalmasodik szervezetében. Amikor a fasizmus uralomra kerül, elméje elborul; és amikor a szovjet hadak körülveszik Berlint, meghal. Az egész régi világ elmúlásának szimbóluma ez. Az embernek való élet már csak a túloldalról várható, azoktól, akik elgázolják ezt a világot. Ezzel tulajdonképpen be is fejeződik Thomas Mann ítélete arról a polgárságról, amelyből származott, és amelyet szeretett.

De mint a görög tragédiák után a feloldó szatírjáték, következett a vidám regény: *Egy szélhámos vallomásai*. Ez is polgárregény, illetve polgári magatartásról szóló regény, hiszen amikor a burzsoázia már túlélte magát, csak a szélhámos lehet igazi polgár, vagy úgy is mondhatjuk, hogy polgári eredményeket már csak szélhámos módon lehet elérni. Itt Thomas Mann iróniája nemegyszer igazi komikumba csap át, és a nagy mester élete legvégén megmutatta, hogy humoristának is van olyan jó, mint tragédiák ábrázolójának, eszmék megfogalmazójának vagy az idő mélységei felidézőjének.

Már életében is kétségtelen volt a halhatatlansága.

JACK LONDON

(1876-1916)

Jack Londont John Griffith Chaneynek hívták. Élete születésétől haláláig olyan kalandos, mintha ő írta volna valamelyik világsikerű regényében. Az amerikai társadalomnak csavargótól milliomosig nem volt olyan rétege, amelyiknek időről időre ne lett volna tagja. - Anyja jó nevű zenetanárnő és még nevezetesebb spiritiszta, közben vállalkozó kedvű üzletasszony is volt. Apja hol újságíró, hol városról városra járó vándorügyvéd, de leginkább asztrológus, azaz csillagjós, áltudományából élő művelt szélhámos. A két túl változatos életet élő fiatal, szerelmet hajszoló lény meglátta, megszerette egymást, s a leány szüleinek tiltakozása ellenére összeházasodtak. Hamarosan közeledett is gyermekük, de mire megszületett, az ifjú apa elhagyta az ifjú anyát. A fiúgyermeket még apja után Chaneyként írták az anyakönyvbe. Anyja azonban hamar kerített magának másik férjet: egy London nevű szolid özvegyembert, akinek két lánya volt. Ezek a mostohanővérek sokkal jobbak és gondosabbak voltak így szerzett öccsükhöz, mint a túl könnyelmű anya. A mostohaapa derék, családjával törődő férfi volt, a fiút iskolába járatta, rászoktatta az olvasásra, ami a leendő írónak mindhalálig szenvedélye volt. Az iskolában lett mostohaapja után London a családneve. A Jack keresztnevet később maga választotta magának. A kalandok kora azután korán elkezdődött. London úr beteg lett, nem folytathatta üzleti ügyeit. Felesége túl nagy vállalkozásba kezdett, hogy eltartsa a beteg férjet és a családot. Egy nagy panziót vásárolt összegyűjtött pénzén. Ez hamarosan tönkrement. A beteg férj meghalt. Koldusszegényen maradtak. A fiú 15 éves volt. Ő lett a családeltartó.

Iskolába többé nem járhatott. Az olvasás azonban kedvtelése és szenvedélye volt. Ahol éppen éltek, ott a helyi vagy a közeli kölcsönkönyvtár állandó látogatója lett. A Bibliától kalandregényekig, ami csak kezébe került, elolvasta. Kitűnő emlékezőtehetségével egyre tágította ismereteit, miközben ott keresett pénzt, ahol talált. Kisvárosokban és falvakban éltek, ahol valami munka adódott. Izmos, semmitől vissza nem riadó legény volt. 15 és 18 éves kora között volt újságkihordó, konzervgyári munkás. Felfedezte az osztrigatenyésztők telepeit, és leleményesen rájött, hogy lehet dézsmálni a drága kagylókat. Lopta és eladta az osztrigákat. Majd beállt a halászati őrséghez. Azután elment hajósinasnak, matróznak egy fókavadász hajóra. Eljutott Koreáig, majd japán kikötőkbe is. Átélt egy tájfunt. Ez az élmény indította az írás mestersége, hamarosan művészete felé. Amikor megint szárazföldön volt, egy újságban olvasta, hogy pályázatot tűztek ki úti élmények leírására. Még nem volt 19 éves, maga se tudta, milyen istenáldotta íróművész. A pályázatra megírta és beküldte *„Tájfun Japán partjainál”* című élményleírását. Első díjat nyert vele. El is határozta, hogy író lesz. Egy ideig azonban sehol se fogadták el újabb írásait.

Ez nem ejtette kétségbe. Írt szorgalmasan tovább. Az egyik kisvárosban, ahol munkát keresett, nagy volt a munkanélküliség. Ő az utcán összebarátkozott a munkanélküliekkel és a hozzájuk csatlakozó vagányokkal. Megszervezte őket, hogy együtt vonuljanak fel Washingtonba, együtt követeljék a főhatóságoktól, hogy segítsenek rajtuk. Így is történt. Nagy feltűnést keltett a tüntető felvonulás, és némi eredménnyel is járt. Hoztak néhány intézkedést a munkaalkalmak gyarapítására. A még nagyon kezdeti állapotban lévő szocialista mozgalom vezetői azt hitték, hogy a sikeres tüntetés szervezője szocialista népvezér. Keresték is, és döbbenten vették tudomásul, hogy a szokatlanul nagy irodalmi műveltségű csavargó szegényember még csak nem is hallott a szociológiai irodalomról. Ő tehát elkezdett az utópiáktól marxizmusig, a polgári társadalomtudománytól az anarchistákig mindent összeolvasni.

Az új eszmékről új témák jutottak eszébe. Közben egyre inkább alkoholista lett, és ez végig is kísérte egész életében. Több ízben volt szerelmes. Volt szerelem nélkül házasodó nyugalomkereső, és el is vált, hogy kalandokat keressen. Változatos foglalkozásaiból, változatos szerelmeiből, a vagánytársaságok alakjaiból újabb és újabb elbeszélések születtek. A különböző újságok kezdték is elfogadni írásait. Azután jött a fordulat, pontosan a századfordulón, 1900-ban. 24 éves volt, és megírta első regényét, azonnal remekművet: *„A vadon szavá”*-t. Egy nehéz életű kutya élettörténetén át vonultatja fel a társadalom sokféle figuráját. Világsiker lett. Az amerikai népszerűséget követte az európai, a regényt minden nagyobb nyelvre lefordították. Már meg is élhetett volna a tiszteletdíjból, de elragadta a gazdagodás vágya. Éppen divat és szenvedély volt az aranyláz. Alaszkában keresték a vállalkozók és kalandorok a könnyű meggazdagodást. Tódultak Alaszkába aranyat ásni. Ő is nekivágott az északi vidéknek. Egy gramm aranyat se talált. De teméntelen témát a kalandokra és a megpróbáltatásokra. Hazament, újra megnősült, és egymás után írta regényeit az északi tájak zordonságáról. Mániákusan írt. Minden reggel leült a papír elé, és napi ezer szót írt. A kiadók lelkesen várták. A fordítók lelkesen fordították. Az a hír terjedt el világszerte, hogy minden író közt ő keresi a legtöbbet, és ő herdál legtöbb pénzt minden író közül.

Minden új élmény, minden új olvasmány új témákat adott. Izgatta például Darwin elmélete az ember származásáról. Veszélyes olvasmány volt ez sokáig Amerikában. Még a mi emberöltőnkben is, hát még a századfordulón. Őt azonban regényre ihlette. *„Ádám előtt”* című könyvterjedelmű elbeszélése talán a legkülönösebb műve, az emberré válás korában játszódik, amikor egy emberszabású majomtörzs éppen majomemberré, vagyis a legősibb ősemberré válik. A kutyák, farkasok és egyéb állatok természetének alapos ismerője szemléletes képzelettel ábrázolja azt az átmeneti lényt, amely ugyan még állat, de már kezd emberré válni. Európában már divatos olvasmány volt, amikor Amerikában még tiltották az iskolákban. Talán már ekkor érlelődött benne a terv, hogy ha megírta a mérhetetlen múltat, megírja a csak képzelettel megközelíthető jövőt is. De csak több év és több tapasztalat múltán került sor a jövendő küzdelmeit ábrázoló *„Vaspata”* című félelmetes utópiára, a végső harcra elnyomók és elnyomottak között. Ezt akkor gondolta el és fogalmazta meg, amikor már szocialistának vallotta magát. A mai értelemben soha nem volt szocialista, de Amerikában már volt „szocialista” nevű, valójában utópista elképzelésű mozgalom. London előbb ennek volt a tagja, és hamarosan ebből ábrándult ki. - Ez a korszaka 1905-ben kezdődött, a chicagói nagy sztrájk hatására. - Ezt Chicagóban a nagy vágóhidak munkásai kezdték el, majd hamarosan átterjedt a nagyváros környékére is. Az oroszországi első forradalom hírei buzdították a szervezőket és vezetőket. Talán küszöbön is volt egy amerikai munkásfelkelés, de amikor Oroszországban vérbe fojtották a forradalmat, Chicagóban is ellankadt a lendület. Addig azonban nagy izgalmakat keltett az egész Egyesült Államokban. Jack London is a helyszínre sietett. Az ottani tapasztalatok formálták úgy tudatát, hogy szocialistának vallja magát, és be is lépjen a magát szocialistának mondó pártba. A *„Vaspata”* és még néhány forradalmi tárgyú regénye ebben a korszakban íródott. - A *„Vaspata”* ijesztő látomás arról a rémuralomról, amely sok évvel később a fasizmusban valósult meg, így a regény az európai szocialista mozgalmak sokáig népszerű olvasmánya lett. Első francia fordításához Anatole France írt előszót.

Legjelentékenyebb regényei azonban csak a következő korszak termékei voltak. Ezek közt alighanem legfontosabb az 1908-ban írt *„Martin Eden”*. Sokan mondták-írták, hogy szerzőjének ez a legjobb, legszebb műve. Önéletrajzi elemek vegyülnek itt felismeréseivel és válnak művészi kor- és jellemrajzzá. Formáját tekintve a regény karriertörténet. Martin Eden okos, tehetséges matrózfiú. A társadalom mélyrétegeiből érkezik, szakadatlanul felfelé tör. Tanul, próbálkozik, minden sikerül. Szerelmes egy szép, gazdag leányba, aki természetesen nem viszonozza szerelmét. Hanem amikor Martin előbb egyre műveltebb lesz, majd egyre gazdagabb, amikor már látványosan a magasságba tört fel - akkor a leány hirtelen beleszeret.

Ő azonban már kiábrándult a hiú és üres gazdag hölgyből. Hamarosan ugyanígy ábrándul ki az addig tisztelt gazdag és tekintélyes urakból. A politikusokban is csalódott. Osztályától, a szegényektől azonban már úgy elszakadt, hogy idegennek érzi magát közöttük. Pályafutása csúcsán, a várható nagy jövő előtt értelmetlennek lát mindent, és öngyilkos lesz.

Itt bukkan fel először a szerzőben az öngyilkosság lehetősége, mint megoldás a kiábrándulások ellen. 34 éves, írói dicsősége csúcsán van. *„A vadon szava”* óta híres író, de a *„Martin Eden”* igen hamar világhíressé teszi. Kedélyállapota azonban megváltozott. A nagy társaságkedvelő ember egyre jobban keresi a magányt. Kevesebbet és elmélyültebben ír. Ezek után következik csak a *„Kóbor Csillag”,* amelyet a kritika világszerte a legjobb, legszebb csavargóregénynek állít. Az is igaz, hogy egykori lázas nőhajszolása után egyre jobban vágyódik a hűségesen kitartó szerelemre. De az is igaz, hogy a mindig ivó ember egyre iszákosabb lesz. Egészsége is romlik. Van azonban még ereje és képzelete két remekműre. Valamikor a kezdetek idején megmutatta, milyen bámulatosan tud kutyatörténettel embereket és emberi társadalmat ábrázolni. Most egymás után két kutyatörténet következik: *„Az éneklő kutya”* és *„A beszélő kutya”.* Természetesen ezekben valójában nem a kutyákról, hanem váltakozó gazdáikról van szó. Az élet reményeinek és sivár valóságának izgalmas körképe mind a két regény. A dicsőség és a csalódások közepette érlelődik a legkomorabb kiábrándulás. Magát régóta szocialistának vallotta, az Amerikai Szocialista Pártnak is régóta tagja. Valójában ábrándos utópista volt. Úgy tapasztalja, hogy a szocialista párt nem küzd igazán a szegények érdekében. Összevész velük, kilép a pártból, de azokkal is összevész, akik örülnek ennek. 40 éves korában méreggel öngyilkos lesz.

Az írók és az olvasók értetlenül döbbennek meg a hírre, hiszen világszerte ünnepelt, sikeres, nagy jövedelmű író volt már. Az amerikai írók is példaképüknek és mesterüknek tartották. Az ez időben feltűnő legjelentékenyebb szocialistának számító amerikai írók - Theodor Dreiser, Upton Sinclair - példaképüknek tekintik. Annyi bizonyos, hogy az amerikai irodalomban a költészet már az előbbi, a XIX. század első felében indulókkal világirodalmi színvonalra emelkedett. Szépprózája azonban sokáig a Cooper jellegű kalandregényeknél tartott. A világirodalmi értékrend Amerikában Jack Londonnal kezdődik. Így vélik maguk az amerikaiak is.

GUILLAUME APOLLINAIRE

(1880-1918)

Törvénytelen gyerek volt. Jó barátja, Pablo Picasso, aki ugyanúgy volt a modern festészet úttörője, mint ő a modern költészeté, azt híresztelte, hogy természetes apja XIII. Leó pápa volt. Holott anyja és így ő maga is azt állította, hogy az apa olasz gróf, Fligi d'Aspremont, akivel a szépséges lengyel táncosnő Rómában jó ideig együtt élt. Felettébb zavaros családi és állampolgársági körülmények közt telt gyermek- és ifjúkora. Rómában született, ott anyakönyvezték lengyel nemzetiségű olasz állampolgárnak. 7 éves korától Franciaországban élt, ott járta iskoláit. Minthogy Olaszországból érkeztek, és az anya egy ideig mint olasz táncosnő volt hivatalosan nyilvántartva, a nevét viselő fiút az alsó, majd felsőbb iskoláiban hol lengyelnek, hol olasznak írták az iratokba és a bizonyítványaiba. Noha franciául sokkal jobban tudott, mint akár lengyelül, akár olaszul, s már kezdett híres francia költő lenni, mégse kapott útlevelet, mivel nem volt francia állampolgár.

De azt se tudta volna igazolni, hogy lengyel, hiszen sohase volt Lengyelországban vagy Oroszországban, ahonnét egykor nagyapja Rómába emigrált, hogy a pápai udvar világi kamarása (vagyis kincstári tisztviselője) legyen. Mivel anyja se vette fel az olasz állampolgárságot, olasznak se mondhatta magát. Csak amikor a háború (az első világháború) kitörésekor behívták katonának, akkor hitték el róla, hogy francia. - Ilyen zavaros származás ismeretében érthető, hogy ő találta ki a „szürrealizmus" szót, amit a jó barát Picasso is azonnal használni kezdett, hogy hamarosan szakszerű elnevezése legyen minden modern művészetnek. (Ő ugyan legelőször szürnaturalizmusnak nevezte művészi módszerét, de barátai és első könyvének kiadója nem találták elég jól kimondhatónak ezt a túl hosszú szót, így együtt szürrealizmusra rövidítették.)

És amikor az első könyve megjelenik, a szerző neve már Guillaume Apollinaire. Valójában eredetileg Wilhelm Apollinaris [Kostrowitzkynak] hívták, hiszen lengyel volt. Anyja híres szép táncosnő, aki felettébb változatos színházi és szerelmi életet élt. Legszívesebben a francia Riviérán tanyázott. Nevét olykor megváltoztatta, ilyenkor nem táncosnő volt, hanem előkelő hölgy, aki a leggazdagabb és a legtekintélyesebb urakkal élt szerelmi kapcsolatban. Ő maga is legszívesebben franciául beszélgetett, fiát pedig francia papi iskolába adta. Később Párizsban már világi iskolákba járt. Sokat olvasott, lelkesedett Baudelaire-ért, kezdetben szimbolistának vallotta magát és gimnazistaként már verseket írt. Baudelaire mellett Verlaine és Rimbaud volt példája és vállalt mestere. De a gimnáziumot elvégezve úgy fordított hátat minden iskolának, hogy nem is érettségizett. 21 éves volt (az iskolákat későn kezdte), meg kellett élnie. Egy-egy versét már elfogadták a folyóiratok, ebből azonban nem lehetett fenntartani az életet. Albérleti szobájából is fizetés nélkül szökött meg. Anyja ugyan, ha volt pénze, megosztotta fiával. Ha nem volt, olykor ő kért a fiától, hátha annak éppen van. Lakni azonban nem lakhatott anyjánál, mert aligha lehet olyan módos férfit találni, aki szereti, ha szeretőjének húsz év fölötti fia van. Tehát az egyik lapnál, ahol leközölték már versét, szívesen lett volna újságíró. De nem vehették fel, mert nem volt semmiféle papírja, amellyel igazolhatta volna, ki is ő. Azt azonban elfogadták, hogy „néger" legyen, vagyis igazi újságíró nevében írjon akár cikket, akár novellát. Általában jól is fizették ezeket, ámbár volt olyan kolléga, aki sohase fizette meg a neve alatt megjelent művet. Ez időben kezdett járni azokba a kávéházakba, amelyek fiatal költők, festők, muzsikusok kedvelt helyei voltak. Itt ismerte meg Picassót, a nála egy évvel fiatalabb spanyol festőt, aki haláláig az egyik legjobb barátja és művészeti vitákban harcostársa volt. A szürrealizmus kifejezés kettejüktől indult világhódító útra.

Siheder korától mindvégig lángolóan szerelmes volt, minden leány és asszony meglepőbbnél meglepőbb hangú versekre ihlette. De alig-alig talált érzelmi viszonzásra. Hamar jött azonban új reménytelen szerelem. A remény és a bánat egyaránt érdekes újabb verseket csalogatott ki folyton izgatott lelkéből. Verselése pedig szüntelenül új verstani és nyelvtani meglepetésekkel hökkentett meg vagy ragadott el. Felfedezte a pátosz és az alpáriság összeolvasztásának szenzációját. Keverte a szokatlant és a hétköznapit, a valószerűtlent a megszokottal. Különös prózában, néha drámai formákban hökkentette meg az olvasókat és a kritikusokat. - Amit írt, azt valahol mindig közölték. Mégis gyakran volt pénzzavarban. Az alkoholtól se tartóztatta magát, de azok a nők is pénzbe kerültek, akik nem viszonozták szerelmét. Hát még azok, akik mégis viszonozták. Ha pedig a rendetlen és könnyelmű élet több pénzt kívánt, amint amennyi volt, pornográf regényeket fordított olaszból franciára. Ez jövedelmező tevékenység volt. És anyagot is kapott belőlük, amellyel színesíthette amúgy is meghökkentő verseit és prózai műveit.

A fiatal költők és festők közt már népszerű, példaadó művésznek számított, a későbbi években ezek a barátok lettek a tisztelt és divatos modern művészek. Számos újság és folyóirat szívesen vette, amit csak írt. De első verseskötete csak 1913-ban (harminchárom éves korában) jelent meg. Ez volt az *„Alcohols”,* amelyet *„Szeszek”* címmel fordítottak magyarra. - Vannak, akik innen számítják a modern költészet azonnal diadalmas indulását.

Persze legalább olyan méretű volt az ellenállás, mint a lelkesedés. Gyilkos kritikák és gúnyiratok szidalmazták az új költészetet. A költőt a bűnözők cinkosának mondották. Egy ízben a Louvre-ból néhány kisebb műtárgyat loptak el. A tolvajt azonnal elfogták, kiderült, hogy egy olyan fiatalember, aki ugyanabba a kávéházba járt, mint Apollinaire és barátai. Erre egy feljelentés érkezett a rendőrségre, hogy a szürrealista költő a tolvaj bűntársa, sőt valószínűleg felbujtója. Le is tartóztatták, hetekbe telt, amíg tisztázódott ártatlansága. De néhány újság még egy ideig fenntartotta a hiedelmet, hogy a „sehonnai lengyel” múzeumrabló.

Másrészt egyre több költő vallotta mesterének, mondotta magát is szürrealistának. Következő verseskötete, az *„Égövek”* sokaknál máris klasszikus műnek számított. Igaz, ebben találhatók legszebb versei. Teiresziaszról, a görög monda vak jósáról két dráma formájú képtelenségeket halmozó prózai művet írt. Botrány is volt, siker is volt. Végre 1914-ben, amikor a háború kitört, megjelent *„Kalligrammák”* című kötete, amelyben képkölteményeit gyűjtötte össze. Ezt a különös műfajt már az ókori alexandriai költészet is ismerte. Ő újra felfedezte, és szűk körben még divatossá is tette a képpé formált szövegek különösségét. A sorozatot befejező képköltemény megint lángoló szerelmi vallomás. Ez azonban viszonzásra talált, a költő végre megnősült, és végső éveit háborús megpróbáltatásokban és szerelmi gyönyörűségekben töltötte.

Most már elhitték, hogy francia. Katonaként előbb tüzér volt, majd áttették a gyalogsághoz. Egy ütközetben fejlövést kapott. Megoperálták, koponyáját haláláig vaskarika tartotta össze. Mégis volt még úgy másfél esztendeje. De 38 évnél több nem adatott neki. 1918 őszén az egész Európán végigsöprő „spanyolnátha” őt is elérte, novemberben meghalt. Ettől kezdve ellentmondás nélkül halhatatlan. A francia kritikának az az egybehangzó véleménye, hogy Baudelaire óta ő a még újabb modern költészet kezdete és példaképe.

ROBERT MUSIL

(1880-1942)

Amikor 1867-ben az osztrák császár némi fogcsikorgatással kiegyezett örök rebelliseknek mondott magyar alattvalóival, létrejött az Osztrák-Magyar Monarchia nevű közép-európai nagyhatalom, amelynek létét és lényegét felettébb nehéz volt áttekinteni. Magyarázni pedig annyiféleképpen lehetett, ahány szemszögből kísérelték megragadni. Legalább három jelentékeny író életművét kell áttekinteni, hogy képünk legyen, mennyire nem lehetett egységes képet alkotni arról a közjogi-szociológiai-társasági szövődményről, amely virágzásában is magában hordozta az előbb-utóbb szükségszerűen bekövetkező csődöt, hanyatlást, elbukást. Mindaz, ami az első világháború után bekövetkezett, ennek az előzménynek a következménye.

Az „utódállamok"-nak elkeresztelt állami-társadalmi szervezetek a két világháború között egyszerre élték át azokat az ésszerű és ésszerűtlen - tudósabb nyelven racionális és irracionális - tartalmakat, amelyeknek egyik vagy másik vagy harmadik összképét szemléletesen ábrázolta az a három jól látó író. Alulról Prága felől Franz Kafka az érthetetlent látta és láttatta. Budapest felől Mikszáth Kálmán mutatta meg, milyen ostoba és zűrzavaros ez a sok különféle törekvés, de aki okos és mindenre elszánt, igen jó vadászterületet talál a Monarchia lehetőségeiben. Robert Musil pedig Bécs felől nézve józanul és gúnyosan az ostobaságok és fölöslegességek szervezett útvesztőjét tudta ábrázolni akkor, amikor már Ausztriában, Magyarországon, Csehországban és a többi örökös tartományban már a múlt képeként derengett, hogy mi is volt az a néhai Osztrák-Magyar Monarchia. A prágai kistisztviselő, a jogi doktorátust szerzett kispolgár alulról láthatta az érthetetlent. A magyar dzsentri a züllöttséget, az életformává nemesedett korrupciót, az álillúziókat látta és mutatta meg múlhatatlan érvénnyel. Ő nem alulról, nem is felülről, hanem a szomszédságból, oldalról figyelte és értette, amit érthetett. Az osztrák nemes, minisztériumbeli nagyúr a császárság végnapjaiban, a köztársaság kezdő éveiben, majd svájci emigrációból visszatekintve felülről láthatta mindazt az ostobaságot, a gyakorlattá vált fölöslegest, a valóságok és tévedések elválaszthatatlan egységét, amelyben a tragikusat is csak gúnyos mosollyal lehet tudomásul venni. Ha a módszeres olvasó előbb elolvassa Kafka *„Per"* és *„Kastély"* című regényeit, majd utána Mikszáth két olyan kitűnő művét, mint a *„Szent Péter esernyője"* és a *„Különös házasság",* majd ezeknek ismeretében Musil fő művét, *„A tulajdonságok nélküli ember"*-t, akkor lehet saját véleménye is arról, mi volt és milyen volt a kiegyezés utáni és Trianon előtti Osztrák-Magyar Monarchia.

Musil tehát a fontos olvasandók közé tartozik, habár a kritikusok és olvasók, majd nyomukban az irodalomtörténészek viszonylag későn, jóval halála után ismerték fel művészi nagyságát és történelmi-filozófiai hitelességét. Manapság már együtt kell tárgyalni őt is a világirodalom klasszikusai között.

Apja a műszaki tudományok nevezetes szakembere volt: előbb mérnök, hamarosan gyárigazgató, azután haláláig egyetemi tanár. A császárság végső hónapjaiban nemességet is kapott. Ettől fogva a család „von Musil" formában írta a nevét. Musil, az író, amikor a Hadügyminisztériumban, később a Külügyminisztériumban volt fontos irányító méltóság a művelődési, később a sajtóosztályon, maga is az örökölt nemesi formában mondta és írta nevét. Közben azonban baloldali újságokba írt cikkeket és irodalmi kritikákat, könyvei címlapján sose írhatta ki a feudális „von" szócskát. Könyvei már akkor kritikai szelleműek voltak, amikor még saját ifjúkorára emlékezve a katonaiskolák lélektelen és emberkínzó világáról írt hamar érdekessé váló regényt. Számunkra külön érdekesség, hogy ezt az első regényét még

évekkel az első világháború előtt, itt Budapesten vette észre legelőször a kritika. Fenyő Miksa a Nyugatban írt a *„Törless tanulóévei”*-ről meglepően elismerő kritikát. Még Bécsben is csak később ismerték fel az akkor - 1909-ben - még fiatal osztrák író könyvének jelentőségét.

Ez a regény az ifjúkori emlékeit idézte fel. Musil eredetileg katonatisztnek készült, katonaiskolában nevelkedett. Ott találkozott először az Osztrák-Magyar Monarchia minden formalizmusával, lélektelenségével. Kitűnő korképet formált az emlékekből. De hivatásos író még sokáig nem lett. Itt-ott verseket is írt, igen jó esszéket készített különféle témakörökben. De úri fiú volt, tehát úri foglalkozások várták. Lett is minisztériumi hivatalnok, hamar szakértő a hadügyekben, majd a nagy távlatú külügyekben. Az írók és kritikusok ugyan otthon, Ausztriában már kezdték tudomásul venni írói értékeit. A hasonlóképpen nemesi múltú és neveltetésű felesége hamar értője, szakembere lett mindannak, amivel férje foglalkozott. A nagy irodalmi feladat, a készítendő mű terve csak a húszas évek vége felé bontakozott ki benne, amikor már ötvenedik életévéhez közeledett. Ezt már otthon kezdte írni, első kötete 1930-ban jelent meg. Második kötete 1933-ban. Ekkor azonban már indokoltan kezdte félteni magának Ausztriának a létét. Felismerte a Németországban megszülető, majd hatalomra kerülő nemzetiszocializmus célját és lehetőségét. Még belekezdett a nagy mű harmadik kötetébe, de hamarosan Svájcba emigrált. Előbb Zürichben, majd mindhalálig Genfben élt és szakadatlanul, elmélyülten dolgozott, hogy befejezze a művet, amelyről ő maga is tudta, hogy milyen nagy jelentőségű, és már sokan az irodalom értői közül a két első kötet alapján a század fő művei közé sorolták. Már nagyon a végénél tartott. 62 éves volt. Felesége - Martha asszony - úgy emlékezett vissza, hogy egy ebéd után felállva az asztaltól a fürdőszoba felé tartott, hogy kezet mosson. Az ajtóban visszafordulva ezt mondta: „Azt hiszem, még néhány oldal és kész a mű.” - Ezzel belépett a fürdőszobába, és a mosdó előtt összeesett. Halott volt. A harmadik kötet tehát formailag töredék maradt, de lényegében az egész mű befejezett. Felesége rendezte sajtó alá, mint harmadik kötetet. Emellett ami töredék vagy közre még nem adott kézirat volt, azt is a halál után is mindvégig hű hitvestárs rendszerezte, adta át Rohwolt úrnak, a híres könyvkiadónak, Musilék jó barátjának, könyvei gondviselőjének. Ő járt közben, hogy az író írhassa a már nagyon várt befejezést. Még egy alapítványt is létrehozott, hogy Musiléknak ne kelljen nélkülözniük. És előlegre is számíthatott kiadójától az író. - Évekkel később, amikor Musil összes művei - a töredékekkel és hátrahagyott művekkel együtt - megjelentek, Rohwolt egy ízben, társasági beszélgetés közben ezt mondta: „Robert nekem köszönhette, hogy nem kellett éheznie, én Robertnek köszönhetem a sok pénzt, amit műveiért kaptam.”

Ha Robert Musil nem tölti élete végső évtizedét szakadatlan munkával a nagy regény mellett előbb még otthon, majd az emigrációban, akkor Törless iskoláskorának történetével és néhány tanulmányával az osztrák irodalom egyik tiszteletre méltó írója volna. De *„A tulajdonságok nélküli ember”*-rel a XX. század világirodalmának egyik legjelentékenyebb alkotóművésze lett. Tragikus humora sajátos helyet biztosít neki a modern irodalom történetében.

A zegzugos cselekmény egy Kákánia nevű országban játszódik. Már a nevéből ki lehetett találni, hol is vagyunk. Az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodójának „császár és király” volt a hivatalos címe, németül „Kaiser und König”. Hivatalos iratokon és feliratokon a megszokott rövidítés: „K. u. K” vagy Ausztriában gyakran „KK”. Ebből a közismert rövidítésből származott azonnal érthetően a Kákánia országnév. A minisztériumi magasságból sok mindent áttekintő főhivatalnok jól láthatta az elgépiesedett szabályokat, kötelező értelmetlen viselkedési elvárásokat, parancsként ható tévedéseket és még szigorúbb hazugságokat. Ebbe a képzelt, de nagyon is hiteles társadalomba az író beállított egy embert, aki olyanfajta magas méltóságokat tölt be, mint írója. Semminek sem örül, semmin nem háborodik fel, nincsenek tulajdonságai, csak megfigyelő- és megállapítóképessége. A tárgyilagos író önmegszemélyesítése. Amit lát, azon kétségbe is lehet esni, de mint minden elgépiesedettség, humoros is. Nem sokkal

korábban a francia filozófus, Bergson azt tanította, hogy minden nevetés oka a valóságban felfedezett gépiesség. A nagy filozófiai ismeretű Musil minden bizonnyal megjelenésekor olvasta már Bergson azonnal híres *„A nevetés”* című könyvét.

A regény hőse, Ulrich, maga sem érti, miért és hogyan került a magas állásba. De már ott van, igyekszik látni, tehát néz. Folyton meg kell állapítania, hogy amit lát, az ugyan valóság, csak éppen nincs értelme. A mozzanatok ugyanolyan jelképesek, mint a Kákánia országnév. Mindig azonnal felismerhető, mit karikíroz az író a valódi Monarchia intézményeiből, társasági szokásaiból, a magánélet kötelező szabályaiból. Meghökkentő és mulatságos könyv.

Korábban csak az irodalom beavatottjai vették tudomásul, néhány évtized kellett, hogy a nagy mű elfoglalja megillető helyét az irodalomban. De elfoglalta, és úgy látszik, végleges ez az előkelő hely.

JAMES JOYCE

(1882-1941)

Akik Joyce főművét - mindenképpen legismertebb művét - olvassák, sőt végig is olvassák, általában háromféleképpen vélekednek. A legkisebb csoport fejezetről fejezetre nagyobb elragadtatással csodálja a művet és szerzőjét. A nagyobb csoport bosszankodik és a vastag könyvet előbb-utóbb mérgesen abbahagyja. A harmadik - talán nem is kisebb - csoport a híres vagy hírhedt vagy érthetetlenül felkapott írót elmebetegnek tartja. És mind a három vélekedés indokolható. Mert igaz az is, hogy Joyce-szal valami új kezdődik az egész világirodalomban, és hogy még azokra az írókra is hatott, akik nem is olvasták műveit, vagy ha belekezdtek az Ulissesbe, néhány oldal után abbahagyták. De az is igaz, hogy a hagyományos olvasmányokhoz - a mesétől a naturalizmusig - hozzászokott olvasók nem is hajlandók olvasni Joyce-ot. Viszont akár lelkesítő, akár bosszantó, akár nevetséges, olyan fontos jelensége századunk világirodalmának, hogy semmiképpen se hagyható ki az írásművészek arcképcsarnokából. Hiszen az életrajza is oly változatos, hogy akár romantikus, akár szürrealista regényt lehetne írni róla.

Kezdjük ott, hogy dublini ír volt, buzgó katolikus, papnak készült, jezsuita iskolába járt, de egyetemistaként már orvos akart lenni. Közben papjelöltként is, orvosjelöltként is szenvedélyesen nyelveket tanult, fontosakat és alig ismerteket vegyesen. Az élő világnyelvekben tudós színvonalon lett jártas, de a holt nyelveket, az elavult tájnyelveket és a csaknem elfelejtett hajdani idiómákat is magába szívta. Tudta például a dán nyelv középkori formáit. Alig volt húszéves, amikor egyszerre színésznek állt, de a tanulást akkor se hagyta abba. 22 éves fővel beleszeretett egy nagyon gazdag család leányába, aki viszontszerette. A gazdag család azonban tiltani akarta a tervezett házasságot. Mire a szerelmesek megszöktek, meg sem álltak Svájcig, ott összeházasodtak. Kiegyensúlyozott boldog házasságukból két gyermek született. És minthogy itt már nemcsak élni, de megélni is kellett, Joyce elment nyelvtanárnak. A trieszti híres Berlitz-féle nyelviskola szívesen is fogadta a már ifjan sok nyelvet igen jól ismerő és tanító hajlamú Joyce-ot. Ettől kezdve élete nagy részét Triesztben töltötte. Ha olykor - például az első világháború éveiben a semleges Svájcba, a háború után Párizsba is költözik szaporodó családjával együtt, távolból is újra meg újra visszamennek Triesztbe. Írországba soha többet nem tér vissza, még akkor sem, amikor eredeti hazája végre független lesz. De Angliát se látogatja, akkor sem, amikor már sokan az angol nyelv egyik legnagyobb művészének tartják. Az ő hazája nem Nagy-Britannia, hanem az angol nyelv. Sokáig nyelvtanítás a főfoglalkozása, de 26 éves korában (1907-ben) már megjelenik egy kis verseskönyve. Ettől kezdve mindenekelőtt író. Triesztben, az ottani irodalmi körökben ismerkedik meg a hamarosan nagy hírű olasz íróval, Italo Svevóval, aki ugyanolyan izgatottan keresi az olasz nyelv új stílusbeli megoldásait, mint ő az angol irodalmi nyelv lehetőségeit. - De akár az akkor az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó Triesztben, akár idővel Párizsban, akár Svájcban (Zürichben) él, az irodalom marad mindvégig lelkének-tudatának világa, a nyelvtanítást azonban szinte soha nem hagyja el, hiszen élni kell, és az egyre híresebb nyelvtudóst egyre jobban fizetik is példátlan nyelvtudásáért. Verseskötete után hét évvel jelenik meg novelláskötete. Ettől kezdve lassan, gyötrődve írja a majdani világhírű és világsikerű Ulissest. Ez már a háború után, 1922-ben, miközben éppen Párizsban él, egy merész amerikai könyvkiadónál jelenik meg. Ennek botrányokkal vegyes sikere után kezdi majd írni és csaknem haláláig írja végső regényét, a *„Finnegans Wake”*-et. (Ezt magyarra talán *„Finneganék felébredése”*-nek lehetne fordítani, ha akadna elszánt kísérletező, aki meg-

próbálja lefordítani. Ottlik Géza, Rayman Katalin és Kristó Nagy István belekezdett ugyan a fordításba, de hamarosan feladták a szöveggel folytatott küzdelmet.)

Ha az olvasó kötetről kötetre végigolvassa összesen öt könyvre terjedő életművét, úgy érezheti, hogy ezeket nem is ugyanegy költő-író hozta létre. Joyce saját stílusváltozataiban végigélte a huszadik század első felének ízléstörténetét.

Ifjúkori verseskönyve, a *„Kamarazene”* egy impresszionista, kulturált, a hagyományos versformákhoz ragaszkodó költőre vall. Közvetlen folytatása a XIX. század végső évtizedeiben divatos, új kifejezéseket kereső, de mindig közérthető újromantikus vagy szecessziós költészetnek. Színvonalas, fegyelmezett formavilágú, mindig érthető, de akkor már nem érdekes költészet ez. Inkább korjelenség, mint egyéni művészi teljesítmény. A következő, a novelláskötet, amelynek címe *„Dublini emberek”,* még mindig hagyományfolytatás. A mindennapos élet apróságait, jellemtípusait, hétköznapi fordulatokat elemző naturalizmus. Ez Zola fellépésétől néhány évtizedig izgalmas újdonság lehetett, de hamarosan szokvánnyá vált. És ha nem merült a társadalom mélységeibe vagy az erotika szélsőségeibe, könnyen lett unalmas. A *„Dublini emberek”* történetei igen színvonalas, csak nem eléggé érdekes pillanatképek egy nagyvárosi igényű kisváros életéből, benne emlékképek a rég elhagyott, gyermek- és ifjúkori otthonról.

Ezek valójában csak akkor érdekesek, ha a későbbi művekkel összehasonlítva tudomásul vesszük, hogy így kezdődött.

A továbblépés, az önmagára találás a világháború éveiben, a svájci biztonságban keletkezett önéletrajzi regényben fedezhető fel. Címe: *„A művész arcképe ifjú korából”.* Formájában valóban regény, tartalma azonban önéletrajz, azaz egy 32 éves férfi visszaemlékezése saját induló esztendeire. Az olvasók jó része számára ez a legérdekesebb, legolvasmányosabb Joyce-mű. Itt bontakozik ki a szerző rendkívüli lélektani ismerete. Saját tudatának módosulásait elemzi emlékei alapján. A szabad gondolattársítás még nyomon követhető, de már olyan távlatokat mutat, amelyek majd az *„Ulisses”*-ben stílusmeghatározók lesznek. A tudatfejlődésnek és benne az ízlésfejlődésnek ilyen szemléletes elemzése körülbelül ugyanebben az időben bontakozik ki Marcel Proustnál, akinek nagy művét, *„Az eltűnt idő nyomában”*-t egyesek össze is vetették Joyce ábrázolásmódszerével. Ez az összevetés valójában igen felületes. Időbelileg tényleg van párhuzamosság Proust és Joyce asszociációkezelésében, de a két ábrázolási mód és főleg a hangulati töltés merőben más jellegű. Mi tagadás, Proust világa sokkal barátságosabb, mint Joyce ridegsége.

Az Ulisses az a mű, amelytől valóban új fejezetet vehetünk tudomásul a regény stílustörténetében. Mert Joyce és Proust (ide kell sorakoztatnunk a mi Krúdynkat is, ha nincs is olyan visszhangja és folytatása eddig a világirodalomban, mint ezeknek a kortársainak) valóban olyan újdonság az epikus ábrázolásban, hogy utánuk nem lehet ugyanúgy írni, mint ahogy akár a legnagyobb elődök. Mint ahogy Szophoklész, majd Shakespeare és még utóbb Ibsen után nem lehetett úgy drámát írni, mint őelőttük írtak.

Az első különösség, hogy a szabad gondolattársítás már maga az Ulisses témája és cselekményének tagolása. Az őskép ugyanis a legkorábbi remekmű az élet változatos kalandjairól: a Homérosz nevéhez kapcsolt eposz: az *„Odüsszeia”.* A tengeri veszedelmek közt bolyongó hősnek, Odüsszeusznak a neve latinos formában Ulisses. Számos latin kultúrát öröklő nyugateurópai nyelvben ez a latin forma ismeretesebb, mint a görög eredeti. Joyce hőse úgy bolyong Dublin útjain, mint a mitikus hős a tengeren. Életének mozzanatai is az eposz kalandjainak lealacsonyítása a modern kispolgári életformához, és némileg paródiája is a mondák csodáinak. A regény beosztása is nyomon követi Homérosz énekének a részleteit. Igazán csak az tudja élvezni is az *„Ulisses”*-t, aki diákkora óta ismeri az „*Odüsszeiá”*-t. Az ilyen olvasó azonnal felméri, mi a különbség a hajdani ithakai király és Bloom úr, a dublini kereskedelmi

ügynök között, és felesége, Molly miben hasonlít a férjére várakozó Penelopéhoz, és miben különbözik tőle.

Maga a regény Bloom úr egyetlen hétköznapjának tüzetes leírása, és főleg tudattartalmának hullámzása reggeli ébredésétől esti elalvásáig. Ennek a napnak az eseményei egyáltalán nem érdekesek és ami közben a hangsúlyozottan átlagember eszébe jut, az merőben érdektelen. Az az érdekes, hogy ezt a kinti és benne a benti világot szakadatlan mozgásában, mint egy hősköltemény kalandjait ábrázolja az író. Aki figyelemmel tudja kísérni a nyelvi és gondolati különösségekkel teljes szöveget, az lépten-nyomon azt veszi észre, hogy az érdektelen mozzanatok milyen érdekesek. Magyar olvasó számára a legmeglepőbb, amikor nyomon követve Bloom úr múltból felmerülő emlékeit kiderül, hogy ez a dublini kispolgár szombathelyi származású, magyar zsidó családban született. Nagyapját még Virágnak hívták, az ír körülmények között ez angolosodott Bloomra. Amikor az unoka tudatában felmerül Virág nagypapa, úgy tűnik, hogy Joyce valamelyest magyarul is tudott. De mind az emlékek, mind a jelenbeli jelenetek egy tudományos látlelet tárgyilagosságával kerülnek az olvasó tudatába. Molly, a feleség felszínes sznobságával, hiúságával, önzésével talán még férjénél is érdektelenebb jellem, de ennek a színtelenségnek az ábrázolása érdekes, olykor mulatságos. A házaspár maga az átlag, de jól megvannak egymással, igen jól érzik magukat kettesben az ágyban. Házastársi aktusukat az író olyan részletező pontossággal írja le, mint egy fiziológiai látleletet. Igen alapos, de egyetlen pillanatig sincs erotikus vagy éppen pornográf hatása. Az érdektelenség hiteles, tárgyilagos megragadása, a tudat önkéntelen változatossága a szabad asszociációk útján, a lelki életnek ez az elemző felderítése teszi - ha oda tudunk figyelni - érdekessé a szöveget és példaadóvá a stílust és a nagyon is problematikus nyelvet. Erről a nyelvezetről mondották már azt is, hogy az angol nyelv kitárulása a végtelenségbe. De mondták már azt is, hogy az angol nyelv meggyalázása. Akár így, akár úgy, mindenképpen az angol nyelv nagy kalandja.

Két magyar fordítása is van: Gáspár Endréé és Szentkuthy Miklósé. Mindkettő óriási nyelvtudású műfordító, magyar nyelvünknek bűvészi kezelője. Csak másféleképpen. Gáspár Endre magánéletében is szójátékkedvelő volt. Az Ulisses gazdag szójátékkészletét bravúros magyar szójátékokkal fordította vagy helyettesítette. Szentkuthy Miklós a kifejezések árnyaltságának, a hangulatok megfogalmazásának mestere volt. Aki magyarul meg akarja közelíteni Joyce megközelíthetetlenségét, leghelyesebb, ha rászánja az időt, és elolvassa mind a két magyar változatot.

A hosszú éveken át írt Finnegan-regény az angol olvasó számára is akadályverseny. Fordítását meg lehetett kísérelni, de aki merte, annak is meg kellett hátrálnia. Azok, akik a rejtelmes angol - és közben más nyelvekből is kevert - véghetetlen szöveget elolvasták, vagy azt mondják, hogy elolvasták, ahányan vannak, annyiféleképpen mondják el, mi van abban a könyvben. Arra pedig még senki se vállalkozott, hogy részletesen elmondja és le is írja, miről szól Joyce utolsó műve. Gyötrelmes volt leírása is. A nagy tudású és nagy képzeletű író ifjúkorától gyenge szemű volt. Végső évtizedében megállíthatatlanul romlott a látása. Szemüveg, orvosi beavatkozás nem segített rajta. Elérkezett odáig, hogy már csak árnyalatokat és körvonalakat látott. De írt, egyre írt, végül már olyan óriási betűkkel, hogy egy oldalra alig fért egy-két szó. De mégis befejezte. Akkor már világhíres volt, kiadó nem adhatta vissza. Szenzációnak is ígérkezett. De a megjelenést már nem érhette meg. Persze ez is feltűnést keltett, de a hatás nyomába se jöhetett az *„Ulisses”*-nének. Amit felépített, annak a csúcsa, az új stíluslehetőségek megindítója az *„Ulisses”*. Azokra is hatott, akik nem is olvasták, de akik olvasták, azok közül nem is egyet visszariasztott. De a riadás is a hatás egyik formája.

FRANZ KAFKA

(1883-1924)

Mintegy kétezer évvel ezelőtt egy Vergilius nevű római férfi arra kérte barátait, köztük Horatiust, a költőt, hogy égessék el *Aeneis* című csaknem befejezett művét, mert nem akar töredéket hagyni az utókorra. A barátok a végakaratot nem teljesítették, Horatius kiadatta a csaknem teljesen elkészült hőskölteményt, amely attól fogva példaképe és mintája lett minden eposznak, költőjét két évezred vallja gyönyörködtetőjének és tanítómesterének. - Két évezreddel utóbb egy Dr. Franz Kafka nevű prágai férfi halálos betegen feküdvén egy bécsi szanatóriumban, arra kérte barátait, köztük Max Brod írót, hogy égessék el ki nem adott és teljesen be nem fejezett műveit, hadd felejtsék el még írójuk nevét is. A barátok a végakaratot nem teljesítették, Max Brod sajtó alá rendezte és kiadatta Kafka regénytöredékeit, novelláit, egyéb írásait, és ez az életmű néhány évvel később az irodalmi érdeklődés középpontjába került, hatni kezdett az egész szépprózára, s új útra indította a XX. századbeli elbeszélő irodalmat.

Ha az ember Kafkát olvas, menthetetlenül az az érzése, hogy fogalma sincs, miféle erők dobálják ide-oda, miféle hatalmak parancsolnak, és minek mi is a következménye. Ha az ember Kafkát olvas, egyszerre csak vizsgálni kezdi magát, vajon nem követett-e el valamit, amiért nem lehet tudni, kicsodák, nem lehet tudni, miféle eljárással teszik tönkre az életét. Ha az ember Kafkát olvas, egyszeriben úgy érzi, hogy idegenek közt él és idegen mindenkitől.

Kafka egész életére, úgy látszik, alapvetően jellemző volt a sokszoros idegenség. Zsidó volt németek között, miközben német volt a csehek között, míg prágai csehnek számított az Osztrák-Magyar Monarchiában. Otthon németül élt, a hivatal ügyfelei közt csehül élt, otthon rosszul érezte magát egy erős akaratú, zsarnoki apa uralma alatt, a hivatalban, úgy látszott, jól érzi magát, mindvégig lelkiismeretes, szorgalmas tisztviselő volt, közben változatos szerelmek gyötörték meg... és mindezek elől mint egyetlen menedékhez menekült a magányhoz és az íráshoz. Az írás volt az igazi élete, noha egész életében alig néhány novellája jelent meg.

Ez a külsőleg színtelen élet, leszámítva néhány külföldi utazást és a végső bécsi szanatóriumbeli haldoklást, Prágában játszódott le, az akkor még osztrák uralom alatt élő Csehországban. Az első világháború idején Kafka már annyira beteg volt, hogy nem vitték el a Monarchia katonájának, a háború végeztével a megszülető Csehszlovákiában pedig már több időt töltött betegágyban, mint két lábon. Tüdővészes volt, eleve halálra ítélt. Életútja betegségének elhatalmasodásáig olyan volt, mint számos eléggé módos család értelmesebb fiáé. Időben leérettségizett, jogásznak ment, huszonhárom éves korában jogtudományi doktorátust szerzett, tisztviselő lett egy biztosítási intézetnél, és amíg egészsége engedte, pontos, megbízható, kartársaival és az ügyfelekkel egyaránt szívélyes hivatalnok volt. Sokan afféle magánpasszionak tekintették, hogy irodalmi társaságokba jár, és maga is ír egy-egy rövidke prózát, amely itt vagy ott néha meg is jelenik.

Ebben a Prágában azokban az években életerős német irodalmi élet volt. Onnét indult német irodalmi sikerek és világhír felé Franz Werfel is, onnét indult és érkezett a világdicsőséghez Rainer Maria Rilke. S mellettük egy nemzedéknyi tehetséges író, költő alkotta azt a sajátos irodalmi kört, amely német volt cseh környezetben, de jellegzetesen prágai a német nyelvű irodalomban. Ebbe a körbe került a fiatal Kafka, és ha a nagyközönség nem is vette észre, az írók, köztük maga Werfel is, már az élő kortársban felismerték a tehetséget. A jó barát, Max Brod - maga is népszerű, egyéni hangú elbeszélő - tudta és vallotta, hogy rendkívüli irodalmi jelenség. A bátorításra pedig nagyon is szükség volt, mert Kafka sohasem volt bizonyos

magában. Otthon elnyomottnak érezte magát, szerelmei nem voltak szerencsés kimenetelűek, a hivatalban, ha kedvelték is, mindig csak szürke pont maradt. Úgy látszik, az volt a legfőbb élménye, hogy nem ismeri ki magát a világban. Ez az élmény pedig érzékennyé tette, hogy felismerje az Osztrák-Magyar Monarchia ásatag bürokráciájának áttekinthetetlenségét és értelmetlenségét. Ez a Habsburg-gépezet az ügyfél számára rejtelem volt Bécsben is, fokozottan az a félgyarmati Budapesten, még inkább a nemzeti elnyomatás alatt élő Csehország Prágájában.

Kafka egész írói művét meghatározó élményei: az idegenség, a kiszolgáltatottság, a mindent behálózó hivatali rendszer áttekinthetetlensége. *Amerika* című regénytöredékében az emberek benne élnek egy óriási gépezetben, amelynek nem ismerik törvényszerűségeit. Legjellemzőbb és leghíresebb regényében, *A per*ben a történet hőse ellen peres eljárás folyik, amelyről sohasem tudja meg, hogy tulajdonképpen mi a lényege, mi a vád ellene, nem tudja, valójában kik ítélkeznek felette, védők, vádlók, közegek, kiismerhetetlen, félelmetes kísértetek, akikről még csak azt sem lehet tudni, vajon megértik-e, amit az ember mond nekik, és hogy igazából mit is jelent, amit ők mondanak. Végül a regényhőst, nem tudni, miért, halálra ítélik, majd jön két hivatalos ember, aki végrehajtja az ítéletet. De, az olvasó még azt sem tudja meg, hogy ennek a főhősnek mi a neve. Az író K.-nak nevezi, mintha az író nevének első betűje volna, mintha magával az íróval történnék a kísérteties és a számára egy pillanatig sem érthető eseménysorozat.

De nem kevésbé rejtelmes történet legterjedelmesebb regénye, a *Kastély*. Ennek is K. úr a hőse, de itt legalább van keresztneve: Josef K. Ennek a maga dolgait lelkiismeretesen ellátó Josef K.-nak fontos elintéznivalója lenne a Kastélyban, és mindent elkövet, hogy végre engedélyt nyerjen bemenni. A hivatali apparátusok pompás szatírája, ahogy előírt szabályos utakon és összeköttetések felhasználásával mindent elkövet, csakhogy bejuthasson a Kastélyba, míg ki nem derül, hogy a Kastély nem is létezik.

Ez a szédülős bizonytalanság ölt testet számos változatban Kafka novelláiban is, amelyekben olykor a legelképesztőbb váratlanságok következnek be. Alighanem leghíresebb története *Az átváltozás,* amelyben egy Gregor Samsa nevű kereskedelmi utazó egy reggel arra ébred, hogy svábbogárrá változott. Ennél borzongatóbb és szorongásosabb történetet aligha írtak. A történet a rovarrá változott ember rémült menekülni próbálása és a menekülés reménytelensége. Végül saját apja tapossa el.

Nem egy novellájában már az eljövendő fasizmus borzalmainak előérzete jelenik meg.

Kafka tehát a társadalom elembertelenedésének rémületét fogalmazta meg, az ő világában minden értelmetlenné, kiszámíthatatlanná és nagyon félelmetessé vált, alakjai végképp nem értenek semmit mindabból, ami velük történik, mintha maga az író vallaná be, hogy itt él a világ közepében, de fogalma sincs, mi miért és hogyan van. Közben azonban mindezt úgy mondja el, mintha a legtermészetesebb dolgokról számolna be a legközvetlenebb hangon. Stílusa világos, egyszerű, képei szemléletesek. A legképtelenebb helyzetek, a legváratlanabb fordulatok hétköznapi mozzanatokként kerülnek a történetekbe. És ez a közvetlen, külső formája szerint realista hangvétel csak fokozza az irrealitás rémítő voltát. De nemegyszer borzongató humorú szatírává is teszi az ábrázolást. Regényeit egyebek közt a bürokrácia szatírájának is tekinthetjük. Habár sokkal többek ennél: egy kor szorongásainak, megmagyarázhatatlan eredetű félelmeinek maradandó ábrázolásai.

Kafkát a szó szoros értelmében nem tekinthetjük realista írónak, még ha sokan bele is akarják magyarázni a realizmust. A realista ugyanis értelmezi a valóságot, az emberi viszonylatok összefüggését tárja fel, a cselekedetek indítékait kutatja. Kafka eleve lemond minden magyarázatról, egy hanyatló kor életérzését fejezi ki, bemutatja a magára maradt embert, aki már semmit sem ért sem a körülötte kavargó világból, sem abból, ami személy szerint vele történik. Modellje a végét járó Osztrák-Magyar Monarchia hivatali gépezete volt, s ez önmagában is némiképpen tragikomikus paródiája volt egy magát túlélő, túl bonyolult szerkezetű imperialista nagyapparátusnak. Aki ennek a paródiának a paródiáját ragadta meg, az az egész felbomló imperializmusról írt olyan érvényes szatírát, amelynek hatása felér egy rémregény minden szörnyűségével. És ezért mint egy kor félelmeinek, mint az áttekinthetetlenség szédületének ábrázolóját kell odasorolni őt a század nagy megfogalmazói közé. Ahogy Gorkij új utat mutatott a társadalom valódi fejlődésének művészi megragadására, Proust az önismeret és az emlékezés ábrázolására, Mann egy történelmi kor lezárulásának megértésére, Kafka megmutatta mindennek másik oldalát: azt a többséget, aki mindezt nem érti.

LION FEUCHTWANGER

(1884-1958)

A régi korokban játszódó szépirodalom - regény, dráma - nem mindig törekedett történelmi hitelességre. A cselekmények általában régen, az ókorban, középkorban játszódtak anélkül, hogy gondoltak volna a régiségtani hitelességre. Csak a felvilágosodás hitelességigénye, majd a romantika figyelme a valóság túlzásaira, szélsőségességeire tette szükségessé a felidézett kornak a jelentől különböző régiségtani hitelességét. A drámairodalomban Schiller, és nemsokára a regényben Walter Scott különíti el élesen a jelenben játszódó „társadalmi" és a régebbi korokat felidéző „történelmi" szépirodalmat. Scott hatása döntő a szépirodalomra. Angliában a Scottot közvetlenül követő Bulwer (a *„Pompei utolsó napjai"* és a *„Rienzi"* szerzője), Franciaországban Victor Hugo és az idősebb Dumas, német nyelven a svájci Conrad Ferdinand Meyer, minálunk Jósika és Jókai, Európa-szerte csaknem valamennyi nemzet romantikája elkülönült és közkedvelt műfajjá tette a történelmi regényt. Ennek közvetlen folytatása volt a diadalmas realizmus történelmileg is, régiségtanilag is hiteles történelemidézése, legmagasabb fokon Tolsztoj *„Háború és béké"*-je és Flaubert *„Szalambó"*-ja. Ezek élő hagyományként öröklődtek a huszadik század irodalmára. Ehhez párosult az utóbbi évszázadban egyre divatosabb „életrajzregények" elszaporodása. Ez a műfajárnyalat átmenetet valósított meg a képzelet mozgatta regény és a történelmi adatokat hitelesen közlő, mégis szórakoztató-gyönyörködtető esszé között. Századunk történelmi szépirodalma művészien olvasztja össze a képzelet és a hitelesség igényét. Nagymértékben fellendült a történelmi szépirodalom, a legnagyobbak is oda-odafordultak régmúlt korok megjelenítéséhez. Thomas Mann a közelmúltban játszódó *„Lotte Weimarban"*-ja és még inkább a régmúltakat felidéző *„József és testvérei"* című regényciklusa, vagy Anatole France *„Thaisz"*-a, *„Az istenek szomjaznak"* című regénye és számos történelmi novellája, Heinrich Mann *„IV. Henrik"*-je. Alekszej Tolsztoj *„Első Péter"*-e az egész világirodalom számára ösztönző volt a történelmi elbeszélő műfajok elterjedésére. Ennek az újra divattá váló műfajtípusnak talán legművészibb és legnépszerűbb szerzője a német Lion Feuchtwanger.

Feuchtwangerék gazdagok voltak. Lion apja gyáros a kapitalizmus fénykorában, a XIX. század végső évtizedeiben. A Német császárság lelkes és bizakodó nacionalizmust öntött junkerekbe és a burzsoákba is. Egész Európában köztudomású volt, hogy a német zsidó polgárság gyönyörűséggel élt a németségtudatban és a hazafias pátoszban. Sokkal később, az *„Oppermann testvérek"* című regényben van egy serdülőkorú zsidó fiú, aki eredendően azonosítja magát a germán őstörténettől és mitológiától kezdve a múlt és jelen minden olyan mozzanatával, amelyre büszke lehet egy német. Amikor pedig nemcsak kétségessé, hanem lehetetlenné válik, hogy egy zsidó német lehessen, akkor lelkében összeomlik és belepusztul.

Ez az ifjú önéletrajzi emlék: ilyen volt ő is serdülőkorában. Ezért indult az egyetemen germanistának, és hogy visszanyúljon az indogermán előzményekig, megtanult szanszkritul is. Egyébként is telhetetlen volt a művelődésben. Az egyetemi évek alatt a nyelvészeti és kultúrtörténeti témák mellé felvette a filozófiai és antropológiai órákat. Ezek azonban mind csak alapok voltak a szakadatlan, szenvedélyes olvasással bővített művelődésben. A kitűnő tanuló művelődési vágyát örömmel, büszkeséggel vette tudomásul a család. Apja semmi pénzt nem sajnált tőle. Ha látni akarta Róma emlékeit, utazhatott Olaszországba, a görög szobrok és oszlopok élményéért megnézhette a görög látnivalókat. Görögül olvasta a görög klasszikusok és történetírók műveit, latinul a római irodalmat. A francia forradalomért francia költők, írók és történészek hatására lelkesedett. 23 éves korában disszertációját Heine *„A bacharachi rabbi"* című töredékesen fennmaradt elbeszélő költeményének elemző értelmezéséről írta.

Ennek és szigorlatainak alapján nyerte dicsérettel a doktori címet. Hamarosan már folyóiratot szerkesztett és olyan drámákat írt, amelyek ókori tragédiák és komédiák újrafeldolgozásai voltak. Aiszkhülosz, Arisztophanész, az indiai, szanszkritul író Kálidásza erősen aktualizált változatait a színházak is elfogadták. Hanem amikor Plautus *„Hadifoglyok”* című érzelmes komédiájának a témáját írta újra, erősen aktualizálva, politikai célzásokkal, ezt a hatóság betiltotta. Ekkor ugyanis már oly sok forradalmi célzatú szocialista, anarchista, a francia felvilágosodás klasszikusaitól származó könyveket olvasott, hogy kritikai szemmel kezdte nézni az imperializmus hódító szellemét. A betiltás azonban mindig jó propaganda az irodalomnak. Az akkor már nagy hírű, nála 9 évvel idősebb Thomas Mann is felfedezte, pártolta, témáit is megbeszélte vele. És életre szóló barátságot kötött a 16 évvel ifjabb, még siheder-korú Bertolt Brechttel, aki úgyszintén gyáros fia volt, de egész fiatalon már harcosan szemben állt otthona világával és eszméivel. Nem voltak szocialisták, igazán sose lettek azok, de rokonszenveztek a szocializmussal. Amikor 1918-ban Bajorországban egy némileg szocialista, bár inkább anarchista zendülés tört ki, amelyet hamarosan elfojtottak, mindketten együtt éreztek a lázongókkal.

Amikor 1923-ban Münchenben a hitlerizmus előjátékaként a „sörpuccs”-nak nevezett zavargás kitört, Feuchtwanger is, Brecht is, de a mindig megfontolt Thomas Mann is szorongani kezdett a jövőért. A mozgalmat hamar leverték, de a látni tudók félni kezdtek.

Erre az időre a több műfajban is kisebb-nagyobb sikerrel jelentkező Feuchtwangerban már kialakult az a történelmet és a jelent párhuzamosan látó szemlélet, amellyel a múltban is a jelenre utaló mozzanatokat kereste, és a jelen mozzanatait nagy távlatú történelmi eseményként vette tudomásul. Ha néhány ezután írt regénye kifejezetten a fenyegető veszéllyel, a náci mozgalom kialakulásával, majd uralomra kerülésével is foglalkozik, a hitlerista mozgalmat mint történelmi jelenséget nemcsak Németországot, de egész Európát fenyegető közveszélyként tudja ábrázolni. Ugyanakkor a múlt németországi zsidóságának és antiszemitizmusának eseményeiben a jelen előképeit látja. A két nagy sikerű regénye, amely a húszas években egyszerre világhírűvé tette a nevét - a náci mozgalom kezdeteit tragikusan és ironikusan megjelenítő *„Eredmény”* című, és a XVIII. században játszódó *„Jud Süss”* (magyar fordításban *„A herceg és zsidaja”*) egyaránt kétségtelenné tette, hogy a szerző szorongással és harcos indulattal áll szemben a hatalmasodó mozgalommal. De még valamivel ezek előtt világsiker volt első történelmi regénye, *„A csúnya hercegnő”*. Ez a középkorban játszódik, amikor Tirol még önálló feudális fejedelemség volt. Ez a nagyon érdekes, kifejezetten szép, társadalomtörténetileg is, lélektanilag is hitelesen felépített epikus mű otthon is, világszerte is könyvsiker volt.

A fokozódó irodalmi népszerűség azonban oly köztudottá tette az antiszemiták gyűlöletét, hogy 1933-ban Hitler hatalomátvétele pillanatában tudta, hogy menekülnie kell. Szinte azonnal átlépett a határon, Franciaországba ment, ahol a háború - a második világháború - kitöréséig, 1940-ig nagyrabecsüléssel fogadták. E hét év alatt regényeinek jó részét ott írta. Ezeket külföldön is persze német nyelven írta, de francia fordításaik az eredetivel csaknem egyszerre jelentek meg. Az eleve nyelvtudósnak induló szerző ugyan franciául is, angolul is csaknem anyanyelvi szinten tudott, a fordításokat maga ellenőrizte, de dacos német öntudattal nem volt hajlandó anyanyelvén kívül más nyelven fogalmazni. Franciaországban írta az *„Oppermann-tetralógia”* következő három regényét, az Oppermann fivérek és családjuk megpróbáltatásait otthon a náci Németországban, és a svájci emigrációba menekült fivér lelki szenvedését külföldön. És ott írta a *„József trilógiá”*-t amelyet a nagy életmű fő művének mondhatunk. Első - és azóta is leghíresebb - regénye, *„A zsidó háború”* olyan világsiker volt, hogy egymás után meghívták Amerikába és a Szovjetunióba. Mindkét helyen ünnepelve fogadták, Washingtonban Roosevelt elnök, Moszkvában Sztálin személyesen köszöntötte. Német hazájában pedig megfosztották nemcsak állampolgárságától, de doktori címétől is.

A trilógia hőse Josephus Flavius, az ókori zsidóból jött római történetíró és körülötte a történelem a Flavius-császárok korában. (Josephus Flavius latin neve onnét származik, hogy hadifogoly volt Rómában, és ott a Flavius-családból származó Vespasianus császár szabadította fel. A felszabadított rabszolgák pedig szokásból is, hálából is a felszabadítók családnevét vették fel.) Ha a nagy hírű, görögül író római zsidó történettudós regénybeli életmozzanataiban van is némi utalás Feuchtwanger saját élményeire, a nagy mű rendkívül hitelesen és szemléletesen mutatja be a Római Birodalom vonzó és riasztó sajátosságait. Önmagában indokolja írójának nagy hírét is, népszerűségét is. Az első két rész híven is követi a hajdani történetíró életútját. Csak a harmadik részben kanyarodik el Josephus útja az egykori valóságtól. Igazából az egykori történetíró élete a római korszakban már mindenestül rómaivá vált. Rómában szobrot is emeltek neki. Feuchtwangernél Josephus élete végén egyre jobban átéli a zsidóság szenvedéseit és hazamegy megalázott hazájába meghalni. Ez már az író vallomása volt, aki ekkor még nem mehetett haza Németországba. 1940-ben, amikor Hitler hadai elárasztották Franciaországot is, Feuchtwangert is, mint oly sokakat, internálták. Félő volt, hogy kiadják a németeknek. De amerikai tisztelőinek közbenjárására mégis inkább kitoloncolták. Hajóra szállhatott és eljuthatott Amerikába, ahol a háború végéig élhetett. Csak akkor tért haza, amikor formailag is különvált Nyugat- és Kelet-Németország. Az NDK-ba költözött, ott természetesen azonnal visszakapta az állampolgársággal együtt doktorátusát, nemzeti díjjal tüntették ki, a Humboldt-egyetem díszdoktorává avatta.

Volt még egy évtizede. Ezalatt három remekmívű történelmi regényt írt, mindhármat egy-egy nagy hírű férfi életútjához kapcsolva. Az első a „Fegyvert Amerikának” című (magyar fordításban: *„Rókák a szőlőben”*) Beaumarchais kalandos, némileg kalandor élete kapcsán idézi a francia felvilágosodás és Amerika szabadságharcának korát. A másik is a francia XVIII. századba vezet, a Rousseauról szóló *„Balgák bölcsessége”*. A harmadik, az utolsó a híres spanyol festőnek, „Goya”-nak dicsőséges és gyötrelmes életútját idézi fel. Ez is világsiker volt.

72 éves korában halt meg. Mint ahogy a híres zsidó Josephus Flavius tisztelt rómaiként fejezte be életét, a zsidó Feuchtwanger tisztelt német íróként juthatott a földi élet végére. Ahogy mindketten kívánták.

STEFAN ZWEIG

(1881-1942)

A hajdani Német-Római Szent Birodalom keleti határtartománya, az *Ostmark* csak 1808-ban - amikor Napóleon hatalmi szóval megszüntette a valójában már rég nem létező birodalmat - szakadt el a német világtól és önállósult *Österreich*-hé, azaz Keleti Birodalommá. Az elkülönülés azonban a szellemben és a tudatban már jóval előbb bekövetkezett. Már azzal a történelmi ténnyel, hogy az úgynevezett osztrák örökös tartományok uralkodó hercegei a szomszédos Magyarország királyai lettek (1527-ben), majd a harmincéves háborúban bekebelezték a legyőzött Cseh Királyságot, a Habsburgok hatalmi köre keletebbre csúszott. És ha még viselték is a német császár örökölt címét, fővárosuk, Bécs már egy Németországtól elkülönült hatalmi rend központja lett. Német nyelvű lakói - feudális urai, jobbágyai és főleg gazdagodó-felemelkedő polgárai a maguk számára kialakítottak egy új nemzettudatot, az osztrákságot. Mária Terézia fényes udvarának a németség élére emelkedő Poroszország elleni háborúi - az osztrák örökösödési háború, majd a hétéves háború - pedig az osztrák-tudatot önállósították, megerősítették a szükségszerűen kialakuló osztrák öntudatot. Ehhez párosult a francia kultúra hatása folytán Bécsig érkező felvilágosodás, amely azután Bécsben érleli a magyar felvilágosodást is. A felvilágosodás pedig erősítette a polgári gondolkodást. Az osztrák felvilágosodás ösztönző indítója, Josef Sonnenfels, Mária Terézia udvari könyvtárának főnöke volt. (Majd az ő helyettese lett az a testőrségtől a könyvtárba lépő Bessenyei György, aki a magyar felvilágosodás elindítója és szervezője.) Néhány évtizeddel utóbb a nagy hírű humorista, Moritz Saphir a német irodalomtól már egészen elkülönülő osztrák irodalom jellegzetes alakja. Amikor 1808-ban politikailag is különválik az Osztrák Császárság, már van gyorsan fejlődő osztrák irodalom, amelynek hamarosan Grillparzer személyében világirodalmi klasszikussá felnövő nemzetközi tekintélyű és hatású alkotóművésze is akad. - Ezt tudomásul kell venni, hogy megérthessük, a XIX. század osztrák írói, költői, habár a legszebb német nyelven írtak, szellemükben merőben különböztek a német irodalom költőitől, íróitól. Ha a népi-paraszti tájszólás mesterei voltak, mint a stájer Peter Rosegger, ha alakjaik a bécsi polgár nyelvén társalogtak, ugyanúgy nem tartoztak a német irodalmi fejlődés hordozói közé, mint az ugyancsak német nyelven író kitűnő svájci irodalmi nagyságok.

Stefan Zweig, aki világszerte az egyik legnépszerűbb osztrák író volt, semmiképpen se sorolható a német irodalom alkotóművészeinek sorába. Annyira osztrák, hogy polgári demokrata létére lelkesen szereti a Habsburgokat, és igazi uralkodóeszménye Mária Terézia. Igazán tiszteli Goethét és Schillert, de az ő nemzeti klasszikusa Grillparzer. Ifjan, mint oly sok kitűnő prózaíró, ő is költőként kezdi. De amikor a századfordulón és a XX. század kezdetén a német költészetet éppen elragadja az újromantika is, az expresszionizmus is, ő klasszicizáló, akárcsak osztrák kortársa, Hofmannsthal. Szonettekkel és egyéb hagyományos formákban versel, igen jó formaérzékkel. Még mielőtt elérkeznék saját műfajaihoz, a lélektani novellákhoz és kisregényekhez, a történelmi életrajzokhoz, végül a nagy távlatú emlékezésekhez, nagyobb lélegzetű művei verses drámák. Ezek műfajilag is, stílusukban is rokonok Hofmannsthal drámai költeményeivel. Olykor később, már ismert prózai elbeszélőként is vissza-visszatér a verses színjátékhoz, ezek közül a legjelentékenyebb az indulatosan pacifista bibliai tárgyú játék, a *„Jeremiás”*.

Jómódú polgári otthonból indulva lehetősége volt egyetemeken filozófiát, irodalomtörténetet, történelmet tudományos fokon tanulni, utazni a Föld különböző tájain, elmélyedni a nagy szenzációként felfedezett pszichoanalízisben. Otthon, Bécsben ismerte meg személyes Freudot, akit mindvégig mesterének vallott, és akinek lélektani módszere nagymértékben

hatott emberábrázolására. Franciaországban pedig megismerték egymást Romain Rolland-nal. Humanista lélekalkatuk, harcos részvétük minden üldözött és elnyomott iránt, műveltségük jellege annyira közel állt egymáshoz, hogy mindhalálig barátok, harcostársak, egymás gondos elemzői és magyarázói maradtak. Zweig egyik legszebb tanulmánya a Romain Roland-ról szóló, kötet terjedelmű élet- és jellemrajz, műveinek árnyalt elemzése. Romain Rolland kitűnő tanulmányai közt az egyik legérdekesebb a Stefan Zweiget jellemző és elemző, hasonlóképpen kötetnyi írói arckép.

Hangoztatott antimilitarizmusa a háborúra készülő osztrák hazában nemcsak gyanússá tette, az imperialista körök kritikusai és publicistái veszélyes elemnek, a társadalmi rend elleni felforgatónak hirdették. Veszélyben is érezhette magát. Az első világháború kitörése utazás közben, Svájcban találta. Tüntetően nem ment haza katonának, senki ellen nem volt hajlandó harcolni. És nemsokára oda emigrált Franciaországból Rolland is. Svájcban pedig németül is, franciául is lehetett békéért harcoló publicisztikát teremteni. Kettejük számára ezt a kettős lehetőséget leegyszerűsítette, hogy Zweig gyermekkorától anyanyelvi szinten tudott franciául, Rolland ugyanilyen tökéletesen tudott németül. Kitűnően ismerték egymás történelmét és kultúrtörténetét is. Rolland életművében szinte állandóan jelen vannak a német zene és a német zenetörténet témái. Zweig népszerű történelmi életrajzaiban ugyanilyen fontos a francia múlt. A *„Fouché élete”* és a Marie Antoinette változatos életéről és tragikus haláláról szóló regényes életrajza egy időben a világszerte népszerű művek közé tartozott. De nem kevésbé változatos és nem kevésbé tragikus a skót Stuart Máriáról szóló életrajzregény. Van novellás-kötete is a világtörténelem fontos mozzanatairól.

Legfontosabb műfaja a novella. Amikor a háború befejeztével hazatér, az Osztrák-Magyar Monarchia szétesett. Akárcsak Magyarország, megcsonkítva, összezsugorítva, elszegényedve kénytelen új életet kezdeni: Ausztria is szomorú ország. Ide tér haza az író, akiről jól tudják, hogy a kezdetek kezdete előtt már tiltakozott a háború ellen. Most már nyilvánvaló, hogy neki volt igaza. És amikor egymás után jelennek meg hamarosan világsikerű novellás-kötetei, otthon népszerű, a nemzetközi olvasók körében nagyra tartott, ünnepelt szerzővé emelkedik. - Három novellás-kötete az osztrák polgári világ körképe, bravúros, lélektani mélységeket elemző emberábrázolással. A legkorábbi közülük az *„Első élmény”*. Kamaszkorú ifjak lelki válságairól szól. Ebben olvasható *„Az égő titok”* című, talán legszebb elbeszélése. A következő az *„Ámok”* című novellasorozat a szenvedélyek lélektorzító hatásáról. Végül a harmadik: az *„Érzések zűrzavara”*. Ez szélsőséges helyzetek adta lelkiállapotok mesteri rajza. Ebben olvasható egyéb érdekes helyzetképek közt a *„Fantasztikus éjszaka”* - a világháború kitörése előtti nap bécsi hangulatképe. A novellás-kötetek és a történelmi életrajzok sokféle fordításban a leghíresebb írók közé sorolták a szerzőt. Kiegyensúlyozott stílusát, választékos nyelvezetét a kritikák egybehangzóan vallották példaszerűnek. Közben regényt is írt, de igazából nem ez volt az ő műfaja.

Amíg a hitlerizmus világveszedelemmé nem nőtt, szinte észre sem vette, hogy zsidó. Pedig szerette vallását, élt benne az ezerévektől örökölt hit, bár nem volt templomba járó ember. Számára és általában az osztrák zsidók számára, akárcsak a magyar zsidók tudatában a zsidó hit vallás volt. Hazáját komolyan, érzelmesen szerető osztrák volt. Köztudomású, hogy a nácizmust bűnnek, az emberiség közveszélyének tudta. Amikor kétségtelen volt, hogy a németek hamarosan elárasztják Ausztriát, nem is tehetett mást, menekülnie kellett. Feleségével együtt Franciaországba költözött, onnét egy rövid időre Amerikába, majd Dél-Amerikában, Brazíliában talált otthonra. Ott írta *„Brazília”* című könyvét az új otthon múltjáról, jelenéről, szépségeiről és értékeiről. És ami ennél is fontosabb, már az Európában folyó második világháború idején készítette a hátborzongató *„Sakknovellá”*-t a fasizmus lélekölő hatásáról. Sokan ezt tartják legkitűnőbb, kétségtelenül halhatatlan művének. Ezután kezdett bele utolsó könyvébe, önéletrajzába. „A tegnap világa” a címe (magyar fordításban *„Búcsú a*

tegnaptól” címen jelent meg). Saját életútjára visszatekintve a régi Bécs hangulatát, légkörét egyszerre líraian és történetírói szemléletességgel mutatja be terjedelmes művében. Sokan éppen ezt tartják életműve csúcsának. Be is fejezte, de megjelenését már nem érte meg. A honvágy, a rátörő reménytelenség, Ausztria eltiprása, a világ féltése búskomorságba sodorta. Bármennyire is biztonságban volt ő maga, már a biztonságot és az életet sem igényelte. 61 éves korában öngyilkos lett.

Azóta sok idő telt el, változnak a szokások, változnak az ízlések. Stefan Zweig népszerűsége nem olyan világdivat, mint a harmincas-negyvenes években. Értéke és múlhatatlansága azonban mostanra már kijelölte helyét a szépirodalom halhatatlanjai közt.

EUGENE O'NEILL

(1888-1953)

A huszadik század első negyedében, párhuzamosan az avantgárd törekvések kísérleteivel, a színház művészetében és a bemutatott drámai művekben különböző tájakon egymástól eltérő új formákat kerestek a rendezők is, a szerzők is, a kritikusok is. A drámai műfaj továbbfejlesztői a legnagyobb módosító hatásokat három igen jelentékeny szerzőtől kapták. Az ő eredményeik mindmáig nyomot hagytak a drámairodalmon. Ez a három szerző: az olasz Luigi Pirandello, a német Bertolt Brecht és az amerikai Eugene O'Neill.

A három egyaránt fontos újító közül legerőteljesebb hatása O'Neillnek volt. Ő az első amerikai szerző, aki egyenértékű a legjobb európai drámaírókkal, és hatása a föld minden részén kimutatható. A nagyon művészi Pirandello mára inkább stíluskülönlegességet alkotott. Hatása egzotikumnak hat már. A sokáig nagy művészi izgalmakat keltő Brecht legtöbb drámája a mi számunkra szájbarágó tanszöveg. O'Neill azonban, aki harmonikusan tudta összeegyeztetni a dráma hagyományait az expresszionista törekvésekkel, ugyanolyan friss és hatásos, mint fellépése idején.

Ír bevándorló színészházaspár gyermeke volt. Egész életében szüntelenül tanulni, tudását gazdagítani akarta, de az iskolai fegyelmet nem viselte el. Színésznek is készült, világutazónak is. Közben azonban szenvedélyesen olvasta a drámairodalom nagy klasszikusait: az ókori görögöket, Shakespeare-t és Ibsent. Volt úgy, hogy beállt matróznak és a Távol-Kelettől az északi sarkkörig ismerkedett a világ tájaival és alakjaival. Egy időre azonban elhagyta a tengereket és vándorszínésznek ment. Már ekkor tervezte, hogy beiratkozik egy drámaíróképző iskolába (Észak-Amerikában régóta van ilyen). Ez a terve azonban alaposan eltolódott, mert az első világháborúba belépett az USA, és O'Neillt besorozták katonának. Az utolsó pillanat után is tartott a katonai szolgálat. Ez nem is volt ellenére, mert a győztes amerikaiak jó ideig megszállva tartották a legyőzött Németországot. A mindig tanulni akaró katona ezt az időt igen jól kihasználta. Módszeresen és alaposan megtanult németül. Rendszeresen tanulmányozta a klasszikus és modern német drámairodalmat. Ami pedig a legnagyobb hatással volt a gondolkodására: megismerte Freud és Jung lélekelemző módszereit. A naturalista kezdetektől a nagy expresszionista eredményekig az egész amerikai kritika úgy tartotta, hogy ő a legpszichologikusabb jellemábrázoló. Már Németországban, majd hazatértekor is írt néhány egyfelvonásost. Ezeket ő olasz mintára verista műveknek nevezte. Valójában a sokáig divatos verizmus azonos volt a nyugat-európai naturalizmussal. A társadalmi tényeknek fénykép pontosságú ábrázolása a XIX. század végétől kezdett sablonos lenni. Az irodalomhoz értők és ínyencek az első világháború utáni években elavultnak és unalmasnak tartották.

Amikor O'Neill leszerelt és hazatért, azonnal drámákkal kísérletezett. Ezek még az elavult formákban készültek. Nem is volt sikerük. Ő maga is rájött, hogy meg kell újítania egész gondolkodását. Most már beiratkozhatott a drámaíró-iskolába, ahol a tananyagon túl számos olyan akkor modernnek ítélt színjátékkal találkozhatott, amelyek gazdagították képzeletét. A németországi tartózkodás során jelentékeny gazdagodást jelentett számára, hogy megszerezte Csehov novelláinak német fordítását. Sokkal később azt vallotta, hogy több lélektant tanult az orosz mestertől, mint a pszichológia tudósaitól. Ez persze túlzás volt, hiszen szinte valamennyi drámája bizonyítja, hogy milyen sokat tanult Freudtól.

Mire az iskolát dicsérettel befejezte, már kialakult benne a valóság, a képzelet és a szabad gondolattársítás egysége. Ez módszerré vált nála. Jellemző volt drámáira a realista és expresszionista ábrázolási mód elegyítése.

Amikor az iskolát befejezte, már volt két olyan egyfelvonásosa, amely azonnal megalapozta hírnevét. Az egyfelvonásos meghatározást jobb híján alkalmazta. Valójában egymást közvetlenül folytató több jelenet egységei ezek. Először a *„Jones császár”*-ral jelentkezett. Ez a Jones császár egy őserdő mélyén élő néger törzsközösség zsarnoka, aki ellen fellázad a népe. Jones menekül, forgópisztolyában éles lövedékekkel. Az utolsó pisztolygolyó ezüstből van, ezt magának szánja, ha a többi nem tudja megvédeni. Rohan az őserdőben, és jelenetről jelenetre új rémekkel találkozik. Ezek részben emlékképei, részben babonás csodalények. Valójában az egész úton egyedül van, körülötte megtestesült képzeleti alakok. Amikor a vélt veszedelmek körülveszik, rájuk lő és elpazarol egy-egy golyót. Amikor már csak az ezüsttöltény van a fegyverben, megint ijesztő közeledő hangokat hall. Nem ismeri fel, hogy ezek a megmentésére sietők hívei. Öngyilkos lesz, már csak gyászolók érkezhettek hozzá. A darabnak óriási sikere volt. Nemsokára sorra került még különösebb tárgyú darabja, a *„Szőrős majom”*. Ez egy szerencsétlen életű torzonborz fűtőről szól, aki egy hajó mélyén dolgozik. A mellette kíváncsian elhaladó utasok beszélgetéséből szinte semmit nem ért, de egy elhangzó kijelentés szavait félreérti: azt hiszi, hogy valaki ezt mondja: „Szőrös majom”. Azt hiszi, őrá mondta ezt az egyik idegen. Ez olyan lelki válságot okoz benne, hogy felidézi életének minden kudarcát és úgy találja, hogy nem méltó az emberi életre. Műfajilag nem tragédia, hanem bizarr tragikomédia. A kisebbrendűségi érzés lélektani példája ez. Annak idején az amerikai kritika egy része értelmetlen ostobaságnak tartotta, a kritikusok másik része minden eddigi idők legjobb lélektani drámáját látta benne. Mire az európai színpadokra érkezett a darab, már megérdemelten remekműként fogadták. És röviddel ezek után világsikert aratott első egész estét betöltő drámája: a *„Különös közjáték”*. Ez a 9 hosszú jelenetből álló drámai mű egy asszony életrajza, egymás mellé vetítve azt, hogy mit él át valóban, és hogyan képzeli tévesen mindazt, amit átélt. Különös sajátossága, hogy a személyek egymás után mondják, amit valóban mondanak és amit közben gondolnak. Nem tragédia: az asszony idős korára megtalálja a lelki nyugalmat, talán még a boldogságot is, amit sok reménykedés után sohasem ért el eddig.

A *„Különös közjáték”* diadalútja után egymást követik a sikeres bemutatók. Témavilágúk felettébb különböző, a művelt emberek körétől a falusi paraszti gondokig terjed. A módszer és a siker titka a reális és expresszionista elemek művészi keverése. Színházi nézők és tudományos szakemberek, sőt a különböző szempontú kritikák is az élő drámairodalom egyik fő alakjának tudták. Elérte a Nobel-díj is még mielőtt művészetének csúcsáig emelkedett volna.

Alighanem az igazi fő mű az a trilógia, amelynek ő ezt a címet adta: *„Elektrához illik a gyász”*. Nálunk magyarul *„Amerikai Elektra”* volt a címe. Rendkívül érdekesen és egyénien köti össze az ókori görög hagyományt a modern helyzetekkel és jellemekkel. Példaképe, sőt mintadarabja Aiszkhülosz *„Oreszteia”* című trilógiája, amely a trójai háborúból hazatérő Agamemnonnak és családjának sorozatos tragédiája. O’Neill drámája az amerikai polgárháború befejeződésével kezdődik. Egy tábornok - az antik névre emlékeztető neve: Abe Mennon - a győzelem dicsőségével érkezik haza. Felesége, aki magányában rég elfordult tőle, félve, hogy a hűtlensége kiderül, szeretőjével együtt megöli a hazatérőt. Ez az első rész. A második rész, akárcsak Aiszkhülosznál, a gyermekek bosszúja: a halott apáért megölik az anyát. A harmadik rész, akárcsak Aiszkhülosznál, a lelkifurdalás és a megbékülés kitűnő lélektani folyamata. - Ennél klasszikusabb hagyományú drámája nincs is a XX. század irodalmának. Antik téma, modern lélektan, szakadatlanul izgalmas cselekmény.

Már korábban is különböző betegségek fenyegették. A háború után úgy látszott, hogy a tüdejét támadta meg a kór. Több mint fél évig feküdt kórházban. Később úgy vallotta, hogy ez az időszak életének egyik leghasznosabb korszaka volt, mert itt bőségesen volt ideje sokat olvasni. Amikor orvosai úgy vélték, hogy meggyógyult, egymás után írta sikeresnél sikeresebb drámáit. Négy évig nős volt, majd huzamosan a váltogatott szerelmek élményeivel

gazdagította életét. A nagy sikerek idejében újra nősült, boldog házasságot is élt mindvégig, gyermekei is születtek. De sokszor hangoztatta, hogy a szeretett asszony ápolónőként vállalta a házasságot. Az évek folyamán ugyanis különböző betegségek törtek rá. Néha maga is úgy vélte, hogy hipochonder. Az *Elektra* világsikere után azonban olyan betegnek érezte magát, hogy elvonult a világtól, a legszűkebb családi körében élt, s azt közölte színházakkal és kiadókkal, hogy amit esetleg még írni fog, azt csak halála után bontsák fel és olvassák el. Pedig még hat dráma volt hátra. Ezek - ellentétben korábbi műveivel - önéletrajzi jellegűek. Szüleinek, szűkebb családjának és saját ifjúságának a szomorúságát dolgozta fel igen költőien. Úgy vélte azonban, hogy amíg él, ezek senki másra nem tartoznak. Ha kész volt egy drámával, nagy borítékba tette és lepecsételte. Természetesen halála után azonnal felbontották a borítékokat. Valamennyi sikerdarab lett. A legszebb azonban a kétségtelen remekmű, a *„Hosszú út az éjszakába”*. Ezt is, akárcsak legkitűnőbb korábbi darabjait Amerika és Európa minden országában játszották és mindig újra felelevenítik.

Amikor írói útjára indult, azonnal a legmodernebbek közt tartották számon. Halála óta az örök klasszikusok közé tartozik.

VLAGYIMIR VLAGYIMIROVICS MAJAKOVSZKIJ

(1893-1930)

Rég nem hiszünk az Olümposz isteneiben, és náluk is jobban elmúlt a Római Birodalom világuralma, de Vergilius változatlanul él, az irodalomtörténet egyik fő alakja. A lovagkort és a lovagokat már Ariosto és Cervantes reneszánsz kora is kinevette, de Walter von der Vogelweide költői nagysága ma is érvényes. És hol van már a feudalizmus vérengző anarchiája, de Shakespeare királydrámái halhatatlanok. Hát valahogy így vagyunk Majakovszkij költészetével is. A kommunizmusról éppen mostanában derült ki világtörténelmi méretekben, hogy megvalósíthatatlan. Itt, Európában már kedvünk sincs rá. Lenin történelmi alakja is alaposan elavult, de Majakovszkij Lenin-eposza, a Szovjetunió születését ünneplő *„Harasó” („Csudajó”)* című futurista hőskölteménye s az izgatott versformájú lírai költemények mindmáig nemcsak kordokumentumok, hanem hol bosszantó, hol lelkesítő és sokszor szépélményt adó műremekek. Ezt a költőt se lehet kitessékelni a világirodalom klasszikusai közül. És tragikus halála szinte félelmetesen példázó előzménye eszméi bukásának. Hiszen ő is nyilván azért vetett véget 37 éves korában az életének, mert csalódott nemcsak az emberekben, hanem a szentként tisztelt eszmében is. Az is jövőbe látó váteszi cselekedet volt, hogy élete csődjével meghirdette az eszme csődjét is. A huszadik század világirodalmát pedig nem is lehet elmondani nélküle.

Úgy közismert, hogy ő a legnagyobb kommunista költő, de soha nem volt tagja a Kommunista Pártnak. Botrányt keltő futurista is volt, de a legbonyolultabb verseiben is ragaszkodott az értelemhez, és megkövetelte magától a közérthetőséget. Közben pedig képzett festőművész és elismert nagy grafikusművész, népszerű plakáttervező és plakátfestő. Egy időben sikeres színész, hatásos szónok és olykor színházi rendező. Amikor Jeszenyin, a kor egyik legjelentékenyebb orosz költője öngyilkos lett, ő indulatos költeményben szidalmazta az életet megtagadó és halált választó barátot. És rövid idő múltán ő is követte Jeszenyint. A nagy remények szószólóját legyőzte a reménytelenség. Élete, költészete, halála nagy példázat a XX. század világtörténetére.

Grúziában született, apja odaköltözött erdész volt. Az első iskolai élmények, baráti körök, az otthon és az utcákon hallott politikai vélemények, a mesék, majd a kalandos regények ott, Grúziában bontogatják, fejlesztik értelmét. Apja azonban korán meghal, s az özvegy gyermekeivel visszaköltözik Moszkvába. Ott folytatja az iskolát, de a serdülő fiúk közt már élénk a politikai érdeklődés. A cári rendet nemigen kedvelik, és tudják, hogy vannak liberális polgárok, anarchisták, valamint kommunisták: bolsevikok és mensevikek, akik szüntelenül egymással vitatkoznak. A 15 éves kamasz elmegy egy kerületi bolsevik szervezetbe, ahol azonnal beírják párttagnak. Egy év múlva már ki is lép. Ennél több párttagsága nem volt. De ez igen változatos év. Kiküldik agitátornak, menjen házról házra, lakásról lakásra, és magyarázza el, hogy csak a bolsevik kommunizmus segíthet a szegény embereken. Kedve is van ehhez, s szívesen vonul fel, ha a felvonulók közé hívják. Az iskolából kimarad, a rendőrök pedig elfogják. Fél évet tölt börtönben. Erre az időre mindig úgy emlékezik, hogy ekkor fejlődött a legtöbbet a tudata. A fiatalkorú rabok olvashatnak, a börtön könyvtára gazdag. Előbb a költészetbe szeret bele. A klasszikusoknál is jobban elragadja a szimbolista Alekszandr Blok és Andrej Belij költészete. Ő maga is ott, a börtönben kezd verseket írni. Ezek mellett Tolsztoj regényei, Balzac oroszra fordított művei ébresztik rá az irodalom lélekgazdagító erejére. Közben azonban rajzol.

Már korábban is, a családban és a szomszédok között feltűnt, milyen ügyesen bánik a ceruzával, krétával. Itt a börtönőrök is dicsérik, ha sikeresen lerajzolja őket. El is határozza,

hogyha kiszabadul, festészetet fog tanulni. A szabadulás hamarosan be is következik. A fiatalkorú politikai foglyokat, amennyiben bűncselekményt nem követtek el, kegyelemmel kiengedik. Ekkor még túl fiatal a művészeti főiskolákhoz. Ezért képtárakba, múzeumokba jár szorgalmasan. Ott festőkkel és festőnövendékekkel ismerkedik össze. Ezektől tudja, hogy nem Moszkvában, hanem Szentpéterváron van a legjobb művészeti főiskola. 18 évesen azután Szentpétervárra utazik. Ekkor itt volt a birodalom fővárosa. A legfőbb kulturális központokat itt lehetett megtalálni. A művészeti főiskolák pedig nem követeltek érettségit, ha jól sikerült a felvételi vizsga. Majakovszkijnak feltűnően jól sikerült, s a tanárok azonnal jósolgatják, hogy vagy kitűnő festő vagy rajzművész lesz. Egyesek azt jósolják, hogy nagy karikaturista fejlődhet belőle. Két évig zavartalanul tanulja a képzőművészeteket.

Diáktársai azonban elvezetik azokba a körökbe, amelyekben fiatal költők futuristáknak mondják magukat. Ezek azonnal maguk közé fogadják, mivel tud ő is olyan botrányt keltő verseket írni, mint a többiek. A futuristák között természetesen forradalmi szelleműek is vannak. Ezek főleg egymással veszekednek. A liberálisok, az anarchisták (akiknek egy része nihilistának mondja magát), az egymástól már elszakadt bolsevikok és mensevikek egymást tartják a nép ellenségének. És amikor a futuristák első versgyűjteménye megjelenik, az olvasók körében is, a hivatalokban is kitör a botrány. A könyv címe: *„Pofon ütjük a közízlést”.* A botránkozók találgatják, hogy ezek a verseikkel is háborgó és háborodott fiatalok kommunisták-e vagy nihilisták. Vagy valami mások, még veszedelmesebbek? A rendőrök rájuk is csapnak, de a bíróság azonnal el is engedi őket, hiszen egy elmebeteg képzelődésének ható vers önmagában nem bűncselekmény.

A főiskola azonban eltanácsolja azokat a növendékeket, akikről már köztudomású, hogy futurista költők is. Majakovszkij is közöttük van. Nyomorognia azonban már nem kell. Az irodalmi körök, a sajtó berkei már tudnak róla. A kereskedelmi cégek pedig jól fizetik azokat, akik ötletes, szembetűnő plakátokat tudnak rajzolni. Az újságoknál az is kiderül, hogy jól tud érdekes cikkeket írni, és közismert emberekről mulatságos karikatúrát rajzolni. Mikor azután közeledik az első világháború, a már ismertté vált fiatal költő versben és prózában hatásosan háborúellenes. Amikor már kitört, amitől mindenki félt, a mozgékony író-költő-karikaturista-plakáttervező mindig sikeresen másutt van, mint ahová a behívót címezik. Legegyszerűbb visszaköltözni Moszkvába. Ott is vannak újságok, futurista költők, lányok, és egyelőre be sincs jelentve. Ott ismeri meg 22 éves korában Olga Briket, a nihilista-feminista harcosan házasságellenes leányt. Azonnal fel is lángol a szerelem, amely egész valószínűtlenül soha nem szűnik meg, csak rengeteg szakítással, összebéküléssel, veszekedéssel hullámzik szenvedélyes erővel 15 éven át a férfi öngyilkosságáig. Érdekes itt megjegyezni, hogy Olga Brik húga - akit, mivel más apától származott, Elza Jurjeva Kogannak hívtak - Louis Aragon francia költő felesége lett, majd Elsa Triolet néven francia regényírónő. Így hát Majakovszkij és Aragon sógornak tekinthették egymást. A francia költő ettől kezdve sorra fordítja az orosz sógor verseit, szinte bevezeti a nyugat-európai szellemi életbe. Ez persze már az októberi forradalom győzelme, a Szovjetunió megalakulása után történt.

Majakovszkij nyughatatlan természete folytán azonnal ott állt a forradalmárok között. Előbb 1917 februárjában a polgári forradalmárok, vagyis Kerenszkijék mögött. Amikor pedig októberben a polgárira a proletárforradalom következik, akkor Majakovszkij az ő soraikban van. A győzelem után mindent vállal: ha kell, hivatalt szervez, forradalmi plakátok megszámlálhatatlan tömegét rögtönzi, indulókat és csasztuskákat áraszt. Az újságoknál, a sajtóirodában nélkülözhetetlen. A pártba azonban nem lép be. A kommunisták jó része nem kedveli, afféle „útitársnak”, hozzájuk szegődött burzsoá anarchistának véli. Ő nagyon tiszteli Lenint, akit vezérének vall.

Lenin azonban konzervatív ízlésű olvasó. Igazán Puskint és Tolsztojt kedveli. Már a szimbolistákat is túl modernkedőknek tartja. Azt elhiszi Majakovszkijról, hogy őszintén kommunista

érzelmű, a verseit azonban nem tudja elviselni. Egy ízben a rákérdező érdeklődőknek azt mondja, hogy „a szemem kitörik, ha zegzugos verssoraira nézek". Igazán nem gondolta, hogy halála után ez a lépcsőzetes verssorokat író futurista fogja a legszebb, leghatásosabb megemlékezést írni róla. Ezt a hosszú költeményt, mint minden hosszú verset oroszul *„poémá"*-nak mondják. Ez az irodalmi műszó pontosan nem fordítható, mert akkor is poéma, ha epika, akkor is, ha líra. Legnagyobb futurista verse, a *„Nadrágban járó felhő"* ódai lendületű líra. Viszont a Lenin-költemény és a *„Csudajó"* epikus tartalmú költemény, mégis ez is, az is a poéma címszó alá tartozik. Majakovszkij mindkét műfajnak a mestere. Ezek mellett folyvást kísérletezett a drámával is. Szerette a műfajt, néha sikeresen volt színész is, ráadásul Mejerhold, a nagy színházi rendező jó barátja volt, lelkesen megrendezte, amit Majakovszkij írt. De az általában szatirikus, közben az eszme mellett hitvalló futurista drámáknak a futurista színpadon alig-alig volt sikerük, volt olyan is, amely egyszerűen megbukott, vagyis még csak botrányt se keltett, csupán untatta a nézőket. - Izgatta Majakovszkijt az irodalom mellett a film is. Készített forgatókönyveket, fel is lépett bennük, olykor rendezett is. Jó színész volt színpadon is, filmben is. Filmjátékai még csak meg se buktak, elmentek a többi közt. És akármilyen kitűnő rajzoló, plakátkészítő, néha festő is volt - igazi nagysága a költészetben vált maradandó eredményű múlhatatlan értékké. Lehet vitatkozni vele, ezt el is várná, csak tagadni nem lehet műveinek a hatóerejét.

Alkalma volt járni a nagyvilágban. Ismerte Németországot, otthonos volt Párizsban, elragadta az amerikai technika, ha a kapitalizmust nem is szerette meg. Híre is nőttön-nőtt a nagyvilágban is. Csak éppen minden vágyat, ábrándot csalódás zárt le. Már a futurizmus is mögötte volt, a barátok egy része elidegenedett, ha békülni látszott a megbékülőkkel. A másik része elidegenedett, mert úgy látták, nem akar békülni a békülni akarókkal. A régi örök, örökké hű és hűtlen szerelembe belefáradt, komplikált kicsapongásai idegtépőek voltak. A hivatalok bürokráciája és az adóhivatal követelődzése elcsüggesztette. - Búcsúlevelében azt írta, hogy magánügyek folytán lép ki az életből. Ez azonban nem hihető. Neki a világtörténelem, a társadalom, az eszmék elenyészése, a lélekrendítő kiábrándulás ártott meg. Talán sejtette, érezte az elkövetkező borzalmakat is. Talán csak nem akarta bevárni őket.

ALDOUS HUXLEY

(1894-1963)

Az angol értelmiségiek körében nemzedékeken keresztül az volt a közvélemény, hogy a Huxley család tagjainál műveltebb embereket alig-alig lehet elképzelni. Még azt is tudni szokták, hogy aki közöttük világhíres természettudós, annak is nagyon szép, világos, igazi irodalmi stílusa van, s verseket - jó verseket - is ír. Aki pedig kifejezetten író vagy költő lesz, az is tudós fokon otthonos a természettudományokban, legalábbis a biológiában. A nagyapa, Thomas Huxley az oxfordi egyetem világhíres professzora volt, akiről Darwinnak is az volt a véleménye, hogy ő az élettan legnagyobb tudósa. Darwinnal együtt a modern biológia megalapítójaként tartja nyilván a tudománytörténet. Magánszórakozásként szellemes prózai műveket és biztos verselésű költeményeket írt. Leszármazottaiból számos tudós, professzor, író-költő került ki. Akadt közöttük Nobel-díjas is. Az egyik unokája, Sir Julian Sorell Huxley, oxfordi professzor, a XX. század egyik legjelentékenyebb biológusa, angol és külföldi tudományos társaságok tagja, egy időben az UNESCO főigazgatója, a Magyar Tudományos Akadémiának is tiszteletbeli tagja. Világszerte népszerű ismeretterjesztő esszéin és útirajzain kívül két verseskötete költői tekintélyt is biztosított a számára.

Az ő öccse volt Aldous Leonard Huxley, aki már egész ifjan népszerű költőnek indult, majd azt hihették, hogy mint nagyapjuk és bátyja, ő is nagy biológus lesz. De attól kezdve, hogy 27 éves korában megjelent *„Crome Yellow”* (magyar fordításban *„Nyár a kastélyban”*) című igen szellemes, nagyon szórakoztató regénye, otthon és külföldön nyilvánvaló volt, hogy a század jelentékeny prózaírói közt van a helye. Bár idős korában - ötvenes-hatvanas éveiben - sokan azt is mondották, hogy a kábítószerek lélektani hatásának ő a legnagyobb pszichológusa. Itt-ott filozófusnak is tekintették. A marxisták is elismerték, bár nehezményezték, hogy nem materialista. A többé-kevésbé vallásosak is elismerték, csak azt nehezményezték, hogy nem idealista. Csökönyös agnosztikus volt kezdettől mindvégig, aki azt hiszi és állítja, hogy nincs tudományos lehetőség Isten, a földi életen kívüli létforma, test és lélek azonosságát vagy különbségét akár bizonyítani, akár tagadni.

De gyakran járt a megismerhetetleneknek a határvidékén, és szakértője lett a buddhista vallásnak és misztikának. A technikai fejlődéstől pedig mindig nagyon félt, mert úgy vélte, hogy ellenőrzés nélkül fejlesztik a műszaki ismereteket és műszaki gyakorlatot, az vagy lélektelen elgépiesedésbe viszi az emberiséget, vagy csodafegyvereivel elpusztítja az egész földi életet. De a szorongást is, a jövendő komor lehetőségeit is, az értékek - szépség, jóság, igazság - várható elenyészését is oly kellemesen, szellemesen, fordulatosan tudta elbeszélni, hogy nem egy olvasó elsősorban humoristának tartja, noha szatírája - ha nevettet is - felettébb komor. Annyi bizonyos azonban, akárhogyan is ítéljük meg, a század legjelentékenyebb írói közé tartozik, akkor is, ha regényei „bestseller”-szerűen népszerűek, könyvei óriási jövedelmet biztosítanak írójuknak, de akkor is, ha kelendőségük időnként a művelt olvasórétegekre zsugorodik, hiszen halála óta a múlhatatlan klasszikusok közt van a helye.

Egy angliai szellemeskedés szerint természettudományos szakkönyvek és magasztos tárgyú költemények közt született. Hiszen a Huxley-származás mellett édesanyja Matthew Arnoldnak, a XIX. század emelkedett stílusú, moralizáló költőjének az unokahúga volt. A Huxleyk tudását és az Arnoldok lelki emelkedettségét együtt örökölte. Egy másik, ugyancsak angol áladat szerint már csecsemőkorban görögül, versben mondotta el Püthagorasz életrajzát. Az viszont igaz, hogy már az elemi iskolában feltűnt rendkívüli memóriája, majd hamarosan nyelvérzéke. Középiskolás korában jó formaérzékkel és nagy formatudással verselt. De hamar rákapott az autózásra is, diákkorában sora győzött a gépkocsiversenyeken. De nem minden

autóba tudott beülni, mert nem fért el a lába. Gyorsan nőtt nagyra, felnőtt korában két méternél is pár centiméterrel magasabb volt. Magas, sovány, kisportolt testű ifjú férfi, a szeme azonban évről évre gyengül, egyre vastagabb szemüveget kell viselnie. Viselte is, mert nem volt hajlandó abbahagyni az olvasást és az autóvezetést. Írógépen pedig akkor is lehet írni, még verset is, ha a gyakorlott ember oda se néz. Az olvasó emberek már korábban is ismerhették néhány versét, egy-két tanulmányát. Ezek folyóiratokban jelentek meg. És aki Angliában értelmiségi volt, eleve tudta, hogy akit Huxleynek hívnak, az vagy tudós, vagy költő, vagy mind a kettő, és okvetlenül kellemes stílusa van.

Amikor első regénye is megjelent, ez otthon azonnal, de hamarosan világszerte is sok pénzt hozó siker lett. A huszonhét éves szerző nem sokkal előbb nősült. A regény honoráriumából költséges nászútra tellett. Soha eszébe se jutott takarékoskodni, hiszen jómódú családból származott, és az első könyv után nőttön-nőtt a népszerűsége. A fiatal házaspár tehát nekiindult a nagyvilágnak. Bejárták Olaszországot, Franciaországot, átugorhattak Svájcba is. Ezek az úti élmények, a megismert tájak idővel sorra belekerültek életművébe. Amiként boldog szerelmes házassága, később élete egyéb szerelmes epizódjai is mozzanatokként tértek vissza regényeibe és novelláiba. Voltak olyan túl komoly olvasók és kritikusok, akik szinte a szemére hányták, hogy társadalmi, lélektani és társadalomkritikai regényei mellett - mi tagadás - szórakoztató szerelmi regények, novellák, sőt még bűnügyi tárgyú izgalmas történetei is vannak. Idővel tanulságos tényként emlegette, hogy legerotikusabb regénye, *„A lángész és az istennő”* meg néhány könnyed színpadi műve több pénzt hozott a számára, mint legnagyobb remekműve, az azonnal halhatatlannak ítélt *„A vak Sámson”* című regénye. Kétségtelen, bármiféle műfajjal játszott, mesternek bizonyult. Akkor is, ha szerelmes verset írt, akkor is, ha tanulmányt a kábítószerek testi-lelki következményeiről, akkor is, ha érdekes esszében ismertette a buddhizmus teológiáját.

Sok műfajú, összességében sok kötetet igénylő életművében alighanem három regény a legfontosabb, ezek adják klasszikus rangját. Ezek a *„Point Counter Point”* (egyik magyar fordításában *„A végzet bábjátéka”)*, a *„Brave New World” („Szép új világ”)* és az *„Eyeless in Ghaza” („A vak Sámson”).* - Huxley valamennyi művét érdemes olvasni, gazdagok, bölcsek, mulatságosak. De aki ezt a hármat olvasta, tudja, ki volt Aldous Huxley.

Az 1928-ban kelt *„Point Counter Point”* felváltva játszódik egyazon társadalom különböző köreiben. Különféle hitek, tévedések, lelkességek, nagyképűségek, egymás iránti érzelmek kavarognak a különböző körülmények közt élő emberek világában. A más-más téma, a körülmények befolyása, a meggyőződést játszó hazugságok különfélesége együtt mulatságos és elkeserítő összképet adnak a polgári értelmiségről. Valójában ez a regény avatta világhírűvé az akkor 30 éves szerzőt - a *„Brave New World”*-öt 1933-ban írta, 40 éves korában. Ez a legnevezetesebb, legismertebb, legmulatságosabb és egyben legkeserűbb könyve. Talán csak Swift *„Gulliver”*-jének a pesszimizmusán lehet ennyit nevetni. Ez a *„Szép új világ”* szatíra is, jóslás is az emberiség jövőjéről, kritika is a túlzásba vitt műszaki fejlődésről. Írták is, mondták is, hogy negatív utópia. Lényegében rettegés az elszabadult műszaki fejlődés következményeitől. - *Az „Eyeless in Ghaza”*-ról talán azt is elmondhatjuk, hogy ez a legjobb, legszebb regénye. Mintha összefoglalása volna mindannak, amit ösztönökről és tudatról, társadalmi és lélektani erők hatásáról, vonzásokról és taszításokról tudni vél. Mindig is jelen lévő szorongásai között itt már a legnagyobb veszély az erősödő, világégéssel fenyegető fasizmus. Harcosan antifasiszta és pacifista célzatú nagyepika. Szerkezete különös. Egy szerelmespár, egy halom összekeveredett fénykép a férfi múltjából. A cselekmény úgy halad előre, hogy ötletszerűen kezükbe kerülnek a különböző időszakokból való tanúk a múltból. A kezdeti zűrzavar lassan rendszeres egységbe áll össze. A legvégén válik világossá, hogyan is kezdődött az az eseménysor, amely a regény témája.

A veszély már egyre közelebbinek látszott. Huxley 1937-ben - 43 éves korában - végleg Amerikába költözött. Hollywood villanegyedében pompás és kényelmes otthont rendezett be. Könyvtárszobáit a leggazdagabb és legrendezettebb olvasmány-rengetegnek hirdette, aki csak látta. Szívesen is látott eléggé művelt vendégeket a föld minden tájáról. Az irodalomtól a biológiáig, a földrajztól a lakberendezés művészetéig, a zenétől az építészeti stílusokig változatosan folyt a beszélgetés a vendégekkel. De azokban az órákban, amikor írt vagy olvasott, esetleg fel-alá járkált, gondolkozva a következő, az írandó művön, ilyenkor senki se jöhetett belső szobáiba. Vendégei ehettek-ihattak, még klasszikus zenét is hallgathattak a lemezjátszón. A házigazda azonban kettesben játszott a gondolataival. Ilyenkor készültek a Huxley-művek.

Amerikában azonban sok minden megváltozott, más témavilágok foglalkoztatták, mint azelőtt. 25 évig élt távol a hazájától. Egy pillanatig se pihent, de alig írt regényt. Ezekből is kettő fokozottan szorongásos ellenutópia volt a pusztító háború utáni jövőről. Volt azután néhány erotikus novella és egy mulatságos szerelmi háromszögregény*: „A lángész és az istennő”.* - Azután ott élve a film fővárosában, nem tudott ellenállni a számára merőben új műfajnak: írt néhány forgatókönyvet, leginkább klasszikus angol regényekből. Ezek mellett néhány könnyed színdarabot is. - Mindezeknél sokkal több esszét a legkülönbözőbb témákban. Amióta Amerikában élt, izgatták a kábítószerek, a vegyi úton történő kábítás lélektani következményei. Különösen a meszkalin és az LSD - ezek az akkor divatos drogok - hatása a testi állapotra és főleg a lelki életre. Ezek mellett azonban egyre jobban érdekelték a különböző misztikák. Ugyanúgy nem hitt bennük, mint természettudósként nem hitt a materializmusban. Igazi agnosztikus volt. Ami azonban izgatta, azzal nem győzött gondolatban és megfogalmazott szövegben foglalkozni. Ezek közt jutott a keleti vallásokhoz, elsősorban a buddhizmushoz. E számos témakörben kalandozó esszéket nem egy olvasó érdekesebbeknek és maradandóbbaknak ítéli regényeinél is.

Amikor túllépett a hatvanadik évén, az addig egészséges férfi betegeskedni kezdett. Egyre gyöngébb lett. Szüksége volt már a pihenő semmittevésre. És lecsapott a váratlan szerencsétlenség. Tűzvész lángolt fel. Megcsodált otthona, benne a nagy hírű könyvtár porrá égett. - Anyagilag nem rázta meg, hiszen igazi gazdag ember volt. De olvasnivalóinak, jegyzeteinek, kedves tárgyainak a pusztulása az amúgy is beteg embert még betegebbé tették. Beköltözött Los Angelesbe, ott is kényelmes villát vásárolt. De hamarosan, 65 éves korában meghalt.

Sokáig bestseller volt, most már elég régóta a legértelmesebb értelmiség klasszikus szerzője. Ez alighanem a végleges helye.

FEDERICO GARCÍA LORCA

(1898-1936)

1936-ban az öldöklő fasiszták agyonlőtték Federico García Lorca spanyol költőt. Haláláról Radnóti Miklós magyar költő írt siratóéneket. Nyolc évvel később a magyar fasiszták ugyanígy ölték meg a magyar költőt. A két halál korkép és dokumentum azokról az esztendőkről. Az eredetileg olasz *fasiszta* szó ugyanúgy volt érvényes a német nácikra vagy a magyar nyilasokra, a spanyol falangistákra: az uralomra került mészárlási düh irtotta a szellemet és a szellem képviselőit. García Lorca a spanyol szellem legkiválóbb megtestesítője volt a XX. században.

Ha a lexikonokban nézünk utána életrajzának, alig tudjuk követni a felsorolást. Költő volt, a múlhatatlan emlékű nagyok egyike. Drámaíró volt, egyéni hangú, sajátos színfolt a színiirodalomban. Népszerű zeneszerző, sikeres festő-rajzolóművész, néprajztudós. Színházszervező s ezen belül dramaturg, rendező, ha kellett akár tragikus, akár komikus színész. Rövid életében is az élő spanyol kultúra legkiválóbb, sőt legsikeresebb korabeli alakja. Otthonában ugyanúgy hangoztatta lírai költeményeiben a cigányok emberségét, jogukat az egyenjogúságra, mint Amerikában a négerekét. Szavakkal, dallamokkal, színekkel harcolt az emberi méltóságért, egyenlőségért, méltányosságért, demokráciáért. Meg is bűnhődött érte, a sötétség zsoldosai a számlálhatatlanokkal együtt őt el elpusztították.

A legősibb spanyol kultúrájú tájról, Andalúziából származott. Az értelmiség felé törekvő, módos családban született. Apja jól gazdálkodó, olvasó, éneklő földműves volt, aki tanítónőt vett feleségül. A népdalokat és a tanulási-tanítói igényt együtt örökölte. Iskolákba járatták, és ő vidáman és lelkesen szeretett tanulni. Tizenhat éves fővel már egyetemre érett, egyetemre is járhatott: a nagy hírű, ősi granadai legfelsőbb iskolába. Párhuzamosan tanult filozófiát és jogot, ezek mellett megfelelő tanintézetekben zenét és festészetet is. Itt barátkozott össze egy életre Manuel de Fallával, a kor legnagyobb spanyol zeneszerzőjével.

Verseket diákkorától kezdve írt. Egyetemista, amikor versei, cikkei, irodalomról szóló elmélkedései különböző folyóiratokban, majd napilapokban is megjelennek. Az idő 1917-18-nál tart. A magukat moderneknek mondó fiatal költők hol futuristáknak, hol expresszionistáknak mondják magukat, szabad verseket írnak. Ő szinte ellenük írja költeményeit. A népdalok formáiban és témavilágában a szegény emberek vágyairól, szerelmeiről, gyűlölködéseiről versel. Felfedezi és felfedezteti olvasóival a cigányok életét. Cigány tárgyú balladáival merőben új hangot hoz a spanyol irodalomba. 21 éves korában megjelenik első verseskötete. Hamarosan színpadi művekkel is próbálkozik. Már első kísérleteiben egyesíti a történelmi emlékeket, a folklórjelleget és a jelenre vonatkozó célzásokat. A versformák még jó ideig a népdalból származnak. Majd egyre jobban közeledik a spanyol drámák nagy hagyományaihoz, főleg Lope de Vega hangütése tér vissza. A spanyol reneszánsz és barokk klasszikusok szakadatlanul szívügyei. Lope de Vega válogatott műveit is sajtó alá rendezi, majd színházi sorozatot rendez belőlük. Ez beletartozik népművelő munkásságába. Az ország különböző vidékein tart ismeretterjesztő előadásokat a spanyol irodalom múltjáról, benne elsősorban a klasszikus drámák ismertetése és elemzése a leghangsúlyosabb. Jó megjelenésével, árnyalt hanganyagával, a pátosz és a szellemesség vegyítésével hamarosan népszerű népművelőnek bizonyul. Lelkes híve a köztársaságnak, klasszikus költemények kiválogatásával és csoportosításával is tud politizálni. A maradi királypártiak csak idegenkednek tőle, de a meginduló falangista mozgalom hívei - a spanyol fasiszták - kezdettől fogva veszedelmes ellenségnek tartják, gyűlölik. Ez fokozza harciasságát a gyilkos szándékok, majd gyilkos gyakorlat ellen.

Költészete egyre népszerűbb lesz. Szerelmes dalait országszerte éneklik. Dallamukat is ő komponálja a szöveg alá. Vallomásai a szabadságról ifjakat és időseket lelkesítenek. Cigányrománcai izgalmasak, de ez a témavilág küzdelem is a cigányság emberségéért és polgári egyenjogúságáért. A cigány folklórnak is kiváló ismerője, néhány cigányrománca és -balladája tragikus vagy vidám illusztráció a cigány életről és a cigány hagyományokról.

Közben költészetének jellege is módosul. Ha nem is csatlakozik a modern - az avantgárd - irányzatokhoz, jól érezhető a Franciaországból áradó szürrealizmus hatása. A szabad gondolattársítások, az ellentétek párosítása, a váratlan fordulatok párosulnak nála a hagyományos értékekkel. A népdalok mellett a XVII. század spanyol klasszicizmusa is jól érezhető verselése és nyelvhasználata mögött.

Világirodalmi jelentőségét azonban elsősorban drámai műveiben kell felismernünk. A komédiától a tragédiáig otthon van minden színpadi játékban. Első igazi színházi sikere a koraiak között *„A csodálatos vargáné”*. Bohózatos népszínmű, igen hálás szerepekkel. Az ifjú feleség és az öreg férj örök helyzetét variálja tovább. Ettől a témától lehet a mű tragikus is, komikus is. Ebben a játékban a komikus változat nyer bravúros formát. A spanyol családi élet újra meg újra, egyre komorabb formában jelenik meg drámai művében, amíg eljut utolsó és talán legjobb drámájáig, a *„Bernarda Alba házá”*-ig. A nyomasztó hagyomány lélekölő ereje boldogtalanná teszi a zordon, kemény akaratú asszony és más-más természetű leányai életét. Aki meghajlik a kemény hagyományok előtt, magára vállalja az örök boldogtalanságot. Aki lázad ellene, aki derűt, boldogságot igényel, az belepusztul. A kitűnő dráma ki nem mondott, de nagyon jól érezhető vádirat a spanyol társadalom elmaradottságáról.

A vargáné komédiája és Bernarda asszony családjának tragédiája között a számos sikeres darab sorában még néhány kétségtelen remekmű született. A *„Vérnász”,* a *„Yerma”,* a *„Rosita leányasszony”,* akárcsak a *„Bernarda Alba háza”* a XX. század legnagyobb drámai alkotásai közé tartozik. Lírai termése is egyre magasabb csúcsokat ér el. Nagy elégiája, amelyet egy torreádor barátja halálára írt, nemcsak a személyes gyász vallomása, hanem a szomorúság magasztosságát hirdető himnusz.

Mindezek közben igen változatos életet élt. Volt egy sikeres képkiállítása, volt színházszervezés, voltak külföldi utak. A már fiatalon világhíres, tudósnak is tudomásul vett költőt sokfelől hívják. Dél-Amerikában sorozatot rendez Lope de Vega műveiből. Az USA-ban egyetemen tart előadásokat dramaturgiai kérdésekről és a spanyol irodalom nagyságairól.

Azután eljön a tragikus 1936-os esztendő. A polgárháború már elkezdődött. Madridban még hatalmon van a köztársaság, de az ország déli részén már Franco az úr. García Lorca a védekező szabadság dalnoka lesz. Szóban és írásban harcol a fasizmus ellen. Személyesen indul Granadába, amelyet már fenyeget a vész. Meg is érkezik, de hamarosan a lázadók bevonulnak. Ő el akar rejtőzni, de megtalálják. A hírre De Falla, a már világhírű jó barát odasiet, hogy megmentse. Francóék vezérkaránál tárgyal a költő kimentéséről. De amíg ő tárgyal, a foglyot agyonlövik. Már másnap Franco hivatalos lapja közli, hogy törvényszerűen elítélték és kivégezték. Később az uralomra kerülő falangisták azt igyekeztek elhitetni, hogy nem is tudtak a haláláról. De a műveit betiltották. 1936-ban gyilkolták meg. Ugyanők, a gyilkosok 18 év múlva, 1954-ben saját legnagyobb költőjüknek nyilvánították, kiadták összes műveit, a színházak sorra játszották drámáit, az iskolákban szavalták hazafias verseit. Tehát hivatalosan is újra kezdett élni. És azóta is él.

BERTOLT BRECHT

(1898-1956)

Amikor 1928-ban az akkor harmincéves Bertolt Brecht zenés komédiája, *„A koldusopera”* sikert és botrányt aratott, a polgári és a kommunista kritika szinte egybehangzóan marasztalta el. Egyik oldalról kommunistának, a másik oldalról burzsoá anarchistának ítélték. Ebben-abban mindkét kritika helytálló is volt, de azoknak is igazuk lett, akik remekműnek ítélték.

A szerző akkor már ismert író volt a német olvasók körében, verseiről, színháztudományi cikkeiről, már egy-egy színpadi művéről is vitáztak. A németül olvasók külországokban is hol lelkesedtek érte, hol indulatosan tiltakoztak ellene. A müncheni és berlini kabarékba látogatók azt is tudták, hogy kitűnő mandolinművész, aki homlokába fésült hajjal, kopott ruhában maga írt dalokkal gúnyolja a fennálló társadalmi rendet, vagy lázadásra biztatja az elkeseredetteket. Néhány színház vezetője azt is felismerte, hogy alaposan képzett szakembere a drámairodalomnak és színházművészetnek, érdemes tehát felfogadni dramaturgnak. És ha már szakemberként ott volt a színháznál, akkor a rendezők is munkatársul fogadták a nagy műveltségű és nagy fantáziájú fiatalembert. Azt azonban nehéz volt egyértelműen megállapítani, hogy hová is tartozik a kor művészeti törekvései között.

Élete eddig is változatos volt. Ízlése és stílusa szertecsapongott. Gazdag családja gondtalan ifjúságot biztosított a számára. Apja egy nagy papírgyár főrészvényes igazgatója volt, aki igyekezett minél jobb nevelést és korlátlan tanulási lehetőséget adni fiának. Szorgalmas és érdeklődő tanuló is volt, de szűknek érezte az otthoni és az iskolai fegyelmet. Az első világháború kezdeti éveiben pacifista versekkel a háború ellen izgatta iskolatársait és fordította maga ellen a tanárait. Csak az apai vagyon és tekintély mentette meg attól, hogy ki ne csapják a gimnáziumból, sőt a fenyegető rendőri eljárástól is. Mikor a középiskola elvégzése után orvostanhallgatónak iratkozott be, szűk irodalmi körökben már tudomásul vették a tehetséges ifjú költőt. Korai értékelését elősegítette, hogy a divatos, akkoriban meglepően modern költőnek és drámaírónak ítélt Franz Wedekind felfedezte és barátságába fogadta. Ő járt közben a folyóiratoknál, hogy közöljék verseit.

Ezek a fiatalkori költemények máris formabiztosaknak hatottak, de szinte egyszerre különböző hatásokat fogadtak magukba. Már korán meglepően nagy műveltsége volt. Német anyanyelvén kívül máris jól tudott franciául és angolul. Ugyanúgy hatott rá az angol Rudyard Kipling romantikus hőskultusza, a francia Arthur Rimbaud szimbolizmusa, a divatos hazai Wedekind váratlan témákat és nyelvezetet hajszoló módszere, és legerőteljesebben a hajdani francia Villon társadalmon kívülisége. Erőteljes sikereket hozott számára még évekig, hogy amikor Villont akart fordítani, valójában újraélte a reneszánsz költő témáit, háborgásait a jelenkorra vonatkoztatta. Ez a Villon-átköltés később diadalmasan érvényesült a *„Koldusopera”* versbetéteinél. Kabarédalai is jórészt ebben a stílusvilágban keletkeztek. Itt és később is a megfelelő zeneszerző Kurt Weil lett, akinek ízléséhez pontosan illett Brecht költészete. Orvosi tanulmányai azonban nem elégítették ki. A háború utolsó évében még besorozták katonának, és tekintettel medikus voltára katonakórházban szanitécként szolgálhatott. Mire a háborút vesztett Németországban visszatért az egyetemre, hamarosan hátat is fordított orvosi céljainak.

Akkor már túl volt huszadik életévén. Jelentékeny és máris nagy jövő előtt álló írók, költők társaságába került. Wedekind körében ismerte meg a már akkor világhírű Thomas Mannt, aki hamarosan nagyra tartotta. Egy életre barátkozott össze Lion Feuchtwangerrel, aki ugyancsak nagypolgári otthonát hagyta el a forradalmi eszmékért, és lett hamarosan a század egyik

legjelentékenyebb történelmiregény-írója. Társaságukba tartozott Johannes Robert Becher, aki görög és latin versformákban újklasszikus költőnek számított, hogy később, a nácizmus elől emigráló, eleve is forradalmi lelkesültségű írástudó a Szovjetunióban kommunista meggyőződésre váltson át. A nemzetközi munkásmozgalom révén világhíres példája lett a „szocialista klasszicizmus"-nak.

Az se mellékes Brecht útján, hogy ebben az írói-költői körben barátkozott össze Karl Valentinnel, a bizarr ötleteket ontó kabaréköltővel, aki nemcsak ösztönözte a szatirikus költészetre, hanem be is vezette a kabarék színpadjaira. - Párhuzamosan irodalmi fejlődésével hamar ismerték el dramaturgiai szakértőnek, annyira, hogy a kor két legnagyobb színházi rendezője, Reinhardt és Piscator örömmel vette maga mellé. - Körülményei folytán természetes, hogy el kellett érkeznie a drámaíráshoz. Kezdetben bűvészkedve néhány nap alatt írt színjátékokat, szellemesen, de gyakran felettébb trágár kifejezésekkel tűzdelten. Ezeken a színházi emberek jól mulattak, de előadásra még nem tartották alkalmasnak. De semmit nem késett. Már 1919-ben, huszonegy éves korában írta *„Dobszó az éjszakában"* című egyszerre költői és szatirikus színpadi játékát a háborúból hazatértekről. Ez színre került és sikere volt. Mellette több verseskönyve is megjelent. Dramaturgiai szakcikkeket is írt.

A húszas években már közismert írónak-költőnek számított. A kritika azonban nagyon ellentétesen ítélte meg. Ennek nemcsak sítlusváltása, ellentétekbe csapása volt az oka, hanem még inkább az, hogy filozófiai és politikai világnézete többfelé jelölte ki helyét. A vallásos áhítat és a vallástalan indulatosság közt, a szocializmus, anarchizmus, polgári liberalizmus közt nemcsak ingadozott, hanem olykor úgy tűnt, hogy egyszerre vállalja az ellentétes véleményeket. Formái is ide-oda lengtek a szigorú formaművészet, a szimbolista hangulathullámzás és a néha már anarchisztikusnak ható szabad versek között. Volt úgy, hogy imádságot írt, volt úgy is, hogy minden hit ellen fordult. Lelkesedés, emelkedett kifejezésmód és trágárság váltogatta egymást költészetében. És amikor a *„Koldusoperá"*-val elérkezett a világsiker, többféle politikai álláspontot, többféle stílust, többféle filozófiát, sőt többféle műfajt lehetett belemagyarázni.

A *„Koldusopera"* témája szerint átköltés, vagyis egy klasszikus angol szatirikus játék elmesélése merőben új szempontok szerint. Az eredeti mű írója John Gay, a franciákat is megelőző angol felvilágosodás írójának-költőjének mulatságos műve. A XVII. évszázad végső negyedében és a XVIII. század első évtizedeiben élt szerző a kor legnagyobb angol íróinak - Swiftnek, Pope-nak - jó barátja, eszmetársuk az ésszerűség meggyőződésében és a kritikai, olykor szatirikus szellemben. Műve a korai kapitalizmus ma is felismerhető üzleti módszereinek haragos komikumba fordított tükre. Hőse az élelmes polgár, aki üzleti társulattá szervezi a koldusokat és a bűnözőket. Ebből az alapötletből formálta Brecht a maga vádló erejű komédiáját. És habár jobbról is, balról is indulatosan elmarasztalták, világsiker lett belőle. Kicsengése kétségtelenül inkább anarchista, mint szocialista.

Csak ezután, újabb szatirikus darabjai mellett kezdett egyre jobban érdeklődni a szocializmus és vele a marxizmus eszméi iránt. Végighallgatott egy kommunista szemináriumot is. Ezzel is úgy volt, mint oly sok mindennel: hitte is, nem is. Kommunista párttag még később, a Szovjetunióban se lett. Olykor azonban mindvégig hol marxistának, hol kommunistának mondotta magát, miközben a kommunisták sokáig elfordultak tőle. Csak amikor Gorkij *„Az anya"* című regényét meggyőző lelkesedésű, lírai szépségekkel teljes színművé dramatizálta, ezt sikeresen bemutatták Moszkvában is. Meg is hívták, rövid időre el is ment, munkatársa lett egy német nyelvű ottani folyóiratnak is, de hamarosan hazatért, hogy színpadról és újságokban harcoljon a már jól felismerhető fasiszta veszedelemmel. Ekkor egymás után írta agitációs, gyakran szájbarágó hosszabb-rövidebb „tandrámái"-t. A reformáció korabeli „hitvitázó drámák"-ra emlékeztetett ez a műfaj. Időszerű politikai izgalmakat is keltett velük, de az azonnal megszólaló ellentmondások mára még érvényesebbek, mint akkor. Olvasva néha mulatságos

korképnek hathatnak, de színpadról a mi számunkra rég elviselhetetlenek. Viszont tévesen kommunista művekként vették tudomásul polgárok is, nácik is. Amikor 1933-ban Hitler átvette a hatalmat, bizonyos volt, hogy nem lesz kegyelem a számára. Menekült is, a fordulat éjszakája utáni éjjelen sikerült átszöknie a határon. Élete ettől kezdve évekig vándorút. Csehszlovákia, Belgium, Svájc, innét Dánia fogadja szívesen, a darabjait is bemutatják. De nincs sehol maradása. Közben harcos antifasiszta drámákat ír. Legnevezetesebb a *„Rettegés és ínség a Harmadik Birodalomban”*. - Ez valójában 24 rövid egyfelvonásos: dermesztő pillanatképek a náci Németországból. Egyfolytában sohase szokták adni, kiválogatnak belőle öt-hat képet, ezt adják elő egy füzérben. Legnevezetesebb, dramaturgiailag is legjobb, kifejezetten Hitlert vádoló műve: az *„Állítsátok meg Arturo Uit!”* című szimbolikus, szatirikus tragédia.

A harmincas évek végétől Párizsban, majd az USA-ban él. Filmforgatókönyvekkel is kísérletezik, hasznos tanácsokat ad rendezőknek. Elég kevés drámáját adják elő. De ettől kezdve a háború végéig írja az irodalmi közvélemény szerint három legjobb drámáját. Előbb még Párizsban a *„Galilei életé”*-t, majd Amerikában a *„Kurázsi mama és gyermekei”*-t, és nem sokkal a háború vége előtt a *„Szecsuáni jólélek”* címűt (nálunk a színpadon játszott fordításnak *„Jó embert keresünk”* a címe). - Ezek egyrészt szerkezetileg a legközelebb állnak a hagyományos dráma formáihoz, másrészt itt tudja legharmonikusabban a művekbe illeszteni műfaji újításait. Az újítások közt a legfontosabb az „elidegenítési effektus”. Ez a kibeszélés módszere, amikor közbeszólás, betétdal, feliratos táblákon magyarázó szöveg inti a nézőket, hogy ne érzelmeikkel, hanem józan értelmükkel vegyék tudomásul a darab eszmei mondanivalóját. Ez már megkezdődött a *„Koldusoperá”*-ban is, teljes következetességgel azonban ekkor és ezekben a művekben valósul meg.

A Galilei-dráma egy tökéletesített és valóban lélekhez is szóló tandráma. A tudós erkölcsi szilárdságáról, erkölcsi magatartásáról, de ha kell, okos titkolózásáról van szó a nagy fizikus gazdag életében. Szimbolikus példázatnak is, hiteles történelmi drámának is tekinthető. És még ennél is történelmibb, de jelenre is aktualizálható a Kurázsi mamáról szóló nagy távlatú dráma, amelyen még Schiller Wallenstein-trilógiájának a hatása is érezhető. Ennek a nagy történelmi drámasorozatnak az első része a „Wallenstein tábora” című hosszú egyfelvonásos. Ennek az egyik szereplője „Mutter Courage”, azaz Kurázsi mama, a tábor okos markotányosnője, aki jó üzletet lát a háborúban. Brecht őt állítja drámájának középpontjába. Gyermekeiért lohol, ravaszkodik, csal. Végül azonban mindenben csalódnia kell. A háttér, mint a Wallenstein-drámákban, a harmincéves háború. Sok színen játszódó, fordulatos cselekményű, szemléletes jellemekkel felépített igazán hatásos dráma. Egymásba rejtett stíluselemek teszik különbözően értelmezhetővé a hatásos darabot. A rendezőnek kell eldöntenie, hogy schilleri klasszikus történelmi drámafajtának formálja-e, vagy a tragédiák szatírájának, vagy esetleg jelenre utaló pszichológiai drámának. Mind a három esetben kitűnő színpadi játék.

A háború után egyhamar nem tud hazamenni. Németország egyelőre nem engedi haza. Csak amikor kettéválik az NSZK és az NDK, a szocialista Kelet-Németország nyitja ki előtte a határokat és a lehetőségeket. Feleségével, legjobb, leghűbb élet- és munkatársával, Helene Weigellel, a nagy hírű színésznővel úgy költözik Berlinbe, hogy színházat alapítanak, s ennek igazgatója, rendezője Brecht. 1949-ben indul a nagy hatású műintézet. Még hét éve van hátra, 1956-ban fog meghalni, 58 éves korában. Írni alig van ideje, a színházszervezés, a rendezés, az elméletek bővebb kifejtése ideje nagy részét elviszi. Mégis, ekkor a pálya vége felé alkotja meg legjobb, legszebb, legmaradandóbbnak ítélhető drámáját, a *„Kaukázusi krétakör”*-t. Az anyaságért vetélkedő két asszony küzdelme az Ótestamentumból ismert Bölcs Salamon ítéletéből, az azóta világszerte újjászületető vándortémából születik az a kínai, örmény és grúz elemekből kikristályosodott kaukázusi meseváltozat, amely témája lesz ennek a nagyon bölcs, igen érzelmes, hatásosan felépített drámának. Példázat? Az is. Társadalom- és lélekábrázolás?

Az is. Gyönyörködtető mesejáték? Az is. Talán még több kérdést is lehetne feladni és mindegyikre ezt felelhetnénk: az is.

De hát Bertolt Brecht egész életművéről megkérdezhetnénk, milyen is. És akárhány választ találnánk, az mind azt jelentené: az is.

ERNEST HEMINGWAY

(1898-1961)

Az amerikai - pontosabban az angol nyelvű észak-amerikai - irodalom fejlődése feltűnően egyenetlen. Költészete a XIX. század első felétől rohamosan egyre értékesebb és egyre hatásosabb. Már Edgar Poe, majd Walt Whitman költészete hamarosan világhatású lett. Az európai szimbolizmus Poe-t vallotta elődjének, az expresszionizmus Whitmant. Ugyanakkor a drámairodalom és különösen a széppróza alaposan elmaradt. Jelentékeny amerikai drámaíró a XIX. században egyáltalán nem volt. Itt a stílust és a színvonalat a David Belasco-féle népszínmű jellegű és cowboydrámák jelezték. De a regény- és novellairodalomban is az európai igényeknek megfelelően csak a század legvégén feltűnő Jack London jelezte az irodalmi fejlődést. Mindezek után a XX. században, pontosabban az első világháború után indult és azonnal nagy lendületet vett a regény- és a novellairodalom. A gazdasági és ezzel a társadalmi előrehaladás megelőzte a szellemi fejlődést. A XX. század elejére az Egyesült Államok ipara és kereskedelmi lendülete elérte az európai színvonalat, az első világháború után pedig gyors ütemben meghaladta. Ennek folytán a könyvkiadás és könyvkereskedés egyre több olvasnivalót igényelt mindenfajta színvonalon. A detektívregényekkel és a kalandregényekkel párhuzamosan egyre többen igényeltek színvonalasabb olvasnivalót. A korán meghalt Jack Londont egyre többen tekintették mesterüknek. Azok a prózaírók, akik hamarosan eljutottak az európai közönséghez is - Upton Sinclair, Theodor Dreiser -, maguk is úgy érezték és hirdették, hogy Londont folytatják. Ezek ugyan már a század első éveiben, az első világháború előtt indultak, de igazi tömegsikerük csak a háború után kezdődött el. Akkor azonban olvasottságuk már Európára és az egész világ olvasóközönségére kiterjedt.

Az első világháború után azonban az írók egy egész nemzedéke, főleg a háborúból hazatért, nagy tapasztalatú fiatalság szinte ontotta magából a jobbnál jobb regényírókat és novellistákat. A következő évtizedekben igen sok amerikai író vált hamar világhíressé. Tekintettel az amerikai kiadók tömegtermelésére, a sikeres művek írói sok pénzt kereshettek. Így érthető, hogy az egyik legsikeresebb és talán a legnagyobb hatású novellista és regényíró, Ernest Hemingway nemcsak világutazó lehetett, nemcsak ingatlanokat birtokolhatott, de volt tengeri hajója is, és nemegyszer a saját pénzéből hadseregeket állított ki, hogy a szabadságküzdelmek segítségére siessen.

Hemingway sikerének egyik titka a szakadatlan kalandosság. Bámulatos lélektani szemléletességének és társadalomábrázolásának hitelessége mellett a legjellemzőbb rá az események izgalomban tartó fordulatossága. De az is tény, hogy élete semmivel sem kevésbé kalandos, mint írott történetei.

Egy igen nagy jövedelmű orvos fia volt. A divatos doktor sikeresen gyógyított, de ugyanolyan nevezetes lett azzal, hogy szenvedélyes vadász és szenvedélyes halász volt. Életveszélyes körülmények között nem kevésbé veszélyes nagy vadakat ejtett el. Máskor saját halászhajóján hol cápákat, hol meg éppen bálnákat kergetett. Fia ettől az apától örökölte a veszélyek kedvelését, a fegyverek biztonságos kezelését és a családban megszokott vadászó és halászó kedvet. Apja ugyan jobban örült volna, ha iskolákban szerez minél nagyobb műveltséget. Hajlama is volt a folytonos művelődésre. 17 éves korában azonban megunt minden iskolát. Megszökött hazulról, elment újságírónak. Otthon ugyan megharagudtak rá, de a költségeit mindig fedezték. Megbocsátani azonban csak akkor kezdtek, amikor sokszor kitüntetett katonáskodás után egyszerre népszerű író lett. A háború végén már élete húszas éveinél tartott. Különös módon az ifjú években még verseket sem írt. Csak az első világháború után jelentek

meg itt-ott költeményei. Ezek idővel korai novelláival együtt kötetben is napvilágot láttak, de prózai sikerei után többé nem írt verseket.

1926-ban, tehát 28 éves korában egy novelláskötetével hirtelen olyan sikere lett, hogy apja is újra magához ölelte, ő pedig soha többé nem kért pénzt hazulról. A könyv címe ez volt: *„Férfiak nők nélkül”*. A cselekmények nagyon különbözőek voltak, de valamennyiben a hajszolt és hajszoló szerelemvágyról volt szó. Ez egyébként írójukra is jellemző volt. Egész életében, viszonylag idős koráig szinte úgy hajszolta a nőket, mint vadászatkor a vadakat, halászatkor a halakat. Később, túl a negyvenedik életévén váltogatta a világhíres színésznőket. Amikor már idősebb korában megnősült, menyasszonyával közölte, hogy hűséget nem várhat. Ha ezt tudomásul veszi és elfogadja, akkor mehetnek az anyakönyvvezető elé. Talán érdekes, de közismert, hogy feleségével igen jó házasságban élt. Az asszony általában azt is tudta, hogy éppen akkor kivel kell osztoznia. Hanem a szeretők váltakoztak, de a feleség mindvégig mellette volt. Az asszony művelt, jó irodalmi érzékű élettárs volt. Az író halála után ő rendszerezte az életművet, gondozta a hátrahagyott műveket, vagyis a Hemingway-novellák rendszerezése neki köszönhető.

Már az első világháborúból mint sokszor kitüntetett, rendkívül vakmerő katona tért haza. Az újságoknál arra vállalkozott, hogy bárhová, ahol háború van, hajlandó elmenni haditudósítónak. Előbb Kínában járt, a nagy polgárháború idején, a köztársaságpártiak mellett ment csatáról csatára. Már ekkor kiderült, hogy ott lép a küzdők közé, ahol az igazságot sejti. A szabadság katonája akart lenni. Ez nyilvánvalóvá vált a spanyol polgárháborúban. Oda nem küldték, önkéntesen ment magától. Idővel fegyverrel lépett a köztársaság harcosai közé. Első vonalban küzdött Francóék ellen. Innét küldött háborús riportjai még novellái előtt lettek igazán világhíresek.

Saját életének kalandjai adták legsikeresebb regényeinek témavilágát. Korai háborús kalandjaiból és tapasztalataiból építette fel első igazán világhíres regényét, a *„Búcsú a fegyverektől”*-t. Már ebből a terjedelmes műből és a gyors egymásutánban megjelenő novellákból kitűnt íróművészetének az a vonása, hogy rendkívül tömören ír. Azonnal híresek lettek rövid mondatai, a fölösleges szavak elkerülése, a cselekmény állandó fordulatossága. Ezek az apró munkára valló tulajdonságok mindvégig jellemezték az elbeszélt cselekmények egységességét, gömbölyűségét. Ez az oka annak, hogy regényeit az olvasó gyorsan olvassa, és egy hosszú cselekményt is majdnem novellának képzelhet el. Máskor egy néhány oldalas novella oly gazdag eseménysorozat, hogy utólag visszagondolva rá, csaknem regénynek hat.

Számára minden téma volt, de nagyon egyenetlen tempóban dolgozott. Egy háború vállalásáért néha évekig sem írt szépirodalmat. Vadászkaland vagy halászkirándulás, olykor egy-egy szerelmes utazás úgy telt el, hogy egyetlen sort sem írt le. Máskor, ha benne tartott egy terjedelmes szövegben, elfeledkezett az evésről is, egymás utáni két éjszaka se feküdt le, hanem írt, folyton írt. Az ital azonban mindig mellette volt. Senki se látta nemhogy részegen, de enyhén mámorosnak sem. Mindig igen józanul tudott hozzászólni vitákhoz, vagy hosszasan kifejteni véleményét egy irodalmi vagy politikai kérdésről.

Életszemléletének alapja a tevékenység megbecsülése. Hirdette, hogy az eredménytelen munka többet ér a semmittevésnél. Ennek az erkölcsi értékelésnek legszebb példája terjedelmes elbeszélése: *„Az öreg halász és a tenger”*. Ember és természet egyszerre harcos és békés viszonya, a munka öröme és a beletörődés a kudarcba sajátos egységként jelenik meg ebben a műben. Az öreg halász nagy nehezen elejti a nagy halat, de amíg zsákmányával partot ér, a kis halak felfalják a zsákmányt. A halász egy óriási csontvázzal érkezik. Az eredmény diadala és a csőd tudomásulvétele a világirodalom nagy művei közé sorolja ezt a történetet.

Hemingway mindig politikai életet él, mindig a szabadság oldalán áll, de soha semmiféle pártnak nem tagja. Rokonszenvezik a szocializmussal, de nem szocialista. Talán utópistának lehetne mondani. Véleményéért azonban mindig kész akár életét is feláldozni. Vagyonát pedig gyakran áldozza.

1940 óta Kubában élt, s Fidel Castróék hatalomra kerülése után sem távozott onnan, sőt személyes jó viszonyt is ápolt a kubai forradalmár vezetővel. Otthonát sokan megcsodálták. Különböző gyűjtemények, vadásztrófeák díszítették. Egy külön szobában fegyvertára volt. Egyik kedvtelése volt a puskákat, pisztolyokat, szúrófegyvereket tisztogatni. Ebben a szobában végezte életét. 63 éves volt. A körülményekről annyit tudunk, hogy orvosnál járt, kivizsgáltatta magát. Azután hazament, feleségének se mondott semmit a vizsgálat eredményéről. Bement a fegyvertárba és agyonlőtte magát.

Halála óta változatlan az értékelése. Észak-Amerikában is, Európában is. Az, hogy évszázadunk egyik legnagyobb regényírója, és talán ő a legnagyobb novellistája.

FRIEDRICH DÜRRENMATT

(1921-1991)

A svájci németek nyelvjárásáról fel-feléledő vita, hogy ez valóban tájszólás-e, vagy egy másik germán nyelv-e. Még a németül jól tudók is alig-alig vagy egyáltalán nem értik, amit Basel-ben vagy Zürichben beszélnek. Vannak újságok, amelyeket ezen a nyelvváltozaton írnak. Voltak és vannak olyan költők és írók, akik svájci öntudattal szépirodalmat építenek, svájci nyelven írnak. Leírva, nyomtatva ennek a betűformája: *dyttsch,* amely kimondva „düccs"-nek hangzik. Közben a valamivel műveltebbek, az iskolába jártak tudnak „németül" is, vagyis azon az irodalmi nyelven, amelyet a nyelvtudomány és a közhasználat „Hochdeutsch"-nak nevez. Ha egy német-svájcival beszélünk, az általában jól érti szavainkat, hanem ahogy ő válaszol, azt mi alig-alig értjük. De a nagyon korán polgárosodni kezdő svájci társadalom magát németnek tudja, irodalmának java választékos németséggel íródott, és az egész német kultúra a magáénak mondja. A XIX. század legnagyobb svájci regényírói - Gottfried Keller, Conrad Ferdinand Meyer - a német irodalom klasszikusai közt nyilvántartott irodalmi alakok. A mi századunk legfontosabb és világszerte legismertebb svájci írói - Friedrich Dürrenmatt, Max Frisch - már életükben remekíróknak számítottak. Ezek közül állítólag Dürrenmatt színpadi művei a század legtöbbet játszott drámái, kisregényeinek kelendősége felveszi a versenyt az utcákon árult krimikkel is. Habár a közelmúltban halt meg hetvenesztendős korában, helye ott van a legszűkösebb világirodalmi arcképcsarnokban is.

Apja protestáns prédikátor volt. Nagyapja is pap, de közben hazájukban hírneves konzervatív, vallásos szemléletű, de szellemesen szatirikus író. Az áhítatos szellemben nevelkedő, iskolában, egyetemen kiváló fiú mindvégig afféle szabad szellemű vallásos ember maradt, aki világraszóló életművében sajátosan ötvözte az egzisztencialista filozófiát és a protestáns teológiát. Ennek művelődési előzménye, hogy egyetemistaként párhuzamosan tanult filozófiát és teológiát. Kezdetben még papnak is készült, mint apja és nagyapja. Mire azonban túl volt az egyetemen is, kiderült, hogy kitűnően rajzol, ért a grafika műszaki tudnivalóihoz, és amúgy mellékesen szenvedélyes érdeklődéssel jár színházba, elmélyül a dramaturgiai irodalomban is. További útja úgy vezetett az irodalom felé, hogy egy nagy és tekintélyes zürichi hetilapnak rajzolója, grafikusa, színikritikusa lett. A kritikák drámaelemzései figyelmét egyre inkább a dramaturgia felé fordították. Alaposan elmélyedt a drámaszerkesztés és drámaépítés problémakörében.

Néhány új szempontokat felvető drámaelméleti tanulmány után 26 éves korában - 1947-ben - végre maga is megpróbálkozott a drámaírással. Vallásos neveltetése kezdettől fogva ráirányította figyelmét a középkori misztériumjátékokra. A reformáció történelmi emlékei s bennük az égi és a földi igazságok párhuzama volt témája és problémavilága *„Meg vagyon írva"* című első drámai kísérletének, amely azután - amikor már ismert író volt - *„Újra-keresztelők"* című átdolgozásban már valódi siker volt. Ezután behívták határőrnek. Svájc az első világháborúból szerencsésen kimaradt, de közben is, utána is a Svájcba menekülők elárasztották az országot, meg kellett erősíteni a határőrséget. A katonai szolgálatot jól viselte, közben olvashatott és írhatott is. Belekezdhetett leghíresebb tanulmányának, a *„Színházi problémák"* írásába. Leszerelése után megírta *„A vak"* című, még mindig vallási-teológiai drámáját, amelynek műfaját így határozta meg: „keresztény paradoxon".

A teológiai megalapozás mellett szemléletére döntő hatása volt Franz Kafka szorongató valóságképe: a lévő és a megismerhetetlen képzeletben megtestesülő képeinek egysége kapcsolódott a húszas évektől divatossá váló egzisztencialista filozófiával. Az egzisztencializmus az emberi magatartás változatos lehetőségeit igyekezett elemezni, igen különböző módokon.

Ugyanúgy van ateista, agnosztikus és vallásos irányzata. Mindhárom kétségbe vonja, a tények mögötti valóság megérthetőségét. Lehetőséget ad a megtörténtek tragikus és szatirikus szemléletére is.

A történelem groteszk ábrázolása végre a nagy lendülettel induló fiatal írót egyszeriben híressé, majd világhíressé tette. Ez volt az 1950-ben - huszonkilenc éves korában - írt *„A Nagy Romulus”* című „történelmietlen” tragikomédia. A „Nagy Romulus” jelentéktelen, mégis emlékezetes történelmi alak, Romulus Augustulus, az utolsó nyugatrómai császár. - Valójában a már teljesen legyengült birodalom utolsó uralkodója gyerekember volt, az uralkodás teendőihez nem is érthetett. A népvándorlás diadalmas barbár vezére, Odoaker ellenállás nélkül szállta meg Itáliát, bevonult Rómába, megszűntnek nyilvánította a császárságot és a kiskorú császárt megfosztotta trónjától. De megkímélte életét, sőt egy kellemes vidéki villát bocsátott rendelkezésére, és életfogytig járó jövedelmet biztosított számára. Sokkal későbbi kifejezéssel nyugalomba küldte. Példátlan történelmi példa. - Ez a témája Dürrenmatt komédiájának. Itt azonban Romulus Augustulus idősebb férfi, akit a biztos vég tudatában nem érdekel már az uralkodás, sokkal inkább kedveli a tyúktenyésztést, magát bölcsen ostobának tetteti. A nép pedig már megelégelte az egész ókort, követelik, hogy jöjjön a változás, jöjjön a középkor. Mulatságos célzás az időszakolás régóta közismert korszakváltási dátumára, amely szerint a Nyugatrómai Birodalom bukásával múlt el az ókor, és kezdődött a középkor. A fordulat pillanatait ábrázolja, illetve jelképezi az egész komédia. A császár mindenbe beletörődve várja a diadalmas germán vezér bevonulását. Háta mögött saját mellszobrával ül a trónon, amikor Odoaker belép. A rómaiak főleg azt tudják a germánokról, hogy ők találták fel a nadrágot. A belépő Odoakertől Romulus Augustulus mindenekelőtt azt kérdi, hogy a lábszárait fedő ruhadarab a híres nadrág-e. A győztes vezér meglepve válaszolja, hogy igen, mire a császár azonnal igen praktikusnak találja és már javasolja is, hogy tömegesen gyártani kellene, bizonnyal jó üzlet lenne. Ezzel a beszélgetés azonnal magánügyekre tér. A hódító megtudja, hogy a meghódolt, méghozzá békésen meghódolt császárt leginkább a tyúktenyésztés érdekli. Ez azért lepi meg, mert otthon ő maga is tyúkokat tenyészt. Még kíváncsi is lesz a tenyészetre, és csak úgy mellékesen közli, hogy a legyőzött többé már nem császár, de aggódnia nem kell, biztosítja a békés megélhetését. Ennek tulajdonképpen örül is a trónfosztott császár: nem kell többet törődnie a kényelmetlen uralkodással. Fel is áll a trónról, hóna alá veszi saját szobrát és megnyugodva távozik. - Paródiája ez a nagy korszakváltásoknak, a történelmi alakok magánkedvteléseinek, az iskolai történelemkönyvek anyagának, és szatírája magának a szatirikus ábrázolásoknak. Ez már igazi Dürrenmatt-játék és valódi siker.

Következő drámája, az *„Angyal szállt le Babilonba”* már közelebb van a komoly, tragédiához közeledő szimbolikus drámához. A Bibliából ismert Nabukodonozor babilóniai király története, amelyben a mulatságos mozzanatok közt a helyzetek és dialógusok költői hangvételbe csapnak át, a mi századunk feszültségeit és veszedelmeit jelképezik. - Ezek után már kezd növekedni a szerző híre. A világhír és ezzel Dürrenmatt drámatörténeti rangjának az általános elismerése 1956-ban következett el az *„Öreg hölgy látogatása”* című komikus elemekkel és filozófiai gondolatokkal teljes tragédiájának a bemutatásával. Ettől kezdve a szerzőnek többé nem kell se kritikákat írni, se rajzokat készíteni. Színházak és hamarosan rádiók világszerte várják új műveit. Nemsokára már úgy hírlik, hogy az egész irodalom legnagyobb jövedelmű írója. - *„Az öreg hölgy látogatása”* minden alakjával, mozzanatával, dialógusaival a szimbolizmus teljessége. Dürrenmatt szimbólumai azonban nem adnak találgatást igénylő feladatokat. Világosak, egyértelműek. Az öreg hölgy a végtelen gazdagság jelképe, a derék polgárok fejlődése a rideg erkölcsi szabályokhoz ragaszkodástól az egyértelműen elkövetett gyilkosságig szimbolizálja a pénz züllesztő erejét. Az egész cselekmény a szabályok - jog, erkölcs,

ésszerűség - viszonylagos voltát példázza. Izgalmas, folyton meglepő, olykor bohózatosan mulatságos tragédia ez.

Az öreg hölgyet, aki szegény leány volt, régen egy fiatal kiskereskedő elcsábította, majd cserbenhagyta, szégyenbe hozta. A leány messzire menekült otthonától. Attól kezdve élete szakadatlan szerencse. Változatos szerelmi fordulatok, házasságok után úgy lesz öreg özvegyasszony, hogy a világ egyik leggazdagabb tőkése. Ekkor érzi úgy, hogy elérkezett a bosszú ideje. Egy életen át forralta a gyilkos szándékot: megölni egykori csábítóját. Ezért utazik vissza évtizedek után szülővárosába, ahol a szintén megöregedett fűszeres is él még. A szülőváros pedig a második világháború után teljesen elszegényedett, minden lakója vagy nyomorog, vagy a nyomor közelében van. Ünnepelve fogadják városuk dúsgazdag szülöttét. Végtelen vagyona birtokában megígéri, hogy rendbe hozza a város anyagi ügyeit, és minden lakóját jobb életszínvonalhoz juttatja. Egyetlen feltétele, hogy egy kívánságát kell teljesíteni. Ezt azonnal meg is ígéri a város, az öreg derék kispolgár is, az egykori csábító. Hanem azután már nem nyilvánosan, hanem bizalmasan közli a város vezetőivel, hogy a feltétel: meg kell ölni a derék idős polgártársat. Ettől nemcsak visszariadnak, fel is háborodnak. Akkor pedig nincs fellendülés...

A rendkívül fordulatos, izgalmas cselekmény a változás folyamata. A kétségtelenül bűnnek ítélendő gyilkosság irtózata és a pénz hatalma küzd egymás ellen addig, amíg már erénynek tűnik az ártatlan polgártárs megölése közös erővel. Mert az, hogy egy idős ember évtizedekkel ezelőtt elcsábított egy fiatal lányt, nem számíthat halálos bűnnek. A végtelen pénz azonban megváltoztat minden értéket, minden véleményt. Az áldozat már sejti is a véget, ami bekövetkezik. Lélektani, erkölcsi, társadalmi tragédia, egyszerre meghökkentő, mulatságos, tragikus és komikus. Sokan mondották már, hogy a XX. század legnagyobb, legjobb és legjobban szerkesztett drámája. Ennyi is elegendő lenne az irodalmi-színházi múlhatatlansághoz. Alighanem az is igaz, hogy szerzőjének a legnagyobb alkotása, bár ettől kezdve is minden műve kitűnően szerkesztett, kimeríthetetlen képzelettel megírt dráma hangjáték vagy éppen kisregény.

Az egyik tragikomédia azonban sokak szerint megközelíti az „Öreg hölgy” eszmei-formai-stilisztikai színvonalát. Ez a *„Fizikusok”*. A kor nagy világveszedelmének példázata. Az atompusztulás lehetőségéről szól. A fizikusok kezében tömegpusztító hatalom van, az imperializmus nemcsak várja, de el is várja, hogy a tudósok szolgálják a világpusztítás előkészítőit. A legnagyobb tehetségű fizikusok pedig nem akarnak a legnagyobb bűn bűntársai lenni. Néhányan egymástól függetlenül elmebetegnek mutatják magukat és elmegyógyintézetbe költöznek. Ők a békéért küzdenek, az őrültekházának valóban őrült lakói azonban világpusztítást készítenek elő. A kórház vezetősége is a pusztító politika szolgálatában áll. A kórház igazgatónője a pusztítás démona. Felismeri, hogy a néhány különös beteg nem beteg, hanem lángelme. Ezek nagy tudásukkal azon töprengenek, hogyan lehet megakadályozni a világpusztulást, amelyhez máris számos eszközt adnak. Tehát védekezni kell ellenük. Az igazgatónő tudja is a módját. Elmekórházát átváltoztatja jól őrzött börtönné, vasrácsok őrzik az ablakokat és ajtókat. Akik küzdeni tudnának a világveszedelem ellen, reménytelen rabok. A tudomány jól tudja szolgálni a pusztulást, de tehetetlen a pusztító szándékok ellen. - Ebben az úgyszintén szimbolikus játékban alig van vidám mozzanat, legföljebb borzongató groteszkség.

Első drámai kísérletétől hetvenéves korában bekövetkezett haláláig 45 év telt el. Ezalatt nagyon sokat írt, nagyon sok sikere volt, nagyon nagy vagyont keresett. Ha színpadi műveit, rádiójátékait, regényeit és elbeszéléseit, tanulmányait végig akarnók elemezni, vastag kötetet tölthetnénk meg. Végeredményként azt állapítanók meg, amit ez a rövid összefoglalás: hogy a XX. század egyik legnagyobb és legsikeresebb írója volt.

Lesznek olvasók, akik azt gondolják, esetleg mondják is, hogy meglepő témájú, gyakran kifejezetten izgalmas novelláira és kisregényeire csak utalás történt. Ez így igaz is, Dürrenmatt kitűnő játékosa a meglepőnek, nagyon jól mesél, és a bűnügyektől se riad vissza. Mégis, amikor röviden kell őt jellemezni, arra kell gondolnunk, hogy világirodalmi jelentőségét legkitűnőbb drámái - a *„Nagy Romulus”, „Az öreg hölgy látogatása”* és a *„Fizikusok”* - jelölik ki.

BEVEZETÉS
az Arcképcsarnok második termébe

Aki ennek az arcképcsarnoknak az első termét a szerző kalauzolásával végigjárta, vagy legalább nézelődött az arcképek között, talán kedvet kap átlépni az itt nyíló második terembe is. Mielőtt azonban folytatná a nézelődést vagy éppen a tüzetes vizsgálódást, nem árt felhívni a figyelmét, hogy mit ne várjon ettől a további gyűjteménytől.

A könyv élén az olvasható, hogy „második kötet". Ez nyomdatechnikai, könyvkötészeti megkülönböztetés az egymást követő két gyűjtemény között. Nem jelent azonban tartalmi folytatást, ez nem folytatás sem időbelileg, sem értékrendben. A második terem arcképei időrendben ugyanúgy az ókornál kezdődnek és a közelmúltig tartanak, mint az első kötetben felsorakozottak. A stílusuk sem különül el. Aki az első kötetben szerepel, helyet foglalhatna itt, a másodikban is. A második kötet bármelyik darabja pedig már ott lehetett volna az elsőben. - Ezt a második gyűjteményt az a hiányérzet hozta létre, amelyet az első nyomán számos olvasó és maga a szerző érzett.

Hiszen amikor felmerült a terv egy világirodalmi arcképcsarnok összeállítására, azonnal kétségtelen volt, hogy reménytelen bármiféle teljességre törekedni. Aki végigkíséri a száz írói arcképet, azonnal felteheti - és fel is teszi - a kérdést, hogy miért hiányzik ez vagy az a nem kevésbé jelentékeny vagy akárcsak érdekes író-költő-drámaszerző. Az évezredek írásművészei között okvetlenül található több olyan alkotó, akit sokan hiányoltak az első gyűjteményből. A szerző eleve - az első kötet előszavában - szabadkozott is, említve, hogy nincs az a mértékegység, amely sorrendet állapíthatna meg az alkotások értékrendjében. Leszámítva a hagyományosan legnagyobbaknak tartottakat - például Dantét, Shakespeare-t, Goethét - iránytűként csak a válogató, vagyis a szerző ízlése szolgálhatott. Aligha akad azonban olyan válogató-értékelő, aki ne kételkednék saját ízlése gyakran nagyon is szubjektív értékrendjében.

Az első száz arckép összeválogatása és megírása után a szerző hiányolta leginkább azokat az irodalomtörténeti nagyságokat, akik kimaradtak. De hát egy száz képre méretezett teremben nem lehet besorolni, száz arcképnél többet kiállítani. A válogató kénytelen volt szakadatlanul öncsonkításokat végezni. Hadd említsünk csak egy jellegzetes példát az ilyen, a kényszerű kihagyásokra. Szophoklész természetesen jelen volt az azonnal válogatottak között, hiszen évezredek óta őt vallják a legnagyobb, a legművészibb ókori görög drámaszerzőnek. Ámde ez a kezdetek óta műfaji ősminta, a görög tragédia nem vele, hanem Aiszkhülosszal kezdődik, tőle tanult Szophoklész is. És az ő nyomába lépő Euripidész volt és maradt a műfaj legnépszerűbb, az utókorra legnagyobb hatású szerzője. A második terem falára tehát fel kellett függesztenünk mindkettejük arcképét. Folytathatnók a példázatokat, az indokokat, miért kellett fontos alakokat kihagyni, és miért kellett a kihagyottakat pótolni a második teremben. Ámde bizonyos, hogy amiként a kihagyásoknál, azonképpen a pótlásoknál is menthetetlenül érvényesült a képcsarnokot berendező szerző ízlése is.

Beszélni kell itt röviden az arcképek jellegéről. Ezek az arcképek: jellemzések. Ha tetszik: kis tanulmányok, vagy még inkább: esszék. De semmiképpen se lexikoncikkek, és nem is bekezdések vagy fejezetek egy irodalomtörténeti összefoglaló műben. Az arcképcsarnok két kötete a gyönyörködve olvasók számára igyekszik szórakoztató összképet, talán még impresszionisztikusnak is mondható jellemzéseket adni. A portrék igyekeznek adataikban hitelesek lenni, de műfajukat tekintve irodalmi művek irodalmi alkotókról. De ha a két termet végigjárja az olvasó, talán kap némi összképet magáról a világirodalomról is, persze felettébb impresszionista módon.

Ehhez az összképhez az első terem igen hiányos. A válogató a legnagyobbakat, a legfőbbeket keresve kénytelen volt egész területeket - valódi földrajzi területeket - kihagyni. A földrajzi területek olykor egész kultúrköröket jelentenek. Hiszen az első teremből hiányoznak a keleti tájak: India, Kína, Perzsia. Holott az irodalom világában is érvényes az ősi igazság: „Keletről jön a fény." Talán hitelesebb, ha mi most így fogalmazunk: „Keletről is jön a fény." Tehát ezekből a számunkra távoli irodalmakból is legalább két-két alkotót - egy nagyon régit és egy későbbit - bemutatva sejtethetjük a messzeség fényeit is. Számunkra, európaiak, sőt közép-európaiak számára ennél is nagyobb hiányosság az első teremben, hogy a hozzánk legközelebbiek, a szomszédokról és a szomszédok közvetlen szomszédairól nem is esik említés. Öncsonkítás, ha a messzeségek mellett nem nézünk a közvetlen szomszédság kincsestárába. A román, cseh, szlovák, szerb, horvát, szlovén irodalmak gazdagságának ismerete (s ide vehetjük a közeli lengyel, bolgár kultúrát is) nélkül, magunkat sem ítélhetjük meg hitelesen, hiszen ebben a szomszédságban élünk. Nem elegendő, ha csak a legerősebb hatású kultúrák nagyjait sorakoztatjuk fel.

Az első kötet is szükségszerűen vitákra ingerelt, ez a második kötet talán még több ellentmondást vált ki majd az olvasóból. A szerző és az olvasó ismeretanyagának és méginkább a szerző és az olvasó ízlésének a különbözősége hasznos vitákra ösztönözhet. Ki-ki lépjen tehát érdeklődéssel is, kritikai igénnyel is tovább az elsőből a második terembe. Gyönyörűség a megismerés is, a tisztázódáshoz vezető vita is.

Ezzel kíván kellemes olvasást

a szerző.

KUNG FU-CE

(Kr. e. 551-479)

Nevét kínai hazájában is többféleképpen írják és mondják, az európai nyelvekben hol Kunfocénak, hol ellatinosított formában Konfuciusznak szokták kiejteni. Lehetséges, hogy ez a Kung Fu-ce a hiteles forma, ebből a Kung a személynév, Fu-ce pedig „tisztelt mester”-t jelent. Több mint két és fél ezer éve ő a legtiszteltebb minden kínai közül. Hogy a sok neki tulajdonított könyv áradatában melyiket írta, melyiket diktálta, melyikről nem lehetett fogalma sem, mert nemzedékekkel halála után keletkezett - ez csak találgatás tárgya lehet, de valamennyi műre az ő szelleme, bölcsessége, stílusa nyomta rá bélyegét. Sokat tudunk életéről, de bizonyosan csak keveset, mivel nehéz megkülönböztetni a hiteles történelmi adatokat és a regényes mendemondákat. De annyit tudunk, hogy valóban élt, s a neki tulajdonított tanítások nagyobbik része valóban tőle származik. Az pedig egészen bizonyos, hogy soha életében nem tartotta magát istennek, de még csak vallásalapítónak sem. Holott hazájában hol istennek, hol emberfeletti szentnek, de legalábbis prófétának tekintették és imádták. Az európai tudatban pedig úgy él, hogy ő alapította azt az ősi kínai vallást, amelynek valójában leghíresebb tanítója volt.

Élete idejében a végtelen kínai térség számos királyságra, fejedelemségre oszlott. Ahol ő született, az lett idővel a selyemiparáról híres Santung tartomány. Apja itt volt az uralkodó hadseregének főtisztje. Tehát az előkelők közé tartozott: ha nem kívánt katona lenni, akkor magas rangú hivatali címek vártak rá. Ezt nem is kerülhette el, noha kezdettől mindvégig tanító akart lenni. Ifjúkora szakadatlan tanulással telt, élete delén már mindenkinél műveltebb bölcsnek tekintették. Mindenekelőtt a szertartások tudományát sajátította el. Ez Kínában igen fontos tantárgy volt, mivel nemcsak a vallási, hanem a hivatali-udvari életben is kötelező volt - és maradt - a szabályozott viselkedés. Kezdetben a királyi udvar leendő tisztviselőinek iskolájában tanított, főleg illemtant, udvariasságot és jó modort. Ez évezredek után is fontos volt és maradt Kínában. A kommunista pártszervezetekben ugyanúgy kötelező, mint egykor a császári fogadásokon. - De miután a jogtudományban ugyanúgy otthonos volt, mint a vallási és az étkezési szertartásokban, nem kerülhette el a főhivatali székeket sem, és egy ideig igazságügy-miniszter is volt. Mint a túl magas rangú tisztviselők, ki volt téve az irigyek rosszindulatának. Nem tudjuk, mi volt a közvetlen ok, csak annyi bizonyos, hogy el kellett hagynia székét, és helyesebbnek látta, ha egy időre elhagyja otthonát is. Elindult hát vándortanítónak. Ekkorra már olyan tekintély volt a tanulni vágyók körében, hogy buzgó tanítványok egész serege kísérte. Bejártak számos tartományt, fejedelemségeket és királyságokat. Ahol kis időre megtelepedett, ott azonnal egész iskola gyűlt körébe, az uralkodó udvara is meghívta, hogy tanítsa a főembereket jogtudományra és jó modorra.

Bölcsességének és költői szövegeinek jó része ezen az évekig tartó vándorúton keletkezett. Egy kis részét valószínűleg ő maga írta, de a legtöbb könyvet alighanem tanítványainak diktálta.

Eszméinek java részét a hagyományoktól örökölte, mégis újaknak kell tekinteni összességüket, mivel a rendszertelen hagyományt ő rendszerezte példázatos, áttekinthető tananyaggá. Ő helyezi a vallás középpontjába az ősök tiszteletét és a családi élet tisztaságát. Az apa otthonában uralkodó, de az uralkodóknak is apai kötelezettségeik vannak alattvalóik iránt. A patriarchátust és a paternalizmust vallási szentséggé avatta. - Olyan vallási szemléletet fogalmazott és rendszerezett, amelyben a hit világa remény és nem tudás. Hinni kell az istenekben, de nem lehet tudni, hogy hány isten lehet. Feltételezi a földi életen túli élet lehetőségét, de nem is ajánlja, hogy erről töprengjünk. Egy helyütt így ír (vagy diktál): „Miért foglalkozzam a

túlvilági élet megismerhetetlen dolgaival, amikor a földi élet megismerhető dolgainak nagy részét sem ismerem?”

A hosszú, sokéves vándortanítói út alatt kiformálódott egész tanítási rendszere a tudományokról, állami életről, jogról, erkölcsről, a viselkedés formáiról. Ugyanúgy mondatokba fogalmazza a fizika megismerhető törvényszerűségeit, mint a javasolt imádságokat. Egy pillanatig se tekinti magát vallásalapítónak, hiszen csak áttekinthető rendszerbe rakta az örökölt hittételek összevisszaságát.

Amikor tanítványainak száma már végtelenül sok, tekintélye szétterjedt a kínai határtalanságban, otthona hazahívja. Örömmel tér vissza a rég elhagyott otthonba. Uralkodója testvérként fogadja, rá várna valamennyi magas hivatal, de neki egyik sem kell. Ő tanító, az ő dolga, hogy tanítson. És akarata vagy akár szerény kívánsága már parancs a királyok számára is. Megalapíthatja most már a saját iskoláját. Mindenfelől árad ide a sok tanítvány. Kung, a legtisztelttebb mester válogathat a legtanultabb tanítványok között, hogy azok oktassák a kezdőket. A tantárgyak, a tananyag ettől kezdve jó két évezredig mintája minden kínai főiskolának. Később az ilyen iskolákban szerzett diplomák jelzik, milyen mandarini hivatalnoki fokozatra alkalmas a sokat tanult férfi.

Bárhogy is ragaszkodott ahhoz, hogy ő ugyanolyan földi ember, mint tanítványai és minden tisztelője, már életében felsőbbrendű lénynek tisztelték. Ő magát a vallás és a szertartások tanítójának nevezte, de az volt a közhiedelem, hogy a most már általánosan értett vallást ő alapította, és a szertartásokat - az udvariakat is, a templomiakat is - ő találta ki. Amikor 72 éves korában meghalt, szinte azonnal olyan vallásalapítónak tudták, aki közvetlen mennyei megbízásból adott hitet és hitformát az emberiségnek. Később már a mennyekben, az ismeretlen istenek körében élő, a földi emberekre tekintő szent alaknak tartották. És a XVIII. században a már régóta hatalmas birodalommá egyesült Kínában a korlátlan hatalmú császár kinyilvánította Kung Fu-ce isteni voltát. Ettől kezdve imádkozni lehetett hozzá, sőt kellett is. Tőle kértek belátást és bölcsességet. Tanítását filozófiának, jogforrásnak, államelméletnek tudták, de mindenekelőtt a vallás megalapítójának. Ezt így vallották a császári udvarban is, a felvilágosodott elmék köreiben is, a forradalomra készülők is. Amikor 1911-ben a Szun Jat-szen vezette forradalom megszüntette a császárságot és megalapította a kínai köztársaságot, az tovább vitte Kung Fu-ce vallását, amely az évszázadok során a tao és a buddhizmus elemeivel ötvöződött, de Kung mester gondolatai meghatározóak maradtak benne. Csak Mao Ce-tung idején szűnt meg ez a tanítás államvallás lenni. A legszélesebb körökben azonban máig megmaradt és megmarad továbbra is mint a legfőbb kínai örökség.

AISZKHÜLOSZ

(Kr. e. 525-455)

Azt is mondhatjuk, hogy vele kezdődik a drámatörténet. A műfaj előzménye, a Dionüszosz istennek öltözött színjátszó pap és a mámoristen kísérőinek, a kecskebőrbe bújt kórusnak egymás szavára válaszolgató beszélgetése ugyanis már valamivel előbb, Kr. e. 543-ban felhangzott Athénban az összegyűlt nép gyönyörködtetésére, de ebben még nem volt jelen az ellentétes törekvések összeütközése, vagyis a későbbi értelemben értendő konfliktus. Ez még csak látványos „kecskeének" volt. (Kecskeének görögül *„tragoidia",* ebből lett a további évezredek *tragédia* elnevezése.) Mégis kétségtelen, hogy ezt az újfajta látványos játékot kell a drámai műfaj előzményének tekinteni. - Közismert, hogy ezt a nagy hatású újítást egy Theszpisz nevű, Eleuszisz falujából érkező Dionüszosz-pap találta ki és mutatta be Athénban. Hatásos volt és divatos lett, de hogy dráma legyen belőle, ehhez egy nagy költő kellett, aki két személy beszélgetésében (görögül *„dialogosz"*-ában) valósítja meg a most már merőben új műfajt jelentő drámai cselekményt. Ezt a Kr. e. V. század első évtizedében Aiszkhülosz volt képes elképzelni és megfogalmazni. Ez időrendben egy-két évszázaddal előbb történt, mint az ettől messzire kialakuló kínai, majd indiai színjáték kezdete. Ezért mondjuk vitathatatlanul, hogy Aiszkhülosszal kezdődik a dráma világtörténete.

Aiszkhülosz is - akárcsak legfőbb előkészítője, Theszpisz - Eleusziszban született. Szent falu volt ez, több istennek volt itt szentélye, s a különböző szertartások papjai tanítottak is. Az érdeklődő ifjak a szertartási szabályokat és a különböző rejtett tanítások - a misztériumok - hitvilágát ismerhették meg. A már régóta gazdag és szakadatlanul gazdagodó költészet szépségigényét és igazságigényét, a bűnök és erények egymással szembefeszülő világát ismerhették meg. A gazdag földbirtokos-arisztokrata családból származó Aiszkhülosz a művelt, kultúrakedvelő otthonban meg a különböző igazságokat hirdető iskolákban serdülőkorától fogva egyre nagyobb ismeretanyaggal, szépség- és erkölcsigénnyel nézhetett körül a világban. Lehetett volna Dionüszosz isten papja is, hiszen e körben találták ki nem régen a költői és látványos „kecskejáték"-ot. És a jómódú, művelt fiatalember költői hajlama korán megnyilvánult. De kitűnt a tornajátékokban is, alkalmas volt katonáskodásra is, hiszen egyre bizonyosabb volt, hogy Perzsia felől háborús veszedelem fenyeget. Aiszkhülosznak pedig kedve is volt a férfias vitézkedésre. S minthogy az egész görög földön divatos volt a költői versengés is, a sportversengés is - korán jelentkezett mindenféle vetélkedésre. Ugyanolyan jól futott, ugrott, hajított diszkoszt vagy gerelyt, mint amilyen könnyeden írt dalokat, ódákat és elégiákat. Ifjú költőként csak az bosszantotta, hogy egy ízben második lett ama Szimonidész nevű kortársa mögött, aki a következő évtizedek egyik legkitűnőbb költője - máig is ismert epigrammák szerzője - lett. Egy mendemonda szerint ekkor határozta el, hogy keres egy olyan műfajt magának, amellyel mindenkit megelőzhet. Állítólag ezért kezdte tanulmányozni Theszpisz leleményét, a „kecskeéneket", vagyis a tragédiát. Persze ez kultúrtörténeti pletyka, de talán van némi alapja is. De még egy ideig sikerei voltak elégiáival. (Sajnos ezekből csak igen kevés töredék maradt ránk.)

Theszpisz bemutatkozása óta Athénban kedvelt játék volt az álarcosan, valamit ábrázoló öltözékben (jelmezben) megjelenő, valakit - rendszerint egy istent - ábrázoló személy és a körötte, mögötte sereglő kórus felvonulása. Ezek kérdezgettek egymástól, felelgettek egymásnak. Ebből is kialakulhatott egy eseménysor, de úgy, hogy a válogatott szövegek elmondtak, elmeséltek valamit. Ebből a színjátékból akkor lett dráma, amikor a cselekmény középpontjába került a küzdelem, s ebből valamelyik fél bukása következett. Ezt a döntő fordulatot a műfaj fejlődésében Aiszkhülosz tette meg. Már a görög-perzsa háború kezdete -

vagyis Kr. e. 490 - előtt ott volt a tragédiaszerzők között. Ezeket a műveit azonban nem ismerjük. De tudjuk, hogy az oly fontos újítás már megjelent Athénban. Ez a két személy szembenállása volt. Theszpisz óta a játékban volt egy személy, s mellette a kórus. Aiszkhülosz odaállította a második személyt, az ellenfelet. Ettől kezdve a cselekmény ki is léphetett az istenek köréből. Nagy emberi szenvedélyek is összeütközhettek. Nagy erények diadalmaskodhattak, nagy bűnök nyerhették el megérdemelt büntetésüket. A fejlődés iránya ezzel ki is volt jelölve, de régi igazság, hogy „fegyverek közt hallgatnak a múzsák". Az első nagy ütközetben, Marathonnál ugyan a partra szálló perzsák ellen Athén és görög szövetségesei Miltiadész vezérletével győzelmet arattak a perzsa túlerő fölött. A veszedelem azonban egy évtizedig állandó volt, míg 480-ban a szalamiszi tengeri ütközetben, majd 479-ben Plataiainál a szárazföldön bekövetkezett a döntő győzelem és a perzsák kitakarodása. - Ezekben az években Aiszkhülosz egyre nagyobb hírű harcos volt. Marathonnál - ahol mellette bátyja hősi halált halt - kitűnt bátorságával és rátermettségével. Amikor azután Themisztoklész szervezni kezdte az athéni hajóhadat, Aiszkhülosz mellette volt a vezérkarban. A szalamiszi diadalban az egyik hadihajó parancsnoka volt, egy híradás szerint Themisztoklész mellett ő volt az altengernagy. Állítólag Plataiainál is kivette részét a végső diadalból mint az egyik gyalogos alakulat parancsnoka. Amikor kétségtelen volt a győzelem, szemben Szalamisz szigetével, a tengeri diadal partján nagy örömünnepet tartottak. Tudjuk, hogy Aiszkhülosz ott ült a lelátón, Themisztoklész mellett, a győzelem vezérei között.

A drámatörténet nevezetes napja ez a győzelemünnep. Aiszkhülosz ott ült a díszlelátón. Odalent a füves réten az ifjúság tánc- és énekkórusát az akkor 16 éves Szophoklész - hamarosan a kor legnagyobb tragédiaköltője - vezette. És szemközt, Szalamisz szigetén egy pincemenhelyen az ütközet közepette született Euripidész, a harmadik halhatatlan görög tragédiaíró.

A drámaköltőként eddig is ismert Aiszkhülosz nyolc évvel később lett a színházak legünnepeltebb szerzője. Ekkor avatták fel a pompás Dionüszosz-színházat, minden ókori színház mintáját. Itt már törvényszerű volt, ami hamarosan szokvány lett a színjátszásban, hogy a szerzőknek négy drámával - három tragédiával és egy „szatírjáték"-nak nevezett vidám, gúnyolódó színjátékkal kellett versengeniük. Az évad végén az lett a győztes, akire a legtöbb néző szavazott. Itt kezdődött el Aiszkhülosz diadalútja. A győztes négyes legfontosabb darabja épségben maradt reánk. Ez *„A perzsák"* című tragédia, amely a görögök szalamiszi győzelméről szól, de nem a győztesek, hanem a legyőzött perzsák körében játszódik. A tragédiának nincs görög szereplője. A háborúból hazaérkező gyászhírnök, az otthon szorongók, végül a megérkező megalázott király együtt jelenítik meg a perzsák világtörténelmi kudarcát. Mesterien felépített mű, a „másik oldalról" ábrázolás példaképe. Ugyanennek a tetralógiának (négyesnek) végső darabja, a szatírjáték *„A tűzhozó Prométheusz"* volt. Szövege sajnos elveszett, de kitűnő témája fennmaradt. Ebben Prométheusz lehozza a földre az istenek tüzét, amely mindenkit boldoggá tehet. De az ostoba szatírok úgy örülnek a csillogó ajándéknak, hogy megcsókolják, mire kigyullad a szakálluk. Alig tudják eloltani. Csodálatos példázat arra, hogy a legnagyobb találmányok veszélyesek is lehetnek. - És ez a korai téma arra vall, hogy a költőt már ekkor izgatta Prométheusz mítosza, amelyről élete vége felé a legnagyobb tragédiáját írta.

Ettől kezdve élete végéig ünnepelt költő. Közben ugyan színre lép Szophoklész is, néha el is nyeri a tisztelt nagy mester előtt az első díjat. Aiszkhülosz tekintélye azonban nem csökken. A közéletben ugyan nem vesz részt, nem tartozik a demokrácia fő alakjának, Periklésznek a közvetlen társaságához, mint Szophoklész. A legfőbbek kritikusan is figyelik. Következetes jogi értékelésével, gyakori ragaszkodásával a régi törvényekhez, az isteneket is bíráló hangjával olykor még az „istentelenség" vádját is magára vonja. - De mindvégig - és sok mindenben azóta is - ő a példa és a mérce. Állítólag 90 drámát írt. (22 tetralógiát, valamint a

szicíliai színház számára magában álló két darabot. Ott ugyanis nem ragaszkodtak az Athénban kötelező négyesekhez.) Sajnos ezek közül mindössze 7 maradt ránk. Közülük az *„Oreszteia”* című teljes hármas (csak a szatírjátéka veszett el) Agamemnón családjának szörnyűséges sorsáról és a Prométheusz-tetralógia megmaradt második része, *„A leláncolt Prométheusz”* mindmáig a drámatörténet legfontosabb remekművei közé tartoznak. De a további kettő - a Danaidákról szóló *„Oltalomkeresők”* és az Oidipusz fiainak tragédiáját ábrázoló *„Heten Théba ellen”* - is a tragikus jellemek és tragikus helyzetek mindig érvényes, mindig érdekes nagy példái közé tartoznak.

A főhivatalok olykori idegenkedése elől utazott el többször is a szicíliai nagyvárosba, Szürakuszaiba. Ott az uralkodótól a nézőközönségig mindenki szeretettel várta és látta vendégül. Ott is halt meg 69-70 éves korában.

EURIPIDÉSZ

(Kr. e. 480-406)

A Kr. előtti V. század óta szakadatlan irodalomtörténeti igazság, hogy a műfajteremtő görög tragédiának a három legnagyobb mestere Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész. Az értékelés általában Szophoklészt tartja közöttük a legnagyobbnak, Euripidészt a legérdekesebbnek és minden korban a legnépszerűbbnek. Mindhárman életük folyamán körülbelül 90 drámát írtak. Ezekből Aiszkhülosztól 7 maradt fenn, Szophoklésztől 7 egész és egy töredék. Euripidésztől azonban 19 teljes mű és áttekinthetetlenül sok töredék szállt örökségül az utókorra. Ez a számarány biztos jele annak, hogy Euripidészt játszották a legtöbbször, őt olvasták a legtöbben, ezért kellett sokszor sok példányban másolni.

Életrajzi adatai ellentmondóak, értékelése szélsőségek közt hullámzik. Hiteles azonban legnagyobb kortársának, Szophoklésznak a jellemzése: „Én úgy ábrázolom az embereket, amilyeneknek lenniük kellene, Euripidész úgy, amilyenek a valóságban". - A mindent kezdeményező Aiszkhülosz alakjait és eseményeit jogi szempontokból ítéli meg, értékelése a jogos és a jogtalan, a bűnös és a megengedhető értékrendjében alakul. Szophoklésznél az erkölcs a mérce, az erény és a bűn típusai vonulnak fel tragédiáiban. Euripidésznél ezekből semmi sincs. Az ő szempontja a lélektan, az eseményeket a szándékok és az ösztönök határozzák meg. A pszichológia mint ábrázolási módszer vele jelenik meg az irodalomban.

Indulásáról, tehetsége kialakulásáról pletykák és anekdoták a legellentétesebb adatokat sorolják fel. Arisztophanész és a többi komédiaszerző megvetése és gúnyolódása valamivel hitelesebbnek tűnik, mint azok a feltűnő szépítések, amelyeket lelkes hívei hirdettek már halála után. Hiszen mondották és írták azt is, hogy előkelő, gazdag családból származott, s azt is, hogy egy zöldséges kofa törvénytelen gyermeke volt. Ez utóbbi azért valószínűbb, mert hihetően számol be arról is, hogy ifjan hogyan került egy híres szofista iskolába, ahol kezdetben söprögető szolgagyerek, majd feltűnik éles elméje, és a tudós tanítványául fogadja, hogy azután már fiatalon afféle tanársegéd is legyen a filozófiaprofesszor mellett.

Itt kell kezdenünk írói arcképének felvázolását.

A sorsdöntő, Athént vezető történelmi magasságba emelő szalamiszi ütközet napján (Kr. e. 480. szeptember 23-án) született Szalamiszban. A vajúdó anya a lakosság nagy részével az óvó pincébe menekült. Innét indult Euripidész, és kalandos véletleneken át került ifjan a tudomány és a művészet közelébe. Hogy kamaszkoráig mit tanulhatott, ezt nem tudjuk. Amikor sihederré nőtt, anyja azt szerette volna, ha sikeres ökölvívó lesz belőle. A sovány, gyenge testű fiút egy alkalommal a gyakorló társak úgy összeverték, hogy eszméletlenül maradt a gyakorlótéren. - Az ilyen testedző gyakorlatoknak mindig volt közönsége. Protagorász, a nagy hírű szofista filozófus, híres iskolavezető szeretett eljárni az ifjúság gyakorlataira. Tanúja volt Euripidész rosszul végződő küzdelmének. Odament hozzá, felélesztette, magával vitte otthonába, ahol az iskolája is volt. Megetette, megitatta, és úgy gondolta, hogy értelmes ifjú, akinek egyáltalán nem való a testi viadal. Ott tartotta tehát magánál: takarítsa a tantermet, hozzon a kútról vizet, és ha érdekli, amit itt tanulni lehet, be is ülhet a tanítványok közé, ismerje meg a szofista bölcseletet. Ez időben még nem volt olyan rossz hírük a szofistáknak, mint később. Idővel Platón ellenszenve rossz hírbe hozta az egész szofista filozófiai irányzatot. A „szofista" szónak máig is olyan értelmezése van, mintha ezek afféle szócsavarók, eszmetorzítók volnának. Holott a maga korában ez volt a leghaladóbb bölcseleti irányzat. Humanisták voltak a szó szoros értelmében, hirdették, hogy „mindennek mértéke az ember". Tanították, hogy a szegény ember is meg tud mindent tanulni. És először mondották ki, hogy

a természet szerint a rabszolga is ember, csupán a jog szerint eszköz, amely tulajdon tárgya lehet.

A tanulókkal együtt Euripidész is megtanulta Protagorász tananyagát. A mester felismerte, hogy rendkívül értelmes tanítvány, nem szolgagyereknek, hanem tudósjelöltnek való. A későbbi nagy tragédiaköltő sokkal később is, amikor Protagorász már nem is élt (egy hajótörés áldozata lett), úgy gondolt vissza rá, mint lelke atyjára.

Gyorsan fejlődött, minden tanulnivalót megtanult, de az embereket is úgy figyelte, mint tanulni való jelenségeket. Rákapott a szenvedélyes olvasásra. Később a legelsők egyike volt, akik gyűjtötték és féltve őrizték a teleírt tekercseket (ezeket nevezték akkor könyveknek). A szerelemben azonban nem volt szerencséje. Mire huszonöt éves korában az első tragédiáját bemutatta a Dionüszosz-színház, már másodszor is elvált. Állítólag mind a két felesége hűtlennek bizonyult, és a későbbi váltogatott szeretőkkel sem volt nagyobb szerencséje. Talán az is közrejátszott a kiábrándító tapasztalatokban, hogy rendkívül hanyagul öltözködött, haja, szakálla rendetlenül kócos volt. Hajlamos volt a mogorvaságra. Szüksége volt a gyakori magányra. Legszívesebben az athéni otthon asztala mellett vagy a mindig kedvelt Szalamisz füves tengerpartján, ölében tartott írótáblával ült és írta műveit. Ezek ellen sokaknak volt kifogása, míg a többség lábdöngetéssel lelkesedett értük. (A taps akkori formája volt, hogy a nézők talpukat csattogtatták a földön.)

Már a legelső sikeres drámáit is alig akarták előadásra engedni. Ennek főleg a meghökkentő, újfajta stílus volt az oka. Az eddigi tragédiák magasztos nyelvezettel szóltak. Aiszkhülosz dialógusai úgy hangzottak, mint az imádságok az istenek szentélyeiben. Szophoklész nyelve ugyan közelebb állt a hétköznapi beszédmódhoz, de választékos, költőivé magasztosított szöveg volt. Euripidész azonban sokak megdöbbenésére olyan nyelven beszéltette még az isteneket is, ahogy a kocsmákban és a kikötőkben beszéltek a munkába fáradt emberek.

Euripidész első színházi jelentkezését a bíráló bizottság visszautasította. A fiatal költő akkor odaadta a szöveget a legtekintélyesebb mestereknek: Protagorásznak és Szókratésznek. Ez a két nagy filozófus ugyan bölcseleti kérdésekben nem értett egyet, de kölcsönösen elismerték, sőt tisztelték egymást. Mindketten otthonosak voltak Aszpázia kertjében, ahol a híres félkör alakú márványpadnál Athén szellemi kiválóságai - költők, szobrászok, államférfiak, tudósok - gyülekeztek, és időről időre megbeszélték a közügyeket és az irodalmi-művészeti eseményeket. - A szépséges Aszpázia, akit a legokosabb asszonynak tartottak, az állam fejének, Periklésznek volt a szeretője, később felesége. Jó ideig nő létére ő irányította a szellemi életet. Az illetékes férfiak hallgattak rá, és ő hallgatott a legkitűnőbb filozófusokra, költőkre, művészekre. Aszpázia márvány félkörében sok fontos elintéznivaló talált megoldásra. Nos, Protagorásznak és Szókratésznek egyaránt tetszett a fiatal költő visszautasított drámasorozata. Közölték is véleményüket Aszpáziával. Ha ő rábeszéli Periklészt, az - bizottság ide, bizottság oda - elrendelheti, hogy engedjék színre a 25 éves Euripidészt. Ehhez hozzájárult, hogy a legtekintélyesebb művész, Pheidiász, a művészettörténet egyik legnagyobb szobrásza és várostervezője, Aszpázia révén úgyszintén megismerte ezeket a drámákat és költőjüket is. Ő is pártfogásába vette a fiatalembert. Erre már Periklésznek is engednie kellett. Talán el se olvasta a drámákat, de hitt a filozófusoknak, a nagy szobrásznak, aki egyébként az egyik legjobb barátja volt, de alighanem leginkább Aszpáziának hitt, és Kr. e. 455-ben, akkor, amikor a távoli Szürakuszaiban a műfajteremtő Aiszkhülosz meghalt, Euripidész megindult sikerekkel teljes útján.

Ezek a sikerek sohase voltak egyhangúak. A nézők nagy tömegének mindig nagyon tetszett, hiszen ezekben a művekben az istenek és a mondabeli hősök ugyanolyan nyelven beszélnek, mint ahogy ők használják a szavakat hétköznapjaikban. Azután ezek az istenek, hősök, hősnők nem voltak magasztos lények. Mindenki ismerősöket fedezhetett fel közöttük. A

gyermekgyilkos Médeia, a házasságtörésre készülő Phaidra - latinosan: Phaedra -, az anyagyilkos Oresztész vagy éppen Élektra ugyanolyan hiteles ember, mint a férjéért önmagát feláldozó Alkésztisz, a közös célért halált vállaló Iphigénia, akik hiteles lelkivilágukkal már a következő évezredek jellemzési módszereit előlegezik. Talán még azt is elmondhatjuk, hogy a XVII. században Racine és a XIX. és XX. század fordulóján Csehov nem úgy ír drámákat, mint ahogy írtak, ha két évezreddel korábban Euripidész nem irányítja lélektani útra a drámaírást.

Formailag is voltak újításai. Korábban Diszkhülosz két személy által ábrázolta az összeütközést. Szophoklész már melléjük léptet egy harmadik személyt is. Euripidész számlálgat: annyian lépnek színre, beszélnek és cselekszenek, ahányra a cselekményben akkor szükség van. Ezzel is közeledik Euripidész a modern drámák formáihoz. Nem kevésbé azzal, hogy a korábban oly fontos kórusnak szinte szerepe sincs a cselekményben. A nézők megszokták, tehát a szerző is felvonultatja a kórust, de csak mint kísérő mozzanatot, énekeik dalbetétek, a jelenetek közt időmúlást jeleznek. Ha egy újkori előadás elhagyja a kórust, a darabban mi sem változik. - Emellett nála jelenik meg először a cselekményen kívüli előkészítő, illetve beleszóló: a prológus meg az értelmező személy, akit manapság narrátornak nevezünk. Olykor egy isten is megjelenhet, hogy a cselekményen kívülről belépve oldja meg a megoldandókat. *(Deus ex machina,* vagyis a szerkezetből kilépő isten - az ókor óta így nevezik a kívülről érkező megoldást.)

Euripidész halála azután olyan előkészítetlen, mint a deus ex machina egy Euripidész-drámában. - Periklész halála után nagy válságba kerül a demokrácia, néha elbukik, majd bosszúszomjasan visszatér. Szókratész is áldozatul esik a rémuralomnak. Euripidész elmenekül. Makedónia királya meghívja Pellába, a makedón fővárosba. Ott írja utolsó, talán legkitűnőbb remekművét, a *„Bacchánsnők”*-et. (Goethe szerint ez a legnagyszerűbb görög tragédia.) - Nem sokkal később ennek a darabnak a nagy sikere után történik, hogy egy reggel a költő kürtszóra riad. Odakint az udvari nép vadászatra készül. Euripidész fölkel, kinyitja ajtaját és kilép a palota udvarára megnézni, hogy mi történik. Ekkor két óriási vadászkutya nekiugrik, s földre dönti az öreg, 76 éves költőt. Koponyatörés, hamarosan halál. - Ez Kr. előtt 406-ban történt. Ugyanebben az évben halt meg otthon, Athénban 90 éves korában a legünnepeltebb társ a tragédia művészetében: Szophoklész. Utánuk vagy kétezer évig nem írtak olyan jó drámákat, mint ők akkoriban.

XENOPHÓN

(Kr. e. 430-354)

A legkülönbözőbb lexikonok és irodalomtörténetek ezt a kalandos kedvű és vonzó stílusú Xenophónt a görög történetírók közé sorolják. Ez jó két évezredes tévedés. Csak el kell olvasni hiteles fennmaradt műveit, s nyilvánvalóvá válik, hogy vérbeli író, az önéletrajzi művek mellett még a történelmi regénynek is klasszikus előkészítője. Igaz, írt ő történelmi művet is, a *„Helléniká”*-t, de éppen ez a mű - elfogultságaival, pártatlanságával és főleg a többi művéhez képest unalmas voltával - meg se közelíti azokat a ragyogó írásokat, amelyek a görög ókor irodalmának klasszikusai közt biztosítják a helyét. Ezt a történelmi munkáját alighanem elvárták tőle a spártaiak, akik athéni létére pártfogolták, befogadták maguk közé és vagyont érő adományokkal jutalmazták. A nagy hírű, nevéhez fűződő különböző olvasmányok közül nehéz megállapítani, melyik származik valóban tőle, melyiket kapcsolták tévedésből az ő életművéhez. Ez azonban se előnyére, se hátrányára nem válik.

Kalandos élete már magában is kordokumentum a Krisztus előtti ötödik század végső negyedéről és a negyedik század első feléről. Hiszen Szókratész tanítványa volt, majd a hírneves spártai király, Agészilaosz személyes jó barátja, a perzsa polgárháború résztvevője és a bajba jutott görög zsoldosok leleményes hazavezetője. Ugyanúgy izgatta a filozófia, mint a vadászat, a lovaglás, később jó ideig a földművelés. Holott ifjúkorától kezdve a katonáskodás érdekelte, mindegy, kinek az oldalán, bárki ellen. Gyakran volt politikailag gyanús a különböző államokban, ahol megfordult, el is űzték több helyről is. Volt azután politikailag, katonailag ünnepelt. Meg is ajándékozták óriási birtokkal, amelyet azután elkoboztak tőle. Közben sok mindent írt, van sok mű ebből a századból, amelyről nem tudjuk, vajon ő írta-e vagy más. Ezek felettébb különböző értékűek. Van azonban három olyan műve, amely kétségtelenül az övé. Ezek biztosítják évezredek óta irodalmi halhatatlanságát. - De sokat kellett élnie, tapasztalnia, hogy ezekhez eljusson.

Úgy kezdte, hogy az iskolában kitűnő tanuló volt, már gyermekkorában jól lovagolt, kitűnően forgatta a kardot és a dárdát, s nyíllal biztonságosan lőtt célba. Sihederkorában azt bizonygatta, hogy hadvezér lesz belőle. Amikor ifjú férfivá serdült, a nagy hírű bölcs, a tudományok hírneves tanára, Szókratész az utcán fedezte fel. Beszélgetni kezdett a nagyon jó megjelenésű, vonzó arcú fiatalemberrel. Felismerte, milyen jó eszű, és javasolta, hogy jöjjön el az ő iskolájába, ott bővítheti a tudását. Xenophónnak nagyon tetszett a javaslat, s Szókratész tanítványa lett. A köpcös termetű, kócos szakállú bölcs iskolája igen jó hírű volt, számos olyan értelmes ifjú tanult ott, akiből azután híres ember lett. Xenophónnak legalább két olyan iskolatársa volt, akiknek a neve minden lexikonban megtalálható. Az egyik Platón volt, aki a világtörténelem legnagyobb, leghíresebb filozófusainak egyike. A másik Alkibiádész, aki Xenophónnál is sokkal kalandorkedvűbb és kalandorabb életű híres hadvezér lett. Platóntól tudjuk, hogy óriási tehetséggel hajszolta a nőket, az italokat, a politikai és katonai sikereket. Idővel bele is halt a mérhetetlen törekvésekbe, de erre alighanem maga is számított.

Ilyen körülmények között, ilyen ifjúkori barátok körében habzsolta a tudást: filozófiát, történelmet, földrajzot, s próbálkozott irodalmi művekkel mindenféle műfajban. Utána önkéntesen beállt katonának, hogy megtanulja a hadseregszervezés és a hadvezetés tudományát. És az igazi jó tanuló, amit tanul, azt meg is tanulja. Habozott, hogy filozófus, történetíró, lótenyésztő vagy hadvezér legyen.

A döntést egy hír hozta meg. Perzsiában Artaxerxész király ellen fellázadt öccse, Kürosz. (Ez volt az „ifjabb” Kürosz; az első, a „nagy” Kürosz Perzsia birodalomteremtő első királya volt.)

A fiatalabb testvér azt állította, hogy bátyja alkalmatlan az uralkodásra, a főhatalom őt illeti. De nem volt elegendő katonája, volt azonban kellő pénze, tehát zsoldossereget akart gyűjteni. A görög zsoldosok igen jó hírűek voltak. Kürosz tehát elküldte toborzó tisztjeit több görög városba, hogy legalább 10 000 katonát gyűjtsenek össze.

Xenophónnak azonnal kedve is támadt a kalandra, beállt a perzsa trónkövetelő zsoldosának. A 10 000-nél is nagyobb létszámú sereg meg is érkezett perzsa földre. Artaxerxész király hadereje azonban már eleve nagyobb volt, mint amilyenre akár a lázadók, akár a zsoldosok számítottak. Mire a görögök megérkeztek, már folyt a testvérháború és még mielőtt a görögök beavatkozhattak volna, Kürosz királyfi egy véres ütközetben elesett. Hívei szétfutottak. A perzsa had vezére követet küldött a hívatlan vendégekhez és vacsorára invitálta vezéreiket, hogy igyanak békepoharat, azután nyugton menjenek haza. A görög vezérek bele is futottak a csapdába. Az asztalnál ülőket betóduló fegyveresek megrohanták, és az utolsó szálig megölték őket.

A vezetők nélkül maradt görög csapat bizonyos lehetett, hogy a túlerejű perzsa hadsereg rájuk fog rohanni. Itt kezdődik Xenophón történelmi szerepe. Felismerte a helyzetet és el tudta képzelni a menekülés útját és módját. Nyugodt határozottságával bizalmat ébresztett maga iránt, s egyszeriben ő lett a parancsnok. Óriási haditett volt a nagy visszavonulás megszervezése és végrehajtása, a hazatérés a görög partokra, ahonnét már mindenki mehetett a maga otthonába. Xenophón is hazafelé igyekezett Athénba, de hamarosan hírül vette, hogy otthon szörnyűséges politikai változások egész sora következett be. A legijesztőbb szenzáció az volt, hogy a bölcsek bölcsét, Szókratészt is kivégezték. Az már mellékes volt, hogy Szókratész barátait száműzték, haza többé nem térhetnek. Xenophón és a többi közismert tanítvány is ezek közé tartozott. Platón is eltávozott, mielőtt kergették volna, egyenesen Szicíliába ment, ahol Szürakuszai hatalmas uralkodója szívesen látta, még politikai tanácsait is kikérte olykor. Alkibiadész már egy ideje a perzsa nagykirály bizalmas embere volt (idővel ott is ölték meg).

Xenophónnak is új otthont kellett keresnie. Kétségtelen, hogy csak ki kell várni az időt, hiszen ha megint mozdul egyet a sors kereke, amely mostanában gyakorta fordul, a száműzöttek hazamehetnek, talán éppen ők lehetnek otthon az urak. Xenophón azonban indulatosan haragudott szülővárosára, amely meggyilkolta a legbölcsebb fiát, a nagy tanítót, Szókratészt. Indulatában egyenest Athén ősi idők óta legfőbb ellenfeléhez, Spártához fordult. A sikeres visszavonulás híre odáig is eljutott, örömmel fogadták a hazatérés hősét. Xenophón tehát Spárta szolgálatába állt. Katonai vezérként is kitűnt, de még hasznosabb volt szervezési tanácsaiért. Jutalmul egy terjedelmes birtokot kapott Spárta egyik meghódított területén. Vissza is vonult oda, néhány évig nyugodtan gazdálkodott. Valószínűleg ebben az időben nősült meg. Alighanem mindhalálig békés családi életet élt, szerelmi viharokról semmi hír nem maradt ránk. Két fia is született (arról nem szokott hír maradni, hogy voltak-e és hányan voltak leányok a testvérek között). Egyszer azonban az a tartomány, ahol a birtoka volt, elszakadt Spártától. Ekkor elvették Xenophón földjét, őt és családját pedig száműzték. Athén ugyan már hazaengedte volna, de régóta nem volt kedve Athénhoz. Vagyona jó részét magával vihette, tehát nem voltak megélhetési gondjai, s a forgalmas kereskedővárosba, Korinthoszba költözött. Ott is élt haláláig. Bizonyára mindvégig valamiféle tevékenységgel növelte szüntelenül gazdagságát, hiszen nyughatatlan és ügyes ember volt. Az utókor számára azonban fontosabb, hogy ezekben a kései években írta azt a három fő művet, amely múlhatatlanná tette írói nevét.

Az első a *„Visszavonulás”* (görögül „Anabaszisz”) volt, a 10 000 görög zsoldos nagy kalandja, amely éppen azért lett feledhetetlen, mert Xenophón nagyon érdekes könyvben megírta. Érdekes, hogy az egész történetet harmadik személyben mondja el, saját magát is harmadik személyként ábrázolja. Az egész könyvet írói álnévvel bocsátotta közre. A szerző neve a szöveg élén: Megarai Arisztogenész. Ezt így illendőbbnek érezte, mivel saját magáról csupa jót, néha egyenesen csodálnivalót mesél el. Persze már legalább 2000 éve tudjuk, hogy ez a mű: emlékirat. Talán a legelső igazi remekmű ebből a műfajból.

A másik könyv is emlékirat, de itt már mint emlékező egykori diák meséli el, milyen is volt a feledhetetlen tanító, Szókratész. A mű címe is *„Emlékezések Szókratészre”*. Kellemes, itt-ott mulatságos olvasmány, középpontjában a nagy filozófussal, tudóssal, nemzedékek tanítójával és nevelőjével. Ez a kép hitelesebb, mint Platón közismert, magasztos Szókratésze. A nagy filozófus egy szinte elvont, eszményi alakot mintáz és legtöbbször a saját gondolatait adja a mester szájába. Xenophón Szókratésze egy nagyon okos, de eléggé bogaras öregember. Külsejére nem adó, kuszált hajú-szakállú, mindenbe beleszóló szeszélyes aggastyán. Hanem amikor tanít, magyaráz, a helyes magatartásról tart előadást, egyszeriben megjelenik az olvasó előtt a nagy oktató és nevelő. Alighanem valóban ilyen volt Szókratész.

A harmadik mű pedig egy egészen új műfaj kezdete a világirodalomban. A címe: *„Kürosz neveltetése”* („Kürupaideia”). A perzsák első királyáról, a birodalomteremtő Küroszról szól. Manapság életrajzi regénynek mondanók. Egy nagy ember útja gyermekéveitől a siker útján át a hatalom akarásáig. Ez se történelmi szakmunka, hanem - mai szóval élve - inkább történelmi regény. Érdekes, izgalmas, tanulságos, pedagógiai és lélektani mozzanatai fontos adalékok a kor emberrel foglalkozó tudományaihoz.

Fennmaradt egyéb művei eléggé egyenetlenek, s még csak azt se lehet tudni, melyik hiteles, melyik nem. Érdekességben, irodalmi értékben a többi, nevéhez fűződő mű meg se közelíti a fentebb említett három halhatatlan írásművet. Ezek nemcsak kétségtelen irodalmi értékek, de több mint 2000 év után még mindig izgalmasan érdekes olvasmányok. És ez is értékmérő.

TITUS LUCRETIUS CARUS

(Kr. e. 96-55)

Valószínűtlen, elképzelhetetlen, hogy egy olyan alkotó elme, aki költőnek is, természettudósnak is, filozófusnak is az elismerten legnagyobbak közé tartozik, aki tisztelt és népszerű volt a maga korában is és az azóta eltelt két évezred alatt is, csak egyetlen művet adott az emberiség kultúrájának. Holott ez a látszat. Titus Lucretius Carus tankölteménye, amelynek címe *„A dolgok természetéről”* (De rerum natura), már a legszakértőbb kortárs, Cicero számára is szenzáció, de kedvelt és lelkesítő olvasmány volt a reneszánsz költői és gondolkodói, sőt még művészi (pl. Botticelli) számára is. Nélkülözhetetlen forrásműnek tartják a modern tudósok és filozófusok ezt az egyetlen fennmaradt remekművét. Ez az egy azonban sértetlenül állta az évezredek megpróbáltatásait. Ez a mű az ókori materializmus egyetlen teljes épségben megmaradt emléke. A középkor vallásos szemlélete felettébb riasztónak ítélte, de még az olyan nagy műveltségű szentek, mint Szent Ágoston, majd Aquinói Szent Tamás is remekműnek tartották. Az irodalom értői pedig a latin költészetben Vergilius és Horatius műveivel tekintik azonos értékűnek.

Életrajzát felettébb nehéz elmondani, mert kezdettől fogva oly sok és oly eltérő tartalmú pletyka rakódott emlékére, hogy alig lehet megkülönböztetni a hiteles adatokat a szóbeszédtől. - Összesen 40-41 évet élt. Állítólag hajszolta a szerelmi kalandokat, kedvelte a szerelmi képességeket fokozó kábítószereket. Egyesek szerint túladagolt szerelmi hevítő ölte meg. Mások azt állítják, hogy már korábban elmebeteg volt, és tiszta pillanataiban - olykor tiszta napjaiban - írta a halhatatlan remekművet. Oly híradás is van, amely szerint öngyilkos lett. A középkoriak, akik egyszerre tisztelték költői nyelve szépségéért, nyelve gazdagságáért, és riadoztak materializmusa, vallástalansága miatt, szívesen eljátszottak a gondolattal, hogy végül is Isten büntetése végzett vele.

Bizonyosra vehetjük, hogy volt jó néhány egyéb műve is. Nem is az a különös, hogy ezek elvesztek, hiszen az ókor szépirodalmi és bölcseleti művei közül a többség odaveszett az idő pusztító szeszélye következtében. A görög filozófiának azok a nagy kezdeményezői, akik Lucretiusra is döntő hatással voltak - Démokritosz, Epikurosz - alig értelmezhető töredékekben maradtak ránk. Lucretius mint tudós, mint filozófus csupán a görög filozófia hű tanítványa volt. Mint költő azonban nagyobb mindnyájuknál. És a mű, amelyben fenntartotta az ő világszemléletüket - sértetlenül megmaradt, túlélte még a középkor számára ellenséges évezredét is.

Az Augustus császár korában kiteljesedett, már akkor „aranykor”-nak nevezett irodalmi időszak - Vergilius, Horatius, Livius, Ovidius és kortársaik néhány évtizede - nem a semmiből bontakozott ki. Közvetlen ezelőtt, Julius Caesar idejében már felívelőben volt a latin kultúra klasszikus értékrendje. Catullus lírája, Cicero prózája fontos mérföldkő az antik kultúra útján. Az ő kortársuk Lucretius.

Műve pedig az ókori természettudomány - fizika, csillagászat - költői összefoglalása, s emellett a társadalomfejlődés törvényei is helyet kapnak benne. A kitűnő stílus mindezt élvezetes, olykor látomásosan gyönyörködtető olvasmánnyá teszi. Célzata pedig az, hogy meneküljünk a halál félelmétől, a vallások szorongató fenyegetésétől. - Nem is tagadja az isteneket, sőt éppen Venust, a szerelem istenasszonyát hívja segítségül a nagy költői munkához. De az a véleménye, hogy a túl távoli istenek nem törődnek az emberekkel, tehát nekünk se kell törődnünk velük.

Sajnos, csak ez maradt meg a gazdag tudású és gazdag képzeletű latin költő életművéből. De ez szerencsére sértetlenül átvészelt kétezer esztendőt, hogy okulásul és még inkább gyönyörűségül szolgáljon nekünk is.

GAIUS VALERIUS CATULLUS

(Kr. e. 87-57)

A nagyon nagy lírai költőknek nem kell hosszú életet élni, hogy halhatatlan életműveket hozzanak létre. Lermontov, Shelley, Petőfi húszas éveikben már befejezték földi életüket. Sorolhatnók még tovább a feledhetetlenek nevét. Ezt a lelkesítő s egyben gyászos névsort alighanem Catullusszal kellene kezdeni. Az eléggé bizonytalan ókori híradás szerint mindössze 30 évet élt. Az egy nemzedékkel későbbi Ovidius már úgy emlékszik rá, hogy „ifjú homlokán borostyánkoszorúval halt meg".

A „római aranykor" örök példákat adó költészete Augustus császár évtizedeiben virágzott. De már az ezt megelőző korszakban, Julius Caesar hatalmának idején is olyan irodalmi előkészítése volt a legklasszikusabb latin költészetnek és prózairodalomnak, hogy nem tévedtek azok, akik innét keltezték az aranykort. Hiszen ekkor állt a kultúra középpontjában Cicero, ekkor élt és írt Lucretius, ekkor fokozta művészetté a konyhai tevékenységet Lucullus. Az ő kortársuk volt Catullus.

A család az észak-itáliai Verona előkelőségeihez tartozott, ott született a költő is. Ezen a tájon gallusok laktak, ezek azonban a Római Birodalomhoz kerülvén egy-két nemzedék alatt ellatinosodtak (úgy is mondják, hogy romanizálódtak). Lehetséges, hogy Catullusék elődei is gallusok voltak, de Gaius apja már fontos helyi szerepet játszott a városban, vendégbarátságban volt magával Julius Caesarral is, vagyis olykor vendégeskedtek is egymásnál. Az okos és művelt családfő hamar felismerte fiának korán kibontakozó tehetségét, ezért Rómába küldte tanulni. Ott már sihederkorában ismert költő lett. Verseiből pedig megtudhatjuk, hogy gazdag műveltségre tett szert. Görögül - úgy tűnik - anyanyelvi szinten tudott. Nemcsak az akkor már klasszikusnak számító görög költészetben, irodalomban, mitológiában volt jártas, hanem a „modernnek" számító alexandriai kultúrában is, ihletőinek jó része éppen az alexandriai költők közül került ki, a divatos Kallimakhosz témái is, versformái is nyomot hagytak költészetén. De otthonos volt a klasszikus aiol líra jelentékenyebb költőinek - Szapphónak, Alkaiosznak, Aszklépiadésznak - a versformáiban is: ezek az ő költészetén át honosodtak meg a latin lírában.

Apja Caesar birodalomépítő politikájának a híve volt. A fiú egyáltalán nem volt elragadtatva a népre támaszkodó, ám valójában egyeduralmat előkészítő Caesartól, de ugyanúgy nem lelkesedett ellenfeleiért, a köztársasági forma nevében az arisztokrata múltat visszaállítani igyekvő senatusbeliekért sem. A szabad életért lelkesedő ifjú költők, írók között érezte otthon magát. Egyik legjobb barátja volt Cornelius Nepos, aki valójában nem volt jelentékeny író, még kevésbé történettudós, de olyan kellemesen csevegő, híres emberekről szóló rövid - ma azt mondanók, novellisztikus - elbeszéléseket írt, hogy nemcsak a maga korában, hanem a későbbiekben is népszerű szerző maradt, akinek olvasmányos rövid műveit a latinos iskolákban mindmáig tananyagként adják a tanulóifjúság kezébe. Cornelius Nepos egyszerre volt kedves és hűséges jó barát és irodalmi szakértő. Catullus sok mindent vele beszélt meg, majd a költő korai halála után ő rendezte, csoportosította, s tette mindmáig közismertté a catullusi életművet.

Ami a költői életműben fennmaradt, körülbelül annyit tudhatunk viharos-szenvedélyes életéről. De ehhez az is tudnivaló, hogy a politikai élet iránti ellenszenve néha abban is megnyilvánult, hogy mérges, gúnyolódó, szitkozódó verseket írt Julius Caesarról. És Caesart is jól jellemzi, hogy egyszerűen csak nevetett barátja fiának a szabadszájúságán, afféle ifjonti lázongásnak tartotta, s az apával szívélyes viszonyt tartott fenn mindvégig.

Catullus költészete sokszínű, az ifjúság „aranyéleté”-nek változatos gyönyörűségeit, vágyait, bosszúságait tükrözi. A római módos ifjúság életmódját, ízlését, érzelmeit és kicsapongásait a Krisztus előtti első században sehonnan sem lehet jobban megismerni, mint Catullus költeményeiből.

Témavilága azonban mindenekelőtt a szerelem. A szerelem minden öröme és minden bánata, lélekbeli hevülete és testi valósága válik változatos, dallamos körképpé Catullus költészetében. Ennek középpontjában a szeretett nő, Lesbia áll. Szó sincs róla, a költő szereti és éli a változatos életet. És nyilván az asszonyok és leányok is kedvelték a minden bizonnyal igen vonzó költőt. Mégis az ő számára a megtestesült nőiesség Lesbia volt. Catullus üdvözítője és kárhozatba vivője. Valódi asszony volt. Római irodalmi szokás szerint álnéven szól róla, de az álnévnek a valódi névvel azonos lejtésűnek kellett lennie, hogy ha társaságban felolvassák, az igazi nevet bele lehessen skandálni a versszövegbe. Ezt a Lesbiát - tudjuk és tudták a társaságbeliek - Clodiának hívták. Igen előkelő családból származó és eléggé rossz hírű asszony volt. Valószínűleg azonos azzal a Clodiával, aki egy ideig Lucullus felesége, míg a híres hadvezér és még híresebb ínyenc el nem unja csapodárságát, s el nem vált tőle.

A hírek szerint Clodia-Lesbia a szerelemben olyan kielégíthetetlen volt, mint a mitológiabeli nimfák. (A nők szerelembeli kielégíthetetlenségét mindmáig nimfomániának nevezik.) Az ilyen asszony mennyei boldogságot tud adni és porba sújtó bánat okozója is lehet. Az ilyen nőt egyszerre lehet szeretni és gyűlölni. Catullusnak talán legismertebb verse így kezdődik: *„Odi et amo”* azaz *„Gyűlölök és szeretek”*. Ez a kettős érzés, kettős élmény - a költő vallomása szerint - szétfeszíti az embert. Catullus költészetének java ezt a szakadatlan feszültséget fogalmazza meg. Pedig a Lesbia-szerelem szükségszerűen múlandó volt. A szakítás is egyszerre volt öröm és bánat. Amikor pedig néhány év múlva a szerelem újrakezdődött, ez már főleg bosszúság volt. De a bosszúság megéneklésének is Catullus az egyik legnagyobb mestere.

A Lesbia név egyébként a múlhatatlan példaképre, a költőnők leghíresebbikére, Szapphóra utal. Szapphó Leszbosz szigetén élt, tehát „leszboszi nő” latinul Lesbia volt. A Lesbia-versek között nem is egy a nagy előd versformáját követő, szapphói versszakban íródott. Ez Catullusnak ugyanolyan könnyen ment, mint a többi aiol lírai forma: az alkaioszi, az aszklepiadészi versszak, a pindaroszi daktilus vagy a glükoni verssor. De ugyanilyen könnyedén formált hexametert, disztichont, anakreóni verset. Jöttek utána az aranykorban kitűnő lírai költők: Tibullus, Propertius és főleg Ovidius. Mégis elmondhatjuk, Róma irodalmában Catullus volt a leglíraibb lírikus. Tanult több hagyományból is: a görög klasszikusoktól, az alexandriaiaktól, saját latin elődjeitől is. Tanult, de nem utánzott, máig is érezhetjük valamennyi versében az összehasonlíthatatlan eredetiséget. Érezték ezt a kortársak, érezzük mi is.

Ez az alapvetően lírai hevületű költő azonban az epikában is remeket tudott alkotni. Alexandriában volt divatos az „epüllion”, a szerelemről szóló elbeszélő költemény. Ennek is megvolt az előzménye a pásztorköltészetben, az „idill”-ben. Az idillt ma verses novellának neveznénk, az „epüllion”-t pedig verses regénynek. Ebbe a műfajba tartozik Catullusnál a *„Péleus és Thetis lakodalma”*. Mitológiai történet: Péleusz és Thetisz szerelméből született Akhileusz, a legnagyobb hős. Péleusz földi, halandó férfi, Thetisz istennő, a tenger mélyének úrnője. - Ezt az istennőt Catullus Lesbiáról mintázta, Péleuszt pedig önmagáról. Érdekes elbeszélés, ugyanakkor lírai vallomás a költő szerelmi élményéről.

Harminc év alatt gazdag életművet tudott alkotni. Híres és népszerű volt a maga korában is. Híre és értékelése két évezred folyamán se lankadt. Még Reviczkynek és később Adynak is szeretett példaképe volt.

GAIUS SALLUSTIUS CRISPUS

(Kr. e. 86-35)

Cicero óriási levelezésében több Sallustius nevű levelezőtárs szerepel. Ezek mind közelitávoli rokonai voltak egymásnak. Ismert, többféle közéleti szerepet játszó „lovagcsalád" volt. Az ókori latin nyelvben a „lovag" nem lovon járó vitézlő férfit jelentett, mint sokkal később a középkorban, még kevésbé nagylelkű, szolgálatkész embert, mint az újkorban. Ekkor és még jó ideig a „lovag" gazdag embert, akinek a vagyonából arra is telt, hogy lovat vagy éppen lovakat tarthasson. A birtokos, régi tekintélyű patríciusok (előkelőek) és a közrendű plebejusok között a lovagok jelentették a vagyonos osztályt, politikai pártjuk az arisztokratikus és a demokratikus törekvések közt a hatalomért versengő harmadik politikai áramlatot jelentette. Maga Cicero is ebből a lovagi rétegből emelkedett a Római Köztársaság legmagasabb közéleti ormaira.

Sallustius, a jómódú család leghíresebb fia úgy indult a közélet felé, hogy Cicero pártfogoltja volt. A nagy szónok és tudós mellett ragadta el már ifjan a választékos nyelvezet, a szép stílus mámora, amely idővel a legirodalmibb hangvételű történetíróvá tette.

Kortársai és a későbbi korok is kedvtelve foglalkoztak túl mozgalmas, felettébb változatos életútjával. Ahogy történelmi jellemrajzai már-már a történelmi regény műfaját készítik elő, ő maga mintha egy izgalmas történelmi kalandregény hőse volna. Többen is megírták, hogy már gyermekkorában értelmes, érdeklődő tanulónak bizonyult, de ugyanakkor féktelen, verekedős, hazudozó, elviselhetetlen kisfiú volt. A kisiskolákban ő volt egyszerre a legjobb tanuló és a legveszélyesebb csínytevő. Amolyan elkényeztetett gazdag gyerek volt. Majd ifjú éveiben léha, iszákos, nőhajhász, tékozló botránykavaróként viselkedett. És amikor felsőbb iskolái idején szenvedélyesen érdeklődött a jog, a filozófia és a történelem iránt, a nagy tekintélyű Cicero - aki alighanem szüleinek közeli barátja - felfedezte és maga mellé vette afféle ifjú titkárnak, vagy még inkább tanítványnak.

Kitűnő tanítvány lehetett, a nagy pártfogó mellett igen nagy műveltségre tett szert, bármit fogalmazott - akár leveleket, akár hivatali beadványokat vagy jegyzeteket fontos eseményekről - egyre jobb, választékosabb nyelvezetű stilisztának bizonyult. Nagymértékben izgatták az erkölcsi kérdések: az állami életben tapasztalható közerkölcs és a társasági életben megnyilvánuló magánerkölcs. Korai írásai közül csak két Julius Caesarhoz intézett közérdekű levele hiteles. Ezenkívül több kisebb-nagyobb levél, elmélkedés, vitairat maradt fenn az ő neve alatt, ezek azonban későbbi keletű hamisítványok, többen is rejtőztek az ő akkor már híres neve mögé, többen is igyekeztek utánozni gondos - néha túl gondos - stílusát. A két fennmaradt levél a közélet erkölcsének romlásáról szól. De a történelmi vizsgálatok is megnyilvánulnak bennük. Korszakolni igyekszik a római állam történetét, rámutatva, hogy a változásokkal együtt hogyan romlik az erkölcs. Későbbi halhatatlan történelmi jellemrajzainak is fontos kérdései az erkölcs és erkölcstelenség változatai. Ez már azért is érdekes, mert ő maga - minden szellemi értéke és erénye mellett - a legkétesebb erkölcsiségű emberek közé tartozott. Volt úgy, hogy szembefordult jótevőjével, Ciceróval. Akit a nagy szónok megtámadott, azt ő kedvtelve védte (büntetőperekben is), közben rosszakat mondott, leginkább hazudott Ciceróról. A nála húsz évvel idősebb államférfi ezt természetesen rossznéven vette. Hálátlannak mondta Sallustiust, a viszony alaposan megromlott közöttük, de később, amikor Sallustius már visszavonult a politikától, óriási vagyont felhalmozva rendkívül korrupt közéleti tevékenysége „hozadékaként", és elismerték mint történetíró, akkor az öreg mester is megbékélt vele.

Az egyre magasabbra jutó Julius Caesar körébe tudta emelni magát. Ez a kapcsolat többféle hivatalt adott. Volt *quaestor* (pénzügyi főtisztviselő), volt *tribunus* (a nép érdekeinek képviselője a szenátusban), volt afrikai gyarmaton kormányzó. Ahol csak megfordult, sikkasztott, hűtlenül kezelt, harácsolt. Újra meg újra bíróság elé került, de Caesar befolyása mindig kimentette. A felhalmozott pénz mindig megmaradt és gyarapodott, bár a szenátus erkölcstelenség miatt több ízben kizárta a szenátorok közül. Többször is vissza tudott kerülni. De az óriási afrikai harácsolás után úgy vélte, gondtalanul elélhet mindhalálig, és idejét fő szenvedélyére, a történetírásra fordíthatja. Ekkor visszavonult a politikától. Sértetlenül élte át a Caesar meggyilkolása utáni polgárháborús éveket, többször is megnősült, elvált, újra megnősült. Csélcsap ifjúságától kései nősülgetéseiig a szerelemben is megbízhatatlan, túl kalandos szellemű és életmódú férfi volt. Sokan voltak indulatosan dühösek rá, de híre és megbecsülése nőttön nőtt. Még a későbbi, nála jelentékenyebb történetírók is - például Tacitus - igyekeztek követni ábrázoló módszerét és rendkívül szép stílusát.

Oly sokan utánozták, hogy hosszú idők gondos vizsgálódásaira volt szükség, amíg eléggé bizonyosak lettek, hogy kétségtelenül hitelesen az övé a két történelmi jellemrajz, a *„Catilina”* és a *„Jugurtha”*. Valószínűleg hiteles a két Caesarhoz címzett levél, és a javarészt elveszett történelmi mű a köztársaság néhány évtizedéről, melynek csak előszava és néhány töredékes részlete maradt fenn. Ezekből egyértelmű képünk van Sallustius stílusáról. Azonnal feltűnőek nyelvi megoldásai. Sajátos hangulatot teremt a régies szavak gyakori használata: még jól érthető, de már rég nem használt fordulatok idézik fel az elmúlt idők hangulatát. Ezt a módszert a stilisztika „archaizálás”-nak nevezi. - Sokat tanult Cicero gondos fogalmazásától, de a mester hömpölygő előadásmódjával szemben ő tömörségre törekszik. A legjellemzőbb szövegeire, hogy ritmikus próza uralkodik bennük, úgy skandálhatók a mondatok, mintha versszövegek volnának. A bekezdések vége pedig egészen dallamos. Ez a ritmizálható próza jellemző Cicero nem egy szónoki művére is. Sallustiusnál mindez a múltidéző elbeszélés fontos mozzanata lett.

Életművéből hiánytalanul fennmaradt, hiteles írói-történetírói helyét a halhatatlanok közt meghatározó két mű a *„Catilina összeesküvésé”*-ről és a *„Jugurtha elleni háború”*-ról szóló két regényes hangú mű, amely tanulmánynak is, történetnek is, jellemrajznak is tekinthető. Ezek az ókori latin próza legolvasmányosabb, legkellemesebb művei közé tartoznak. Mind a kettő egy-egy emberfelettien jellemtelen kalandor szemléletes ábrázolása. Mintha a szerző saját jellemtelenségének tanulságait érvényesítette volna e két rendkívüli kalandor bemutatásában.

A Catilina-ügy már Sallustius életében rázta meg a római közéletet. Leleplezője és felszámolója Cicero volt, aki akkor „consul”-ként az állam élén állott. Valószínűleg Sallustius magától Cicerótól hallott a hírhedt eseményekről és szereplőikről. Az azonnal sikeres műnek Cicero volt a diadalmas hőse, s minden bizonnyal ekkor támadt fel újra a nagy szónok és tanítványa közt a hajdani jó barátság. Ez a mű még Caesar életében jelent meg, amikor sokan emlékezhettek Catilinára, aki úgy tört a főhatalomra, mint később maga Caesar. Catilina azonban kalandor, szélhámos volt, Caesar pedig új kort előkészítő igazi történelmi alak. Ez a két szerep nem mindig válik szét világosan, csak a nagy idők múlása dönti el, ki kicsoda a történelemben.

Catilina, a léha, vagyonát elherdáló szenátor pártot szervez, a nép jótevőjének akar látszani, hogy társadalmi felfordulással magának szerezze meg a főhatalmat. Megalázott szegények és kétes elemek csatlakoznak hozzá. Polgárháború van kitörőben, amikor Cicero - akit Catilináék halálra szántak - a szenátusban leleplezi Catilinát és szándékait. Catilina elmenekül és sereget tud szervezni. Cicero azonban mozgósítani tudja a józan elméket, a hadsereg tisztjeit. Végül egyetlen nagy ütközetben Catilinával együtt megsemmisül az egész mozgalom. - Sallustius

műve a kitűnő jellemrajz mellett rámutat a közerkölcsök romlására mint a közveszély felidézőjére. Máig is izgalmasan érdekes olvasmány.

Néhány évvel később jelenik meg a Jugurtha-történet. Ez a Jugurtha nagy formátumú történelmi-nemzetközi kalandor volt. Numídiai - tehát afrikai - királyi családból származó törvénytelen fiúként született. Behízelegte magát királyi rokonaihoz, királyok ismerték el jogát az uralomra. Részben még trónörökössé is tették. Amikor királyi atyja meghalt, féltestvéreit egymás után megölette. Ezekért római pártfogóik bosszút akartak állni. Római sereget küldtek Jugurtha ellen, de ő nagy pénzekkel megvesztegette a római vezéreket. Az egész történet főleg a római hatalmasok korruptságát mutatja be. Jugurtha még Rómába is elmerészkedik, nagy pénzével maga mellé állítja a főtisztviselőket is. A kalandor már Észak-Afrika nagy részének ura, kétségbe vonja a római hatalom tekintélyét is. Végül a megvesztegethetetlen Marius és főleg rideg alvezére, Sulla - később ádáz ellenfelek, de ekkor még együtt képviselik Róma hatalmát - legyőzi és elfogja Jugurthát, akit Rómában kivégeznek. - Sallustius jellemrajza a közéleti erkölcstelenség példatára.

Ez a két el nem avuló mű szerzőjét az irodalom és benne a történetírás klasszikusai közé sorolja.

LUCIUS ANNAEUS SENECA

(Kr. e. 4-Kr. u. 65)

A Krisztus utáni III. századból fennmaradt egy nagyon érdekes elképzelt levelezés Seneca és Szent Pál között. Ez a személyes ismeretség a római filozófus költő és a zsidónak született keresztény apostol között nem is tűnt képtelenségnek. Kortársak voltak, műveltek voltak, mindketten kitűnően tudtak görögül, Nero császár szörnyűségeinek személyes tanúi voltak. (Seneca áldozata is lett a szörnyű császár vérengzéseinek.) Az is kétségtelen, hogy Seneca filozófiai írásai, különösen erkölcsi elgondolásai valóban közel állnak a kereszténység életeszményéhez. Szent Pál leveleiből kiolvasható, hogy az a görög filozófia, amelynek Seneca nagy hatású latin közvetítője volt, jelentősen befolyásolta a művelt keresztények életeszményeit. Habár a művelt és szellemes szerző kitűnően utánozta mind Seneca, mind Szent Pál stílusát, kétségtelen, hogy a sok évszázadon át divatos olvasmány nemes indulatú hamisítvány. Kettős célzata, hogy a római olvasó megbarátkozzék a keresztény eszmevilággal, a keresztény olvasó pedig ne riadjon vissza a görög-latin pogányságtól. De az a tény, hogy már a kereszténység korai századaiban ilyen vonzóan lehet ábrázolni a pogány Senecát, eleve érthetővé teszi, hogy Seneca gondolatai az egész középkoron át szakadatlanul jelen voltak a keresztény világképben is. Amikor a reneszánsz évszázadok alatt szinte feltámadott az ókori műveltség, Senecának nem kellett feltámadnia, mivel addig is szakadatlanul élő volt.

Vitathatatlan persze, hogy a nagy görög filozófusok eredetibbek és mérhetetlenül nagyobb gondolkodók voltak, mint római közvetítőjük és népszerűsítőjük. Az is bizonyos, hogy a halhatatlan görög tragédiaköltők igazi óriások voltak latin utánzójuk mellett. De az is kétségtelen, hogy a következő évezredekben a görög bölcsességhez is, a görög dramaturgiához is Seneca művei vágták az utat. Szövegelemzésekkel mutatta ki a vizsgálódó tudomány, hogy minden jövendőre nézve oly döntő hatású drámai lángelmék, mint az angol Marlowe és Shakespeare, a spanyol Lope de Vega és Calderón, a francia Corneille és Racine mindenekelőtt Seneca drámái révén kapcsolódtak az ösztönző antik drámairodalomhoz. De olyan egészen modern szerzők, mint a francia Anauilh és az amerikai O'Neil is éppen Senecán át kötődik az antik hagyományhoz. - Ez a latinul író római filozófus, költő, drámaíró nemcsak az antik kultúra áttekintéséhez nélkülözhetetlen, hanem a reneszánsz óta folytonosan fejlődő modernség is csak akkor érthető meg, ha a gyökerek között felismerjük Seneca jelentőségét és folytonos jelenlétét.

A már teljesen ellatinosított Hispániából jött Rómába. Hogy az emberemlékezet óta Cordovában élő Annaeus nemzetség eredetileg latin előkelőségek közé tartozott-e, s gyarmati főtisztviselőnek került-e Hispániába, amikor a római fegyverek az előző gyarmatosítótól, Karthágótól az egész Ibériai-félszigetet elhódították, vagy egy helybéli, tehát kelta méltóságos család latinosodott-e el, ezt alighanem már ők maguk se tudták. Annyi bizonyos, hogy a filozófus-drámaíró Seneca apja (akit idősebb Senecának szoktak nevezni) nagy tekintélyű és nagy jövedelmű ügyvéd volt. Nyilván anyanyelvi szinten írt, olvasott, beszélt, szónokolt latinul és az ottani keltiber nyelven (vagyis a kelta alapnyelv ibériai változatán is).

Fia is ott született, hanem amikor ez a leszármazott még kisgyerek volt, az idősebb Seneca Rómába költözött, hogy ott gyarapítsa hírnevét és vagyonát. Később megsokszorozva vagyonát és még írói tekintélyt is szerezve visszatért Cordovába, ahol lankadatlan tevékenységek közepette magas kort ért meg. Minthogy jogtudása és hatásos érvelése gondtalan életet biztosított, szinte önmaga mulattatására érdekes kis elmélkedő műveket írt jogi, erkölcsi, közéleti kérdésekről, ötletes kis verseket is költött, a latin irodalomba is beírta a nevét. Úgy mehetett haza szülővárosába, mint annak a vidéknek talán legtekintélyesebb szülötte.

Fia azonban már ekkorra felserdült, korán bizonyult tehetségesnek nem is egy téren. Jogot tanult, hogy idővel ügyvéd lehessen, mint apjaura. Közben máris népszerűek voltak szellemes kis versei. Jósolgatták, hogy filozófus lesz belőle. Talán már ekkor próbálkozott drámaírással is. Eszébe se jutott visszamenni gyarmati tekintélynek. Hamarosan otthonos volt a legmagasabb körökben. Igen jóképű fiatalember lehetett, mivel előkelő hölgyek szívesen csalták meg vele tekintélyes férjüket. Seneca egész életére végzetessé vált az egyik asszony, Agrippina játékos fellobbanása a jóképű és szellemesen okos ifjú költő-filozófus iránt. Agrippina minden idők legnagyobb római hadvezérének, Germanicusnak volt a leánya, s az élők közt legnagyobbnak ítélt hadvezér, Domitius Aenobarbus felesége, az idővel szörnyeteggé váló Néró édesanyja. Ő is felfedezte Senecát, és kedvtelve vezette be az ifjút a szerelem gyakorlatának titkaiba.

Nemsokára - amikor már ügyvéd volt - más igéző asszonyok is megkívánták maguknak. Ezt nem tudta elviselni Claudius császár féktelen felesége, Messalina. Megrágalmazta, hogy romboló eszméket hirdet. Büntetőügy lett a rágalomból és Senecát - talán azért, hogy Agrippina bosszankodjék - a sivár Korzikára száműzték. Nyolc évig kényszerült a Rómához képest mostoha körülmények közötti életre. De itt vált jelentékeny filozófussá. Fő feladatának érezte ettől kezdve mindhalálig, hogy a bölcseletet és az erkölcstant a megszomorított emberek vigasztalásává formálja. Legmaradandóbb elmélkedései a filozófiai igényű vigasztalások. A féktelen és annyi bajt okozó Messalinát azonban megölték, férje tudtával és beleegyezésével. Közben Domitius Aenobarbus is meghalt, Agrippina özvegy lett. Erős akaratával és testének csábító erejével hamarosan férjhez is ment az elözvegyült császárhoz. Vitte magával Domitiustól szült fiát, Nérót, Claudiusnak pedig ott volt Messalinától született fia, Britannicus. A tragédiák egész sora következett ebből a családi helyzetből.

Agrippina első dolgai közé tartozott, hogy Senecát is visszaszerezze. Rá is beszélte Claudiust, hogy az ártatlanul száműzött filozófus-költőnek adjon kegyelmet, és hívja vissza Rómába, ahol nagy eszével és tehetségével sokféle feladatot láthat el. Tehát nemcsak ő kapta vissza Senecát, hanem Seneca is visszakapta - most már császárnőként - Agrippinát. Ettől kezdve néhány évig a birodalom első emberei közé tartozott. *Praetor,* azaz főbíró is lett, egy évig *consul* is volt, vagyis a császár után a legfőbb közhivatalnok, a „császár barátja" címet viselhette. És közvetlenül bekapcsolódhatott az uralkodó családi életébe, minthogy Agrippina kívánsága szerint ő lett a növekedő Néró nevelője és házitanítója. A tanítómester példaadóan erkölcsös és művelt, méltányos és hasznosan tevékeny férfiúvá akarta nevelni a Domitius-fiút, aki hamarosan trónörökös is lett. A császár felesége kívánságára örökbe fogadta és örökösévé tette Nérót. Claudius vér szerinti fia, Britannicus indokolhatatlanul mellőzött lett. Mikor azután Agrippina úgy találta, hogy Claudius császár túl sokáig él, és félő, hogy a sértett Britannicus vissza akarja szerezni jogait, megmérgeztette férjét, és így Néró lett a császár.

Egyelőre azonban a fiatal uralkodó még tanítvány maradt, az uralmat anyja, Agrippina és nevelője, Seneca gyakorolta. Ez a korszak hat évig tartott. Róma népe úgy gondolt vissza erre a rövid néhány évre, mint a biztonság, a nyugalom időszakára. Hat év múltán a 22 éves császár felnőttnek, uralkodásra alkalmasnak vallotta magát. És a szelíd, engedelmes tanítvány egyszeriben a birodalom szörnyévé torzult. Agrippina azonban volt olyan uralomra vágyó, mint a fia, nem is akarta kiengedni az önálló parancsolás jogát és lehetőségét. A válasz egyértelmű volt: Néró fegyvereseket küldött anyja hálószobájába, s azok egyetlen döféssel megölték. Néró hamarosan a feleségétől is megszabadult, és elvette a legveszedelmesebb asszony hírében álló Poppea Sabinát. Őt később maga ölte meg. Senki se érezhette magát biztonságban.

Seneca is helyesebbnek tartotta, ha önkéntesen vonul vissza a császári udvarból, közélettől. Gondjai nem voltak, gazdag ember volt, művelt barátok körében élt, még új ifjú feleséget is vett. Elérkezett bölcselkedő, vigasztaló leveleinek legművészibb darabjaihoz. Seneca az

együttérzés, a részvét utolérhetetlen művésze, legjobb, legmaradandóbb művei a gyászoló ismerősökhöz írt levelek. Filozófia, erkölcstan, lélektan és az átérzett szomorúság lírája egyesül ezekben a *„Vigasztalások”* címen összegyűjtött írásokban. Talán végső drámáit is ebben az időszakban írta. Közben az otthoni Cordovából Rómába érkezett unokaöccse, Lucanus is, a nagy reményekkel induló ifjú költő, aki könnyelműen elfogadta Néró lelkesnek mutatkozó barátságát, holott a magát örökké költőnek tartó császár hamarosan égő irigységet érzett a kétségtelenül lángeszű ifjú iránt. Mint ahogy nem tudta megbocsátani a legszellemesebb ember hírében álló szatíraírónak, Petroniusnak sem, hogy olyan tüntetően szellemes.

Jött is az alkalom a leszámolásra. Egy régimódi úri kör szerette volna eltenni láb alól a közveszéllyé változott, nyilvánvalóan elmebeteg császárt. A készülődő összeesküvés élén a nagyon előkelő Piso család egyik férfia állt. És minthogy besúgó mindig mindenütt akad, Pisóékat is hamar leleplezték, lesújtott rájuk a hatalom, elpusztította őket. Ez olyan alkalom volt, hogy utólag bárkire rá lehetett fogni, hogy kapcsolatban állt Pisóékkal. A rágalmazóknak szinte kézbe adta a gyanúsítást, hogy ez meg az legalább is tudott az összeesküvésről. Nérónak pedig az egykori nevelő léte is kényelmetlen volt. Áldozatul esett Petronius is, mert nagyon szellemes volt, Lucanus is, mert túl tehetséges volt, s velük együtt Seneca is, mert jó erkölcsre oktató császári nevelő volt. Ő is kénytelen volt öngyilkosságot elkövetni. Az utókor azonban egy pillanatra sem feledkezett meg róla. Nem volt olyan nagy filozófus, mint görög példaképei, nem volt olyan nagy drámaíró, mint a tragédia görög óriásai, epigrammáinak nagyobb részét pedig nem is ő írta, későbbi utánzások. De a nagy görögök felé ő vezette a középkort is, amely tisztelte, a reneszánszot is, amikor lelkesedtek érte, a francia barokk nagyjait, akik tanultak tőle. És kétségtelen: ő a részvétlevél legnagyobb művésze.

GAIUS PETRONIUS ARBITER

(?-66)

Neve és egyéniségének ellentmondásai közel kétezer évvel halála után akkor kerültek a figyelem középpontjába, amikor 1896-ban Sienkiewicz, a népszerű lengyel regényíró *„Quo vadis?”* című világsikerű regényében a cselekmény egyik fő alakjává tette. Az író Nobel-díjat kapott ezért a művéért, Petronius pedig a régmúlt homályából az érdeklődés előterébe lépett, az eleganciára törekvő férfiak példaképüknek tekintették, s idővel olyan filmszerep lett, amelyet minden jó megjelenésű színész a magáénak kívánt. A lengyel író jóvoltából a hajdani latin író bevonult az őt megillető helyre a világirodalomban.

Az „arbiter” szó „mester”-t jelent latinul. Akik később írnak róla, maguk se tudják, hogy ez családnevének a latinban szokásos kiegészítő mellékneve, vagy olyan ragadványnév-e, amely a császári udvarban kapcsolódott az előkelő nemzetség nevéhez. Abban a híresen léha és életveszélyes császári udvarban, Néró császár körében ugyanis „arbiter elegantiae”-nak, azaz „az elegancia mesteré”-nek nevezték. Voltak, akik úgy vélték, hogy ez egyenesen a méltán szörnyeteg hírű császár találmánya. De hamarosan mindenki jellemzőnek érezte. Jó néhány évig ugyanis a diktátor uralkodó mellett ő volt a jobb körök divatdiktátora. Öltözködése, viselkedése, hanghordozása, szóhasználata követendő volt mindenki számára, aki csak elvárta, hogy udvarképes (ma úgy mondanák, hogy szalonképes) embernek tartsák. Egy ideig maga a császár s vele minden kegyence még azt is figyelte, hogy milyen testtartással ül az asztalnál, milyen jelzővel mond véleményt akár egy borról, akár egy felolvasott versről. És az is mértékadó volt, hogy tógájának gondosan formált ráncai miképpen sorakoznak egymás mellett. Ez a minden léha és minden előkelősködő férfi számára kötelező példakép, ha történetesen gyarmati kormányzó vagy pénzügyi főtisztviselő volt (mert ez is, az is megesett), példásan szigorú, egyértelmű parancsokat adó, a jogi és erkölcsi szabályokhoz következetesen ragaszkodó hivatalnoknak bizonyult. Amit másoktól megkövetelt, azt magára nézve is kötelezőnek tudta és vallotta. Mindemellett, ha éppen ráért, ha nem magas állásokat töltött be, ha nem anekdotákkal mulattatta a császárt, ha nem szerelmes hevülettel vonult valamelyik úrnővel vagy rabszolgalánnyal hálószobájába... akkor írótollszejével gúnyos epigrammákat rögtönzött, s a görög nevettető mesterek mintájára szellemes szatírákban pellengérezte ki az emberi gyöngeségeket. Ez a könnyed udvaronc, szigorú köztisztviselő nemcsak okosan szellemes költő volt, hanem olyan szatirikus prózaíró, hogy méltán hasonlították a leghíresebb görög szatirikushoz, Menipposzhoz. Máig is úgy tartja az irodalomtörténet, hogy Petronius a legmenipposzibb latin szatirikus. Ebben az a különös, hogy a nagy hírű Menipposznak egyetlen sorát se őrizte meg a romboló idő, mégis hozzá hasonlítják azokat, akik méltó utódai az ismeretlenné vált példaadónak.

A menipposzi szatíráról azonban tudni lehet, hogy szövegében a prózai részeket verses betétek tarkítják. Petroniusnak a legismertebb töredéke, a *„Satyricon”* is kisebb-nagyobb versekkel mulattatja az olvasókat. Még az is lehetséges, hogy az a néhány epigramma, amely fennmaradt a számunkra, szintén a „*Satyricon”*-hoz vagy más, elveszett szatírához tartozott. Ezek mind önmagukban is mulatságos kis - kétsoros - költemények, mindegyik gúnyolódó célzattal.

A *„Satyricon”*-t már a kortársak is Petronius fő művének tartották. Sajnos igen töredékesen maradt ránk. Két fejezete azonban mégis örökségünk lett. A többiből csak kis részleteket, néha csak bekezdéseket ismerünk. Mégis, ezekből némi fogalmunk lehet a mű egészéről. Formáját tekintve felettébb változatos kalandregény, méghozzá korábbi, mint az a néhány ókori latin regény, amelyeknek mindegyike sejteti, hogy a szerzők olvasták Petronius példa-

szerű művét. Igaz, görög regény már korábban is volt, azok azonban általában inkább prózai idilleknek tekinthetők. Ezekben, ha a szerelmeseket gonosz kalózok el is rabolták, szét is választották, a végén minden jóra fordul, az ifjú szerelmesek boldogan egymáséi lesznek. Ráadásul ezek a görög idillikus regények nagyon illedelmesek, még a kalózok és a rablók is fennkölt stílusban beszélnek. A szöveg mindig olyan, hogy serdülő gyermekeknek, sőt ártatlan leányoknak is fel lehet olvasni. Lehetséges, hogy Menipposz stílusa nem ilyen volt, de nem is élte túl az ókort. Petronius szatirikus regényében a szerelem testi valóság. Hősei olykor bordélyházban keresik és találják meg a nőket. (A bordélyházat latinul „lupanar"-nak mondják, s minthogy Pompei romjai közt találtak viszonylag ép állapotban maradt lupanart, tudjuk, hogy ott a falakon kedvcsináló festmények láthatók a férfi-nő kapcsolat legkülönbözőbb formáiról.) Bárki megnézheti, ha kirándul Nápolyba, e város közelében vannak Pompei maradványai. Tehát tapasztalatból is tudhatjuk, milyen világban forgolódnak a *„Satyricon"* léha személyei. Ezek ráadásul nem mindig nőket keresnek, megkívánják a fiatal fiúkat, sőt össze is verekednek értük. Amikor pedig éppen nem szeretkeznek, isznak, lopnak, csalnak, akkor Róma alvilága jelenik meg a színen. Kosztolányi nemegyszer mesélte, hogy amikor *„A véres költő"* című kitűnő, Néróról és koráról szóló regényét írta, forrásmunkaként forgatta Petronius regénytöredékét, hogy járatos legyen a császárkori Róma hétköznapjaiban.

A *„Satyricon"* ránk maradt nagy összefüggő része szinte önálló, nagyon gúnyos és nagyon reális korkép az akkori felfuvalkodott újgazdagok világáról. Ez *„Trimalchio lakomája"* címen szokott külön is megjelenni. Trimalchio felszabadult rabszolgaként kezdett vagyont gyűjteni. Műveletlen, hiú, felvágós példája a „parvenű"-nek. Előkelő társaságot hív gazdag lakomára. Ezek a vendégek egyenként is egy-egy réteg torzképei. A legtorzabb kép persze magáé Trimalchióé. Már az ételek összeválogatása is a felvágás gúnyképe. A vendégek viselkedése szinte versengés a házigazda nagyképűségével, műveletlenségével, otromba butaságával. Igazán nagy kár, hogy nem maradt fenn számunkra a *„Satyricon"* egésze. Így, töredékeivel és versbetéteivel is odatartozik az ókori latin irodalom jelentékeny művei közé.

Az „elegancia mestere", a tisztelt közéleti ember és közkedvelt magánember jó ideig a szeszélyesen gyilkos kedvű császár kegyence volt, de ugyanolyan tragikusan végezte, mint oly sok ártatlan ember Néró korában. A kedvelt udvaroncok között természetes volt egymás kölcsönös rágalmazása. Az események tanúsága szerint a legveszélyesebb ezek közül a rágalmazók közül Tigellinus, a testőrség parancsnoka volt. Néró vakon bízott benne, érezte főtisztjében a rokonlelket. Tigellinus pedig igyekezett elpusztítani mindazokat, akikről úgy látta, hogy császára különösképpen kedveli őket. Elsősorban Seneca volt ilyen, a kor legnagyobb élő filozófusa. Amikor Néró gyermek, majd ifjú volt, Seneca volt a nevelője. Erkölcsös és szelíd férfiúvá igyekezett nevelni a leendő fenevadat. Egész tanítói-nevelői munkája a pedagógia csődje volt. De azért Néró még egy ideig, úgy látszik, szerette a már öreg tudóst. Tigellinus félt, hogy esetleg a jó erkölcs híres tanítója ellensúlyozza az ő áskálódását. A másik, akit kifejezetten irigyelt, a túlságosan példaszerű hivatalnok és ugyanakkor nagyon népszerű Petronius volt. Az elegancia és a példaszerű viselkedés mestere gyűlöletes volt a féktelen gonoszság szemében. Tigellinus harmadik célpontja pedig Lucanus volt, egy nagyon tehetséges fiatal költő, akire a szenvedélyesen verseket is író és saját verseit nagy nyilvánosság előtt elszavaló császár eleve féltékeny volt, hiszen vetélytársat kellett látnia a fiatalon elismert költőben.

Tigellinus pedig kitűnő módszert talált a három nagy írástudó elpusztítására. Lelepleztek ugyanis egy titkos szervezkedést, amely meg akarta szabadítani Rómát Nérótól. Előkelő férfiak, tekintélyes államférfiak készültek a leszámolásra. De mielőtt még bármit tehettek volna, fény derült az összeesküvésre. Elfogták és kivégezték valamennyit. Tigellinus eleve gyanút ébresztett Néróban, hogy az összeesküvés nyomai az udvarba is elvezetnek. Hiszen a fő összeesküvő, egy Piso nevű előkelőség baráti viszonyban volt Senecával is, Petroniusszal

is. Lucanus pedig Seneca rokona volt. Könnyű volt elhitetni az amúgy is örökösen gyanakodó császárral, hogy a Piso-féle összeesküvés szellemi irányítója ez a három férfiú volt. Túl közel állt mind a három az udvarhoz, hogy botrányos pert és nyilvános kivégzést rendeljenek el; Tigellinus se helyeselte a nyilvánosságot. Úgy gondolták, hogy helyesebb, ha ez a három veszedelmesnek bizonyult barát egyszerűen öngyilkos lesz. Néró tehát hivatalosan kézbesítendő magánlevelet írt mindhármuknak, amelyben felszólította őket, hogy a szégyenletes vég helyett legyenek öngyilkosok. Ezt nem lehetett nem komolyan venni.

Seneca és Lucanus tisztában volt, hogy ha azonnal nem engedelmeskednek a legfelsőbb parancsnak, akkor hamarosan nyilvánosan megöli őket valaki. Tehát simán és csendben megölték magukat. Petronius azonban ebben az esetben is az elegancia mesterének bizonyult. Közeli barátait meghívta lakomára. Az asztal mellett kád volt, benne langyos fürdővíz: a vendégek meghökkentek a különös fogadtatáson. A házigazda pedig ott ült a kádban, mellette orvosa állt. Arra kérte a vendégeket, hogy hallgassák meg azt a levelet, amelyet a császárnak már el is küldött. De előbb meg akarja mutatni, hogy egyáltalán nem fél a haláltól, tehát az orvos vágja fel az ütőerét. Oda is nyújtotta a karját. Az orvos vágott, a vér ömleni kezdett. Mire a halálba menő úgy rendelkezett, hogy most kösse be a vágást, mert csak akkor kíván meghalni, ha mindenki hallotta, mit is írt Nérónak. Az orvos be is kötötte, egy írástudó rabszolga pedig, aki úgyszintén ott állt a kád mellett, olvasni kezdett. A levél váratlan megszólítással kezdődött: „Te rőtszakállú majom!” (Néró ugyanis vöröses szőke volt.) Ezután felsorolta mindazt a bűnt, amelyet a szörnyű császár elkövetett, többek között, hogy megölette anyját és maga ölte meg feleségét. Azzal fejezte be, hogy van oka félni, hiszen előbb vagy utóbb úgyis akad valaki, aki Róma örömére megöli.

Ezután újra az orvosnak nyújtotta karját, az vágott, s ő - miközben ömlött a vére - még egy pohár bort ivott és mosolyogva meghalt. A rémült vendégek pedig azonnal szétszéledtek és elmenekültek a fővárosból, hogy addig rejtőzködjenek ismeretlen helyen, amíg a császárt végre megöli valaki, ahogy Petronius megígérte. Hiszen életével játszott az, akiről kiderülhetett, hogy hallotta Petronius búcsúlevelét.

A jó szatirikus csattanós befejezést tudott adni saját halálának is.

MARCUS ANNAEUS LUCANUS

(39-65)

Irodalmi gyász volt annak idején Rómában, hogy Catullus milyen fiatalon - 30 éves fővel - halt meg. Mintegy száz évvel később egy sihederkorától már sikeres római költő, Lucanus mindössze 26 évet élhetett. De akkor gyászolni se volt szabad, mivel császári parancsra halt meg. Hogy kivégezték-e vagy a kivégzés elől választotta az öngyilkosságot, erről ellentmondásosak az adatok. De valójában mindegy. Neki azért kellett meghalnia, mert sikeres volt, mert a magát költőnek játszó Néróban felmerült a lehetőség, hogy Lucanus nála is tehetségesebb, vagy a versek felolvasását hallgató közönség képes jobb költőnek tartani a rémuralmat élvezettel gyakorló uralkodónál, akinél egyébként két évvel volt fiatalabb. Gyermekkorukban játszótársak, majd tanulótársak voltak. Együtt kezdtek verseket írni és társaiknak felolvasni. Idővel ivó-mulatozó cimboráknak tudták magukat. 20 éves koruk körül ünnepélyes költői alkalmakkor együtt, egymás után mondták nagyközönség előtt új költeményeiket.

Néró csaknem magához hasonlító nagy költőnek vallotta Lucanust, egészen addig, amíg nyilvánvaló nem lett, hogy a közönségnek jobban tetszenek Lucanus versei, mint az övéi. El is tiltotta a nyilvánosság előtt való szerepléstől. És amikor fő művének, a készülő hőskölteménynek első három éneke megjelent és kapható volt a könyvesboltokban, császári parancs tiltotta el, hogy folytassa a mű írását. Csak a halála után derült ki, hogy írt még hét éneket. Úgy is tartja nyilván az irodalmi köztudat, hogy ez a mű, a *„Pharsalia”* tíz énekre terjed. Indokolt azonban a gyanú, hogy így is töredék, hiszen igazi hősének, Uticai Catónak az életútja még nem fejeződik be, logikusabb volna, ha az ő halálával záródnék a tragikus történelmi történet.

Ez a költői élet úgy kezdődött, mintha a hamar tehetségesnek bizonyuló ifjú akadálytalan felívelő pályafutás előtt állna. Tekintélyes hispániai családban született Cordovában. Nevük tisztelt volt Rómában is. Nagyapja, az idősebbik Seneca, otthon Hispániában is, Rómában is köztiszteletben álló jogtudós és érdekes elmélkedések írója volt. Nagybátyja, az ifjabbik Seneca már életében halhatatlannak tartott és azóta is tisztelt filozófus, a híres-hírhedt császárnénak, Agrippinának a szeretője, a gyermek Nérónak nevelője-tanítója volt. A család már kisgyermek korában őhozzá küldte Lucanust. Így került a császári ház közelébe, hogy játszótársa, majd tanulótársa legyen a jövendő császárnak, Agrippina fiának, a később oly rettenetes hírű Nérónak.

Amikor Claudius császár meghalt (a felesége ölte meg), és a kiskorú Néró lett az isteni tekintélyű római császár, anyja és Seneca lett a gyámja. Ez a korszak hat évig tartott és úgy emlékeztek vissza e rövid időszakra, mint a béke és a méltányosság korára. Úgy tűnt, hogy Néró a bölcs tanító méltó tanítványa. Jobban érdekelte ezekben az években a költészet, a zene, a nagy látványosság, mint az uralkodás. Lucanusszal versengve írták verseiket, együtt lakomáztak, hajszolták a szép nőket. Még nem derült ki, hogy Néró nemcsak a kegyetlenség megszállottja, de féltékeny anyja és tanítója hatalmára, a barátok sikereire, a másként vélekedőkre. A lélektan és az elmegyógyászat utólag indokoltan tartotta és tartja elmebetegnek. Ez az elmebetegség tömegek halálában, gyakran kínhalálában nyilvánult meg.

Mire azonban Néró nagykorúvá és önálló császárrá lett, az akkor húszéves Lucanus már sikeres költő volt. Egy időre hazalátogatott Cordovába, ahonnét még nagyobb reményekkel tért vissza. Ekkor Néró még elvárta, hogy együtt lépjenek előadói emelvényre. A maga dicsőségét akarta fokozni azzal, hogy együtt szerepel a máris oly népszerű költőtárssal. - Ezzel kezdődik az eltávolodás a császár és a költő között. Lucanus sikerét Néró nem tudta

elviselni. El is tiltotta a további nyilvános szerepléstől. Majd hamarosan a *„Pharsalia”* első három énekének népszerűségét szinte a személye elleni támadásnak érezte és megtiltotta a folytatást. Lucanus azonban most már számon tartott és nagyra becsült költő volt. Egymás után írta újabb műveit. Miránk ugyan ezek nem öröklődtek, de megjelenésük idején hamar váltak kedvelt olvasmányokká. Ókori szerzők - Suetonius, Tacitus, Martialis, Juvenalis - a legnagyobb elismeréssel emlékeznek meg költészetéről. Mégis, a *„Pharsalia”* kivételével minden műve elveszett.

Emberi végzete elkerülhetetlen volt. Néró gyűlölte anyját, aki oly sokáig nem engedte uralkodni. Meg is ölette anyját. Gyűlölte Senecát, aki előtt restelnie kellett, hogy annyira más, mint amire tanította. Senecát is halálba küldte. De udvaroncai közül a legszellemesebbet, Petroniust sem tudta elviselni, ővele is leszámolt. Lucanust pedig alighanem mindenki másnál jobban irigyelte.

Kapóra jött gyűlölködése számára a „Piso-féle összeesküvés”. Caius Calpurnius Piso a legelőkelőbb római férfiak közül való volt. Néhány hasonlóképpen tekintélyes férfiúval együtt meg akarta szabadítani Rómát Néró őrjöngésétől. Az összeesküvést korán leleplezték. Pisót és társait kivégezték. És azonnal jogcím kínálkozott, hogy bárkire ráfogják, részese volt a Piso-összeesküvésnek, vagy legalábbis tudott róla. Alig valószínű, hogy Pisóék beavatták volna titkos tervükbe a császári lakomák legszellemesebb állandó vendégét, Petroniust vagy a császár egykori tanítóját, a császár anyjának hajdani szeretőjét, Senecát. Mégis: ők is ezen a címen lettek áldozatok. Hogy Lucanusnak volt-e része az összeesküvésben vagy sem, ezt aligha lehet hitelesen kideríteni. A fiatalon sikeres költő bizonyára indulatosan dühös volt a császárra, aki eltiltotta a szerepléstől, s megtiltotta műve folytatását is. Az is lehetséges, hogy előkelő származása folytán ismert és kedvelt volt a Pisóval együtt tartó urak körében. Bizonyítékok nincsenek arra, hogy volt valami köze Pisóékhoz, de arra sem, hogy semmi köze sem volt. Az se bizonyos, hogy kivégezték-e, vagy - mint Petronius és Seneca esetében - császári üzenet parancsolta rá az öngyilkosságra. A bizonyosság annyi, hogy 26 évig élt, nem természetes halállal halt meg, már életében népszerű volt, és életművéből csak a *„Pharsalia”* 10 éneke maradt ránk.

Ennek a talán töredékes műnek jelentékeny szerepe van az irodalomtörténetben. Olyan eposz ez, amely kifelé mutat az eposzok történetéből. - Az elbeszélő verses műfajok a csodákkal teljes eposzok mellett már más témavilágok felé is fordultak. A pásztorköltészet - az idill - már verses formában előkészítette a szerelmi novellát. Az epüllion (kiseposz) kalandos történetei alapját vetették a kalandregényeknek. De a történelmi témák, az egykori tisztelt hősök idézése még megkövetelte a csodákat, az istenek szerepeltetését. A későbbi értelemben vett regény előkészítéséhez szükséges volt a regényes, de csodák nélküli hőstörténet. Ez lett a verses regény kezdete, és ennek műfajteremtő alakja Lucanus a *„Pharsaliá”*-val.

Lucanus az őrjöngő zsarnokságba torkolló császárság szemtanúja volt. Julius Caesar köztársaságromboló szerepe tehát ellenszenves volt a számára. Ki gondolt volna arra, hogy Caesar újfajta államot teremtő harcainak idején a köztársaságot a népelnyomó patríciusok alkották. Száz évvel később eszményíteni lehetett a régi törvényeket őrző szenátust, és azt is lehetett gondolni vagy mondani, hogy Caligula, Claudius, Néró szörnyű államrendjét Caesar teremtette meg. Néró éveiből visszatekintve úgy is tűnhetett, hogy a senatus köztársaságával szemben Julius Caesar készítette elő a zsarnokságot. Amikor tehát Lucanus a *„Pharsaliá”*-ban felidézte Caesar győzelmét, az a régi római dicsőség bukását jelentette. Tulajdonképpen Vergilius *„Aeneis”*-ének ellenképe akart lenni ez az új hősköltemény. Az *„Aeneis”* a császári Róma nagyságának és történelmi feladatának dicsőítése volt. A *„Pharsalia”* azt bizonygatta, hogy Caesar győzelmével ért véget Róma igazi dicsősége. Caesar tehát démonikus negatív hőssé változott, s vele szemben Pompeius volt a régi erények őrzője, a pozitív hős. Ez persze valójában sehogy sem felel meg a tényeknek. Pompeius ugyanúgy egyeduralomra tört, mint

Caesar, előbb bajtársak, utóbb vetélytársak voltak. Ha Pharsalusnál nem Caesar, hanem Pompeius győz, akkor nyilván ő készítette volna elő a császárságot. De Lucanus eposza nem történelmi tanulmány, hanem példázat a régi, az eszményített Róma elbukásáról. És igazi főalakja nem is Caesar, nem is Pompeius, hanem az „Uticai Cato"-nak nevezett, híresen tiszta kezű, tiszta erkölcsű államférfi, a régi erkölcsöket őrző Cato dédunokája, aki a köztársaság elbukását tudomásul véve öngyilkos lett. Itt a költő nem a háború viaskodó hőseivel, hanem a mindvégig erkölcsi törvényeik szerint élő Catóval azonosul. Éppen azért tartják a hőskölteményt töredéknek, mert szükségszerű lett volna Cato életútját végigkísérni a hősi öngyilkosságig. Itt azonban Caesar győzelmével, vagyis a császárság előkészítésével ér véget a cselekmény.

De hát így is befejezettnek hatott, híre, népszerűsége az évezredek folyamán gyakran túlszárnyalta Vergilius remekművét is. Az irodalmi műfajok történetében pedig fontos határkő. Az eposzok nélkülözhetetlen tartalmi eleme az istenek, a földöntúli szándékok és irányítóerők jelenléte. Ettől elválaszthatatlan a cselekménybe lépten-nyomon beékelődő csodás elem. Az elbeszélő költemények már előbb el-eltértek ettől a képlettől. A szerelmes tárgyú idillek, a kalandos tárgyú epüllionok már a prózai novellák és regények előkészítői voltak. De az idillekben pásztorok, az epüllionokban polgáremberek szerepeltek. A nagy történelmi tablók - Homérosznál, Vergiliusnál - nem nélkülözhették a csodákat. Lucanus pedig nagy történelmi körképet ábrázolt oly módon, hogy minden mozzanat emberi szándékok folytán jött létre. Ez a módszer a történelmi regényeket készítette elő és az eposz mellé megteremtette a „verses regény" műfajtípusát. Az újkor csodamentes verses regényeinek - Goethe *„Hermann és Dorotheá"*-jának, Byron *„Don Juan"*-jának, Puskin *„Anyegin"*-jének, Arany János *„Toldi"* trilógiájának, Mistral *„Mireió"*-jának, Arany László *„Délibábok hősé"*-nek műfaji kezdete Lucanus *„Pharsaliá"*-ja. Hatott azokra is, akik nem is olvasták. Az igazi halhatatlanok akkor is élnek, ha nem veszik észre őket.

PLUTARKHOSZ

(46-120)

Az iskolában úgy tanították, és ahol egyáltalán manapság még szó esik róla, most is azt ismétlik, hogy odatartozik az ókori - görög és latin - nagy történetírók sorába. Olykor azt is hozzáteszik, hogy filozófus is volt. Valójában pedig ő maga sem tartotta magát régi tényeket kutató tudósnak, még kevésbé Platónhoz vagy Arisztotelészhez mérhető bölcselőnek. Az volt a véleménye, hogy tanítóféle, aki úgy akar tanítani, hogy amit élőszóval mond, vagy íróvesszővel ír, az szórakoztassa, jó esetben gyönyörködtesse is az olvasót, a tanítványt. Néha ezt meg is fordította, hogy ő olyan ember, aki szórakoztatni, mulattatni, sőt gyönyörködtetni kíván, de oly módon, hogy a szórakozó, a gyönyörködő közben tanuljon a múlt idők tényeiből, a holt bölcsek tanításaiból. Feledhetetlen történelmi életrajzai mai fogalmakkal élve történelmi kisregények, erkölcstani példázatai jellemábrázoló kísérletek, és mint ilyenek a lélektan később kialakult ágához, a karakterológiához (a jellemtanhoz) tartoznának. - Tudósként össze se lehet hasonlítani a Thukidüdész vagy Tacitus nagyságrendű múltvizsgálókkal, de kétségtelen, hogy sokkal kellemesebb őt olvasni, mint amazokat. Tehát úgy kell felidéznünk a múlt idők homályából, mint az ókor legérdekesebb és legértékesebb prózai elbeszélőjét, aki egyben - némiképpen önmulattatásul is - szenvedélyes pedagógus, aki otthonában színvonalas magániskolát is teremtett, hogy elragadja a tanulni vágyó ifjakat, velük együtt még az idősebbeket is, és mindenekelőtt saját magát.

Pedig ez a vidéki görög otthonos volt Rómában is. Az egész görög föld akkor már rég a Római Birodalom egyik leigázott tartománya volt, az értelmes görögök már nem is lázadoztak az alávetettség ellen, igyekeztek beilleszkedni a világváros politikai és gazdasági életébe. Plutarkhosz úgy tudott latinul, mint görög anyanyelvén, a nagyurak és a szellemi arisztokrácia nagyra becsülték, római polgár volt, miközben igyekezett köztudatban tartani a görög kultúrát és görög dicsőséget. Megajándékozták kitüntető hivatali rangokkal is. Ezekre ugyan büszke volt, de igyekezett hamarosan megszabadulni tőlük, mert szíve mélyéig unta a hivatali teendőket. Otthon, Delphoiban, Apollón isten legfőbb szentélyében, a művészetek szellemi központjában papi címmel tisztelték meg. Ennek örült, ámbár rég nem hitt már a gyönyörűséges hitregék isteneiben. Hiszen a Néró császár őrjöngéseinek áldozatául esett filozófus, Seneca gondolatrendszere közelebb áll az akkor még életveszélyes kereszténységhez, mint a történelemből éppen levonuló olümposziakhoz. Seneca pedig döntő jelentőségű volt a gondolkodni igyekvő római elméknek. Plutarkhosz úgy volt öntudatos görög, hogy lélekben is rómaivá vált. De úgy volt fegyelmezett római, hogy egy pillanatig se felejtette el, milyen érzelmesen szereti görög voltát. Legfőbb és mindmáig kedvelt olvasmányként fennmaradt elbeszéléssorozatában, a *„Párhuzamos életrajzok”*-ban úgy állít egymás mellé egy-egy görög és római történelmi alakot, hogy a rómaiaknak bizonyítsa, a görögök is vannak oly kitűnőek, mint a rómaiak; a görögöknek pedig azt bizonyítsa, hogy a rómaiakat nem kell lenézni, közöttük is akadnak olyan kiváló jellemek, mint a görögök körében.

Plutarkhosz élettörténete és pályafutása ékes bizonyítéka annak, hogy a hírhedetten vérgőzös római császárkorban is lehetett békés, sikeres életet élni, szellemi munkából is jól élni, sőt meggazdagodni is. Lehetett közkedveltnek lenni az olvasó nagyközönség körében, miközben élvezni a legfőbbek kegyét is. Aligha van író, aligha van tanító, aki ne irigyelhetné a görög khairóneiai illetőségű, római állampolgárságú Plutarkhosz életét, sikereit, maradandóságát. Hetvennégy évet élt. Ez a régebbi korok egészségügyi körülményei között igen magas kornak számított.

Jómódú család fia volt, tanulóéveit gondtalanul tölthette. Alsó iskoláit szülőhelyén, Khairóneiában végezte, a felsőbb műveltséget Athénban találta meg, ahol a híres filozófiai iskolákat látogatta. Ott szerezte filozófiai és történeti műveltségét. Ezek után utazott a Birodalom fővárosába, Rómába, ahol hamar tűnt fel érdekes írásaival és kellemes beszédével. Ellentétben a legtöbb Rómába került, más tájakról való művelt és ügyes emberekkel, egyáltalán nem vágyódott közhivatalra vagy politikai befolyást kínáló méltóságra. Írni és tanítani akart. Ezt meg is becsülték. Az is tetszett a tekintélyes embereknek, hogy az igazán veszélyes korban, Claudius, Néró, majd az egymást vérfürdők közt váltogató katonacsászárok idején milyen óvatosan él. Körülötte barátok, tisztelt ismerősök lettek áldozatai az egymást váltó rémuralmi rendszereknek, ő pedig ilyenkor inkább hazautazott a távoli, vidéki Khairóneiába. Ott tudományokat oktató főiskolát szervezett, s jó néhány tantárgyat maga tanított. Jól menő intézmény lett, nem is szorult már családi támogatásra. Nagy pénzekért tódultak hozzá a tanulni vágyók, könyveit is vásárolták Athénban is, Rómában is.

Amikor végre Traianus került a császári székbe, helyreállt a köznyugalom, és a legfelső hatalom olyan állami rangot adott neki, amely nem járt teendőkkel, de nagy tekintélyt biztosított. Görög hazája talán ezzel versengett, amikor a delphoi templom papjának hívták meg. Felváltva élt Rómában és a görög provinciában. Traianus után a békés, kultúrapártoló Hadrianus lett a császár, s ő még magasabb címmel járó hivatalt adott a kedvelt írónak. Császárok is, tanítványok is, olvasók is megbecsülték, hogy a tülekedő korban békésen él családja körében. Még csak személyes pletykákat sem lehetett suttogni róla. Sikeres író és népszerű tanár volt és maradt mindvégig. Idősebb korában végleg visszaköltözött Khairóneiába, ott írta végső, alighanem legnépszerűbb műveit, és tanított érdeklődőket, csevegett kellemes társaságokban mindvégig.

Számos művének legalább a fele elveszett a romboló időkben, de közel fele mégis megmaradt, és az öreg korban alkotott fő mű mindmáig újra meg újra fordított, újra kiadott népszerű olvasmány nemzedékről nemzedékre. - Ezeknek a számunkra is olvasmányul szolgáló írásoknak két, egymástól jól elválasztható csoportja van. Az egyik az a történetesen megőrződött 83 kisebb-nagyobb tanulmányféle, amely élete különböző korszakaiban keletkezett. Igen különböző tárgyú, hangvételű írások ezek, amelyeket sok évszázaddal halála után gyűjtöttek össze és valaki - az egyik gyűjtő - *„Moralia”*-nak nevezett el. Ez azt jelentené, hogy erkölcstani tanulmányok. Ám a cím merőben téves. Igaz, van közöttük néhány erkölcstani elmélkedés is, ez a témakör mindig vonzó volt a számára. A legtöbb azonban vallási, politikai, irodalmi, régiségtani, természettudományi (köztük csillagászati) kérdésekkel foglalkozik. Stílusuk szórakoztató, gyakran anekdotákkal fűszerezett. Néha Platón dialógusainak mintájára párbeszédes formában készültek. De nem is emlékeztetnek sem a nagy filozófus komoly elmélkedéseire, sem híresen szép, választékos stílusára. Inkább csevegések fontos kérdésekről, különböző nézetek szembesítése. Az olvasó azután választhat, melyik véleménnyel ért egyet.

A fő mű azonban az élete utolsó esztendeiben létrehozott arcképsorozat. Ezeket korai esszéknek is, korai novelláknak is tekinthetjük. Ez a *„Párhuzamos életrajzok”* („Bioi paralelloi”). Ennek a címnek hagyományos magyar fordítása téves vagy inkább pontatlan. „Biosz” ugyanis nem életrajzot, hanem életet jelent. (Az életrajz - mint köztudomású - görögül „biographia”.) Tehát a sohase használt helyes cím „Párhuzamos életek” lenne. A sorozat összesen 21 könyv („biblion”). Mindegyik könyvben két történelmi arckép, egy görög és egy római. Nem a tulajdonságaik hasonlóak, hanem a társadalmukban, történelmükben betöltött helyük. Ez az összesen tehát 42 mű nem tudományos értelemben vett történelem, hanem történelmi kisregény, jellemrajz, korábrázolás. Még a mitológiai időkben kezdődik a görög Thészeusz és a római Romulus párhuzamba állításával. Majd ezek után törvényhozók, államférfiak, hadvezérek a rég múlt időktől az akkori közelmúltig. Lehet és szoktak vitatkozni az ókor fenn-

maradt remekműveinek értékéről. Van magasztosabb, van szebb, van bölcsebb írásmű, vannak örökké példaszerű versek és drámák, vannak hitelesebb történetelemzések, de kockázat nélkül állíthatja, aki végigolvasta Plutarkhosz fő művét, azt a *„Párhuzamos életrajzok”*-nak fordított történetsorozatot, hogy ennél érdekesebb, szórakoztatóbb, máig is friss olvasmányt az egész ókori kincsből nemigen lehet találni. Homérosz, Vergilius sokkal nagyobb epikus, Szophoklész tragédiái sokkal költőibbek, Hérodotosz és Thukidüdész, utánuk a latin Livius és Tacitus sokkal nagyobb történész. Mégis az egész ókorból aligha van valaki is, akit úgy lehetne ma is „bestsellerként” kiadni, mint ezt a kellemes író-tanítót, Plutarkhoszt.

KÁLIDÁSZA

(? IV. század)

Csakis India történetében fordulhat elő, hogy az irodalom versenytárs nélkül legnagyobb költőjét, a világ színház- és drámatörténetének egyik fő alakját még évszázadnyi pontossággal se tudjuk korban elhelyezni. A világirodalom egyik leginkább szívhez szóló és mindmáig mindenütt újra meg újra felújított színjátékáról csak éppen azt nem lehet tudni, hogy a távoli múlt melyik évszázadában írta halhatatlan költője. Kálidásza úgy halhatatlan, hogy nem tudjuk, mikor élt, de a *„Sakuntalá”* jó másfél évezrede állandó darabja a színházaknak. Ez a különös pontatlanság csakis India történetének a sajátosságaival magyarázható.

A természet és a történelem úgy alakult, hogy India lakóinak évezredeken át eszükbe se jutott mérni se az időt, se a távolságot. A tér tagolatlan volt, ma is az. A Himalája magasságát nem mérte fel a szem, a partszegély tagolatlan, se átlátható öböl vagy félsziget nem teszi változatossá, a tengeren végtelen időkig lehet hajózni anélkül, hogy egy sziget bukkanna fel a láthatáron. Az úttalan bozót - a dzsungel - világában néha egy település több napi járóföldnyi távolságra tudta magát a legközelebbi lakott helytől, de olykor véletlenül utat vágtak a bozótban, és kiderült, hogy fél óra alatt is elérhető az egyik faluból a másik. - Az évszázadok legföljebb annyiban különböznek, hogy hol mérhetetlen ideig zuhog az eső, majd még mérhetetlenebb ideig szárazság van. A társadalom sem változik: időtlen idők óta rendíthetetlen a kasztrendszer, mindenki születéséről haláláig ugyanabba a kasztba tartozik, vagy a kasztok alatti „érinthetetlenek” - a páriák - rabszolgasorsát éli. Felettük négy alapvető fő kaszt van: a „papok”, a „katonák”, a „tevékenykedők”: ezek kereskedők, iparosok, hajósgazdák, valamint a „söprögetők”, azaz a szabad szegény munkálkodók. Még a múlt században is alig módosulhatott ez az állapot, csak Gandhi és társai szálltak szembe vele, csak tőlük kezdve tud múló időt mérni az indiai ember. Ennek folytán a krónikák csak két időhatározást ismertek: „most” vagy „régen”.

Tehát a régi híradásokból évszázadnyi pontossággal se tudjuk kiszámítani, mi mikor történt, gyakran azt se, hogy hol, mivel itt is csak két meghatározás volt: „itt” vagy „messze”. Az a társadalomkép, amelyet akár a *„Sakuntalá”*-ból, akár Kálidásza elbeszélő költeményeiből vagy lírai tájleírásaiból megsejthetünk, ugyanúgy tükrözheti akár a Krisztus előtti századokat, mint a négy-öt századdal későbbi kort. A Kr. e. III. századnál azért biztosan nem élhetett korábban, mert akkor Indiában még nem volt színház, tehát színjátékokat sem írhattak. A IV. század folyamán történt, hogy Nagy Sándor görög-makedón hadai eljutottak Indiáig, behatoltak Hindosztánba, s elérték a fővárost, Hasztinapúrt (máig is megvan, manapság Ó-Delhi a neve). Ahol pedig görögök jelentek meg, ott első dolgaik közé tartozott, hogy színházat építettek, amelyben görög drámákat játszottak, hiszen azok régóta megvoltak. A hódítókkal összebarátkozó papok, katonák, talán kereskedők is, ha megtanultak görögül, nyilván el-eljártak a színházba. A költők megtanulták a görögöktől a számukra új műfajt, az eljátszható színjátékot. Amikor Nagy Sándor korai halála után a bizonnyal jó emlékezetű hódítók kivonultak Indiából, ők is megpróbáltak színházat játszani. Ezt Hasztinapúr elhagyott görög színházában kezdték, de országszerte alkalmasak voltak a célra Siva isten templomai is, hiszen ennek a főistennek a tiszteletére az ifjú papnők - akiket szanszkritul hol bajadáráknak, hol bajadéroknak neveztek - áhítatos hódolatként és az áhítatoskodók gyönyörűségére kartáncokat jártak. Ezekből nőtt ki hamarosan a hindu színház. Görögországban Dionüszosz isten papjai kezdték ezt a játékot, sokáig meg is maradt a szokás, hogy minden szerepet - a nőkét is - férfiak játszották. Indiában a bajadérok játékát folytatva, minden szerepet nők játszottak. Ha kellett, szakállat is ragasztottak, hogy hitelesen férfiaknak látsszanak.

De távol Hasztinapúrtól, olyan helységekben, ahol nem voltak Siva-táncosnők, talán épített templomok sem (hiszen ott a vallásos szertartások nagy részét a szabad ég alatt tartották), színielőadás céljára megfeleltek a közeli bozót tisztásai is. A nézők leültek a fűre, velük szemben a tisztás másik oldalán játszották el a színésznők, amit a költők most már saját anyanyelvükön a számukra írtak. Ez azonban bonyolultabb volt, mint a görög szövegmondás. Ugyanis a legtöbb vidéken mindegyik kasztnak más-más nyelve, illetve nyelvi formája volt. Tehát a színdarabokat a négy szabad kaszt szólásformájában írták és játszották. A bráminok (vagyis papi rendűek) szanszkritul beszéltek, a ksátriják prákritul, az alattuk lévő kasztbeliek pedig ismét más nyelven. Páriák nem szerepeltek az indiai drámákban. A nézőknek valamelyest jártasnak kellett lenniök mindegyik réteg nyelvében. (Persze mindegyik ugyanannak a nyelvnek egy sajátos változata volt, de hát egy átlagos német vagy olasz néző se értené meg, ha a színpadon más-más tájszólással társalognának egymással a színjátszók.)

Kálidásza tehát nem élhetett és nem írhatott a Kr. e.-i III. századnál régebben. A Krisztus utáni V. századnál pedig azért nem élhetett később, mert műveinek jó részéről már van ekkor készült másolatunk. A *„Sakuntalá”*-t már Indiától északra - például Perzsiában - is játszották, amíg a perzsák át nem tértek Mohamed hitére, minthogy a próféta nemcsak a szeszes italt meg a disznóhúst nem kedvelte, hanem még a színház se volt kedves a szívének. Tehát akármennyire is az irodalom, költészet és főleg a drámaírás legnagyobbjai közt tartjuk nyilván Kálidászát, nem tudjuk, mikor élt, hanem az, amit írt, mindenkor annyira időszerű, hogy akár mai szerző is írhatta volna. Minthogy minden időben érdekes volt, és nála jobb, hatásosabb és költőibb költő talán azóta sem akadt az indiai irodalomban, így évszázadról évszázadra újabb és újabb másolatai készültek a *„Sakuntalá”*-nak. Ezért meglepően számos teljes, hiteles szövege maradt fenn. És amióta jó kétszáz évvel ezelőtt angolul is megjelent, nyomában Kálidásza költeményeivel az indiai költő nyugaton is elismerést szerzett.

Mindegyik műfajban mester. Nyelve, verselése lendületes, amiről ír, az a választékos igényűeknek és az átlagolvasóknak egyaránt érdekes és líraian szívhez szóló akkor is, ha cselekményes epikában vagy fordulatos drámában jelenik meg.

A hindu értékelés szerint három műfaj jellemzi költészetét. Az epika, a leíró költészet és a dráma. Hőskölteményei mitológiai tárgyú szerelmes történetek. Istenek és tündérlányok egymásra találása, érzelmeik példaszerűsége, erotikus cselekmény és gyengéd érzelmek ötvöződése. Leíró költeményei a mi fogalmaink szerint inkább szárnyalóan képzelődők, mint igazi természetleírások. Hiszen olykor természetfeletti lények küldenek egymásnak felhőkre írt leveleket. A legfontosabb azonban három drámája. Amikor Arany János megismerte a *„Sakuntalá”* angol fordítását és nyomában a másik két drámát is, érdekes tanulmányt írt *„A hindu dráma”* címen. Máig is fontos mű a dramaturgia iránt érdeklődők számára. Többek között rámutat arra a tényre, hogy Indiában a legkomolyabb hangú színmű se végződik tragikusan, sőt kifejezetten kibékítő minden drámai ellentét megoldása. Arany ezt a sajátosságot az indiai időjárásból próbálja levezetni. A főleg szabadtéri előadásokat csakis nyáron, a száraz évszakban lehet játszani. Az ilyenkor szokásos állandó forróságban a gyönyörködni kívánó néző - szerinte - nem viselné el a tragikus vég komorságát. És nem kíván úgy elmenni előadás után, hogy reménytelen szerelemnek volt a tanúja. Talán igaza is van Aranynak. Mindenesetre érdemes újragondolni az ő gondolatait. Ez az örök, minden korban időszerű szerelmi téma az alapja Kálidásza örök időszerűségének. De a véletlenek, a tévedések, a haragos indulatok és a megbékélések úgyszintén örökérvényűek. És ezeknek a szívhez szóló ábrázolása Kálidásza tehetségének a titka.

Ő is, műve is örök életű, ha nem is tudjuk mikor született. Ilyenek a régi hindu istenek is.

MOHAMED

(571-632)

Hogyan lesz egy szegény tevehajcsárból diadalmas uralkodó, és ami még fontosabb: a világtörténelem egyik legnagyobb hatású szellemi irányítója? Mikor kezdik el *Muhammad*nak, azaz „Felmagasztosult”-nak nevezni? Hiszen újszülött korában senkit se nevezhetnek el máris „Felmagasztosult”-nak. Hogyan emlékezhetnek rá úgy, hogy írástudatlannak tartják? Hiszen aki alaposan ismeri az Ó- és Újtestamentumot, az nem szerezhette tudását szóbeszédből. Aki hosszú szövegeket költött „makámá”-ban, azaz rímes prózában, az nem mondhatta a költői szövegeket a szélnek. Az olyan műveltséget, amelyet összegyűjtött, nem lehet csupán emlékezetből gyűjteni. - De hát aki egyszer vallásalapító - mint előtte példaképei, Mózes és Jézus, azt okvetlenül olyan sok csodálatos mendemonda vesz körül, hogy utólag már azt is lehet gondolni, hogy valójában nem is élt. Hiszen felmerült ez a lehetőség Mózes és Jézus kapcsán is. Mohamedet azonban mindenki hiteles, valóban élt történelmi alaknak tudja. Csak nem mindent könnyű elhinni, amit történetéhez fűz a hagyomány. Pedig ő valóban élt, s a *Korán*t - az irodalomtörténet egyik legnagyobb hatású írásművét - valóban ő alkotta. Koporsója bizonyára nem lebeg ég és föld között a félúton, mint ahogy legendája állítja, de nyilván valóban meghalt, és minden bizonnyal koporsóba is tették. Tanítása azonban másfél ezer év után is annyira élő, hogy merőben mindegy, hogy a föld alá tért-e, a mennyországba emelkedett-e, vagy a föld és az ég között lebeg örökkön örökké.

Apja még fia születése előtt meghalt, tehát árvának született, egy nagybátyja nevelte, akinek számos tevéje volt. Serdült koráig ezeket a hasznos állatokat legeltette a Mekka környéki homokos pusztaságon. Később tevekaravánnal távoli tájakra utazó kereskedőkhöz szegődött tevehajcsárnak. Ez jó ellátást biztosító foglalkozás volt szegény, de ügyes, értelmes fiatalemberek számára. Emléke úgy él, hogy igen jóképű, ábrándos tekintetű, okos szavú fiatalember volt.

25 éves volt, amikor egy Khadidzsa nevű igen gazdag, életszerető özvegyasszony beleszeretett. Előbb tevehajcsárának, majd férjének fogadta. Ő volt Mohamed első felesége, igen jó feleség, segítőtárs egy életen keresztül. Még azt is természetesnek tudta, hogy egy valamirevaló férfinak nem elegendő egy feleség. Segítette is férjét új, tetszetős feleségek válogatásában. Mohamed pedig ajánlatossá tette, hogy egészséges életet élő férfinak az a helyes életvitel, ha négy felesége van. Ez hamarosan belekerült a kialakított életszabályaiba. Emellett Mohamed - de Khadidzsa asszony is - természetesnek tartotta, hogy aki el tud tartani ennél is több asszonyt, az a négy „első” feleség mellé annyi ágyast válasszon, amennyire igénye van, tehát egész szerelmi kertet - arabul: háremet - rendezzen be otthonában.

A Khadidzsával kötött házasság után a gazdaggá lett Mohamed 15 éven át karavánjaival járta a világot, és tanulta mindazt, amit megtanulhatott. Megismerkedett az otthoni és távolabbi tájak zsidó közösségeivel, megtanulta Mózes igéit. Majd tanulmányozta az arab világban már ismert kereszténység tanításait. Perzsiában találkozott Zarathusztra vallásának két istenével, ennek folytatásaként Mani két istent imádó vallásával és filozófiájával. Saját gondolatait pálmalevelekre jegyezte, ezekből épült fel az idővel összeállított szent könyv, a *Korán* legtöbb „szúrá”-ja (fejezete). A hiedelem úgy tudja, hogy ezeket a szövegeket az egyre számosabb tanítványoknak diktálta. Ez persze nem valószínű. Ennyi szöveghez, köztük a vers és a próza közt kialakult „makámá”-hoz (rímes prózákhoz) írni-olvasni tudás volt szükséges. Annyi bizonyos, hogy 15 év alatt Mohamed tudatában összefüggő rendszerré fejlődött az a tanítás, hogy Mózes törvényei és Jézus tanításai után ő találta meg a helyes élet, a helyes hit szabályait.

Negyvenéves volt már, gazdag, tekintélyes mekkai polgár, amikor egyszerre látomások tudatták vele, hogy feladatai vannak. Isten - arabul Allah - angyalai közölték vele, hogy fel kell vennie a harcot az arab törzsek hamis bálványai és hazug babonái ellen. Mózestól és Jézustól megtanulta, hogy egyetlen, láthatatlan isten uralkodik a világ felett. A példaadó régi próféták után most már ő isten prófétája. „Isten az Isten és Mohamed az ő prófétája." - Ez arabul így hangzik: „Allah il Allah, Mohamed ras ul Allah". - Hamarosan ez lett az új, világhódításra induló vallás alapvető igéje. Mohamed felvette a harcot a Mekkában uralkodó bálványimádó hittel. Már gyülekeztek tanítványai, akik lelkesen vallották az egyistenhitet. Ez ijesztő volt a mekkai hatalmasok, a törzsfők és a gazdag karavánokat vezérlő kereskedők szemében. Sokak számára túlságosan vonzó, sokak számára túlságosan veszedelmes volt Mohamed tanítása. Ajánlatos volt menekülni. 630-ban tanítványaival, feleségeivel és a feljegyzett gondolatait őrző pálmalevelekkel a Mekkától északra fekvő Maszrib városába menekült. Ezt a várost azóta is „Medina an nabi" (a Próféta városának) hívják. Itt alakította ki vallásának szervezetét, ettől a meneküléstől számítják a mohamedán vallás születését.

A medinai esztendőkben épült egységes művé a *„Korán"*. A szó „szavalható szöveg"-et jelent. Az addig pálmalevelekre írt szúrák (fejezetek) itt rendeződtek egységes szent szöveggé. Lehetséges, hogy az eredetileg pálmalevelekre rótt fejezetek egy része valóban a próféta diktálása alapján, a tanítványok által írt olvasnivaló volt, de valószínű, hogy többségét maga Mohamed jegyezte le. És az összeállítás valóban a próféta útmutatása alapján készült, míg végül összeállt az azóta is nagy hatású szöveg.

Valószínű, hogy Mohamed eredetileg az arabok hitvilágát akarta egyistenhívővé tenni. Ő nem idegenkedett sem a zsidó, sem a keresztény hitvilágtól, ezek saját felismeréseinek az előzményei voltak. De az egyre nagyobb lendülettel terjedő hit hamarosan eljutott a török népek közé, majd India jó részébe, idővel Afrika néger világába, sokkal később Amerika fehér szegényei közé is. A *Korán* odasorakozott a Szentírás Ótestamentumának zsidó, és az Újtestamentum keresztény tanítása mellé. Keleten versenytársa lett a buddhizmus és a hindu brahmanizmus tanításainak is. Mohamed mint népvezér a középkeleti történelem főalakja lett, a Korán szerzőjeként pedig az irodalomtörténet egyik legjelentősebb alakjává emelkedett. Másfél évezred után manapság ugyanolyan őse és ösztönzője a mérsékelt, viszonylag türelmes szunnitáknak, mint a rideg, a hagyomány szabályaihoz ragaszkodó síitáknak. Mohamed személy szerint bizonyosan élt, de ugyanúgy él mindmáig, mint a mondák Mózese és a legendák Jézusa.

ABÚ'L-QÁSZEM MANSZÚR FIRDAUSZI

(934-1025)

Ezt a keleti módra hosszú nevű Firdauszit gyakorta Firdúszinak vagy Ferdauszinak írják és mondják. Életéről oly sok egymásnak ellentmondó adat szállt az utókorokra, hogy nem tudhatni, mennyi a hiteles tény, mennyi az anekdota. Annyi azonban bizonyos, hogy egy jó évezred óta őt tartják a perzsa irodalom legnagyobb epikus költőjének, az óriási terjedelmű perzsa eposz megalkotójának. Ennek a párrímes versekben írt végtelenül hosszú műnek a perzsa eredetiben *„Sáhnáme",* azaz magyarul *„Királyok könyve"* a címe, terjedelme mintegy 120 000 verssor (közel 4000 könyvoldal). Ennél hosszabb eposz csak Indiában született, de ott nem is egy, hanem kettő: a *„Mahábhárata"* és a *„Rámájana"*. De ott a hegyek és a dzsungeleknek nevezett bozótok is nagyobbak, mint bárhol másutt.

Ami hiteles a híradásokból, az mindenekelőtt maga a *„Sáhnáme"*. Valóban ő írta, és az egykor leírt szöveg ezer év alatt se módosult, a perzsák számára mindig szent szöveg és nemzeti ereklye volt. Az is bizonyos, hogy a költő a perzsiai Túsz városának közelében született, s e városban is halt meg vénséges vénen. De hogy azok az egyéb költemények, amelyeket szintén neki tulajdonít a hagyomány, valóban az ő művei-e, vagy olyan költőké, akik tudatosan őt utánozták vagy önkéntelenül a hatása alá kerültek, erről minden évszázadban más és más a tudósok véleménye. Azt se tudjuk pontosan és hitelesen, hogy az ifjúkor és a végső öregség színhelyén, Túsz városán kívül mikor, hol tartózkodott. Erről van számos híradás, de még csak nem is sejtjük, hogy ezek közül melyik a tény, és melyik az anekdota.

Élettörténetének legismeretesebb, legtöbbször leírt és legfontosabbnak tartott mozzanatát, a nagy költemény tiszteletdíjának emlékét se lehet komolyan venni. Mégis ismerni kell, mert sokkal érdekesebb, mint a kétségtelenül hiteles adatok. E hagyomány szerint ekkor Firdauszi már nem volt fiatal, népszerű költőként és tudósként tisztelték. Számos gyermeke után felnőtt a legkisebb, egy gyönyörűszép leány is. Őt szerette a legjobban. Méltóan, illő hozománnyal akarta férjhez adni. Eddig is jómódú volt, olvasói megbecsülték, ő azonban fejedelmi vagyont kívánt nászajándékul adni a remélhetőleg érdemes férjnek. Ehhez pedig meg kellett alkotni a sohase látott költeményóriást, amelyet mindenki más előtt maga a szultán fog olvasni. A régi híres perzsa királyokat perzsául sahoknak hívták, de amióta a perzsák megtértek Mohamed hitére, az uralkodót a próféta arab nyelvén szultánnak nevezték. Ebben az időben, amikor a nagy költő belefogott az óriási műbe, Mahmúd volt a perzsa szultán (ez hiteles történelmi tény). Firdauszi leborult előtte, és amikor a legnagyobb úr megengedte, hogy beszéljen, elmondotta, hogy meg akarja írni a perzsa uralkodók és legnagyobb hősök dicsőséges történetét a hőskölteménynek kijáró párrímes versben. Ha a fényességes szultán ezt pártfogolni kegyeskedik, másnap már bele is kezd. Ha a terv tetszik a legnagyobb úrnak, mondja meg, mennyit ér ez neki. Mert ha tudja, akkor uzsorásoktól kölcsönt vehet rá, hogy méltó hozománnyal házasítsa ki legkedvesebb leányát.

A költészetet kedvelő szultánnak nagyon tetszett a terv, és egész udvari népe füle hallatára megígérte, hogy ha elkészül a bizonnyal igen nagy terjedelmű költemény, minden párrímért egy arany dínárt fizet. Ez óriási pénz volt, hiszen egy dínár csaknem fél deka színarany volt. Egyetlen dínárért tíz ökröt lehetett vásárolni. És minthogy Mahmúd szultán nyilvánosság előtt ígérte a példátlanul nagy tiszteletdíjat, bármelyik uzsorás készségesen adott bőséges kölcsönt a költőnek. Firdauszi tehát bőkezűen adhatta férjhez leányát és örömmel látott az eleve végtelennek ígérkező munkának. Gyönyörű, választékos nyelven, pompás csengő rímekkel készült a mindig érdekes hőstörténetek hosszú sora. Az idő csak szállt, a költő észre se vette,

írt, írt és írt. Harmincöt év múlva lett kész: 120 000 sor, tehát 60 000 párvers. Perzsia leggazdagabbjai közé emelkedik, amikor a szultán kincstárnoka kiméri ennek díját az ő kezeihez. El is ment, le is borult a trónus előtt és átnyújtotta a legfelségesebb kezekbe a felettébb vaskos kéziratot. A szultán pedig közölte, hogy számtantudósaival majd megszámoltatja, hány párvers hosszú a mű, Firdauszi menjen nyugodtan haza szülőhelyére, Túsz városába, ahol örökölt háza is van. A kincstár majd odaküldi a tiszteletdíjat.

Hanem amikor a szultán megtudta, hogy hatvanezer párvers után kellene kifizetnie az ígért sordíjat, úgy gondolta, hogy ez túl sok lenne egy mégolyan hosszú költeményért is. Mahmúd szultán közismerten szerette a verseket és bőkezű volt a költőkkel. De hatvanezer arany dinár? Úgy gondolta, hogy elegendő, ha a nagy számot veszik komolyan. Elrendelte tehát, hogy vigyenek a költőnek hatvanezer dirhemet. A dirhem ezüstpénz volt, éppen vagy huszada a dínár értékének. Elindult tehát egy kincstári ember, s kocsin nehéz zsákokban vitte a szultán küldeményét. Firdauszi éppen gőzfürdőben volt. Odavitték utána a régen várt pénztömeget. Leült a medence szélére, ott bontotta ki a küldönc a zsákokat. Amikor a költő meglátta, hogy a legfényesebb szultán becsapta, olyan haragra gerjedt, hogy az így is nagy értékű küldeményt szétosztotta a küldönc, a fürdőmester és egy éppen arra vetődött italárus közt. Mert Mohamed ugyan tiltotta a szeszes ital fogyasztását, de a fürdőházakban a bort gyümölcsszörpnek, a pálinkákat méznek nevezték és ezen a néven itták meg. A három megajándékozott szegény ember természetesen egy életre gazdag lett a teméntelen ezüsttel. A sértett költőnek azonban nem kellett, nem ezt ígérte a szultán. Haza is ment, leült és írt egy százsoros gyilkos szatírát a fösvény és csaló uralkodóról, s el is küldte a legfelségesebb címére.

Tudta azonban, hogy menekülnie kell, ezt meg nem bocsáthatja a szultán. Gyaloghintóján a szolgái vitték, meg sem álltak Örményországig. Utána hosszú sor szolga vitte a vagyonát, hogy külföldön se kelljen nyomorognia. Nem is jött haza, míg meg nem tudta, hogy Mahmúd már nem haragszik. Erre visszatért Túszba, de nem ment el a legmagasabb székhez bocsánatot kérni. Mahmúd azonban közben el is olvasta a hosszú költeményt, s megbánta, hogy nem tartotta be a szavát. Utasította tehát kincstárát, hogy ünnepélyes küldöttség vigye azonnal Túszba a régóta esedékes 60 000 dínárt. Úgy is lőn, csakhogy amikor a pénzhozók bevonultak Túsz egyik kapuján, ugyanakkor a másik kapun vitték ki a temetőbe a halott költőt.

Jó történet ez, nemzedékről nemzedékre száll, csak nehéz elhinni. Már csak azért is, mert amikor Firdauszi 35 év után befejezte a *„Sáhnámét”,* Mahmúd szultán már sok éve halott volt. (Ez hiteles történelmi tény.) De a történet különben is annyira kerek irodalmi műnek hat, mintha az oly leleményesen mesélni tudó Firdauszi találta volna ki.

A nagy eposz azonban valóban nagy eposz. Bár nem egy kritikusa szerint: szép, szép, csak éppen nem eposz. Az eposzoknak ugyanis összefüggő cselekménysoruk van. (Ez sem igaz, hiszen a hindu eposzoknak sincs összefüggő cselekményvonaluk, de még a Kalevalának sem. A *„Sáhnáme”* formája és tartalma szerint versbe foglalt krónika: az egymásra következő királyok, a különböző hősök egymástól független története. Csak abban különbözik a történetírástól, hogy itt semmi se hiteles. Ezek szép mesék, regék, mondák, emberfeletti hősökről, viharos szerelmekről, köztük a vitéznek is, szerelmesnek is legnagyobb hősről: Rusztemról. A sok mendemonda közt maga az elkészült mű a valóság. Firdauszi már életében besorolódott a nagy epikusok közé. És ezer év után is ott a helye.

OMAR KHAJJAM

(1025?-1122?)

Ha születési dátuma bizonytalan is, annyi bizonyos, hogy igen-igen öreg ember volt, amikor meghalt. De hosszú életének számos adata is eléggé bizonytalan. Alighanem ő a több ezer éves perzsa irodalom legismertebb lírai költője, de körülbelül se tudjuk, hány „rubái"-t írt életében, és az ismertek közül melyiket írta valóban ő, és melyek az utánzatok vagy egyenest hamisítások. Hiszen még a mi századunkban is írnak az ő neve alatt, vagy fordítanak állítólag tőle származó ilyen négysoros kis vallomásokat a bor és a szerelem magasztos voltáról. Sőt akadtak már mohamedán szerzők, akik úgy vélték, hogy a mámornak ez a világhíres költője nem is a léha, esetleg éppen parázna gyönyörűség dalnoka volt, hanem misztikus költő, aki az Allah iránt érzett, átélt elragadtatás jelképének tartja a részegséget is, a szerelem testi gyönyörét is. Énekelhető négysorosai valóban énekelve éltek és élnek a nép ajkán.

Először csak 300 évvel a halála után gyűjtötték össze őket. Ennek a gyűjteménynek kézirata 1461-ből való és összesen 158 verset tartalmaz. Azóta is tovább gyűjtik és tovább hamisítják -, s így a legutóbbi kiadásaiban már 1000-nél több rubái olvasható. Hogy ezek közül melyik valódi, ezt a fordítói sem tudják. És ahány fordító, annyiféle az önkényes módosítás, ki-ki a saját ízlése és saját elképzelése szerint értelmezi a perzsa egzotikumot. A jobbik esetben ez pontatlanságot, rosszabb esetben nemegyszer ellentétes értelmű, tudatos átformálást eredményezett. Omar Khajjámról, a nagy perzsa költőről évszázadokon át kevesen tudtak iráni otthonában, s úgyszólván semmit sem tudtak Európában. Másfél évszázaddal ezelőtt, pontosan 1859-ben egyszerre világhíres lett, elfoglalta helyét az évezredek legnagyobb lírikusai közt. Ebben az évben jelent meg ugyanis Angliában Edward Fitz Gerald angol költő fordítása néhány száz rubáiról. Fitz Gerald sok nyelvet tudott, még többről fordított. A barokk spanyol Calderónnak és az ógörög Aiszkhülosznak ugyanolyan nevezetes angol tolmácsa volt, mint jó néhány francia, német, olasz költőnek. Miért ne tudott volna óperzsául is? Ő ugyan azt állította, hogy tud, de ez a híres műfordító sok mindent állított, amiről hamarosan kiderült, hogy semmi köze a valósághoz. Hanem aki ezeket a most már angolul olvasható szövegeket Európa többi nyelvére fordította, az Fitz Gerald szövegét fordította vagy hamisította tovább. Magyarul már a múlt század hetvenes éveiben Erődi-Harrach Béla fordított néhány Omar Khajjám nevéhez fűződő rubáit, majd a mi századunkban Radó Antal, Hegyi Emánuel, Weöres Sándor, Képes Géza is hozzájárult néhány négysorossal a nagy perzsa hazai népszerűsítéséhez. De azt a teljes gyűjteményt, amelyet Fitz Gerald adott az olvasóknak, Szabó Lőrinc fordította magyarra. Úgy fordította az angol fordításokat, ahogy az angol fordító az állítólag eredeti perzsát. Fitz Geraldról bebizonyították, hogy nem csak igen szabadon tolmácsol, de azt is, hogy jó néhány „fordításnak" nincs is perzsa eredetije, ő maga is írt nem egy olyan rubáit, amelyeket - szerinte - Omar Khajjám is megírhatott volna. A mi Szabó Lőrincünk ugyanezzel a módszerrel fordította tovább angolból magyarra az eredetiben is bizonytalan hitelességű szöveget. Mégis: nekünk is van már Omar Khajjámunk.

Mindebből az a legkülönösebb, hogy míg minden egyes Omar Khajjám-vers az eredeti perzsában is kétes hitelességű, egyéb művei már életében is tudományos szenzációnak számítottak. Ezt a nagyon nagy lírai költőt ugyanis a maga korában és még nagyon sokáig tudósként tartották számon, de még csak nem is gondoltak arra, hogy költő, a szerelem és a bor adta mámor énekese.

Az egykori források szerint a kor legnagyobb matematikusa volt. *„Algebra"* című könyve mindmáig alapja annak az algebra nevű tantárgynak, amelyet ma is tanítanak napkelet és napnyugat középiskoláiban. Olykor azonban filozófiát és filozófiatörténetet tanított különböző

perzsa és arab egyetemeken. Máskor a természettudományok felé fordult a figyelme. A csillagászatban ugyanolyan otthonos volt, mint a növénytanban. Váltogathatták egymást Perzsiában a királyok, Arábiában a különböző emírek vagy szultánok, sőt a magasságok magasságán a kalifák, a nagy tudós kedvelt volt a legmagasabb körökben is. De hogy a szerelemről és a borivásról verseket is ír, ezt legföljebb azok a jó barátai tudták, akik titokban képesek voltak bort is inni, holott Mohamed tiltotta a szeszes italok élvezetét.

A barátok azonban nemcsak kedvelték ezeket a rövid verseket, hanem zenét is találtak hozzájuk. Tőlük terjedt el nemcsak a városi mulatozók köreiben, hanem a sátorfalvak tevehajcsárai között is, akiktől megtanulták a tevékeny utazó kalmárok, tőlük pedig az énekelgető asszonyok és leányok. Amikor jó 300 évvel később először gyűjtötték össze azokat a verseket, amelyeket a híres matematikusnak tulajdonítottak, bizonyára nem tudtak különbséget tenni a valóban tőle származók és a népdalok között. Hiszen a négysoros rubái eredetileg népdalforma volt. Az pedig fel se tűnt, hogy ezek nemcsak földi gyönyörűségekről szólnak, hanem komor gondolatokról is. A halál, a szenvedés, a méltatlanságok elleni felháborodás is helyet kapott ebben a költészetben, mely még nagyon sokáig valóban a nép költészete volt. Azt azonban sohase lehetett megállapítani, hogy az évezred folyamán ezernél is többre szaporodott rubáik közül igazából melyik a hiteles Omar Khajjám-vers, és melyek utánzatok vagy egyenest hamisítványok. Az is lehetséges, hogy igen sok nem is készült Omar Khajjám-költeménynek, de az ő stílusa, szóhasználata oly mértékben hatott nemcsak a perzsa, hanem az arab, pakisztáni, kaukázusi költőkre is, hogy idővel e költők versei besorolódtak a folyton gyarapodó életműbe. Itt éppen fordítva történt, mint Homérosz esetében. Az *„Iliász”* és az *„Odüsszeia”* a legkorábbi két hiteles görög eposz, az azonban kétséges, hogy maga Homérosz egyáltalán élt-e. Az viszont kétségtelen, hogy Omár Khajjám valóban élt, de sok rubáiról nem tudjuk, hogy vajon az ő műve-e. Itt Európában és az európai kultúra más tájain általában azokat tekintik valódiaknak, amelyeket Fitz Gerald kiválogatott és angolra fordított. Ezek pedig külön-külön se hitelesen a nagy költőtől származnak, de az egészen bizonyos, hogy a fordító ízlése és tetszése szerint alaposan módosította a kis versek értelmét. Vagyis jól ismerjük a költő életét, tudományos munkásságát, de alig-alig tudunk valamit is a költészetéről. - Hiszen arról is vitatkoznak, hogy amit írt, azt szó szerint kell-e értelmezni vagy a „szúfita” szekta misztikus filozófiája alapján. De hát aki ennyit írt a csókok és a szeszes italok mámoráról, arról nehéz elhinni, hogy ismeretlen volt számára a minden időben időszerű lángolás a maga testi valóságában.

Még azt is tisztázni illik, hogy ez a versforma, amelyet mi és általában az európai irodalmak rubáinak nevezünk, milyen ritmikájú és milyen rímelésű. Időmértékes, jambikus lejtésű forma ez. Lehet azonban nyolc-kilenc vagy tíz-tizenegy szótagos sorokból épített. A rímelése is változatos. Lehet keresztrímes, félrímes, ölelkező rímes. Olykor három sor összerímel, míg a negyedik sor rímtelen. Mi leginkább azt a változatot ismerjük, amelyet Fitz Gerald honosított meg az angol, majd az európai költészetben. Ez soronként 10-11 szótagból áll, az első két sor összerímel, a harmadik rímtelen, a negyedik pedig visszarímel az első két sorra. (A verstanban megszokott képlet szerint: *aaxa.*) Ez a versforma nyugaton Fitz Gerald fordítása nyomán általánosan ismert lett, miként Omar Khajjám sajátos zamatú költészete is. A hitelesség dolgában a szakértők minden bizonnyal még sokáig vitatkoznak majd, de az olvasói műélvezetet ez nem zavarja meg.

WOLFRAM VON ESCHENBACH

(1170-1220)

Életrajzi adatai hozzávetőlegesek. Életkörülményeit is csak következtetik. Alighanem bajor földről származik, elődei nemzedékek óta fegyverforgató lovagok lehettek, bizonytalan híradás szerint igen jó, szerelmes házaséletet élt. De fő műve, a *„Parzival”,* és másik hőskölteménye, a *„Wilhelm von Oranje”* (Orániai Vilmos) teljes egészében, sértetlenül fennmaradt, tehát évszázadokon át szakadatlanul énekelték, újra meg újra leírták. Mellettük terjedelmes töredékei is beleépültek a lovagköltészet hagyományaiba, ilyen a *„Titurel”,* amely ugyanúgy a Grál-mondakör témavilágából ismert hősökről szól, mint a Parzival.

Irodalomtörténeti közhely, több szakember leírta, s különböző lexikonokban is olvasható, hogy Wolfram von Eschenbach Dante mellett a középkor legnagyobb költője. Ez az állítás nagyon is vitatható, hiszen a középkor évszázadaiban élt és alkotott a francia Chrétien de Troyes és az angol Geoffrey Chaucer is, s nincs olyan mérce, amellyel el lehetne dönteni, hogy ki nagyobb költő, mint a többi. Persze kétségtelen, hogy a közép-félnémet nyelven alkotó Wolfram igen jelentékeny és rendkívül nagy hatású elindítója és ihletője évszázadok hőskölteszetének. Tennyson XIX. századbeli romantikus lovagtörténetei ugyanúgy, mint Wagner *„Parsifal”*-ja, *„Lohengrin”*-je, *„Trisztán és Izoldá”*-ja Wolfram témáinak újabb és újabb feldolgozásai.

A hajdani lovagköltészet két témaköre keveredik össze a fő műben, a *„Parzival”*-ban. Ez a két, eredetileg egymástól független hősvilág Artus király és a Kerekasztal lovagjainak kalandsorozata, illetve a Grál-lovagok nem kevésbé kalandos történetei.

A Kerekasztal lovagjainak története Angliából származik. Nyilván még jóval a normann hódítás előtt keletkezett, abban a korai időben, amikor a rómaiak leszármazottaival kevert kelta őslakosság a hódító saxonok (angol-szászok) ellen küzdött. Később azonban már minden angol lovag és főleg minden angol lovagköltő benne látta és láttatta dicsőséges őseit. Artus király vára, Camelot és a Közeli Tintagil Anglia keleti vidékén, Cornwallban van, romjaik mindmáig felkereshetők. Hőseik történeteit a középkori angol lovagköltők - a skaldok - énekelték, megörökítve Artus királyt és vitézeit, a hősök szerelmi kalandjait a nemzedékről nemzedékre hősénekeket hallgató angliaiak tudatába.

A Grál-történetek egészen más tájakról valók. A Grál-lovagok királyainak - Titurelnek, Amfortásznak, majd Parszifálnak - a vára a Montsalvat hegyén állott. Ez pedig a Pireneusok francia oldalán van. A Montsalvat (Megváltás hegye) csúcsán máig is látható egy elég jó állapotban lévő rom, amelyről időtlen idők óta mesélik, hogy az volt a Grál-lovagok vára. Ott játszódik még Wagner „Parsifal”-ja is. Persze a valóság az, hogy ez az ősi építmény régebbi a középkornál is, hajdani kelta nép napszentélye volt. Hanem amikor már lovagok énekeltek a Grál vitézeiről, ezt tartották a híres történetek színhelyének.

Hogy mikor és kik énekeltek először Artus királyról és a hírneves lovagokról - Lancelotról, Trisztánról, Ivainről, Gavainről, Galahadról -, ez ugyanúgy beleveszett a múltak ködébe, mint maguk a vitézlő hősalakok. A Grál-történetekkel azonban először Chrétien de Troyes-nak, a XII. század kitűnő francia költőjének műveiben találkozunk. Akadtak, akik úgy gondolták, hogy az egész Grál-mondakört, valamennyi hősével egyetemben Chrétien találta ki. Ez elég valószínűtlen, bizonyára vándordalnokok előzetesen is énekeltek a montsalvati vitézek hőstetteiről, szerelmeiről, küzdelmeiről gonosz varázslókkal. Ezek a vándordalok belevesztek a múlt ködébe, csak Chrétien de Troyes volt olyan nagy költő, hogy felidézze Parceval (ő így írja) történetét, és egységes nagy műbe foglalja össze és formálja lovagregénnyé ezt a monda-

kört. Már az is Chrétiennél történik, hogy a Grál-mozzanatok összekapcsolódnak az Artus-történetekkel.

Az egészen bizonyos, hogy Wolfram von Eschenbach ebből a francia forrásból ismerte meg a Parszifal-témát. Valószínűnek tarthatjuk, hogy tudott franciául is. A XII. és XIII. század fordulóján, a XIII. század első évtizedeiben Párizs szellemi központtá emelkedik. Fülöp Ágoston király kora fontos fejezet a középkori kultúra történetében. Akkoriban fejezik be a rég épülő Notre-Dame székesegyházat. A középkori színjátszásnak, a mirákulum-játékoknak és a misztérium-játékoknak egyik központja alakul ki a Notre-Dame előtti téren. Robert Sorbon, a pedagógia nagy alakja akkoriban készíti egyetemi reformját, amiért mindmáig az ő nevét viseli a párizsi egyetem. - Ez az eleven kulturális élet messziről is vonzza a tudósokat, a tanulni vágyókat, a dalnokokat, az írástudókat. A már akkorra nagy hírű Wolfram ellátogathatott a Szajna-parti egyre nyüzsgőbb életű királyi központba. Középkori írástudó természetszerűleg tudott latinul, és a latinul tudó ember pedig könnyen tanul franciául (és a középkori francia még közelebb volt a latinhoz, mint a mai nyelv). A már sokfelé szívesen fogadott dalnok költőt nagyon érdekelhették a francia hősdalok is. Wolframnak tehát meg kellett ismernie Chrétien de Troyes nagyon érdekes, nagyon vonzó *„Parceval”*-ját. Arra is rájöhetett, hogy ezek a kalandok összekapcsolhatók Artus király lovagjainak kalandjaival. A „Kerekasztal”-történeteket akkoriban már sokfelé ismerték a német világban is. A két mondakör teljes egyesítése azután már Wolfram irodalomtörténeti tette.

Maga a Grál fogalma is megváltozott Wolframnál. Chrétien de Troyes szövegében még afféle ostyatartó edény, amelynek varázsereje van. Birtokosát védi, tetteiben segíti. Wolframnál válik azzá a kehellyé, amelyben egykor Krisztus kiomló vérét felfogták. Az eredeti Grál valószínűleg még az ősi kelta (gallus) pogányság hiedelmei közé tartozott, s csak Wolframnál épült be harmonikusan a keresztény mitológiába. Ettől fogva lett az a szimbolikus kegytárgy.

Az összefonódott Kerekasztal és Grál ettől kezdve újra meg újra megjelenik az irodalomban. A XIV. századbeli Thomas Malory és a XIX. századbeli Alfred Tennyson, meg a közöttük lovagtörténeteket mesélő írók és költők mind valahogy Wolfram von Eschenbach témavilágát újítják fel, teszik újra népszerűvé, olykor egyenest divatossá, míg a téma eléri legmagasabb művészi feldolgozását Wagner zenedrámáiban.

Ugyancsak a Grál-történetek közé tartozik a *„Titurel”* című elbeszélő költemény, amely ugyancsak töredékeiben öröklődött ránk, de ami megmaradt, az előzményként egészíti ki *„Parzival”* montsalvati kalandjait.

Az Orániai Vilmos harcairól szóló *„Wilhelm von Oranje”* jellegében különbözik a mesés Grál-történetektől. Ez csodás valószínűtlenségei ellenére is verses történelmi regény. Keresztények és szaracénok harcairól szól. Időszerű példálózás volt ez a keresztes háborúk korában. Jelzi, hogy költője nem volt idegen a valóság eseményeitől. Néhány fennmaradt lírai költeménye gondokkal törődő, a szerelemben is a való érzelmeket megragadó művészt mutat. Wagner ezt a Wolfram-lovagot mutatja be *„Tannhäuser”* című zenedrámájában, amelyben az „eschenbachi dalnok” Tannhäuser vetélytársa a Wartburgi dalnokversenyen. És Babits is őt szembesíti Tannhäuserrel. „Strófák Wartburgi dalnokversenyről” - ez a címe a költemény-párosnak. Ebben Wolfram a magasztos szerelem megszólaltatója, Tannhäuser a vad erotikáé.

Wolfram von Eschenbach témavilága és alakjai mindmáig a költészet nagy örökségei közé tartoznak.

GUIDO CAVALCANTI

(1255-1300)

Az 1300-adik év augusztusának végén az a hír járta Firenzében, hogy a nagy tudású, indulatos államférfit, a fehér guelf párt vezérét, aki nemrég tért haza száműzetéséből, s itthon betegen feküdt, egyenest az ágyából vitte el az ördög. Néhány évvel később egykori barátja, politikai vezértársa, és ami legfontosabb, költőtársa, Dante a halhatatlan *Isteni Színjáték*ban elmeséli, hogy a pokolban találkozott vele. Igaz, elkárhozottként halála után oda került, de a kárhozottak és az ördögök között is tekintélynek örvend nagy tudása és főleg költészetének múlhatatlan szépsége miatt. - Az azóta eltelt hat évszázad óta az irodalomtörténet a XIII.-XIV. század olasz költészetének Dante után a második legnagyobb költőjének ismeri el. A filozófiatörténet a középkori filozófia legjelentékenyebb gondolkodói közt tartja számon. Anatole France róla szóló kisregénye látványos rajzát adja eseményekben, gondolatokban, szenvedélyekben gazdag életútjának, amelynek nem is lehet más földi befejezése, mint hogy a vonzó-riasztó egyéniségű hőst elviszi az ördög. Úgy, ahogy annak idején egész Firenzében tudták.

Az egykori, ellentmondásokkal teljes híradásokból, a politikai és irodalomtörténeti körülményekből kialakuló összképet leghitelesebben illusztrálja az a mintegy ötven költemény - szonettek, canzonék -, amely múlhatatlanul bizonyítja, hogy egy nagy költői korszak egyik legnagyobb alkotóegyénisége volt.

A Cavalcanti család ekkor már nemzedékek óta Firenze leggazdagabb köreihez tartozott. Guelf pártiak, vagyis a pápa politikai főhatalmát vallók és hirdetők közé tartoztak, nemegyszer a politikai vezetők közé. Guido apjaura művelt, az ókori görög és latin kultúrában jártas férfi, aki nyíltan rokonszenvezett Epikurosz filozófiájával, vallotta a földi gyönyörűségek boldogító voltát. Ha nem lett volna olyan nagyon gazdag, bizonnyal bajba került volna az egyházi és nem kevésbé dogmatikus világi hatóságok körében. De aki vagyona folytán oly befolyásosan a pápapárti guelfek vezetői közé tartozott, az olyasmiket is gondolhatott és mondhatott, ami másnál esetleg istenkáromlásnak számított volna. Cavalcanti tehát úgy nőtt fel, hogy lehet szabadon gondolkodni, lehet nagyobb veszedelem nélkül kimondani azt is, amitől esetleg megrémül, aki hallja. A hamar művelődő, szenvedélyes, olykor indulatos fiatalember - bizonnyal nagy közfeltűnést keltve - beleszeretett a császárpárt, a világi uralom hatalmáért küzdő Ghibellin párt vezéralakja, Farinata degli Uberti leányába, Beatricébe. Sikerült is feleségül vennie. Mindvégig szenvedélyes szerelmi házasság volt ez, de az örökké lángoló, hamarosan már kitűnő költőnek bizonyuló Cavalcanti nem is tagadta - szép versekben kiáltotta világgá -, ha más leányért vagy asszonyért gyulladt szerelemre. De azt se titkolta, ha olyan eszmékért kezdett lelkesedni, amelyeket a templomok és az iskolák eretnekként átkoztak. Ifjúkorától kezdve a filozófia ugyanúgy izgatta, mint a költészet. Valószínű, hogy ő is eljutott Párizs nagy hírű egyetemére, a híres iskolaszervező Robert de Sorbon alapította Sorbonnera, ahol a nála tíz évvel ifjabb Dante is jó időt eltöltött, főleg filozófiát tanulva.

Ott magyarázta a bölcseletet Siger de Brabant, a flandriai professzor, aki az előbbi században élt nagy hírű és nagy hatású arab orvos-filozófusnak, Averroësnek a tanait hirdette. (Averroës az akkor még mór uralom alatt lévő Hispániában élt és Córdoba egyetemén tanított. Neve az európai egyetemeken használt névtorzítás, eredeti arab neve: Ibn Rusd). Később Dante sem rémüldözött az averroizmustól, számos tanult ember fogadta több-kevesebb megértéssel, bár az egyház eleve és mindvégig eretnekségnek nyilvánította. Cavalcanti, ha nem is azonosult minden tételével, de nagyjából elfogadta az arab bölcs Arisztotelész magyarázatait. Ez az

európai egyetemeken leegyszerűsödött averroizmus már a skolasztikus középkori gondolkodásban is ösztönző volt a természettudományok kialakulására is, a dialektikus gondolkodás fejlődésére is. Két alaptétele istentelenségnek tűnt minden dogmatika számára, nemcsak a keresztény, hanem a zsidó és a mohamedán dogmatika is indulatosan elutasította. - Averroës sajátosan értelmezte az életet, halált, halhatatlanságot. Szerinte két örök, múlhatatlan állag (szubsztancia) van: lélek és anyag. A lélek egyetlen, ez Isten (ő persze Allahnak mondja), az anyag is egyetlen és ugyanúgy betölti a mindenséget, mint a lélek. Ha a lélek egy kihasadt szilánkja egyesül az anyag szilánkjával, ez az egyesülés hozza létre az egyedek életét, embernél, állatnál, növénynél. Az élet addig tart, amíg együtt van a lélek szilánkja az anyag szilánkjával. A halál az a pillanat, amikor szétválnak. Tehát egyéni halhatatlanság nincs, de közösen halhatatlan a lélek egésze. Isten és az anyag egésze. Ha megint egyesül a lélek és az anyag egy szilánkja, kezdődik egy új földi élet. A skolasztika vallásfilozófiájában sem volt nyomtalan ez a tanítás. Duns Scotus, az egyik legjelentékenyebb skolasztikus filozófus, a maga költői stílusában ezt írja: „A lélek a halál után úgy olvad vissza istenbe, mint az elhangzott zene a levegőégbe." Ez az averroizmus keresztény változata. - A másik alaptanítás, hogy ugyanarra a tényre két igazság is érvényes lehet. Ha a teológia és a tudomány mást mond, mind a két igazság érvényes lehet. Ez a „kettős igazság" (duplex veritas) igen fontos lett a felfedezések korában, amikor szembekerült a bibliai csillagászat a Kopernikusz-féle csillagászattal, és először a Portói Tengerészeti Akadémián úgy tanították, hogy a templomban a Biblia a hiteles, a tengeren Kopernikusz.

Cavalcantit averroista nézetei miatt mondották hol istentelennek, hol materialistának. Egyik sem helytálló vád, de mindenesetre valami istentelenségnek mondották. Ehhez járult politikai magatartása. Családi örökségként „Guelf" volt, de egyre inkább elidegenedett a pápaság elsőségének elismerésétől. A guelfek két pártra szakadtak, a „fekete guelfek" ragaszkodtak az egyértelmű egyháziassághoz, a „fehér guelfek" közeledtek a császárpárti ghibellinekhez. Dante ennek a fehér guelf irányzatnak a főalakja lett. Ide tartozott Cavalcanti is. Amikor ők kerültek átmenetileg uralomra, Dante is, Cavalcanti is Firenze vezető tisztviselőivé emelkedtek. Idővel, pártjuk bukásával, együtt kerültek száműzetésbe. De Cavalcanti betegen mégis hazamehetett, és hamarosan meg is halt. Dante mindörökre hontalanná vált, de élete fő művében Cavalcanti emlékét is múlhatatlanul megörökítette. És ekkor már múlttá vált a politikus, a filozófus, de örökre megmaradt a költő, aki oly fontos az egész irodalomtörténet számára.

Cavalcanti irodalomtörténeti helyét az határozza meg, hogy a „dolce stil nuovo" irodalmi irányának és programjának Dante után a legművészibb és legnagyobb hatású alakja. A „dolce stil nuovo" (édes új stílus) nevet ugyan Dante adta művészi törekvésüknek, de már egy nemzedékkel előtte elkezdődött az olasz költészetben és hatása új útra vitte úgyszólván az egész európai költészetet. Eddig - leszámítva a nemzeti nyelven szóló lovagköltők műveit - a vallásos himnuszoktól a diák- és csavargó-költészet szabadszájú strófáiig a versek latinul szóltak. (Bizonnyal népnyelvűek a népdalok is, de a középkori népdalokat senki se jegyezte le: akik alkották, nem tudtak írni, akik írni tudtak, lenézték, megvetették a nép énekeit.) A polgári fejlődéssel bontakozott ki a nemzettudat, majd a nemzeti öntudat, már a reneszánsz korai előhangja volt az igény nemzeti nyelvű költészetre. A XIII. században pedig Itália járt elöl a polgárosodás útján. Szicíliától Rómáig és onnét szerte Itáliába terjedt a „volgáré"-n, azaz „népi nyelven" vagyis olaszul szóló versek igénye. Rómában a Szicíliából Rómába érkező, zsidó eredetű, kezdetben több nyelven is verselő Manoello tette divatossá a szonettet. Bolognában Guido Guinizelli már az érzelmeket, főleg a szerelmet fejezte ki magas művészi fokon olasz szonettjeiben, balladáiban és canzonéiben. Manoello és Guinizelli költészete hatott döntően Cavalcantira, aki elődeinél még magasabb színvonalon, nagy formakultúrával, hatásosan építette ki alig félszáz költeményből álló életművét. És az is kétségtelen, hogy Manoello, Guinizelli és Cavalcanti együttes hatása indította mindenkinél nagyszerűbb költői

életútjára Dantét. Cavalcanti hatása Dantéra közvetlen, személyes volt. Dante a nála tíz évvel idősebb költő-filozófus-államférfit ifjú korától mesterének, példaképének tudta. Az idősebb kortárs pedig korán felismerte a fiúban a bontakozó lángelmét. Mindketten tekintélyes guelf családból léptek a közélet mezejére, ahol egyre jobban közeledtek a világi császári uralom támogatóihoz, együtt lettek idővel a város élén álló „priorok" tanácsának tagjai, együtt buktak meg és kerültek száműzetésbe, hogy ott a ghibellinek oldalán igyekezzenek megvalósítani az egyház és az állam szétválasztását. Danténak ez örök számkivetettséget és a halhatatlan mű megalkotásának idejét jelentette. Cavalcanti súlyosan megbetegedett, annyira, hogy haza is mehetett. Visszavonultan élhetett volna tovább is, noha istentelen hírében állt. Tisztelték is, féltek is tőle, eleve bizonyosak voltak, hogy végül is elviszi az ördög. Néhány év múlva Dante megírta, hogy bizony ott van, odalent a pokolban. De még a kárhozottak, sőt az ördögök is tisztelik.

LODOVICO ARIOSTO

(1474-1533)

A dúsgazdag olasz reneszánsz kultúrának vitathatatlanul a legnagyobb - s azt is mondhatjuk, hogy a legélvezetesebb - elbeszélő költője. Hiszen kitűnő epikus költő volt előtte Matteo Boiardo, akitől sokat tanult, s talán még kitűnőbb utána a reneszánszból barokkba forduló Torquato Tasso, aki sokat tanult tőle, de olvassuk el egymás mellett fél évezreddel utánuk fő műveiket: tisztelni, becsülni fogjuk valamennyiüket, de az *„Orlando furioso”* (Megszokott magyar fordítása: *„Őrjöngő Lóránt”*) nem tiszteletreméltó emléke régi időknek, hanem olyan izgalmas és mulatságos olvasmány, amely a legnépszerűbb bűnügyi, szerelmi, kalandos ponyvákkal vetekszik. (Sajnos olyan hosszú, hogy klasszikusaink és modern kimagasló költőink - köztük Arany János is - csak szemelvényeket fordítottak belőle. Egyetlen eddig elkészült teljes magyar változata a derék, lelkiismeretes és szorgalmas Radó Antalé, több mint száz évvel ezelőttről. Hűséges tolmácsolás, de túl gyorsan elavult a nyelve.) - Annyi bizonyos: sem az olasz költészet egészét, sem a reneszánsz költészetet nem lehet elmondani Ariosto és fő műve nélkül.

A reneszánsz kultúra, ízlés, gondolkodás, amely jellemző a XV. és XVI. század Európájára, a múló múltnak és a bontakozó jövőnek sajátos egysége volt. Társadalmi formájában még feudalizmus, szellemiségében már kiútkeresés a polgárosodás felé. A gazdaságilag legfejlettebb Észak-Itália volt a kirepítő fészek. Itt vált legkorábban világnézeti és ízlésbeli eszménnyé az újra felfedezett antik - görög és latin - örökség. A legjobban itt fejlődő polgárság az irodalmat a középkori egyházi és jogi latinságból a népnyelv felé fordította. Itt már a XIV. században „édes új stílus”-nak (dolce stil nuovo) nevezik az olaszul fogalmazott verseket és prózai műveket. A XV. században már minálunk is - Mátyás király udvari körében - divat és szenvedély az ókori latin formák és életeszmények felélesztése. Mátyás felesége az egyenest Itáliából érkezett, a hatalmas Este-családból való Beatrix hercegasszony-királyné, és az ő öccse, Mátyás királyunk sógora, az a Hippolito d’Este bíboros, esztergomi prímás-érsek, akinek ferrarai otthonában az Ariosto-család fiai szolgálattevő lovagok vagy udvari írástudók. A mi Lodovico Ariostónk úgy lép be az irodalom nevezetesei közé, hogy egy szellemes szatírában közli hatalmas - és közismerten rossz modorú - feudális urával, a főpappal, hogy azért nem kíván vele menni Magyarországra, mert ott télen igen rossz idő van, és a borok nem olyan jó ízűek, mint Itáliában. Ha hinni lehet neki, ezért maradt ki mindenestől a kor legnagyobb költője a mi történelmünkből. - Holott kezdetben a ferrarai udvarban se volt minden a kedvére való.

Régi, nagy tekintélyű arisztokrata családban született. Apjaura vitéz várkapitány volt, majd a ferrarai Este hercegek hadainak a vezérkarához tartozott. És bárha a fiú sihederkora óta humanista tudósok iskoláiba járt, s a latin és a toszkánai olasz nyelvnek egyaránt mestere volt, otthonosan mozgott az ókori költészetben és filozófiában, verseket írt latinul is, olaszul is fiatal korától fogva, kezdetben mégis vitéznek, seregek parancsnokának kellett lennie. Volt úgy, hogy rábízták a vidék rablóvilágának a felszámolását. Gyakran alig ért rá a szerelmes órákra, mert éppen várkapitány volt, akinek az is feladata, hogy gondoskodjék az őrség ellátásáról. Ilyenkor esténként latin szerelmes verseket írt. Ezeknek gyűjteménye idővel *„Carmina”* (Dalok) címmel kötetben megjelent: szerelmes ifjak olvasták fel egymásnak. Máskor gúnyos hangú költeményben jellemezte a körülötte kavargó életet, benne saját viszontagságait is. Ezek a szellemes, mulatságos költemények olaszul készültek, hogy azok is olvassák és élvezzék, akik nem humanista bölcsektől tanulták az ábécét. Ezek a latin és olasz lírai versek akkor is nevet biztosítanának számára, ha semmi egyebet nem ír. De mindezek

elhalványulnak a világhírt biztosító fő mű, az *„Orlando furioso”* fényében. - Ehhez azonban el kellett érnie, hogy a magasságbeliek ne tekintsék se hadvezérnek, se állami méltóságnak, törődjenek bele, hogy magánember, aki életet biztosító vidéki birtokán él. Mire ezt elérhette, változatos szerelmek után megnősült, derűs, kiegyensúlyozott családi életet élt, fiai születtek. Mire serdülni kezdtek, gondoskodott, hogy jó mesterektől tanuljanak, ne kívánjanak látványos életet élni, gazdálkodjanak, sokat olvassanak. Az se rossz, ha olykor elmélkednek, és ha arra van kedvük, verseket is írjanak. A feudális földesúr polgári életre és polgári örömökre készítette elő magamagát is, efelé irányította fiait is. És otthon lassan, gondosan írta a legjobb és legérdekesebb reneszánsz eposzt. - Első híradásunk 1507-ből van a műről, ekkor Ariosto 34 éves. Úgy tűnik, hogy már jó ideje foglalkoztatja a téma. Egy-egy részlete olykor napvilágot lát. Akik olvassák, elbűvölve beszélnek róla. Különböző társaságokban felolvassák, széles körök átizgulják és átnevetik változatos, derűs, nemegyszer gúnyosan mesélt történeteit. - Nem sieti el, újraolvassa és folyton javítgatja az elkészült részeket. Így csak 1533-ban, egy évvel a halála előtt jelenik meg a teljes mű. Sem akkor, sem azóta nem akadt senki, aki ne tartotta volna igazi, hibátlan, és főleg nagyon mulatságos remekműnek.

Orlando, a hős a középkori lovagköltészet óta jól ismert alak volt a dalnokok énekeit hallgató úrinép körében. Orlando frank, vagy ha tetszik, francia lovag volt, Nagy Károly császár főemberei közé tartozott. A francia lovagköltészet Rolandnak nevezi. A mórok ellen vitézkedett, ellenük vívott csatában halt hősi halált. Róla szól a leghíresebb ófrancia hősi ének, a *„Chanson de Roland”*. - Híre átterjedt más országok lovagdalnokai közé. Ezekben a mórokat szaracénoknak hívják. Roland több szerelmes kalandot él át, mint amennyi hadikalandban vesz részt. A reneszánsz epikában amúgy is keverednek a középkor különböző eredetű lovagi mondakörei. A francia eredetű Nagy Károly-mondakör az angliai Artus (vagy Arthur) király és a „Kerekasztal” mondaköre, meg a későbbi, a Pireneusok vidékéről származó Grál-mondakör az irodalmi emlékezetben összevegyül. A keresztes háborúk évszázadaiban azután a keresztény és a mohamedán hősök és hősnők úgy keverednek, hogy mire elérkezik a reneszánsz, már gyakori cselekménybeli helyzet, hogy keresztény lovag szerelmes mohamedán leányba, mohamedán lovag szerelmes keresztény leányba, kedvéért át is tér és vitéz keresztény lovag lesz belőle.

Roland-Orlando-Lóránt körül is már kavarog ez a keresztény-szaracén világ, még mielőtt Ariosto leült volna, hogy megírja a remekművet. Ariostónál is azzal kezdődött, hogy olvasta a történet lényegét.

Matteo Boiardo népszerű költő volt már Ariosto születése előtt. Kedveltek voltak lírai versei is, de igazi nagy hírnevét folyton készülő, folyton bővülő eposzának, a „Szerelmes Lórántnak köszönhette. A különböző lovagi mondakörök témarengetegét akarta összefoglalni egyetlen óriási műben. Ami elkészült, azt időről időre nyomdába adta. Már a 68. ének is elkészült, amikor Boiardo meghalt. Fő műve tehát töredék, de aki csak lovagokról szóló eposzt írt a következő évszázadokban, olvasta és gyakran szántszándékkal utánozta. Még versformája, az olaszul „ottava rimá”-nak, magyar költészetünkben „stanzá”-nak nevezett 8 soros versszak is világszerte divatos lett, évszázadokkal később Puskin ugyanúgy kedvelte, mint nálunk Arany László. - A téma is, a versforma is döntő hatással volt Ariostóra.

Boiardo nem volt rossz költő, de Ariosto a legnagyobbak közé tartozott. Ráadásul a legtöbb hőskölteményt fogalmazni merő költővel ellentétben neki humora is volt. És ez abban sem akadályozta, hogy ha arra került sor, a lelkesedés, a pátosz, a szenvedély ábrázolója legyen. És ami talán a leginkább reneszánszi volt: úgy tisztelte a hajdani lovagokat, hogy tudta: rég lejárt az idejük. Az a gúnyos lovagábrázolás, amely majd nemsokára Cervantes *„Don Quijote de la Manchá”*-ját halhatatlanná teszi, Ariosto „Orlandó”-jában már alapvető kritikai szempont. - Képtelenséggel is eljátszó humora tette képessé mulatságos vígjátékok írására is. Az efféle szórakozás volt a számára. Az ókori latin komédiák voltak a mintái, halmozta a külö-

nös, mulatságos jellemeket. Ezek a párbeszédes darabok alig-alig valók színpadra, elsősorban olvasásra szánt játékok. Nem a cselekményük, hanem szellemes dialógusaik a fontosak. Legnépszerűbb, alighanem legjobb ilyen komédiája *„A kerítőnő”* című. Ezek azonban ötletszerű közjátékok életművében. Legképtelenebb humora is elsősorban eposzának mozzanataiban valósul meg. Példaképpen idézzünk fel egyetlen apró részletet.

Orlando megőrül, mert Angelica nem viszonozza szerelmét, sőt egy másik férfiba szerelmes. Barátai döbbenten veszik tudomásul, hogy elvesztette eszét. De hát ami elveszett, azt meg lehet keresni. Kiderül, hogy a Holdban van az Elveszett Dolgok Hegye. Ez egy óriási szemétdomb. Ami a földön elvész, az odakerül. Tehát meg kell találni. A barátok egy holdsugáron felkúsznak a Holdra, elérkeznek az Elveszett Dolgok Hegyéhez és a limlomok közt keresik Orlando eszét. Először egy elveszett varrótűt találnak, utána a szomszédasszony elveszett becsületét, majd egy hadvezér elvesztett csatáját. Végre néhány eldobott, használhatatlan rongy alatt megtalálják barátjuk elveszett eszét. Fel is veszik, visszakúsznak vele a földre, és az őrjöngő lovagba belerakják elkallódott józan eszét. Abban a pillanatban Orlando újra józan, értelmes lesz. Folytatódhat a változatos cselekmény.

Jellemző ez Ariosto humorának gyakran képtelen jellegére. Nemegyszer tragikus vagy szenvedélyes, esetleg harcias eseményeket ilyen képtelen közjátékok kötnek össze.

De az efféle ízelítők csak éppen meggyőzhetik az olvasót, hogy az *„Orlando furioso”*-t olvasni kell. Ha nincs korszerű fordítás, megfelel az avult nyelvű is. Ha nincs előttünk az egész, jó mulatságot nyújtanak a szemelvények is.

Mert hát az egész gazdag olasz reneszánszban ennél mulatságosabb, szórakoztatóbb, és talán még azt is mondhatjuk, hogy ennél szebb aligha található.

MATTEO BANDELLO

(1485-1561)

Az a rövid, kerek, rendszerint csattanóra kiélezett történet, amelyet Boccaccio óta novellának neveznek, valójában már sokkal régebben megjelent mind a nyugati, mind a keleti irodalmakban. A görög és római történetírók pletykákat és anekdotákat megörökítő bekezdései, vagy a perzsa és arab világban felhalmozódó mesék, amelyekből az „Ezeregyéjszaka" gyűjteménye állt össze, műfajilag a novella előzményei és előkészítői. De önálló műfajjá kristályosodása Boccaccio *„Dekameron"*-jával keltezhető. Ettől kezdve már a műfaj közhasználatú neve: *novella*. És Boccaccio XIV. százada után, a XV. században kivirágzó reneszánsz kultúrában ez az európai szépprózа legáltalánosabb műfaja. A számos kortárs között elegendő, ha a legművészibb és legnépszerűbb szerzőt és könyvét, Navarrai Margit *„Heptameron"*-ját említjük. A novella széles körben kedvelt olvasmány. Terjedését, a példányszám soha nem látott növekedését teszi lehetővé, hogy a XV. század derekán Gutenberg feltalálja a nyomdát és a könyvnyomtatást. A XIV. és XV. század egész hagyománytömege ösztönzi a XVI. században, főleg Itáliában a novellairodalmat és a növekedő igény folytán a novellák sokasodását. Ennek a XVI. századbeli olasz novellának legfőbb és legnagyobb hatású mestere Bandello. 214 novellájának utóéletére felettébb jellemző, hogy Shakespeare innét vette a *„Rómeo és Júlia"* történetét, s hogy Mikes Kelemennél is újra meg újra felbukkannak Bandello-témák. És a mi századunkban Heltai Jenő Bandellótól kapta *„A néma levente"* témáját. Nem túlzás tehát, amikor jó néhány esztéta és irodalomtörténész azt állítja, hogy Boccaccio után Bandello a legfontosabb ösztönző példakép az azóta eltelt idők novellaáradásában.

Életútja jellegzetes reneszánsz értelmiségi pályafutás a magasabbnál magasabb címek és rangok világában. Ifjúkorában Domonkos-rendi szerzetes, és a kolostori iskolában igen jó műveltségre tesz szert. Már ifjú társai közül kitűnik jó verselési képességével, képzelőerejével és szórakoztató meseszövésével. Szerzetesi életet azonban egy pillanatig sem él. Nagyúri családok szolgálatába áll, afféle házi írástudónak, nem utolsósorban a vendégek szórakoztatójának. Jóképű, okos, művelt, szellemes. Lelkesedik a nőkért, a nők is őérte. A reneszánsz kor életvidám papjainak papi létük biztonságot ad, hogy nem kell - nem is lehet - feleségül venni a meghódított asszonyokat. Vonatkozik ez odalent a káplánokra és plébánosokra, tőlük pedig fel a püspökökig, olykor a pápáig is. Bandello egész életében derűs, világi életet él, mindig bőkezű urakat szolgál. Az urak és úrhölgyek pedig büszkélkedhetnek, milyen okos, tehetséges, szórakoztató házi írástudójuk van.

Könnyedén ír mulatságos verseket is, de főleg érdekes elbeszéléseket. Ezeket Boccaccio ihletésére „novellák"-nak nevezi, és nem kis részben éppen ő teszi divatossá a „novella" műfajelnevezést.

Egy ideig Milánó fejedelmét szolgálja, kíséri útjain. Okiratok szerkesztésére ugyanolyan alkalmas, mint a feljegyezni való tettek megírására. A legfontosabb azonban számára is, kenyéradói számára is az a novellaáradat, amellyel hallgatóit, majd hamarosan olvasóit elgyönyörködteti. A történelem közeledik már a XVI. század derekához. Ez a reneszánsz kultúra fénykora nemcsak Itáliában, hanem már Európa-szerte. Gutenberg találmánya divatot és kereskedelmet teremt a könyvkészítés és könyvterjesztés szolgálatára is. Bandello novelláinak kisebb-nagyobb gyűjteményeit kapkodja az olvasóközönség. Ezekből a változatos, mozgalmas, izgalmas történetekből, ha nem tudnák, ki nem találnák, hogy a szerző pap, sőt dominikánus szerzetes. Áradatukban nemcsak az erotikus témák gyakoriak, de újra meg újra felbukkannak bennük álszent, léha, csalafinta papok is. Gyakran maga a vallás is gúny tárgya.

A papok egy része fel is háborodik, de ők is nevetnek a fura történeteken. A világiak fel se háborodnak, csak nevetnek. Vagy ha tragikus a téma, mint Rómeó és Júlia történetében, akkor az érzékeny lelkű olvasók, főleg az asszonyok maguk is könnyeket ontanak.

Milánó után Mantovában a nagy hírű, művelt úrnő, Isabelle Gonsaga szolgálatában áll. Majd fontos fordulat életében, hogy Cesare Fregoso, egy nagy tekintélyű zsoldoskapitány hívja meg magához, fényes udvartartásába. A zsoldosvezér I. Ferenc francia király helytartója azokon az itáliai vidékeken, amelyek francia uralom alatt állnak. A helytartó uralkodói pompában él. Felesége szép és életvidám asszony, s Bandello alázatos hódolója az úrnőnek. - A nagyurat azonban hamarosan bérgyilkosok megölik. A szomorú özvegy számára nincs alkalmasabb vigasztaló, mint Bandello főtisztelendő úr. Amikor hazaköltözik Franciaországba, magával viszi tehetséges hódolóját. Ott azután a nagy befolyású asszony azt is kijárja az egyháziaknál, hogy a már ott is népszerű novellaírót püspökké emeljék.

Franciaországban, 1544-ben az előző szórványos kiadások után ő maga állítja össze novelláinak gyűjteményét. Ez a 214 mű a *„Novellák”* című vastag könyv tartalma, amelynek hatása mindmáig nyomon követhető a világ novella- és drámairodalmában.

Szakít azzal a gyakorlattal, hogy Boccaccio és Navarrai Margit példájára valamiféle keretbe zárja a történeteket. Ezek külön-külön művek, komolyak, vidámak, kalandosak, szerelmesek, erotikusak, csúfolódók. Nem egynek a meséje olyan közismert lett, hogy már el is felejtették, kitől is származik. Van olyan témája is, amelyet előzőleg versben írt meg. Rómeó és Júlia szomorú szerelmi történetét előbb már összefoglalta egy tömör, művészi szonettben. Ez is múlhatatlan darabja az olasz költészet antológiáinak.

Élete végső évtizedeit gondtalanul, nagyúri pompában, püspöknek kijáró tiszteletben élte. Mindig sikeres volt fejedelmi udvarokban is, olvasóinak körében is, asszonyok között is. 67 éves korában halt meg.

LOUISE LABÉ

(1525-1565)

Tüneményes asszony lehetett. Egy gazdag lyoni kötélverő mester leánya, s egy még gazdagabb kötélverő felesége. Író, költő, zenész barátai úgy emlékeznek rá, mint „a szép kötélverőnére". Aki írt, beszélt róla, idővel emlékezett rá, elragadtatással szólt szépségéről, műveltségéről, énekhangjáról, lantjátékáról. Szalonja Lyonban a költészet és mindenfajta művészet egyik központja volt. Az ő szalonjában még a párizsi költők - a Ronsard és Du Bellay köréhez tartozók - is megfordultak. Ezek magukkal egyenlő színvonalúaknak és jelentőségűeknek vallották a Louise Labé körül csoportosuló művészkortársakat, akik közül Maurice de Scéveet a „Pléiade" nagyjai is magukkal egyenrangúaknak tudták. - Több mint négy évszázad után igen nehéz eldönteni, mennyi a valóság és mennyi a rágalom abból a sok gyalázkodásból, amely léha, csapodár asszonynak hirdeti, hiszen a rágalmazó szonetteket és gúnyiratokat azok készítették, akiknek szerelmi közeledését visszautasította. Túlságosan szép, túlontúl okos és művelt, széles körökben híres volt ahhoz, hogy ne legyen hírhedett. - Annyi bizonyos, hogy szonettjeiből egy szenvedélyes szerelem regénye bontakozik ki, s erről sokan állították akkor is, azóta is, hogy vallomás saját nagy élményéről. De sem ez, sem az ellenkezője nem bizonyítható. Azt azonban soha senki se tagadta, hogy alig hihetően kis életművével a francia reneszánsz legnagyobb költőnője, sokak szerint az egész világirodalom költőasszonyai közt ő a legnagyobb.

Szakadatlanul az irodalomban, a művészetekben élt. De példátlanul kényes volt rá, hogy amit a kezéből kiadott, az formában, tartalomban, stílusában, nyelvi egyediségben tökéletes legyen. Egy-egy szonett 14 sorát hónapokig csiszolgatta, olykor évek múlva is szépített rajtuk, amíg megmutatta vagy éppen kiadatta. Egész életműve három elégia és huszonhárom szonett. Halhatatlan remekírónak ennél szűkebb „összes műve" sem azelőtt, sem azóta nem volt.

A reneszánsz szellem lehetővé tette, hogy a nők is tanulhassanak, különösen a gazdag családok leányai. A társadalmi fejlődés ugyan még a feudalizmusnál tartott, de a polgár már gazdagodhatott, művelődhetett, kezdett felnőni a nemesek mellé. Mégis: a tudásszomj megszállottjának kellett lennie annak a leánynak, aki művészien kezelt anyanyelvén kívül jól megtanult latinul, olaszul és spanyolul, jártas volt a klasszikusok és a kortársak irodalmában-költészetében, tetszelegve játszott filozófiai, matematikai, fizikai ismereteivel. Miközben hol énekével, hol lantjátékával ragadta el vendégeit. Szalonja megelőzte a következő, a XVII. század híres asszonyainak irodalmi szalonjait.

Lyon ebben az időben az olasz irodalmi hatás franciaországi központja volt. Petrarca volt a fő példakép. A Labé-szalon ennek a költői irányzatnak a központja volt. A lyoni költők jó része alázatos utánzója volt Petrarcának. Louise Labé éppen azzal magasodott kortársai-barátai-udvarlói fölé, hogy ő ezzel az azonnal sikeres 23 szonettel teljesen önálló; Petrarcára csak a 14 soros zárt versformával emlékeztetett. Érzelmessége és ugyanakkor szenvedélyessége nem tükrözi senki másnak a hatását. Három elégiájának hangulatvilága pedig egyben-másban már előlegezi a XVIII-XIX. század szentimentalizmusát és romantikáját.

Ha a rágalmazó hírverések pletykaanyagát nem akarjuk életrajzi adatoknak elfogadni, akkor Louise Labé élete tüneményes, elragadó, de nem változatos. - Élt, tündökölt, keveset írt, de az halhatatlan, s valószínűleg nemcsak sikeres, hanem boldog is volt ama negyven év alatt, amely adatott neki. - És hogy valójában milyen is volt a magánélete, ez végérvényesen titok maradt. Így még érdekesebb.

TORQUATO TASSO

(1544-1595)

Ha Torquato Tasso történetesen nem írta volna meg élete fő művét, a nevét és emlékét halhatatlanná tevő *„Megszabadított Jeruzsálem”*-et, akkor lírai költeményei, színpadra szánt művei, főleg az *„Aminta”* című pásztorjáték alapján az olasz reneszánsz legnagyobb költőjének, a Petrarca utáni évszázadok legkitűnőbb lírikusának tartanák. De megírta hőskölteményét a Bouillon Godofredo vezette első keresztes hadjáratról, és a különös versengésben a lírai és drámai életmű elhomályosodott a kezdetben nagyon is sokat vitatott hőskölteмény híre és irodalmi tekintélye mögött. Sokszor és sokan állították, hogy Dante felülmúlhatatlan *„Isteni színjáték”*-a után Tasso eposza a legszebb, legnagyszerűbb olasz elbeszélő költemény. Holott Dante után és Tasso előtt élt és alkotott *Ariosto* korlátlan képzelőerejével, a pátoszt humorral vegyítő életszemléletével, szemléletes jellemzőerejével. És mégis, bár Tassóra döntő befolyással volt Ariosto, az *„Orlando furioso”* híre is elhomályosodott a *„Gerusalemme liberata”* mögött. A reneszánsz emberöltői alatt Itália-szerte gyakori, olyan vitézkedő-birtokos nemesi családból származott, amelyből tudósok, költők, muzsikusok is kerültek ki. Rokonságukban ugyanolyan gyakori volt a kalandor zsoldostiszt, mint a magas rangú pap. Műveltek voltak, vallásosak. A fejedelmek udvaraiban könnyen emelkedtek országos méltóságokká, urakat gyönyörködtető költőkké, zenészekké. Ők diktálták az úri szokásokat, ők voltak az illemtanok diktátorai és példaképei. A Tasso család nemzedékek óta ebbe a társadalmi rétegbe tartozott. Torquato Tasso apja, Bernardo Tasso olyan vitézkedő udvari ember volt, akit a népszerű költők közt tartottak nyilván. *„Amadis de Gaula”* című verses lovagregénye az Ariostót követő epikus művek között a népszerűek közé tartozott. Más-más nagyúr szolgálatában is mindenütt tekintélynek számított és személy szerint is népszerű volt az irodalomkedvelő társaságokban. Már túl volt az ötvenen, amikor később oly nagy hírű fia megszületett. Ez az apa azonban elég sokáig élt még, hogy hamar tehetségesnek mutatkozó gyermekét műveltté és művésszé nevelje. Az akkor már halott Ariosto költői eszmény és példakép volt ebben az otthonban. Az olasz költészet Dantétól és Petrarcától szinte nemzedékről nemzedékre tananyag és gyönyörűség volt a felnövekvő ifjúság számára. Mellettük és műveik mellett azonban az értelmiség számára a latin nyelv ugyanolyan természetes, sőt kötelező volt Itáliában, mint Franciaországban, Angliában, a német államokban vagy éppen nálunk, Magyarországon. És aki gyermekkorától fogva tudott latinul és művelt környezetben nevelkedett, annak Vergilius epikája, Horatius komoly és Ovidius léha lírája természetes alkotórésze volt az ismeretanyagnak. Az olyan családokban pedig, mint Tassóéké, az is természetes volt, hogy a fiúk legalább olvasni tudjanak görögül is. Bernardo Tasso izgatott fia tehát sihederkortól fogva ismerte, szerette, utánozni akarta Homérosz *„Iliász”*-át, Vergilius *„Aeneis”*-ét és Ariosto *„Orlandó”*-ját. Már 18 éves korában írt egy *„Rinaldo”* című verses lovagregényt. Példaképe apja és Ariosto volt. A szokványos lovagtörténet hőse pedig az a Rinaldo nevű lovag, akiről a Ferrarában uralkodó Este család úgy tudta, hogy nemzetségük vitézlő hőse, aki részt vett az első keresztes háborúban a híres vezér, Bouillon Godofredo oldalán. Tassóék pedig az Este család szolgálatában hol vitézkedtek, hol gyönyörködtették az úri köröket. Rinaldo lovag pedig ezután jelen maradt Torquato Tasso költészetében, idővel a fő műnek, a *„Megszabadított Jeruzsálem”*-nek is egyik igen rokonszenves fiatal hősalakja.

Egy ideig azonban elsősorban lírikus. A szerelem öröme, a szerelmi csalódások bánata, a természeti szépségek, a tájak látványa olyan mesteri verseléssel és káprázatos színű nyelvezettel ragadja el az olvasókat, hogy a fiatal Tassót Petrarca méltó utódai közé sorolják. - Idővel, ide-oda hányódva a fejedelmi udvarok között rákap a divatos pásztorjátékra, a hajdani görög

idilleket utánzó, színi előadások számára is alkalmas párbeszédes szerelmes játékokra. Írt olykor még tragédiákat is, de a drámatörténetben hírnevét *„Aminta”* című, hajdani pásztorok közt játszódó lírai színjátékának köszönheti. Az irodalomtörténész körökben évszázadok óta egyetértő vélemény, hogy ez a legjobb, legszebb és leghatásosabb pásztorjáték mindazok között, amelyeket jó kétezer éve bármely nyelven írtak.

Valóban különös, hogy ezek a lírai és színpadi művei, amelyek körül soha se volt vita - a közemlékezetben elhomályosodtak a nagy eposz mögött, amelyet megjelenése után legalább annyian ócsároltak, mint ahányan lelkesedtek érte.

A költői út ilyen kezdeti kitérők után az eposzhoz vezetett. Ezt a költői utat azonban újra meg újra eltérítette Tasso korán megnyilvánuló, majd egyre erősödő idegbetegsége. Manapság paranoiának, vagy még inkább üldözési mániának nevezték ezt a gyakran elmebajig erősödő lélekállapotot. Kétségtelen, hogy sikerei közt voltak csalódások is, valószínűleg szerelmi élete is felettébb zavaros lehetett. De magánéletének a részleteit valójában nem ismerjük. A mendemondák regényes lelki válságokat sejtetnek, s hírlik, hogy udvari körökben egyenest bűnnek számított, hogy egy hercegnőbe mert szerelmes lenni. Erről és a többi mendemondáról azonban nincs semmiféle bizonyíték. A köztudatban azért erősödött meg, mert nagy idők múltán Goethe talán legárnyaltabb lélektani drámáját, a *„Torquato Tassó”*-t róla írta. Ez a költői tragédia a művészsors végzetességét ábrázolja. Ebben Tasso végzetes szerelme a rangos hölgy iránt a pletykaanyagot felhasználó Goethe leleménye. De a drámában megőrülő Tasso valójában nem azonos a merőben más körülmények közt őrjöngő, évekig elmegyógyintézetben raboskodó Tassóval. - A valóban már irodalmi jelentkezésétől kezdve nagy tehetségnek, nem ritkán lángelménének tekintett költő újra meg újra megalázottnak, mellőzöttnek, üldözöttnek érezte magát. Erre a tévképzetre indulatosan, gyűlölködve válaszolt. Összeveszett fejedelmekkel is, akik szeretettel hívták az asztalukhoz. Megesett, hogy kést rántott egy szolgálattevőre, mert azt hitte, hogy az akarja megölni őt. Dühöngő rohamok szünetében írta a nagy művet. Hol el volt ragadtatva magától, igazi önimádó is volt, de néha istenkáromlónak érezte magát, mert vallásos, áhítatra buzdító műnek kívánta készülő munkáját, s legérdekesebb harci vagy szerelmi mozzanatait túl világinak, néha egyenest léhának ítélte. Amikor egy fejedelmi udvarban ebéd közben az uralkodó oldalán, az előkelő vendégek közepette tört rá a gyűlölködő dühöngés, előbb orvost hívattak, de azután egy olyan elmebetegeket őrző kórházba vitték, amely börtönszerűen tartotta fogságban hét évig. De még ott is írta-írta a művet.

A több ízben is elkészültnek nyilvánított hősköltemény először egy rendkívül rossz kiadásban jelent meg, a költő tiltakozott is, hogy ezt nem ő írta. De akkor tovább csiszolta a végre elkészült húsz éneket. Ezt a változatot nevezte először *„Megszabadított Jeruzsálem”*-nek *(Gerusalemme liberata)*. - A fogadtatása ellentmondásokkal teljes volt. A jó ízlésű olvasók elragadtatottan dicsérték, többre értékelték Ariosto *„Orlandó”*-jánál is. Az egyházi hatóság, az inkvizíció eretnekségeket és istentelenségeket talált legszebb részleteiben is. A legszebb szerelmi jeleneteket felháborítóan erkölcstelennek ítélték. Kárhoztatták, hogy a szép varázslónőt, Armidát és a holtakat felébresztő, harcra buzdító varázslót, Alderánt nem ábrázolja elég ellenszenvesnek. Tasso pedig két roham közt el is fogadta az egyházi kifogásokat és újraírta az egészet. Szerencsére ezt a javított változatot hamar elfelejtették és megmaradt, megigazult a már véglegesnek tekintett szöveg.

Nehéz megítélni ezt a *„Megszabadított Jeruzsálem”*-et. Lírai részei, leírásai, hangulatképei remekművek. Stanzái (nyolcsoros szakaszai), gazdag nyelvezete a legszebb olvasmányok közé sorolják. Nőalakjai és legalább két vitéz férfiszereplője - Tankréd és Orlando - példakép lehetett későbbi évszázadok költői és regényírói számára. (Nálunk *„Az ember tragédiája”* bizánci képében Ádám azzá a Tankréddá változik, akit Madách is Tassótól ismert meg.) Ámde ő humanista meggondolással szakítani akart a középkori lovagregények és főleg Ariosto mesélgető modorával. Arisztotelész *„Poétiká”*-jának szerkesztési igényéhez, Vergilius

„Aeneisé”-nek szigorú szerkezetéhez akart visszatérni. Ráadásul semmi se volt benne Ariosto angyali humorából. Így maga a történet eléggé száraz cselekményűvé lett, hősei nem jellemek, hanem magatartásképletek lettek. Az eposz főhőse, Bouillon Godofredo, a legélettelenebb, legkevésbé egyénített a viadal hősei között. A vallásos műnek készült történetben a mennyei beavatkozás, az eposzban szükséges „csodás elem” csupán betét a földi cselekmény közepette. Ha elemezzük, nagyon is elmarad Ariosto mögött. De ha olvassuk, elbűvöl a kidolgozás szépsége. Ebben a világhíressé emelkedett epikában az a legszebb, legjobb, legköltőibb, ami nem epika, hanem líra. Sajnos Arany János csak 32 szakaszt fordított belőle mutatványul. Az egész művet tolmácsoló magyar fordítások derék, szorgalmas munkák, csak éppen azt nem érzékeltetik, hogy milyen szép olvasmány ez a hőskölteméný.

Hatása az olasz költészetben is, a világirodalomban is erősebb, mint Dante kivételével bármely alkotóé az olasz költészetből. Nálunk közismert, hogy Zrínyi *„Szigeti veszedelem”* című eposza mit köszönhet Tassónak. Éppen Arany János kitűnő elemző tanulmánya, a „Zrinyi és Tasso” tette köztudottá nálunk ezt a hatást.

Sok ellentmondás van Tasso egyéniségében, életében, életművében. De így együtt mégis a halhatatlanság egyik sajátos változata.

FÉLIX LOPE DE VEGA CARPIO

(1562-1635)

Mikor a hódító, gyarmatosító Spanyolország hatalma hanyatlani kezd és a harácsolások után elkövetkezik a szegényedés, akkor emelkedik fel és lesz világraszóló példa a spanyol drámairodalom. Hajóhada még döntő csapást mér a törökök tengeri uralmára, de néhány évvel később az akkori világ legnagyobb tengeri ármádiája megsemmisül a felemelkedő angol hatalom magasabb technikájával szemben. De a dúsgazdag vagyonok urai sokáig nem veszik észre, hogy szegényednek. A harcias hidalgók (a köznemesek) és a harcos kedvű közemberek még mindig nem tudják, hogy nem ők az urai a tengereknek és a messzi szárazföldeknek. Költészetük színvonalasabb, mint valaha, a városokban és falvakban tömegek tódulnak a színházakba, ahol kifejlődik a világirodalom egyik leggazdagabb drámairodalma. És ha Lope de Vega fellépése előtt is volt már színházi tapogatózás a saját és sajátos spanyol barokk dráma kialakítására, az igazi, az eredeti kezdeményező mégiscsak ő. És ha a nemzetközi értékelés szerint ennek a spanyol barokk drámának legnagyobb, legművészibb alkotómestere Calderón, annyi bizonyos, hogy Calderón se volna, illetve nem olyan volna, ha nincs előtte példának és mértéknek Lope de Vega.

Alighanem a világirodalom legtermékenyebb írója-költője. Állítólag több mint kétezer drámát írt. Ezek mellett lírai és elbeszélő költeményei, prózai művei, prédikációi (mivel mellékesen pap is volt), költői levelei 21 lexikon alakú kötetet töltenek meg. Színpadi műveinek nagyobbik része elkallódott az évszázadok folyamán, de a fennmaradt és kötetekben kiadott drámáinak száma is meghaladja a kilencszázat.

Élete valószínűtlen kalandregénynek hat. A fegyverforgató köznemesek világából származott. Volt nevezetesen bátor katona is. Két ütközet közt egymás után hol mulatságos, hol hősi drámákat írt. Közben felszenteltette magát papnak, így azután nem kellett feleségül vennie azt a megszámlálhatatlanul sok leányt, akit magába bolondított. Rengeteg törvénytelen gyermeke született. Tanácsos is volt váltogatnia lakhelyét. Három évig azonban prédikáló lelkipásztor volt, s prédikációi a vallásos irodalom remekei közé tartoznak. Közben ontotta az „auto sacramental”-nak nevezett vallási tárgyú színjátékokat. Amikor már számos színház igényelt tőle színdarabot, maga is felcsapott színigazgatónak. És amikor az egyik ilyen vállalkozás nem bizonyult eléggé jövedelmezőnek, egyszerre a kalózok sorába lépett, hamarosan kalózvezér lett és többek közt kifosztotta az Azori-szigeteket. Majd gazdagon szánta-bánta bűneit, nem is lett soha súlyos következménye bűneinek, vétkeinek, még halálos párbajainak sem. A párbajozás olyan szenvedélye volt, mint a szerelem, a csillogás társaságokban, a templomi szószékeken. Ha valami veszély fenyegette, papság, katonaság, akkor a királyi udvar kiállt mellette. Bűnbánó verseit, akárcsak versben fogalmazott imádságait papi iskolákban is tanították. Szerelmes dalai pedig kézről kézre jártak az ifjúság körében.

Rendkívül gyorsan írt, volt úgy, hogy egy nap alatt elkészített egy három felvonásos drámát. Egyfelvonásos játékot, amit *entremes*-nek (közjáték) mondtak spanyolul, olykor társaságban, evés-ivás, csevegés közben rögtönzött. Mindezt versekben, tökéletes, zengő formákban, hangzatos rímekkel. Ezek a közjátékok általában mulatságos vígjátékok, gyakran kifejezetten bohózatok voltak. - Voltak azonban komoly hangú, halhatatlan komoly hangú drámái, mint amilyen a *„Sevilla csillaga”* és talán legnagyszerűbb műve, a *„Fuente ovejuna”* (magyar fordításban „A hős falu”). Ez ragyogó kiállás a nép igazáért az igazságtalan földesúrral szemben. Az a kitűnő megoldás ennek a műnek a témájában, hogy az igazságos király felismeri a nép igazát, s noha itt megöltek egy nagyurat, ezt az egész falu magára vállalja. És a király bölcsen tudomásul veszi, hogy az áldozat volt a bűnös.

Az ilyen fontos, nagyon komoly témákat nem siette el, úgy mesélik, hogy ezeknek a kidolgozása három napig is eltartott nála.

A világi tárgyú, komoly hangú műveknek két fő témája a királyság intézményének és magának a királynak dicsőítése. A XVI. században Európa-szerte kibontakozó abszolutizmusnak Lope de Vega volt a leghatásosabb hitvallója. Ez egybevágott vallási tárgyú „auto sacramental"-jainak a szellemével. - A másik problémaköre a „becsület". Abban a spanyol életben - nemcsak a nemesség körében - a becsület őrzése volt a legfőbb, legkötelezőbb férfiúi erény. A spanyol drámák jó részének - nemcsak Vega drámáinak - leggyakoribb erkölcsi kérdése a becsület és a becsület megőrzése.

Ez a barokk királyhűség és az olykor mániákusnak ható becsületőrzés a maga korában természetesen tette *„A hős falu"* költőjét életében a legnépszerűbb drámaíróvá. De ami érdekesebb, múlhatott az idő, eltűnhetett az abszolutizmus barokk szelleme, Vega mindig sikeres, népszerű, néha egyenesen divatos maradt. A XIX. században az osztrák klasszicista Grillparzer őt tartotta múlhatatlan költői-drámaírói példaképének: *„A toledói zsidónő"* című nagyon szép színjátéka Vega azonos című drámájának az újrafeldolgozása. És Grillparzer a polgárosodó és polgárosodott Európában közkedveltté tette a kalandos életű nagy színházi gyönyörködtetőt.

Nálunk azonban sohasem volt igazi Vega-kultusz, hiszen nálunk az abszolutizmus fénykorában se lelkesedtek az abszolutizmusért. Itt az abszolutizmus Bécset jelentette és még a kitűnő II. Józsefet se szerették. Mi Shakespeare-t szerettük. Vega pedig gyűlölte az angolokat. Hiszen az angolok vetettek véget a spanyol nagyhatalomnak. Vega nem egy helyütt fejezte ki indulatát Angliai Erzsébet ellen. Shakespeare pedig ennek az Erzsébet királynőnek kedvelt drámaírója volt. Nálunk tehát csak az irodalom, a költészet beavatottjai tudták és tudják, hogy ez a Lope de Vega a drámairodalom egyik főszereplője.

HONORÉ D'URFÉ

(1567-1625)

A századforduló, amely a XVI. századból a XVII. századba vezet, a francia kultúrában átmenetet jelent a reneszánsz szellemből a barokk stílusba. Viharos korszak, gyilkos vallásháborúk, feudális hatalmi küzdelmek kora ez. A közszellem és az ízlés túl van már Ferenc reneszánszán, de innét van még XIV. Lajos barokkján. Még érvényes a görög-latin eszmény, ám már kezd érdekes lenni a politikai célzatosság és a lélektani szempont is. A korszak legjellegzetesebb irodalmi műve az az *„Astrée"* című idillikus pásztorregény, amely egyben politikai kulcsregény is. Sokan úgy tekintik, hogy a mostani értelemben vett regény mint műfaj ezzel a sokáig népszerű olvasmánnyal kezdődik. Az 1607-ben megjelent *„Astrée"* már rég nem közkedvelt olvasnivaló, de az azóta íródott szerelmi témájú és közben társadalmi gondokról is szóló regények talán mindmáig magukon viselik ennek a regénynek a hatását és ellenállhatatlan szerelmes pásztorának a neve Céladon (mi Szeladonnak írjuk) ma is használatos jelző az udvarló kedvű fiatalemberekre.

Ezt az egykor híres és később is nagy hatású regényt minden lexikon és irodalomtörténet szerint Honoré d'Urfé írta, ami igaz is, de úgy igaz, hogy sok-sok előd nyomán ő fogalmazta meg végső formájában. D'Urfé minden más verses és prózai művét már halála után hamarosan betemette az idők pora. Egy volt csupán ama századforduló irodalomkedvelő társasági csevegő-anekdotázó úriemberei közül. Ő maga talán nem is gondolta, hogy éppen az *„Astrée",* az örökölt téma újrafeldolgozása lesz az a maradandó mű, amely fenntartja nevét a következő évszázadokban is.

A téma története azzal kezdődött, hogy Jacopo Sannazaro, a latinul író olasz reneszánsz költő a hajdani görög idillek mintájára *„Arcadia"* címmel pásztorregényt írt, méghozzá Petrarca példájára nem latinul, hanem a nép nyelvén, olaszul. Ez még a XV. század vége felé készült el. Lehetséges, hogy ezzel a művel kezdődik a következő századokban népszerű szerelmi regények története. Hatása kimutatható egy portugál származású spanyol költő *„Diana"* című prózában írt regényén is, amely már a XVI. század derekán jelent meg. D'Urfé francia nyelvű regénye eredetileg ennek az átdolgozása volt. Nem műfordítás, hanem mozzanatról mozzanatra történő követése a szerelmes témának. Alakjai azonban feltűnően emlékeztettek a kor nevezetes alakjaira, igazi „kulcsregény" lett belőle. Olyan sikere volt, hogy a szerző folytatta. Az olvasók érdeklődve várták az egyre ismerősebb alakok szerelmes történeteit. A történet a múltban, az V. században játszódik, amikor a franciák elődei, a gallusok a betörő és hódító barbárok elől a mezők világába vonultak, s ott pásztoréletet éltek, mint a görög idillek szerelmes ifjai és leányai. Újabb és újabb folytatások jelentek meg, alapját vetve meg egy regénytípusnak, amely lehet történelmi vagy társadalmi témájú, de a cselekmény középpontja mindig a sok arculatú szerelem. Az *„Astrée"* hamarosan eljutott az angol és a német olvasókhoz is. A XVII. század francia klasszicizmusa ugyanúgy elfogadta mintának, mint a XVIII. század angol és német felvilágosodása.

Maga Honoré d'Urfé valójában meghúzódott műve mögött. Hiszen egy terebélyesedő, fontosnak bizonyult téma példaszerű feldolgozója volt. De olyan hatással, hogy irodalomtörténeti szerepe fontosabb, mint elődeié és egyenrangú vagy jelentékenyebb utódaié. Régóta nem olvasmány, de maradandó kiindulási pontja egy nagy jövőjű műfajnak.

PIERRE CORNEILLE

(1606-1684)

A francia úgynevezett „új-klasszikus” tragédiát a XVII. század francia irodalmi és színházi gyakorlata a drámaépítkezés egyik alapformájává tette. Ez az antik görög tragédiák szerkezetét és Arisztotelész dramaturgiai szabályait igyekezett felújítani és Európa-szerte a színpadi irodalom egyik fő irányzata lett. Első sikeres kísérlete még a XVI. században Étienne Jodelle *„A fogoly Kleopátra”* című, a maga korában nagy sikerű és hamarosan utánzók mintaképévé vált tragédiájával kezdődött, és legmagasabb művészi színvonalát a XVII. század második felében Racine drámáival érte el. De világsikerré és sokak számára kötelező stílussá-formarenddé Pierre Corneille legfőbb műveivel lett.

Roueni ügyvéd volt, fiatalon elismert jogtudós, lelkesen művelődni akaró, sokat olvasó, ráadásul szokatlanul sok nyelven tudó fiatalember. Görögül, latinul még az iskolában tanult meg (a jogi gyakorlatban nem is nélkülözhette a latint), de felserdült korában már olvasott spanyolul és olaszul is. Könnyedén verselt. Szophoklész és Euripidész görög tragédiái még a kortárs spanyol drámaírók, főleg Lope de Vega korán beléoltották a drámaírás igényét. - Huszonhárom éves volt, amikor megírta első színpadra szánt művét, egy *„Mélite”* című lírai hangvételű szerelmi játékát, amely a régi görög pasztorálékra emlékeztetett. Ezt egy színésztársulat magával vitte és Párizsban előadta. Olyan sikere volt, hogy felkeltette a színházak érdeklődését a jól verselő, leleményesen szerkesztő roueni ügyvéd iránt. Ettől kezdve Corneille gyakran látogatott fel Párizsba, egyre inkább otthon érezte ott magát, de még egy időre Rouenban tartotta jól menő ügyvédi irodája.

De 1636-ban - 32 éves korában - a *„Cid”*-nek olyan tomboló sikere volt, hogy a fővárosba költözött, ahol jó ideig a színpadok fejedelme lett. Fel is ébresztette a leghatalmasabb nagyúr, Richelieu bíboros féltékenységét. A főpap-főminiszter maga is írt drámát Jodelle modorában. Corneille-ben azonnal felismerte a legveszélyesebb vetélytársat. Ellene zúdította hát az irodalomtudományt és a kritikát. - A klasszicizmus esztétikája alaposan félreértve Arisztotelész egységelméletét és Szophoklész gyakorlatát, megkövetelte, hogy a dráma mindvégig ugyanazon a színen játszódjék, egy napon - azaz 24 órán - belül történjék a cselekmény, és a főszál mellett ne legyen mellékcselekmény. Corneille ugyanúgy tudta ezt az értelmetlenül eltúlzott szabályt, mint Richelieu és kritikusai. Ő azonban kezdetben nem vette komolyan ezt a „zsugorítási” kényszert. Kétségtelen, hogy a *„Cid”* változatos cselekménye nem játszódik mindvégig ugyanott. A sok ütemű történet - amelynek folyamán a hős elvágtat, csatában megveri a mórokat, majd visszatér és beszámol a győzelemről - semmiképp se játszódhat le 24 órán belül. És az ötödik felvonásban Cid nagy monológja, amelyben elmeséli a királynak a csata és a győzelem történetét, merőben különálló eseménysor, alig van köze a dráma főcselekményéhez. (Egyébként ez az elbeszélés a francia költészet egyik legszebb elbeszélő költeménye.)

Corneille tehát hármasan is vétett a hármas egység ellen. Richelieu kritikusai indulatosan támadták meg ezen a címen a szerzőt. Még azt is tagadták, hogy a mű egyáltalán dráma. Szégyennek mondták, hogy a közönség olyan őrjöngve lelkesedik érte. - A harcos ellenkritikusok a dráma és a szerző érdekében szálltak síkra a hivatalos kritika ellen. Jó két évig tartott a nagy vita, beleszóltak az Akadémia szakemberei is. Közben a közönség áradt a színházba, a *„Cid”*-et nem is lehetett levenni a műsorról. Corneille három évig hallgatott. Illetve csak három év múlva, amikor a *„Cid”*-vita elcsöndesedett, lépett újra a közönség elé. Be akarta bizonyítani, hogy tud ő olyan drámákat is írni, amelyek pontosan megfelelnek azoknak a

szigorú követelményeknek, amelyeket ebben az időben Boileau, a klasszicizmus főesztétája fogalmazott meg.

Egymás után három dráma következett. Az első a *„Horace”* című volt. A Horatiusok és Curiatiusok küzdelme Liviustól ismert történet volt. Ebbe Corneille belekomponált egy szerelmi történetet is és a három fivér halálos küzdelme a másik családbeli három fivér ellen úgy végződött, hogy az a harcosok számára tragédia, de a szerelmesek részére a boldogság elérése volt.

A következő dráma, a *„Cinna”* ugyancsak a Liviustól ismert római hőstörténetekből való. Ez egy igaz ember magasztos tragédiája volt. A harmadik - a *„Polieucte”* a keresztény vértanúk legendavilágából merítette témáját.

Corneille eddig is, ettől fogva is igen sok drámát írt, de a csúcs ez a négy: a *„Cid”,* a *„Horace”,* a *„Cinna”* és a *„Polieucte”*. Ezekkel főszereplője az újklasszikus dráma történetének, még akkor is, ha volt költő, Racine, aki nála még költőibb, lélektanilag hitelesebb drámákat írt a klasszicizmus jegyében.

Racine egyébként úgy lépett a drámairodalom színterére, hogy magát Corneille tanítványának tudta. Molière, aki Racine jó barátja volt, kezdetben Corneille csodálói közé tartozott. De ahogy múlt az idő, és Racine drámáról drámára nagyobb lett, Corneille ugyanolyan irigyen szemlélte a fiatal lángelmét, ahogy korábban a hatalmas Richelieu Corneille-t. Amikor Racine megírta lélektanilag legkitűnőbb tragédiáját, a *„Berenicé”*-t, Corneille nem is titkolva vele akart versenyre kelni a diadalmas római császár és a zsidó hercegnő tragikus szerelmének drámába foglalásával. Megírta a *„Titus és Berenice”* című tragédiát. Érdemes lenne egyszer újra egymás mellett előadni. Akkor Racine diadalmas győzelmet aratott, Corneille megbukott. A sokáig ünnepelt, és immár háttérbe szorult nagy szerző keserűen visszatért Rouenba, amely még mindig büszke volt nagy fiára. És mert meg kellett élni, újra megnyitotta ügyvédi irodáját. Még mindig kitűnő jogász volt. De három évvel később mégis próbálkozott egy újabb darabbal. Ennek a témáját is a római történelemből merítette. A diadalmas parthus vezérről, Surenáról szólt, aki legyőzte a telhetetlen vagyongyűjtő triumvirt, Grassust. A művet bemutatták. Elment néhány előadásig. Nem volt se siker, se bukás. Mégis: alapos hanyatlás a fénykor nagy drámái óta. Corneille még tíz évig élt, de nem írt több drámát. Tisztelt roueni ügyvéd volt, mint fiatal korában. - De a *„Cid”*-et ahányszor csak felújítják, mindig siker.

BLAISE PASCAL

(1623-1662)

Sehogyan se lehet egyértelműen a kultúrtörténet egyik vagy másik fejezetébe besorolni, hiszen ez a nagy jelentőségű fizikus és matematikus csak játéknak tekintette azokat a tudományokat, amelyeknek múlhatatlan érvényű törvényszerűségeit állapította meg. Filozófiai vitairatai nemegyszer a legeredetibb gondolkodású teológusok közt jelölnék ki a helyét. Megsejtései odasorolják a korai pszichológusok körébe. De akár vitatkozik, akár leveleket ír, olyan költői és nyelvileg olyan gazdag a stílusa, hogy a legkülönbözőbb világnézetű írók és költők őt vallják a francia irodalmi stílus legnagyobb hatású mesterének. Ezért sokszínűsége és sokoldalúsága ellenére elsősorban irodalomtörténeti főalak, akit azok is mesterüknek tudnak, akik akár hívei, akár ellenfelei szélsőségek közt hullámzó világnézetének. Hiszen az olykor misztikusan hitbuzgó keresztény a szerelem szabadságát is a szent jogok közt tartja nyilván. Olykor az elegáns szalonok kedvelt társasági embere, a hölgyek szellemes szolgálója, aki szentségként hirdeti és áhítja a testi szerelmet. Máskor az aszkézisben véli megtalálni a gyönyörűség teljességét, és véteknek hirdeti az anyai csókot is.

Egyszerre indult csodagyereknek és reménytelenül beteg kisfiúnak. Mindössze 39 évet élt. Ez idő alatt néha megbénult, de hamarosan életerős hajszolója lett a testi és lelki gyönyörűségeknek, majd gyötrő kételyekből kereste a menekülést, hol Isten, hol a fizikai törvények felé. De nem volt olyan testi vagy lelki állapota, hogy stílusa ne legyen szárnyaló, nyelve ne legyen gazdag és mindig költői. A francia klasszicizmus kezdetén meghatározó szellemi tekintély. Richelieu bíboros, habár nem ritkán szidalmazta is, de fiatal korától fogva szellemi iránymutatónak tartotta. A francia klasszicizmus első nemzedékének nagymestere, Corneille már a siheder fiúban felismerte a nyelv és nyelvezet megújítóját. Később Racine, Molière, La Fontaine stilisztikai példaképnek tekintették. - Idővel a felvilágosodás - élén Voltaire-rel - tagadta vallásos bölcseletét, de elismerte természettudományos eredményeit, nyelvi-stilisztikai téren szempontból is követendőnek tekintette. Majd a romantika benne látta a költői francia nyelv előharcosát. Persze az olyan katolikus világnézetű író-költők a XX. században, mint a francia Mauriac vagy az angol Eliot őt vallja az egész újkatolicizmus leghitelesebb elődjének. Holott a hivatalos katolikus egyház a maga korában általában eretneknek nyilvánította. Tehát úgy érdekes jelenség, hogy igen nehéz jellemezni. De alig lehet tovább haladni az irodalomtörténetben, ha közben valamennyire nem jellemezzük Pascalt.

Az apja dúsgazdag polgár, pénzügyi szakember, adófőfelügyelő volt. Humanista műveltségű férfi. Korán elözvegyült, a három árvagyerekkel maga kívánt foglalkozni, hogy művelt emberekké nevelje őket. Két lánya és egy fia volt, a fiú - Blaise - a két leány közt született. A lányok szinte ugyanolyan tehetségesek voltak, mint a hamar érő elméjű fiú. Az idősebbik idővel férjhez ment, jó családi életet élt, közben irodalmi szalonja volt, nevezetes férfiakról írt életrajzokat, s később - öccse halála után - ő írta meg a már nagy hírű fivér első életrajzát. A kisebbik leány - Jaqueline - ifjúkorától finom hangú költő, a vallási hit megszállottja, az apa és a család akarata ellenére apáca lett, hangulatos vallásos prózai elmélkedéseket írt. Korán meghalt.

Az apai otthon kultúrája, a nővérek műveltsége és tehetsége közepette érett igen korán előbb természettudóssá, majd filozófussá és költői hangütésű stilisztává. Apja ugyan eleve tiltotta, hogy Euklidész művét olvassa, de ő már 8-10 éves korában latinul is, görögül is oly biztonságosan olvasott, mint franciául. És Euklidészből kiindulva gyermekként jött rá matematikai és fizikai törvényekre. 17 éves korában jelent meg első fontos tanulmánya *„A kúpszeletekről”*. 24 éves volt, amikor napvilágot látott legfontosabb természettudományos tanulmánya, *„Az*

űrre vonatkozó kísérletek". - Ezek már életében nagy hírű tudóssá tették, de - habár mindvégig eljátszott a fizikai kísérletekkel és a számok világának rejtelmeivel - érdeklődése egyre inkább a filozófia, a vallási problémavilág, az igazságkeresés felé fordult. Amikor apját Párizsba szólították pénzügyi feladatai, ő is vele költözött a fővárosba. Házuk a szellemi élet egyik otthona lett. Maga Richelieu bíboros is gyakran ült vacsoravendégeik közt. A már népszerű drámaíró, Corneille többször fordult meg náluk. A tudós hírű fiatalember megismerte a híres hölgyek szalonjait. Egy időre el is ragadta a nagyvilági élet. Ugyanakkor azonban megismerkedett olyan tudós papokkal, paptanárokkal is, akik sok mindenben másképpen vélekedtek, mint a hivatalos egyháziak. Ezek voltak a janzenisták. Ezt a vallásfilozófiai irányzatot Cornelius Jansen (1585-1638) yperni püspök, vallásfilozófus alapította. A hitet és az erkölcstant Szent Ágoston tanítására vezette vissza. A kegyelem tanáról elmélkedve tagadta a szabad akaratot, közelítve a tudományos világnézet determinista elméletéhez. Ezt elfogadták a kitűnő párizsi iskola, a Porte-Royal gimnázium tudós atyái, akik így szembekerültek a jezsuiták görcsös szabad akaratot hirdető elméletével. A jezsuiták a világi uralom feltétlen hívei voltak, a janzenisták pedig a szólásszabadság, az emberi méltóság, a tanítás szabadságának szószólói. Pascal meggyőződéssel állt a janzenisták mellé. Szellemes okfejtésekkel vitatkozott a Porte-Royal tudós atyáinak ellenfeleivel. Egy elképzelt vidéki ismerőshöz írt leveleiben a janzenista igazságot védte a hivatalos egyházi véleményekkel szemben. De a vitatkozó levélsorozat nemcsak filozófia, hanem kitűnő irodalmi remekmű is. (A magyar fordításának téves a címe, hiszen *„Vidéki levelek"* címen lett nálunk ismert, holott a helyes címe: *„Levelek vidékre"*.)

A legtöbb elmélkedő vagy vitatkozó írása azonban elszórtan jelent meg, vagy életében meg se jelent. Leghíresebb művét úgy, ahogy mi ismerjük, maga összefüggően meg sem írta. Halála után barátai - főleg a Porte-Royal tudós tanárai szedték és rakták össze *„Gondolatok"* címen. A XVII. század, a francia klasszicizmus korának egész gondolatvilágát gyűjti egységes - igen változatos - összképpé ez a minden korban rendkívül érdekes könyv. Egy nagy gondolkodó összefoglalja azt a sok különböző, olykor ugyancsak szétágazó gondolatfolyamot, amely foglalkoztatja azt a korszakot, amelynek létérzését, világlátását a legmagasabb színvonalon Corneille, Molière és a Pascal eszméivel egyetértő, hasonlóképpen janzenista Racine fejezett ki. És amely gondolatrendszernek híve és hitvallója volt a következő évszázad elején a franciaországi száműzetésben élő Rákóczi Ferenc. Rákóczi híres vallomásait, a hol latin, hol francia nyelven írt önéletrajzi műveket is jobban értjük, ha már eleve ismerjük a kor legtovább mutató filozófiáját, amely Blaise Pascal műveiben fogalmazódott meg.

NICOLAS BOILEAU

(1636-1711)

Mindazok a tévedések, amelyek már életében körülvették, és amelyek csökönyösen kísérik a halála óta eltelt közel háromszáz év alatt - sokkal jellemzőbbek korára és körére, mint őrá. Ő szellemesnek, csipkelődőnek tudta magát, és művei tanúsága szerint az is volt. *„A pulpitus”* című humoros eposza alapján százada legjobb humoristái közé sorolhatnánk. Született társasági ember volt, aki tiszteletre méltó műveltséggel káprázta tta el hallgatóit, emellett a görög és latin klasszikus irodalmak tudós irodalmi-filozófiai szakembere, akit ugyanúgy kedveltek a szép hölgyek körül kialakult irodalmi szalonokban, mint a barokk idők korai párizsi kávéházaiban, majd a legmagasabb fénykörnek, a Napkirálynak az udvarában. Mégis: már költői virágkora idején „a Parnasszus törvényhozójá”-nak nevezték; szigorú, élőket és holtakat fellebbezhetetlenül megítélő - gyakran elítélő - bíró hírében ált. Amit ő esetleg gúnyolódásnak fogalmazott, azt komor döntésnek olvasták.

Alig van olyan gondolata, amelyet előzőleg már többen is el ne mondtak volna, az ő érdeme, hogy amit akárhol olvasott vagy hallott, azt sokkal érdekesebben, mindig közérthetően fogalmazta meg. Nem egy esztétikai törvényről gondolják máig is sokan, hogy az ő gondolata, holott már az ókori Arisztotelésznél is olvasható. Ő is ott olvasta. Nagyon szellemes, kellemes, kulturált irodalmi ember volt, de valójában nehezen lehetne művei alapján akár nagy költőnek, akár nagy irodalomtudósnak vagy esztétának tartani. De legjobb barátai annak hirdették.

Ezek a legjobb barátok pedig valóban a szellem legnagyobbjai közé tartoztak: Molière, Racine, La Fontaine. Ők fedezték fel az irodalmi szalonokban a hamar népszerűvé vált gúnyolódó fiatalembert. Ők már otthonosak voltak XIV. Lajos irodalom- és művészetkedvelő udvarában. Alighanem maga a király, az abszolutizmus legértelmesebb képviselője ismerte fel, hogy Boileau alkalmas az udvarnak kedves irodalmi elvek megfogalmazására. Boileaunak még eszébe se juthatott, hogy afféle törvényhozó legyen, amikor a legmagasabb szellemi ítélőszék kiszemelte és megindította a barokk hátterű francia klasszicizmus legfőbb cenzori széke felé.

A bölcseleti alap az ésszerűség, a racionalizmus igénye volt közéletben és érzelmekben egyaránt. A fegyelmezett és fegyelmező hatalom politikában, művészetben, emberi kapcsolatokban az ésszerűséggel igyekezett indokolni, hogy úgy jó, ahogy van. A racionalista gondolkodás rendszerét tudományos alapon a nemrég (1650-ben) meghalt Descartes gondolta végig. A nagy - talán legnagyobb - francia filozófus távol hazájától, a messzi Hollandiában élte végső évtizedeit. Maga húzódott oda, hogy a politikai és vallási ellentétektől szaggatott otthoni veszedelmektől szabadulva gondolhassa végig világraszóló gondolatait. (A halál azonban Stockholmban érte el, ahol Krisztina svéd királynő vendége volt.) Ez időre azonban a történelem már XIV. Lajos biztonságos és viszonylag nyugodalmas koránál tartott. És az erős központi hatalom Descartes-ban, az értelem és ésszerűség kultuszában látta saját véleményeinek filozófiai alapjait, Boileau pedig már fiatalon is otthonos volt a „kartézianizmus”-ban. (Így nevezték latinosan Descartes filozófiáját.) Tehát harmincéves kora körül, barátai révén úgy került az Udvarba, hogy jó költő, kritikusnak is igen kitűnő, de mindenekelőtt otthonos az ésszerűség bölcseletében, tehát alkalmas szabályok megfogalmazására. A szabályok megfogalmazása és tudatosítása alapvető fontosságú volt az abszolutizmus számára. Ez az uralmi és jogrendszer ugyanis a feudalizmuson belül a feudális anarchiát igyekezett meghaladni. A király és a nagybirtokos osztály szükségszerűen szembekerült egymással. Ez csak akkor vált lehetségessé, amikor a polgárság felső rétegei úgy meggazdagodtak, hogy a központi hatalom

segítségére lehettek. A feudális-polgári szükségszerű érdekellentét következtében ki kellett alakulnia a királyi-polgári szövetségnek. Ez Angliában már az előző században előkészítette és megvalósította a Tudor-kor polgárságfejlesztő abszolutizmusát, annyira, hogy ebben a XVII. században már lejátszódhatott a Cromwell vezette polgári forradalom is. Ez a folyamat Franciaországban IV. Henrik uralomra jutása óta fokozatosan emelte a gazdasági hatalom felé a polgárság felső rétegét. IV. Henrik fia, XIII. Lajos alatt a nagy szervező főpap és főminiszter, Richelieu nagy hatású politikája előkészítette, hogy a már gyermekkorban trónra kerülő XIV. Lajos hosszú, 72 évre terjedő uralma képes legyen egyensúlyban tartani a feudális nagybirtok és a polgári nagyvagyon hatalmi egyensúlyát a mintaszerűen kialakult és példaszerű francia abszolutizmusban.

Az ettől kezdve világszerte példaadó versailles-i királyi udvar az előkelőségek gyűjtőhelye volt. A nagy hatalmú feudális famíliákat udvaroncokként parancsolta maga köré a királyi hatalom, hogy otthon ne akadályozzák az új rendszer kialakítását. De a hercegek, márkik és a vikomtok között udvari tekintélyekké emelkedhettek a jól kiválasztott polgárok is. A pénzügyek vezető minisztere a polgári bankár Colbert volt, a közgazdaság első tudományos elméletének, a merkantilizmusnak megalapítója. A versailles-i épületek megalkotója, az építőművészet vezéralakja a polgárságból jött Mansard, a korra jellemző kertművészet kialakítója az úgyszintén alulról jött Le Notre. Az irodalmat kedvelő és pártoló udvarban a fő kegyelt Racine, egy nagykereskedő árvája és Molière, a kárpitosmester fia. Velük, az ő pártfogásukkal emelkedett az udvari irányadók közé Boileau, egy parlamenti jegyző, tehát fizetésből élő polgári értelmiségi fia. Kitűnő verselő készsége, Descartes-re hivatkozó értelemkultusza, és nem is utolsósorban eredetiséghiánya folytán ő látszott a legalkalmasabbnak rá, hogy a szokványt és a szabványt szabályrenddé fogalmazza. Ő pedig az elvárást feladatnak élte át. Gúnyolódó hajlamával, közérthetőségével, hagyománytiszteletével elérte, hogy javaslatait törvénynek ismerjék el. Szinte elvárták tőle - királya, barátai, a költők és színházi szerzők -, hogy rendszerbe foglalja a hivatalosan elismert szépségek szabályait.

1674-ben (38 éves korában) fogalmazta meg legnevezetesebb művét, az *„Art poétique”*-ot (magyarra „költői művészetnek” vagy még inkább „költői mesterségnek” fordítható). Ő szellemes tankölteménynek szánta: kellemes, könnyed stílusban írt tanácsadások sorozata ez írók, költők, drámaszerzők számára. Példaképe az ókorból Horatius *„Ars poeticá”*-ja volt. (A francia *„Art poétique”* szó szerinti fordítása a latin *„Ars poeticá”*-nak.) Eleve talán nem is gondolt arra, hogy amit ő - mint egykor Horatius - jó tanácsok gyűjteményének szánt, azt kötelező szabályok rendszerének tekintik. De az Udvarnak és az Udvarra figyelő irodalmi életnek fegyelemre és parancsokra volt szüksége. A királynak tetszett, a legtekintélyesebb írók, költők tudomásul vették és idővel a merőben más szemléletű felvilágosodás is megfelelőnek tartotta a saját irodalma számára. Voltaire nemegyszer forradalmi indulatú drámái is tudatosan ugyanabban a formában íródtak, mint Racine legfegyelmezettebb tragédiái.

A horatiusi példa azonban csak műfaji-formai örökség volt. Boileau elméletrendszere a hasonlóképpen ókori Arisztotelész *„Poétika”* című költészettani művén alapul. De ami a görög filozófusnál józan tanács, az Boileau-nál szabály lett, követői számára pedig kötelező törvény. Voltak ennek a Boileau fogalmazta rendszernek igen értelmes elvárásai. Ilyen volt a szövegezés feltétlen ésszerűsége és közérthetősége. Boileau esztétikája racionalista, semmit se bíz a sejtelmekre, az indulat szülte túlzásokra. Valamennyi műfajban - lírában, epikában, drámában az érthetőséget és a józan értelmességet igényli. Az áttekinthetőség elvárása, a világos szerkesztés és az egyértelműség is olyan javaslat, amelyet a legkülönbözőbb stílusirányok is elfogadhatnak. (Bár nem mindegyik fogadta el.)

Hanem azok a részletek, amelyek Arisztotelésznél tapasztalaton alapuló javallatok, nála nélkülözhetetlen szabályokká merevednek. Például az ókori eposzok mintájára elvárja, hogy a hőskölteméný kezdődjék a téma megjelölésével és a magasabb hatalmak - istenek, múzsák,

keresztény szerző esetében Szűz Máriának vagy szenteknek - segélyül hívásával. Ez után következzék a cselekményben szereplők felsorolása és jellemzése. Kötelező itt még a csodás elem, valamint a csatajelenetek részletezése. Hát ezeket a szabályokat már a következő században a felvilágosodás sem fogadta el. Voltaire *„Henriász”*-a és nyomában nálunk Bessenyei *„Hunyadi”*-ja, vagy éppen Goethe *„Hermann és Dorotheá”*-ja tudatosan szakít ezzel a felújított antik hagyománnyal. A lírában sem tett jót a túlzott józanság, amely egy időre kiiktatta a költeményekből a szenvedélyek - például a nagy szerelmek - ábrázolását. Ez még a felvilágosodásra is hatott, majd csak a romantika szakít vele és teszi központi feladattá a szerelem, a szenvedély élményének bemutatását. A legerősebb és legtovább ható igény-együttes az, amit a drámaépítésnél elvár. Már maga a tragédiák öt felvonásra való tagolása sem indokolható. Arisztotelész ugyan igen világosan megkülönböztet a drámai cselekményben öt állomást a kezdettől a végső kibontakozásig, de amikor a görög bölcs ezt a tagoltságot felismerte, a drámák még nem is ismerték a felvonásokat. Sőt még Shakespeare se tagolta öt felvonásra drámáit, csak utólag - Boileau szabályait tudomásul véve - osztották öt felvonásra az egymás utáni pergő jeleneteket. Az pedig Arisztotelész félreértésén alapult, amit Boileau „hármas egység”-nek nevezett. Arisztotelész elvárja, hogy a nézők azonnal értesüljenek róla, hogy a cselekmény hol és mikor játszódik: például Aulisz városában a trójai háború kezdetekor. A görög elméletben a „cselekmény egységéről” is szó van, vagyis hogy áttekinthető legyen, ami történik. Boileau azonban ezt a három egységet a tér, idő és a cselekmény egységét - úgy magyarázza, hogy elvárja: minden mozzanat, jelenet, felvonás ugyanazon a helyen játszódjék, az „idő egységét” pedig egy napban, vagyis huszonnégy órában határozza meg. Ez a legkövetkezetlenebb elvárás, hiszen egy nap eseményei fennakadás nélkül úszhatnak át a következő órákba. A cselekményegység nála azt jelenti, hogy nem lehet a cselekményben mellékszál. Ez még a görög drámáknál sem mindig volt igaz, de a reneszánsz és barokk drámáknál - Shakespeare-nél és a spanyoloknál - egyenest elképzelhetetlen. A francia klasszicizmus világhatása így két évszázadon át gördített indokolhatatlan akadályokat a drámaírók elé.

Mégis: Boileau nélkül nem ismerhetjük igazán a nagy francia klasszikus drámaköltők - Corneille, Racine, Molière - múlhatatlan értékű remekműveit sem. Boileau maga pedig leginkább tévedéseiben él.

LUDVIG HOLBERG

(1684-1754)

Dániában már a kisiskolában is azt tanítják, hogy a legnagyobb dán író, költő, történelemtudós Ludvig Holberg volt. De Norvégiában a kisgyerekek is tudják, hogy már Ibsen és Björnson előtt jó évszázaddal az egész világirodalomban a legnagyobb hatású norvég író, költő, történettudós Ludvig Holberg. És egyik tananyag sem indokolatlan. Hiszen norvég volt, ott - Bergen városában - született, ott járta iskoláit a kitűnően letett érettségiig, azután tanulástól megszállottan végigjárta Párizs, Oxford, Róma egyetemeit. Ha szűkében volt a pénznek, hol nyelveket tanított, hol zenére oktatta a módosabb családok gyermekeit. Éhes volt a tudásra, játszva tanult filozófiát, történelmet, lázasan olvasta - mindig eredetiben - az ókori görög és latin vígjátékírókat, barátkozott az olasz „commedia dell'arte" színpadi lehetőségeivel, példaképének tekintette Molière-t, tanulmányozta a klasszikus francia dramaturgiát. Derűs, gúnyolódó verseket írt, gyakran latinul, néha franciául, de egyre inkább azon az északi anyanyelven, amelyet északabbra norvégnek, délebbre dánnak neveztek.

Ez a két ősi skandináv nyelv valójában és eredetileg egymástól eltérő beszédmód volt, de a két ország évszázadokon át közös királyságban élt, kultúrájuk központja a dán főváros, a közös király székhelye, Koppenhága volt. A két nyelv lassanként két tájszólássá vált. Az elegáns, irodalmi, hivatali változatot nevezték dánnak, a népi-paraszti nyelvet norvégnek. (A szétválás csak a XIX. században következett be, amikor Ibsen és Björnson irodalmi használatában önállósult az érvényes norvég nyelv.) A norvég Holberg irodalmi, tudományos nyelve tehát a dán volt. A világcsavargás után Koppenhágába ment szerencsét próbálni és szerencsét találni. Ezt a szerencsét mindig meg is találta. Tehetsége, vállalkozó szelleme, kalandvágya a szellemi világban eleve alkalmassá tette arra, hogy minden sikerüljön, amivel csak próbálkozott. Mert amivel próbálkozott, ahhoz kedve is volt, és szakszerűen értett is hozzá.

A feltörekvés, a siker lélekben rejtőző lehetősége családi örökség volt. Holberg apja norvég parasztlegény volt. Beállt katonának, hogy ott mutassa meg, mi lakozik benne. Bátor volt, leleményes, a szervezéshez és a parancsoláshoz is értett. Tanulatlan parasztfiú létére tanulni is kezdett. Hamarosan tiszt lett. Majd nemességre emelték, ezzel már ezredes is lehetett. Ki tudja, meddig emelkedik, ha fiatalon nem hal meg. Fia még iskolába járt. El volt szánva minden próbára, de tudta, ha tudós is kíván lenni - és nagyon kívánt -, akkor el kell jutnia a sikeres érettségiig. Hanem akkor már megpályázhatta az ösztöndíjakat. Ezek tették lehetővé vándorútjait a nagyvilág híres egyetemei között. És minthogy elméje úgy szívta magába a különböző nyelveket, mint itatóspapír a nedvességet, ahol csak járt, ott nemcsak megtanulta az ottani nyelvet, hanem még verselni is tudott rajtuk. Latinul, görögül már a gimnáziumban is úgy tanult meg, hogy otthonosan érezhette magát e nyelvek rejtelmeiben. Ez fontos is volt, hiszen a XVI. és XVII. század fordulóján a latin nyelv Európa-szerte minden tudomány hivatalos nyelve volt. Később, amikor már különböző egyetemek hívták professzornak, egymás után volt a metafizika (vagyis filozófia) professzora, majd a latin nyelvé és irodalomé, végül a már otthonnak tudott koppenhágai egyetemen a történelem nagy hírű tanára, akihez tódult a dán és a norvég múlt iránt izgatottan érdeklődő fiatalság.

Miközben egyre híresebb tudós lett, sohase lankadt érdeklődése a költészet, a színház és főleg a vígjátékok iránt. Szellemes, párrímes alexandrinusokban írt eposzparódiát épített fel *„Peder Paars"* kalandjairól. Ez az időszak a hajóskalandok divatjának kora volt. Robinson, Gulliver halhatatlan hajózásai világszerte érdeklődést keltettek. Peder Paars egy tengeri hajózás veszélytelen eseményeit úgy éli át, mint nagy veszedelmeket. Mulatságos mű, költője előtt

kitárult az irodalmi sikerek lehetősége. Őt azonban az elbeszélő műveknél is jobban izgatta a vígjátékok lehetősége, a műfajnak Molière után a legfontosabb folytatója lett. A színjátszáshoz azonban színház kell. A XVIII. században a dániai színház is a vándorszínészet korszakában tartott, ott is - akárcsak minálunk - soron volt az állandó színház tervezése és szervezése. Holberg erre is lelkesen vállalkozott. A koppenhágai első állandó színház megvalósításában is az övé volt a főszerep. Volt tehát néhány évig színigazgató is. Ehhez is értett. Mint ahogy ahhoz is értett, hogy az anyagi ügyekben nehézségekkel küzdő egyetemnek - miután már egy ideig rektora volt - quaestora, azaz gazdasági vezetője legyen. A színház pénzügyi rendbentartása sem volt nehezebb feladat. Vállalta, sikeres volt itt is. A nagy jövőjű színház azonnal színtere lehetett néhány vígjátékának.

Ezek a vígjátékok hamarosan túllépték a dán és norvég határokat. Otthon a kettős hazában Holberg elsősorban tudós, kultúraterjesztő, a nemzeti múlt ébrentartója volt. Felsőfokon tanította azt, amire éppen szükség volt. Érdekes előadásai tömegestől vonzották a hallgatókat. Történelmi művei kelendő olvasmányok voltak. Tudós körökben nemzetközi elismerésben részesült. De mint vígjátékíró már életében világhíres volt. Szatirikus költészete is sikeres maradt, de meg se közelíthette komédiáinak kelendőségét. Mestere volt a humornak, szatirikus játékai mindenfelé azonnali sikert hoztak, de ugyanilyen népszerűek lettek hamarosan senkit nem bántó, gondtalan nevetést kiváltó bohózatai is. Tehát a néha keményen bíráló jellemvígjátékai és nevetve megbocsátó helyzetvígjátékai egymással versenyeztek népszerűségben. Az utat a telibe találó jellemvígjátékai vágták. Ezek olykor már nagyon közel jártak a tragikomédiához. *„A dombon lakó Joppe”* a mulandó szerencse elgondolkoztató színjátéka, a *„Jean de France”,* amely az életidegen értelmiségieket úgy gúnyolta, hogy szánakozást is keltett, és még jó néhány ilyenfajta mű hamarosan Európa nagy részében otthonra talált. Holberget - alighogy megjelent a színi világban - kezdték fordítani franciára, németre, hollandra, majd angolra és olaszra. *„Dán Molière”*-nek nevezték az egész európai irodalmi világban. Ha a fordítóknak gondjuk akadt a szöveggel, tanácsért egyenest a szerzőhöz fordulhattak, hiszen amit írt, azt maga is fordíthatta a világnyelvekre, megírhatta volna maga is ezeken a nyelveken. Legnépszerűbb, legmaradandóbb műsordarab volt szinte valamennyi európai színpadon (minálunk is) a szakértelem hiányának híres komédiája, *„A politikus csizmadia”*. Már a címe is mindenfelé közmondássá, szállóigévé vált. Nemcsak fordították, de utánozták is.

Ennek népszerűségével vetélkedett egy sajátos hangú regénye, amelyet egyenest latinul írt, hogy fordítani se kelljen. A XVIII. század első felében ugyanis a latin még mindig az iskolát járt értelmiség második anyanyelve volt. Csak jó száz évvel később kezdték fordítani a legkülönbözőbb nyelvekre, amikor már tömegesen akadtak latinul nem tudó olvasók is. Ez a mű a *„Klimius Miklós föld alatt való útja...”.* Fantasztikus kalandregény az utópisztikus társadalomról, de emellett negatív utópia is egy elrémítő másik, sőt harmadik jövőlehetőségről. Képtelenségei sok mindenben emlékeztetnek Gulliver kalandjaira. Talán maga a kor igényelte az ilyenfajta képzelődést, hiszen Holberg és Swift kortársak voltak. Nem valószínű, hogy tudtak egymásról, de ugyanarról a világról tudtak. Klimius Miklós nem törpék és óriások közt érti meg az élet visszariasztó mozzanatait, hanem gondolkodó és beszélő fák országában és lassú mozgású, de jóindulatú és elmélkedő csodalények között, majd majomemberek képtelen életmódját megismerve. Ez a regény az utóbbi évszázadban valahogy kikopott a népszerű könyvek közül, de a XVIII. és a XIX. században igen népszerű volt. És talán a mi korunkban Huxley *„Szép új világ”*-ának is egyik ihletője lehetett.

Holberg a felvilágosodást előkészítő írónemzedék kortársa, a józan ész, a türelem, a babona-ellenesség képviselője volt. De olyan ügyesen és szellemesen, hogy még csak nem is üldözték. Sőt: bőségesen fizették magas tudományos állásaiban is, műveinek honoráriumaival is. Gazdag ember lett, földbirtokokat vásárolhatott. És minden vagyonát odaadta az államnak, hogy kulturális intézményeket teremtsenek belőle és tanulási lehetőséget adjanak tanulni vágyó diákoknak. Ezért a tettéért királya bárói rangra emelte.

Vagyis az irodalomtörténet egyik legsikeresebb halhatatlanja lett. És amit alkotott, az három évszázad alatt sem avult el.

ALEXANDER POPE

(1688-1744)

Ha irodalmi fogalmakban jártas olvasó azt mondja: „angol klasszicizmus” - mindenekelőtt Alexander Pope-ra gondol. Pope-ért és stílusáért lehetett és lehet lelkesedni, lehet gúnyosan vagy éppen megvetően emlegetni, de Pope mindenképpen egy kulturális korszak fő alakja. Ez a korszak pedig stílustörténetileg ugyan klasszicizmus, de eszmetörténetileg a felvilágosodás... A felvilágosodás Franciaországból áradt mindenfelé, de Angliából indult ki, ahol a polgári forradalom lezajlott a XVII. század derekán, hogy hatására előbb Franciaországban, majd a kontinens különböző országaiban szellemi előkészítője legyen a polgári forradalmaknak. Az angol Pope, aki tanítómestere lett az angliai klasszicista törekvéseknek, mesterének és példaképének tartotta Boileau-t, a francia klasszicizálás törvényhozóját és szigorú ellenőrét. De a francia Voltaire, a francia felvilágosodás egyik fő alakja és világviszonylatban is példaképe, Pope-ot vallotta a kor legnagyobb költőjének, példamutató gondolkodójának.

A XVIII. század első negyedében, amikor a fiatal, de máris nagy hírű Voltaire néhány évet töltött kényszerű emigrációban Londonban, el-eljárt Pope otthonába igazi, gondolatfrissítő eszmecserére. Pope kitűnően tudott franciául, Voltaire ugyanúgy tudott angolul, s mindkettejük otthonos volt az ókortól és főleg az ókori költészettől örökölt latin nyelvben. Pope volt a testet öltött klasszikus stílus, akit a felvilágosodás szelleme vezérelt. Voltaire volt maga a felvilágosodás, aki stílusában, formáiban ragaszkodott a klasszicizmushoz. Az uralkodó közízlés pedig öltözködésben, társasági csevegésben, irodalmi szóhasználatban a rokokó volt. A XVIII. század szelleme az angol forradalom után, a francia forradalom előtt alighanem ott és abban csúcsosodott ki, amikor Pope és Voltaire időről időre beszélgetett egymással. Két nagyon csúnya, de a leggyönyörűbb szellemmel megáldott férfi. Pope tisztelői, barátai, lelkes olvasói azonban nem akarták riasztónak látni. A festők méltóságteljessé szépítették arcát, fejét, és amennyi a felsőtestéből a képeken látható. Egész alakját sohase ábrázolták. Holott 140 centiméternél is alacsonyabb törpe volt, ráadásul púpos. Ha kiszállt tolószékéből, két botra görnyedve tudott csak menni, hogy tisztálkodjék, szükségleteit végezze és főleg, hogy íróasztala előtti puha karosszékébe ülhessen. Holott csak az íróasztal mellett élhette élete igazi értelmét: az írást és az olvasást. Ámbár az se tekinthető mellékesnek, hogy közismerten társasági lény volt, kellemes, okos, szellemes csevegő. Vendégek jártak hozzá, akikkel eltársalgott. Ő is elment, illetve inasa eltolta vendégeskedni különböző körökbe. Mindenünnen hívták, mindenütt örömmel látták. Versei és tanulmányai pedig nemcsak sikeres, hanem egyenesen divatos művek voltak. Egészen a romantika kibontakozásáig alighanem ő volt a legnépszerűbb angol író-költő. És ha a romantika az egész klasszicizmussal együtt elavultnak, némiképp még sablonosnak is vélte, de a nagy angol romantikus, Byron legfőbb példaképének vallotta. És fő művének tekintett szatirikus-mesés-vidám komikus eposzt, a *„Fürtrablás”*-t mindmáig az elbeszélő költészet legjobbjai között tartja nyilván az irodalomtörténet és minden olvasó, aki akár eredetiben, akár fordításban megismerhette. De maga Pope több volt legjobb művénél is. Ritka példa: egy torzszülöttnek is mondható nyomoréknak sikeres irodalmi pályája, teljes élete volt.

Gazdag fiúnak született, apja igen tehetős textilkereskedő volt. Rendkívül művelt polgárember, akit világ életében filozófiai, vallási, erkölcsi kérdések izgattak, miközben sikeresen tudta növelni vagyonát. Már se ő, se felesége nem volt fiatal, amikor megszületett egyetlen gyermekük. - A gazdag polgárember sajátos helyzetben volt a protestáns Angliában. Ifjúkorában töprengés és meggyőződés következményeként áttért a katolikus vallásra. Ez akkor csaknem megbocsáthatatlan volt, egy ideig a katolikusoknak London belterületén sem

volt szabad lakniok. De a köztudottan gazdag embereknek mindig akad kibúvójuk. Még gyermekeiket is járathatták a legtekintélyesebb iskolákba. Pope tehát kisgyermekkorában tudomásul vehette, hogy ők mások, mint a szomszédok, mégis élhetnek úgy, mint bárki más. És mivel kellően gazdagok voltak, jobban is élhettek, mint a többiek. - Ez a gyerek azonban nyomorék volt, menni is csak bottal tudott, nem tornászhatott, mint kortársai, nem lehetett játszótárs közöttük, kamaszként nem járhatott lányok után. Iskolába se mehetett, de a legjobb professzorok eljárhattak hozzá és el is jártak, hogy tanítsák. Elméje pedig már egészen kiskorától itta a tudást. Szülei semmi pénzt sem sajnáltak, hogy a megbámultan tehetséges nyomorék fiú megkaphassa, amit csak kíván. Ő pedig könyveket, tudást, nyelveket, verseket kívánt. Hamar kialakult körülötte egy igényes társaság. Úgy tettek, mintha nem vennék észre, hogy katolikus, a katolikusok pedig azt nem vették észre, hogy a társaság többségében protestáns. Művelt polgárok és művelt arisztokraták az ő körében eltekintettek a falakon kívül nagyon is érezhető osztálykülönbségektől. Az angol szellemi egység Pope tolószéke körül kristályosodott ki. Az indulatosan kritikus, ellenzéki Swift és az udvari költő Walsh a Pope-otthonban egymást tisztelő írásművészekké szelídültek. Az irodalmi élet meghallgatta okos tanulmányokban is, előszóban is kifejtett eszméit. Csodálták mesteri verselő képességét. És ha a legszigorúbb kritikusok, például Samuel Johnson néha azt állították is, hogy a mester olykor úgy fogalmaz közhelyeket, mintha azok bölcsességek volnának, az irodalmi életnek eszébe se jutott bármit rosszallni, amit Alexander Pope írt, hirdetett. Tanítómesternek érezték kortársai és utódai nemzedékről nemzedékre. A XIX. század derekától is inkább elfelejtették művei java részét, minthogy kifogásolják őket.

Eszményképe a római költészet „aranykorá”-nak a hagyománya volt. Elsősorban Vergilius, de mellette Horatius is. Élete művészi útját úgy irányította, hogy hasonlatos legyen Vergiliuséhoz. A gyermekkortól kitűnően verselő és teméntelen ismeretet felhalmozó Pope fő műfajának vallotta ifjúkorában az olyan idilleket, amilyeneket annak idején az irodalmi életben jelentkező Vergilius írt. Ezek sikere után, akárcsak egykor Vergilius, a természetről szóló tankölteménnyel aratott sikert. És csak ekkor akart és tudott az epikához fordulni, mint hajdanán Vergilius. Előkészületként 10 év alatt gondos munkával angolra fordította az *„Iliász”*-t és az *„Odüsszeiá”*-t. Hanem amikor odáig érkezett, hogy maradandó eposzt hozzon létre, már magára engedte Horatius szatirikus hangját, a világ fölényes-humoros szemléletét. Közben tanulmányainak és esszéinek hatása egyre jobban rányomta bélyegét Anglián kívül is az irodalomra. A *„Fürtrablás”* páratlan humoros fantázia terméke. Társasági hölgyek, léha urak, tündérek mulatozások és cselszövések közepette figurázzák ki az angol jó társaságok életmódját. Egy fiatal úr szerelmi vágyakozásában levágja egy gyönyörű hölgy két hajfürtjét. Ebből olyan csatározás keletkezik, amely eget-földet megmozdít, míg végül az a hajfürt csillagkép lesz a mennyboltozaton. E mulatságos fürtrablás nélkül a mi Csokonaink „Dorottyá”-ja se jött volna létre.

Így élt hatvanhat éven át, folyton betegeskedve, folyton sikeresen, nagy örökségével és nagy irodalmi jövedelmével mindhalálig. És ha manapság A *„Fürtrablás”*-on kívül gazdag életművét alig-alig olvassák is, mindaz, ami lényeges ebben az életműben, beleépült az azóta tovább terebélyesedő világirodalomba.

FRIEDRICH GOTTLIEB KLOPSTOCK

(1724-1803)

Az irodalmi népszerűség-olvasottság és az irodalomtörténeti jelentőség olykor nagyon is elválhat egymástól. Goethe és Thomas Mann több mint évszázadnyi távolságból együtt vallja, hogy az újkori német irodalom Klopstock *„Messiás”*-ával kezdődik, Klopstock ódái a német klasszicizmus fő művei közé tartoznak. A világirodalom történészei egybehangzóan úgy értékelik, hogy a vallásos eposz vitathatatlan fő művei: Dante *„Isteni színjáték”*-a, Milton *„Elveszett paradicsom”*-a és Klopstock *„Messiás”*-a. De az utóbbi évszázadban vajon hány megszállott olvasó volt képes végigolvasni a *„Messiás”*-t? A germán ókor hőseit idéző drámai költeményei ugyan fő művei a német nemzeti öntudatnak, de alig volt és van olyan német nacionalista, aki végigolvasta volna a római légiókat verő Hermannról szóló három magasztos - és rendkívül unalmas - teljesen színszerűtlen színjátékot. Igaz, néhány ódája nélkülözhetetlen a német antológiákban, de valójában ezeknek igazi értéke nem a tartalom, hanem az a számos nyelvi újítás, amely egyik alapja az utóbbi közel két évszázad német költői nyelvezetének. Kétségtelen, hogy Klopstock a legfőbb, legnagyobb hatású német költők közé tartozik, de az olvasó nagyközönség - benne a német nagyközönség - számára műveltségi adat, nem olvasmány. Viszont kimaradhatatlan a világirodalom történetéből, mivel hatása két évszázad óta azokra is döntő hatású, akik unták vagy nem is ismerték.

Apja ügyvéd volt, módos polgár a feudális német világban. A család a lutheri reformáció legbuzgóbb híveinek, a pietistáknak a köreihez tartozott. A vallásos szellemben nevelt fiú papnak indult, tekintélyes iskolákban, majd egyetemeken teológiát tanult. Gyermekkortól kezdve otthonos volt, és egyre otthonosabb lett a Bibliában, az ókori történelemben, a legrégebbi germán hősök világában. 14 éves sihederként már tervezgette, hogy megírja Jézus Krisztus életének és halálának történetét. Még iskolás korában belefogott egy prózai műbe a Megváltóról. Ebből az első kísérletből, illetve témájából lett később a *„Messiás”* első három éneke, de akkor már lendületes hexameterekben. Közben lírai verseket is írt, méghozzá az ókori görög és latin költők, főleg Horatius versformái szerint. Mire elérkezett az egyetemre, tehát 17-18 éves kora körül otthonos volt a görög és a latin nyelvben, az Ótestamentumot héberül olvasta, jól értette a francia és az angol szövegeket, s megtanult olaszul is, hogy eredetiben olvashassa Dantét. És a kezébe akadt az az angol nyelvű eposz, amely a legnagyobb hatással volt lelkivilágára is, költői célkitűzésére is: Milton *„Elveszett paradicsom”*-a. Ez a nagy mű a teremtésről, Isten és a Sátán örök ellentétéről, a bűnbeesésről és az elkezdődő világtörténelem kilátásairól szól. Izgalmas-mozgalmas szent kalandregény minden monoteista (egy istent imádó) vallás alaptörténetéről.

Az óriási terjedelmű - 20 énekre tagolt - költeményt, a *„Messiás”*-t huszonöt évig írja. Közben ódái egyre nagyobb tekintélyt biztosítanak számára. A lángoló szerelmes költemények ugyanolyan népszerűek, mint a hajdani germán hősöket idéző lírai művek és az olvasásra, de nem előadásra szánt drámák. Az időről időre közreadott „Messiás”-részletek mindenekelőtt a protestáns szellemű vallásos költészet nagy költőjének mutatják. Egy ízben a svájci költők és papok meghívják. Ünnepelni akarják, de jelenléte meghökkenést, sőt botránkozást vált ki a ridegen puritán zürichiek körében. Klopstock ugyanis buzgó vallásossága és ódái emelkedettsége ellenére életszerető, derűs férfi. Élete váltogatott szerelmek bűvöletében telik el. Még táncolni is szeret. A hol Kálvint, hol Zwinglit követő svájci protestánsok körében ez egyszerűen elképzelhetetlen. De vendéglátói már azon is megbotránkoznak, hogy a szinte imádságnak számító *„Messiás”* költője korcsolyázni megy a Zürichi-tóra. Istentisztelet után a

templomból kilépve szerelmes történetekkel szórakoztatja a lányokat és asszonyokat. Ez a találkozás a svájciakkal mindkét részről nagy csalódás volt.

Hamarosan megy is vissza, és végleges otthonát a nagyvárosi, világias életű Hamburgban találja meg. Ott is jelenik meg először 1773-ban a Messiás. Ez azonban nem végleges szöveg. 1780 és 1800 között folytonosan módosítja, javítgatja. A végleges szöveg csak három évvel a halála előtt jelenik meg. Addigra azonban már az a német klasszicizmus, amelynek Goethe, Schiller, Wieland, a tudományos életben és a filozófiában pedig a két Humbold fivér, Kant és a közéjük felnövő Hegel a fő alakjai, egyhangúlag úgy vélik, hogy ez az azonnal világhatású német klasszicizmus Klopstock-kal, a *„Messiás”*-sal, az ódákkal és a Hermann-drámákkal kezdődik. Új hangot adott nemcsak a német, hanem a század egésze számára, új hang, új stílus indulását jelenti. A Messiás megjelenésétől kezdve olyan korszakmeghatározó fő műnek számít, mint Dante *„Komédiá”*-ja és Milton *„Paradicsom”*-a. Holott valójában - fontos nyelvi-stilisztikai újításait elismerve - igen nehézkes olvasmány. Klopstock ugyanis mindenestől lírai alkat, az epika ugyanolyan idegen tőle, mint a dráma. Ez pedig igazán csak az ódákban érvényesül. Eszébe sem jut kihasználni az epikus lehetőségeket. Az az izgalmas, sokszínű kultúrtörténeti háttér, amely oly meghatározó a kereszténység megszületésének eseményeiben, fel se villan a cselekmény mögött. Az alakok ábrázolásánál csak a filozófiai értelmezés a fontos, de nem a lélektani elemzés. Jézus az emberi sorsot vállaló Isten, illetve az isteni magasztosságú ember. Isten az elvont Jó, a Sátán az elvont Gonosz. Aki Dantétól ismeri a kárhozottak és az üdvözültek emberi sokszínűségét, vagy Miltontól a Sátán gőgös hősiességét - az se Jézusban, se híveiben, se ellenfeleiben nem ismerhet emberi típusokra. Még az első három ének a viszonylag legcselekményesebb, a következő hét ének a vértanúhalál mozzanatsorozata volna, de sokkal inkább hosszas elmélkedés, mint együttérzéssel követhető eseménysor. A tíz ének után következő újabb tíz ének pedig áhítatos elmélkedés, olykor szép vallásos líra, de egy pillanatig sem epika. Magyarra is csak az első tíz éneket ültette át a lelkiismeretes fordító, Tárkányi Béla József. (Ez a művelt, biztonságosan verselő katolikus pap szerencsés pillanataiban igen jó, világi tárgyú verseket tudott írni, hiszen *„Coriolan”* című balladája megérdemelné, hogy a mai antológiákban is helyet kapjon. Sajnos Tárkányit is alaposan elfelejtettük.)

Attól kezdve, hogy a *„Messiás”* első három éneke egy folyóiratban megjelent, Klopstock anyagi gondok nélkül élhetett a költészetnek és a német tudományos élet fejlesztését célzó tanulmányainak. A nagy utat megindító első három ének híre és azonnal felismert irodalomtörténeti jelentőségének méltatása hamar eljutott Koppenhágába is. A dán király ösztöndíj címen életjáradékot biztosított számára. Egy ideig Koppenhágában is élt: a királyi udvar és az arisztokrácia ugyanolyan lelkesen fogadta és pártolta, mint a művelt polgárság. A felvilágosodott filozófusok ugyanúgy méltányolták vallásosságát, mint a különböző vallások papjai - még a jezsuiták is elnézték felvilágosodott szellemét, zsarnokságellenességét, a francia forradalom kitörését üdvözlő ódáit. Az önkényt azonban akkor is elutasította, ha az a haladás oldalán jelent meg. 1793-ban indulatosan tiltakozott Robespierre diktatúrája, a tömeggyilkos rémuralom ellen, és ugyancsak ódában dicsőítette Charlotte Corday-t, Marat gyilkosát. A terrorral szemben a lázadó leányt a szabadság hősnőjének hirdette.

Ez a politikai kiegyensúlyozottság mindvégig jellemző volt rá, és nagyon megfelelt a polgárosodás felé tartó társadalmi rétegeknek. - Szerette az életet, voltak reménytelen szerelmei is, s voltak boldog szerelmes évei. Lírájában ennek ugyanúgy helyet adott, mint természetszeretetének. Első házassága négy évig tartó lángolás: felesége gyönyörű asszony volt, de négy év múlva egy hirtelen rárontó betegség megölte. A bánat ódái ugyanolyan népszerűek lettek, mint az öröm ujjongásai. Változatos újabb szerelmek után idős korában ismét újra lángolt, ismét nősült, lelki összhangban élt mindhalálig.

Világhírét, legnagyobb sikerét a *„Messiás”*-nak köszönhette. Ő maga is ezt tartotta fő művének. Ám ezt már életében is csak tisztelték, de alig olvasták. A halála óta eltelt közel két évszázad óta alig-alig akadt a tisztelők között is, aki végigolvasta volna. A Hermannról szóló három drámai költemény is dísze maradt a német nemzeti kultúrának, de soha sehol nem játszották. Egyes sorait idézgették, de az irodalom szakemberein kívül soha nem voltak olvasmányok. - De szerelmi lírája és a természet áhítatát árasztó költeményei nemzedékről nemzedékre mindig megújuló szépségélményt adnak a költészetre visszhangzó lelkeknek hazájában is s a föld különböző tájain is.

MOSES MENDELSSOHN

(1729-1786)

Az irodalmi világban köztudomású, hogy Lessing Mendelssohnról mintázta leghíresebb, legszebb drámájának, a *„Bölcs Náthán”*-nak címszereplőjét. Ezt számos német antiszemita vette felettébb rossznéven és talán még mindig akadnak, akik felróják a nagy német írónak, hogy ez a Moses Mendelssohn nemcsak a híres drámában képviseli a bölcsességet és emberségességet, de az életben is jó barátok voltak. És alighanem még azt is elmondhatjuk, hogy a német felvilágosodás szellemi mozgalmának ők ketten voltak irodalmi főalakjai.

A vallásos zsidó családban született Mendelssohn 13 éves korában került Berlinbe, ahol mindhalálig élt és hatott az olvasók széles köreire. Iskoláit kijárva németül, héberül, latinul, görögül egyforma biztonsággal tudott. Természetesen jártas volt a francia nyelvben is, hiszen az akkori német, főleg porosz irodalom leghaladóbb része, élén az írónak is fontos királlyal, Nagy Frigyessel, úgy igyekezett szakítani a múltra emlékeztető latinnal, hogy a francia nyelvre tért át. Nagy Frigyes verseit is, vitatkozó prózai írásait is franciául írta. Az igazi német felvilágosodás - élén éppen Lessinggel és Mendelssohnnal - erőteljesen hirdette a német nyelvű német nemzeti irodalom érvényesülésének jogát.

A hamar nagyon művelt fiatalember 21 éves korában házitanító lett, zsidó gyermekeket nevelt a német beszédre és némettudatra. Már ekkor kezdett könnyed és kellemes német nyelven olyan filozófusokat népszerűsíteni, akik a felvilágosodás előkészítői vagy kezdeményezői voltak. Wolff, Leibnitz, Spinoza, Shaftesbury műveit ismertette, egyik-másik művüket fordította is. (A német Leibnitzot is fordítani kellett, mert ő is franciául írta műveit). - Később - amikor megnősült és biztonságos, nyugodt életet kívánt, egy gyáros könyvelője lett. Ezt a mesterséget is megtanulta. És eközben maradt elég ideje tovább tanulni, elmélkedni, írni. 34 éves korában első díjat nyert a Tudományos Akadémia filozófiai pályázatán, ahol a nála öt évvel idősebb, de már ismert nagy filozófus, Kant csak a második díjat érte el. Kant ettől fogva mindvégig, Mendelssohn halála után is tisztelettel és nagy elismeréssel szólt és írt Mendelssohnról.

Hosszú évek alatt elkészítette igen fontos bibliafordítását. Ez első kiadásban németül, de héber betűkkel jelent meg. Azért így, hogy a héber betűkkel biztonságosan olvasó művelt zsidókat hozzászoktassa a német nyelvhez. Később természetesen ez a fordítás is áttért az akkor használatos gót betűkre. - Zsidó teológusok részéről nem egy indulatos kritika igyekezett lebecsülni túlságos könnyed, népszerű hangvétele miatt ezt a fontos művet. A német nyelvben azonban Luther halhatatlan bibliafordítása után ez a Szentírás a következő fontos német nyelvfrissítés.

Tulajdonképpen nem elméletteremtő filozófus, hanem filozófiai elméleteket népszerűsítő bölcseleti író volt, aki a maradi gondolkodás - vallási és világi maradiság - közepette a haladást szolgáló tanításokat népszerűsítette. Műveiben a vallások és a világi hatalom elkülönülését értelmezte. Mélységes istenhittel volt ellenfele minden ortodoxiának, a különböző monoteista (egyistenimádó) vallások egyenrangúságát hirdette. Lessing a *„Bölcs Náthán”*-ban népszerűsítette azt a hangoztatott példázatát a három egyforma gyűrűről, amely szerint ugyan csak az egyik valódi, de egyik tulajdonos se tudja, melyik az az egyetlen. - A hasonlat egyébként Boccaccio egyik szellemes novellájából származik, s Mendelssohnon át került Lessing híres drámájába.

Leghíresebb és legnagyobb hatású műve a *„Jeruzsálem, avagy a vallásos hatalomról és a zsidóság lényegéről”*. Ez az egyházi és világi intézmények szétválasztásának szükségességéről szól. Már korábbi művei is hamar ismertté váltak Európában, sok vitát is váltottak ki, de időszerűségük azóta se csökkent. A probléma a felvilágosodás óta szakadatlanul jelen van a politikában is, a vallásos irodalomban is.

Már életében is nagy volt a híre és népszerűsége. A kortárs francia felvilágosodottak, az angol bölcselkedő írók ugyanúgy becsülték, mint a Mária Terézia- és II. József-korabeli osztrák és magyar gondolkodók. Nálunk Kazinczy Ferenc önéletrajzában ugyanolyan elismerően említi azokat a hazai zsidó tanítókat, akik Mendelssohnnal folytatnak levelezést. - Ez nem is volt ritkaság. Mint a felvilágosodás nem egy bölcse - például Voltaire - ő is széles körű levelezést folytatott Európa különböző tájain élő és munkálkodó művelt emberekkel. Kazinczytól tudjuk azt is, hogy a hazai zsidó iskolák magas színvonala a tanítóknak Mendelssohnnal fenntartott kapcsolatának köszönhető.

A zsidók európai asszimilációjának ő volt a legfőbb elméleti előkészítője. Akik őt követték, a történelmi szörnyűség a mi századunkban azokat is nagyobbrészt kiirtotta. Az életben maradottak kultúrája, nemzetükhöz hasonulása őt tisztelheti legfőbb előkészítőjének.

CHRISTOPH MARTIN WIELAND

(1733-1813)

Irodalomtörténeti helyét úgy is jellemezhetjük, hogy a kecses rokokó stílus világdivatja idején ő volt a legkitűnőbb német rokokó költő. De az is érvényes meghatározás, ha azt mondjuk, hogy vele kezdődik a német felvilágosodás irodalma. A németek úgy tartják nyilván, hogy Lessinggel és vele kezdődik a német klasszicizmus. Mindezek mellett besorolták a legkitűnőbb humoristák közé, és az is igaz, hogy ő írt először német drámát shakespeare-i jambusokban. Goethe és Schiller is tudatosan őt követte.

Igen széles körű nyelvtudása révén a latin, görög, francia forrásműveket eredetiben olvasta és Shakespeare drámáinak nagy részét angolból németre fordította. (Érdekes módon a francia gyakorlat szerint prózában fordította a jambikus dialógusokat, holott ő maga volt az első, aki először írt német drámákat jambikusan.)

Életműve igen változatos. Rengeteget írt, minden műfajt kipróbált, a világnézetét is változtatta. Ezért, bár szinte minden olvasója és értékelője el volt ragadtatva tőle, különféleképpen vélekedtek róla. Sokan a vallásos, sőt szenteskedő költőt dicsérték. Mások úgy vélték, hogy a vallásos hitet is gúnyolja. Egyesek szentimentális költőnek tartották, de sokan úgy vélekedtek, hogy kineveti az érzelmeskedőket. És valójában minden ellentétes vélemény érvényes is rá, mivel évtizedenként változtatta világnézetét, stílusát, költői nyelvezetét. Emellett legérzelmesebb verseiből is kitetszik a hideg értelem, a logikus gondolkodás. És leggúnyosabb, legkritikusabb műveiben is ott lappang az érző szívű ember.

Nagyon kevesen lehetnek még a német olvasók között is, akik egész életművét ismerik. Hanem aki olvasta *„Abderiták”* című komikus regényét, és főleg egyszerre humoros és érzelmes eposzát, az *„Oberon”*-t, az elmondhatja, hogy eléggé ismeri és nagyon szereti Wielandot.

Irodalmi életútja világosan osztható három szakaszra. Az első kifejezetten vallásos, még szenteskedőnek is mondható. A protestáns kereszténység legérzelmesebb árnyalatának, a „pietizmus”-nak hitvallója. De árnyalt stílusa, gazdag nyelvezete és főleg bravúros verselése azokat is elragadta, akik szóról szóra nem tudták vagy nem is akarták követni ezt a túl érzelmes vallásosságot. Ráadásul már ebben a korai korszakában is kiderült, milyen fontos műfordító. És vallásosságát is sokszínűvé tette tagadhatatlan érzékisége. Az égbemeredő áhítat és a szakadatlan vágyódás a szerelmi mámorra, elválaszthatatlan lelki életében és költészetében.

Fokozódó elragadtatása a kortárs francia felvilágosodott remekírók - Voltaire, Rousseau és Diderot - felé fordult. A józan ésszerűség igénye egyszeriben megváltoztatta a hitvilágát. Nem vált tagadóvá, de felébredt benne a kétely és a kétkedés öröme is. Idővel gondolkodását befolyásolta ismeretsége, majd barátsága a nála 16 évvel fiatalabb Goethével. Nagy olvasottsága mellett Goethe sokműfajúsága is újabb kifejezési formákra ösztönözte. Shakespeare drámáit fordította és népszerűsítette, de mellette ismerte a XVII. század francia klasszikusait is: Corneille tragédiáit kedvelte leginkább. El is jutott a drámaíráshoz. Jane Gray, a tragikus véget ért angol úrnő sorsa izgatta. Róla írta legismertebb és legszebb drámáját. Persze nála az angol Jane Gray németesen Johanna Grey-re változott. De hogy hitelesítse a szomorú sorsú nő angolságát, a tragédia címe: „Lady Johanna Grey” lett. - Hatása rendkívül nagy volt, hiszen ez a legelső shakespeare-i jambusokban írt német dráma. Goethe színpadi műveinek jó része ebben a formában készült, Schillernek pedig valamennyi verses történelmi drámája. A *„Don Carlos”* és a *„Stuart Mária”* formáját tekintve a Wieland-dráma mintájára készült. Idővel Wieland is Weimarba költözött, s ott, Goethe városában élt mindhalálig. Az ez időben már szintén Weimarban élő Schiller lelkesedett érte, példaképének tartotta, noha az ízig-vérig

felvilágosodott Schiller jellegzetes deista volt: feltételezte Isten létét, de sohase volt áhítatosan vallásos, lírai és elbeszélő költőként pedig sohasem írt sikamlós-erotikus költeményeket. Azonban minden szépirodalmi műfajban kimutatható nála a wielandi formafegyelem és itt-ott a wielandi nyelvezet hatása.

Ebben a második korszakban uralkodó hang a humor, a szatíra. Kedvtelve fordul a prózai elbeszélés, olykor a terjedelmesebb regény felé. Ezek általában az ókori mondák feldolgozásai, a témát az iskolai görög tananyagból meríti a szerző. Történeti hitelességre azonban nem is törekszik. A XVIII. század német világa öltözik itt antik jelmezbe. Legkitűnőbb ilyen regénye *„Az abderiták”*. Az ókori mendemondák Abdera város lakóit igen ostoba embereknek tartották. Olyanfajta helyük volt a gúnyolódó pletykákban, mint a mi népi történeteinkben a „rátótiak”-nak, akik tudvalevőleg keresztbe tett létrával akartak átmenni az erdőn. Wielandnál az abderiták a hiú, felvágós, sznob alakoknak mulatságos torzképei. Az olvasók nem is képzelték őket antik athéni vagy spártai alakoknak, sokkal inkább görög mezbe öltöztetett hamburgi kereskedőknek vagy frankfurti bankároknak.

Wieland egyénisége azonban teljes pompájában fejlődésének harmadik korszakában bontakozik ki. Messze van már a vallásos áhítat, de elmaradt a mindenben kétkedés is. A humor filozofikussá vált. Az emberi-társadalmi valóság olyan torzképévé, amely szeretetreméltóvá teszi a téveszméket, az ábrándokat, még a hazugságokat is. Gúnyolódó, de megértő - és általában megbocsátó - kritika ez. Ebben a szemléletben a valóság mesévé változik. A divatossá vált perzsa-arab Ezeregyéjszaka a stíluseszménye ennek a korszaknak. A túlzások hősei Ariosto vidám eposzának, az *„Őrjöngő Lórántˮ*-nak (Orlando furioso) a rokonai könnyen vesztik el eszüket, egy szerelmi csalódás elegendő számukra, hogy megőrüljenek. De ugyebár az elvesztett ész meg is található, esetleg egy szemétdombon. Eszménykép azonban Don Quijote is. Cervantes örök életű regényhőse mulatságos, mégis tragikus és egyben csodálatot ébresztő alak. Wieland különc vagy éppen bogaras lovagjai a közismert ostobaságokat példázzák.

Ennek a nagyon kedves, szellemes és gyönyörűen megverselt ember- és társadalomkritikának fő műve az *„Oberonˮ* című csengő-bongó eposz. Nemcsak Wielandnak kiemelkedő alkotása, hanem a világirodalom humoros elbeszélő költészetének is egyik legfőbb remeke.

Oberonnak, a tündérkirálynak alakját Shakespeare-től kapta a költő. A *„Szentivánéji álomˮ* óriási mesés összevisszaságában Oberon tündérkirály és Titánia tündérkirályné felettébb szeszélyes, egymással civakodó mesealakok, akik - mivel tündérek - mindenféle csodatettekre képesek. Jól beleillenek bármelyik középkori mesébe, mint a lovagok és úrasszonyok társai, őrzői és olykor megtréfálói.

Persze itt is a magasztos szerelem mindennek a kiindulópontja. Egy tökéletes lovag szerelmes egy gyönyörű hölgybe. A hölgy azonban próbára teszi, hogy megbizonyosodjék e szerelem mélységéről. Azt kívánja lovagjától, hogy az menjen el a tengeren át a kalifa otthonába. Ott szerezze meg az arab nagyúr három zápfogát, ezeket csomagolja be a kalifa szakállának kitépett göngyölegébe, majd hazafelé úgy keljen át a tengeren, hogy ezt a csomagot ne érje nedvesség. A lovag nem is habozik, elérkezik a tengerpartig, ott bukkan fel a mélységből Oberon, minden szerelem pártfogója. Együtt indulnak a képtelen útra. Az eposz cselekménye maga a kalandsorozat, amíg igencsak mesés ravaszságok révén megszerzik a szakállba csomagolható uralkodói zápfogakat. Mivel a kitűzött feladatot teljesítette, visszatérve a lovag elnyeri a hölgyet.

Ha Wieland semmi egyebet nem ír életében, ez is halhatatlan költővé, a német klasszicizmus egyik fő alakjává tenné. De hát emellett egy gazdag életművet hagyott hátra.

Ahogy mondottuk: aki elolvassa az „Abderiták”-at és majd az *„Oberonˮ*-t, az ebből a két műből megtudhatja, ki volt és milyen volt Wieland.

JAMES MACPHERSON

(1736-1796)

A világirodalom egyik legnagyobb hatású költője, aki eltitkolta nevét, hogy skót hazája ősi dicsőségét népszerűsítse otthon és az egész nagyvilágban. Goethére és Herderre ugyanúgy hatott, mint Petőfire és Aranyra. Stílusa és történeteinek légköre nyomot hagyott a finn Lönnrot eposzszerkesztésén és az amerikai Longfellow kitalált indián hőskölteményén is. Tette a romantika egyik fontos előjátékának bizonyult. Hamisító volt? Első, szigorú kritikusa, Samuel Johnson annak bélyegezte. De kit hamisított? Hiszen az az ősi kelta bárd, Osszián, akit a leleplező és a későbbi leleplezők szerint meghamisított - nem is élt, őt is Macpherson találta ki. Nem létező költő soha nem volt költeményeit nem lehet meghamisítani, legföljebb a nevét írói álnévként lehet használni. A magát eltitkoló különös magatartását lehet kifogásolni, bár nem érdemes. Az bizonyos, hogy a világirodalom nagy költői közé tartozik.

Amikor Johnson igen kemény szavakkal leleplezte, nem tört ki általános botrány. Az irodalom illetékesei és az olvasók túlnyomó többsége úgy tett, mintha nem vette volna észre a kritikát. Nemcsak a skótok, hanem az írek, a walesiek, de még az angolok is szerették, hogy kelta ősöktől származnak, tehát hinni akarták az ősi kelta kultúra nagyszerűségét. Elhitték Ossziánt, nem szóltak Macphersonról. De a franciák, németek, Európa nemzetei sem törtek ki gúnyos nevetésben, nem örvendtek, hogy lám az angolokat jól becsapták. Holott lassanként minden tájon tudták, hogy az az őskelta világ soha nem létezett, s a hősei még kevésbé. Inkább felbátorodtak, hiszen ha az angol, skót, ír népek költői kitalálhatnak sohase volt őskori hősöket, egész mitológiát, akkor nekik is szabad. A romantikának éppen erre volt szüksége. Victor Hugo a *„Századok legendái”*-ban egész sor sosem volt történelmi alakot ábrázolt, gyönyörű stílusban hitette el a franciákkal a nem létezett izgalmas múltat. Longfellow Amerikában egy egész indián mitológiát gyártott honfitársainak. Aranyosrákosi Székely Sándor Marosvásárhelyen kitalálta Hadúr istent, de olyan meggyőzően, hogy jó száz évig még az iskolákban is úgy tanították, hogy az ősmagyaroknak valóban Hadúr volt a főistene. Aki tagadni merte, azt kicsapták az iskolából.

Mindez abból következett, hogy James Macpherson korlátlan képzelőerővel és igen nagy költői tehetséggel kitalálta az őskelta királyt, Finghalt, s ennek vak énekes fiát, Ossziánt, aki eldalolja ennek a királynak a hőstörténetét, Moránnak, a tengeri kémnek a kalandjait, valamint Oszkár és Malvin szerelmét. Hamarosan nemcsak Nagy-Britanniában, hanem egész Európában felettébb sok fiút neveztek Oszkárnak és legalább ennyi leányt Malvinnak. A bátor vitéz, Kukullin is ismerős volt a német, olasz, francia és természetesen magyar olvasók körében. Hiszen teljes vagy részletes fordítása a XVIII. század nyolcvanas éveitől 1832-ig öt is készült. Szinte minden európai országban nagy költőktől kis költőkig fordítottak Ossziánt, vagy írtak Ossziánról azok is, akik elhitték, hogy valóban élt, s azok is, akik tudták, hogy nem élt, de erről nem illett beszélni. Németországban például Goethe is fordított egy Osszián-éneket, azután beletette *„Az ifjú Werther szenvedései”* című nagy hírű regényébe, mintha Werther fordította volna. Ez stílszerű is volt, hiszen Osszián sem élt, Werther sem élt. De az álköltő álfordítása még híresebbé tette Ossziánt.

Osszián tehát világhíres lett, Macpherson nevét azonban alig ismerték. Ez annál különösebb, mert a saját neve alatt kitűnő irodalmi prózában lefordította ógörögből az *Iliászt,* majd összeállított egy hasznos dokumentumgyűjteményt Nagy-Britannia ismeretlen történelmi eseményeiről a XVII. és XVIII. században. Ráadásul úgy egy évtizedig parlamenti képviselő is volt, magas rangú állami tisztségeket is viselt. De senki se azonosította a közéletben jó csengésű Macpherson nevet az ossziáni énekek szerzőjével. Hiszen úgy tudták, hogy Osszián a III.

évszázadban élt és vak volt, mint Homérosz vagy a hindu Mahábháratát alkotó Vjásza nevű úgyszintén sohasem élt dalnok.

Ki volt tehát ez a maga kitalálta ősköltő mögé rejtőző lángeszű költő?

Vidéki polgárcsalád fia volt. Otthon szerették a verseket és dalokat. Sihederkorától fogva költő és tanító akart lenni. Jó tanuló is volt, kitűnő nyelvérzéke folytán már a középiskolában jól megtanult latinul is, görögül is. Kedvelte a különböző skót tájszólásokat. Elvégezte az aberdeeni, majd az edinburgi egyetemet. Ezekben az években sok verset írt, s közülük jó néhányat ki is adott. Mire azonban a könyv megjelent, oly rossznak érezte mindazt, amit addig írt, hogy összes kéziratát és a kész könyv valamennyi példányát tűzre vetette. Ekkor már befejezte tanulmányait és egy vidéki iskolában nyelvtanár lett. Itt ismerkedett meg Carlyle-lal, a neves történésszel és történetfilozófussal. Ugyanabban a városban alkalma volt, hogy megtanulja a skót ősnyelvet, a gaelt, amelyet azon a tájon még néhány faluban beszéltek. Carlyle javasolta, hogy menjen el erre a hegyi tájra, mert talán talál népajkon élő ősi dalokat és regéket. Ekkor 25 éves volt. A biztatásra el is indult. Néhány hét alatt meg is ismert néhány mesemotívumot, vagyis régi meséknek a népemlékezetben megmaradt töredékeit, és olyan dalokat, amelyek úgyszintén véletlenül megmaradt töredékei voltak hajdani hősénekeknek. Ezeket lejegyezte és lefordította angolra is, skót tájszólásra is. Ezt a kis gyűjteményt egy kiadó megjelentette, s váratlan sikere volt. Macpherson mint gael ősi dalok fordítója elismert lett az irodalmi körökben. Még Londonba is eljutott a fordításkötet és a fordító neve.

Ekkor úgy gondolta, hogyha huzamosabb ideig járja a skót felvidéket, teljes művekre is találhat. Elindult, faluról falura járt, parasztokkal és falusi tanítókkal hosszasan elbeszélgetett. De amit keresett, az ősi gael hőskölteményt sehol se lelte. Mégsem akart eredménytelenül hazamenni, hiszen nagy hangon hirdette, hogy ősi skót eposszal fog visszatérni. Találkozott azonban valamelyik népmesében egy varázserejű költő - azaz bárd - nevével. Ezt az énekes varázslót Oisinnak hívták. Ez a név sehogy se tetszett neki. Addig játszott a betűkkel, míg ki nem alakította az ősköltő tetszetős nevét. Ezt az ősi lángelmét Ossziánnak hívták, a III. században élt, vak volt, mint az őseposzok állítólagos költői. Apja király volt, Fingalnak hívták, emberfeletti vitézségű hős, körülötte vitézek éltek, haltak, nagy emlékeket hagytak maguk után. És voltak szerelmes ifjak, férfiak, leányok. Csak éppen ki kellett találni a történetüket. Macpherson pedig ekkorra már igazi nagy költővé fejlődött. A hegyes-völgyes, borzongatóan ködös felvidék balladai hangulata pontosan megfelelt azoknak a történeteknek, amelyeket kitalált és választékos angolsággal meg is írt. Az olvasók kezdetben ritmikus prózának tekintették a szöveget, mert még nem ismerték a „szabadvers" kifejezést. Nálunk a tudós költő Ráday Gedeon annyira megszerette a verset, hogy nem találva megfelelő magyar változatot, hexameterben fordított néhány részletet. A végleges, hiteles műfordításnak tekinthető Fábián Gábor-féle teljes Osszián-gyűjtemény már skandálható, bár váltakozó ritmikájú, szavalható versben fordította magyarra (ez jelent meg 1833-ban).

Tehát nem vallotta be, hogy ő írta, csak mint fordító szerepelt a *„Fingal"* című, eredetileg gael nyelven alkotott mű címlapján. - A siker óriási volt, híre túlterjedt Nagy-Britannián is. A szerzőt, Ossziánt nagy felfedezésnek tartották. Lassanként odasorolták Homérosz mellé. Petőfi is így tudta, s Arany János is úgy tett, mintha elhinné a kelta bárd egykori létét. Volt is Macphersonnak már annyi pénze, hogy bejelentse, visszautazik a felvidékre, mert nyilván van még több Osszián alkotta költemény. Igaz, közben Amerikában járt, ott is volt rá kiadói igény. És megírhatta a többi, rövidebb, balladajellegű Osszián-művet, a *„Zelmai dalok"*-at, a *„Djardul"*-t és a Temora címűt. Úgy jött haza, hogy a felvidéki eldugott falvakban gyűjtötte és fordította ezeket. Most már mint *„Osszián művei"*-t adatta ki az egész gyűjteményt. Macphersont ünnepelték, jól fizetett, munkát nem igénylő állami hivatalokat is kapott, kép-

viselő is lett. Közben elkészítette az *„Iliász”*-fordítást. Ez valódi fordítás, méghozzá pontos fordítás volt. Ezután összegyűjtötte dokumentumgyűjteményének az adatait is.

És akkor jött a leleplezés. Samuel Johnson mérges kritikus volt, ráadásul sokkal jobban tudott gaelül, mint Macpherson. Nem volt rest, kocsiba szállt és elutazott arra az eldugott vidékre. Ott nyomát se találta nemhogy a híressé vált ősi énekeknek, de még Osszián nevét sem ismerte ott senki. - Nagy tanulmányban mutatta ki, hogy az egész gyűjtemény hamisítvány. Ő hamisítványnak nevezte, holott nem lévén eredetije, hamisítani se lehetett. Az olvasók hitték is, nem is. A kritikus a sajtó útján felszólította Macphersont, hogy ha nincs a kezében, utazzék vissza a felvidékre és írja vagy írassa le az eredeti gael szövegeket. A fordító - vagyis a költő - úgyszintén újságban válaszolt, hogy nincs már pénze ilyen utazásra, még kevésbé a leíratásra. Ez ugyan nem volt igaz, ebben az időben a kiadóktól elegendő pénzt is kapott, jó fizetésű, munka nélküli állása is volt. Az olvasóközönség azonban nem őt marasztalta el, hanem az okvetetlenkedő kritikust. Az olvasók ragaszkodtak Osszián létéhez és élvezték a valóban szép, ködös költeményeket.

Osszián tehát halhatatlanul beleépült a világirodalomba. És ki tud ma Johnsonról, a szigorú kritikusról? De Macphersonról is alig-alig tudnak. Ő eltűnt saját alkotása mögött.

AUGUST KOTZEBUE

(1761-1819)

Kotzebue-ról írni hálás feladat, mert kalandos élete, kalandor természete kitűnő téma akár bűnügyi regény, akár lélektani tanulmány, de még a siker természetéről szóló társadalomelemzés számára is. Ám jellemezni vagy éppen értékelni felettébb nehéz feladat, már azért is, mert tagadhatatlanul nagy tehetség, a sikerhajhászás világbajnoka és az is kétségtelen, hogy ez a tehetséges író nagyon rossz színdarabokat, és mellékesen igen rossz regényeket írt. De ezeknek a silány műveknek olyan azonnali világsikerük volt, mint csak a legkiváltságosabb műveknek a világirodalom évezredeiben. Goethe mosolyogva megvetette, de sajnálta is, hogy jó képességei mellett ennyire közhelyhalmozó. Wilhelm Humboldt azt írja róla, hogy mondatai indokolatlanul ellenállhatatlan könnyeket csalnak a nézők szemébe. A nagyon jó ízlésű Kazinczy Ferenc hiába magyarázgatja társainak, milyen tévedés Kotzebue általános sikere. Hiszen ugyanakkor Berzsenyi lelkesedik érte, hatása kimutatható Csokonain, a fiatal Katona Józsefen és leginkább Kisfaludy Károlyon. A zenei nagyvilágból Beethoven lángelmének vallja, megzenésítendő darabokat kér tőle (Szent Istvánról szóló *„Magyarország első jótevője”* című operának és az *„Athén romjai”* című zenés játéknak is Kotzebue írta a szövegkönyvét). De a népszerű operettszerző, Zeller és a kitűnő francia Boildieu is szívesen zenésítette meg az ő vígjátékait.

Több mint 200 színpadi művet - tragédiát, komédiát, rémdrámáknak beillő „lovagdrámákat” - írt. Ezeket versengve játszották a még sok államra tagolt német föld színházai, a francia, orosz, olasz, osztrák, magyar játékszínek. A XIX. század harmincas éveiben - jó évtizeddel a szerző halála után - magyar fordításban 20 kötetnyi Kotzebue-dráma jelent meg. Még egy további évtizedre sem volt szükség, és mintha egyszerre elfelejtették volna. Hajdan leghíresebb - talán viszonylag legjobb - darabjai sem kerültek újra színre. Ezek az *„Embergyűlölet és bűnbánat”* meg a *„Német kisvárosok”*. Az előbbi igazi szentimentális játék a házasságtörő asszonyról, aki megtisztul a lelkifurdalásban, és derék férje megbocsát neki. Fél Európa zokogott a nézőtéren. A másik szatíra volt a vidéki kispolgárok ostobaságairól. Talán valamivel jobb, irodalmibb is volt a többinél, de ezt is eltemette a feledés. Ma már több mint 230 évvel születése, több mint 170 évvel a halála után sokkal érdekesebb az életrajza, mint az életműve. Ez az életrajz azonban beletartozik az irodalomtörténetbe: izgalmas életút egy sikeres írói élethez.

Weimarban született akkor, amikor Goethe még nem volt a weimari irodalmi központ főalakja. Polgárfiú volt. Csak 24 éves korában kapott nemességet, ám nem a német császártól, hanem az orosz cártól. De azért neve elé odatette a német nemességet jelentő „von” előtagot. Fiai már mint von Kotzebue urak nőttek fel. Ezek a gyermekek sokan voltak, már 26 éves korában született egy fiú, utána fiúk és lányok következtek, az utolsó gyermeke 54 éves korában született. Közülük négy is szerepel a régebbi lexikonokban, mint von Kotzebue-k. Van köztük festő, világutazó, földrajzi felfedező, orosz tábornok, orosz diplomata és német író. Az atya, a folyton nagy sikerű színpadi szerző élete folyamán egyszerre volt német író, és hol orosz magas rangú köztisztviselő, hol cári szolgálatban álló titkosszolgálati főember. Volt színigazgató, rendező, tartományi kormányzó, szibériai száműzött, hogy utána azonnal megint színigazgató legyen. Majd végül az orosz cárok németországi titkos hírszerző hivatalának főnöke, a német egyetemi ifjúság forradalmi ábrándjainak megfigyeltetője, Szentpétervár legfőbb külföldi ügynöke. Amikor ez kiderült, egy felháborodott diák, Karl Sand tőrrel megölte. Híres ügy volt ez. Sandot kivégezték, a forradalmi ifjúság Európa-szerte a maga hősét és

vértanúját siratta, az akkor húszéves Puskin *„Tőr”* című költeményében állított emléket Kotzebue gyilkosának.

Az az 58 év, amelyet végigélhetett, egy szélsőséges kalandorélet nagyon érdekes, de erkölcsi megítélés szempontjából riasztó példája. A korán tehetségesnek mutatkozó fiú jogásznak indult. Kitűnő tanuló volt, több osztályt tudott egy tanév alatt elvégezni. Jogi diploma birtokában 20 éves korában már ügyvéd otthon Weimarban. Kitűnő bírósági szónoknak bizonyult, okfejtő beadványai jogtudományi tanulmányokkal értek fel. Tehát polgári perekben is, büntetőügyekben is hamarosan jó jövedelmű jogi képviselő lehetett. De 28 éves korára az *„Embergyűlölet és bűnbánat”* című dráma olyan siker volt, hogy Oroszországban, Szentpétervárott is játszották. Ott régi ismerős volt, 24 évesen körülnézett már a cárok fővárosában. Felismerte, hogy ott nagy lehetőségek várják. A cári udvarban és a nemesi körökben általában franciául beszéltek. Ő jól tudott franciául. Azt is észrevette, hogy a másféle jövőről ábrándozó ifjúság a polgárosodás vágyával együtt a nemzeti nyelven, oroszul akar beszélni. Könnyen tanult nyelveket. Amikor saját művének orosz bemutatójára visszalátogatott, a színháziakkal és író-művész barátaival könnyedén elbeszélgetett oroszul. Ekkor már bizonyos volt benne, hogy itt karrier várja, ha okosan viselkedik. Ő pedig jól tudott az udvar és a hivatalok ízlése szerint beszélni franciául, és a művelt ifjúság haladó eszméiről pedig oroszul tudott eszmét cserélni.

Az a közhelyektől áradó szentimentális stílus, amely oly divatos volt ezekben az években Nyugat-Európában, egyenest elegánsnak, nyugatiasnak hatott az oroszországi színházakban, bármelyik nyelven szólalt is meg. Az előkelőségek ugyanis legszívesebben a nagyvárosok francia színházaiba jártak, a polgári és polgárosodó rétegek a német színházakat kedvelték. A művelt ifjúság és a műveletlen nagy tömeg pedig az orosz színházakat szerette. A művelt ifjak azért, mert az izmosodó nemzettudat a haladás és a hazafiasság szellemét érzékelte az anyanyelvben. A műveletlenek pedig azért, mert más nyelven nem értettek. Kotzebue-nak megfelelt bármelyik nyelv, illetve bármelyik darabját akár maga is lefordította bármelyik nyelvre. - Írt, rendezett, néha maga is játszott. Kapcsolatba került a legmagasabb körökkel. Valószínű, hogy a magas hivatalok hasznát vették cselszövő szolgálatainak. A haladó értelmiség titkait ugyanúgy súgta be az udvarnál, mint ahogy a hivatalos szándékokat továbbította a haladó ábrándok titkos társaságainak. Már orosz állampolgár is volt, egyre magasabb hivatalokat látott el. Diplomáciai feladatokkal is megbízták, majd a cári birodalomhoz tartozó Észtország (illetve Észt Tartomány) kormányzótanácsának az elnöke lett. Reval (ma Tallin) volt a székhelye. Nagy földbirtokot is szerzett azon a vidéken. Nem lehet pontosan tudni, miért fordult ellene az Udvar, de egyszerre, váratlanul bíróság elé került, néhány hétig börtönben is ült, majd száműzték Szibériába. Ott azonnal írt egy olyan drámát, amely dicsőítette a cárt és a cári hatalmat. Ezt megküldte az udvarnak, mire azonnal kegyelmet kapott, és kinevezték a szentpétervári állami német színház igazgatójának. Majd úgy tűnt, hogy hátat fordított minden hivatali vagy hivatalos tevékenységnek, és Németországba költözött, váltogatva a széttagolt birodalom államait. Hol Münchenben volt, hol Mannheimben. Időnként hazautazott revali birtokára pihenni. Úgy tűnt, hogy kizárólag színdarabjai tiszteletdíjából akar élni. Hiszen Európa-szerte oly sok színházban játszottak egyszerre Kotzebue-darabokat, hogy óriási jövedelme és nagy vagyona volt. Valójában azonban ekkor volt a legmagasabb rangú cári tisztviselő: az orosz hatóságok németországi titkosszolgálatának a főnöke lett. Fő feladata a haladó ifjúsági szervezetek megfigyeltetése és a megtudott titkok Szentpétervárra való eljuttatása volt. Ez a megbízatása azonban mégis kitudódott, a tájékozott ifjúság tudomást szerzett róla. Ötvenkilenc éves volt, amikor az a híressé, sőt költői témává magasztosodott tőr végzett vele.

A következő néhány évtizedben még tartott népszerűsége. Azután gúny tárgya lett: nemcsak műveinek silányságáért, hanem cselszövéseiért és leginkább talán azért, mert képes volt Goethét lebecsülni, s még Schillert is össze akarta veszejteni vele. Schiller azonban szóba se állt vele, talán azért, mert eleve rossz írónak tartotta. Halála után úgy fél évszázaddal már sokkal többet tudtak kalandor életéről, mint óriási - hamar romlandó - életművéről.

JOHANN CHRISTIAN FRIEDRICH HÖLDERLIN

(1770-1843)

Lombroso, a múlt század híres, sok vitát kiváltó orvos-pszichológus-antropológusa hírhedett könyvében, a *„Lángész és őrültség”*-ben azt állította és történelmi-kultúrtörténeti példákkal igyekezett bizonyítani, hogy a lángész, a rendkívüli tehetség, alkotókészség ugyanolyan torzulása az egyéniségnek, mint a különböző elmebajok. Szerinte nem is állapítható meg a határ, hogy a rendkívüli elmetevékenység mikor tekinthető lángésznek, mettől elmebaj.

Az 1864-ben megjelent és hamarosan számos nyelvre lefordított könyv nagy szenzáció volt az olvasók között és nagy vitákat keltett tudományos körökben. Kezdettől fogva vitatják, tagadják, olykor részben elismerik, mondván, hogy valami igazság azért lehet benne, ha nem is úgy, ahogy Lombroso állítja. Kétségtelen, hogy mindmáig kísért az a gyanú, hogy az ember jellemét, képességeit, erkölcsi magatartását nemcsak befolyásolják, hanem meg is határozzák testi és szellemi adottságai. Eszerint a bűnözők nem tehetnek arról, hogy ők bűnözők, sokuknál már arcberendezésük, testalkatuk, fejformájuk felismerhetővé teszi, hogy bűnözők. Ugyanúgy lelki alkat kényszerít egyes emberekre olyan rendkívüli képességeket, a szabályostól eltérő jelleget, amely általában elmebetegségnek tekinthető, jobbik esetben teremtőképességnek. Az előbbiek az őrültek, az utóbbiak a lángelmék. És lehetséges olyan torzulása a lelkialkatnak, amely előbb alkotásokra kész, majd elborul. Néha váltogathatja is egymást a két szélsőség. Ilyenkor beszélnek „tiszta pillanatok”-ról vagy rohamszerű elborulásokról.

Lombroso elméletének egészét a tudomány egyértelműen tagadja, de mindenestől mégsem veti el, mert „van benne valami”. És már maga Lombroso kétségtelenül érdekes könyvében számos példával mutatta be a két véglet kapcsolódását, azóta is újabb meg újabb jellemeket ismernek fel jelenben, múltban, régmúltban, amelyek legalább is kétségessé teszik, hogy megkülönböztethető-e minden esetben a lángész és az elmebeteg. Aligha van erre szemléltetőbb példa, mint a német klasszicizmus egyik főalakja, Hölderlin.

Régi módos polgári család sarja volt. Egyik egyenesági őse a XVI. században egy kisváros polgármestere. A reformáció mozgalmainak kezdete óta az egyházi szervezetekhez közel álló protestánsok voltak. Papok, hitvitázók, tekintélyes egyházi gondnokok akadtak közöttük. A szigorú, áhítatos pietizmus meghatározta puritán életmódjukat. Ilyen háttérrel igen szomorú körülmények közt élte át gyermek- és serdülőkorát. Apját korán elvesztette, majd mostohaapja (anyja második férje) is hamar meghalt. Ridegen áhítatos anyja két férjét és négy gyermekét vesztette el. Életformája a gyász, a komorság volt, rettegett az öröm lehetőségétől is, bűnnek érezte a vidámságot, még a mosolyt is.

A fiú szinte menekült az iskolák adta tanulási lehetőségek közé. Csöndes, hamar bontakozó értelmű, könnyen tanuló fiú volt. A családi hagyomány és az anyai igény folytán kamaszkorától fogva papnak készült. Hamar megtanulta az akkor „szent nyelvek”-nek mondott örökséget, a Szentírás eredetiben olvasását lehetővé tevő héber, görög és latin nyelvet. Majd a középiskolát sikeresen elvégezve a nagy hírű tübingeni egyetemre iratkozhatott be teológiát tanulni. El is költözhetett a túl komor otthonból, az egyetem környékén két diáktársával közös albérleti szobát vehetett ki.

Az új társak, új barátok megváltoztatták gondolkodását, szemléletét, érdeklődését. A két szobatárs döntő jelentőségű volt egész további életére. A hozzá hasonló korú ifjak a közeljövő fontos filozófusaivá magasodtak. Az egyik Hegel volt, a másik Schelling. Ezek a nála is műveltebb fiatalemberek fordították figyelmét Rousseau és a legnagyobb hatású élő bölcselő, Kant műveire. Hamarosan elragadta Spinoza bölcselete, majd a náluk alig idősebb Fichte fel-

világosodott jog- és államfilozófiája. Gondolkodásmódját itt már meghatározta a felvilágosodás észszerűsége és világossága, lelkesen fogadta társaival együtt a francia forradalom híreit. Ugyanakkor a tágabb baráti kör rajongása az ókori görög költészet és görög mitológia iránt őt is a leghitelesebben klasszikus ókoriak felé fordította. - Ez a görög-lelkesedés - amelyet megkönnyít már magával hozott görög nyelvtudása, otthonossá tette az antik versformák világában. Az igaz, hogy a diadalmas német klasszicizmuson belül már csírázott, majd kialakult a romantika, Hölderlin diákfővel úgy indult romantikus költőnek, hogy formavilága általában klasszicizáló volt és maradt. Ekkor azonban már nem kívánt papnak menni. A korban uralkodó német klasszicizmus vezéralakjai közül megismerkedhetett Schillerrel. Tisztelte, hatása alatt is állt egy ideig. Schiller maga is úgy volt jellegzetesen német klasszikus, hogy a romantika legfőbb előkészítői közé tartozott. A klasszicizmus formaeszményeit a romantika szélsőségkultuszával egyesítő fiatal költőknek - köztük Hölderlinnek - eszményi példakép volt. És Schiller is nagy költői jövőt jósolt a diákkorát éppen végző Hölderlinnek.

A teológia elmaradt már mögötte, a filozófia ugyan tovább is érdekelte, de hivatásnak az irodalmat választotta. Az egyetem után tanítani akart, egy megfelelő házitanítói állást keresett. Ebben Schiller azonnal segítségére sietett. Bemutatta egy korábbi barátnőjének, aki éppen házitanítót kívánt 9 éves fia mellé. Itt kezdte el Hölderlin a házitanítóskodást. Egy év múlva már egy újabb tanítói helyen megtalálta élete leggondtalanabb, legboldogabb időszakát. Ide is Schiller ajánlotta be. Gondard frankfurti bankárnak négy gyereke volt, ezekhez kívánt nagy kultúrájú házitanítót. Hölderlint azonnal megfelelőnek találta. Tisztes fizetést és nagy lakásának egyik távoli szobájában otthont, ellátást biztosított neki. Napja nagy részét a gyerekekkel kellett töltenie, tanítani, nevelni őket, ez volt a szívesen vállalt feladat. Itt azonban egész élete megváltozott. Gondard felesége, Susette Borkerstein ugyan négy gyermek anyja volt, de fiatalos és igen szép asszony. Nem csak a fiatal házitanító szeretett belé, hanem ő is a művelt, szépszavú, verselő fiatalemberbe. És úgy látszik, három évig titok is tudott maradni a szerelmes kapcsolat. Hölderlin életének ez a négy év volt a legboldogabb korszaka. És a fiatal tudósnak is mondható költő itt és ekkor emelkedett a német irodalom legnagyobbjai közé.

Versei Schillernek is tetszettek, a jó barát Hegel pedig azonnal felismerte benne a jelentékeny költőt. Szélesebb olvasói körökhöz azonban sokáig nem jutott el. Goethe ugyan olvasott tőle egyet-mást, de neki egy pillanatig se tetszett. Egyoldalú, egyhangú, az ókoriakat utánzó próbálkozónak mondotta. Igaz, Hölderlin se kedvelte Goethét, hidegnek, száraznak tartotta. - Ebben a korszakban azonban néhány költeménye itt-ott megjelent. És e rövid néhány év alatt megírta első igazi remekművét, a *„Hüperión”*-t. - Különös műfajú epikus mű ez. Nem a jelenben játszódik, de nem is az ókori görögség világában, nem is a mitológiában, hanem időtlenül is, jelenben is, történelmi múltban is, mondavilágban is. És nagyon áttételesen önéletrajz is. Hüperión tulajdonképpen ő maga. Ez a „Hüperión” szó a görög mitológia napistenének, Héliosznak jelzője, körülbelül annyit jelent, mint „magasbanjáró”. Szerelme, Diotima pedig Susette asszony költői változata. A Diotima nevet Platóntól vette, az ő *„Szümposzion”* (Lakoma) című híres művében Szókratész, a filozófus mesélget Diotimáról, a csodálatos, varázsos és bölcs asszonyról. Innét vette az időtlenségben játszódó regény nőalakjának a nevét. - A regény pedig úgy jelképekbe rejtett önéletrajz, hogy világos lesz belőle a szerző ókori demokráciára hivatkozó jelenbeli demokratizmusa, felvilágosodás ihlette filozófiai és politikai véleménye, szerelmének szenvedélyessége. A prózai szöveg pedig egészen közel áll a verses formákhoz, ritmizálható, olykor egyenest skandálható. Különös átmenet az elbeszélő próza, a szerelmi és politikai líra és a filozófiai hitvallás között. Nehezen lett népszerű, de már régóta a német költészet fő művei közt tartják nyilván.

Három év múlva pedig el kellett hagynia Gondardék házát. Sehol nincs megírva, miért, de régóta az a gyanú, hogy Gondard úr megsejtette - vagy éppen megtudta - feleségének és a házitanítónak kifogásolható kapcsolatát. - Annyi bizonyos, hogy a szép idő napfénye elborult.

De alkotóereje teljében volt. Homburgban kapott házitanítói állást. Akadt folyóirat is, amely közölte verseit. Ekkor már túl volt minden romantikus szélsőségen és lelkesedésen. A francia forradalom thermidori fordulata, a jakobinus eszmény elbukása keserűséggel töltötte el. Hegel, a legjobb barát tudomásul vette, sőt szükségszerűnek tartotta a történelmi fordulatot. Ő azonban görcsösen ragaszkodott forradalmi eszméihez. Szerelme elbukása, eszméi elbukása után nem talált más kiutat, mint az antik szépségeszményt. Fokozódott lelkesedése a klasszikus formákba zárkózó Klopstock iránt. Görög és latin versekkel érkezett költészete csúcsára. Ekkoriban kezdett szélesebb irodalmi körökben nemcsak ismert, hanem nagyra becsült is lenni. Igazi világhíre azonban csak évtizedek múlva, halála után kezdődött. De még ott Homburgban készültek el Empedoklész drámái. Ez a három drámai költemény a nagy szicíliai filozófusról és természettudósról nem egymás folytatása, hanem ugyanazon téma három különböző változata. A csalódás, a kiábrándulás tragédiáját akarta verses dialógusokban megírni. Ha az egyik nem tetszett eléggé, nem javította, hanem újat írt. Ha ezzel se volt megelégedve, megint másképpen írta. Lényegük az, hogy az eszmék bukásával, a mindenben csalódással elvész az élet értelme. A hagyomány is azt örökítette, hogy Empedoklész belezuhant az Etna kráterébe. A három dráma legtragikusabbika, az *„Empedoklész az Etnán”* úgy végződik, hogy a mindenben csalódott bölcs öngyilkos lesz. Szándékosan veti magát a tűzhányó kráterébe.

Mintha magamagától menekülne, egyre távolabb keresett tanítványokat. Nem akart anyjára szorulni. A szomorú anya még sokáig élt, meg kellett élnie minden bánatot, fia sorsát is.

Előbb Svájcban vállalt tanító-nevelő munkát. Onnét Franciaországba ment (franciául is jól tudott). Majd egyszerre váratlanul hazaindult, gyalog tette meg a hosszú utat. Mire hazáig ért, elméje elborult. Saját nevét se tudta. Anyja, barátai, tisztelői elmegyógyintézetbe vitették. Ott megállapították, hogy nem önveszélyes és nem közveszélyes. Nem is tartották az intézetben. Schiller, Hegel és még néhány tekintélyes pártfogó előkelő családoknál kijárta, hogy biztosítsák anyagilag a jóságos családot, amely magához veszi és gondozza. Egy tübingeni asztalos és hozzátartozói vették magukhoz. Békés, szelíd elmebeteg volt. Ha elébe tették az ennivalót, csendesen elfogyasztotta, magát mindvégig tisztán tartotta. De volt úgy, hogy napokig egy szót sem szólt. Ha beszélt, általában összefüggéstelen szavakat mondott. Értelmetlen vagy gyermeteg szövegeket írt a mindig előtte fekvő papírra. Néha azonban - valóban pillanatokig tartó tisztulásban - költői sorokat írt le. Állítólag egy ízben egy szép négysoros verset is. - Így élt élő halottként több mint 40 évig. Túlélte híres barátait és többi kortársait. Amikor 73 éves korában testileg is meghalt, akik tudtak róla, azt hitték, hogy már régóta halott. A testi elmúlás után pedig nemzedékről nemzedékre híresebb, nagyra becsültebb lett. Nem egy nagy nevű modern költő is példaadó elődjének tudja.

E. T. A. HOFFMANN

(1776-1822)

Keresztneveinek ez a három betűs rövidítése jelzi, hogy Ernst Theodor Amadaeus Hoffmann névre hallgatott. Ámbár például Amadaeusra sohase keresztelték. Mozart egyik keresztneve volt Amadaeus, Mozart pedig a művészi eszményképe volt, ő is Amadaeus akart lenni, mint a muzsikusok muzsikusa, ezért tűzte művészi névnek a magáé után az ő keresztnevét. - Ha ugyanis megkérdezték, hogy mi a foglalkozása, az első válasz az volt, hogy „zenész". Csak másodikra vallotta, hogy rajzoló, grafikusművész, s ha kell, festeni is tud. És csak harmadjára közölte, hogy olykor szívesen ír meséket, novellákat, még fantasztikus regényeket is. - Polgári képzettsége és leggyakoribb hivatalos tevékenysége révén igen lelkiismeretes jogász, államigazgatási hivatalnok. Ámbár olykor sikerült úgy elszöknie az íróasztali teendők közül, hogy karmester vagy éppen zeneigazgató legyen különböző színházaknál. Ilyenkor maga is szerzett kisebb zenedarabokat, amelyeket egy nemzedékkel később a diadalmas romantikus zeneszerzők példaszerűeknek vallottak. Schumann például nemegyszer vallotta, hogy milyen hatással volt rá Hoffmann néhány zenedarabja. És aki érdeklődött volna, hogy hamarosan népszerűvé vált meséihez ki rajzolta a fantasztikus illusztrációkat, annak megmagyarázhatták, hogy ugyanaz a E. T. Hoffmann, aki a nem kevésbé fantasztikus történeteket írta.

Ez a képtelennél képtelenebb mesetémák egyenest ingerelték a zeneszerzőket, hogy baletteket vagy éppen operát komponáljanak témájukból. Delibes *„Coppéliá"*-ja, Csajkovszkij *„Dió-törő"*-je, Offenbach *„Hoffmann meséi"* - hogy csak a legismertebbeket említsük - eredetileg valóban Hoffmann-mesék voltak.

Amikor ő - amúgy mellékesen, önmaga mulattatására - kisebb-nagyobb prózai történeteket írt, még kezdeténél tartott a német romantika. A német klasszicizmus fénykorát élte. Hoffmann Goethe és Schiller kortársa volt. A romantika irodalomban, zenében, képzőművészetben csak a következő nemzedékekben bontakozott ki világdivattá. De a nemzetközi irodalmi közvélemény szerint az egész nagy hatású német romantikának Hoffmann volt a legnagyobb, és a nagy idők múltával is legélőbb prózaírója. Holott ez az egész prózai életmű belefér abba a három kötetbe, amely 44 évre terjedő életének végső évtizedében jelent meg. - Agglegényként bizonyára vérbajt szerzett be, hiszen hátgerincsorvadásban halt meg, ez pedig leginkább szifiliszfertőzés következménye szokott lenni, vagy annak hitték az orvosok is, amikor még nem tudták gyógyítani a szerelmi kalandokban szerzett, akkoriban nálunk „bujakór"-nak nevezett végzetet.

A fennmaradt emlékek és karikatúrák szerint egy kissé olyan volt, mint különös történeteinek figurái. Alacsony, sovány férfi, egy egészen kicsit púpos is, hosszú, bokáig érő fekete kabátban járt, magas fekete kürtőkalapot (cilindert) viselt. Ilyen alakok járnak-kelnek történeteiben, különösen *„Az arany virágcserép"* című rejtelmes hangulatú írásában.

Königsbergben született, az akkori Kelet-Poroszország fővárosában. Lengyelország felosztása után a porosz királysághoz tartozott Lengyelország egy része, jó néhány terület, amely idővel Oroszország, majd időlegesen Szovjetunió volt. Hoffmann életének nagy része ezeken a tájakon telt, de mindenütt német közegben, hiszen a hivatalok németek voltak, Hoffmann pedig legtöbbször lelkiismeretes német hivatalnokként, vagy néha német színházaknál német karmesterként működött. Végül is Poroszország fővárosában, Berlinben talált végleges otthonra. A könyvei is ott jelentek meg.

Az első gyűjteményes kötet címe: *„Fantáziadarabok Callot modorában”*. Callot francia grafikus volt, aki mesés tárgyú rézmetszeteivel egy időben igen népszerű lett. Hoffmann úgy tünteti fel, hogy ezeknek ihletéséből írta a meséket. Persze ez is mese. De folyton mesékről és mesetémákról van szó. Ez a kötet valódi meséket gyűjt össze. - A következő könyv az *„Éjféli mesék”*. Ezek olyan történetek, melyeket a kritikusok és irodalomtörténészek inkább „mese-novellák”-nak neveznek. Ez a sajátos műfajötvözet a való élet képeit és mozzanatait vegyíti vagy állítja párhuzamba a mesés elemekkel. Idővel a mesenovellák közé sorolták azokat a hosszabb lélegzetű történeteket is, amelyek akár a regények fogalomkörébe sorolhatók, mint például talán legérdekesebb látomása egy emberi jellemről: *„Klein Zaches”* (Az egyik magyar fordítása *„A kis Zakár”* címmel jelent meg.) De ebbe a kötetbe sorozódott a terjedelménél fogva is valódi regény: *„Az arany virágcserép”*. Ez a leggazdagabb gyűjteménye Hoffmann műveinek. - A harmadik kötet, amelynek teljes kiadása halála előtt egy esztendővel, 1821-ben jelent meg, a *„Serapion-testvérek”*. Ez Hoffmann baráti-írói körének felidézése. Később jó néhány irodalmi közösség nevezte magát „Serapion-testvérek”-nek. (Szerapisz a már görög nyelvű, hellenista egyiptomi kultúrában a gyógyítás és a vigasztalás istene, az ő papjai nevezték magukat Serapion-testvéreknek.) Ezek a szépséggel gyógyító barátok együtt isznak-beszélgetnek, egymásnak felolvassák műveiket. E művek egy része mese, más része elmélkedés a szépségről, írói vallomás az irodalomról. (Offenbach *„Hoffmann meséi”* című operájának előjátéka ennek a társaságnak mesélgető életformájáról szól. Itt meséli el Hoffmann a következő felvonások mese-történeteit, mint saját kalandjait.)

Hoffmann meséi és mesenovellái a csapongó képzelet és az emberi jellemek sokféleségének, olykor a reális társadalom helyzeteinek látványos keverése. Utolsó - töredékben maradt, a kötetekben meg nem jelent - regényféléje a *„Murr kandúr életszemlélete”*. Ez lényegében a nyárspolgári élet szatírája egy állattörténetben. Mellékesen azonban a művészsors végzetesen tragikus útja bontakozik ki a különös történetből. Kár, hogy nem tudjuk, mi lett volna a tragikomikus cselekmény kibontakozása.

A mesenovellákban gyakran bukkan fel a muzsikus-téma. Gluck, Mozart meg az általuk alkotott zenés drámák hősei kavarognak színes látomásként az olvasók előtt.

Néhány meséje hamar bekerült a múlhatatlan olvasmányok sorába. Ilyen mindenekelőtt a *„Diótörő és egérkirály”* című álomtörténet. Egy beteg kisfiú lázálma a házban elszaporodott egerek és a játék ólomkatonák között. Hőse a „Dióherceg”, a csattogó állkapcsú, dióhéjat szétharapó diótörő, aki életre kelve parancsnoka lesz a házőrző játékkatonáknak. Ebből a halhatatlan meséből készült Csajkovszkij híres *„Diótörő”* című balettje. - Másik ilyen nevezetes mese a beszélő babáról szól, akit egy fiatalember valódi szép leánynak néz. Ebből lett Delibes *„Coppélia”*-ja és Offenbach *„Hoffmann meséi”*-nek első meséje a beszélő-éneklő babáról.

Hoffmann meséi és meseszerű elbeszélései akár hátborzongatóak, akár humorosak, mindig meglepőek és mindig szórakoztatóak. A romantika legmaradandóbb erénye, az érdekesség ugyanúgy hozzátartozik ehhez az életműhöz, mint a lelket gyönyörködtető szépség. A romantikusokat lehet különbözőképpen megítélni. De E. T. Hoffmannt nem lehet nem szeretni.

HEINRICH VON KLEIST

(1777-1811)

A német irodalomban előbb jelenik meg a romantika, mint az angol és a francia kultúrákban. Már a XVIII. században, a klasszicista stílus és a felvilágosodás virágzása idején a költészetben és a drámairodalomban felismerhető az a hangütés, amely a klasszicizmusból ágazik le, de a szélsőségek, indulatok, váratlan fordulatok ábrázolásával, szokatlan formákat hajszoló nyelvezetével előképe, olykor példája lesz a XIX. században elinduló angol, majd a napóleoni kor után azonnal felvirágzó francia romantikának. A német klasszicizmus legjelentősebb alakjai - Goethe, Schiller - különösen a drámairodalomban erősen hatnak a kibontakozó romantikára, habár a két stílusirány legjobbjai kölcsönösen gyanakodva figyelik egymást. A német romantika indulásának kétségtelenül legnagyobb drámaköltőjét, Kleistet a klasszicizmus legnagyobb alakja, Goethe alábecsüli és elutasítja. A mi számunkra azonban már régóta kétségtelen, hogy a XIX. század első évtizedének Goethe és Schiller mellett Kleist a harmadik legnagyobb drámaírója.

Egyéniségében sok minden vagy alig érthető, ezért sokan ezt a lángeszű írásművészt egyben elmebetegnek is tekintik.

Régi porosz nemesi-katonatiszti családból származott. Maga is úgy indult, hogy katonatiszti pályát fog befutni. Hadnagy volt a fegyelmezettségéről nevezetes porosz hadseregben. A fegyelem családi örökségként szállt rá és lett erkölcsi eszménye. Egész életére jellemző túlzásai azzal kezdődtek, hogy nem tartotta elég fegyelmezettnek, elég jól szervezettnek a porosz hadsereget. Eljegyezte egy porosz tábornok leányát, de hamarosan nem találta megfelelő élettársnak a vidám, szerinte túl könnyű vérű leányt. Felbontotta eljegyzését és megvált a hadseregtől. Előbb Svájcba ment, ott egy szigeten szinte remeteéletet élt, s írta első drámáit. Ezekre nemcsak Schiller korai tragédiái hatottak, hanem a divatos „lovagdrámák"-nak nevezett rémtörténetek. Első befejezett színjátéka, *„A Schroffenstein család"* ilyen szörnyű végzettel küszködő, rémségeket átélő és elbukó emberekről szól. Amikor előbb Königsbergben, majd Berlinben próbálkozik vele, a színházaknak nem kell. Később Goethe ízléstelen ostobaságnak tartja. Nyilván ez az oka, hogy csalódottan abbahagyja készülő történelmi drámáját, a *„Robert Guiscard"*-ot, amely a Bizáncot rémítő hajdani normann vezérről szólt volna. Töredékeiből úgy sejthető, hogy már megtalálta magát: cselekménye hatásos, dialógusai életszerűek, jellemábrázolása olyan jó, hogy a német romantika későbbi szerzői sem érték utol.

Tulajdonképpen kora ifjúsága óta lelki válságban él. Ide-oda hányódik a német városok között. Egymás után írja jobbnál jobb drámáit. Ezeket általában itt-ott be is mutatják, de sem a kritikának, sem a közönségnek nem tetszenek. Újságoknál próbálkozik, hiszen meg kell élnie. Cikkeit általában el is fogadják, mert érdekesek és egyéniek. Egy vígjátéknak, *„Az eltört korsó"*-nak némi sikere is van. Csak humorát veszik tudomásul, de azt csak sokára - a szerző halála után - ismerik fel, hogy ez a komédia a bürokrácia kitűnő szatírája. - Élete szakadatlan nyugtalanság. Kant racionális filozófiája kétségbe ejti, hatására egyszerre nem érti, minek mi értelme van. Elkezdi nem hinni, amit tud. A tapasztalható igazságtalanságok felháborítják. Megírja a méltánytalanságok és az ellenük való reménytelen küzdelem regényét: a *„Kohlhaas Mihály"*-t. Ez olyan remekmű, amely akkor is biztosítaná számára az irodalmi halhatatlanságot, ha semmi egyebet nem írt volna. Drámai, hőseinek sorsa kétségbeejtően tragikus. Egyetlen kivétel a *„Kätchen von Heilbronn"* (Reviczky Gyula fordításában *„Heilbronni Katica"*). Ez egy erős akaratú, de kétségtelenül mániákus leány szerelmi elragadtatásának mesébe illő története. Ezt el is fogadja a közönség, közel kétszáz év óta legtöbb nyelven legtöbbször felújított drámája. Ez a Katica is olyan jellem, amely mulatságosan kedves is, de kétségtelenül

az elmebaj határán él és cselekszik. Majd nála is túlzóbb szenvedélyű *„Penthesilea”* című tragédiájának a hősnője, az antik görög amazon, aki megöli szerelmesét, mert az nem olyan, amilyennek elvárná. - A római és germán ókorban játszódó *„Hermann csatája”* vérbeli romantikus hazafias darab, célzása azonnal felismerhető: a germán-római ellentétben a hódító Róma a napóleoni Franciaországot jelenti, Hermann és germán hősei a védekező német népet. Érdekes és költője sorsára jellemző, hogy ez is csak Kleist halála után lett sikeres színpadi mű. De akkortól kezdve annál inkább.

Drámai erőben és dramaturgiai megszerkesztettségben alighanem legtökéletesebb színjátéka a *„Homburg hercege”,* az önpusztító felelősségtudat tragédiája. Ez a herceg, egy katonai alakulat parancsnoka, királyának parancsa ellenére rohamot vezényel. És győz. Magatartásával azonban megsértette a katonai fegyelmet, ami lazulást okozhat a tisztikarban. Hadbíróság elé állítják. Megmenekülhetne, hiszen sok az enyhítő körülmény, ő azonban felismeri, hogy fegyelmezetlenségével romboló hatású az egész katonai fegyelemre, és maga erőszakolja ki, hogy ítéljék halálra. - Természetesen ez Kleist túlzásainak és fegyelem-mániájának a megfogalmazása.

Jól tudja, hogy remekműveket ír, de azt kell látnia, hogy ezek senkinek sem kellenek. A sikertelenség gyötri amúgy is gyenge idegeit. A nők körében sincs sikere. Elszántan készül a halálra, s ezt a véget egy tragikus szerelmi kalanddal akarja elérni. Több leánynak felajánlja, hogy kövessenek el közös öngyilkosságot. Végül akad egy hasonlóképpen zavart lelkű nő, aki szintén a közös halálban kívánja megtalálni a végső szerelmi gyönyört. - Kimennek egy Berlin közelében fák közt kéklő tóhoz. Ott Kleist katonaidejéből megmaradt pisztolyával előbb lelőtte a leányt, majd szíven lőtte önmagát is. - Ilyen szörnyűséges jelenetek olykor az ő drámáiban fordulnak elő.

A mindössze 34 évre terjedő sikertelen élet után azonban szinte azonnal megérkezett a siker, majd a világsiker, amely máig is tart.

ESAIAS TEGNÉR

(1782-1846)

A harmincéves háború befejeztével, tehát a XVII. század derekán Svédország északi nagyhatalom. De a XVIII. század első tizedében a harcias XII. Károly háborús vereséget szenvedett Nagy Péter orosz cártól. Svédország elveszti az uralma alatt álló Finnországot is, amely ettől kezdve az első világháború végéig az Orosz Birodalom része. A régóta leigázott Norvégia is lázongások színtere. És bár a svéd nehézipar- a kiváló svéd acél -, a gazdag halászat és a nemzetközi kereskedelem biztosítja a viszonylagos jólétet, a népben és főleg az irodalomban uralkodik a nemzeti gyász. A XIX. század kezdetekor a már hanyatló klasszicizmus alaphangja a csalódás, a kiábrándultság, vagyis az uralkodó műfaj az elégia. Ezzel lép át a századforduló idején a svéd költészet a romantikába. Akárcsak minálunk, ott is népszerűek, sőt divatosak lesznek a hajdani hősök, a skandináv-germán istenek. Ugyanabban az évben, amikor nálunk Vörösmarty eposza, a *„Zalán futása”* megjelenik, tehát 1825-ben Esaias Tegnér, az akkor már nagy hírű költő befejezi évekig írt hőseposzát, a *„Frithiofs sagá”*-t, a svéd romantika fő művét, azóta is az otthon is, világszerte is a legismertebb svéd eposzt, a múlhatatlan nemzeti kincset.

Tegnér akkor 43 éves, nagy tekintélyű evangélikus püspök, a Tudományos Akadémia dísze, a klasszicizmusból romantikába forduló költészet fő alakja. Eposzának igen rövid idő múltán már van német fordítása. Ennek alapján Goethe az egész olvasó világ számára fölfedezi mint világirodalmi remekművet. Még 25 év van számára, és ha végső éveiben súlyos betegségek miatt kénytelen is visszavonulni, s költőként igen ritkán szólal meg, de a dicsőség, az ünneplés mindhalálig elkíséri.

Alulról, falusi szegénységből indult. Anyai ágon nemzedékek óta falusi papok voltak az elődök. Apja földműves paraszti sorból küzdötte fel magát falusi pappá. De oly szegény maradt, hogy meg kellett osztania életét a templom és az igen kis szántóföld között. Ő maga szántott-vetett-aratott. Annyi pénze sose volt, hogy értelmesnek mutatkozó fiát az elemi osztályok után felsőbb iskolába járassa. De a nyomorúságosan élő falusi tiszteletes korán meghalt, a felesége is hamarosan követte, és az árva fiút egy jóságos rokon vette magához. Ez a rokon adószedő volt, tehát jobb módú, mint a paraszti atyafiság. Hamarosan felismerte a fiú rendkívüli értelmességét. Iskoláztatta, felhívta rá a figyelmet a vagyonos ismerősök körében. Ezek együtt lehetővé tették, hogy eljuthasson Lund híres egyetemére, ahol hamarosan a legkiválóbb tanítványok közé került. 21 éves korában úgy fejezte be első egyetemi tanulmányait, hogy azonnal docensi rangban már taníthatta is az egyetemen az esztétikát.

Ő azonban részben tanított, részben tovább tanult. 28 éves fővel az esztétika professzora lett, két évvel később a görög nyelv és irodalom egyetemi tanára. 36 évesen a teológia doktorává avatták, és ugyanakkor a Tudományos Akadémia rendes tagja lett. - Tehát felívelő karrierre lehetett büszke. Hiszen ekkor már költői híre is nőttön nőtt. Meghökkentő volt, hogy az oly sikeres férfinak a költészete rendkívül komor. A honfibú ugyan szinte kötelező volt, az elégikus hang már jó ideje általános volt a svéd költészetben. A lehangoltság, gyakran reménytelenség mégis meglepő volt egy életében ennyire sikeres férfi költészetében. Hamarosan püspök is lett, szokatlanul komor püspök. Ilyen volt ifjúkori, még a klasszicizáló stílushoz ragaszkodó korában, az maradt romantikusnak is. Miközben verselése könnyed, dallamos, néha még játékosnak is ható. Máig is van olyan vélemény, hogy az egész svéd költészetnek Tegnér volt a legnagyobb formaművésze.

Ezt a komorságot azonban magyarázza, hogy egész életében egymást követték a szerelmi csalódások. A nők vagy elutasították, vagy ha nem, akkor hamarosan hol megcsalták, hol elhagyták. Pedig a híresen nagy műveltségű professzor, költő, pap, majd főpap szakadatlan szerelmi vágyódás és kielégítetlenség lázában élt. Csak halála után derült ki, hogy vágyódásait, képzelődéseit nagy formakultúrájú igen erotikus, olykor akár pornográfnak is mondható versekben fogalmazta meg. Még idős korában, mozgásra is alig képes beteg állapotban is szemléletesen tudta versbe foglalni vágyképeit. Ezeket a költeményeket nem semmisítette meg, hanem titkos fiókba zárta. Egész halom elkészült vers és verstöredék maradt utána. Ezeket az örökség felmérői sokáig titokban tartották, sehogyan se illettek a püspökhöz, a nagy nemzeti eposz költőjéhez, a honfibú elégikusához. De költői-emberi képe csak így teljes. Mégis a XX. század szabadabb felfogásának kellett elkövetkeznie, hogy a tisztelők tudomásul vegyék, hogy a nagy klasszikus igazi hús és vér ember volt. A tankönyvekbe azonban nem ezek a költemények kerültek. Oda elsősorban a hazafias ódai hangú költeményeit vették fel.

Ezek közt akad olyan is, amilyen a klasszicizmus és romantika idején egész Európában szokásos volt. Például a *„Svédország”* című költemény a múlt dicsőséges képeit veti össze a jelen kisszerűségével, akárcsak Berzsenyi ebben az időben a *„Magyarokhoz”* című ódában. (Ez a történelmi áttekintés egyébként nálunk a *„Himnusz”*-ban és a *„Szózat”*-ban is felismerhető.) Egyik nagy hatású versében arra biztatja népét, hogy legyenek erősek és hódítsák vissza Finnországot. Ez meghökkentette tudós kollégáit, hiszen féltek egy újabb háborútól. Tegnér meg is fogadta tanácsukat, és úgy módosította gondolatát, hogy amit Finnországgal vesztettek, azt teremtsék meg itthon, a megkisebbedett Svédországban.

Népszerű, tisztelt lírikus volt, de igazi dicsőséget otthon és a világban a *„Frithiofs saga”* hozott. Ez az eposz formájában is különbözik minden más hőskölteménytől. A 25 ének mindegyike külön zárt novellisztikus egységnek tekinthető, és mindegyik más versformában, más-más szakaszrendben készült. A svéd verstanban található valamennyi lehetőségre van példa Frithiofs kalandjaiban. Ezek az önmagukban zárt cselekményű énekek úgy következnek egymás után, hogy együtt egységes cselekményben mutatják be a hős Frithiofs bűnét, a bűn tudatosodását, a bűnbánatot és a jóvátételt, a megsértett, haragos istenek kibékülését. Végül az derül ki, hogy Frithiofs azért igazi hős, mert le tudja győzni önmagát is.

Természetesen a mesés cselekmény a skandináv-germán őskorban játszódik, istenek, természetfeletti csodák, harcos emberek világában. Ezek a hősök azonban a csodák és hőstettek közepette olyan mindennapos életet élnek, mint majd késő utódaik. Nemcsak sítalpon járnak és csúszkálnak, de szórakozásból korcsolyáznak is. Egymás tudását és leleményességét úgy próbálják ki, hogy leülnek sakkozni. Sakkjáték közben kifejtik háborús elméleteiket is. A játék egyben szellemi mérkőzés. - A cselekmény azzal kezdődik, hogy a mindenkinél merészebb viking indulatában az istenekkel is szembefordul, és feldúlja az ifjúság és szépség istenének, Baldrnak a szentélyét. Ezt a bűnt se isten, se ember nem bocsátja meg. Frithiofs élete tehát szakadatlan küzdelem égiek és földiek ellen. Eközben ébred rá tetteinek bűnös voltára. Ettől kezdve saját múltja és saját természete ellen küzd. A kemény bűnbánat és megtisztulás után egész egyénisége megváltozik, és felépíti, amit lerombolt, Baldr szentélyét. Ez a hőstett, önmaga legyőzése és bűnének jóvátétele elragadja az embereket és megbékíti az isteneket.

Ami a hősköltészetben alig-alig fordul elő, Tegnér eposzában lélektani mozzanatok is árnyalják az egyének jellemzését. Frithiofs lelkifurdalása, megjavulási szándéka már a regényekre emlékeztet. Az énekek önálló egysége a prózai novellákkal rokon. És hogy ezek a zárt történetek egy összefüggő hosszú cselekménnyé állnak össze, ez egészen sajátos külön helyet biztosít a *„Frithiofs sagá”*-nak.

Igaz, manapság sokkal kevesebben olvassák, mint a megjelenése utáni fél évszázadban. De híre és tekintélye változatlan a világirodalomban. Pedig érdemes olvasni, mert - nem mellékesen - nagyon érdekes. Van kitűnő magyar fordítása is, Győry Vilmos munkája a múlt század hatvanas éveiből. Érthetetlen és indokolhatatlan, hogy miért esett ki teljesen a magyar olvasók világképéből.

STENDHAL II.

(1783-1842)

1814-ben egy késő tavaszi napon lovasember ügetett át a Franciaországot a német földektől elválasztó zöld határon. Nyilván menekült az otthoni veszedelmek elől. Hiszen Napóleon májusban megbukott, a győztesek visszasegítették és újra trónra ültették a Bourbonokat. Aki a császárság idején magasabb rangú katona volt, vagy valami tekintélyes polgári hivatalt töltött be, az veszélyben érezhette magát, és tanácsosnak látszott, ha legalább egy időre biztonságos messzeségben vészeli át a rendszerváltozás bosszúidőszakát. Az a 31 éves lovasember pedig hol császárhű katonatiszt volt, még az orosz hadjáratban is részt vett, jelen volt Moszkva égésénél, hol pedig rangos gazdasági főtisztviselőként még a hadisarcok behajtásáról is gondoskodott, felettébb erélyesen. *Henri Beyle*-nek hívták. Művelt, irodalomban is jártas, jó stílussal fogalmazó fiatalember volt. Amióta járt Itáliában, lelkesen szerette az olasz nyelvet, az olasz művészetet és az olasz embereket. Egyelőre reménytelenül szerelmes volt egy szép olasz asszonyba. Most Olaszországba igyekezett, hogy ott találja meg élete folytatását. Úgy tervezte, hogy német földön áthaladva Svájcon át jut Itáliába. Útközben átlovagolt egy Stendhalle nevű német kisvároson. Ezt a német városnevet a francia kiejtési szabályok szerint *sztandál*-nak kell kiejteni. De ha így ejtik, akkor Stendhalnak kell írni. Azonnal úgy gondolta, hogy ez igen jó írói álnév. Egyébként is szeretett álnéven írni, szinte játszott a titkolózással. Állítólag élete folyamán 171 írói álnevet használt. Ezek közül a legismertebb a *Stendhal,* ezen a néven tartja számon az irodalomtörténet. Ezen a régóta világhíres álnéven kívül csak egyetlen ismert rejtekneve van: Henry Brulard. Fura módon saját magát nevezi így önéletrajzában, amely egyébként igen hiteles vallomás életútjáról is, saját bonyolult jelleméről is.

Már azelőtt, tényleges katonaként írt jó néhány különböző témájú kisebb-nagyobb könyvet és még több cikket. Közölni vágyott diákkorától mindhaláláig azt a széles körű ismeretanyagot, amelyet tanulószenvedélye magába szívott. Még matematikusnak is kitűnő volt, rokonsága azt hitte, hogy mérnök vagy fizikus lesz. Ehelyett az érettségi után azonnal felcsapott katonának, de attól fogva is tananyag volt számára minden olvasnivaló, minden úti élmény, minden művészettörténeti adat. Idővel számos festő- és muzsikuséletrajzot is írt. Ezek mind érdekes olvasmányok voltak, de maga se tartotta őket jelentékeny műveknek, arra voltak jók, hogy a kiadók vagy a folyóiratok fizessenek értük. Pedig önéletrajzában arról vall, hogy ifjúkorától kezdve arra vágyott, hogy ő legyen a legnagyobb és főleg a leghíresebb francia költő. Holott verseket csak ifjúkorában írt, és azokat se nagyon közölte. - Most, amikor átlovagolt Stendhalle városán, egyszeriben elhatározta, hogy Stendhal néven közli legközelebbi, egyelőre még megírandó művét. Így is történt, már Itáliában ezen a címen jelentette meg *„Séták Itáliában”* című, útiélményeket tartalmazó könyvét, az első olyan munkáját, amelyet azután élete végéig vállalt. A maga nemében ez már remekmű, noha akkor igen szerény visszhangja volt, idővel azonban beleilleszkedett a nagy életműbe.

Itáliában felettébb változatos életet élt. A legnagyobb élmény alighanem az volt, hogy annyi év után elérte az elérhetetlen asszonyt. Ez a diadal felszabadította, s felkeltette az érdeklődését más nők iránt is. Soha nem nősült meg, ez gátolta volna a szakadatlan szerelmi kalandokban. Mindig a szerelem mámorában, a hódítás szenvedélyében élt. Gyakran az udvarlás gyakorlatában is álnevet használt. Néha azonban azt hitte, hogy megtalálta az egyetlent, a soha el nem múlót. Egy ízben úgy esett, hogy egy jelentéktelen színésznő volt a pillanatnyi istennő. Amikor ez - az egyébként kövérkés - hölgy egy vidéki város színházához szegődött, ő vele tartott, és mivel éppen nem volt írói tiszteletdíj a zsebében, egy fűszereshez állt be segédnek, hogy ha történetesen egy vendéglőben vacsoráztak, busás borravalót adhasson a pincérnek.

Igazi írói sikere élete folyamán sohase volt, de könyveit mindig el tudta adni. Néhány viszonylag kelendő is volt, csak hírnevet nem hozott. A festő- és muzsikuséletrajzok olvasmányosak voltak, de irodalmi műveknek jelentéktelenek. Közben azonban megírt egy igazi remekművet, talán máig is legolvasmányosabb könyvét, *„A szerelemről”*-t. Bőséges szerelmi tapasztalatainak tanulságaként állítja fel híres „kristályosodás”-elméletét. Eszerint a férfi egymásra következő emlékeiből formálja a szerelem, a szeretett nő képét. Ezt a kikristályosított a asszonyképet kívánja, ezt látja, érzékeli minden kívánt, majd megkapott nőben. - Ezt a szellemes elméletet tekintették már lélektani törvényszerűségnek, holott igazán nem az. Mások filozófiának, a szerelem fenomenológiájának tartják. Persze ez nem tudományos magyarázat, inkább szellemes játék egy életjelenség megközelítésére. De amióta felfedezték, múlhatatlanul hozzátartozik Stendhal fogalomvilágához. De ezt is - mint a halhatatlan életmű egészét - igazán csak sokára, az író halála után fedezték fel.

Álnéven írt önéletrajza is csak jóval később tette irodalmi anyaggá az életét, illetve azt az életutat, amely visszaemlékezésében irodalmi művé formálódott.

Gazdag dél-franciaországi családból származott. Apja néhány évig Grenoble polgármestere, a Bourbonokhoz hű, megrögzött maradi, a forradalmat és Napóleont elutasító rideg férfi volt. Fia szinte gyűlölködve emlékszik vissza rá. Anyja emléke azonban örök szerelem maradt. A vallomás szerint a csodaszép fiatalasszony akkor halt meg, amikor kisfia hétesztendős volt. Később a már rég felnőtt fiú azt vallja, hogy érzékien-erotikusan, vérfertőző szenvedéllyel volt szerelmes belé. Ezt a hagyomány olyan komolyan vette, hogy máig is sokat ismétlik, hogy a kisgyerek Stendhal perverzitásnak is mondható érzelmeket táplált anyja iránt. Ez így fejlődéslélektani képtelenség, hiszen azóta már köztudomású, hogy a kisfiúk kilenc-tíz éves koruk alatt erotikus élményeket élnek át anyjuk - különösen fiatal anyjuk - iránt. Persze, ha ez az anya fiatalon meghal, akkor ez az emlék meg is maradhat. De a felnőtt író szakadatlan normális szerelmi vágya és igénye csak azt erősíti meg, hogy mindvégig igen erős, de igen normális ösztönélettel száguldott át az életen. És őszinte vonzódásait és gyűlölködéseit adta át a regényhőseinek, amikor eljutott alkotóereje teljességéig.

Ez csak 47 éves korában következett el, amikor megírta első igazi remekművét, a *„Vörös és feketé”*-t. Ez 1830-ban történt. Ebben az évben a gyűlölt Bourbonok uralma végleg végetért, és következett Lajos Fülöp kisszerű, megvetett „polgárkirályság”-a. A forradalom emlékéért és Napóleonért lelkesedő, bizonytalan körülményekből bizonytalan körülmények közé kerülő Henri Beyle politikailag ismét szalonképes lett. Még azt is méltányolták, hogy annyira vágyódik Itáliába, és persze az sem volt mellékes, hogy jól tudott olaszul, s mellette egyéb nyelveken is. Diplomáciai állást kapott: a pápai államban, Civita Vacchia városában lett és maradt sokáig konzul. Az elkészült regényt onnét küldhette a párizsi kiadónak. Közönségsiker még sokáig nem lett, de a kor legnagyobb írói már észrevették. Goethe egy útirajza után úgy nyilatkozott, hogy a legélesebb szemű és rendkívül szemléletes írót fedezett fel benne. Balzac jelentette ki először, hogy ő a legjelentékenyebb francia írók egyike. Jó barátja, a nem kevésbé jelentős és művészi stílusú író, Prosper Mérimée példaképének, mesterének vallotta. Stendhalt pedig nem keserítette el, hogy ha olvassák is könyveit, az irodalom világában nagy csend van körülötte. Kitűnő kisregényeket írt, köztük az izgalmasan szép *„Vannina Vannini”*-t és egyebeket.

A *„Vörös és fekete”* két karrierlehetőséget jelentett: a vörös egyenruhában járó katonatisztit és a fekete ruhás papit. A regény a Napóleon utáni kor csalódáslehetőségeinek remekmívű krónikája. Óriási korkép egy reménytelenségbe fulladt korszakról, amelyben a szerelem is tragédiába torkollik. - 1834-35-ben megírta a „polgárkirályság” kisszerűségének nagyregényét, a *„Lucien Leuven”*-t, amelyet azonban kéziratban magánál tartott, folyton javítgatott, és a mű csak halála után jelent meg, akkor már *„Vörös és fehér”* címen. Ezután írta, lassan építve fel ifjúságának útját felidéző önéletrajzát, az *„Henry de Brulard életé”*-t. Ez dokumentum is az

íróról, de olyan regény is, amely méltán sorakozik remekműveihez. Közben készült másik vallomás-könyve, az *„Egy egotista emlékiratai”*. Ezt az *egotista* szót ő találta ki. Ez nem *egoista*, vagyis nem önző, hanem olyan ember, aki kizárólag és tudatosan önmaga akar lenni. Manapság ezt *„identitás”*-nak szoktuk mondani. És amikor valaki tudatosítani kívánja maga előtt is a saját egyediségét, ez olyasmi, mint amikor mi azt mondjuk, hogy „önmagát akarja megvalósítani”. Idővel ez ugyanolyan közismert szó lett a francia tudatban, mint a „kristályosodás”.

De a remekművek után még hátra volt legszebb regénye, *„A pármai kolostor”*. 1839-ben, nem egész három évvel halála előtt alkotta meg 52 nap alatt. Nem írta, hanem egy jó gyorsírónőnek diktálta. Korkép és szerelem a legmagasabb fokon.

Halála után Prosper Mérimée nemcsak több művét rendezte sajtó alá, de sokat is írt róla. Tőle tudjuk, hogy mosolyogva jósolta meg, hogy körülbelül negyven évvel a halála után fogják felfedezni, és akkor lesz világhírű, halhatatlan. Ez majdnem naptári pontossággal következett be. A nyolcvanas évek legnagyobb hatású kritikusa, Taine világgá kiáltotta, hogy ott van a helye a legnagyobbak között. Azóta is ott tündöklik. Egyes méltatói őt tartják a legromantikusabb realistának, mások szerint a legreálisabb romantikus. - Ez is igaz, az is igaz, de alighanem e jelzők közül az a leghitelesebb, hogy „leg...”

ALESSANDRO MANZONI

(1785-1873)

Az olasz romantika főalakja *„Jegyesek”* című történelmi regénye a műfaj világirodalmi hatású művei közé tartozik. De versei, drámái, irodalomelméleti művei is nemzetközi sikert arattak. A haladó politikai mozgalmak akkor is vezéralaknak tudták, amikor visszavonultan csupán irodalmi műveinek megalkotásával foglalkozott. Úgy tartották és úgy tartják ma is, hogy az oly régóta áhított egységes Itália szellemi előkészítője és előmozdítója. Amikor 88 éves korában befejezte földi életét, ez hivatalosan is, a nép szívében is nemzeti gyász volt. Eszmetársa, Verdi az ő halálára és az ő emlékére komponálta a múlhatatlan hatású-értékű Requiemet. - Holott hosszú élete folyamán, miközben ifjúkorától haláláig és azután is ünnepelt volt, általában egyszerre támadták jobbról is, balról is.

Származásával, születésével magával hozta egy kettősség sajátos összhangját. Atyja révén ősi lombardiai grófi család leszármazottja. Anyja Beccariának, az olasz felvilágosodás legnagyobb hatású alakjának, a liberális jogfilozófia megteremtőjének leánya. Házasságuk felettébb rossz, hiszen a férj indulatosan konzervatív, áhítatosan vallásos. A feleség nagy műveltségű, szabad gondolkodású asszony, derűs, életszerető lény. Gyermekük még kisfiú, amikor végképp kiderül, hogy nem tudnak együtt élni. De a katolikus vallás és az itáliai államok családjoga tiltja a válást. Ha elválni nem is lehet - szétválnak. Az előkelő család asszonya - sokak elképedésére - összeköltözik, együtt él egy művelt vonzó férfival. A magára maradt férj váltogatja alkalmi szeretőit. - A korán feltűnően értelmes, tanulni szerető fiú az apánál marad, aki mellett nem érzi, nem is érezheti jól magát. A vallásos szellem azonban beleivódik. Apját ugyan egyre kevésbé szereti, szinte az ő ridegsége ellen menekül az áhítat meghittségébe. De serdülőkorától egyre gyakrabban az anyjához szökik, ahol szelíd szeretettel fogadják és a felvilágosodás eszméivel táplálják lelkét.

Nagyra becsüli és szereti anyja nagy műveltségű, komoly élettársát, s megveti és gyűlöli komor apja ledér szeretőit. Közben az apai házban és az egyházi iskolákban egyre több nyelvet, teológiát, történelmet tanul. Az anyai otthonban filozófiai műveket, jó regényeket, drámákat olvas, maga is hamarosan költővé fejlődik. - Ez a kétfajta neveltetés ritka összhangban épül össze. Idővel, amikor már híres író és hatásos közéleti férfiú, az egyházi hatalmasságok nem győzik majd kárhoztatni liberális szelleme, felvilágosodott humanizmusa miatt. A liberálisok, a nemzeti forradalom felé közeledők, az antiklerikálisok viszont vallásossága, a hagyományok tisztelete miatt kárhoztatják. De itt is, ott is kénytelenek becsülni a régi álom, az egységes Itália megvalósítása érdekében kifejtett lankadatlan szellemi küzdelmeiért.

A hajdani Római Birodalom széthullása óta apróbb-nagyobb államokra szakadt Itália legjobbjaiban a középkor óta élt az egységes olasz nemzetről és az egységes olasz államról való vágy. Már a középkorban Petrarca meghirdette az „Italia Unita” igényét. A reneszánsz idején Macchiavelli ezért küzdött remekművekkel és politizálással. A francia forradalom óta a polgárosodás és a nemzeti-politikai egység igénye jelen volt a társadalom minden rétegében. Ezért harcoltak a törvény által üldözött carbonarik és a legértelmesebb arisztokraták. A vallásosak és a liberálisok - akaratukon kívül is - együtt. Ezt az egységet pedig éppen Manzoni gróf képviselte legjobban műveiben is, tetteiben is. Ő volt a nép forradalmát megtestesítő olasz arisztokrata. - Hosszú élete folyamán pedig megélhette a század történelmi-politikai-szellemi változásait. Megtestesíthette még a különböző stílusirányokat is. Hiszen az apai otthon beléoltotta a hagyomány szentelte klasszicizmust és a változás igényét kifejező romantikát. A hagyományőrző költő, a régi formákban új eszméket megszólaltató drámaíró, klasszi-

kus hagyományokat folytató halhatatlan romantikus regényíró összefoglaló példázata volt mindannak, amit a XIX. század igényében, ízlésében, stílusaiban kitermelt.

Már 16 éves korában feltűnik *„A szabadság diadala”* című ódájával. Két évvel később *„Beszédek”* című szatírasorozatában már a nép nyomorát és az urak felelőtlenségét igyekszik feltárni. - 20 éves, amikor anyja élettársa, Imbonati gróf meghal. Manzoni együtt gyászol anyjával, és ettől fogva kizárólag - illetve önállósodásáig - anyjával él, apjával és körével végképp szakít. És ekkor írja egyik legjelentékenyebb költői művét a tisztelt férfi emlékére*: „Ének Carlo Imbonati halálára”.* - Fejlődésének fontos állomása, hogy elutazik Párizsba, ahol alaposabban elmélyülhet a felvilágosodás klasszikus műveiben és személyesen megismerkedhet a hirtelen divatossá vált romantika néhány írójával. 1807-ben otthon meghal az apja. Hazasiet, hogy legalább a temetésén részt vehessen. De élete egyszerre más irányba fordul. Svájcon át utazik. Útközben ismerősökkel találkozik, velük egy társaságban megismerkedik egy lánnyal, akibe azonnal lángolóan beleszeret. Henrietta Blondelnek hívják a leányt, s ő azonnal viszonozza a romantikus nagy szerelmet. (A leány apja dúsgazdag francia bankár.) De kálvinista. Manzoni azonnal felajánlja, hogy feleségül veszi szerelmét, ha az katolizál. A református bankárnak ugyan riasztó a katolikus kérő, de a polgárcsaládnak imponál, hogy a kérő valódi gróf. Egy éven belül Henrietta katolikus. Alessandro nős lesz. Így mennek haza. A jó feleség pedig úgy elmélyed szeretett férje hitében, szent irataiban, teológiai tudnivalóiban, hogy féltve őrzi Manzoni hívő vallásosságát is, de felvilágosodott francia kultúráját is. A hozomány pedig anyagi gondtalanságot jelent még az özvegy anya számára is.

A költőként már ismert Manzoni otthon elkezd drámákat írni. - Jó ideig keresi a megfelelő formát. Közben néhány érdekes tanulmány kerül ki a tolla alól, többek közt a katolicizmus erkölcstanáról, amelyek azt bizonygatják, hogy az igazán vallásos embernek türelmesnek kell lennie más vélekedésekkel szemben is. Többi prózai írása is a liberális eszméket terjeszti. Versei is egyre népszerűbbek. Már közismerten liberális politikusnak és romantikus költőnek tartják, amikor végre jelentkezik első drámájával. Ez a *„Carmagnola grófja”,* amely először könyvben jelenik meg 1820-ban. Klasszikus formájú verses történelmi dráma, modern forradalmi eszmevilágban fogalmazva. Fontos irodalomtörténeti tett az elébe írott előszó, amely a történelmi drámákról értekezik, és a romantika lehetőségeit vizsgálja. Valószínű, hogy hatással volt Victor Hugóra is, aki csak néhány évvel később írta meg jelentős előszavát saját *„Cromwell”* című drámájához: ez az előszó hamarosan a romantika bibliája lett. Néhány gondolata szoros rokonságban van ezzel a Manzoni-előszóval. (Egyébként Hugo igen nagy véleménnyel volt az olasz eszmetársról.) - a *„Carmagnola grófjá”*-nak a színpadi fogadtatása visszafogott volt, de olvasmánynak annál sikeresebb lett. Második drámája, a longobárd előidőkben játszódó *„Adelchi”* azután már előbb otthon, majd világszerte a népszerű színpadi szerzők közé sorolta. Hosszú időn át volt jeles költő, sikeres drámaíró, filozófiai és politikai vitairatok szerzője, amikor elérkezett élete halhatatlan fő művéhez, a nagy regényhez, amelyet sokáig írt, javítgatott, s amely végre 1840-ben - 55 éves korában - megjelent. Ez a *„Jegyesek”.* - E végső változat több mint másfél évtizedes munka eredménye. Három, egyre bővülő szövegváltozat jelzi a módosításokat, amíg végül kialakult a nagy romantikus regény. - Manzoni ifjúkorától kezdve igyekezett tovább lépni azon az úton, amelyet Walter Scott kezdett. A hiteles korfestés, a jellemek kidolgozása, a mozgalmas cselekmény áttekinthetősége, szélsőségek megjelenítésének figyelmet fokozó művészi módszere sok mindenben teszi a legjobb romantikusok - Victor Hugo, Jókai Mór - szellemi rokonává. Az is ezekre a nagy társakra emlékeztet, hogy a társadalom minden rétegét átfogja. Ugyanakkor realista igénnyel tárja fel a közösségi bűnöket és sérelmeket.

Az alaptéma egy ókor óta visszatérő regényes helyzet: a szerelmeseket a történelmi körülmények elszakítják egymástól, az olvasó párhuzamosan nyomon követheti kalandjaikat, amíg igen bonyolult, változatos viszontagságok után végre újra találkozhatnak, és a sokszor tragikus helyzetekből kibontakozhat a szerelem boldog megvalósulása.

Többen állítják, hogy Manzoni a nagy regény írásakor nem ismerte Scott regényeit. Ez alig hihető. A nála később induló Hugo műveit valószínűleg csak később ismerhette meg. De a diákkorától folyton olvasó, egyre műveltebb, az irodalom lehetőségei iránt szakadatlanul érdeklődő író fő műve megírásáig ne olvasta volna a kor világszerte legnépszerűbb írójának legalább néhány regényét - ez merőben valószínűtlen. Hiszen már ifjabbkori drámái is olyan hiteles korábrázolásra törekszenek, amilyennek Scott képzelte a történelmi témák kezelését.

A cselekmény a XVII. század Lombardiájában játszódik, annak népét, urait, törekvő polgárait, közéleti embereit, bűnözőit vonultatja fel. Persze úgy, hogy szempontja a XIX. század liberálisainak történet- és társadalomszemlélete.

Vitathatatlan, hogy igazi romantikus mű, de az is igaz, hogy ugyanúgy benne van már a haladó romantika realizmusigénye, mint például Angliában Dickensnél vagy nálunk Eötvös *„A falu jegyzőjé”*-ben. Aligha vitatható, hogy a Dantétól napjainkig terjedő dúsgazdag olasz irodalomnak a legszebb, legjobb és legfontosabb művei közé tartozik.

JAMES FENIMORE COOPER

(1789-1851)

Az amerikai irodalom a vidékiségből vele és általa lép a világirodalomba. Első könyvei akkor jelennek meg, amikor Európában éppen fellángol és uralkodó hang lesz a romantika. Ő maga Walter Scott tanítványának vallja magát, de hamarosan népszerűségben és hatásban is az angol mintakép mellé emelkedik, sőt az egész angol nyelvű amerikai irodalmat elsősorban ő emeli az európai irodalom mellé. Néhány regénye - a *„Vadölő”,* a *„Bőrharisnya”* vagy éppen *„Az utolsó mohikán”* - másfél századdal halála után is minden tájon népszerű olvasmány. Abban pedig versenytárs nélküli úttörő, hogy először ábrázol megértéssel, rokonszenvvel színes embereket.

A Cooper család a legelőkelőbb angol őstelepülők közé tartozott. Óriásbirtokok urai voltak. Róluk kapta nevét Cooperstown városa, uradalmuk egykori középpontja, ahol kezdetben erődített családi otthonuk volt. Pihenőre, üdülésre vissza-vissza is tértek a róluk elnevezett város róluk elnevezett kastélyába, a már világhíres író is ott halt meg 62 éves korában.

A hat évtizedre terjedő életnek éppen a közepén, 31 éves korában jelent meg első regénye. A további 30 év szakadatlan alkotómunkával telt. Derűsen, vonzó könnyedséggel dolgozott. Az anyagot, a sokféle ismeretet és a sokféle ember megismerését az előbbi harminc évben gyűjtötte össze, lelkes olvasással, lelkes világjárással, nemegyszer politikai súlyú vitatkozásokkal. Anyagi gondjai sohase voltak, igazi gazdag otthonból lépett a világba, majd első regényei után hamarosan a legkeresettebb, tehát a legtöbbet kereső írók közé tartozott.

Gyermekéveit és serdülőkorát a családi birtok központjában, Cooperstownban töltötte, ott járt iskolába is, de házitanítók is nevelték-oktatták. Könnyen ragadtak rá a nyelvek. Az indián gyerekektől megtanult nem is egy indián idiómát. Az Amerikába telepedés, majd Amerika szabadságharca érzelemmel teljes családi hagyomány volt. Olvasni is hamar kezdett. Jó felkészültséggel folytathatta tanulmányait a Yale egyetemen. Ezt a híres és magas színvonalú legfelsőbb iskolát New Havenben igen korán, már 1701-ben alapították a legtekintélyesebb angol egyetemek - Oxford és Cambridge - mintájára. Tanárai képzett tudósok voltak. Coopert leginkább a különböző nyelvek, a történelem és az irodalom érdekelte. 16-17 éves korában szokatlanul művelt és olvasott fiatalembernek számított. Akkor azonban rátört a kalandvágy, és felcsapott tengerésznek a haditengerészetnél. 22 éves koráig hajón ismerkedett a nagyvilág tájaival, a különböző kikötőkkel és különböző népekkel. 22 éves fővel azután hazament, a birtokán gazdálkodott, igazi szakértője lett a földművelésnek és állattenyésztésnek. A földeken dolgozók és a környék indiánjai szerették, mert méltányos és kedves szavú volt. Szívesen ivott és énekelt együtt a földön dolgozókkal, a színesbőrűekkel is. Némileg különc híre is volt, hiszen a földesurak, főleg az ennyire előkelő földesurak távol tartották maguktól a dolgozó embereket, a színesbőrűeket pedig nem is tartották embereknek.

Ez a földesúr azonban ráadásul szabad óráiban olvasott. Egész könyvtára volt szobái hosszú polcain. És - miközben békés életet élt, korábban cimborák és asszonyok körében, később a családjával - íróasztalánál írással kísérletezett. Valóban kísérletezett, kipróbált többféle stílust, többféle témakört. Szentimentális szerelmi történetektől történelmi kalandokig, a tanuló-ifjúság életétől az őserdei rejtelmekig addig próbálkozott, míg maga nem volt megelégedve. 1820-ban - 31 éves korában - úgy vélte *„Elővigyázatosság”* című nem nagy terjedelmű, érzelmes társasági regénye már eléggé érett mű, a nyilvánosság elé léphet vele. Ezzel jelentkezett. Nem volt sikere, ez a mű nem is emlékeztetett még a következő Cooper-regényekre. De egy év múlva készen volt *„A kém”* című történelmi regénye Amerika szabadságharcának korából.

Ez már széles körben feltűnt, siker volt. Innét kezdve három évtizeden át ő volt az amerikai irodalom élő főalakja, akinek műveit előbb Angliában, majd hamarosan Európa-szerte egyre nagyobb példányszámban olvasták. - A felsőbb hatóságok is észrevették, hogy a művelt, nyelveket tudó és kellemesen beszélő, egyre híresebb író nagyon is alkalmas diplomatának. Neki se volt ellenére egy időre Franciaországban élni. 1826 és 1833 között az Egyesült Államok konzulja volt Lyonban. Ott is egymás után írta regényeit, ezeknek jó része egyszerre jelent meg angolul és franciául. Ha nem akadt éppen fordítója, megírta franciául is a regényt. Ezek általában nem fordítások, hanem ugyanazon mű két különböző nyelven újrafogalmazva.

Amikor hét év után visszatér Amerikába, ott már javában bontogatja szárnyait az európaival versengő szépirodalom. Irving Washington, Hawthorne, Melville megalapozzák a hamarosan világsikerű, világszínvonalú amerikai prózát. Nemsokára a költészetben megszólal a minden kortársnál fontosabb és jelentékenyebb Edgar Allan Poe is. Ez az irodalmi kortárs-gárda szinte egyhangúlag vallja, hogy Cooper a kezdeményező. Figyelik, miről mi a véleménye. Regényei egyre kritikaibb politikai véleményekkel telítődnek. Emellett indulatos publicisztikai cikkekben is közli véleményét. - Hosszú franciaországi tartózkodása alatt sem volt minden francia vagy általában európai jelenséggel elégedett. Az egyre mohóbbá váló tőkés világtól egyáltalán nem volt elragadtatva. Hazatérve azután összehasonlíthatta az európai és az amerikai viszonyokat. Nagyon tisztelte és meg is ismerte az európai kultúrát, de szíve szerint jobban szerette a még hátrább tartó, de hazának tudott Amerikát. Most ingerelte az a felismerés, hogy Amerika a legriasztóbb európai tulajdonságokat igyekszik átvenni. A gazdagok úrhatnámságát, a pökhendi egyenlősdiséget, a féktelen vagyonhajhászást indulatos cikkekben pellengérezte ki.

Alkata szerint politikailag mérsékelt konzervatív volt. Mint előkelő ősei, ő is félt a túl gyors haladástól, de nem kevésbé a minden haladástól rettegő maradiságtól. Rokonszenve az indiánok iránt pedig sokak számára egyenest meghökkentő lehetett, hiszen a hódító fehér ember nemzedékeken keresztül módszeresen pusztította a világrész őslakóit. Cooper megalkuvás nélküli humanizmusa egyértelműen hirdette az emberek egyenlőségét, a színes emberek embervoltát. Az indiánokkal pedig gyermekkora óta baráti viszonyban is volt. Múlhatatlan sikerű indián-regénysorozata, ezért fontosabb még többi regényénél is, holott néhány történeti, tengerész témájú vagy a Csendes-óceán tündéri tájait idéző regénye közül nem egy talán ezeknél is szebb romantikus történet. - Az indián regények - köztük a leghíresebb, *„Az utolsó mohikán”* - világtörténelmi agitációs feladatot töltöttek és töltenek be az emberi egyenrangúságról és egyenjogúságról. Ezek a mindig érdekes-kalandos regények az eltelt másfél évszázad alatt javarészt ifjúsági, nemegyszer kimondottan gyermekolvasmányokká lettek. De így talán még hatékonyabbak: kellő időben oltják be az ifjú, sőt legifjabb olvasókba a humanizmus igényeit és igazságait.

Irodalmi divatok jönnek-mennek. Sikeres írók elavulhatnak. Cooper olykor politikai iránymutató, olykor serdülő fiúk letehetetlen olvasmánya, pontatlan jelző volna azt mondani rá, hogy „modern”, de a gyakorlat bizonyítja, hogy *nem avul.*

EUGÈNE SCRIBE

(1791-1861)

Az a drámaszerkesztési biztonság, pergő dialógus, könnyed, mégis lélektani hitelességű jellemábrázolás, amelyet együtt a francia irodalomban „jól megcsinált drámá"-nak szoktak mondani, Eugène Scribe gazdag életművének tanulságaira vezethetők vissza. A romantikát játékosan tovább éltető Sardou, a realista törekvésű „tézisdrámák" legfőbb mestere, az ifjabbik Dumas ugyanúgy tanult tőle, mint az újromantika legfőbb francia mestere, Rostand. De nálunk is beleépült hatásával a színműirodalomba. Szigligetire, Csepreghyre, a realista igényű Csikyre ugyanúgy hatott, mint a mi századunkban Molnár Ferencre, Zilahy Lajosra, Heltai Jenőre és mindazokra, akiket gúnyosan „export-drámaírók"-nak neveztek, mert túltörtek határainkon, áttörtek Európa szélein is, és Amerikától Japánig világsikert értek el. Scribe a legkomolyabb témát is könnyed játékká tudta varázsolni úgy, hogy a mondandó mégis hiteles társadalmi-erkölcsi példázat. De a leglehább témát is úgy tudta feldolgozni, hogy kicsillanjon belőle a valóság példázata.

Iskolás kisfiú, amikor apja meghal és a család olyan szegénységbe süllyed, hogy nem tanulhatna tovább, ha nem volna olyan kiemelkedően jó tanuló, hogy tanítói magas ösztöndíjat eszközölnek ki számára. A tanítók, tanárok, az iskolatársak pártfogó szülei úgy vélik, hogy ennek a fiúnak a magas értelmiségbe kell belenövekednie. Ő pedig fogadkozik, hogy érettségi után jogtudós vagy jogalkotó lesz belőle. Jogásznak is indul, egyetemi vizsgái is kitűnőek, és tudására-gondolkodására üdvös hatású is a jogászi gondolkodás logikája is, a kibúvók keresése is. Bizonyára kitűnő bíró vagy ügyvéd is lehetett volna, ha a törvények tanulmányozása közben közeli kapcsolatba nem kerül a színházi élettel: színészekkel, színésznőkkel, fiatal színpadi szerzőkkel. Már húszéves korában színdarabírással próbálkozik. Ennek ugyan még nincs sikere, de a színházak is, fiatal írótársak is hamarosan nélkülözhetetlennek tartják, mert kitűnő témákat tud kitalálni és barátainak ajándékozni, s a barátok drámáit használható dialógusokkal egészíti ki. Elolvas minden kezébe kerülő színjátékot, klasszikust és tegnap keletkezettet vegyesen. Jó tanácsokat tud adni a színigazgatóknak, mit illesszenek műsorukba. Tehát dramaturgiai feladatokat is végez, anélkül, hogy akár maga, akár a színház ezzel a címmel illetné. Itt ugyanúgy a tanulószenvedély mozgatja, mintha latin nyelvtant vagy büntetőjogot kellene tanulnia, hogy jelesre vizsgázzék.

Azt pedig az első kísérlettől elhatározza, hogy megtalálja a sikerhez vezető utat-módot. Nem is hiába. 25 éves korában dübörgő sikert ér el *„A nemzeti gárda egy éjszakája"* című vígjátékával. Nézők és kritikusok együtt lelkesednek érte, ő pedig tüntető szerénységgel közli az újságokkal is, hogy a témát nem is ő találta ki, hanem egy Delsetre Poisson nevű, ugyancsak írónak készülő barátja, köszöni is neki, sőt a honoráriumot is megosztotta vele. Ez a példa adja már a kezdetek kezdetén, hogy összjátékot szervez, hogy együtt fogalmazzák drámává kimeríthetetlen képzelettel ontott témáit, vagy ha közülük talál ki valamelyikük egy használható témát, ahhoz ő jó dialógusokat ír, jeleneteket komponál. Valószínűleg még az idősebbik Dumas, a nagy romantikus is tőle veszi a példát a szövetkezett formában készítendő művekre. - A legmaradandóbb játékokhoz azonban nem kell társulás. Ilyenek pl. az *„Egy pohár víz",* amelyet hamarosan Vörösmarty nálunk is a legjobb vígjátékok közé sorol, vagy a *„A portici néma"* és a *„Fra Diavolo",* amelyekből Auber halhatatlan operákat formál. A zeneszerzők egyébként is sorra rácsapnak színjátékaira. A *„Zsidónő"*-ből Halévy, az *„Alvajáró"*-ból Bellini, a *„Szerelmi bájital"*-ból Donizetti készít halhatatlan operát. Verdi is alkalmas librettókat talál a hatásos drámák között. Hiszen Scribe írta *„A szicíliai vecsernyé"*-t is, az *„Álarcosbál"*-t is.

Termékenysége, versben és prózában biztonságos szövegkezelése, otthonossága tragédiától a bohózatig minden drámai árnyalatban, sőt az a tény is, hogy gyakran dolgozott társszerzővel, és ezt nemhogy nem tagadta, de még szinte hivalkodott is vele, a kritikusok egy részét ellene fordította. A humortalan bírálók gyakran ítélték felszínesnek, irodalmi iparosnak. Még bosszantotta is őket, hogy olyan jól versel, és olyan költői prózában tudja beszéltetni hőseit és hősnőit. Mások, akik maguk is művészei voltak az irodalomnak, elragadtatottan szóltak róla. Jellemző, hogy nálunk Vörösmarty lelkesen ír róla, a humortalanul szigorú Gyulai Pál pedig még azokat is elmarasztalja, akiknek tetszenek Scribe színjátékai vagy akár a belőlük készült operák. És sehogy sem tudja megbocsátani Csiky Gergelynek, hogy fordítja is Scribe műveit, lelkesedik is értük, sőt egyik-másik drámáján érezhető is Scribe hatása.

Természetesen ugyanilyen ellentmondó a nemzetközi kritikai visszhang. Ennek egyik oka az is volt, hogy színjátékainak áradását nem lehetett besorolni egyetlen stílusáramlatba. Történelmi játékai a romantikához kapcsolták, társadalmi feszültségeket ábrázoló vígjátékai a tézisdrámák mintaképei voltak. A tézisdrámák a realizmushoz közeledtek, az induló naturalizmus hívei viszont indulatosan elutasították játékosságát. Általános sikere azonban vonzó volt mindenfajta színház számára. Hatása is nemzedékről nemzedékre kimutatható, ha színjátékainak nagy részét már csak ritkán játsszák is, de az 1840-ben bemutatott *„Egy pohár víz”* több mint 150 év után is újra meg újra felújított és mindig sikeres műsordarab Európa és Amerika színházaiban. Talán elmondhatjuk, hogy ez művészileg is, sikerességében is legjobb alkotása. Ez olyan történelmi vígjáték, amely egy angliai történelmi mozzanat ábrázolása. A konzervatív törekvések, a „tory” párt programja és a haladó „whig” párt liberalizmusa közti harcot úgy mutatja be, mint két történelmi alak - a maradi udvarmesternő és a haladó újságíró - közti személyes ellentétet, a múlt és a jövő politikai vetélkedését. Szellemes, mulatságos, a történelmi fordulatot mégis hitelesen ábrázoló remekmű.

Az első sikerétől haláláig eltelt 45 év Napóleon bukásától, a Szent Szövetség megalakulásától III. Napóleon uralmának fénykoráig változó társadalmi szemléletek egymással vitázó korszaka volt. Scribe úgy volt a kor hiteles tanúja, hogy soha se kormánypárti, se ellenzéki nem volt, a közhangulatot tudta kifejezni hol vidáman, hol komoran, de mindig hitelesen. Ez az egyik titka örökös sikereinek, de nem kevésbé az is, hogy amit kifejezett, hatásosan fejezte ki. Szépélményt adott nézőinek nemzedékről nemzedékre. Nem véletlen tehát, hogy habár sokan bírálták, de még a bírálók is tisztelték. Miközben otthon is, más országokban is sokan lebecsülték könnyedségét, mégis részesült a legmagasabb irodalmi elismerésben: tagja lett a Francia Akadémiának. És bárhol, bárhogy váltakozott a politikai irányzat és vele az irodalmi ízlés, Scribe szakadatlanul felújítandó szerző maradt, az operaszínpadokon is mint nagy hatású zeneművek librettószerzője, de még inkább az *„Egy pohár víz”* örök időszerűsége és felújíthatósága folytán.

Akik tudnak hatásos, jól épített drámákat írni, már fél évszázad óta mesterüknek és példájuknak tarthatják, még akkor is, ha ezt maguk se veszik észre.

ADAM MICKIEWICZ

(1798-1855)

A lengyel romantika legnagyobb alakja, a nemzetközi romantikában is a legjelentékenyebbek közt tartják számon. Egyes vélemények szerint az egész gazdag lengyel irodalomnak ő áll az élén. A világirodalomban elsősorban ő jelenti a lengyel költészetet. És 57 évre terjedő életében alig-alig - úgyszólván csak hónapokig - volt Lengyelországban. Igaz közben gyakorlatilag-politikailag nem is volt Lengyelország. A hol megszállt, hol felosztott, mindenképpen leigázott hazában és a hazán kívül évszázados ábránd volt az újra megvalósuló saját állam, amely csak a XX. században, az első világháború után lehetett valóság. Mégis: a lengyel nyelv, lengyel irodalom, lengyel bánat és remény folyton-folyvást élt. A szétosztott hazában és a hazán kívül meglepően színvonalas lengyel kultúra létezett, alakult, fejlődött. Ennek pedig meghatározó része volt Adam Mickiewicz léte és életműve.

Litvániában született és nőtt fel. Litvánia ugyanúgy orosz fennhatóság alatt volt, mint Lengyelország nagyobb, keleti része. Lakosságában mindig jelentékeny nemzetiség volt a lengyel. A Mickiewicz család a nemesi értelmiséghez tartozott. A költő apja ügyvéd volt, elődei közül számosan jogászok. Iskoláit, egyetemeit is litvániai iskolákban járta. Ezekben - főleg a főiskolákon - a XIX. század első évtizedeiben még latinul oktattak. A művelt körökben pedig főleg franciául és németül beszéltek. Mire a költő túljutott felső iskoláin - ahol előbb matematikát és fizikát, majd irodalomtörténetet és filozófiát tanult -, egyforma biztonsággal beszélt, írt és olvasott lengyelül, latinul, németül és franciául. Első versei már megjelentek oroszul, az ifjúság körében kezdett népszerű lenni, bele is került a „filomatok" társaságába. Ezek a filomatok a felvilágosodás és az ésszerűség hívei voltak. Descartes filozófiája és Voltaire harcos szelleme volt az eszményképük. A társaság tagjai litván és lengyel fiatal értelmiségiek voltak, litván és lengyel nemzeti szabadságról ábrándoztak az orosz fennhatóság alatt.

Meg is gyűlt a bajuk a hatóságokkal, nagy per indult ellenük. Mickiewicz is vádlott volt. Őt nem ítélték börtönre, mint tevékenyebben politizáló társait, de kötelezték, hogy Oroszországban éljen, így került előbb 25 éves korában az ugyancsak litván, de közigazgatásilag akkor Oroszországhoz tartozó Kovnóba, majd Szentpétervárra, idővel Odesszába. Orosz újságírásból jól megélhetett. - Kovnóban érte el a végzetes szerelem. Maryla nagybirtokos arisztokrata család leánya volt. A vagyontalan értelmiségi fel se nézhetett volna a dúsgazdag körök leányára. De felnézett, s a vágyott leány még vissza is nézett, csak éppen minden vágy reménytelen volt. Marylának férjhez kellett mennie egy megfelelően gazdag és előkelő férfihoz. - Ez a reménytelen szerelem azonban végigkísérte a költőt egész életében, akkor is, amikor éppen volt felesége is. De a házassága is hamar vált múlhatatlan szomorúsággá. Feleségéről hamar kiderült, hogy idegbeteg, enyhe szóval ideggyógyintézetnek nevezett elmekórházba kényszerült, ott is halt meg. - A költő szinte menekült emlékeitől. Szentpétervárott, majd Odesszában már egyre ismertebb lett, összebarátkozott az új eszmékért lelkesedő orosz írókkal-költőkkel.

Döntő hatású volt számára, hogy baráti kapcsolatba került Puskinnal. Puskin is felismerte Mickiewicz értékeit és fontosnak tartotta a vele való barátságát. (A nagy orosz és a nagy lengyel költő általában franciául, olykor németül beszélgetett egymással.) Ez a dekabrista mozgalom kora. A forradalomról ábrándozók a költők jó barátai voltak. Igazán csoda, hogy nem kerültek a végzetes per vádlottjai közé. Puskin igyekezett jó ideig távol maradni a fővárostól, Mickiewicz megpróbált engedélyt szerezni, hogy elhagyhassa Oroszországot. Amikor végre megkapta az engedélyt, előbb Szászországba ment, Drezdában írta első fő

művének, az *„Ősök”*-nek nagy részét. Onnét Svájcba utazott, ahol végre biztonságos állást talált. A lausanne-i egyetemen két évig latin nyelvet és irodalmat tanított, majd Párizsban egyetemi fokon a szláv népek történelmét és irodalmát oktatta. Olykor átrándult Olaszországba, ahol baráti kapcsolatba került az itáliai szabadságmozgalom szervezkedéseivel. - Ekkor már világhírű költő volt.

Otthon, Lengyelországban, ahol a 30-as évekig nem is járt, a romantikusok lelkesedtek érte és szellemi vezérüknek tartották. A klasszicizmushoz ragaszkodó maradi írók, költők, művelt emberek felháborodottan szidalmazták, mint a rendetlenség, a lázongás, a szent formák tagadóját.

Amikor kirobbant a lengyel felkelés, hazasietett, hogy a nemzeti szabadság buzdító költője legyen. De elkésett, Osztrolenkánál megint elbukott a nemzeti ügy. Már nem volt mihez csatlakoznia. Még csak bajba se került, hiszen már béke volt. Mi mást tehetett? Visszafordult. A legnagyobb lengyel költő ennyi időt töltött Lengyelországban. Remekműveket írt, szerkesztett egy forradalmi szellemű francia folyóiratot, kapcsolatot tartott a különböző cárizmus elleni szervezkedésekkel. Amikor 1855-ben már érett az orosz cári hatalom elleni nemzetközi háború, Konstantinápolyba sietett, hogy a lengyel önkénteseket is belekapcsolja a cár elleni szövetségbe. Ott a szultán fővárosában érte el a pusztító kolerajárvány. Ennek áldozataként halt meg 57 éves korában.

Halhatatlan irodalmi és publicisztikai munkássága sokoldalú. Stílus szempontjából beletartozik a romantika fővonalába. Sokan annak idején szemére vetették, hogy ő, aki fiatalkorában a „filomat” mozgalom tagjaként az ésszerűség, a racionalizmus, a felvilágosodás észkultusza hitvallója volt, az indulatok, az érzelmek, sőt az érzelmesség, a szélsőségek költői szószólója lett. Kortársai közül az angol Byron és Walter Scott, a francia Victor Hugo, az orosz Puskin és Lermontov volt eszmetársa és stílusmodellje. De éppen ezek által tudott az irodalomban uralkodó irányzattá emelkedett romantika továbbmutató főalakjai közé kerülni.

Változatos élete jelentékeny részében tevékenyen vett részt a politikai életben. Ahol a zsarnokság ellen lehetett küzdeni, ő ott volt és szervezett. Cár ellen, osztrák császár ellen toborzott önkénteseket. A mindig nagy létszámú lengyel emigránsok fiataljaiból szabadcsapatokat állított össze, hol az olaszok, hol a törökök oldalára. Publicisztikája olyan nyelvű volt, amilyen lapba vagy folyóiratba írhatott. Kivételes nyelvtudásával számára mindegy volt, hogy franciául, németül, oroszul, olykor olaszul írjon. Lengyelül viszonylag igen ritkán volt lehetősége lelkesíteni a népek szabadságáért. De azért néhány lengyel tanulmánya fontos állomása a politikai irodalomnak. - Haladó, forradalmi agitációja nem választható el vallásosságától, amely gyakran miszticizmusba torkollott. Ez az egybefonódó kettősség adott szabadságeszményének vallásos áhítatot és vallásosságának haladó politikai meghatározottságot.

Tehát jelentékeny alak az európai szabadságmozgalmak történetében is. De itt is elsősorban költő. Lírikusként is a nagyok közt a helye. A „Maryla”-szonettek és egyéb költemények, az érzelmes vallomások, majd a szomorú emlékezések a romantikus-szentimentális költészet maradandó alkotásai. Ezeknél is fontosabb és nagyobb hatású a *„Krími szonettek”* című kötetnyi versciklus. A Krím-félszigetnek akkor még többségében mohamedán tatár lakossága volt. Rövid ottléte alatt magába szívta a vidék, a lakosság és az éghajlat egzotikus varázsát. Életművében külön fejezet ez az alig néhány tucat költemény. - Fő művei azonban a nagy elbeszélő költemények, a történelmi múltakat idéző *„Ősök”* és a *„Konrad Wallenrod”,* amely a litvánok és a Német Lovagrend harcait idézi. - De ha mindezeket nem írja meg, ha nem vesz részt szóban és írásban a szabadságmozgalmakban - akkor is halhatatlan alkotása lenne a *„Pan Tadeusz”*. Ez a verses regény abban a XIX. századi értelemben, mint Byron *„Don Juan”*-ja, Puskin *„Anyegin”*-je vagy minálunk Arany László műve, *„A délibábok hőse”*. - A feudális hanyatlásból a polgári fejlődés felé vezető útnak a verses krónikái ezek. Realista is,

romantikus is, szatirikus is, szeretetteljes is. Fontos dokumentum, amelyből jobban meg lehet ismerni a lengyel történelemnek egy korszakát, mint szakszerű tanulmányokból. De úgy, hogy közben az olvasó gyönyörködik, jól mulat vagy elkomorodik, ha arra kerül a sor. - Mickiewicz egész életművével halhatatlan, de a *„Pan Tadeusz”*-sal szakadatlanul élő.

NIKOLAUS LENAU

(1802-1850)

A német romantika egyik legnagyobb lírikusa úgy volt osztrák költő, hogy apja sziléziai nemesúr, anyja pedig Pest megye főügyészének a leánya. Teljes nemesi nevén Nikolaus Niembisch, Edler von Strelenaunak hívták, a Torontál megyei Csatádon született és 48 éves korában ugyanabban a Bécs melletti döblingi elmegyógyintézetben halt meg, ahol akkor már Széchenyit is kezelték, aki tíz évvel később szintén ott végezte életét. Úgy nőtt fel és úgy élt, hogy németül és magyarul egyformán tudott. Ifjúkorától kezdve németül írta verseit, míg anyjával később - amikor már nem élt a falusi otthonban - magyarul levelezett. Idővel szeretett volna amerikai polgár lenni, s ekkor az angolt vallotta nyelvének. Onnét azonban hazamenekült osztrák és magyar otthonába, mert megutálta az amerikai üzletiességet.

Mire hazaérkezett, itthon kiadott versei már sikeres költővé avatták. Időközben sok mindenbe beletanult. Diákéveit magyar fiúk közt töltötte el. A gimnáziumot Sátoraljaújhelyen kezdte és a pesti piaristáknál végezte. Utána a pozsonyi Jogakadémián, majd a magyaróvári Gazdasági Akadémián készült az életre. De egyre többet akart tudni. Beiratkozott a Bécsi Egyetemre, ahol előbb gazdagította jogi ismereteit és belekóstolt az orvostudományba is. Végül még a heidelbergi egyetemen filozófiát hallgatott. Mindeközben a zenében képezte magát, érett korára kitűnően hegedült. A zene ritmusa és dallama jól érezhető nyomot hagyott költészetén is. Később számos zeneszerző komponált melódiát verseihez.

Már 30 éves volt, amikor kipróbálta az amerikai életet. Ez időre már szűk olvasói körökben elismerték, kedvelték költeményeit. És amikor visszariadva az amerikai üzletiességtől hazaérkezett, már beletartozott a német költészetbe.

Ezek az évek a romantika felemelkedését és fénykorát jelentették. Lenaut a német nyelvterületen túl is jelentékeny korszerű lírikusnak fogadták el, majd az epikus költészetben is fontos maradandó műveket alkotott.

Élményvilágának java része magyar tájakhoz és a magyar nép jellegzetes alakjaihoz kötötte. Az Alföld folyóival, a Tiszával és a Marossal, a puszták és nádasok kitűnően beleillettek a romantika egzotikumigényébe. Az alföldi parasztok, a csikósok, vízi emberek, a bakonyi betyárok érdekességekként népesítették be költészetét. Visszatérő alakja Miska, a lovon élő magyar paraszti nép jellegzetes alakja. A magyar népzene dallamai német nyelvű költeményeinek ritmikájában is jól felismerhetők. Egyébként nem csak személyes ismeretségben volt Vörösmartyval, később Petőfivel is, de kölcsönös elismeréssel stílusban és világfelfogásban is hatottak egymásra. Első verseskötetének megjelenése 1830-ban talán a leghatásosabb megindítója volt az akkor Európa-szerte elterjedő Magyarország-romantikának.

Ez időben már elkezdődött nálunk a reformkor. Lenau azonban Bécsben és az elmaradt magyar vidékeken főleg a császári elnyomatást érzékelte. Magyar képei, a „Puszta-csárda” meg a „verbunkos” ábrándos menekülés volt attól a komor érzéstől, hogy a „népek börtöné”-ben él. Szerelmei sem voltak sikeresek. A természeti tájak sokszínűsége adott ábrándos vigaszt egyre kínzóbb komorságának. Legsikeresebb versciklusa, a *„Nádi dalok”* vágyakozást fejezett ki a természet és a vigasztaló magány iránt.

Már híres lírai költő volt, amikor érdeklődése az epika felé fordult. A világszerte divatos hősköltemények, verses regények és a nagy sikerű romantikus regények jó néhány évre világdivattá tették az elbeszélő költészetet. Ennek a német irodalomban Lenau az egyik legnagyobb mestere. Epikus költeményeinek mindig érzelmes, lírai hangütése van, miközben olyan

fordulatosak, mint amilyeneket elvárt a romantika olvasóközönsége. Előbb balladai rövid költeményei fordultak elbeszélésbe. Ő ezeket általában románcoknak nevezte, alighanem spanyol mintára. Hangulatviláguk azonban közelebb állt a mi „ballada”-fogalmunkhoz. *„A csapszékben”,* az *„Álarcosbál”,* az ismét magyar tárgyú *„Parasztok a Tiszaparton”* és főleg a cseh huszita szabadságharcosról szóló *„Ziska-románcok”* vezetik be nagylélegzetű elbeszélő és drámai költeményeit. Ezek a drámák nem előadható színjátékok, hanem párbeszédekkel színezett, erősen lírai hangú könyvdrámák. Így a Faust-téma egészen egyéni hangú feldolgozása a nyughatatlan tudóst igazi romantikus hőssé formálja. Műve inkább epika, mint dráma, de legfőképpen a líra az, ami áthatja az egész történetet. Hasonló jellegű a *„Don Juan”* amelyben a nyughatatlan szerelmes Fausthoz némileg hasonló, örökké kutató, kielégíthetetlen hősalak lesz. - Legfontosabb, legszebb, jelentékenyebb valódi epikus műve *„Az albigensek”.* A XII. és részben még a XIII. század széles körben elterjedt eretnekségének, a két isten - a Jó és a Gonosz - örök ellentétét valló, üldözött vallás tragédiáját ábrázolja ez a nagy múltidéző költemény. A Bulgáriából szétáradó hit lázadást fejezett ki a feudális uralmi rend ellen. Ahol megjelent, ott lázadást, szabadságharcot, az emberi egyenlőségért való küzdelmet váltott ki. Minálunk „bogomilok”-nak, Itáliában és Dalmáciában „patarének”-nek nevezték a híveit. Legnagyobb erejük és legelterjedtebb mozgalmuk Franciaországban volt, ott hívták központjuk, Albi város után „albigensek”-nek őket. A francia hűbérurak hosszas kegyetlen keresztes háborút vívtak velük. Végül kipusztították őket itt is, ahogy tömeggyilkossággal fejeződött be a történetük mindenütt. - Valójában a tömegtragédia után is titokban megmaradt ez a hit a különböző népek körében, és két-három évszázaddal később beleolvadt a reformáció mozgalmaiba.

Lenau a magasztos küzdelmet és a nagy tragédiát ábrázolta a dél-Franciaországi eretnekek történetében és hőseiben. Végül is a költemény azt érzékeltette, hogy az ő harcukat folytatták a későbbi szabadságküzdelmek.

De idegzete egyre kevésbé tudta elviselni a történelem megpróbáltatásait és a magánélet reménytelenségét. 1844-ben, 42 éves korában kitört rajta az elmebaj. A döblingi intézetben olykor tiszta pillanatai, sőt napjai is voltak, de ekkor is úr volt rajta a búskomorság és a reménytelenség. 1848-49 eseményeit már nem vette tudomásul. 48 éves volt, amikor bevégeztetett.

ALEXANDRE DUMAS, AZ IDŐSEBBIK

(1802-1870)

Ami rosszat, lebecsülőt, olykor egyenesen megvetőt el lehet mondani, írni, gépiesen ismételni egy igazán jelentékeny, mindig nagyon érdekes, születése után két évszázaddal is a legtöbbet olvasott íróról, azt elmondták, leírták, ismételték évtizedről évtizedre az idősebb Alexandre Dumas-ról. A francia irodalomban - közismerten - ugyanis két Alexandre Dumas lett világhíres író. Az idősebbiknek ifjúkorától kezdve mindvégig elképesztően sok szeretője volt, ezek egyikétől harmincéves korában született egy törvénytelen fia. Ez a gyermek korán igen értelmesnek, sőt tehetségesnek mutatkozott, apja örökbe is fogadta. Később ez a fiú csaknem olyan híres, egy időben még népszerűbb író lett, mint az apja. Nem is úgy írta a nevét könyvei élére, hogy „ifjabb Alexandre Dumas", hanem így: „Alexandre Dumas fia". Egészen másfajta író volt, mint az apja, sokan tanultak tőle is, színjátékait világszerte játszották, regényeit sok nyelven olvasták, színházesztétikai tanulmányát tankönyvnek tekintették. Múlhatatlanul bekerült ő is az irodalomtörténetbe, de mostanában már csak híres érzelmes színművét, *„A kaméliás hölgy"*-et szokás játszani. Míg apja minden rosszallás ellenére máig is a legolvasottabb szerzők közé tartozik, és mindig színházi siker, ha felújítják egy-egy darabját. És bár írói nemzedékek tűnnek fel és tűnnek el, *„A három testőr"* és a *„Monte Christo grófja"* változatlanul minden világrészen az olvasási sikerlista élén áll.

A nevéhez és életművéhez tapadt lebecsülő jelzők még igazak is lehetnek, ám ezek a vétkek őnála inkább erényeknek tekintendők. Azt mondják, hogy felületes. Gyakran igaz is, de úgy felületes, hogy a rohanó cselekmény, a váratlan, izgalmas helyzetek áradata, a számos feledhetetlen figura folytán ez a felületesség nemcsak alig észrevehető, de nem is fontos. És hogy lélektana nem felel meg a pszichológia tudományos eredményeinek? Igaz, de hát a legszebb mesék lélektana is mese. Hogy történelemábrázolása nem pontosan olyan, mint ahogyan a kutató tudomány kiderítette? Ez is igaz, de sokkal inkább fordítja a figyelmet a történelem gazdagságára, mint a legalaposabb, részletező tanulmány. Az igazi nagy romantikusok - Walter Scott, Jókai Mór, az idősebb Dumas - még az irodalmat is hatásosabban fordították a látványos múltidézés felé, mint a kétségtelenül hitelesebb iskolai tananyag. A híres Richelieu bíboros korát, az angol polgári forradalmat, a nagy francia forradalmat, Garibaldi szabadságharcát több olvasó ismeri szemléletesen, mint ahányan az iskolákban jelesre megtanulták. Dumas élete pedig csaknem olyan érdekes, olyan kalandos, mint vadromantikusnak mondott regényei.

Apja híres katona, a francia forradalom tábornoka volt. Anyja mulatt (fehér-néger keverék) volt. Túl göndör haja és bőrének sötét árnyalata tanúskodott is a színes ősökről. A híres, ám vagyontalan apa korán meghalt, az özvegy gondok közt nevelte, de gondosan iskoláztatta az egyetlen fiút. A leendő író jogásznak indult, dolgozott is közjegyzői irodában, majd iratmásolóként próbált többet keresni. De 23 éves korában egy színdarabjával, a *„Vadászat és szerelem"*-mel már némi sikere volt, majd a következő évben egy novelláskötete is megjelenhetett. Ekkor abbahagyta a hivatali munkát. A romantika éppen ez időben indult diadalmas útjára. Ifjú vezéralakjai - Victor Hugo és Alfred de Vigny - felfedezték, társukká fogadták, s hamarosan hármuk kávéházi asztala lett a harcias stílusirány példaadó és irányító középpontja. Később hamar világhíres regényben, *„A három testőr"*-ben önmagukat ábrázolta, némiképp parodizálva. A mindig előkelő modorú Hugóról mintázta Athos figuráját, a mindig nagyevő, társainál rendetlenebb Porthos ő maga volt, a rejtélyeskedő, szertartásosan vallásos Aramis modellje pedig Vigny. Ők maguk is vezéralakoknak tudták magukat, de az egész romantikus ifjúság - a tüntetően piros mellényt viselő, utcai botrányokat okozó fiatal

írók, költők, festők és az ezeket csodálók tőlük várták el az új hangot irodalomban, művészeti elméletekben és főleg a színházakban. Victor Hugónak szinte történelmi küldetése volt, hogy megírja a régen várt forradalmi drámát, és azt mutassa is be a Commedie Francaise. Hugo meg is írta a *„Cromwell”* című történelmi játékot, és elébe egy terjedelmes előszót, amely az egész romantika elméleti alapvetése volt. Ezt a darabot azonban se a Commedia, se más színház nem akarta bemutatni. Így a romantikus dráma sikere nem Hugóval, hanem Dumas-val kezdődött. Ő megírta a várt, vadromantikus történelmi tragédiát, a *„III. Henrik és udvará”*-t. Ez 1829-ben történt, ő is, Hugo is 27 éves volt ekkor. A siker váratlanul nagy volt, de utána még sürgetőbben követelték, hogy Hugo is lépjen sorompóba. Hugo meg is írta az *„Hernani”*-t. És ezt a Commedie Francaise - a közönség indulatos követelésére - be is mutatta. Híres botrány volt ez a bemutató, a vörösmellényes ifjúság a nézőtéren összekapott a reakciós, de nem kevésbé verekedős úri fiatalsággal, az „aranyifjúság”-gal. Még a beavatkozó rendőröket is megverték.

És nemsokára kitört a júliusi forradalom, amely végleg elűzte a Bourbon-dinasztiát. Köztársaságot azonban nem hozott, hanem helyette Lajos Fülöp polgárkirályságát. A romantikusok pedig indulatos köztársaságpártiak voltak. Ők azonban győztek. Hugo az irodalom élére emelkedett, mellette Dumas és Vigny is a legnépszerűbb írók-költők közé került. El is kezdődött Dumas korlátlanul termékeny korszaka. Egy-egy nagyon is népszerű regényének - főleg *„A három testőr”*-nek és a *„Monte Christo grófjá”*-nak tömegek igényelték a folytatását. A kimeríthetetlen képzeletű író pedig ezt a kettőt is, és néhány egyéb izgalmas történetét hosszú ideig tudta új mozzanatokkal folytatni. *„A három testőr”*-t követte a *„Húsz év múlva”,* majd a *„Bragelone vicomte”.* A *„Monte Christó”*-nak még több folytatása készült, a *„Joseph Balsamo”* című sikeres regényből pedig egész regényciklus kerekedett ki *„Egy orvos emlékiratai”* címen. Volt úgy, hogy párhuzamosan 6-8 regénnyel foglalkozott, miközben a színházak kérésére tragédiákat és komédiákat írt, nem egyet 4 nap alatt.

Ezt a munkát egyedül nem is bírhatta. Ezért munkaközösségeket szervezett. Mint nem egy reneszánsz festő, a legnagyobb képeket csak megtervezte, felvázolta, a részleteket pedig a tanítványok készítették el a mester utasítása szerint, s végül a végső simításokat is a nagy festő végezte, úgy Dumas írótársaival megbeszélte a témákat, elkészítette a fejezetbeosztást, az egyes alakok legfontosabb jellemvonásait. Azok el is készítették a regény nyers szövegét, amelyet azután Dumas végső formába öntött. A címlapra pedig mindig kiírta a társszerzőket, a tiszteletdíjon pedig becsületesen osztozott velük.

Összes művei - regények, drámák, emlékiratok, novellák - végül több mint 300 kötetben jelentek meg. Jó részük szükségszerűen lett felületes, olykor nagyon is összecsapott. De Dumas a felületesség lángelméje volt. Még a társszerzők fogalmazásán is az ő hatása kelti az érdekesség élményét, a sikert, sőt nem ritkán a halhatatlanságot.

III. Napóleon trónra kerülése után, 1851-ben - akárcsak Victor Hugo - ő is önkéntes száműzetésbe ment. Járt Oroszországban, huzamos időt töltött Angliában. Mindenütt szeretet és anyagi siker fogadta. Megfordult nálunk is, érdeklődött a magyar költészet iránt, a franciául jól tudó Jókai Vörösmarty-verseket fordított neki. Néhányat a nyersfordítások alapján le is fordított franciára, többek közt a *„Szózat”*-ot. Szigligeti pedig Dumas-drámákat fordított magyarra, és be is mutatta ezeket. - 1860-ban azután lelkesen csatlakozott Garibaldihoz, személyesen vett részt híres csatáiban. Megírta - mint Garibaldi emlékiratait - az olasz szabadságharc krónikáját.

A kalandos évek után mégis hazament. Élt könnyen és könnyelműen, mint egész életében. 1870-ben, 68 éves korában még tartott az a német-francia háború, amelybe belebukott III. Napóleon, de ezt már nem érte meg. Maga is tudta, hogy halálos beteg, de türelmesen, szinte derűsen várta a földi elmúlást. Fia, az akkor már szintén világhíres, 40 esztendős író a végső napok egyikén meglátogatta. Ő írta meg később ezt az utolsó találkozást. A nagybeteg író nyugodtan feküdt a felpárnázott ágyban. Szivarozott, mellette az éjjeliszekrényen piros bor. Érdeklődött, min dolgozik a fiú. A fiú pedig válasz helyett kihúzta az éjjeliszekrény fiókját, talán kéziratot keresve. Két aranypénz volt benne: Napóleon-aranyak. A fiú kérdően nézett apjára, az mosolygott és ezt mondta:

„Látod, ennyivel kezdtem, ennyivel végzem. Ami közte volt, az az élet, a hír, a szerelem, a kaland, a megnyugvás, minden ami szép, és ami nem szép, de az egész nagyon jó volt."

Ezzel fejezte be. Ma is a legnépszerűbbek közé tartozik. Talán tényleg gyakran volt felületes, de nagyon érdekesen volt felületes. A felületesség halhatatlan lángelméje volt.

ELIAS LÖNNROT

(1802-1884)

Hogy abban a nagyon régi időben valóban élt-e Homérosz, ezt az ókor óta vitatják. De akár élt, akár nem élt, volt valaki, aki összegyűjtötte a ki tudja mióta énekelt hősi költeményeket, s összerakta őket olyan sorrendben, hogy egységes történetnek lehetett hallani. Ahol hiányzott valami az összefüggésből, ott hozzáköltötte a hiányt kitöltő részletet. Azt is mondhatjuk róla, hogy népdalgyűjtő és rendszerező volt, de azt is, hogy nagyon nagy költő. És miért ne nevezzük Homérosznak, ha így nevezték két és fél ezer év előtt is. Gyűjtött hősénekei azonban már akkor sok száz évesek voltak.

A múlt században élt finn Elias Lönnrot főleg abban különbözik az ókori görög Homérosztól, hogy ő egész bizonyosan élt, körorvos volt egy eldugott kis faluban, szorgalmasan gyűjtötte a népdalokat és népmeséket, tanulmányozta finn anyanyelvének titkait, keresgélte a finn irodalom emlékeit. Ezért azután a vidéki doktort meghívták Helsingforsba (a mai Helsinkibe) a finn nyelv és irodalom professzorának. Attól kezdve, hogy a *„Kalevala”* megjelent és mellette egy példaszerű lírai gyűjtemény, a *„Kanteletar”* is világtekintély, otthon pedig nemzeti büszkeség lett. 60 éves korára az egyetem díszdoktora, az Irodalmi Társaság és a Tudományos Társaság (vagyis Tudományos Akadémia) elnöke, féltucat külföldi Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, a Magyar Tudományos Akadémiának is olyan nagyrabecsült tagja, aki székfoglalóját a megjelent tudósok meglepetésére magyar nyelven tartotta meg, méghozzá jó kiejtéssel magyarázta a finnugor nyelvek verselési lehetőségeit. Amikor a hallgatók csodálkozva kérdezték, honnét tud magyarul is, a vállát vonogatta és azt mondta, hogy aki finnugor nyelvekkel tudományos igénnyel foglalkozik, annak illik tudni is a finnugor nyelveket. De azért jólesően lepte meg, hogy Hunfalvy Pál, a pesti egyetem finnugor nyelvészeti professzora finnül köszöntötte, méghozzá szintén jó kiejtéssel, és ettől kezdve egymást akarták túlszárnyalni, hogy melyikük tud jobban magyarul, illetve finnül.

Lönnrotnak még jó húsz éve volt hátra. 82 éves korában halt meg. Korábban írt *„Orosz-országi története”* című tudományos alapossággal finnül is, oroszul is elkészített fontos műve, majd a finn közmondások gyűjteménye után, már világhíres idős korában számos fontos tanulmányt írt a finn, a lapp és az észt nyelv sajátosságairól. Ezeket oroszra is lefordította és olykor Szentpétervárott az egyetemen vagy a Tudományos Akadémián előadásokat is tartott ezekről a témákról. De ha Európa más tájain is érdeklődtek ezekről a nyelvészeti kérdésekről, maga fordította tanulmányait németre is, franciára is, angolra is. Tehát elismert nagy tudós, a finnugor nyelvészet jeles művelője volt. De világhírét és világtekintélyét a *„Kalevalá”*-nak köszönhette, és a *„Kanteletar”* is ismertebb volt és maradt, mint nyelvészeti munkái. A *„Kalevala”* hamarosan és végérvényesen odasorolta a nagy eposzköltők közé. A nevét egy sorban említjük Homéroszéval, Vergiliuséval, Firdausziéval, Ariostóéval.

Egy örökké anyagi gondokkal küzdő vidéki szabómester fia volt. Az iskola pedig pénzbe került. De már kisiskolás korában olyan jó eszűnek, szorgalmasnak, tehát nagyon jó tanulónak bizonyult, hogy a szülői ház vállalta az áldozatot. Nem kellett sokáig fizetni a tanulást, mert már felsőbb középiskolás korában házitanítóskodott a még kisebbek mellett. Egyetemista éveiben pedig módosabb családoknál nyelveket tanított. A Finnországban legfontosabb két nyelvet - a svédet és az oroszt - már kisgyermekként jól tudta. Az egyetemen előbb nyelveket és történelmi-irodalmi tárgyakat tanult. Mivel azonban hamar akart pénzt keresni, átiratkozott medikusnak, és az orvosi doktorátus volt az első diplomája. Minthogy szabad orvosi állás a városokban ritkán akadt, hamarosan egy olyan eldugott környéken lett körorvos, ahová senki más nem vágyott. Ott azután találkozott addig ismeretlen népmesékkel és népdalokkal.

Lelkiismeretes és kedvelt orvos volt, de éveken át tudott rá szakítani időt, hogy távolabbi tájakon is keresse azokat a motívumokat, amelyek szerinte egy ősrégi népi eposz részletei voltak. 19 évig volt falusi körorvos, ez idő alatt 11 ízben járt Finnország különböző tájain. Leírta, amit hallott, és falusi otthonában rendezgette a részleteket, amíg ki nem alakult az egységes cselekménynek legalább a vázlata. Ebben sok hiányzó részlet volt, ezeket ki kellett találni és meg kellett írni. Volt is a feladathoz szükséges képzelőereje és jó verselőkészsége. A versforma adva volt, a finnugor népek ősi költészetének van egy közös dallama, versformája: a kétütemű, nyolc szótagos sor. Ugyanúgy megtalálható a finn, a magyar, és az ázsiai ugor népek népdalaiban. A nyolc szótagos verssor olykor ütemelőzővel, vagyis a ritmikába nem tartozó első szótaggal kezdődik. A legrégibb fennmaradt magyar elbeszélő költemény, Csáti Demeter krónikája „Pannónia megvételéről" a XV. században keletkezett, s így kezdődik:

„Emlékezzünk / régiekről
A / Szkitiából / kijöttekről"

Lönnrot ezt a formát találta véges végig az ősi elbeszélő részletekben. A toldásokat is ebben az ütemezésben kellett megírnia. Az ősmondai hősöket - Ilmarinent, Väinämöinent, Lemminkäinent - készen adták az összegyűjtött részletek, az egységes cselekményt azonban fel kellett építeni. 42 éves korában - 1844-ben - készült el az óriási munkával. Hamarosan megjelent a mű, és igen rövid idő alatt Finnország határain túl is lelkesen ünnepelték, mint népajkon öröklődött ősi naiv eposzt. S a világszerte éppen időszerű romantikának nagyon is kellett az ilyen felfedezés. Maga Finnország a középkor óta nem volt szabad, önálló állam. Úgyszólván évszázadonként felváltva hol svéd, hol orosz fennhatóság alatt állott. Ekkor már jó másfél évszázada „nagyhercegség" néven orosz tartomány volt. De félgyarmati helyzetében viszonylag fejlett városi élete lehetett. Jó egyetemei is voltak, irodalmi élete szabadabb lehetett, mint akár Oroszországban, akár Svédországban ugyanakkor.

Tudományának jó kapcsolatai voltak a nyugat-európai tudományos élettel. A *„Kalevala"* tehát hamar eljuthatott mindenfelé. A romantika lelkesedett az ősmondákért. Ez az addig alig ismert északi finn mitológia tehát szenzáció volt mindenütt. A szakadatlanul divatos Osszián álkelta mondavilága, Wagner ősgermán és Grál-tárgyú zenedrámái, Longfellow álindián álmitológiája, Tegnér *„Frithiofs sagá"*-jának ősskandináv hőskalandjai egyszerre voltak divatos olvasmányok. A „Kalevala" semmivel se volt kevésbé irodalmi szenzáció. Az nyilvánvaló volt azonnal, hogy igazi mesteri ötvözete a népajkon fennmaradt eredeti naiv eposznak és az összeállító-rendszerező költő kiegészítő szövegrészeinek. Még csak észre se lehetett venni, melyik a népi és a műköltői elem. Lönnrot ugyanis mesteri kézzel tudta formában, nyelvkészlettel egységessé tenni a nagy művet. Valóban oly módon lett egységes költői művé a *„Kalevala",* mint két és fél ezer évvel korábban az *„Iliász",* s Väinämöinen és Ilmarinen odasorakozott Akhileusz és Hektór mellé. Lönnrot pedig sajátos helyet kapott az irodalomban: újkori költő, aki valódi naiv eposzt alkotott.

Neve és a *„Kalevala"* már régóta alapvető része az irodalmi közműveltségnek szerte a világon.

FRIEDRICH KREUTZWALD

(1803-1882)

A történelem csodái közé tartozik, hogy észt nép és észt nyelv még mindig van. Hiszen a Balti-tenger keleti partvidékén és attól délebbre fekvő térségben számos nép eltűnt, beleolvadt a sokkal nagyobb létszámú, más nyelvű tömegekbe. Legszemléletesebb példa a poroszok átváltozása. A poroszság ugyanis szláv nyelvet beszélő ősbalti nép volt, amely a környezet és megszállás következtében anyanyelvét is elfelejtette, egyre németebb lett, majd az utóbbi két-három évszázad folyamán a legridegebben nacionalista, harcias német törzzsé, egy jellegzetes német tájszólást beszélő népcsoporttá germánosodott. Az észtek pedig sokkal kisebb lélekszámú, sokkal kisebb területen élő nép volt. Nyelvük a finnugor nyelvcsalád finn csoportjához tartozik. A régiségtan és a néprajz tudósai úgy vélik, hogy már az V. vagy VI. században is ott éltek, ahol ma. A legközelebbi nyelvrokon nép, a finn messze tőlük, a Balti-tenger túloldalától északra húzódó tágas földeken telepedett le. Körülöttük svédek, oroszok, németek, balti-népek (litvánok, lettek). Ebben a földrajzi körzetben az észtek voltak a legkevesebben.

Ráadásul amikor már kezdtek feudális társadalommá alakulni, a XII. század végén elvesztették politikai önállóságukat. Először a német lovagrend foglalta el a földeket, német papok térítették keresztény hitre a népet. Ezek még azt is megtiltották, hogy észt családneveket viseljenek. Az olyan családok is német nevet kényszerültek felvenni, amelyek egy szót se tudtak németül. Sok száz évvel később Kreutzwald apja se tudott az észten kívül más nyelvet, hiszen jobbágy volt földesura birtokán. A harmincéves háború idején a terjeszkedő svéd hatalom foglalta el az észt földet, majd úgy fél évszázaddal később Nagy Péter orosz hadai szállták meg az országot, és csak az első világháború vége után született meg a maroknyi területű, egymilliónál alig valamivel nagyobb lakosságú Észtország. Ez a függetlenség is csak két évtizedig tartott. Ekkor a Szovjetunió csatolta magához és csak alig néhány éve, a Szovjetunió széthullásakor önállósult Észt Köztársasággá. Igazi csoda, hogy egyáltalán megmaradt az észt nemzet és az észt nyelv: a városokban és a falvakban a hosszú idegen uralom alatt is mindig ez volt nemcsak a mindennapi érintkezés nyelve, hanem a kultúráé is. És ha szerte a földkerekségen olvasó vagy éppen irodalmi műveltségű embert megkérdeznek, mit tud az észt irodalomról, akkor közülük legalább egy-kettő ismeri Kreutzwald nevét, és jó néhányan azt is tudják, hogy ez a költő egy *„Kalevipoeg”* című hőskölteményt alkotott. Ebből a nagyon kicsi, nagyon öntudatos népből legalább ez az egyetlen nagy költő valóban világhíres, helye okvetlenül ott van a világirodalom arcképcsarnokában.

A paraszti sorból esze és szorgalma folytán a kiemelkedő gyerek tanítói és felnőtt pártfogói segítségével járhatta végig a középiskolát, majd tanítói oklevelet is szerezhetett. Egy rövid ideig tanító volt Tallinban, a legnagyobb észt városban. Majd elment szerencsét próbálni a birodalom fővárosába, Szentpétervárra, ahol módos családoknál megbecsült házitanító volt a fiúk mellett. De önálló ember akart lenni. A szerény jövedelemből összekuporgatott annyit, hogy beiratkozhatott az egyetem orvosi karára. Sok nélkülözés árán 30 éves korában kezében volt az orvosi diploma. Egy nagyobb faluban kapott is állást. Négy évig gyógyította a lakosságot. Életének azonban fontosabb mozzanata volt, hogy itt ismerkedett meg a népmesékkel és a népköltészettel. Elmélyedt a néprajzban, a népművészetekben. És szembesülve a paraszti nép műveletlenségével, felismerte a népművelés fontosságát. Már orvos korában is írt néhány tanulmányt a népművelés feladatairól, a népmesekutatás szükségéről. Meg is kezdte a környező falvakban a nép ajkán élő ősi mesék gyűjtését. Egy kis gyűjteményét egy kiadó meg is jelentette. Tudós és pedagógus körökben kezdett ismertté és tiszteltté válni a neve. Ez a kor Európa-szerte a romantika virágzásának időszaka. A romantika mindenütt erősítette a nemzeti

öntudatot. Az észtek pedig a rabságos évszázadok alatt is görcsösen ragaszkodtak észt voltukhoz, nemzeti nyelvüket is ez tartotta ébren. Visszatérve a viszonylag nagy városnak számító Tallinba, már élén állt a népművelés megszervezésének, a lelkes diákok mesegyűjtő mozgalmának. S minthogy ifjúkorától fogva szeretett és tudott verset írni, szerelmes és hazafias költeményei - főleg persze a fiatalok körében - népszerűek voltak. Többször újságok is meghívták munkatársnak, két ízben szerkesztőnek is. Tanulóévei alatt jól megtanult oroszul, németül, svédül, s emellett természetesen a rokon finn nyelvet is elsajátította. Tehát hozzájuthatott a külföldi irodalomhoz is. Felismerte, hogy a hajdani időket idéző hősköltemények egyenesen divatosak. Tudomást szerzett arról is, hogy a vele csaknem egyidős Lönnrot az ősi finn mondavilág hőstörténeteit kutatja. Megérlelődött a terve, hogy elindul és a legeldugottabb falvakból is összegyűjti a néptudatban fennmaradt legősibb vitézi tárgyú elbeszélő költeményeket és egységes észt naiv eposzt szerkeszt belőlük. A tudós körök biztatták is. Annyi bizonyos, hogy neki nem kellett olyan nagy utakat tenni, mint Lönnrotnak, mert Észtország parányinak mondható a *„Kalevala”* hazájához képest.

El is indult... és semmit se talált. Azaz szerelmes énekek, munkadalok, sirató temetési kórusok akadtak. Ezekből azonban nem lehet hőskölteményt szerkeszteni. Talált viszont igen sok nagyon régi népmesét, amelyek vitéz férfiakról, jó és rossz szellemekről, bolondos szerelmekről szóltak. Ezekből olyan nagy gyűjteményt állított össze, amely szinte nyomon követi a kis nép sok évszázados küzdelmes életét. Ez a mesegyűjtemény a másik nagy műve. A fő műve azonban a megvalósított nemzeti eposz. A téma adva volt. Felismerte, hogy ha a legősibb, még a pogány régmúltból származó mesék vitézi, szerelmes és csodálatos mozzanatait megfelelően összeszerkeszti, abból kikerekedik egy naiv eposz cselekménysorozata. Ez azonban sehogy se lenne verses mű, márpedig minden ősi vagy új hőskölteмény - versben íródott. Nem lehetett úgy felépíteni a művet, mint Finnországban Lönnrot tette, hogy sorba rakta a meglevő verses részleteket és ahol hiányzott egy rész, azt kiegészítette a maga fogalmazta verssorokkal. Kreutzwaldnak csak a mesékből kikerekedő cselekmény állt a rendelkezésére témavázlatként, de az egész művet meg kellett írni. Tehát ez olyan népi eposz lett, amelyet egy költő írt mondabeli témákból. Vagyis ez a naiv eposz valójában *műeposz*.

Minthogy gyakorló költő is volt, hazament és lassan, gondosan megírta az észtek nemzeti költeményét, a mondabeli hős Kalevipoeg történetét.

Sokan tudták Tallinban, sőt másutt is, hogy készül már a nemzeti büszkeség: a *„Kalevipoeg”*. El is készült. A cenzor azonban orosz volt és úgy találta, hogy habár a hősök pogány észtek, a műnek mégis lehet oroszellenes olvasata. Meg is tiltotta a megjelenését. Kreutzwald nem keseredett el. Nekiült a módosításnak, hogy semmiképpen se lehessen oroszellenesnek olvasni a pogány vitézek és isteneik világáról szóló művet. Ahányszor újra végiggondolta, annyiszor bővült is a téma és lett művészibb a megfogalmazás. Az első - a nem engedélyezett - változat 12 énekből állt. A végleges mű 20 énekké gyarapodott. Ezt már elfogadta a cenzúra, persze az is lehetséges, hogy akkorra már más volt a cenzor. Tehát ez a naiv eposz igényű nemzeti műeposz 1857 és 1861 között füzetekben megjelent. És azonnal az egész észt nép a magáénak vallotta. Hamarosan ezután minden európai nemzet a kor nagy költőjeként ünnepelte Kreutzwaldot. A külföldi tudományos akadémiák sorra választották tiszteletbeli tagjukul. A mi Tudományos Akadémiánk 1871-ben köszöntötte tagjai sorában. Még 11 évig élvezhette a soha kétségbe nem vont nemzetközi dicsőséget, az otthoni hódolatot. Ez a halála óta se halványul. Egy nagyon kis ország nagyon kis népének a legnagyobb költője volt.

NATHANIEL HAWTHORNE

(1804-1864)

Az amerikai Salem városáról - hála az irodalomnak - általában azt szokás tudni, hogy ott boszorkányok és boszorkányperek voltak. Azok a boszorkányok nyilván nem voltak igaziak, de a boszorkányperek nagyon is azok voltak. Ebben a babonákkal teli, elvakult puritánok lakta városban született Nathaniel Hawthorne, akiről hazájában is, a nagyvilág más tájain is az irodalomértők úgy tartják, hogy a költő-novellista óriás Edgar Poe mellett a XIX. század amerikai irodalmának másik legnagyobb alakja. Egyenesági elődje - alighanem dédapja - azoknak a hírhedett boszorkánypereknek egyik vádlóügyésze volt. Ő tehát úgy nőtt fel, hogy belülről ismerte azt a hajdani barátságtalan puritán világot. Aki elolvassa egyik leghíresebb regényét, a rendkívül komor *„A skarlát betű”*-t, megsejti azt a társadalmi légkört, amelyben a szentség és képmutatás, az erkölcs és az álszentség úgy keveredett, hogy meg sem lehetett állapítani, hol a határ közöttük.

Vallási, kereskedői és jogászi szellem öröklődött a Hawthorne családban. A fiúknak illett jogásznak is, kereskedőnek is, áhítatoskodónak is lenni. Ebből a szigorú és barátságtalan otthonból szinte menekült a kezdettől fogva jó tanuló fiú a neves főiskolák felé. Tanult ott mindenfélét: jogot, vallástant, de szívesebben irodalmat, történelmet.

Amikor már jó felső iskolákban sokféle tudást összegyűjtött, és néhány novellája itt-ott meg is jelent, hazament a barátságtalan szülővárosba, remélve, hogy az irodalomból meg is élhet. Ez kezdetben sehogy se ment. Három érdekesebbnél érdekesebb novelláskötetet meg is jelentethetett, ezekből azonban nem volt annyi jövedelme, amennyi elegendő lett volna a szerény élethez. A rokonsággal eltartatni magát egy felnőtt férfi számára szégyenletes életmódnak számított. Amerikában pedig a szellemi és a fizikai munka közt nem volt és máig sincs tekintélyhatár. A nélkülöző író tehát elment a nagyvárosba, Bostonba, ahol a vámhivatalban „mázsáló mesterként” működött, vagyis ő mérte meg a vámolnivalók súlyát. Ezt sokkal jobban fizették, mint a szépirodalmat. És eközben még arra is volt ideje, hogy már ne csak novellákat, hanem regényt is írjon.

De csak 46 éves korában készült el első, azonnal nagyhatású regénye, *„A skarlát betű”*. - Eddigi novellái és most ez a regénye a XVII. és XVIII. század salemi világát elevenítik fel. Cselekményeik szerint a szélsőséges emberi tulajdonságokat és szélsőséges helyzeteket mindig mozgalmasan, érdekesen ábrázoló romantikus művek ezek. De a társadalmi helyzetek és a jellemek már előlegezik azt a realista igényt, amely csak a század második felében válik irodalmi irányzattá.

Hawthorne tehát kezd ismert, sőt keresett író lenni. Közben egy elnökválasztáson hatásos kortesmunkát végez, megismerik azok a közéleti férfiak, akik a győztes párt tagjai. A mázsáló munkást egyszeriben kinevezik konzulnak és elküldik Angliába. Négy évig hol Manchesterben, hol Liverpoolban képviseli hazáját. Sokat tapasztalhat, írókat ismerhet meg, írásra is van ideje. Mire hazatér, már nemcsak otthon, hanem Angliában is, és Anglián keresztül az európai olvasók körében is híres, nagyra becsült író. Otthon jó barátságba kerül Emersonnal, a kor legjelentékenyebb amerikai filozófusával. Ez mindkettejük számára igen hasznos, Emerson stílusa irodalmibb lesz, Hawthorne művei pedig egyre filozofikusabbak. A filozofikus gondolkodás távolítja is az öröklött puritán komorságtól. *„A skarlát betű”* maga a vegytiszta puritán morál és képmutatás. Egy házasságtörés regénye. A nagyon rokonszenves fiatalasszonyt elítélik, mert engedett ösztöneinek. Tüzes vassal megbélyegzik, és a vörös betűt ruháin is hordania kell. (Ez valóban büntetési forma volt a puritánok között.) - Az egykor Angliából

kivándorolt amerikai telepeseknek és utódainak életét szemléletesebben és hitelesebben senki más nem idézte fel. Ha utána volt is egy-két könyve, amelyet szebbnek, jobbnak ítélhetünk - a korai amerikai társadalom riasztó életkörülményei ilyen teljes, hiteles körképben nem jelentek meg. Olyanfajta helye van az amerikai irodalom klasszikusai között, mint nálunk Eötvös József nem kevésbé nyomasztó remekművének, *„A falu jegyző”*-jének.

A következő nagyregény, a *„Hétormú ház”* már szélesebb amerikai körkép. Ez nem a puritán múltban, hanem az akkori jelenben játszódik. Ennek is van egy komor vallási tézise, hogy az atyák bűnéért a fiak és a leszármazottaik bűnhődnek. Középpontjában az utópista társadalmi kísérletek, a közös munkatelepek állnak. Hawthorne egy időben maga is elment ilyen korai közösség önkéntes munkásai közé, tapasztalatból ismerte meg a korai szocializmus próbálkozásait. (Ezek egy időben még a mi századunkban is próbálkoztak egy marxizmuson kívüli szocialista gyakorlat kialakításával. Angliában H. G. Wells nagy elméleti művet írt a lehetőségekről, Amerikában Upton Sinclair szervezett egy időben ilyen munkatelepet, s ő maga is kipróbálta, milyen a szocializmus.) Hawthorne ugyan soha sem lett szocialista, de a korai kapitalizmussal sem volt megelégedve. Magát a társadalmat tartotta alkatilag igazságtalannak és méltánytalannak.

Ezekről az utópista próbálkozásokról van szó a *„Derűvölgy románca”* című következő regényében, amely azonban békésebb lehetőségekről szól, mint az előbbiek. Egyes olvasók és kritikusok kulcsregénynek gyanították, amelyben az egyes alakok élő közéleti személyek másai vagy karikatúrái.

Utolsó regénye, az *„Átváltozás”* sokban különbözik a korábbiaktól. Olaszországban játszódik, művészregény, tudatosan romantikus elképzelés a világ szebb lehetőségeiről. A látszat és a költői valóság szembesítése.

A XIX. század első felében nem egy remekírónál - a fiatal Balzacnál, Stendhalnál, Manzoninál - keveredik a romantikus téma és cselekmény a realista társadalom- és lélekábrázolás igényével. Ebbe a fontos irodalmi korba és körbe Amerikából éppen ő, Hawthorne tartozik.

HANS CHRISTIAN ANDERSEN

(1805-1875)

Andersen mindenekelőtt meseíró. Aki a nevét hallja, annak azonnal valamelyik közismert meséje jut az eszébe. Holott finom formájú érzelmes és elegánsan gúnyos verseket is írt. Drámai próbálkozásai már ifjan ismertté tették a nevét írói körökben. Később izgalmas, kalandos regényei szélesebb körben is olvasókra találtak. De 30 éves korában - pénzkeresés céljából - meséket kezdett írni egy olcsó füzetsorozat számára. És ezek váratlanul híressé, majd rövid időn belül világhíressé tették. Kezdetben egy kicsit szégyellte is ezt a főleg gyerekeknek szóló műfajt, de a váratlan siker folytán fel kellett ismernie, hogy ehhez van igazi, rendkívüli tehetsége. Ezért élete további, negyvennél is több esztendeje alatt a meseírás lett a fő műfaja. Manapság - és már régóta - meséit adják ki újra meg újra: idáig több mint 80 nyelven jelentek meg. Ez pedig igen nagy gyűjtemény, hiszen 70 évre terjedő élete folyamán 156 mesét írt. Némelyiket annyiszor és oly sokat utánozták, mesélték újra, hogy már népmesének tűnik. *„A király új ruhája”*, a *„A rút kiskacsa”* vagy *„A derék ólomkatona”* úgy beleépült az európai olvasók köztudatába, hogy már arra se szokás gondolni, hogy ezeket is Andersen írta. - Érdekes, szemléletes és igen pontos útirajzai pedig földrajzi szakkönyvek forrásművei lettek. Ki gondolna arra, hogy a különböző tájak oly pontos-hiteles leírója azonos azzal, aki kitalálta „A király meztelen” fura, de nagyon is a valóságra valló históriáját.

Az az út, amelyen a nyomorúságos proletárfiú eljutott a dicsőség ormaira, ahol királyok koccintottak vele, irodalmi és történelmi nagyságokkal került tegező viszonyba és mosolyogva elnézték minden agglegényekre jellemző bogarasságát - olyan történet, amelyet Andersen írhatott volna meg valamelyik merőben valószínűtlen történetében.

Amikor született és kisfiú volt, a napóleoni háborúk zajlottak, s Dániának is sok megpróbáltatást kellett átélnie. Egy vidéki dán csizmadia örülhetett, ha a családjával egyáltalán megélt. Ez a csizmadia olvasó ember volt, lelkesedett a francia felvilágosodásért, szerette volna a fiát művelt, értelmes emberré nevelni. De igen korán meghalt, a fiú, Hans Christian ekkor ötéves volt. Az özvegyen maradt anya buzgón vallásos és ráadásul babonás volt, félt a férje „gyanús” műveltségétől is. Ő hitbuzgóvá igyekezett nevelni a fiút. Erőszakos és indulatos asszony volt, csak éppen ideje nem jutott rá, hogy bármire nevelje a gyermeket. Takarított, mosott, cselédmunkát végzett, hogy legyen betevő falatjuk. A legalsó iskolák után fillérek se maradtak tandíjra. Az elemiben az ábécén kívül semmit se tanulhatott meg. Az ábécé azonban kulcsot adott az olvasáshoz. Otthon pedig apai örökség volt a szegénységben oly ritka sok könyv. Az anyából áradt a vallási buzgóságba öltözött babona, a könyvespolc felől áradt Voltaire felvilágosodása. - De neki is dolgoznia kellett. Előbb egy szövödében, majd egy dohánygyárban inaskodott. Végre 12 éves korában bejutott egy patikába tanonclegénynek és két év múlva már segédlevelet is szerzett. - Gyakran cipőre se tellett, de a mezítlábas kamaszfiú már formás verseket írt, az otthoni könyvekből meglepően sokat tanult. Olyan érdekesen mesélgette az elolvasott regények tartalmát, hogy a vidéki-kültelki házak lakói nemegyszer érdeklődve ülték körül és hallgatták, amit mesél.

Amikor már hivatásos gyógyszerészsegéd lehetett volna, bizonyos volt, hogy ehhez a nyugodt foglalkozáshoz semmi kedve sincs. Minthogy éppen volt cipője és meleg kabátja is, hátat fordított a vidéki szülővárosnak, Odensének, és gyalog ment a fővárosba, Koppenhágába. Jelentkezett egy színháznál, hogy beállna a tánc- és énekkarba. Az okos siheder meg is tetszett a vezetőségnek, ki is próbálták. Hamarosan használható is volt a balettkarban. Majd kiderült, hogy elég jó hangja van, könnyen tanul szövegeket is. Táncosnak túl hosszú gólyalába és túl nagy orra miatt eléggé komikus volt, de énekesnek megfelelt. De nem sokáig.

Egyre serdülvén, a hangja mutálni kezdett. De akkorra már a színházban otthonos, művelt emberek nemcsak megkedvelték, hanem úgy vélték, ennek az értelmes fiúnak érdemes rendszeresen tanulnia, remélték, hogy nagy jövő vár rá. Beíratták egy kollégiumba, fizették a tandíjat és az ellátást. Volt, aki még ruháról is gondoskodott. Itt erősödött meg anyjától kapott rendíthetetlen hite a gondviselésben. Itt alakult ki az a meggyőződése, hogy az emberek alapvetően jók.

Természetesen kitűnő tanuló volt és négy év után kitűnő érettségivel fejezte be iskolai tanulmányait. Közben drámákkal próbálkozott. Ezek ugyan sohase lettek színházi szenzációk, de költőiségükkel felkeltették a divatos dán írók figyelmét is. Néhány verse nemcsak megjelent, hanem széles körű elismeréssel találkozott. Ösztöndíjakat jártak ki a számára, külföldi utakat tettek lehetővé. Előbb Németországba juthatott állami ösztöndíjjal, majd Párizs és Róma nyílt meg előtte. Nyelvérzéke és rendkívüli tanulási képessége lehetővé tette, hogy ahol járt, ott hamarosan otthonos lett a nyelvben is. Németül, franciául, idővel olaszul úgy megtanult, hogy rövidebb írásait irodalmi színvonalon tudta lefordítani ezekre a nyelvekre.

De sokáig nem volt igazi otthona. Sohase volt igazi kapcsolata azokkal, akikkel nagyon barátságosan elbeszélgetett. Agglegényi magányossága és különcködése ezekben az években megrögződött. Útirajzai nemzetközi sikereket hoztak, regényeit szívesen látták Európa különböző tájainak kiadói és olvasói. Különösen *„A rögtönző”* című regénye lett hamarosan több nyelven is népszerű olvasmány. Ez egy szegénységből világhírre emelkedő művészifjú lelki hullámzásáról szól. Diadal és lelkifurdalás közt hánykódó élete szakadatlan útikaland Európa tájain. - Talán a regény lett volna legsikeresebb műfaja, ha nem ragadja el a meseírás. Ez 1835-ben - harmincéves korában - kezdődött. Több külföldi út után hazatért Koppenhágába. Igazi anyagi gondjai már nem voltak, a könyvkiadók készséggel várták regényeit. De egy kiadó füzetsorozatot indított olyan mesék számára, amelyek alkalmasak gyermekolvasmányoknak is, de költőiségükkel a felnőtt olvasókat is érdekelhetik. Ha rendszeresen tud füzetről füzetre új meséket írni, készséggel kiadja őket és jól fizet értük. Ezt a jövedelemlehetőséget akarta megragadni. 27 év alatt 24 füzetet töltött meg azzal a 156 mesével, amelyet már régóta az Andersen-életmű lényegének tartanak.

Előbb őt magát is meglepte a visszhang, azután megszokta a nem várt világsikert. Otthon, Dániában már köztudomású volt, hogy ő a világ leghíresebb dán írója. A dán király meghívta, koccintott vele, és barátjának nevezte. A szegénységből a fénybe felkapaszkodott, ünnepelt írót elbűvölte ez a siker. Gyönyörűséggel töltötte el, hogy a király maga mellé ültette hintójába. Ennek híre úgy jutott el Európa királyi udvaraiba, hogy közeli-távoli országok uralkodói hívták meg, akasztottak a mellére érdemrendeket. És aminek még jobban örült, hogy királyok, hercegek, államférfiak pezsgővel koccintottak vele, s ültették maguk mellé hintójukba. - Különös egysége volt ez annak a világnézetnek, hogy mindig, minden írásában a szegények igazságát hirdette, de sznobságnak is mondható hiúsággal büszke volt a hatalmasok és a nagyon gazdagok barátságára. - Élete második fele szakadatlan diadalút. Ez volt Andersen mesékre emlékeztető valószínűtlen életpályája. És erre az értékelésre az évszázadnál is hosszabb utókor se cáfolt rá. Mintha ezt írta volna meg egyik legismertebb meséjében, *„A rút kis kacsa”* történetében. A baromfiudvarba került hattyútojásról azt hiszik, hogy kacsatojás. Amikor a kotlós tévedésből kikelti, azt gondolják, hogy kacsa. De kacsának olyan különös, s ezért nagyon csúnyának tartják. Azután nőttön nő, egyre szebb lesz és eljut odáig, hogy diadalmas hattyúként emelkedik minden kacsa fölé. Mintha Andersen előre megírt önéletrajza lenne.

HENRY WADSWORTH LONGFELLOW

(1807-1882)

Nagyon nehéz elhelyezni az irodalom értékrendjében ezt a varázsosan rokonszenves költőt. A múlt században még Angliában is az angol nyelvű költészet legjelentősebb alkotói között tartották számon. Elbeszélő műveit, főleg az indiántémájú eposzt, a *„Hiawathá”*-t a nagy naiv eposzokhoz, az ógermán *„Eddá”*-hoz, a finn *„Kalevalá*”-hoz, olykor a kelta áleposzhoz, Osszián világdivatot indító énekeihez hasonlították. Lírai költeményeiben a legszolidabb polgári - gyakran éppen kispolgári - életet élők a maguk életeszményét ismerhették fel. A békés otthon, a szeretetteljes családi élet, az időnként mindenki számára ismerős édes-bús emlékek idézése meghódította az európai olvasók java részét is. Mindehhez hozzájárult az az őszinte szabadságszeretet, amely mindenkinek egyenjogúságot igényelt. Ezért az emberiség szégyenének tartotta a rabszolgaságot, amely az Egyesült Államokban a múlt század hatvanas éveikig élő valóság volt, miközben az amerikai polgár még nemzeti himnuszában is a „Szabadság hazájá”-nak nevezte államát. Longfellow még a rabszolgaságot megszüntető polgárháború kitörése előtt hitet tett minden ember egyenjogúsága mellett.

Amit pedig írt, akár lírában, akár epikus művekben - eposzban, verses regényben, balladában -, az olyan dallamosan vonzó, játékos, szentimentális hangjával nem ritkán andalító volt, hogy az olvasók nagy része észre se vette, hogy a kortársak között akadnak nagyobb, művészibb amerikai költők, mint ez a látványosan szelíd Longfellow. Hiszen kortársai közé tartozott Edgar Poe, aki még a modern francia költészetre is döntő hatású volt. Úgyszintén kortársa volt Walt Whitman, aki dübörgő szabadverseivel megigézte világszerte a következő nemzedékek forradalmi igényű költészetét. Szó sincs róla, ezeket a legnagyobbakat is hamarosan felfedezték, elismerték, nagyra értékelték. Azonban Longfellow népszerűségével a XIX. században nem lehetett versenyezni. Ő már életében iskolai tananyag lett, a verseit szavalóesteken szavalták, megzenésítve énekelték, sok-sok nyelvre lefordították. Az olvasók, gyakorta még a felkészült kritikusok sem vették észre, vagy ha igen, hallgattak róla, hogy ebben a csillogó verselőben, mindig érdekes elbeszélőben, ebben a folyton érzelmes, nem ritkán érzelgős, a szó legszorosabb értelmében szentimentális költőben semmi eredetiség nincs. Hogy műfajait előtte kitalálták, témáit mások már megírták, érzelmei és gondolatai valójában közhelyek vagy olyan utánzások, amelyek nála eredetinek hatottak. A titka az, hogy amit másoktól tanult, azt ő szebben, vonzóbban tudta elmondani. Ő volt az egész világirodalom legszínvonalasabb színvonaltalan költője. Sikeresen indult, s dicsőítetten halt meg 75 éves korában.

Jómódú patríciuscsalád fia volt. Amerikába vándorolt elődei angol nemesemberek voltak. Szerették az európai kultúrát, s fejlesztették saját amerikai kultúrájukat. A leendő költő hamar kapott rá a műveltség gyönyörére, szenvedélyes tanuló volt. Szülei, rokonsága ezt örömmel vette tudomásul, tehát ott és azt tanulhatta, ahol és amit szelleme megkívánt. Gyönyörűsége volt a nyelvtanulás és a versolvasás. Elképesztően sok nyelven tudott, később egyetemi tanárként a nyelvészet titkainak professzora lett, felettébb népszerű a hallgatók körében, mivel élvezetes előadónak bizonyult. És amilyen nyelven tudott, annyi költészetet igyekezett birtokba venni. Az angol nyelvű irodalmak egyik legfontosabb műfordítója lett. Ő készítette a mindmáig legjobb, legszebb Dante-fordítást. (Persze - alapos ember lévén - a teljes *„Isteni színjáték”*-ot szólaltatta meg angolul.) De a francia és német ősi elbeszélő költeményeket is ő hozta el az angol olvasóknak.

A politikától igyekezett magát távol tartani. De a rabszolgaság kérdésében kötelességének érezte, hogy harcias versekkel nyilvánítson véleményt. Így azután - akaratán kívül is - világszerte a demokrácia nagy agitátorai közt tartották és tartják számon mindmáig. Halk hangú lírája, a csöndes szerelmi vallomások, a meghitt családi élet, a szép emlékek költője volt élete első felében. Az európai szentimentalizmus követője és utánzója, még Európában is népszerűen.

Világirodalmi nagysággá, már életében klasszikussá akkor emelkedett, amikor felismerte művészetének fő területét: az elbeszélő költészetet. Itt is európai ösztönzést kapott. Már Osszián epikája izgatta és igazából nem érdekelte, hogy ez a ködös hangulatú, divatos költészet eredeti-e vagy művészi hamisítvány. De jól érzékelte, hogy mennyire az érdeklődés középpontjába került a mondákkal vegyült régmúlt idézése. Osszián után a nemzetek egész sora kereste a saját mitológiát; ha nem találták, akkor ki kellett találni. Lönnrot a népajkon annyi ősi elemet talált a finn mondakincsből, hogy összeállíthatta a *„Kalevalá”*-t. Kreutzwald csak témavilágot talált az észt népmesékből, de ezekből a naiv eposz helyett nemzeti műeposzként megírhatta a *„Kaleivipoeg”*-et. De Vörösmarty *„Zalán”*-jától Wagner Nibelung-tetralógiájáig ez a már-már szükségletnek mondható igény jellemző volt úgy egy emberöltőn át Európára is és minden körre, ahová eljutott az európai költészet szelleme.

Longfellow nemcsak otthonos volt a nyugat-európai nyelvekben, hanem nyelvtani és verstani szenvedélye lehetővé tette, hogy elmélyedjen az ókori és középkori epikus hagyományokban és verselési lehetőségekben is. Az ógermán epikát és a francia lovagkalandokat ugyanúgy ismerte, mint Homérosz és Vergilius mitológiaidézését, vagy Macpherson kelta mítoszhamisítását (Ossziánt és énekeit). Ezeknél talán még jobban ösztönözte a Kalevala. Valamennyinek kimutatható hatására akarta megteremteni az ősamerikai eposzt. Az amerikai őslakó pedig nem a bevándorolt angol, francia, hollandi, spanyol hódító előd volt, hanem az indián. És amint a romantika Európából megérkezett Amerikába, az első igazán világjelentőségű amerikai romantikus, Fenimoore Cooper azonnal megteremtette az indián hősöket. Valószínűleg Cooperre mint előzményre és ihletőre ugyanúgy szükség volt, akárcsak Ossziánra, Lönnrotra és a *„Kalevala”* világára. Tehát a naiv eposzt utánzó amerikai nemzeti műeposz az indián ősi mondavilágot idézte fel. Longfellow utánanézett különböző indián törzsek összegyűjtött népmeséinek. Elolvasott néhány tanulmányt a tárgykörben, de valójában nem ismerte sem az indián ősi hitvilágot, sem a régi népszokásokat. A teméntelen sok élő és holt európai nyelv ismerete mellett egyetlen indián törzsi nyelvet sem tudott.

De hát Macpherson is csak kitalálta Ossziánt és egész világát. Mesélő fantáziája Longfellownak is volt. Kitalálta tehát a mondai hősöket és hősleányokat, kitalálta és felépítette Hiawatha alakját és történetét, körülötte a vitéz törzsfőket, bátor leányokat, furcsa nevű férfiakat és nőket. Versformát pedig egyenesen a „Kalevalá”-ból tanult. Ez a kétütemű, ereszkedő lejtésű, nyolc szótagos verssor (amely lehet rímes is, rímtelen is) az angol nyelvben nem volt ismert forma. Nálunk ezt ősi nyolcasnak hívják, minden finnugor nyelvben otthonos. Longfellow a hamar népszerűvé vált „Hiawathá”-val bevezette az angol nyelvű költészetekbe is.

Ugyanilyen verstani újítása volt, hogy *„Evangeline”* című elbeszélő költeményét hexameterben írta. Ez olyan idegen volt mindaddig az angol nyelvben, hogy még az ókori irodalmakért lelkesedő reneszánsz kori angol költők se vették át görög és latin példaképeiktől. Longfellownak ez is sikerült. Kitűnően skandálható hexameterek hömpölygő sorain át gördül az érzelmes történet.

Különös helye van az irodalomban ennek a gazdag nyelvezetű, gazdag formakincsű, mindig kellemesen olvasható költőnek. Soha ennyi sablonos, szokványos közölnivalót ilyen szépen, frissen, gyönyörködtetően megfogalmazni nem tudtak. Ehhez is tehetség kell, s Longfellow e tehetségével lett a szentimentalizmus és a romantika amerikai változatának maradandó alkotója.

WILLIAM MAKEPEACE THACKERAY

(1811-1863)

Az irodalmi realizmus az irodalmi romantika igénye volt. Az angol regény történetében a kétfajta igény és a kétfajta stílus szinte egyszerre bontakozik ki, Walter Scottnak és Charles Dickensnek párhuzamosan van romantikus és realista folytatása. Az évszázad harmadik világhatású ösztönzője Thackeray; habár ő sem idegen a romantikától, őt mégis elsősorban a realizmus példaadói között tartja nyilván a köztudat, valószínűleg azért, mert a társadalmi életben és az egyes emberek jellemében főleg a rosszat látja és láttatja, és általában ironikusan ábrázolja a jót is, a rosszat is. Az olvasók kezdet óta megoszlanak elbeszélő műveinek befogadásában. Tisztelni, nagyra tartani - ez a művelt ember számára szinte kötelező, de vannak, akik lelkesednek érte, és legalább ennyien, akik idegenkednek tőle. A legfőbb vetélytárs, Dickens - aki egyszerre jó barát és ellenfél - érzelmekre ható, szívhez szóló író, Thackeray értelemre ható, tárgyilagos, gyakran gúnyolódó művész. Dickens humorának alapja a megértés, Thackeray humorának alapja a távoltartás, a kritikai erejű szatíra. A nagyközönség nehezen is barátkozott meg vele, de amikor *„A hiúság vásárá”*-val bekövetkezett a nagy fordulat, írója egyszeriben felsorakozott a legnagyobbak, a már életükben klasszikusként tisztelt alkotóművészek közé. Akkor, ha nem is volt kötelező szeretni őt, de önmagát minősítette az, aki nem tisztelte. És úgy mellékesen ő tette világszerte otthonos jelzővé az addig merőben mást jelentő „sznob” szót.

Gazdag elődök leszármazottja volt. Már a nagyapja a Kelet-indiai Társaság - az angol kapitalizmus egyik legfőbb intézménye - vezetőségéhez tartozott, apja ugyancsak magas rangú, nagy jövedelmű főtisztviselője volt a nagy hatalmú cégnek. A fiú is ott született Kalkuttában. Ez az apa azonban korán meghalt, a fiú ötéves korában lett árva. Az anya még fiatal özvegy volt, s hamarosan új férjre talált. Új házassága előtt a hatéves gyermeket hazaküldte Angliába a rokonokhoz. Úgy mondta, hogy egy angol úri fiúnak Angliában, a híres angol iskolákban kell nevelkednie és művelődnie. De alighanem az is közrejátszott, hogy egy új házasságban kényelmetlen lehet egy előző férjtől született fiú. A későbbi nagy író nevezetes önző, számító, egyszerre vonzó és riasztó asszonyalakjainak valószínűleg az anya volt az első és legfőbb modellje.

A hatéves Thackeray tehát egy hosszú hajóúton utazott addig nem látott hazájába. Útközben egy olyan élményben volt része, amelyet soha el nem felejtett. A hajó Szent Ilona szigete mellett úszott el, ahol a legyőzött és ide száműzött Napóleon élt. Az angol gyerekeknek sokat mesélgettek róla. Ő volt a sátán, a világ rémülete, de lám, az angolok legyőzték, és most ezen a szigeten raboskodik. Azt pedig a hajó utasai is látták, hogy közel a parthoz egy kertben sétálgat egy alacsony férfi. A matrózok mutatták és magyarázták, hogy ő az, a világ rémülete, akitől már nem kell félni, hála nekik, az angoloknak. Ez az emlék, hogy saját szemével, elég közelről láthatta Napóleont, mindhalálig elkísérte. Nyilván ez is szükséges volt ahhoz, hogy *„A hiúság vásárá”*-ban remekmívű leírást adjon a waterlooi csatáról, Napóleon bukásáról.

Az idegen otthonban idegennek maradt rokonok közt járt hosszú éveken keresztül lélektelen iskolákba. Habár minden tudnivaló izgatta, hamar kezdett történeteket kitalálni, szeretett rajzolni, később festeni is, azonban kifejezetten rossz tanuló volt. Unta az iskolákat, később az egyetemen se tudott dönteni, mi is akar lenni. Még festőiskolába is beiratkozott, ám ott se tudott alkalmazkodni a rendszabályokhoz. De az egyetemi évek alatt életre szóló barátságot kötött Tennysonnal, a következő évtizedek talán legnépszerűbb költőjével, és Fitzgeralddal, a nagy műfordítóval, Omar Khajjám költészetének európai népszerűsítőjével. Egy cambridge-i diáklapban verse is, tanulmánya is megjelent. Ifjú barátai kezdték már írónak tekinteni. Ez az

ifjú baráti kör azonban nemcsak művelt volt, hanem elég züllött is. Neki pedig lehetősége volt belevetni magát a léha életbe, elég nagy vagyont örökölt apjától. 21 éves korában, nagykorúként már az övé volt ez a vagyon.

Mindig idegen rokonaitól el is köszönt. Egyedül, saját felelősségére olyan züllött lehetett, amilyen csak akart. És amíg tartott a pénz, korlátlanul telt italra, nőkre, és ami még költségesebb volt, kártyára, hazárdjátékokra. Rövid évek alatt el is verte örökségét. Kénytelen volt pénzt keresni, annál inkább, mert a kicsapongások után igazán szerelmes lett, nősülni akart. Próbálkozott festészettel is. A legkitűnőbb festők - Konstable, Turner - kedvelték és pártolták is, de a műkereskedők nem az ő képeit igényelték. Az újságok és folyóiratok azonban felfedezték, hogy érdekesen, ha kell, mulatságosan tud írni. Mint rajzoló csak karikaturistaként ért el némi sikert. A lapok, főleg a Times felismerte, hogy nemcsak karikatúráit érdemes közölni, hanem sokkal inkább azokat a rövid írásokat, amelyek az emberi jellemeket teszik karikatúra tárgyává. A tegnap még pénzt herdáló léha fiatalember, ha akart, tudott takarékos lenni. Takarékoskodott is, hogy megnősülhessen. Szerelme szegény leány volt, hozományról szó sem lehetett. Nem bánták, szerették egymást, összeházasodtak. A férj 25 éves volt, a feleség - Isabelle Gelkin Shaw - fiatalabb. A nagy szerelemtől észre sem vették, hogy a fiatalasszony idegbeteg. Egymás után három leánygyermekük született, közülük az egyik csecsemőkorban meghalt. A harmadik szülése után az anya idegösszeomlásba esett. A férj egy ideig maga próbálta ápolni, de hamarosan képtelenség volt otthon vigyázni rá, többször is kísérelt meg öngyilkosságot, végül elmegyógyintézetbe kellett vinni. Ott is halt meg.

A derűsnek indult élet elkomorodott. Közben Thackeray kezdett ismert író lenni, humoros kisregényei - különösen a *„A nagy Hoggarty gyémánt”* - népszerűek lettek, egyre jobban meg tudott élni az irodalomból. A leányok is növekedtek, jó tanulók lettek. Az apának sok öröme telt bennük, csak az bosszantotta, hogy az ő regényeinél jobban szerették a vetélytárs-barát Dickens műveit. A növekvő népszerűség után elkövetkezett hirtelenül, szinte váratlanul a világhír. 36 éves volt, amikor megjelent *„A hiúság vására”*. - Néhány regényével, főleg humoros-szatirikus történeteivel otthon már eddig is sikeresnek volt mondható. Különös figuráit kedvelték az olvasók, a kiadók készséggel várták újabb műveit. *„A hiúság vására”* azonban minden előbbi könyvétől különbözött. A napóleoni időkben játszódik, tehát 30-40 évvel korábban, mint a megírás ideje. Még történelmi regénynek is tekintették, hiszen a waterlooi csata is beékelődik cselekményébe. De nem történelmi hősökről szól. Egész felvonulása a különböző jellemeknek, főleg a rossz jellemeknek. Főszereplője, Becky Sharp a regényirodalom egyik legösszetettebb jellemű nőalakja. Bájos, szép, kedves, önző, törekedő, szellemes, miközben minden szava hazug. A vonzó lelkiismeretlenség példaképe. *„A hiúság vásárá”*-nak, vagyis az egész társadalmi életnek igazi és sikeres hősnője. Megvetjük és mégse bánjuk sikereit. Írójának talán legnagyobb művészi bravúrja, hogy rokonszenvesnek tud ábrázolni egy ellenszenves nőt. Az ő sikerei fejezik ki írójának véleményét a világról és benne az emberekről.

A nagy siker után életlendülete is, munkavágya is növekszik. Újabb siker a *„Sznobok könyve”*. - Ez a *sznob* szó egyetemi kifejezés, illetve rövidítés volt a nem nemesi származású egyetemi hallgatókról. A magasabb iskolákba javarészt nemesifjak - sir-ök, lordok, earlök stb. - jártak, rangjukat nevük után kiírták bizonyítványaikra is, kollégiumi ajtajaikra is. Aki nem volt nemes - ezek általában gazdag polgárfiúk voltak -, annak neve után olvasható volt, hogy „nemesség nélküli”, vagy inkább latinul: „Sine nobilitate”. Ennek rövidítése a szobaajtókon így festett: „S.nob.” Egy szóban kiejtve hangzik *„sznob”*-nak. Az egyetemeken pedig azt tartották, hogy a nem nemesek öltözékben, modorban, ízlésben túlzottan igyekeznek utánozni a nemeseket. A sznob szó itt-ott azonos lett a „parvenü”-vel, az „uborkafára mászó”-val vagy egyszerűen a felvágóssal. Thackeray könyvében a sznobok egész arcképcsarnokát állítja az olvasó elé. Előbb otthon, majd világszerte is divatossá tette a sznob szót.

Művészi színvonala a végső évtizedben nemhogy nem csökkent, de talán azt is elmondhatjuk, hogy növekedett. 1850-ben jelent meg a *„Pendennis története”*. Egy ifjúkor krónikája, javarészt önéletrajzi elemekkel. Kitűnő lélektani krónika a léha ifjúságról és a megkomolyító megpróbáltatásokról. - Sokan úgy vélik, hogy az életmű csúcsa a *„Henry Esmond története”*. Korrajz, lélekrajz, szerelmi és politikai kalandok, cselszövések és végül a nagy kiábrándulás Anglia hazugságaiból és menekülés Amerika akkor még ifjú világa felé. 1862-ben jelent meg, a következő évben, 1863 karácsonyának szentestéjén az ünnepi vacsoraasztal mellett, karosszékében ülve fejezte be földi életét. 52 éves volt. A lelke erősebb volt, mint valaha, de úgy látszik, a teste nem bírta tovább.

CHARLES DICKENS

(1812 - 1870)

Ha a romantikus regény történetéről beszélünk, nem hagyható ki Dickens neve, hiszen ő maga az angol romantika, jól érezhető hatása Victor Hugóra is, Jókai Mórra is. Ámde ha a realista regény útjáról van szó, akkor a francia Balzac és Stendhal mellett az angol Dickens a legfontosabb kezdeményezők közé tartozik. És abban az időben, amikor meghal, az induló naturalizmus őrá hivatkozik, mint művészi előzményre. Ha egyik legkitűnőbb művét, a *„Karácsonyi ének”*-et olvassuk, ebben a mese és az üzleti világ mindennapja úgy olvad össze, mintha a kísértettörténet volna a valóság és a polgári hétköznapok eseményvilága. - De romantika, realizmus, naturalizmus ide vagy oda, kétségtelen, hogy a kibontakozó és öntudatosodó kapitalizmus, a nagyvárosi alvilág, a bűnözők és nyomorgók társadalmi rétegei (még évekkel Victor Hugo előtt) Dickensnél emelkedtek és süllyedtek regénytémákká. Dickens a szelíd humor és a sivár komorság egyik legnagyobb irodalmi megszólaltatója. „A társadalom börtön” - ezt így ő fogalmazta meg. A XIX. század társadalomtörténetéről, kultúrtörténetéről, gazdagságáról, szegénységéről hitelesen nem is beszélhetünk, ha nem olvastuk végig Charles Dickens összes műveit, beleértve újságcikkeit, riportjait, humoreszkjeit. De mindenekelőtt a *„Pickwick klub”*-ot, a *„Twist Olivér”*-t, a *„Dombey és fia”*-t és a mindent összefoglaló, ráadásul rejtett önéletrajz *„Copperfield Dávid”*-ot. Mert nem kis részben maga élte át mind azt a nyomorúságot, felemelkedést, tragikus és humoros helyzetet, amely a tolla alatt témavilág lett.

Odalent a mélységben született és gyermekeskedett. Apja különcködő, fantaszta, nagyravágyó és mindig mélybe bukó kisember volt, igazi Dickens-figura. Mellette az anya ábrándos, irodalomért, zenéért lelkesedő, bár egyiket sem értő széplélek. A fiú - a későbbi nagy író - 11 éves iskolás, amikor a családfő az akkor sokakat rettentő adósok börtönébe kerül. Fizetni sokáig képtelen, hiszen ahogy nincs vagyona, úgy nincs már jövedelme sem. Éveket tölt lakat mögött, várva a csodára. A fiú persze nem tanulhat tovább, hiszen az iskolák tandíjat kérnek. A kamaszodó gyerek hol csavargó a londoni utcákon, hol munkára kényszeríti a nélkülözés, és éhbérért egy cipőkészítő nagyüzemben suszterinas. Otthon, a nyomorúságos lakásban azonban megmaradtak a régi könyvek, amelyeket az ábrándos és széplélek anya összegyűjtött. Ezeket nem lehet eladni, hogy kenyeret vegyenek a vételárból. A fiú pedig korán megtanul olvasni, jól olvasni, sokat olvasni. Inkább ellóg a munkahelyről, hogy nappal olvasson, mert a gyertya drága, tehát este nem böngészkedhet a könyvek között. - Ha nem ilyen lett volna Dickens ifjúsága, nemcsak a *„Twist Olivér”*-t, de az életmű jelentős részét sem írhatta volna meg.

Cipészmester ugyan soha nem lett belőle, de amikor már sihederré cseperedett, cipőkkel kapcsolatos kereseti forrást talált: cipőpasztaügynök lett. És ha egy házról házra járó ügynök szorgalmas, hát nem csak ő, hanem édesanyja is megélhet a keresetből. Azután egyszerre, váratlanul jött a csoda. Egy ismeretlen, gyermektelen rokon meghalt. Vagyonos volt, s a bonyolult angol örökösödési jog szerint mindene Dickensékre szállt. Egyszeriben jómódúak lettek. Az ilyesmi csak Dickens regényeiben szokott előfordulni, ahol realizmus és csodálatos elvegyül egymással. Az apa kifizetheti adósságát, kiszabadulhat a börtönből, a fiú újra tanulhat, tandíjat fizethet. Az új iskolában észreveszik, hogy jó képzelőerővel érdekesen tud mesélgetni. Bíztatják is, hogy írja le a történeteit, s mutassa meg az újságok szerkesztőségében is. Jól fogadják, és a még egészen ifjú Dickens egyszerre olyan újságíróvá válik, akinek humoros írásait szerkesztők is, olvasók is szívesen látják. Hasonlóképpen népszerűek a nehéz korszakból hozott emlékek: a nyomor képei, az alvilág különös figurái. Hamarosan sikeres riporter lesz. 24 éves korában már gyűjteményes kötete jelenik meg humoros és furcsa figurákról szóló írásaiból. Ezt Boz álnévvel jegyzi. (A Boz szó az angol szlengben „fickó”-t vagy

„humoros legény”-t jelent.) A könyv olyan sikeres és népszerű lesz, hogy utána első regényeit is e néven írja. (Jókai szinte mindig Boz néven említi Dickenst.)

Ekkor jött a megint dickensi jellegű váratlan dolog. Az újságok és kiadók már készségesen várták írásait, kedvelték képzelőerejét. És történt, hogy egy kiadónál egy író humoros regényt ígért, egy jó rajzoló pedig illusztráció-sorozatot rajzolt a regényhez. Ezután úgy hozta a sors, hogy az író is, a rajzoló is váratlanul meghalt. A kiadónál ott volt a kifizetett 54 kép, amelyről nem tudták, hogy miről is szól. Ekkor feltették a kérdést Dickensnek, ki tud-e találni a képekhez egy történetet, és ha kitalálta, megírná-e humoros regénynek. Így kezdődött a világsiker. Dickens néhány napig ide-oda rakosgatta a rajzokat, s kitalálta a mulatságos történetet. Képzeletbeli abszurd történet olyan alakokkal, akik ismert típusok paródiái voltak. Előbb a kiadó tulajdonosai és alkalmazottai nevettek Pickwickék képtelen kalandjain, hamarosan az angol olvasók, és meglepően rövid idő alatt Európa, majd Amerika széles rétegei. Dickens - egyelőre még továbbra is Boz néven - 24 éves korában világhíres író lett. Százezrek, majd milliók várták további munkáit. Ugyanebben az időben egy fellobbanó nagy szerelem és azonnali házasság következett. 22 évig éltek boldogan együtt, tíz gyermekük született. Ekkor a már 46 éves híres író ifjúi hevülettel beleszeretett egy 18 éves gyönyörűszép leányba, és mintha egy Dickens-regényben történnék, elvált hű feleségétől és feleségül vette az új szerelmét, akivel a még hátralévő 12 évben hasonlóképpen boldogan élt. Dickens egyszerűen nem tudott nem boldogan élni. Közben olykor lehetett búskomorságig szomorú, hogy gyorsan újra boldog legyen. Középút nem volt: nála az ember vagy boldog vagy boldogtalan. Akárcsak regényeinek hősei és mellékalakjai. Ezek közt mindenki feledhetetlenül ismert embertípus, mellettük a mellékalakok talán még érdekesebb, színesebb figurák. Valóság és mesevilág szerves egységet alkot regényeiben és novelláiban. Nyomorúságos ifjúságának emlékei a sikeres életben a mélységben élők valóságának meseváltozatai lettek. - Barátja és örökös vetélytársa, a ridegen realista Theckeray egy ízben azt mondotta: „Dickens igazán ismeri a valóságot, csak éppen nem arról mesél”. Ez csak részben igaz. Mesélése ugyan mindig gyönyörködtet, mégis ezekben a történetekben tárja fel a valóság olyan mélységeit, amelyeket csak őt követően kezdett kutatni és ábrázolni az irodalom.

A következő regény - 25-26 éves korában - a talán legismertebb, sokak szerint legjobb regénye: a *„Twist Oliver”*. A nagyvárosi alvilág a nyomor és a bűn termőtalaja. A legkeserűbb valóság bemutatása ez egy kamaszodó fiúgyerek szemén és érzelmein keresztül. Gyilkosságok, rablótípusok, csavargók kavargása, bűnök és bűnhődések, utcai és képzeletbeli piszok áradata olyan homályban, amely mögött ott rémlik a tisztaság, a jóság, az elnyerhető boldogság lehetősége. Ilyen sötét színekkel aligha ábrázoltak gyönyörködtető szépséget, bűnök közepette erényt, komorsággal mulattató történeteket. A híres író tovább is szakadatlanul mulatságos és komor, riasztót vonzóval, valóságot mesével vegyítő maradt. Sokan mégis azt állítják, hogy ez az ifjúkori első két regény, majd a *„Dombey és fia”*, a még későbbi *„Copperfield Dávid”* az életmű csúcsa. A többi is érdekes, mindig olvasmányos, de nem érik el ezek színvonalát.

Dickens sok mindent írt, mindig sikeres volt, a nyomorúságos gyermekkor után gondtalanul élhetett, utazgathatott is, a rég elhagyott nyomor és bűn világa sorozatosan adta témáit, amelyekből a jómódúak megismerhették, milyen mélységek vannak alattuk. Olykor izgalmas történelmi regények is színezték életművét, máskor kifejezett humoreszkek, sokszor egyértelműen mesék. Legtöbbször valóság és mese összeolvadása. Egyik legművészibb kisregényében, a *„Karácsonyi ének”*-ben a nagypolgári sivárság vegyül el a legkispolgáribb mesevilággal. Később egyre gyakoribb a bűn végtelensége, de azért nála minden bűn megleli büntetését.

Kétségtelen: Dickens életműve a XIX. század angol polgárságának tükörképe, néha görbe tükre. Ezek a tükörképek azonban ma is élnek, holnap is élni fognak.

ROBERT BROWNING

(1812-1889)

A nagy romantikus angol nemzedék költőinek - Byron, Shelley, Keats - halálától a XIX. század végéig terjedő évtizedeket nevezi a kultúrtörténet Victoria királynő korának. A győzedelmes polgárság berendezkedésének a korszaka ez. A romantika még él, de már belehajlik a realizmusba. A költészet, a képzőművészet tartózkodik a túlzásoktól. A józanság, a közérthetőség, olykor a keresett hétköznapiság válik művészeti eszménnyé. Ennek a „victoriánus" korszaknak legünnepeltebb költője Alfred Tennyson. A formabiztonság, a mértéktartás, a zengő közérthetőség művésze. Az általános elismerés egybevág a királyi keggyel. Megkapja a „koszorús költő" címet, ami nagy javadalommal járó udvari tisztséget jelent, később pedig lord lesz. Követendő mintaképe minden sikerre vágyó angol költőnek.

Kortársa, Robert Browning azonban egyik erényében se követi, ő a nagy romantika folytatója, Shelleyt vallja eszményképének. Túlzást túlzásra halmoz, hajszolja a ritka szavakat és kifejezéseket. Sokan érthetetlennek tartják, mások zavarosnak, a szabálytalanság még az enyhébb vádak közé tartozik. Mégis: indulásától kezdve felfigyelnek rá, majd egyre szélesebb olvasói körben vallják érdekesnek, noha sokakat felettébb bosszant, hogy jobban szeret Itáliában élni, mint angol hazájában. Végül is némi berzenkedéssel az a kritikai és irodalomtörténeti vélemény alakul ki, hogy Tennyson után ő a Victoria-korszak második legjelentékenyebb angol költője. Mára már innét is tovább lépett, nemzetközi értékelés szerint a romantikus nemzedék után és a modern irodalom újdonságai előtt Robert Browning a legnagyobb angol költő.

Jómódú polgárcsalád gyermeke. Apja vezető beosztású banktisztviselő, művelt, irodalmi érdeklődésű ember. Elvárja, hogy hamar tehetségesnek mutatkozó fia sikeres életet éljen, semmi pénzt nem sajnál, hogy taníttathassa. Anyja félig skót, félig német. Olvasni szerető, fiával gyengéden törődő asszony. A fiú pedig gyönyörködve tanul, sokat olvas, hamar kezd verseket írni, egyelőre a romantika, főleg Shelley hatása alatt. 21 éves korában külügyi szolgálatba lép konzuli titkárként, miután több országgal is megismerkedik, egy ideig pedig Oroszországban - Szentpétervárott - él. Ott írja első két megjelenő művét, a *„Paracelsus"*-t és a *„Sordelló"*-t. Ezek apja költségén megjelennek, és kritika is felfigyel rájuk, bár túl filozofikus és felettébb homályos műveknek tartják őket. De éppen ezek a tulajdonságok különböztetik meg a kor világosság- és közérthetőség-kultuszától. Zavarba ejtő volt az is, hogy a két történelmi hátterű költeményt alig lehetett elhelyezni a műfajok rendszerébe. Olyan elbeszélő jellegű művek, amelyek újra meg újra párbeszédekbe csapnak át, drámai jeleneteknek hatnak, miközben mind epikus, mind drámai szövegeik érzelmesen vagy indulatosan líraiak. - Ez a műfajvegyítés majd egész életében gyakori formajátéka lesz. Még legszínpadszerűbb drámai költeményének, a *„Pippa átmegy a színen"*-nek is epikus a cselekménye, s líraiak a dialógusai és monológjai.

A bírálatok ugyan szigorúak, de egyszersmind elismerik a költő tehetségét és eredetiségét.

Életének nagy fordulata 34 éves korában következik be. Megjelenik életében Elisabeth Barrett. Browning még személyesen nem ismeri az akkor már neves, népszerű költőnőt. Úgy kezdődött, hogy verseibe szeretett bele. Megismerkednek és azonnal mindkettejükben fellángol az ellenállhatatlan szerelem. Elisabeth hat évvel idősebb, gyermekkorától betegségek kényszerítik ágyba. De vonzóan szép, kora talán legműveltebb asszonya és az irodalomtörténet legnagyobb költőnői közé tartozik. Mindkét család és minden orvos tiltakozik a házasság ellen, mégis ki tudják kényszeríteni az esküvőt. De azonnal el is költöznek

Angliából. Nemcsak a férj, hanem a feleség is oly neves költő, hogy műveiket örömmel fogadják a kiadók. - Firenzében érzik otthon magukat. Elisabeth ugyan mindig beteg, Robert makkegészséges, de a szerelem szakadatlanul lángol. A férj hatására a feleség finom költészete komolyabbra mélyül, a feleség hatására a férj verselése finomabb, elegánsabb lesz. Több mint egy évtizedig tart ez a boldogság, közben még fiuk is születik. Idővel Robert Barrett-Browning néven olasz szobrász lesz belőle. A költő élete végső éveiben nála lakik Rómában. - Elisabeth 55 éves korban hal meg. A már régóta világhíres költő ettől kezdve is többet él Olaszországban, mint Angliában, de Firenzébe többé a lábát se teszi be. Firenze Elisabeth emléke. Életműve pedig ezután, a végső negyedszázadban teljesedik ki. Ekkorra a műfajok is jobban szétválnak műveiben. Kötetnyi lírai költemény gyűlik össze a szerelem boldog és szomorú pillanatairól, a lélek élményei remekművek alkotására ihletik. Drámái is színszerűbbekké válnak, néhány közülük színre is kerül. Ezeknél is fontosabb epikai költészetének csúcsa, az elbeszélő költészet legkülönösebb remeke: *„A gyűrű és a könyv”*.

Ez a regényterjedelmű elbeszélő költemény szigorúan tekintve *versben írt bűnügyi történet*. Egy a XVII. században valóban megtörtént rejtelmes bűneset, illetve ennek bírósági tárgyalása a témája. Tíz énekre tagolódik, ebből az első a tárgyalás megindulása és a perben szereplő személyek felvonulása. A következő kilenc ének egy-egy tanúvallomás, illetve védő- és vádbeszéd. Kilencszer mondják el másként és másként ugyanazt a történetet. Mindegyik valószínű, egyik se bizonyos. Az egész nagy mű kicsengése az, hogy nem idézhető fel hitelesen, hogy mikor mi és hogyan történt.

A mi számunkra igen nagy hiány, hogy ennek a sajátságos remekműnek nincs magyar fordítása. Érdekes műve még az *„És Pippa énekel”* című drámai költemény. Hősnője, Pippa, a szelíd fiatal lány, aki ahol csak jár, ösztönösen rendet csinál, békét teremt. Ez a „Pippa”-dráma 1841-ben jelent meg, az azóta eltelt másfél évszázad óta igen kevés helyen és igen ritkán játszották, mégis a legjobb drámai költemények közé tartozik.

Ha a victoriánus kor költészetére gondolunk, sehogy se hagyhatjuk ki Robert Browningot, aki a legkevésbé jellemző erre a korszakra.

TARASZ SEVCSENKO

(1814-1861)

Ha ukrán irodalomról van szó, kétségtelen és sohase vitatott értékelő ítélet, hogy Sevcsenko a legnagyobb, világirodalmi színvonalra emelkedő ukrán költő. Ugyanakkor mint festőművésznek elismert rangja van a művészettörténetben. Rangos polgári foglalkozása lett volna a kijevi egyetemen, ahova rajztanárnak hívták meg, de alig néhány nappal kinevezése után - lázadás és lázítás címen - letartóztatták, és jó tíz évig hol rab, hol elítélt, hol kényszermunkás volt, távol minden szellemi tevékenységtől. Egész valószínűtlen életútján talán az a leginkább meglepő, hogy ez idő alatt írta - persze titokban - a legtöbb és talán legszebb versét. Ezek kéziratait összetűzve a csizmájába rejtette, vigyázott rájuk, és amikor kiszabadulása után megjelenhettek, szinte azonnal a remekműveknek kijáró széles körű siker fogadta őket. Minthogy nagyobb részüket a cenzúra eltiltotta a közléstől, első sértetlen gyűjteményük Lipcsében jelent meg, ahová tisztelő, tekintélyes barátai - Nyekraszov, Csernisevszkij. Dobroljubov - juttatták el. De a német környezetben napvilágot látó ukrán versek nemcsak Ukrajnában, hanem a szélesebb Orosz Birodalomban és Lengyelországban is sikert arattak. Ezeken a tájakon már a költő életében nemcsak népszerűek, de nagyra becsültek is voltak a Sevcsenkó-versek. Ehhez a széles körű otthonossághoz hozzájárult, hogy Sevcsenko az ukránon kívül anyanyelvi szinten tudott, írt, verselt is oroszul és lengyelül. Idővel megtanult németül és franciául is, otthonos volt a történelemben és a néprajzban. Ehhez olyan rendíthetetlenség és lelkierő kellett, amely nélkül nem is lehetne megérteni mindössze 47 évre terjedő életútját és eredményeit.

A legnyomorúságosabb jobbágysorban született, gyermekkorában már paraszti munkára fogták. 11 éves volt, amikor árva lett. Egy ideig még pásztorkodott, mezei béresmunkát végzett. De kiderült, hogy szép énekhangja van, a népdalok szinte ragadtak rá. Ezt felfedezte a falusi kántor, és maga mellé vette, zsoltárokra tanította, hogy segédkezzék a templomi szertartásokon. Ez a kántor - falusi szokás szerint - egyben tanító is volt. Az éles eszű, könnyen tanuló fiú hamarosan jártas lett az ábécében és az egyszeregyben. 14 éves fővel már maga is írt népdal formájú, énekelhető verseket. A kántortanító néhányat megmutatott a földesúrnak is. Ez a falusi hatalmasság emberségesnek bizonyult, érdeklődni kezdett a tehetséges siheder iránt, s maga mellé vette házi szolgalegénynek. Egy ideig takarította is a szobákat, rendben tartotta a kertet, söpörte az udvart és közben, ha papírhoz és ceruzához juthatott, rajzolt. A földesúr az ismerősöknek is megmutatta a szolgalegény rajzait és úgy vélte, érdemes lenne taníttatni.

Sokkal később a költő úgy emlékezett vissza egykori gazdájára, mint szellemi atyjára. A derék földesúr a fiút felvitte Ukrajna fővárosába, Kijevbe és a maga költségére rajziskolába íratta. Ukrajna az Orosz Birodalom tartománya volt. Az ukrán nemesség jobbágyi megalázottságban érezte magát. Közben persze minden iskolába járó ukrán fiú megtanult oroszul, hiszen ez volt a tanítás nyelve is. Itt azonban még keveset tanulhatott, mert ura a litvániai Vilnába (ma Vilnius) költözött. Litvánia Lengyelországhoz tartozott, Lengyelország viszont nyugati felével együtt szintén Oroszországhoz. Sevcsenko ura jóvoltából ott is iskolába járhatott, lengyel iskolába. Hamar megtanult lengyelül, és megismerte Mickiewicz költeményeit. Ez a lendületes-romantikus költészet indította el az eddig is verselő fiút a költészet útjára, ahol hamarosan megtalálta saját hangját. Az igaz, hogy Mickiewicz jellegzetesen romantikus költő, és a romantika ez időben világdivat volt. Sevcsenko azonban paraszti környezetben nőtt fel, a nép gondjait és a megaláztatás nemzeti gondjait mint témavilágot hozta magával. A nehéz

mindennapok élményei és saját szemlélete ösztönösen is a realizmus felé irányították útját. Formavilága is magán hordozta a népdalok hatását.

Amikor 17 éves volt, pártfogó földesura a fővárosba, Szentpétervárra költözött. A verseket író, egyre jobban rajzoló fiút - bár jogilag ugyan továbbra is jobbágy volt - valójában az egész úricsalád már inkább nevelt fiúnak tekintette. Ott már magasabb képzőművészeti iskolába járhatott. Kapcsolatba kerülhetett az egyetemista ifjúsággal. Ezek közt több olyan művelt fiatalember akadt, akik a forradalmi demokraták körébe tartoztak. Volt köztük író, költő, festő, még könyvkiadó is. Körükben egyre megbecsültebb volt költőnek is, festőnek is Sevcsenko. Néhány módosabb barát összeadott annyi pénzt, hogy a jogilag még mindig jobbágy barátot kiválthatták. Földesura készséggel elfogadta a pénzt az amúgy is kedvelt, most már felnőtt fiúért. Ekkorra megjelent első versgyűjteménye, *„Kobzos”* (ukránul *„Kobzar”*) volt a címe. Mindössze nyolc költeményt tartalmazott, a legtöbbnek formája a hajdani népi énekekére emlékeztetett. Innét a cím. Értelmiségi körökben azonnal sikere volt. Sokkal később, verseinek bőséges gyűjteménye ugyanezt a címet viselte, mintha minden, amit írt, a kezdetek kibővítése volna. Holott addig küzdelmes, gyötrelmes éveket kellett végigélnie. Témavilága sokat módosult, gazdagodott. Hangja egyre forradalmibb lett.

1845-ben hazaköltözött Ukrajnába. Ott költészete eltelt az otthoni tájak képeivel, a nép életének ábrázolásával, a hagyományos formák egyre reálisabb tartalommal teltek meg. Hivatásszerűen kezdett foglalkozni az ukrán múlt mozzanataival. Munkatársa lett a „Régi okmányokat vizsgáló bizottság” nevű történész társaságnak. A forradalmi demokrata barátok révén a „Cirill és Metód társaság”-nak, amely a szláv népek testvériségét hirdette, de titokban küzdött a jobbágyság felszabadításáért, az önkényuralom megszüntetéséért és mindenekelőtt a nemzeti elnyomás ellen. Sevcsenko a nagy célok népszerűsítéséért járt az ukrán falvakban, a paraszti nép körében. Közben már kedvelt festő volt, a képeit jól fizették. Rajztudása szakmai körökben is elismerésre talált és 1847-ben - 33 éves korában - a kijevi egyetem meghívta rajztanárnak professzori címmel és rangban. Elérkezett odáig, hogy tisztes polgári színvonalon éljen, neves költő és festő lehessen, családot alapíthasson. De egyszerre bekövetkezett a zuhanás. Forradalminak ítélt tevékenysége és néhány lázítónak mondott költeménye miatt letartóztatták. Bíróság elé került, előbb börtönre ítélték. Az ügy híre eljutott a cári udvarig. Az ítéletre II. Miklós cár saját kezűleg ráírta: „Szigorúan tilos írnia és festenie”. (Ugyanez a cár volt, aki a következő évben, 1849-ben elsöpörtette a mi szabadságharcunkat is és akit világszerte „Európa csendőré”-nek neveztek).

A börtönben titokban írta azoknak a költeményeknek a javát, amelyek idők múltán az új - szintén *„Kobzos”* című - gyűjteményben világhíresek, hamarosan klasszikusok lettek. De a börtönévek leteltével sem engedték szabadon. Internálótáborokból kényszermunkatáborokba került. Majd besorozták közkatonának. Hihetetlen lelkierővel állta a megpróbáltatásokat. E gyötrelmes évek alatt írta lírai költeményei mellett elbeszélő, verses regényeknek tekinthető műveit, a *„Kaukázus”*-t és a nagy múltidéző történelmi verses regényt, a Husz János küzdelméről és vértanúhaláláról szóló *„Eretnekek”*-et. Az ötvenes évek vége felé szabadult. Az orosz irodalom legkiválóbbjai úgy fogadták, mint a kor nagy költőjét. Az ukrán értelmiség saját szellemi vezéralakjának tekintette. Volt három-négy gondtalan éve, hiszen közeledett az 1861-ben megvalósult jobbágyfelszabadítás. Ő, mint ifjabb korában, megint szeretett volna családot alapítani. A régi, romantikus szerelmes versek után most az idősebb kor elmélyült szerelmes verseivel talált új hangot. A nagy szabadságköltő nagy szerelmes költő is volt. Vágyódott, lelkesedett, reménykedett, de az életben sohase találta meg a beteljesedett szerelmet. Irodalmi elismerés közepette 47 éves korában halt meg. Temetése ukrán nemzeti gyásznap volt. A kor legjelentékenyebb orosz költője, Nyekraszov, elégiával búcsúztatta. A nemzetközi irodalmi vélemény Burns és Petőfi lelki rokonának szokta mondani.

CHARLES-MARIE-RENÉ LECONTE DE LISLE

(1818-1894)

Afrikától keletre, közel Madagaszkárhoz fekszik Reunior szigete, francia gyarmat. Jól termő földje és kedvező időjárása miatt vállalkozó szellemű francia ültetvényesek próbálkoztak itt jól megélni, az áldott föld termékeiből, amelyek kelendőek voltak nemcsak otthon Franciaországban, hanem szinte mindenütt a mérsékelt égövön. Itt élt egy Leconte de Lisle nevű, Bretagne-ból való, vidéki kisnemesektől származó szerényebb birtokú földesúr, aki kreol leányt vett feleségül. Ők voltak a később oly nagy tekintélyű költő, műfordító szülei. Ha azt mondjuk: parnasszizmus, ez mindenekelőtt Leconte de Lisle-t jelenti. Ha azt mondjuk Leconte de Lisle, ez mindenekelőtt a parnasszizmust jelenti.

Leconte de Lisle-t apjaura hazaküldte Franciaországba, ott nézzen körül, mi akar lenni, és hol akar lenni. Franciaországban pedig Rennes-ben kezdte az életet. Ott járt egyetemre, méghozzá jogászként, jól ismerve a nemesi, később polgári világban nagyon is indokoltan kialakult véleményt, hogy akinek jogi diplomája van, az sok minden lehet, keresett ügyvéd is, népszerű író vagy költő is, de közéleti férfiú is. A már nagyon korán rendkívül értelmesnek bizonyuló fiatalembert pedig ugyanúgy izgatták a tudományok, mint a művészetek, főleg az irodalom, de nem lehetett megkerülni - főleg fiatal fővel - a politika útvesztőjét se. Az inkább elméleti érdeklődésű - és a közéleti gyakorlattól távol álló -, feltétlenül haladó, demokratikus elmék számára a legcsábítóbb az utópista szocializmus volt.

Ebben az időben, vagyis a nagy francia forradalom és Napóleon korának elmúlása után, 1848 új forradalmi korszaka előtt Franciaországban egymás mellett több utópista szocialista program versengve kínálta magát. Sokak számára volt a legvonzóbb Fourier elképzelt jövőbeli társadalma. (A mi Madáchunk is Fouriertől tanulta és értette félre a szocializmus lényegét. A „falanszter" szót is Fourier találta ki, és ezt értette félre teljesen tévesen Madáchon kívül egy egész nemzedék Európa-szerte). Leconte de Lisle első versei és elmélkedő írásai fourierista lapokban jelentek meg. Közben társadalmi problémái mellett a vallási vívódások hiteket és kétségeket váltogattak tudatában. Lélekalkata szerint szüksége volt a hitre, de a felvilágosodás szellemétől kapott kétkedő-kutató igénye tulajdonképpen valami felekezeten kívüli hitrendszert igényelt. Ezt találta meg temérdek olvasás után a buddhizmusban. Nem tért át szabályos vallásváltoztatással a buddhista hitre, de világnézetét, metafizikai szemléletét mindhalálig befolyásolta Buddha filozófiája. 1848-ra - tehát 30 éves korára - már ismert és elismert költő volt, de igazán műfordítói gyakorlatával lépett be az irodalmi életbe. Irodalmi tevékenységét meghatározta, hogy már korán jól tudott görögül. Ugyanígy latinul is. Élete folyamán Szophoklésznek ugyanúgy népszerű tolmácsa lett, mint Horatiusnak. Majd eljutott a teljes *„Iliász"* és *„Odüsszeia"* fordításához. A klasszikus homéroszi költészet őáltala lett klasszikus francia olvasmány.

1848 csődje - mint oly sokaknál - nála is általános kiábránduláshoz vezetett. A politikai világban ettől kezdve idegen volt és maradt mindenkitől. Az új császárság és a polgári köztársaság híveitől idegen volt az utópizmus, hiszen az szocialista volt. A megjelenő tudományos szocializmus híveitől idegen volt az utópizmus, mert idealista volt. Szocialisták, anarchisták, pozitivisták idegenkedtek a vallási problémák közt gyötrődő gondolkodótól. Vissza is húzódott minden közéletiségtől a költészetbe, az irodalomba. A polgári foglalkozások különféle útjai között végérvényesen kikötött a könyvtárosság mellett. Idővel országos méltóságú főkönyvtáros lett, a könyvtártudomány tudósa. Ő az irodalom tágas világában is egyszerre akart művész és tudós lenni. Egyik verseskötete előszavában írja ezeket a szavakat: „A tudománynak és a művészetnek egyesülnie kell, sőt össze kell olvadniok."

Az 1848 utáni általános kiábrándulás, a hitetlenség minden eszmében a költői törekvések zűrzavarát készítette elő. Az impresszionizmus, a szimbolizmus elködösítette a fogalmakat. A költők is, olvasóik is úgy érezték, hogy valami általános hanyatlás kora jött el. Már Baudelaire merőben új hangú költeményeiben ezt a hanyatlást - közismert latin szóval „dekadenciá"-t élték át. Baudelaire a fiatalabb költői nemzedék példaképe lett. De számosan a dekadenciából is azt szűrték le maguknak, hogy minden értelmetlen. Áhítozták az egyértelműséget. Leconte de Lisle pedig a konkrét tényeket, a költői élmény megfogalmazhatóságát tűzte ki a költészet céljául. Az ókori görög és latin líra tárgyszerűségét kereste esztétikai modellnek. A klasszicizmust és a XVIII. század francia költészetének a tárgyilagos eszményvilágát tekintette érvényes példának. A tapasztalat, az ellenőrizhetőség tudományosan igazolható tényeiben keresték a költői tárgyat. Ennek a hideg, érzelem nélküli világnak a legszigorúbb formafegyelemmel megvalósított, tárgyilagos költészetét találták üdvözítőnek.

Ez természetesen szembefordulás volt a romantikával, a szentimentalizmussal, de a fogalmakat elhomályosító impresszionizmussal és szimbolizmussal is. Ennek az alapvetően költőietlen, de nagy fegyelmet igénylő irányzatnak legjellegzetesebb, legműveltebb, legjobban verselő művésze Leconte de Lisle volt. Az idősebb nemzedékhez tartozó Théophile Gautier, a „l'art pour l'art" meghirdetője ugyanúgy lelkesedett érte, mint a sokkal fiatalabbak közül azok a legnagyobbak - Mallarmé, Verlaine -, akik idővel az impresszionizmus és szimbolizmus nevében el is fordultak ettől a rideg költészettől. A hatvanas években azonban olyan tekintély volt, hogy a „jelenkori" költészet vezéralakjának tekintették.

A francia költészet java Leconte de Lisle körül csoportosult. A közös jelentkezéshez vagy folyóirat vagy évkönyv vagy egységes kiállást jelentő antológia kellett. Ennek senki más nem lehetett vezéralakja, mint Leconte de Lisle. Közösen, megegyezéssel, valószínűleg az ő javaslatára nevezték el készítendő antológiájukat „Jelenkori Parnasszus"-nak (*Le Parnasse contemporain*nek). A válogatás szempontjai, a végső döntés a vezérre hárult. És 1866-ban meg is jelent az azonnal nagy hatású közös mű. Sikere óriási volt, ez a művészi szenvtelenség nagyon is megfelelt az értelmiség eszményvesztésének. Fiatal költők egész sora csoportosult lelkes parnasszistaként Leconte de Lisle-hez. 1869-re összegyűlt és már nyomdakész volt a *„Parnasszus"* második kötete. A történelem azonban közbeszólt: jött 1870-71. Előbb a háború, veszteségként összeomlott III. Napóleon császársága, következett a forradalom, a Párizsi Kommün, majd ennek vérbe fojtása. Csak 1871 végén jelenhetett meg a második kötet. Az általános csüggedésben szinte menedék lett az olvasó emberek számára a parnasszizmus szenvtelensége.

Leconte de Lisle már a legfőbb könyvtár legfőbb vezetője volt. Hamarosan a Francia Akadémia tagja lett. Élő, csaknem személytelen bálvány volt az irodalmi életben. Közben azonban a történelem komor élményeit túlélő ifjúság már újabb eszmények felé tájékozódott. A testi szerelem kultusza ugyanolyan témavilág lett, mint a forradalmiság különböző formái. Mire 1876-ban elkészült a *„Parnasszus"* harmadik kötete, a szimbolizmus útján tovább haladó költők: Mallarmé, Verlaine, a kamaszkorában felbukkanó Rimbaud már nem csak különbözött, de el is idegenedett az idősebb nemzedéktől. És ugyanakkor néhány kiemelkedő parnasszista költő, például a nagy hírű, divatos Sully-Prudhome, vagy a harmadik kötet szerkesztője, a hozzájuk társult Anatole France nem is kívánt együtt mutatkozni a szimbolistákkal. (Anatole France parnasszista költőnek indult, és innét fejlődött a századforduló egyik legnagyobb regényírójává.) A parnasszizmus tehát kezdett szétzilálódni. Leconte de Lisle azonban művészi és társadalmi tekintély volt és maradt. A parnasszizmus pedig elmúlásával is beépült azoknak a következő nemzedékeknek a műveibe, amelyeknek ez az irányzat már csak tisztes hagyomány volt. Így a parnasszisták és vezéralakjuk, Leconte de Lisle nélkül nem lehet elmondani az oly fontos francia költészet történetét.

GOTTFRIED KELLER

(1819-1890)

A jelentékeny svájci német írók odahaza családi körben, társaságokban, még a hivatalokban is svájci tájszólásokban beszéltek. Ezeket az egymástól is különböző tájnyelveket sokan nem is tartják németnek, a németek és a németül tudó külföldiek nem is értik. Voltak és vannak nyelvtudósok, akik nem is a német nyelv változatainak tartják, hanem a germán nyelvcsalád másik ágához tartozóknak, akárcsak a hollandi nyelvet vagy a skandináv nyelveket. A svájci németek azonban öntudatosan németeknek tudják magukat, iskoláikban jól megtanultak „irodalmi" németül, az értelmiségiek szívesen járnak neves német egyetemekre, az írók és költők igazi, tiszta németséggel fogalmaznak, és ezeket a műveket már a legvalódibb németek is a magukénak tudják. Nem egy svájci írót Németországban is, világszerte is a német irodalmon belül tartanak számon. A XIX. századból két szerző már régóta a német klasszikusok közt foglal indokolt helyet. Az egyik a költő és történelmi regényíró Conrad Ferdinand Meyer, a másik Gottfried Keller, a romantikától tudatosan elforduló polgári realizmus első nemzedékének egyik főalakja.

Zürichi kézműves család fia volt. Otthoni neveltetése protestáns vallásosságot és puritán erkölcsiséget oltott belé. Egész életművének középvonala a szigorú erkölcs és a gyakorlati élet szükségszerű összeütközése. Az öröklött kötelességtudat nevében bírálja a férfiak és nők magatartását közéletben és magánéletben. Ő maga egész életében személyes gyötrelemként éli át saját világszemléletének a kialakítását. Ösztönösen kitűnő stiliszta, bár céljai sohasem esztétikaiak. Szépen, világosan, szabatosan ír már diákkori kísérleteinek idején, szempontjai azonban sohasem a szépség értékrendjében ítélik meg a jelenségeket. Ha nem is mondja ki, kezdettől mindvégig moralista, szempontja az erkölcs, igénye a kötelesség tudata és teljesítése. - Éles szeme van a mindennapi élet jelenségeinek tudomásulvételére, de megítélésükhöz igényli a filozófiai nézőpontot.

Színvonalas német egyetemeken, neves filozófusoktól tanul. Egész életére nagy hatással van, hogy Feuerbach tanítványa. Az ő ösztönzésére távolodik a belénevelt tételes vallásosságtól, lassanként gyakorlatilag felekezetnélküli lesz. A materializmus azonban riasztóan idegen a számára. A polgári élet üzletszerűsége, önzése számára ugyanúgy erkölcstelen, mint a hazugság, a léhaság, a kicsapongás. De idegen marad számára az utópizmusból éppen tudományos igényűvé váló szocializmus is. Hitvilágát manapság agnosztikus deizmusnak mondanók. A gyakorlati életben pedig önmagával szemben ugyanolyan következetesen kritikus, mint mindenki más irányában. Ezt a szigorúságot pedig könnyed, nemegyszer kellemes modorban, gyakran szórakoztatóan tudja kifejezni. 30 éves korában megírja első regényét, a *„Zöld Henrik"*-et, amely olyan sikerkönyv lesz, hogy ettől kezdve meg tud élni az irodalomból. Családot alapíthat. Olyan asszonyt igényel, aki hozzá hasonlóan következetes szabad véleményalkotásokkal kíván élni. Szerencséje van: megtalálja ezt az egyetlen társat az életben. Együtt tudnak jókedvűen és ridegen tisztességesek lenni. Az asszony a női egyenjogúság előharcosa, férje ebben is következetesen támogatja, mint ahogy az asszony is szüntelen segítőtárs a szigorú kritikában. Két ridegen erkölcsös lény vidám társulása ez egy életen keresztül.

Keller alkotóideje négy évtized (1850-től 1890-ig). Ennek kezdete egy azonnal nevezetes regény, a *„Zöld Henrik"* és befejezése egy másik regény, a *„Martin Salander"*. - A kettő közt elbeszélések kötetei követik egymást. Akadnak köztük kifejezett novellagyűjtemények is, de leggyakoribb műfaja a hosszú elbeszélés, amely néha kisregény terjedelmű. Az egyes kötetek

történetei ugyan igen különbözőek lehetnek, de mégis ciklusonként összetartozók. Keretes elbeszéléseknek is mondhatnók ezeket a gyűjteményeket.

Ha úgy történik, hogy az első regény után többé semmit sem ír, a *„Zöld Henrik”*-kel akkor is a regényirodalom klasszikusai közt foglalna helyet, s akadnának talán, akik nem is egy, hanem két regénynek tartanák. Zöld Henrik változatos életében több mozzanat is önéletrajzi jellegű. Keller saját ifjúságának útját formálta tragikus emberi sorssá. Heinrich Lee-t, a nagyravágyó, törekvő fiatalembert társai azért nevezik „Der grüne Heinrich”-nek (magyarul Zöld Henriknek), mert apjától egy zöld színű öltönyt örökölt, és addig viseli, amíg saját jövedelméből nem tud másik ruhát vásárolni. Ez a jó képzeletű és sikeréhes fiatal férfi sok mindent elér, amit el akar érni, csak éppen nem úgy éri el, ahogy eleve képzelte. Elvakult szakadatlan tevékenysége miatt elhanyagolja nagyon szeretett özvegy édesanyját is, és mire felismeri, hogy milyen bűnt követett el azzal szemben, akit a legjobban szeret, az anya beteg lesz és meghal. Ezt Henrik úgy éli át, hogy megölte édesanyját. A lelkifurdalást nem tudja elviselni: öngyilkos lesz. - Annak ellenére, hogy a komor regény egyre szélesebb olvasó körökben volt ünnepelt, Keller egyre kevésbé volt megelégedve vele. Közel harminc évvel eredeti megírása után újra megírta. A cselekmény súlypontja a lelkifurdalásra esik és a folytatásra, amelyben a gyötrelem megtisztítja és felelősségteljes további életre vezeti a bűntudatban megtisztuló, érett férfivá keményedő Henriket. Nehéz eldönteni, melyik a kitűnőbb regény. A tragikus? Vagy a tragédiában a megtisztulást is megcsillantató?

A hetvenes és nyolcvanas években négy gyűjteményes elbeszéléskötete jelent meg. Valamennyi azonnal népszerű lett. Legismertebb ezek közt a *„Seldwylai emberek”*. - Ez a Seldwyla képzelt helység kisváros vagy nagy falu, jellegzetes svájciak lakóhelye. Összesen tíz elbeszélés, egymástól függetlenek. Többségükben érvényesül Keller szelíd, inkább ironikus, mint szatirikus humora. Az egyik, a leghíresebb történet azonban komoran tragikus: a *„Falusi Rómeo és Júlia”*. Sok olvasó és néhány kritikus ezt szereti legjobban az író életművéből. De Keller legtökéletesebb alkotásegyüttese a *„Sinngedicht”* című, több betétnovellával kerek egészet alkotó történetsorozat. A címet nehéz lefordítani. A német irodalomtudomány *Sinngedicht*nek nevezi azt a lírai műfajváltozatot, amit mi „gondolati költemény”-nek szoktunk mondani. Itt egy fiatal természettudósról van szó, aki a szigorúan vett erkölcsi normák között szabad és vidám életet él. Nyilván ebben is sok önéletrajzi mozzanat akad.

Az életpálya végső éveiben következett a második terjedelmes regény, a *„Martin Salander”*. - Vannak, akik torzónak, befejezetlennek minősítik, mások úgy vélik, hogy ha írója még sokáig él, akkor ezt is alaposan módosítja, újra elbeszéli, mint korábban a *„Zöld Henrik”*-et. Annyi bizonyos, hogy bonyolultabb, nehézkesebb olvasmány, mint a régebbi Keller-művek. A komoly, sőt komor történetből hiányzik a megszokott könnyed, még szórakoztatónak is mondható kelleri előadásmód. De a témavilág is más. Az a sok válságot hordozó társadalmi-gazdasági-politikai változás, amely a polgárosodás kiteljesedésével és tapasztalható kíméletlenségével Svájcot se kerülhette el, egyelőre nem fejlesztette ki a megfelelő erkölcsi ítélő szempontot.

A századfordulót Keller már nem érte meg. Jellemzésekor ezt a végső terjedelmes művet éppen csak említeni szokták, de nem tekintik a nagy realista életmű szerves alkotórészének. Ez az életmű viszont már az író életében beleépült a polgári realizmus egészébe, mint múlhatatlan érték: esztétikai érték, amelyet egy erkölcsi szempontú alkotóművész valósított meg.

MULTATULI

(1820-1887)

„Multa tuli” - ez a latin kifejezés nehezen fordítható. Vergilius *„Aeneis”*-ében Aeneas vezér életéről és kalandjairól beszámolva Dido királynőnek, ezekkel a szavakkal jellemzi múltját. Pontosan, szó szerint fordítva olyasmit jelent, hogy „sokat cipeltem” vagy „sok mindenen mentem át”. - Magyarul általában „sokat szenvedtem” értelemben tolmácsolják. Ez nem túl pontos, mert itt nemcsak szenvedésről, hanem életkörülményekről van szó. - Ezt a kifejezést - a két szót összeírva - adta írói névnek magamagának Eduard Douwes Dekker hollandi író, amikor negyvenéves korában egy olyan regénnyel jelentkezett, amely azonnal lelkesedést és botrányt keltett, s világhírűvé tette a gyarmati főtisztviselőt, aki mindaddig nem is jelentkezett irodalmi művel. Bizonyos azonban, hogy ifjúkorától kezdve verseket írt, költői hangú levelekkel gyönyörködtette ismerőseit. Hiszen az azonnal megszerzett világhír után nemcsak költőnek bizonyult, hanem egy kitűnő verses drámával is elfoglalta helyét a világszínpadon.

Különös, szabálytalan életrajz az övé. Hajóskapitány fia volt, bátyja tengeri hajók megbecsült kormányosa. Nemcsak azért kellett abbahagynia tanulmányait, mert szegények voltak a magas tandíjakhoz, hanem még inkább azért, mert a tengerészcsalád nem tartotta fontosnak a taníttatást. A fiú azonban rendkívül jó tanuló volt, éhes a tudásra. Hiába adták textilüzletbe kereskedősegédnek, hiába foglalkoztatták hajósinasként, közben szakadatlanul tanult: nyelveket, történelmet, irodalmat. Iskolán kívül is jól megtanult latinul. De hamarosan otthonos volt a német, angol és francia nyelvben is.

22 éves korában úgy döntött, hogy elmegy gyarmati tisztviselőnek. Hollandia hamar lett fejlett polgári ország. A demokrácia és liberalizmus otthona volt a XVII. század óta. A filozófia egyik menedéke volt, majd a XVIII. és XIX. században nagy gyarmatbirodalom ura. Uralma alá tartozott az a nagy ázsiai szigetvilág, amelynek most már régóta *Indonézia* a neve. Hivatali pályafutásra leginkább a gyarmati tisztviselők körében nyílt mód. Ezért ment a 22 éves Douwes Dekker Amszterdamból egyenest Szumátrára. Apja volt a hajó kapitánya, bátyja a hajó kormányosa. A gyarmati hivatalok pedig szívesen látták a hazulról érkező művelt fiatalembereket.

Előmenetele gyors volt. A világosan és szokatlanul szépen fogalmazott hivatalos iratok ugyanúgy felhívták rá a felettesek figyelmét, mint a hatóságoknál oly ritka szívélyes hang, jó modor az ügyfelekkel is. Arra is hamar rájöttek, hogy ezt a köztisztviselőt nem lehet megvesztegetni, holott ez a gyarmati hivatalokban csaknem életforma volt. A szinte mániákusnak tartott becsületesség ugyanolyan ritka volt, mint a lelkiismeretes odafigyelés az ügyekre és a bonyolultabb dolgok gyors áttekintésének a képessége. Így azután egyre magasabb rangra emelkedett a hivatalnoki szamárlétrán. Közben sokak szemében gyanússá tette könnyelmű életmódja. A szerencsejátékok - rulett, kártya, fogadások - és nemegyszer az esztelenségnek ható nagylelkűség nem is indokolatlanul könnyelmű ember hírébe hozták. Ahol rászorulókra talált, ott kérés nélkül is igyekezett segíteni. A legkisebb szíves szolgálatokat fejedelmi borravalókkal jutalmazta. Amíg meg nem nősült, szédülten futott a nők után. Ez sem lehetett olcsó szórakozás. Nősülése azután volt olyan romantikus, mint legényélete. Összeszerelmesedtek egy arisztokrata lánnyal. A családnak nem tetszett az alacsony és szegény otthonból származó férjjelölt. Erre a vőlegénnyel vetekedően becsületes, könnyelmű és konok menyasszony otthagyta a gondtalan otthont, mindenben egyetértett párjával, aki hamarosan férje lett. Amikor a férj megingathatatlan becsületessége miatt hivatalát is elvesztette, vele ment a várható nyomorba. De azután mégis mindig visszavették még magasabb állásba, mert túl jó tisztviselő volt. Pár év múltán már az egyik sziget helytartóhelyettese volt. Ez időben

ugyanolyan konokul hűséges imádatig szeretett feleségéhez, mint amilyen csapodár volt azelőtt és azután. Mert a mindent vállaló szerelmes házasság nem tartott sokáig. Az asszony fiatalon váratlan betegségben meghalt. A bánat még szilajabban könnyelművé tette.

És most már tüntetően hangoztatta, hogy nincs különbség emberi méltóságban a gyarmatosítók és a gyarmati bennszülöttek között. Beadványokkal hívta fel nemcsak a helybéli, hanem az otthoni hivatalok figyelmét is a gyarmati gazdálkodás korrupcióira. - Ennyi becsületességet és ilyen mértékű demokráciát már nem lehetett elnézni, a kormányzó-helyettes gyanús alak lett. Megint el kellett hagynia hivatalát. Most azonban már nem azt várta, mikor hívják vissza még magasabb ranggal. Megváltoztatta egész életét. Visszahajózott Európába. Amíg a pénzéből futotta, nézelődött mindenfelé: Franciaországban, Angliában, Belgiumban. 39 éves volt. Egy szerény brüsszeli szállodában néhány hét alatt megírta az egyszerre világsikert és hazai botrányt keltő regényt. Hosszú címe így hangzik: *„Max Havelaar, avagy a Hollandi Kereskedelmi Társaságok kávéárverései”.* - Soha azelőtt nem írt regényt, versekkel is csak magamagának kísérletezett, a prózastílust csak levelekben - későbbi értékelések szerint igen szép levelekben - gyakorolta. Most azonban a felháborodás remekmű alkotására késztette. Nem teljesen önéletrajzi regény, noha hőse, Max Havelaar jellemében is és néhány élményével is nagyon is emlékeztet írójára. A lényeg azonban a visszaélések áradata, amely jellemző volt a gyarmati közigazgatásra és gazdasági életre.

Eleve is számított feltűnésre, még botrányra is, de maga sem tudta elképzelni azt a nemzetközi visszhangot, amelyet ez a regény keltett. Ebben az időben indul meg a realizmust részletmegfigyelésekkel túllicitáló naturalista irodalmi irány. A naturalisták minden országban úgy fogadták, mint remekművet eszméik szolgálatában. A hivatalok és nagykereskedelmi körök felháborodottan igyekeztek bűnös cselekedetnek nyilvánítani a könyv megírását. Voltak, aki szocialistának kiáltották ki Multatulit. Pedig igazán semmi köze sem volt a szocialista eszmékhez. A szocialisták pedig ünnepelték, mert a gyarmatosítás ellenfelének vélték. Ez is tévedés volt. Ő valójában egy tisztességes, demokratikus gyarmati politikáról és gyarmati gazdálkodásról ábrándozott. - A holland hatóságok józanabbik része, azt is felajánlotta, hogy visszaveszi még magasabb állásba. Még Szumátra kormányzója is lehetett volna, ha következő műveiben népszerűsíti a gyarmatpolitikát és a gyarmati gazdálkodást. Nem fogadta el: magánéleti könnyelműségénél csak közéleti tisztessége volt nagyobb.

De egyszeriben kiderült, hogy jól meg lehet élni irodalomból, ha az ember olyan népszerű lesz, hogy még botrány is kerekedik körülötte. Hamarosan az is nyilvánvaló lett, hogy nagyon jó verselő. A felháborodástól a játékosságig terjedő hangnemekben hamar szerzett magas művészi rangot. Írt egy verses történelmi vígjátékot is *„Fejedelmek iskolája”* címmel. Ez is olyan siker volt, hogy ahol bemutatták, ott jó ideig nem került le a színpadokról.

Tízévi sorozatos botrányok után 50 éves kora táján már csak elismerés, olykor diadal övezte. És túl az ötvenedik évén elkövetkezett az új, nagy szerelem. Most már végérvényesen vége volt a csapodárságnak, már a rulett sem volt olyan fontos. Jó természete volt: tudott boldog lenni.

67 éves korában halt meg. Életútja példázat az ezerszínű életre. Találóan nevezte magát „Multatuli”-nak. Felvett nevének talán legpontosabb fordítása ez lehetne: „Sok mindent összecipeltem”. De volt is ereje mindent összecipelni.

CONRAD FERDINAND MEYER

(1825-1898)

Amióta az irodalmakban kialakult a regény műfaja, gyakori volt, hogy a cselekmény a múltban játszódik. De a görög és a latin ókortól a középkori legendákon és hőstörténeteken át se írók-költők, se hallgatók-olvasók nem is gondoltak arra, hogy a felidézett kor körülményei és eseményei hitelesek legyenek. Ezek ugyan régen játszódtak, de nem voltak történelmi regények. Az igazi történelmi regény a romantika szülötte és nagymértékben jellemző műfaja volt. Angliában Walter Scott és követői, például Lytton-Bulwer, Franciaországban Victor Hugo és az idősebb Dumas, Olaszországban Manzoni, nálunk Jósika, Kemény Zsigmond, Jókai, Csehországban Jirásek, Lengyelországban kissé meg is késve Mickiewicz jellemzi az egész romantikát. - A romantikából kifejlődő, de a romantikával azonnal szembeforduló realizmus a maga társadalmi és lélektani hitelességre törekvő, kritikai igényével általában a kortárs-világra és az egészen közeli múltra fordította figyelmét, de legnagyobbjai - mintegy kirándulásképpen - olykor visszatekintettek a múltba, néha a régmúltba is. Balzac az akkori jelen felmérése mellett a *„Huhogók”*-ban a francia forradalom ellenforradalmárait idézi fel. Flaubert az ókori Karthágóba vezet a *„Szalambó”*-ban. Tolsztoj a *„Háború és béké”*-vel a történelmi regény legklasszikusabb példáját adja. De közben az egész XIX. században a történelem általában a romantika témaköre prózában is, verses epikában is.

1871-ben pedig megjelenik Conrad Ferdinand Meyer svájci német költő *„Hutten utolsó napjai”* című elbeszélő költeménye, úgy is mondhatjuk, történelmi verses regénye, amely igazi költői verseléssel, de valódi realista társadalom- és lélekábrázolással idézi fel a német parasztháborúk korát, amely tragikus mozzanata a középkorból az újkorba vezető reneszánsznak.

C. F. Meyer akkor már tisztelt és népszerű költője a német irodalom egészének. Ő is, akárcsak a legvilágirodalmibb svájci német írók, költők, nem abban a sajátos svájci német tájszólásban ír, amelyet sokan nem is németnek, hanem a germán nyelvcsalád másik nyelvének tekintenek, olyannak, amelynek magának is több tájszólása - zürcher, basler, graubündner - van. A mindennapos beszélgetésekben a magában is többtájszólásos német és a német kantonokban élő svájci meg sem érti egymást. De a világirodalmi igényű svájciak nem az otthoni nyelven, hanem a Luther bibliafordítása óta irodalminak tudott *„Hochdeutsch”* (Újfelnémet) megtisztított németséggel írtak. Így írt Meyer, így írt a másik nagy svájci kortárs, Gottfried Keller, így a mi századunkban Friedrich Dürrenmatt és Max Frisch is. Meyer költői nyelve a legszínvonalasabb átmenet Goethe hagyománya és a modern német költészet között. Regényeinek és novelláinak nyelvezete, stílusa világirodalmi bevezetése és ettől kezdve egyre gazdagabb német realista történelmi regényeknek. Ő maga pedig helyet foglal el a realista regények történetében.

Régi, gazdag zürichi patríciuscsaládból, vagyis legelőkelőbb polgári világból származott. Élete születésétől haláláig akkor is biztosított, anyagilag gondtalan lett volna, ha idővel regényei nem kerülnek a legkelendőbb, legtöbb kiadást megért könyvek közé. Korábban sikeres, sőt divatos volt mint választékos hangú, mesteri kezű, formabiztos költő, majd élete és pályája delétől a legolvasottabb, legtöbb nyelvre fordított regényíróvá lett.

Ifjúkorától kitűnt értelmével, szívósságával, művészhajlamával. Kisiskolás korában elragadta tanítóit és szülei ismerőseit csengő-bongó verseivel. Hamarosan kibontakozott rajzoló-, majd festőkészsége. Egy időben maga is, köre is azt hitte, hogy festőművész lesz belőle. Emellett hamarosan több hangszeren is játszott. Amikor verseit már hivatásos muzsikusok zenésítették

meg, néhányhoz maga is szerzett dallamot. Természetes, hogy a középiskolában kitűnő tanuló volt. Szinte ragadtak rá a nyelvek, a franciát gyermekkorától második anyanyelveként beszélte, s idővel egymás után sajátította el az olasz és a spanyol nyelvet. Egyetemistaként párhuzamosan tanult jogtudományt, művészettörténetet és összehasonlító nyelvészetet, elsősorban romanisztikát. Az ismeretszerzés, az olvasás, a tanulás állandó izgalmában élt. Közben kifejezetten derűs, szellemesen csevegő társasági ember, magát lányok és asszonyok körében felettébb jól érző és kedvelt fiatalember volt. Ennek sajátosan ellentmond, hogy kezdettől gyenge idegzetű, gyakran idegbetegnek tartott fiú, majd férfi volt. Szorongások és kényszerképzetek gyötörték. Ezeket mindig igyekezett titokban tartani, félelmei elől tréfálkozásokba menekült, s ha rátört a búskomorság, elkerülte az embereket. Már siheder-korában heteket töltött ideggyógyintézetekben, ahol viszont gyakorta vidám románcokat vagy tréfás novellákat írt. Az egyetem után egy időre Svájc francia részébe, Lausanne-ba költözött. Ugyanúgy jól írt, verselt franciául is, mint németül, vagyis igazi irodalmi németül, mert valódi anyanyelvén, a svájci idiómában sohasem jelentkezett irodalmi művel.

Szülei halála után visszaköltözött Zürichbe, illetve a Zürich melletti Kilchbergbe, ahol fényűző családi otthonuk volt. Öröksége révén biztonságos vagyonú gazdag ember volt. A verskedvelők már széles körben ismerték a nevét. Úgy vélte, eljött az ideje, hogy többet lásson a világból, neki is indult élményeket gyűjteni. Közel öt évig utazott. Hónapokig élt, nézelődött Párizsban, utána Münchenben, otthonos lett a híres múzeumokban és az irodalmi társaságokban. Majd végigjárta Itáliát. Velence, Firenze, Róma, Nápoly látványa és népe együtt gazdagították világát. Mindenütt biztonságosan beszélte a meglátogatott ország nyelvét, kitűnő memóriája pedig megtartotta mindazt, amit akár könyvből, akár a látott dolgokból, akár az élet tényeiből elsajátított. A múlt mindig is izgatta. A reneszánszot szellemi otthonának érezte. Tökéletesre csiszolt balladái képszerűen rögzítették a hajdani eseményeket és alakokat. A *„Hutten utolsó napjai”*-t már széles olvasóvilág fogadta elismeréssel. Magánélete sokáig igen változatos volt: társasági élet, asszonyok és olykor hónapokig tartó ideggyógyintézeti kezelések követték egymást. 50 éves korában ismerte meg azt a legmegfelelőbb asszonyt, akivel együtt akart élni ettől kezdve. A már hasonlóképpen nem ifjú, de szép, művelt, szépségeket kedvelő hölgy maga is túl érzékeny idegzetű volt. Szorongásaik kölcsönös átélése megnyugtató örömöt szerzett mindkettejüknek. Boldogságot nyújtottak egymásnak, egymás kényszerképzeteibe játszva beleélték magukat. A házasság szakadatlan lendületet adott elbeszélőképességének. A következő másfél évtized a folytonos gyönyörűséges munka, a nagy regényíróvá emelkedés korszaka volt.

„A barát násza” című novellasorozata azonnal világhíres lett. Ebben Dante narrátorként meséli el egy szerzetes kalandjait. A reneszánszot megelőző és előkészítő kor világát idézi fel a történetek egymásutánja. Egyszerre meghökkentő, váratlan, derűs képek kaleidoszkópja, hiteles korábrázolás és hiteles jellemrajz. - Ezt nem sokára követte élete fő műve, a *„Jürg Jenatsch”*. (Egyik magyar fordítása *„Jenatsch György”* címmel jelent meg.) Ez a regény a német parasztháborúk korának, háttérben a német reneszánsznak a remekmívű körképe. A mű egy népvezér útját és felemelkedését mutatja be mindaddig, amíg hatalomra jutva önkényúr lesz belőle, ami viszont bukását, pusztulását hozza magával. Általában ezt tartják a német realista történelmi regény nagy hatású kezdetének és példaképének. De nem kevésbé jelentékeny - és mindvégig izgalmasan érdekes - regénye a *„Szent”,* amely II. Henrik angol király és Thomas Beckett érsek tragikus ellentétének történetéről szól, Beckett meggyilkolásáról a canterburyi székesegyház oltára előtt. - Ez a regény volt a forrásalapja Eliot *„Gyilkosság a székesegyházban”* és Anouilh *„Beckett”* című mindig sikeres drámájának. A fentieken kívül hosszú sora van történelmi regényeinek, nem egy közülük kifejezetten vidám hangvételű, mint a *„Plautus a kolostorban”,* vagy idillikusan derűs, mint az *„Angela Borgia”,* egy vérgőzös család szelíd leányának mosolygó története.

Élete végső öt évében már csak olykor-olykor írt egy-egy verset, több ízben vonult ideg-szanatóriumba. Búskomorság és kitörő vidámság közt hullámzott az élete. Élvezte a világhírt, az egymás után gyorsan következő új kiadásokat. Ha szorongott vagy búskomorság tört rá, elrejtőzött az emberek elől. Ha visszatért a derű, kereste és szórakoztatta a társaságokat, élvezte az életet, a szépségeket. Tudta, mert tudhatta, hogy kortársai a legnagyobb írók-költők közt tartják számon. Most már idestova száz éve, hogy meghalt, de ma is a leggyakrabban kiadott klasszikusok sorába tartozik.

DANTE GABRIEL ROSSETTI

(1828-1882)

Apja olasz emigráns volt, otthon, a meglehetősen konzervatív Nápolyban haladó eszmék hirdetője. El kellett hagynia hazáját, bár tudós professzor volt. Felkészültségét Angliában azonnal megbecsülték, a londoni „King's college" nevű főiskola olasz professzora lett, az itáliai történelem és kultúra népszerűsítője szóban és írásban. Felesége a nagy hírű Polidori doktornak, Byron háziorvosának húga volt, Polidoriék nemzedékek óta otthonosak voltak az angol költészetben is. - Gyermeküket, aki már Londonban született, s a kezdetek kezdetétől egyformán otthonos volt az olasz és az angol nyelvben, olyan iskolába járatták, ahol hamar megtanulhatott latinul és franciául is. És amikor kiderült, hogy festő-rajzoló tehetsége van, képzőművészeti iskolába is járhatott. 18 éves korában az egyetemen az ókori kultúra tanszékének hallgatója lett. Ez időre már néhány sikeres rajza mellett egyforma biztonsággal verselt angolul és olaszul. Mint nem egy fiatal művész, ő is idegenkedett a divatos csendéletektől, a nyárspolgári életképektől, a költészet sablonjaitól. A viktoriánus kor kötelező álszemérmessége idején írásban és képben tett hitet az erotika mellett. Lelkesedett a középkori ízlésért, a vallásos költészet pátoszáért. Idővel óriási teljesítményként Dantét fordította angolra és Miltont olaszra. Úgy mellékesen a legjelentékenyebb műfordítók közé is tartozott, aki egyszerre tartalmi és formai hűséggel tudta tolmácsolni a költeményeket.

Már 20 éves fővel - 1848-ban - irodalmi vezéralak lett. Akkor alapította meg és szervezte a „Preraffaelita Testvériség" nevű művészi társaságot fiatal festőkből és költőkből. Hirdette, hogy a festészet akkor kezdett romlani, amikor Raffaello még a szenteket is túl reálisan ábrázolta. Vissza kell lépni Raffaello elé, Botticelli mesevilágához, a középkori képek áhítatához, a keresztény vallás és az ókori mitológia szelleméhez. (Ezért adta a mozgalomnak a „preraffaelita" vagyis „Raffaello előtti" nevet.)

A hivatalos, szokványos irodalom és képzőművészet alkotói és szakemberei kezdetben szidalmazták és gúnyolták a preraffaelitákat, de a legnagyobb tekintélyű angol esztéta, John Ruskin tüntetően melléjük állt, hirdette, hogy ezek a fiatalemberek a jövő előkészítői. Neki volt igaza. Ebből a preraffaelizmusból nőtt ki az irodalmi „újromantika", majd az egész szecessziós művészet, ez volt az ihletője előzménye a szimbolizmusnak és az impresszionizmusnak. A „Preraffaelita Testvériség" mint társaság már szétoszlott, de hatása úgyszólván egész Európában, majd Amerikában is érvényesült még a XX. század fordulóján is. Idővel William Morris is Rossetti körébe és bűvkörébe került. Morris egyszerre volt költő, iparművész és politikai agitátor. Egyformán lelkesedett Marxért, a középkori lovagokért, az Ótestamentumért és az Újtestamentumért. Magát szocialistának vallotta. Nagy hatású művészete és világnézete ugyanúgy Rossetti tanainak a folytatása volt, mint az egészen más jellegű újromantika, Maeterlinck, Hofmannsthal vagy Rostand költői drámái, vagy még később a fiatal Babits formabravúrjai. De még a francia szimbolisták s utánuk a mi szimbolistáink is sokat örököltek a preraffaelitáktól, vagyis Rosettitől.

Leghíresebb illusztrációi példát adtak még a XX. század legjobb grafikusainak is. Dante „Isteni színjáték"-át végigkísérték rajzai. Ezután Artus király és a kerekasztal lovagjainak kalandjait rajzolta meg.

Képzőművészeti alkotásai is fontos fejezetkezdetet jelentenek a művészettörténetben. Igazi jelentősége mégis az a hangütés, amely a maga korában irodalmi lázadásnak számított. A vallásos áhítat és a szinte áhítatos erotika olyan egységben jelenik meg és hat olvasókra és követőkre, amely - ha akad némi előzménye régi korok költészetében - a XIX. században

meghökkentően példátlan volt. *„Az üdvözült leány”* című verse, amelyet kétszer is kidolgozott, mert az első változattal néhány évvel később nem volt megelégedve, sokak szerint a „modern” vagy az „avantgarde” költészet egyik első alkotása.

Ez a tulajdonképpen vallásos költemény ugyanolyan közel van az erotikához, mint szenvedélyes szerelmi szonettjei a vallásos áhítathoz. És ahány szerelemre lobbantó leány vagy asszony, annyi hangváltozat. Legtöbbször modelljeiben találja meg a szerelem tárgyát. Váltogatott versformákban emeli mennyei magasságokba őket. Akadt köztük olyan is, aki a londoni utcasarkok tündére volt, de a költő angyallá légiesítette. A középkori balladák formájában írt *„Helena nővér”* szent története mögött is egy szeretett modellje rejtőzik. Egyik szeretőjét később William Morris vette feleségül, de állítólag a jó barátság továbbra is megmaradt közöttük, miközben Morris is a jó barátok közé tartozott. Legnagyobb szerelme a haláláig és a halálon túl is imádott Elisabeth Siddal volt: előbb modellje, s hamarosan a felesége. Amíg ő volt, nem kellett más nő. Lángoló szonettek egész sorát írta. Ezeket nem mutatták másoknak, ezek áldozatok voltak a szerelem oltárán. De hamar bekövetkezett a tragédia. A fiatal feleség váratlanul súlyos beteg lett és meghalt. A gyászba zuhant férj vele temettette el a hozzá írt költeményeket. A gyász megváltoztatta Rossetti költeményeinek hangját, az emberiséget sújtó örök szomorúság, a gyász jelképeinek áradata lett. Képei is ettől kezdve sötét árnyalatúak. - De azért néhány év múltán, amikor már világhírű és közismerten nagyhatású költő volt, megbánta, hogy legszebb szerelmes költeményeit eltemette. Fel kellett támasztani az örökké szeretett asszony helyett az emlékezetét. Ünnepélyesen kihantoltatta a sírt, újra elsiratta az egyetlen asszonyt, és kiemelte a szonetteket. Ezek hamarosan meg is jelentek külön kötetben. Irodalmi szenzáció volt: szerelmes üzenet a halálon túlról és a halálon túlra.

54 évet élt. Sokféle betegséggel küzdött, lelkét is próbára tette az új utak keresése. Olykor, főleg a végső évtizedben még a paranoia - az üldözési mánia - is rátört. De a viharok közt váratlanul tiszta pillanatok, sőt tiszta hónapok következtek. Ilyenkor hirtelen rajzolt néhány érdekes képet, írt néhány szép költeményt. Halála előtt még összeállította utolsó verseinek gyűjteményét, a *„Balladák és szonettek”* címűt. Az akkori modern költészet otthon is, világszerte is a nagy alkotások közé sorozta az elkomorodott hangú, de továbbra is tökéletesre formált költeményeket. Amikor hamarosan, néhány nappal ötvennegyedik születésnapja előtt meghalt, a legjobbak már úgy tekintettek rá, hogy vele kezdődött sok minden, ami ettől kezdve előre mutat.

JULES VERNE

(1828-1905)

Ennek a francia írónak a nevét nálunk nemzedékről nemzedékre magyarosan Verne Gyulának írták és mondották. A magunkénak tudtuk, ahogy magukénak tudták az angolok, németek, oroszok, amerikaiak. Egyike a világirodalom legtöbb nyelvre lefordított, legnagyobb példányszámban elkelt íróinak. Első sikereinek idején talán ő maga se tudta, hogy mindenekelőtt ifjúsági író, és még kevésbé azt, hogy az akkor még nem létező „tudományos-fantasztikus" regény - a sci-fi megteremtője. Mára már kétségtelen, hogy a múlt század derekán még uralkodó romantikát ő fordította természettudományos ábrándok és a valóság felé. És miközben sikeres kortársainak jó része alaposan elavult, ő olyan elevenen él a serdülő ifjúság olvasmányaiban, mint a legklasszikusabbak és a legmodernebbek.

Abban a kereskedő középpolgári családban született, amely 1830-ban, a régi királyságot végleg leromboló „Júliusi forradalom"-mal trónra ültette Lajos Fülöpöt, a „polgárkirály"-t, és vele a pénzemberek, a bankárok uralmát. A gyors polgári meggazdagodás, a kalandoknak átélt üzleti vállalkozás, a váratlanul felgyorsuló műszaki fejlődés emlékezetes korszaka volt ez. 1830-tól 1848-ig tartott. Verne kétéves volt, amikor elkezdődött, 20 éves, amikor befejeződött. Testi-lelki fejlődésére, sokirányú érdeklődésére döntő befolyást gyakoroltak a polgárság számára oly izgalmas és oly reményteljes évek. A kibontakozáshoz hozzájárult a fiú gyors felfogása, tanulószenvedélye, korán megnyilvánuló mesélő fantáziája. Siheder éveitől kezdve a nagy kalandokra vágyott: hol távoli tájak felfedezője, hol merész üzleti vállalkozások gyorsan gazdagodó hőse, hol meg nagy hírű természettudós akart lenni. Amikor felserdülve kilépett a családi körből, banktisztviselőnek állt, és hamarosan kockázatos tőzsdeügyletekből gazdagodó üzletember lett.

Kitűnő társasági csevegő volt. Úgy mesélgetett távoli tájakról, mintha maga járt volna a messzeségekben, amelyekről olvasott. Szenvedélyesen olvasott a felfedezésekről és az egzotikus szokásokról. Izgatták az új tudományos felfedezések. De ugyanennyire a kalandos regények is. Dumas - az idősebb, a nagy romantikus - az ifjú Verne legkedvesebb írója volt. Élete nagy élményeként tartotta számon, amikor az önkéntes emigrációban élő kalandos kedvű író, aki Garibaldinak is harcostársa volt, hazajött Párizsba, egyenest az irodalmi és színházi élet kellős közepébe, és örömmel fogadta a fiatal írók-művészek tiszteletét. Az élete delén túljutott, örökké fiatalos írófejedelem és a fiatal, kitűnően mesélgető pénzember hamar összebarátkozott. Verne mesterének, példaképének tudta Dumast. Dumas felfedezte a fiatal, fogékony tőzsdebizományosban a nagy mesélőt. Verne pedig szeretett kísérletképpen írogatni is. Népszerű olvasmány volt annak idején a nem sokkal korábban fiatalon meghalt nagy amerikai költő-elbeszélő, Edgar Poe kalandregénye, az *„Arthur Gordon Pym"*. Valójában elsietett, összecsapott írásmű ez, valószínűtlen kalandok sorozata, amelynek végén a hős elindul az ismeretlen északi sark felé, és eltűnik. De a romantika fénykorában ez a titokzatosság is izgalmasnak számított. - Verne kísérletképpen megírta a folytatást, amely még kalandosabb és még valószínűtlenebb volt. Ebben Pym már valójában meghalt, nem is róla szól a történet, hanem barátjáról, aki fel akarja kutatni, mi történt vele. A furcsa regény címe: *„A jégszfinx"*. Csak egy lendület kellett, hogy sikeres olvasmány legyen. Az ugrásnak azonban előzménye volt. Verne a kéziratot odaadta Dumas-nak, aki azonnal vállalkozott, hogy kiadót kerít a számára. Megerősítette Vernét, hogy valódi, tehetséges író. Neki pedig már megvolt a következő regénytémája. Úgy gondolta, hogy ha az kellő fogadtatásra talál, akkor majd *„A jégszfinx"*-et is meg lehet jelentetni. Hamarosan el is készítette azt a regényt, amellyel azonnal híres, majd világhíres lett. Ez az *„Öt hét léghajón"*. A léghajót már az előző

század vége felé feltalálták a Montgolfier-testvérek, maguk is felszálltak - az egész világ csodálatára - néhány száz méter magasra. Az azonnal nagy hírű feltalálók többé nem kockáztatták az életüket a nagyon is veszélyes kísérletezéssel. De attól fogva a repülés a tudomány és a technika egyik fő célkitűzése volt. Verne pedig kitalált egy kalandos kedvű nagy tudóst, aki megszerkesztett egy hőlégballont, amelyen néhány társával felszáll a magasba. Sorsukat a szelekre bízzák. Így hintáznak át óriási területeket. A kaland földrajzi ismeretterjesztéssé, a földrajz pedig kalanddá válik. A könyv 1863-ban jelent meg. Verne 25 éves volt. Olyan világsiker lett, számos fordítása és kiadása annyi pénzt hozott, hogy a szerző hátat fordított a pénzügyleteknek. Hamarosan megjelent a *„A jégszfinx”* is, de addigra készen volt már a következő könyv.

A hirtelenében nemcsak nagy hírű, de nagy jövedelmű író megvalósíthatta a vágyott életformáját. Egy kényelmes vitorlás yachtot vásárolt. Maga is értett a vitorlakezeléshez. Ezzel a vízi alkalmatossággal hajókázott a Földközi-tenger tájain. Elég volt ehhez két vagy három értő tengerész és egy jó szakács. A kényelmes hálófülkében akár hölgyvendégekkel is utazgathatott. Legtöbb regényét a dolgozófülkében írta. A vendégek mesélgettek róla, hogy a kis helyiség a hajófeneken térképekkel van kitapétázva. A himbálózó íróasztalon jól odaerősített óriási földgömb segít az író képzeletének.

Az első sikerek után megvolt az életprogram: a nagy utazásokról, az új felfedezésekről, a várható még újabb felfedezésekről akart írni. A *„Grant kapitány gyermekei”* és *„A tizenöt éves kapitány”* a legnevezetesebb, legsikeresebb Verne-regények, a *„Nyolcvan nap alatt a Föld körül”* pedig földrajzi ismeretterjesztés, miközben valamennyi romantikus kalandregény. Ezek mellett egymás után következnek a hamarosan megvalósuló tudományos vágyálmokról szóló regények. Az *„Utazás a tenger alatt”,* azaz Némó kapitány története megelőlegezi a tengeralattjárók valóságát. A*z „Utazás a Holdba”* és folytatása, az *„Utazás a Hold körül”* az űrrepülés korai elképzelése. *„A Bégum ötszáz milliója”* előbb ijesztő, majd szatirikus történet a megvalósított világpusztító csodafegyverről.

Ezekben a korai tudományos-fantasztikus regényekben kitűnő, gyakran humoros jellemek mulattatják az olvasót. A *„Nyolcvan nap alatt a Föld körül”* hőse, a pedáns angol úr, Phileas Fogg és inasa, a francia Passpartou ugyanolyan felejthetetlen két alak, mint a *„Grant kapitány gyermekei”*-ből ismert tudós, Paganel, aki olyan szórakozott, hogy spanyol helyett tévedésből portugálul tanul meg, vagy az *„Utazás a Holdba”* című regényéből Servet úr a különc francia, aki minden áron űrutazó akar lenni.

A kifejezetten tudományos célzatú témákon kívül is halmozódnak a különös kalandok. Így a robinzonádok, a partravetett emberek életereje és győzelme a természet felett. Ezek közül talán a legérdekesebb a *„Két évi vakáció”* - egy iskolai kiránduló hajó diákmenekültjeinek társadalmi élete az otthonná varázsolt puszta szigeten. Az irodalomtörténet egyik legjobb, legérdekesebb ifjúsági regénye. Vagy *„A rejtelmes sziget”*. Ez négy menekülő férfi partravetődése egy puszta szigeten, ahol megteremtik az életlehetőséget mindaddig, amíg hosszú idő múltán megtalálják őket.

A mi számunkra talán a legérdekesebb - s talán a legszebb is - a *„Sándor Mátyás”*. - Hőse magyar úr, az 1849 után osztrák elnyomás alá kerülő haza szabadsághőse, aki börtönből menekül. Sikeres szökése után álnévvel bosszút áll minden sérelemért. Kétségtelen a téma feltűnő rokonsága Dumas „Monte Christo grófja” című híres regényének cselekményével. Verne maga is úgy dedikálta Dumas-nak, hogy a téma alapmozzanatait tőle orozta. A zsákmányt ezzel az ajánlással tisztelettel visszaadja.

Verne soha nem járt Magyarországon. A személyek magyar neveit a térképről és a történelemkönyvekből vette. Szerepel itt Torontál Simon, Szatmár László, a hős leányát Szávának hívják, holott ez a folyónév inkább szerb férfinév. Egy tanárt Bátori Istvánnak hívnak. A gonosz ember neve Sárkány... - De a regény nagyon szép, szívhez szóló romantikus mű. A több mint 90 éve halott szerző élőbb és frissebb, mint példaképei és követői. Jules Verne francia író, de nálunk Verne Gyula, mert a miénk is.

ARMAND SULLY-PRUDHOMME

(1839-1907)

A történelem - és benne a kultúrtörténet - szeszélye folytán megtörténik olykor, hogy valójában jelentéktelen, de egyéni szívélyessége és közismert jósága folytán népszerű költő világirodalmi nagyságnak tűnik. A legjellegzetesebb példa erre a magyarázhatatlan értékelésre Sully-Prudhomme esete. Nevét azért nem lehet kihagyni a világhíresek közül, mert egy történelmi pillanatban illetékesek ennek értékelték. Nem őrá, hanem a századforduló közízlésére jellemző, hogy 1901-ben, amikor legelőször került sor a Nobel-díj kiadására, ezt az irodalomban oly nagyra értékelő díjat éppen ő kapta meg. Ki emlékezik rá manapság? Nem csak minálunk, de akár francia hazájában is? Igaz, egy ideig nálunk is olvasmány volt iskolakönyveinkben egy kedves, de valójában jelentéktelen verse, a *„Törött váza”* (Varga Gyula szép fordításában). De erre is csak a ma már idős emberek emlékezhetnek.

Amikor Sully-Prudhomme megkapta a legelső irodalmi Nobel-díjat, még élt és világszerte nagyra becsült volt Ibsen, Tolsztoj, Zola, Strindberg. Sorolhatnánk tovább az igazi nagyságokat, akik ugyanúgy nem kapták meg, vagy esetleg csak később kapták meg a jelentős kitüntetést. Mégis, akik döntöttek, ezt valójában nem rossz, de a fentebb említettekhez nem is mérhető francia költőt ítélték a legnagyobb irodalmi alkotójának.

Egy mindenből kiábrándult nemzedék értéktévesztésével lehet csak magyarázni, hogy amikor 26 éves korában verseivel jelentkezett, francia hazájában a legilletékesebbeket elragadta a fiatal értelmiségi műveltsége, költői formabiztonsága, s a személyes érintkezésben azonnal vonzó magatartása. A nagy tekintélyek, Sainte-Beuve, a kritikus, Leconte de Lisle, az élő költészet elismert vezéralakja, Hérédia, akit a formafegyelem nagymesterének tartottak, azonnal és egybehangzóan elismeréssel fogadták, s bele is került a nagy feltűnést keltő, akkor a legmodernebbnek tartott antológia, a *„Kortársi Parnasszus”* költői közé. És ettől kezdve a parnasszistáknak nevezett költői kör belső tagjának számított.

Műveltsége tiszteletreméltó volt. Kész mérnökként fordult el a műszaki tudományoktól és indult a jogi pályák felé. Ezen a téren is jó szakember lett. Közben korai versei mellett fordított, főleg latin költőktől. Amikor bekerült a parnasszisták közé, már a felénél tarthatott Lucretius nagy tankölteménye, a *„De rerum natura”* igen hű és nagyon szép francia fordításának. Ez hamarosan - 1869-ben - meg is jelent. Hozzá írt előszava feltűnést keltett, és a parnasszisták azonnal a magukénak vallották azt az eszméjét, hogy a filozófia és költészet közös célja önmagunk tökéletesebb megismerése. Verseinek jelentékeny része is filozofikus hangvételű. Semelyik filozófiához nem csatlakozott, de művei bölcselkedő jellegűek. Igen tanácstalan volna, aki Sully-Prudhomme bölcselete szerint kívánna élni vagy valamiről véleményt alkotni. A véleménytelenségét fejezte ki úgy, mintha véleménye volna. De hát az a századforduló bölcselkedésnek fogta fel leghíresebb versének, a *„Törött vázá”*-nak a mondanivalóját is. Ez a különben kellemes vers arról szól, hogy a virágvázát, amelyben egy búsan konyuló verbéna láthatóan beteg, véletlenül egy legyező megkarcolta. A karcolás nem látszik, de a víz kicsöpög a vázából, és ebbe belebetegedett a virág. Hát ilyen betegek a szívek is, ha észrevétlen bánat érte őket. - Kedves szentimentális versnek tekinthetnénk, ha a parnasszisták rokonszenveztek volna a szentimentalizmussal. Lehet, hogy a gondolat nem szentimentális, de bizonyosan nem filozofikus.

Amikor a háborúvesztés, a Párizsi Kommün kísérlete és a véres megtorlás után a fiatalabb költők eltávolodtak az egyre konzervatívabbnak tartott parnasszizmustól, Sully-Prudhomme, akárcsak Hérédia és maga Leconte de Lisle is egyre idegenebbeknek érezte őket. Sully-Prudhomme egyenesen tiltakozott, hogy Verlaine és Mallarmé verseit közöljék a következő kötetben. És minthogy a harmadik kötet új szerkesztője, Anatole France maga se kedvelte a szimbolistákat, a legjobb fiatal költők ki is maradtak a parnasszisták közül.

Valójában ezzel a harmadik kötettel véget is ért a parnasszizmus története. Anatole France is - hamarosan sikeres regényíróként - két költői kötet után abba hagyta a versírást. Verlaine és Mallarmé kiválása miatt a fiatal költők idegennek, elavultnak érezték a szimbolizmustól és impresszionizmustól idegenkedő idősebbeket. Ők pedig mindhalálig megőrizték stílusprogramjukat. A vezéralak Leconte de Lisle akadémikus tekintélyével már-már élő klasszikussá vált. Hérédia, a francia szonett mestere, a parnasszista személytelenség legkövetkezetesebb megvalósítója nem kevésbé volt tekintély, de alig-alig akadt követője. Sully-Prudhomme a mester mellé emelkedett a társadalmi rangban, amikor őt is beválasztották az Akadémia „halhatatlan”-jai közé. Ennek nemzetközi kiegészítése volt, hogy ő lett a legelső irodalmi Nobel-díjas.

Akadtak, akik azzal magyarázták a rendkívüli kitüntetést, hogy pesszimista alaphangjával a századforduló közhangulatát fejezi ki a legmagasabb formatökéllyel. Ez a magyarázat ugyanígy illenék valamennyi idősebb parnasszistára. A formatökély is jellemző valamennyiükre. De nem is tudni miért, jó néhány verse nagyon népszerű lett Európa-szerte. Talán azért, mert problémanélküli közhelyeket fogalmaz meg úgy, mintha fontos kérdésekre adna választ vagy magyarázatot. Talán. A bizonyosság azonban az, hogy ő kapta az első irodalmi Nobel-díjat. Tehát akadémiai tagságával is, a nagy díjjal is mintegy megelőlegezték neki a halhatatlanságot. Ma már a nevét is alig tudják a verskedvelő olvasók. A többiek egyáltalán nem is hallottak róla. Furcsa halhatatlanság.

ALPHONSE DAUDET

(1840-1897)

Ő maga is úgy hitte és vallotta, hogy naturalista író. Ezt jóbarátai, a naturalista regényírók mesterei és eszményképei - Flaubert, Zola, A Goncourt fivérek - is így vélték és mondották. Holott azonkívül, hogy kitűnő megfigyelője volt a különös, főleg a nevetséges emberi tulajdonságoknak, felettébb különbözött világhíres társaságainak stílusmeghatározó tagjaitól. Odatartozott a Flaubert otthonában hetenként összeülő nevezetességekhez. E körben együtt beszélgetett, eszményeket és eseményeket vitatott meg nagy hírű kortársaival, a Párizsban élő orosz Turgenyevvel, a szonettek parnasszista mesterével, Hérédiával, Flaubert szellemi nevelt fiával, Maupassant-nal. A hét másik napján pedig Zola otthonának vendégeihez, a naturalizmus vezérkarához, Goncourt-ékhoz és a sivárságokat, az élet sötétségeit hajszoló kisebb-nagyobb, akkor népszerű elbeszélőkhöz csatlakozott. - Holott valójában olyan lelkialkat volt, aki a szomorúságokban, a megaláztatásokban is a derűt kereste és meg is találta. Mindent megértő meghittsége, együttérzése a szentimentalizmustól se riadt vissza. Jobban kedvelte a nevetségest, mint az elítélendőt. Híres, maradandó alakjai - mint Tartarin de Tarascon vagy Numa Roumestan - biztos helyet biztosítanak számára a nagy humoristák között. Csevegő stílusa pedig az idők múlásával is mulatságossá varázsolják még azokat a könyveit is, ahol sanyarú ifjúkora emlékeit idézi fel.

Ez az ifjúság sivárra és szomorúra sikeredett. A család Nimes városában, Provence-ban élt. Az apa selyemfonó és selyemkereskedő volt, s fia alig múlt nyolcéves, amikor tönkrementek. Se munka, se bármiféle jövedelem nem kínálkozott a derűs kisvárosban, ezért a nagy forgalmú északi tájra, Lyonba költöztek. A növekedő gyermek emlékében az elhagyott Dél-Franciaország volt és maradt a szépség, a derű otthona, a forgalmas nagyváros, az új otthon a nyomor, a megaláztatások színhelye. Az első regénye után már sikeres író úgy emlékezik vissza a sanyarú ifjúságra, hogy szégyellt kimenni az utcára, nehogy észrevegyék szegénységét. Mégis: a visszaemlékezés ugyan tárgyilagos és pontos, tárgyi hitelessége valóban naturalistának is mondható, ámde hangulata mosolyra derítő, olykor kifejezetten bájos, közelebb áll az érzelmes szentimentalizmushoz is, a színes romantikához is, mint Zoláék valódi naturalizmusához. Ehhez azonban el kellett jutnia. Nehezen fizethetik a tandíjakat, még nehezebb bejutni egy kollégiumba. Ez a szegény diák azonban mohón issza a műveltséget, szeret tanulni, gyönyörűsége az olvasás. Végig is verekszi a középiskolai éveket, utána azonnal egy diákinternátusban lesz felügyelő.

Közben azonban bátyja, Ernest Párizsban újságíróként dolgozik, színes romantikus regényeket kezd írni, és ezekből egyik-másik sikeres, de legalább megélhetést biztosító lesz. Ernest Daudet nem volt és nem lett jelentékeny író, de jó képzeletű, ügyes stiliszta, az írók és újságírók körében népszerű, benne él az irodalmi életben. A diákkora óta verselő öccsöt szívesen látja, magához veszi, felismeri nála nagyobb írói tehetségét. El is intézi, hogy a 18 éves ifjú versgyűjteményét kis kötetben kiadják. Ezek szerelmes költemények, a könyv címe: *„Szerelmes leányok”*. Hamarosan különös sikere is lesz. Az íróbarátoknak nagyon tetszik, és nem egy fiatal író, költő bejáratos a császári udvarba is. Az uralkodó III. Napóleon - az igazi, a nagy Napóleon unokaöccse -, akiben jó és rossz tulajdonságok sajátosan elegyednek. Sokaknak hasznos, még többek szemében gyűlöletes. 1858-at írnak ekkor: még van tizenhárom éve, hogy végül is megbukjék. Ekkor hatalma és dicsősége még vitathatatlan. Felesége - a híres szépségű Eugenie császárné - az irodalom és a művészetek kedvelője és pártfogója, körülveszi magát ifjú értelmiségiekkel. Az egyik ezek közül a kezébe adja Daudet verseskönyvét, és az ország nagyasszonya érdeklődni kezd a költő iránt, magához is hívatja. Felfedezi, hogy nagy

tehetség. Sokkal később a már világhíres író ugyanolyan meghitt szeretettel gondol vissza a bukott császári párra, mint a nyomorgókra és a különcökre.

A császárné beajánlja sógorához, a császár féltestvéréhez, Morny herceghez, magas méltóságok betöltőjéhez, aki, mint mindenki azonnal megkedveli a fiatalon már művelt, szívélyesen udvarias, nagyon jó kedélyű költőt. Jó fizetéssel titkárságán alkalmazza, ahol lelkiismeretesen végzi teendőit, és van elég ideje, hogy igazi jó íróvá fejlődjék. Ott is marad hat évig, a herceg haláláig. Addigra már felépítette első regényét, amelynek olyan gyors sikere - hamarosan világsikere - lesz, hogy ettől kezdve már jól megél az irodalomból. Hiszen sokat ír, folyton népszerű, könyvei nagy számban, új kiadásokban jelennek meg. A gondtalanná vált életben hitelesen, mégis szelíd derűvel idézi fel az átélt egykori nyomorúságot. Ennek az első regénynek önéletrajzi jellege van: egy szegény otthon, benne egy szegény gyerek története. Furcsa címe: *„Le petite chose”* (magyarra igen stílszerűen *„A kis izé”* címen fordították és fordítják). Szomorúságról és megaláztatásokról, az élet sivárságáról, a nélkülözésről ilyen meleg derűvel sem azelőtt, sem azóta nem írtak. Dokumentumnak is, humoros életképnek is olvasható. Nagy sikerű volt, azóta sem avult el hitelessége, még kevésbé derűje. - És egy év múlva máris új könyvsiker: megjelenik azóta is népszerű novelláskötete, a *„Levelek a malomból”*. Ez a mű a legrégebbi idillikus emlékeknek, Provence képeinek, humornak és meghitt bánatnak lírai összeolvadása. E kötet egyik darabja *„Az arles-i lány”*. Tetszik a nagyközönségnek is, tetszik a művészbarátoknak is. Ebbe a művész-baráti körbe tartozik Bizet, a muzsikus is, idővel a *„Carmen”* című opera halhatatlan szerzője. A zeneszerző érdeklődését felkelti *„Az arles-i lány”*. Daudet lírai hangvételű librettót ír az elbeszélésből, Bizet kísérőzenét komponál hozzá. Azóta is a „Carmen” után ez Bizet legnépszerűbb szerzeménye.

A következő években, főleg Zola baráti körében egyre jobban igyekezett valódi naturalista lenni. Ez főleg abban sikerült, hogy a polgári életforma és a polgári becstelenségek mozzanatait igyekezett minél árnyaltabban érzékeltetni. És habár Zola némi gúnnyal, bár elismeréssel is írta egy ízben róla: „Daudet derűsen járkál fel-alá a társadalom rétegei közt” - becsülte az olyan regények, mint a *„Fromont és Risler”,* vagy a *„Jack”* naturalista hitelességét. Ezek a polgári sikerek és sikertelenségek kritikai élű képsorozatai, vagy a szerelmi szenvedély lélektanilag is, társadalmilag is hiteles képe - valóban naturalista regények. De Daudet igazi Daudet-stílusú és hangulatvilágú nagy művei mégis a *„Tartarin”*-regények és a *„Numa Roumestan”*. - A *„Tatarin de Tarascon”*-t habozás nélkül fő művének mondhatjuk. Egy provencei kisnemes úr, a dél-francia Háry János ártalmatlan hazugságainak mulatságos krónikája. Olyan azonnali sikere volt, hogy szinte elvárták a folytatását. Rövidesen tetralógiára egészült ki. A *„Numa Roumestan”* pedig egy dél-franciaországi könnyelmű és lelkiismeretlen politikus egyéniségének már nem is ironikus, hanem bírálóan szatirikus jellemrajza. Aki ezeket a felsorolt műveket megismeri, az birtokba vette Daudet naturalizmus nélküli naturalizmusának egyedi ízeit és színeit. Mégse feledjük, hogy ezek csupán kiemelkedő darabjai a roppant gazdag életműnek.

Ez az élet közben tele volt különböző betegségekkel. Már abban az időben kezdődött, amikor első regénye megjelent és hirtelen sikeres, ismert író lett. Majd egymás után számos különböző kór, gyakrabban fájdalmas csontbetegség kínozta. Végül utolsó éveiben hátgerincfájdalmak akadályozták még az írásban is. De úrrá akart lenni a bajokon, még tagadta is őket. Úgy szégyellte a betegséget, mint gyermekkorában a szegénységet. A munka általában enyhülést adott, menedék volt, emellett utazásokba menekült. Belföldi és külföldi kirándulások váltogatták egymást. Minden út emlékeiből, megfigyelt alakjaiból újabb regény született. Menedék volt a szerelem is. Általában sikeres szerető volt, kedvessége, szellemes okossága vonzóvá tette az asszonyok körében. Meg is nősült, 27 éves volt, amikor fia született. Ez a fiú - Léon Daudet - apja halála után a XX. század - jó stílusú, harcosan

jobboldali írója és újságírója lett. Apja ezt elképzelni se tudta volna. Hiszen Alphonse Daudet maga volt a megértés bajnoka. Soha nem volt képes csatlakozni egyetlen politikai párthoz sem. Hiszen aki pártos, akármilyen párt pártosa, az nem értheti meg egy másik - esetleg ellenséges párt - véleményét. Márpedig Daudet nem volt képes azonosulni sem a jobboldali, sem a baloldali politikával. Az egész politikai életet hazugságok, gonoszságok, ámítások végeredményben mulatságos kavargásának látta és ábrázolta. Ugyanígy nem tudott, nem is akart se vallásos, se vallástalan lenni. Hiszen úgyse tudjuk, úgyse bizonyíthatjuk, van-e valami az emberi életen kívül vagy fölötte. Bár kellemes szórakozás eljátszani ezekkel a lehetőségekkel, de csak addig, amíg a hit vagy a hitetlenség nem gyűlölködik és nem kegyetlenkedik. Az életben az a szép, hogy lehet mosolyogni. A politikusok, a filozófusok, a papok és a papok ellenfelei soha sehol nem értettek egyet vele. De mindmáig szívesen olvassák műveit.

JOSÉ MARIA DE HÉRÉDIA

(1842-1905)

1839-ben 36 éves korában meghalt egy José Maria de Hérédia nevű kubai spanyol költő, akit az irodalomtörténet úgy tart nyilván, hogy a latin-amerikai spanyol költészetben vele kezdődik a romantika. Három évvel halála után ugyanabban a kubai spanyol családban született egy gyermek, akit ugyancsak José Mariának kereszteltek. Ez idővel jó emlékű nagybátyjánál sokkal híresebb költő lett, de francia költő. Az oly nagy hatású „parnasszista" irodalmi irányzatban Leconte de Lisle mellett a legfontosabb költői egyéniség.

Apja spanyol volt, anyja francia asszony. Mind a két család mélyen katolikus, művelt, maguk és gyermekeik iránt igényes emberek. A fiú otthonában a szülők egyforma biztonsággal beszéltek spanyolul is, franciául is. Eleve elhatározták, hogy hamar értelmesnek látszó gyermeküket felváltva járatják havannai spanyol és párizsi francia iskolába. Idővel a fiú talán azért lett francia és nem spanyol költő, mert a spanyol irodalomban már foglalt volt a José Maria de Hérédia név. Bár az is lehet, hogy amikor döntenie kellett, Latin-Amerikában még időszerű, sőt divatos volt a romantika, Franciaországban pedig az akkor modern stílusirányok, köztük a parnasszizmus túlléptek a romantikán, sőt szembefordultak vele. Hérédia a parnasszizmus atyja és vezére, Leconte de Lisle bűvöletében lett költő, hogy idővel maga is parnasszista költő és Leconte de Lisle jó barátja legyen.

Egyéves korában viszik Franciaországba, ott egy jó ideig anyja rokonsága neveli gondosan. Francia iskolákban kezdi a tanulást, de időről időre visszaküldik Havannába. Amikor serdült diákként verselni kezd, felváltva ír spanyolul és franciául. Az egyházi iskolákban kezd eltávolodni buzgó vallásosságától, majd később a világi egyetemeken közeledik újra a belénevelt hithez, hogy végül kialakuljon világnézetében az a vallás és vallástalanság közt lebegő deizmus, amely Voltaire óta eléggé jellemző a felvilágosodás hagyományait őrző francia költőkre, így a parnasszisták többségére is. 17 és 20 éves kora közt a havannai egyetem hallgatója. Majd újra Franciaországban három évig jár egyetemre. Filozófiai, történelmi és irodalmi tanulmányokat folytat. Mitológiai és ókortörténeti témavilága ezekben az években kezd tudatában kikristályosodni. A havannai években kezd rendszeresen költeményeket írni. Ekkor szerez gyakorlatot a verstani szabályok pontos betartásában. Ezeket a hasznos kísérleteket azonban még nem tartja költészetnek. Korai verseit nem ismerjük, valószínűleg maga semmisítette meg őket, amikor 1866-ban - 24 éves korában - 11 már vállalt költeménye a *„Le Par nasse contemporain"* első kötetében megjelent. Egyetemista éveitől kezdve Leconte de Lisle-t tartja mesterének, hamarosan meg is ismerkednek egymással. Amikor a parnasszisták körében tudomásul veszik tehetségét, a nála idősebb, tekintélyesebb költők is barátságukba fogadják. Számára Leconte de Lisle mellett a legfontosabb Théophile Gautier, akinek nevezetes elmélete, a „L'art pour l'art", vagyis hogy a költészet ne álljon semmiféle gyakorlati cél vagy éppen politikai szándék szolgálatában, pontosan megfelel személytelen lírájának. Az az irodalmi magatartás, amelyet hamarosan „tiszta költészet"-nek neveznek, a parnasszisták körében esztétikai program, és éppen Hérédiánál lesz először következetes lírai gyakorlattá.

Magánéletében kerül minden egyénieskedést, csöndes, nyugodt családi életet él. Leánya idővel sikeres, bár jelentéktelen írónő lesz, ő maga könyvtáros, egy a sok közül. Csak élete végső éveiben, amikor már az Akadémia tagja, nevezik ki egy nagy közkönyvtár igazgatójának. Élete fő tartalma a költészet. Az első közzétett verstől haláláig, tehát 24 éves korától 63 éves koráig összesen 118 szonettet és négy szelíd hangú románcot ír. Ezeket azóta is a rendkívüli műgond iskolapéldáiként emlegetik. Van olyan szonettje, amelyre hosszas olvasással készül,

majd néhány hétig is bajlódik vele. Akad olyan is, amelyet közlés előtt újra elővesz és itt-ott igazít rajta. Majd amikor életében egyetlenegyszer - 51 éves korában - gyűjteményes kötetben adja ki műveit, akkor az egész köteget újra előveszi, és egyenként javítgat a verssorokon.

Amíg a *„Le Parnasse contemporain”* kötetei - összesen három - megjelennek, ott lát napvilágot minden újabb Hérédia-vers. Amikor a hetvenes években a közös gyűjtemény megszűnik, a parnasszisták szétszélednek, az akkor már nagy tekintélyű költők írásait készséggel várja és fogadja bármelyik folyóirat. Amikor pedig jó későn, túl ötvenedik évén elszánja magát a gyűjteményes kötetre, az irodalmi élet és az igényes olvasók nagy része már régóta várta ezt a gyűjteményt. A költő pedig szokásos alapossággal rendezte ciklusokba a szonetteket. A témák szerinti csoportosítás öt részre tagolta az így együtt is kis terjedelmű kötetet: „Görögország és Szicília”, „Róma és a barbárok”, Középkor és reneszánsz”, „Kelet és a trópusok”, „A természet és az állatok”. Ezek után következett a négy nagyobb terjedelmű románc.

A könyvek megjelenése után - 1893-ban - azonnal nagy sikere volt. A kötet címe: *„Les Trophées”* (magyarul: Trófeák), jelképesnek bizonyult, minden egyes szonett a téma feletti győzelem bizonyítéka, egy küzdelem győzelmi jele volt, ennek is tekintették az irodalom szakemberei is, értő olvasói is. A könyv megjelenése után a költőt hamarosan az Akadémia tagjává választották. Ez a tagság Franciaországban mindmáig a legmagasabb művészeti méltóság. Egyszerre mindig negyvenen vannak, ha egy meghal, székét új tag foglalja el, „Halhatatlanok”-nak nevezik őket. Ennek következménye volt, hogy amikor a legelőkelőbb könyvtár, a „Bibliothéque de l’Arsenal” legfőbb igazgatójának helye megürült, ide nevezték ki. Haláláig viselte ezt a magas hivatalt, itt is pontos, lelkiismeretes vezetőnek bizonyult.

Volt egy régóta ismételt jelmondata, életének célja és tartalma: „A legnagyobb pontosság a legnagyobb ragyogásban”. Vonatkozott ez minden egyes szonettjének kidolgozására, és ugyanakkor hivatali-könyvtári munkásságára.

Ezek a méltán halhatatlan szonettek megfogalmazott pillanatképek a történelem egy-egy mozzanatáról, egzotikus tájakról, természeti képekről, állatok jellegzetességéről. Mintha szoborba vagy domborműbe formált, mozgást éreztető mozdulatlan látványok lennének, a tökéletesen személytelen líra, a beleélés és a távoltartás egyszeri megvalósításai. Ilyenek voltak akkor is, amikor végre kifaragta őket a szavakból, s ilyenek most is, közel egy évszázaddal a költő halála után.

GEORG BRANDES

(1842-1927)

Koppenhága városházának látványos előcsarnokában körös-körül bronz mellszobrok örökítik meg a legnagyobbnak, leghíresebbnek tartott dánokat. A középen, a legnagyobbak közt látható Georg Brandes, a világhíres és világhatású irodalomkritikus és irodalomtörténész. Őróla mondotta Ibsen a sokat idézett jellemzést, amely szerint „Ítélkezik élőkről és halottakról". Ugyancsak Ibsen írta le, hogy „elöl járt az emberi szellem forradalmasításában". Már életében kétségtelen volt, halála óta pedig vitathatatlan, hogy az elmúlt évszázadok legnagyobb kritikusai közt van a helye.

Ezt a Georg Brandest eredetileg Morris Cohennek hívták. Szerény módú zsidó kereskedőcsalád fia volt. Két, hamar értelmesnek bizonyuló fiútestvér igyekezett tudóssá művelődni, és az olvasó, műveltséget kedvelő szülők inkább lemondottak minden fölös kiadásról, csakhogy fizethessék a tandíjat, amíg csak tanulni akarnak gyermekeik. Ők pedig folyton tanulni akartak, tanítani akartak, írni akartak. Családnevük helyett kitalálták maguknak a dán hangzású Brandes nevet. Az idősebből lett Georg, az ifjabbikból Edvard. Edvard is dán történelmi alak lett, de Georg már életében világirodalmi klasszikus. A két fivér nemcsak egymást megértő szövetséges volt, hanem a mozgékonyabb Edvard igen jól egészítette ki az elmélyültebb, még nagyobb felkészültségű Georgot. Hol jó tanácsokat adtak egymásnak, hol újságot szerkesztettek együtt, a politikai életben egymást segítő eszmetársak voltak. Georg konokul és mindig harcra készen volt liberális, demokrata, türelmet és megértést hirdető. Edvard hamarosan egyértelműen szocialista lett, parlamenti képviselő, s élete folyamán két ízben is Dánia pénzügyminisztere. Ifjan, egyetemistaként egyszerre mindenfélével foglalkozott. Ókori-keleti nyelvészetet tanult; héber, arab és perzsa nyelvből doktorált. Közben színész szeretett volna lenni, egy ideig színjátszó közösségben is próbálkozott. Emellett azonban regényekkel kísérletezett, elmélyedt a dramaturgia tudományában, írt néhány színművet, egy-két vígjátékát be is mutatták, nemcsak dán színházak, hanem különböző külföldi tájakon idegen nyelveken is (egyet az induló Thália Színház 1904-ben nálunk is). Igazi hivatását azonban már korán az újságírásban, főleg a politikai publicisztikában találta meg. Írott műveiből ezek bizonyultak a legmaradandóbbnak: a szociáldemokrata eszmevilág maradandó értékű kifejezői. Ez elválaszthatatlan volt politikai gyakorlatától. Hosszú ideig volt képviselő, nevezetes, hatásos szónok. Hamarosan ugyanolyan otthonos volt a pénzügyekben, mint a semita nyelvtanokban és a dramaturgiában. Az első világháború éveiben és a következő időszakban ő állt a semleges Dánia pénzügyeinek élén, a válságos világgazdasági helyzetben jól védte valutájuk világtekintélyét. Lapjában - olykor lapjaiban - természetesen korlátlan helyet adott bátyja tanulmányainak. Nem félt a gyakran fenyegető esztétikai botránytól. Tehát valódi dán történelmi alak. Bátyja, Georg azonban világirodalom.

Georg Brandes ugyan jogászként kezdte egyetemi tanulmányait, de érdeklődése csakhamar az esztétika és irodalomtörténet felé fordult. Az esztétika szinte rákényszerítette a filozófiai iskolák tanulmányozására, és ebből következett egyre fokozódó érdeklődése a világnézeteket befolyásoló egyéniségek iránt. De írói alkata szerint irodalomkritikus volt, a tudatmeghatározó tudósok műveit is irodalmi alkotásokként vizsgálta és elemezte. Élete folyamán számos olyan filozófussal és szaktudóssal foglalkozott, akiknek stílusa ugyanúgy érdekelte, mint eszmevilágu k. Nagy tanulmányokat írt egyebek mellett Feuerbach, Darwin, Marx, Spencer, Stuart Mill, Auguste Comte tanításainak lényegéről és műveik stílusáról.

Már egyetemi tanulmányai idején beérkezett az elismert esztéták közé. Két tanulmányával is elnyerte a legnagyobb hazai irodalmi kitüntetésnek számító egyetemi aranyérmet: egyiket az irodalom és történelem viszonyáról, a másikat az ókori irodalom végzeteszméjéről írta. 28 éves korában Taine irodalomtudományi módszeréről szóló tanulmányáért egyetemi magántanár lett, tehát az egyetemen tetszés szerinti témákról tarthatott rendszeres előadásokat. Ekkor már ismert kritikus volt különböző napilapoknál és folyóiratoknál. Választékos stílusa korán adott irodalmi tekintélyt neki. Egyetemi órái azonban nagymértékben fokozták a népszerűségét. Kitűnő előadó volt, egyszerre bővítette az ismereteket és elszórakoztatta a hallgatókat. Több hallgatója volt, mint a rendes tanároknak, a professzoroknak. 1871-től 1887-ig félévről félévre hirdetett előadásokat a modern irodalmakról és a modern irodalomelméletekről. Ezekkel a maradi irodalomtudomány nem értett egyet, hangos viták is zajlottak eszméi körül, de egyre szélesebb körökben növekedett tekintélye. Előadásainak témaköreiből tanulmányok, nem ritkán vaskos könyvek kerekedtek. Hamarosan lefordították különböző nyelvekre, legkorábban és leggyakrabban németre, franciára és olaszra. Már ezért is leggyakrabban ezekbe az országokba utazgatott. Párizsban összebarátkozott Hyppolyte Tainenel, a pozitivista irodalomszemlélet legfőbb tudósával, aki már olvasta Brandes róla írta elemző tanulmányát. Nevetve vallotta be társaságokban, hogy azóta érti igazán saját magát, amióta ez a dán szakember megmagyarázta neki, hogy ki is ő. Taine mellett a másik nagy irodalomesztéta, Sainte-Beuve is elismerő barátként csatlakozott hozzá. Ott, Franciaországban alakult ki először az az értékelés, hogy a kor három legnagyobb irodalomesztétája: Taine, Sainte-Beuve és Brandes.

Elég sokáig nem lett kinevezett professzor a koppenhágai egyetemen. Ezt a tudományos rangot csak 1902-ben, hatvanéves korában nyerte el. De még mindig 25 éve volt, és késő öregségében is életerős, friss gondolkodású, munkaképes férfi maradt. Tisztelői világszerte ismételték, amit először valószínűleg szintén Ibsen mondott, hogy „ott ül Koppenhágában tanári szobájában, és onnét irányítja a világirodalmat is, az irodalomtudományt is, a kritikai életet is”.

Valójában nem csak ott ült. Gyakran járt Európa nagyvárosaiban előadásokat tartani. Nálunk is járt, értő emberek tódultak meghallgatni. Egyszerre képviselte a kor irodalmi nagyságait és a világirodalmat. Védelmébe vette a sokat vitatott naturalizmust, de nem tartotta kizárólagos lehetőségnek a modern irodalomban. Népszerűsítette a legnagyobbnak vallott kortársakat: Ibsent, Tolsztojt, Zolát. - Széles körök számára tette érdekessé a skandináv - főleg a dán és a norvég - irodalmat.

Ifjúkorától kezdve igyekezett jellemezni a világirodalom számára legkedvesebb alakjait. A korai években főleg Lermontov és Heine költészetét elemezte. Később azonban előtérbe kerültek a német klasszikusok: Goethe, Schiller, Lessing. - Szívének azonban kezdettől mindvégig a skandináv irodalom volt a kedvence, a fő téma. Elsősorban persze Ibsen, de mellette a dán Jacobsen és a norvég Björnson is.

Attól kezdve, hogy tanulmányait a különböző idegen nyelvekre is fordították, széles körökben népszerű volt, vetélkedett a sikeres regényírókkal. És igazi irodalmi műveltség máig sem lehetséges az ő műveinek az ismerete nélkül.

HENRYK SIENKIEWICZ

(1846-1916)

A közép-európai államok mintegy ezeréves története rövid dicsőségek és hosszú tragikus időszakok sorozata. Az elnyomatás, hódoltság, szétszakítottság az utóbbi fél évezrednek visszatérő időszakait jelentették nemcsak nálunk, hanem Lengyelországban is, Csehországban is. Lengyelországot nem is egyszer osztották el egymás közt a pillanatnyilag szerencsésebb szomszédok. A valóságban folyton volt lengyel nép, de Lengyelország csak egy elvont földrajzi fogalomként létezett, lengyel állam pedig még úgy sem. Például ama 70 év alatt, ameddig Henryk Sienkiewicz élt, hazájának legnagyobb része az orosz cár birodalmához tartozott, másik része a porosz államhoz, illetve a Német Császársághoz, s valamennyi Ausztriának is jutott. Az évszázadok után újraszülető Lengyelország csak körülbelül három évvel a világhíres író halála után válhatott valósággá. (Hogy utána következzék egy újabb hódoltság, majd egy még újabb feltámadás.) Ebben a nemzeti sanyarúságban - mintegy önerősítőül és önbiztatóul - kitűnő, európai színvonalú lengyel irodalom tudott folyamatosan létezni. A múlt század romantikáját világirodalmi igénnyel képviseli Mickiewicz és Słowacki, a századvég-századforduló utóromantikáját Nobel-díjas fokon hirdeti Sienkiewicz, a mi századunk polgári realizmusának nemzetközi értékű alkotóművésze Reymont. Ebből a gazdag irodalmi termésből a máig is legélőbb, legolvasottabb, legtöbb nyelvre újra meg újra lefordított mű Sienkiewicz regénye, a *„Quo vadis?”* Emellett még vagy féltucat regénye tartozik évtizedről évtizedre a sikerkönyvek közé. Holott kevés olyan remekíró volt, akit oly sokan és oly sok oldalról kritizáltak, sőt ócsároltak. Úgy lelkesedtek érte, hogy közben folyton a fogyatékosságait emlegették. De úgy ócsárolták, hogy közben egyre azt emlegették, milyen kitűnő író. Aki kételkedik ebben az ellentmondásos értékelésben, okvetlenül olvassa el óriási életművéből legalább a *„Quo vadis”*-t és a *„Kereszteslovagok”*-at, és azonnal vagy lelkesedik, vagy kritizál, vagy éli egyszerre mind a két véleményt. Akár így, akár úgy, valamiképpen benne van a remekírók katalógusában.

A család hajdan, a feudális időkben a nagybirtokos nemesurak köréhez tartozott. De a zord idők és a rossz gazdálkodás folytán a XIX. század derekára már a polgári életszintű értelmiségiek közé kerültek. Az ifjúkorától irodalmi hajlamú Sienkiewicz orvosnak indult, medikusnak iratkozott be az egyetemi rangú híres Varsói Főiskolára. Hamarosan rájött, hogy ez a pálya nem neki való, és felvette a bölcsészkar óráit. Az irodalom mellett főleg a történelem és a régiségtan érdekelte. Idővel átiratkozott az orosz egyetemre, ahol bővebben és jobban tanították a régiségtant. - A szakszerű tudományos ismeretek elsajátítása készítette elő, hogy népszerű történelmi regényeiben oly pontos és oly szemléletes egy-egy kor szokásainak, stílusának, intézményeinek és berendezési tárgyainak bemutatása.

Tanulmányainak befejeztével a novelláival már tudomásul vett fiatalember újságírónak jelentkezett. Méghozzá egy nagyon is haladó, már-már forradalminak mondható újságnál. Ez a hatvanas években volt. Nem sokkal előbb vérbe fojtották a lengyelek szabadságmozgalmát. A cári rend elleni indulatok a konzervatívokat is egy időre a haladók oldalára állította. Sienkiewicz családi hagyományai, neveltetése, mindvégig mélyen átélt katolikus vallásossága folytán konzervatív világszemléletűvé, szokásaiban is kissé maradivá lett. De éppen Lengyelországban sajátos helyzetben volt a konzervativizmus. Ugyanis a lengyel hazaszeretet és szabadságvágy szükségszerűen szemben állt a még konzervatívabb cári renddel. Így azután egy lengyel múltat idéző, szép és igen olvasmányos történelmi regény, amely erősítette a lengyel nemzettudatot, nagyon tetszett a leghaladóbb lengyelnek is, aki ugyanolyan lelkes hazafi volt, mint a politikailag igencsak más nézetű író. Sienkiewicz elszegődhetett egyre

konzervatívabb lapokhoz, érdekesebbnél érdekesebb regényeivel hamar népszerűvé vált előbb a hazai olvasók körében, majd rövidesen világszerte is, mivel szemléletes mesélgető alkatánál fogva nem tudott unalmasan írni. Aki más vallású volt, vagy egyáltalán nem volt vallásos, az is izgatott érdeklődéssel olvasta - és olvassa mostanában is - a *„Quo vadis?”* katolikus áhítatú, folyton izgalmas oldalait. Akitől távol áll az egész középkor, és még inkább a lengyel lovagvilág, annak is kalandregényt illető izgalmat jelent a lengyel és a német lovagok élethalálharca a *„Kereszteslovagok”*-ban. A lengyel múlt évszázadait idéző trilógia pedig közelebb áll a legváltozatosabb bűnügyi regényekhez, mint a tankönyvek történelmi leckéihez. De izgalom ide, fordulatosság oda -, ahol a múlt felidéződik, ott igen pontos a korábrázolás minden adata. Ez a készség az érdeklődés felkeltésére nagyon is alkalmassá tette, hogy a serdült ifjúság számára írjon olyan kalandregényeket, amelyek egyben bevezetik az olvasót a hasznos ismeretekbe. És ha a kiadók jól fizettek az ilyesmiért, Sienkiewicz készséggel írt efféléket. Még magamagát is szórakoztatta a kalandozások mozzanataival. Ilyen például a valamikor nálunk is népszerű *„Sivatagon és vadonban”* című izgalmasan mulatságos kalandregény, amelynek ifjú hősei egzotikus tájak veszélyei közé kerülnek, és amíg az ifjú olvasó velük együtt izgul, és örül sikereiknek, észrevétlenül sok földrajzi és természetrajzi tudnivalót tanul meg. Sienkiewicz ugyan sohase járt ezeken a trópikus tájakon, ő is olvasmányaiból szerezte ismereteit. De hát ugyanebben az időben a német Karl May (akit mi May Károlynak írtunk és mondtunk) úgy írta híres indiántörténeteit, hogy soha életében nem látott indiánt. - A lelkes lengyel hazafi a történelmi regények mellett alig-alig fordult napi hazai témák felé. A napi lengyel téma külföldön vált érdekessé a számára. Egy nagy szerelem következménye volt. Nagy szerelemre gyulladt egy szép és izgalmas színésznő iránt. Évekig tartó nagy kaland volt ez. Mindketten jól tudtak angolul, el is indultak együtt Amerikába. Tudott ő angolul is lengyel kalandokról írni, szerelme pedig tudott sikeresen híres szerepeket - Júliát, Ophéliát - angolul eljátszani. Sikeresen élhettek oly távol a lengyel hazától is. Ott pedig mindenek előtt a lengyel haza képei kísértették. A lengyel falu, a lengyel város hétköznapjai ott jelentek meg témaként. Ott és más külföldi tájakon, hiszen Amerika után Párizsban, majd Rómában tudtak sikereket aratni az olvasók körében is, a színpadokon is.

Ezeken a kalandos külföldi utakon jutottak eszébe a nagy témák. Néró császár vérgőzös római története, a keresztény vértanúk magasztos tragédiája, a zsarnokság természetrajza. A *„Quo vadis?”* egyszerre áhítatos keresztény, sőt pontosabban katolikus vallásos mű, hiteles korkép, izgalmas szerelmi történet, és igazi romantikus hősök szemléletes képsorozata. Sienkiewicz ízig-vérig romantikus - akárcsak Walter Scott, Victor Hugo vagy Jókai Mór -, a hiteles és szemléletes korábrázolás mellett a hősök ugyancsak eltúlzottak. De túlzásaikban is egy-egy típus hiteles képletei. A *„Quo vadis?”*-ban ugyan szerepel a vértanúságot vállaló Szent Péter is, a zsarnoki önkény képletének felfogható Néró is, a szerelmes magánemberek is, de a főalak mégis Petronius, akiben az író a modern divatos férfit, a dandyt vetíti vissza a római ókorba. - A *„Quo vadis?”*-t lehetett bírálni buzgó vallásossága miatt is, hőse cinikussága miatt is, alakjainak eltúlzott jellemzése miatt is. De a bírálóknak is elragadó olvasmány volt. 1905-ben erre a műre kapta a Nobel-díjat. Egy évvel később, hatvanadik születésnapjára nemzete összeadott egy nagybirtokra valót ajándékul legnagyobb írója számára. Ez a nagy pénz három országrészből adódott össze. Az orosz birodalomhoz tartozó Varsó, a porosz-német Bresslau (Wroclaw) és az osztrák Krakkó együtt köszöntötte a legnagyobb íróját.

1914-ben, az első világháború kitörésekor várni kezdte a felszabadult, újjászülető Lengyelországot. Az orosz cárt a legfőbb ellenségnek tudta. Életveszélyes lett volna otthon maradnia, Svájcba emigrált. Várta Lengyelországot, de nem érte meg. 1916-ban - 70 éves korában - meghalt. De alig pár év múlva mégis megszületett, újjászületett a haza, Lengyelország, amely azonnal fő klasszikusai közt tudta és őrizte Sienkiewiczet.

PAVEL HVIEZDOSLAV

(1849-1921)

Őseitől örökölt neve szerint Országh Pálnak hívták. Ez az Országh nemzetség a feudális régmúltak óta a legősibb magyar nemesi világ előkelőségei közé tartozott. Hosszú nemzedékek alatt sokfelé tagozódtak, felemelkedtek, alászálltak. Volt közöttük nagybirtokos arisztokrata, nem is egy országnagy. Voltak vármegyei köznemesek, idővel szerény birtokú falusi ténsurak is. Ilyen volt a szlovákok nagy költőjének apja, aki a hajdani Magyarország messze északi Árva vármegyéjének Felsőkubin nevű falujában élt, gazdálkodott, és szlovák leányt vett feleségül.

Árva vármegye többségében szlovákok lakta vidék volt. Székhelye, Alsókubin már kinőtt a falusi keretekből, ez már kisvárosnak számított. De a kis megye többi nagyobb helysége - Turdosin, Tresztena, Námesztó - szegény szlovák falu volt. - A kisfiú, akit otthon is, az ismerősök is hol Palinak, hol Pavelnek neveztek, egyszerre volt magyar és szlovák anyanyelvű, játszótársai javarészt szlovák gyerekek voltak. És minthogy 1867-ig, a kiegyezésig a felserdülő fiú gyerekkora és serdülőévei idején az osztrák császár fennhatósága alatt élt az 1849-ben legyőzött egész Magyarország, tehát aki iskolába járhatott, az hamarosan második, a szlovákok esetében harmadik anyanyelvként megtanult németül is. Hátha még úgy nevelték, hogy jogász legyen, akiből bíró is, ügyvéd is válhat, tehát szükséges értelmiségi a lassan-lassan mégis polgárosodó világban. Amit később elemi iskolának neveztek, az magyarul is, németül is „normál" volt. A hamar értelmesnek bizonyuló fiú a négy normált otthon, Felsőkubinban végezhette. Utána azonban gimnáziumba kellett járnia, hogy majd egyetemre iratkozzék be, értelmiségi lehessen. Ez akkor elképzelhetetlen volt a latin nyelv elsajátítása nélkül. A magyar nemességnek - akár az arisztokrácia magasságában éltek, akár a köznemesi hétköznapok sorsosai voltak - a latin nyelv a magyar anyanyelv mellett apanyelv volt. S a fiatalember egyébként is könnyen tanult nyelveket. És aki jól tud szlovákul, annak - ha igazán érdeklődik, igen könnyű megtanulni oroszul is. Amikor Országhék Pali fia Miskolcon gimnáziumba került, számára mindegy volt, hogy magyarul, szlovákul vagy németül olvas. Harmad-negyedosztályos korában már gyönyörűséggel olvasta Puskint, és mire leérettségizett, otthonos volt Shakespeare angolságában is.

Miskolc volt a legközelebbi város, ahol magyar nyelven oktató gimnázium is akadt. Pozsonyban vagy Kassán csak németül oktattak középfokon, szlovákul pedig sehol sem. Az Országh szülők pedig ragaszkodtak hozzá, hogy fiuk magyarul vagy szlovákul művelődjék. Miskolcon pedig még magyar színház is volt, latinos iskolája magyar maradt az elnyomás évei alatt is. Az 1849-ben született fiú pedig éppen akkor érkezett el az érettségihez, amikor bekövetkezett a kiegyezés. Magyarország újra Magyarország lehetett. Hanem az, amit már Kossuth is el tudott képzelni, hogy Szlovákia Magyarországon belül önálló állami egység legyen (Zólyom fővárossal), nem következett be. Ez ugyanolyan szlovák sérelem maradt, mint a cseheknek, hogy a kiegyezéssel Osztrák-Magyar, és nem Osztrák-Magyar-Cseh Monarchia következett. Az érettségiző és egyetemre igyekvő ifjú Országh Pál egyszerre tudta magát magyarnak és szlováknak. Egyelőre magyarul írt verseket, lelkesedett Petőfiért, de az igazi nagy hatást Arany János jelentette. Egész életében, amikor már kizárólag szlovákul verselt, magát már írói néven Hviezdoslávnak nevezte, saját vallomása szerint költői fejlődésére három lángelme volt döntő hatással: Arany János, Puskin és Shakespeare.

A kiegyezés után még néhány évig felváltva írt magyarul és szlovákul. A magyar nyelvtől nem szakadhatott el, mivel magyar jogász, idővel magyar közhivatalnok akart lenni. És mint már ifjan ismertté váló költő, Arany János költészetének varázsában élt. Tőle tanulta a magyar költészetben a XVIII. század óta otthonos nyugat-európai (rímes-időmértékes) formagyakorlatát. Ezt a szlovák költészetben ő honosította meg. A szlovák irodalomban már jogász korában azzal vált ismertté, hogy formahíven fordította Arany balladáit, *Az ember tragédiáját,* Puskin elbeszélő költeményeit, és néhány Shakespeare-drámát.

Ekkor, a kiegyezés után Eperjesen már volt magyar nyelvű jogakadémia. Jogász évei alatt még felváltva verselt magyarul és szlovákul. De mint szlovák költő tűnt fel. Egy szlovák antológiában olyan versei jelentek meg, amelyekből kiderült lelkesedése a forradalmakért, utópisztikus ábrándokkal a szocialista jövő képe is felderengett. Ezt a kötetet magyarok alig-alig olvasták, de a szlovák polgári, a Habsburg-házhoz hű olvasók és kritikusok olyan indulatosan utasították el, hogy közel tíz évig, ha írt is, semmilyen irodalmi művet nem jelentetett meg. - Ez az évtized jogászsággal és jogászi érvényesüléssel telt el. Eperjesi diplomája után ügyvédjelölt lett. Majd 1875-ben - 26 éves korában - a már Budapestté egyesült fővárosban tette le az ügyvédi vizsgát. Ezzel ment haza Árva megyébe, ahol kapóra jött jogképzettsége és az, hogy egyformán jól tudott magyarul és szlovákul. Nagy szükség volt ilyen járásbírókra. Tehát néhány évig bíró volt, igen jó hírű, aki tárgyilagos és igazságos ember hírében állt. Végül ügyvédi irodát nyitott Alsókubinban. Ez a tevékenység biztos megélhetést jelentett. Főleg szlovák ügyfelei voltak, akik nagyon hasznosnak találták, ha ügyvédjük otthonos a magyar nyelvű hivatalokban és bíróságokon. - Ez időben nősült. Felesége, Novák Ilonka szlovák volt, mint édesanyja, egy evangélikus esperes leánya. Az irodalmi életbe műfordítóként jött vissza: formahűen, tartalomhíven, művészi nyelv- és formagazdagsággal teremtett újra szlovák változatban magyar, orosz, francia költeményeket, angolból néhány Shakespeare-drámát is. Legszámosabban Arany János és Puskin verseit fordította. Átültette Arany János legtöbb balladáját, és legnagyobb teljesítményeként Madách nagy alkotását, *„Az ember tragédiájá”*-t. Ezekért Budapesten a Kisfaludy Társaság tagjai közé választotta.

A magyar és az orosz költészetből tanulta meg a rímes-időmértékes nyugat-európai verselést. Ez ismeretlen volt a szlovák költészetben, amely addig kizárólag a népdalok ütemes-hangsúlyos verselését ismerte. - A műfordítói gyakorlat tette otthonossá a sokkal modernebb verssor-építkezésben. E téren hatása döntő az egész szlovák költészetre, amely a XIX. és XX. század fordulóján csaknem általánosan áttért - egyértelműen Hviezdoslav hatására - az ütemes verselésről a skandálható, időmértékes verselésre.

Ő maga is hátat fordított ifjúkori verselő gyakorlatának. Ezek a korai, általában lírai költemények, nem is emlékeztetnek az érett műveire. Habár korábban is érezhető volt rokonszenve az elbeszélő költészet iránt, ez azonban akkor teljesedik ki, amikor már kialakította saját, hamarosan klasszikussá váló költői arculatát. A döntő példaadók Arany János és Puskin. Az Arany formálta ballada és Puskin verses regényei - elsősorban az *Anyegin* - eszményi minták. Nem utánozza ezeket, hanem folytatja epikus kezdeményeiket. Leghíresebb és otthonában legnépszerűbb verses regénye *„A csősz felesége”*. Cselekménye szerint a földesúrnak és a csősz szép feleségének bonyodalmakkal teljes szerelmi-társadalmi kapcsolata. Hviezdoslav nagyon jól látja a kor társadalmi problémáit, ellentéteit, de az osztálybéke idilljéről ábrándozik. Mindenkihez közel áll, bár igazán senki sem azonosul vele. Az újrakezdéstől mindvégig tisztelt költő, de irodalomban is, társadalomban is magányos lélek. Házassága nyugodt otthont ad, de gyermektelenek, a kettős magányt élik. Az idős költők túl modernnek érzik, idővel a fiatalok már életében a klasszikus régit látják benne. Idős korában, az első világháború éveiben hangja egyre forradalmibb lesz, várja a nemzeti törekvések megvalósulását. A háború végeztével a megalakuló Csehszlovák Köztársaságban örömmel üdvözli a megvalósult szlovák államot. Ábrándvilága azonban a kölcsönös szeretet szlovákok és magyarok között.

Hát ez Trianon után se itt, se ott nem érzékelhető. Talán ezért nem alkot már jelentékeny művet. Hamarosan, 1921-ben 72 éves korában meg is hal. Azonnal és azóta is nemzete legfőbb klasszikusai közé tartozik.

MIHAI EMINESCU

(1850-1889)

Attól kezdve, hogy 39 éves korában, ismétlődő idegzavarok után meghalt, mindmáig a román költészet legnagyobb alakjának tudják hazájában is, a világirodalom értő olvasói is. Életében azonban csupán egyetlenegy verseskötete jelent meg 1883-ban. Holott már diákkorában is napvilágot látott verse, a neve nem volt ismeretlen az olvasók körében, mivel lírai és olykor elbeszélő költeményeit szívesen hozták az újságok és a folyóiratok. Több ízben volt szerkesztő is. Kiemelkedő irodalmi személyiségek nemcsak kedvelték, hanem mindig elismeréssel is szóltak róla. Legjelentékenyebb író-kortársai - mint Caragiale és Slavici - már életében a legnagyobb román költőnek tartották. De rohamszerűen rátörő pesszimizmusa, máskor a szélsőségekig csapongó lelkesedés szerelmi és hazafias költészetében előre jelezték a tragédiát. Hajlott a szélsőségekre nemcsak hangulatában, de véleményeiben is, s ez magányossá, néha egyenest emberkerülővé tette. El kellett következnie korai halálának, hogy egycsapásra kitörjön a nemzeti lelkesedés és a világirodalmi elismerés. Noha már *„Költemények”* című egyetlen kötetben megjelent versgyűjteménye is kifejezetten sikeres volt. *„Calin”* című verses meseregényéről megjelenésétől fogva vallják, hogy a román költészet legvarázsosabb hangulatú és legzeneibb hangzású alkotása. De életében ez is csak egy ízben, folyóiratban jelent meg. Újságokban szórványosan napvilágot látott politikai költészete: demokratizmusával, népszeretetével, az utópista szocializmushoz is közel álló ábrándjaival és indulatos önkényuralom-ellenességével minden haladó irányzat számára lelkesítő volt. (Igaz, hazafias lírájának olykori túlzásai a nacionalizmus számára is felhasználható propagandaanyag volt és maradt is).

Kisnemesi - ott úgy mondták, hogy „kisbojári” - moldvai családban született. Akkor még nem volt egységes román királyság. A török hódoltságból igen későn felszabaduló román nép kezdetben két fejedelemségben szerveződött: Moldvában és Munténiában, ez utóbbi vidéket nálunk „Havasalföld”-nek hívják. Az egységes román állam mint Román Királyság csak 1871-ben született meg. Eminescu moldvai állampolgárként járta iskoláit, tanult külföldi egyetemeken - Berlinben, Bécsben -, járt külföldi fővárosokban, többek közt Pesten is (akkor még Budapest se létezett, csak 1873-ban egyesült Pest, Buda és Óbuda Magyarország fővárosává.). Pest azért is volt érdekes a számára, mert itt szerkesztették azt a *Família* című román nyelvű újságot, amely az egységes Románia egyik szellemi előkészítője volt, és már 1870-ben helyet adott a húszéves Eminescu verseinek. Eredeti neve is ebben a lapban változott Eminescura. A családot ugyanis *Eminovici*-nak (ejtsd *Eminovics*) hívták. Ez parasztosan hangzó név volt. A *Família* szerkesztőjének, a maga korában neves író Iosif Vulcannak ez sehogy se tetszett. Ő módosította Eminescura, ami nemesi hangzású volt. A költő ettől fogva maga is így nevezte magát.

A kor, amelyben költészete kialakul, a XIX. század hetvenes évei és nyolcvanas éveinek eleje. Ez Európa-szerte a romantika végső virágkora. A francia Victor Hugo, az olasz Manzoni, minálunk Jókai szemlélete és stílusa az iránymutató. Byron és Walter Scott még mindig példaképek. 1848 forradalmainak emléke élő és lelkesítő hagyomány. Eminescu 31 éves, amikor fellángol és vérbe fullad Párizsban a „kommün”, a proletariátus felkelése. Eminescu forradalmi hangvételű verseinek történelmi háttere 1848 emléke és a párizsi néptragédia. Egyik leghíresebb nagy költeményének címe: „A császár és a proletár”. - De ugyancsak 1871-ben valósul meg végre a nagy álom: az egységes román állam. Igaz, ez királyság és a szabadság költői, igaz szívvel nem tudnak lelkesedni a királyokért. Pillanatnyilag azonban a remények királyság formájában valósultak meg. Ez magyarázza, hogy nemcsak Eminescu, de

hasonlóképpen a demokrata eszményű Caragiale, sőt a harcosan forradalmár lelkű Slavici is olykor konzervatív újságok munkatársa, egy ízben ők hárman együtt egy reakciósnak is mondható újság szerkesztői.

Ezt az ellentmondásosságot az is magyarázza, főleg éppen Eminescunál, hogy ha rázuhan a pesszimizmus, akkor saját eszményeiben sem tud hinni. Odáig is elmegy, hogy minden elképzelhető társadalmi rendet hazugnak és emberellenesnek tart. Csak a meglévő elleni tiltakozásban gyanítja az emberhez méltó, az igazságért harcoló magatartást. Ezért tud néha - romantikus hitvallása ellenére - lelkesedni a realizmusért, sőt a kibontakozó naturalizmusért is. Kitűnő elméleti tanulmányokat, elemző kritikákat ír a valóság sivárságát hirdető műveiről. Ez az ellentmondó-tiltakozó indulat nyilvánul meg abban is, hogy az ortodox (pravoszláv, görög-keleti) román hívők körében lelkesedni kezd a római katolicizmusért. És utópista ábrándjai ellenére sehogyan sem tud megbarátkozni a mozgalommá erősödő szociáldemokráciával sem.

Komorságának, olykor rohamszerű pesszimizmusának nemcsak társadalmi kiábrándulások az okai. Talán ennél is jobban megrázzák szerelmi csalódásai. Folyton szerelmes, és mindig reménytelenül. Ennek egyik fő oka saját természetében rejlik. A hisztérikusan depresszió és rajongó lelkesedés közt ingadozó lélek -, aki kételkedik saját érzelmei őszinteségében, s még inkább a szerelemre és viszontszerelemre vágyott nő érzelmeiben - néha gorombaságig indulatos, majd hirtelen magányba menekül: igazán nem lehetett kellemes szerelmi partner. Igaz, tudott nagyon kedves szavú is lenni, szokatlanul művelt is volt, a tehetség szinte sugárzott belőle. De minden hangulatot ő maga rontott el. És ha elromlott a hangulat, akkor egyszerre mindent - sorsot, társadalmat, nőt - eleve gonosznak hitt. Igazán idegbeteg csak élete végső három évében volt, ez az idegbetegség azonban ifjúkorától készülődött. A modern lélektan „önsorsrontó”-nak mondja az ilyen természetű embert.

Az a különös, hogy ez a lelki bizonytalanság szinte egyáltalán nem látszik költészetén. Kettesben a papírral, még a szélsőséges ábrándok között is tiszta elméjű, képalkotásaiban szemléletes, maga alkotta mesevilágaiban is az összhangzó szépséget megvalósító művész volt. Ez lefegyverezte azokat is, akik riadtan figyelték élete ellentmondásait. A költők akkor is szerették, ha nem is értették eredetiben verseit, csak tolmácsok, nyersfordítások útján találkoztak vele. Alig van európai nyelv, amelyen számos fordítása ne volna. Magyarra már életében is fordították. A halála óta eltelt több mint száz év alatt ötven költőnk is tolmácsolta líráját, mesevarázsú epikáját és okos elméleti műveit is. Kétségtelen: világirodalmi jelentőségű nagy alkotóegyéniség.

IVAN VAZOV

(1850-1921)

A bolgár történelem igen változatos és újabb meg újabb megaláztatásokkal teljes. A népvándorlás áradatában idáig vetődő törzsek nyelve az ural-altáji népek török-tatár ágához tartozott. Honfoglalásuk idején és még jó ideig uralkodóikat kánoknak nevezték, mint a mongolok vagy a tatárok. Emlékezetükben a napkelet felől az új hazáig vezető úton Kuvrat kán volt a fejedelem, a honfoglalás végrehajtója Aszparuh kán. A népi emlékezések vissza-visszatérő honfoglalás-képleteiben Kuvrat helye az, ami az Ótestamentumban Mózesé, a magyar hagyományban Álmosé. Aszparuh felel meg a bibliai Józsuénak, a magyar Árpádnak.

A honfoglalók azonban a merőben új környezetben rövid nemzedékek alatt nyelvet váltanak, jórészt szláv környezet néhány nemzedék alatt elszlávosítja a most már letelepedett vándor népet. És mire európai módra keresztények lesznek és államot alapítanak, uralkodóik címe már nem kán, hanem cár. Jó ideig független hatalom a feudális bolgár állam. Simeon cár az egész Balkán elismert tekintélye. Az ország és a nép függetlenségét még a világhatalmú szomszéd, Bizánc mellett is biztosítani tudja. A nagy tragédia akkor következik be, amikor a terjeszkedő törökök, élükön II. Mohameddel előbb feldúlják Bizáncot, onnét pedig áradnak tovább észak felé és meg sem állnak addig, amíg a magyar határon Hunyadi János ideiglenesen „megállj”-t nem tud parancsolni nekik. Igaz, ami Mohamednek 1456-ban nem sikerült, azt Szolimán 1526-ban megtette. Akkor már Magyarország nagy része is Bulgária sorsára jutott. De a bolgárok mindenestől „iga alá” kerültek, és évszázadokkal kellett tovább viselniök a török hódoltság terheit és szenvedéseit. Csak amikor az orosz-török háborúban megvert szultán kénytelen volt kivonulni a Balkánról, akkor 1878-ban születhetett újra Aszparuh kán és Simeon cár bolgár országa. És ha az elnyomatás évszázadaiban volt is bolgár költészet, szórványosan még szépprózа is, de az irodalom legfeljebb csak életjelt adhatott magáról. Valójában csupán a múlt század végső negyedében sorakozhatott fel a felszabadult nép irodalma versenytársként az európai nemzeti irodalmak közé.

Ez az irodalmi újkor a bolgár irodalomban mindenekelőtt Ivan Vazov életművében szólalt meg, legfőképpen talán *„Iga alatt”* (egy másik fordítás szerint *„Rabigában”*) című leghíresebb regényével, amely szinte azonnali számvetés az éppen elmúlt elnyomatásról.

Ivan Vazov jómódú kereskedőcsalád fia volt, s még a török fennhatóság rendíthetetlennek tűnő idején, a XIX. század legközepén született. Az okos kereskedők általában mindenütt ki tudtak egyezni az elnyomó hatalmak hivatalaival és hivatalnokaival. Fizették a busás adót, megvesztegették az illetékeseket, akik ezért eltűrték, hogy busásan keressenek. - A korán igen értelmesnek bizonyult fiút, aki ráadásul nagyon könnyen tanult idegen nyelveket, apja utódjának, a nagy kereskedőház fejének szánta. Az se baj, ha verseket is szokott írni, ez előfordul okos fiatalembereknél, csak ne írjon olyasmit, ami felbosszantaná a hivatalokat. A már fiatalemberré nőtt Ivannak azonban semmi kedve sem volt kereskedni, és éppen olyan verseket akart írni, amelyek nagyon is felháborítják a hivatalokat. Szülei igen indokoltan féltek, hogy a fiú bajba sodorja magát. Szívesen hozzájárultak, hogy egy ideig utazzék a nagyvilágban, lásson, tapasztaljon, hátha kijózanodik. - Néhány évig sokfelé járhatott, hónapokat töltött Oroszországban Szentpétervárott, majd német városokban, onnét eljutott Párizsba, majd rövid látogatásra Londonba is. Ahol megfordult, ott tökéletesítette nyelvtudását. Mire néhány év múlva az orosz-török háború folytán végre felszabadult Bulgária is, alkalmas tolmács volt mindenfajta tárgyaláson. Törökül, oroszul, németül, franciául egyformán - minden nyelven jó kiejtéssel - tudott. A megalakuló bolgár államban diplomata lett, addigra megtanult már angolul is.

Külföldi útjain mindenütt kapcsolatba került a bolgár emigrációval, költészete a szabadságvágy és a hazaszeretet dalkincse akart lenni. Gyakran népdalok dallamára írt harcra buzdító verseket. Húszéves korában külföldön megjelent első verseskötetének a címe: *„Zászló és guzlica”*. Ezután nem is volt tanácsos hazamennie. A felszabadulást várók költője és publicisztája lett. Újabb verseiben a nemzeti hősök emlékezete tér lázító erővel vissza. Ezeknek gyűjteménye 1878-ban már otthon jelenik meg. A címe: *„Felszabadultunk”*. A népet és a nemzeti hősöket dicsőítő hazafias költeményekben nincs semmi pátosz, semmi szónokiasság: a népdalok hangütése, a meghitt együttérzés az olvasókkal, a jövendőbe vetett hit szólal meg bennük. A fiatal Vazov a kiteljesült romantikának ahhoz a népdalközeli, harcosan demokratikus, az olvasókhoz meghitt közelségből szóló ágához tartozik, amelyhez Burns, Heine, Petőfi költészete is.

Az új bolgár államban egymás után fontos hivatalokat kellett betöltenie. Volt diplomata különböző országokban, egy ideig bírósági elnök, majd folyóiratok szerkesztője. Feltétel nélküli demokratikussága, gátat nem ismerő kritikai hangja azonban szembeállította a diktatorikus Sztambolovval, aki egy időre az állam élére került. Sztambolov egyenesen ellenségnek, felforgatónak nevezte. Okosabbnak tartotta önkéntes száműzetésben kiböjtölni a diktátor várható bukását. Oroszországba utazott, s Odesszában igazi otthonra talált. Részt vett az ottani folyóiratok szerkesztésében. Politikai vitacikkeket írt, bírálta az otthoni politikát. Ezeket a cikkeit oroszul írta. Ez az újságírói tevékenység biztosította megélhetését, s ami még ennél is fontosabb: e négyesztendei távollét alatt írta meg élete fő művét, az *„Iga alatt”* című nagy történelmi-társadalmi regényt a török hódoltság végső időszakáról. A nagy regény hosszas javítgatások, módosítások után már otthon, 1894-ben jelent meg, hogy hamarosan ez legyen az első bolgár irodalmi mű, amely világsikert ért el és szerzőjét eljuttatta a nemzetközi elismertetéshez. Akkor már jó néhány éve otthon volt. 1889-ben Sztambolov megbukott, az új, a valóban demokratikus rendszer hazavárta Vazovot. Ezután írt több színdarabot is, főleg vígjátékokat, valamint néhány érdekes történelmi drámát. A század végső évtizedében egy ideig művelődési miniszter volt. Ötvenéves fővel lépett át a XX. századba. Ettől kezdve nem vállalt közhivatalt. Író, költő, színpadi szerző és minden műfajban népnevelő akart lenni. Az is volt, otthon népszerű, külföldön világhíres, verseit népdalként énekelték, regényeit, főleg az *„Iga alatt”* címűt már a szerző életében klasszikus műnek tekintették. 1920-ban 70 éves születésnapja nemzeti ünnep volt. A cár, a kormány és az országgyűlés „a nép költője” címet adományozta neki. Egy év múlva nemzeti gyásszal búcsúztatták a halhatatlanságba tért nemzeti büszkeséget.

A világirodalomba mindenekelőtt az *„Iga alatt”* című regényével lépett be. Sajátos átmenetet képvisel ez a regény a XIX. század romantikája és a XX. század realizmusa között. Kétségtelen - maga se tagadta -, hogy erős hatással volt rá Victor Hugo romantikája, sőt Eugén Sue vadromantikájának kalandossága se hagyta érintetlenül. De az a valóságigézet, amely Balzactól Zola naturalizmusáig uralkodott nemcsak a francia, hanem szinte az egész európai irodalmon, beleolvasztotta ebbe a romantikába a társadalmi és lélektani hitelességet. Az *„Iga alatt”* történelmi dokumentum is, izgalmas olvasmány is. A költő-író-színpadi szerző-publicista Ivan Vazov pedig méltóan képviseli bolgár hazáját a világirodalomban.

ION LUCA CARAGIALE

(1852-1912)

Talán igazuk van azoknak, akik Caragialét a román irodalom legvilágirodalmibb alakjának tekintik. Holott a XIX. század óta a román lírai költészet is, a regényírás is behozta azt az elmaradást, amelyet a török hódoltság óta valamennyi közép- és kelet-európai kultúra kénytelen volt tudomásul venni. A mi viszonylagos fejlődésbeli előnyünk abból származott, hogy innét hamarabb szorult ki a szultán főuralma és a basák helyi kisuralma. Románia pedig nem volt egységes ország. A román nép és a földesúri rend, a bojárság, amikor a történelem már az ő otthonukból is kikényszerítette a félholdat, fejedelemségekbe szerveződött és csak a múlt század hatvanas éveiben egyesült, előbb egységes fejedelemséggé, majd végre a hetvenes években lett Román Királyság, az állam neve akkortól Románia. Ezt a közös nevet a közös nyelv után vették fel, mivel nyelvük a hajdani latin nyelv leszármazottja. Ezeket az újlatin nyelveket nevezi a nyelvtudomány az ókori Róma neve után *román* nyelveknek. Közép- és Kelet-Európában pedig ez az egyetlen latinszármazék.

A román értelmiség mindig is tudta, hogy szavaik és nyelvszerkezetük a franciákéval, olaszokéval, spanyolokéval rokon. A náluk is egyszer szükségessé váló nyelvújítás főleg francia minta alapján gazdagította az irodalom és a közbeszéd nyelvét. Amióta az ország neve Románia és a nyelvük román, az irodalom-költészet legjobbjai igyekeztek a francia mintához közelíteni. Adtak is jó néhány színvonalas költőt és maradandó regényírót a közös európai kultúrának. De olyan színpadi szerzőjük, akit egész Európa tudomásul vesz és maradandóan besorol a színházak állandó szerzői közé, igazán csak egy van a XIX. században: Caragiale. Ugyanúgy szellemi rokona a kortárs francia szerzőknek, például Sardounak, mint az akkori legjobb magyar színműíróknak, például Csiky Gergelynek.

Az élete - kereken hatvan évet kapott a sorstól - felettébb zaklatott volt. Amikor született, még nem is volt román állam. De volt már román irodalom és román színház. A család benne is élt ebben a kulturális légkörben. Caragiale apai nagybátyja író, költő, publicista volt, jó ideig színigazgató is. Idővel Caragiale törvényes fia is, törvénytelen fia is jelentékeny román író lett. Neki magának 21 éves korában már versei és humoros prózai írásai jelentek meg. 26 éves korában viharos sikert arat kitűnő komédiája, a *„Zűrzavaros éjszaka”*. - Ekkor - a hetvenes években - már van Román Királyság, Bukarest a főváros, és a hamar közismert író-költő-színpadi szerző bukaresti lakos. Megélni azonban versekből és humoreszkekből sehogy se lehet, még a sikeres vígjáték honoráriuma sem olyan jelentékeny, hogy nyugodtan lehessen írni, olvasni, újságokban vitatkozni, még kevésbé családot alapítani. A jó gyakorlati érzékű, művelt és gátlástalanul foglalkozást választó író volt házitanító, köztisztviselő, vasúti vendéglő - „resti” - vezetője, újságíró, sörcsarnok-tulajdonos, színigazgató, egy ízben csaknem egy egész évig a romániai színházak főigazgatója. - Közben a színházak lelkesen várják vígjátékait, csak éppen keveset fizetnek. A vicclapok várják humoreszkjeit, csak alig fizetnek valamit. Ha verset ír, minden lap készséggel közli, de ugyanezek a lapok sokkal több pénzt adnak egy politikai vitacikkért.

Népszerű, sikeres, de örökös pénzzavarban él. Közben az irodalmi élet meglepően idegenkedik tőle. Itt közrejátszik az indulatokat kiváltó irigység. A haladó és maradi írók abban egyetértenek, hogy képtelenek elviselni Caragiale sikereit, tehetségét, kifogyhatatlan mondanivaló-gazdagságát. Ő megpróbál otthont találni, előbb a konzervatív írók körében. Ott kinézik, elviselhetetlenül haladó, liberális embernek és művésznek tartják. Akkor közeledik a haladó körökhöz, ott maradisággal vádolják, mert eszménye a francia klasszicizmus túl fegyelmezett drámaszerkesztése. Akárcsak legklasszikusabb eszményképe, Voltaire, közel két

évszázaddal előbb vallja és gyakorolja, hogy a legmodernebb eszméket a legklasszikusabb, tehát legközérthetőbb formában kell kifejezni. Már első nagy sikerű vígjátékában, és ettől kezdve minden színpadi művében érvényesül a XVII. században kikristályosodott hely-idő-cselekmény egységének elve. Ez tömörré és gyors pergésűvé tudja tenni a színpadi játékokat. - Caragiale bravúros drámaszerkesztő. Vígjátékainak cselekménye komikus helyzetekben komikus alakok mozgatása. Az akkori román társadalom különböző rétegeinek szélsőséges típusait teszi nevetségessé. A *„Leonida nagyságos úr és a reakció”* a fontoskodó kispolgár tévképzeteit, nagyzolását, olykor vakrémületét teszi nevetség tárgyává. Legkitűnőbb vígjátéka, *„Az elveszett levél”* a politikai pártok egymás ellen acsarkodó, valójában ugyanolyan jellegű eszmehamisításait és a képmutató politikusok álságait figurázza ki olyan meggyőző erővel, hogy mindmáig újra meg újra feleleven ítik a világ legkülönbözőbb színpadain.

Már nemcsak román otthonában, de egyre szélesebb körben veszik tudomásul, hogy a kor egyik legjobb, olykor gyilkos szatírájú vígjátékírója, amikor - 1890-ben - egy döbbenetes tragédiával bizonyítja, hogy nem zárkózott egyetlen műfaj vagy egyetlen gúnyos életszemlélet korlátai közé. Ez a *„Megtorlás”* című komor, de szorongásaiban is igen hatásos dráma. Először történik itt, hogy a román parasztság kegyetlen körülményei adják a feszült drámai konfliktust. A kritika tanácstalan volt, hiszen esztétikailag kétségtelen remekműről kellett véleményt mondani. De a vígjátékok esetében főleg a közéleti férfiak sértődtek meg, a *„Megtorlás”*-tól azonban a földesurak is, az éppen meggazdagodó polgárok is. Az írókat pedig meghökkentette, hogy az oly sikeres komédiaíró ezzel a komor, de nem kevésbé hatásos tragédiával nagy lépéssel vitte még tovább az egész román drámairodalmat.

A legelképesztőbb rágalom következett. Caragialét nemcsak ócsárolták, hanem bíróságon feljelentették plágium, azaz irodalmi mű ellopása címén. Feljelentés érkezett ellene, hogy a *„Megtorlás”*-t nem is ő, hanem egy Kemény István nevű magyar író írta, s ezt Caragiale egyszerűen lefordította. Egy olyan sok nyelvet jól tudó embertől minden kitelik. Hiszen az is közbosszúságot okozott, hogy ez a hol színigazgató, hol kocsmáros, hol politikai publicista olyan sok nyelvet jól tud. Latinul, franciául, németül, olaszul írt, olvasott, beszélt. Megértette az orosz és még néhány szláv nyelv szövegeit is. Magyar ismerőseivel - bár rossz, pontosabban franciás hangsúlyozással - magyarul beszélgetett. Tehát kétségtelenül megérthette volna Kemény István falusi tragédiáját. És a magyar parasztság meg a román parasztság helyzete közt volt annyi hasonlóság, hogy csak a magyar neveket román nevekre kellett változtatni - és kész volt a plágium is, a siker is. - A botrányosnak ígérkező per komédiába torkollott. A bírák nem csak a dráma magyar eredetijét nem találták, de az is kiderült, hogy Kemény István nem is létezik. Erre a feljelentők azonnal módosították a vádat, közölték, hogy ez a dráma Tolsztoj egyik novellájának dramatizálása. Ha a munka Caragialéé is, a téma nem az övé. Ehhez meg kellett volna találni a Tolsztoj írta eredetit. De ez se került elő. A bíróság kénytelen volt felmenteni a megrágalmazott írót.

Neki azonban elment a kedve az örökös védekezéstől. Tudta, hogy ő a legjobb román színpadi szerző, de azt is tudta, hogy hazájában nem szeretik. Két évvel a paraszttragédia bemutatása, sikere és a rákövetkező persorozat megindulása után hátat fordított hazájának. Berlinbe költözött. 52 éves volt. A német lapok örömmel fogadták kritikai élű humoros írásait. Németül persze ugyanolyan biztonságosan írt, mint anyanyelvén. És itt végre tiszteletdíjai békés életet biztosítottak számára. *„Az elveszett levél”,* amelyet maga fordított németre, ott is sikeres volt, onnét ment tovább Franciaország és Anglia felé. - Világhíres íróként halt meg ott, távol a hazától 60 éves korában.

A halottat azután otthon is nagy elismerés övezte. Azóta is világirodalmi klasszikus.

ÉMILE VERHAEREN

(1855-1916)

Belgium két nép közös hazája: a vallonoké és a flamandoké. A vallonok francia nyelvűek. A flamandok egy germán nyelvet beszélnek, amely tájszólásnyira különbözik a hollandtól. Vannak nyelvészek, akik mindkét változatot a sok tájnyelvű német nyelv nyelvjárásának (vagy nyelvjárásainak) állítják. Annyi bizonyos, hogy a vallonok nyelve a latin származék „román" nyelvcsaládhoz tartozik, a flamandoké a „germán" nyelvcsaládhoz. A flamandok érzelmileg idegenkednek a vallonoktól, de a legjelentékenyebb, legismertebb flamand írók és költők általában franciául írtak és írnak. A talán leghíresebb flamand író-költő Maeterlinck, a bűnügyi regények klasszikusa, Simenon, Maigret felügyelő megteremtője, a magát mindig öntudatos flamandnak valló Verhaeren elválaszthatatlanul jelentékeny helyet foglal el a századforduló és a XX. század első felének francia irodalmában, s a századforduló táján a nemzetközi irodalmi közvélemény a kor egyik legnevezetesebb és legnagyobb hatású európai költőjének mondotta.

Rövid idő alatt nagy utat tett meg az áhítatos vallásosságtól az önmagával viaskodó kételyen keresztül a megbékélt és megbékítő panteizmusig, s ezzel párhuzamosan a módos polgári otthontól a társadalmi gondok felismerésén át a szocializmusig. Alig van olyan világnézet vagy politikai állásfoglalás, amely Verhaeren valamelyik korszakának költeményeiben ne jelenne meg a költő saját vágyaival, indulataival ötvöződve, méghozzá magas művészi fokon. De mindig úgy, hogy a gyűlöletnek, vagy akárcsak a rosszindulatnak nyoma sincs ebben a mindig humanista, az egész emberiség javát igénylő lelki-politikai magatartásban.

Középiskolai tanulmányait egy jezsuita kollégiumban végezte. Utána a leuveni katolikus egyetemen hallgatott különböző jellegű órákat, de főleg irodalomtörténetet, esztétikát és művészettörténetet. A flamand festők - Rembrandt, Rubens és a többi ízlésformáló nagyok - alapos tanulmányozása erős nyomot hagyott korai versein. Első verseskötete, a 28 éves korában megjelent *„A flamand nők"* című gyűjtemény azokat a derűs életképeket fogalmazza meg, amelyek együtt alkotják a már régóta klasszikus flamand festők világát. Stílusukban ezek a versek az akkor - a nyolcvanas években - éppen divatos parnasszista irányhoz kapcsolódnak. Leconte de Lisle személytelensége és az induló naturalizmus valósághitelessége egyaránt tükröződik ebben a különféle hagyományt folytató újdonságban.

Következő kötete, *„A szerzetesek"* mintegy búcsúzás a vallásosságtól, és a társadalmi gondok felismerésének lélekbeli válságait tükrözi. Ez a két könyv a költő flamand otthonának képeit árasztja világgá, hangsúlya azonban a szegények, a közös gondokat hordozók iránti részvéten van. Életének fontos mozzanata, hogy megismerkedik és életre szóló barátságot köt Vanderveldével, a belga szocializmusa ugyancsak flamand születésű, világtekintélyű vezéralakjával. Politikai magatartása egyre inkább szocialista, de a marxizmus materializmusa mindvégig idegen marad tőle. De a szegénység, a munkanélküliség, az elhagyott tanyák, a sztrájkoló munkások látványa eltávolítja a múltat őrző egyháztól. Versei jelzik idegállapota romlását. Idegzetének állapota világnézetét és költészetét pesszimistává teszik. Ez azonban nagyon is megfelel a századvég általános kiábrándultságának. Idegállapotának és világnézetének elkomorulásához kétségtelenül hozzájárul első házasságának a rosszra fordulása. Az a századvégi általános kiábrándultság, amely egy rövid időre egész Európában divatossá teszi Schopenhauer reménytelen filozófiáját, a maga költőjének fogadja el Verhaerent. Maga a költő azonban hamarabb gyógyul ki a válságból, mint a célját vesztett polgári értelmiség.

A kilencvenes években elkövetkezik az új szerelem, a második házasság és a megtalált boldogság. Egymás után három verseskötete is a boldog szerelmet, a lélek megtalált összhangját, a szépségek lélekgyógyító erejét ünnepli. A századfordulón és az azt követő években a panteizmus végre elérhető lelki békéjében, a boldog nyugalmú otthonban kiteljesedik az ifjúkor óta olyan fontos alapélmény: a flamand otthon. 1904 és 1911 közt gyűlnek össze azok a költemények, amelyek az *„Egész Flandria”* című kötetben jelennek meg. A századelő szorongásos, rosszat váró - nem hiába váró - és gyakran inkább a valóságtól elforduló, önmagába forduló irodalmi életében egyenesen szenzáció volt az eddig pesszimistának ható költő ujjongó, a világot és a természetet szerető, a vallásosság és vallástalanság közt a kibékítő panteizmust megtaláló újjászületése.

De az első világháború bekövetkezett, a békés Belgiumot is fenyegette, majd megalázta a német hódító szándék. A belga király is Franciaországba menekült. Sokan vele futottak el. Verhaeren is. De ott is folytatta társadalmi igazságot követelő, a szépség erejét hirdető misszióját. 61 éves volt, Rouenba utazott, hogy reményt erősítő előadást tartson. Ott érte a végzetes szerencsétlenség. A pályaudvaron úgy sietett át egy vágányon, hogy nem vette észre a befutó vonatot. A kerekek alatt lelte halálát.

Az európai emberek egyik legigényesebb képviselője volt: a gondok megfogalmazója, a félelmek és remények hirdetője. Magas művészi szinten tudta kifejezni azokat az érzéseket, félelmeket és reményeket, amelyeket nemzedékek óta mindenki átél. Mi ugyanúgy érezhetjük a magunkénak, mint nagyatyáink és atyáink. Nyilván fiaink és unokáink is a magukénak tudják majd.

SELMA LAGERLÖF

(1858-1940)

Lehetséges, hogy a svéd irodalom legnagyobb alakja August Strindberg, de közvetlen őutána vagy őmellette Selma Lagerlöf következik. Olvasottságában világszerte nemzedékről nemzedékre a legnépszerűbb szerzők egyike. Feledhetetlen nőalakját, Gösta Berlinget filmen Greta Garbo alakította. Meseregényét, a *„Nils Holgerson csodálatos utazásá”*-t csak magyarul húsznál több kiadásban olvasták és olvassák a gyerekek, felnőttek és öregek. Ha ezekhez hozzátesszük, hogy az irodalomtudomány díszdoktora, a Svéd Tudományos Akadémia tagja, s számos nagydíj és kitüntetés után elnyerte a Nobel-díjat is, valamint hogy műveit több mint negyven nyelvre fordították - akkor kétségtelenné válik, hogy az újkori világirodalom legelismertebb alakjai közé tartozik.

Egy nagy múltú földbirtokos nemesi család gyermeke volt. Apja és apai elődei magas rangú katonatisztek. Otthonuk művelt és műveltségpártoló, a gyermekeket gondosan nevelő környezet. Kezdetben családi bánatot jelent, hogy Selma lányuk születésétől fogva testi hibás, egyenest sántának tekintik. Kezdetben alig tud járni. És ha erős akarattal le is tudja küzdeni fogyatékosságát, világéletében biceg. Hosszú idő telik el, amíg súlyos gyermekkori betegségek után felnőtté, egészségessé, testileg-lelkileg nővé fejleszti magát. De benne a katonaősök keménysége, fegyelme, céltudatossága párosul egy finoman nőies gyöngédséggel. Huszonnégy év szükséges, hogy felnőtté küzdje fel magát. Addig otthon él az ősi kúriában. Szülei nem adják iskolába, a legkitűnőbb tanítók és tanárok jönnek hozzá oktatni, nevelni. Otthon tanul meg nyelveket, ott szokik rá a szenvedélyes olvasásra, ott kezd verseket írni, amelyekkel majd belép az irodalmi életbe. De huszonnégy éves korában felnőtt, nem is törődik járáshibájával, művelt, kedves szavú, de keményen hajlíthatatlan. Közben azonban összeomlik a gazdag és szeretetteljes otthon. Szülei meghalnak, az örökösök rossz gazdálkodása miatt még a kúria is elvész meghitt berendezésével. A magára maradt felnőtt leány szűkös pénzével Stockholmba megy, beiratkozik egy tanítóképző iskolába, s persze kitűnő tanuló lesz. Tandíjmentességgel, ösztöndíjakkal kihúzza a három évet, amíg megszerzi a tanítói diplomát. Akkor egy vidéki város leányiskolájába megy tanítónőnek. Közben versei is megjelennek, még drámával is próbálkozik, de felismeri, hogy nem ez az ő műfaja. Tíz évig tanít. Közben írja meg első remekművét, Gösta Berling történetét. Ő ezt a címet adja: *„Gösta Berling regéje”* (Gösta Berlings saga). Ez egy asszony mesésen gazdag, örömök és bánatok, zordonságok és gyengédségek közt telt életének olykor mesehangulatú krónikája. Selma Lagerlöf sohasem beszél magánéletének mozzanatairól, egyszerre tud élni látványos közéletet és zárkózott magánéletet. De ettől az első regényétől kezdve legszebb, legjobb további műveiből kiderül, hogy az örömök és bánatok, gyönyörűségek és csalódások teljességét élhette át. A regény 1891-ben tehát 33 éves korára készen van, de eltelik még két év a megjelenéséig és a hamarosan bekövetkező óriási sikerig, amely világsikerré terebélyesül. A kiadók otthon is, de már külföldön is várják az új műveit. 33 éves korában befejezi a tanítói munkát. Szakadatlanul ír, és jövedelme nőttön nő. Okosan, józanul tud gazdálkodni. 41 éves, amikor már vissza tudja vásárolni az ősi, a gyermekkori otthont, a vidéki kúriát. Ettől kezdve mindhaláláig ott él, de járja az országot is, utazik külföldön is. Nagy olaszországi úton gyönyörködik a szépségekben, és tanul az ókori és reneszánsz emlékekből. Majd bejárja Egyiptomot is, de a legnagyobb úti élmény számára a Szentföld, főleg Jeruzsálem.

Mindig a tanulság tükröződik regényeiben, amelyek sajátos ötvözetei a realizmusnak és a meseszerűségnek. Vallásos lélekkel igyekszik átélni és ábrázolni a kétkedés és a tagadás lelkiállapotait egyik legérdekesebb könyvében, *„Az Antikrisztus csodái”*-ban. Ez egyszerre vallásos és a szocialista munkásmozgalmat dicsőítő mű. A munkásmozgalom sokaktól megátkozott jelenlétében felismeri ugyanazt az emberszeretetet, ami a krisztusi tanokban vált eszmévé és gyakorlattá.

A vallási legendák mellé egyre jobban felzárkóznak a skandináv sagák (regék, mondák, hőstörténetek). Sokan tartják fő művének kétrészes nagy regényét, a *„Jeruzsálem”*-et. Vallásos élmény, emberszeretet, a svéd parasztok élete és életadó munkája tárul ki egyszerre valósághűen és meseszerűen. Sejthető belőle az írónő érdeklődése a misztikus tanok iránt. Még a spiritizmus is foglalkoztatja képzeletét. Ő maga nem lesz misztikus, legkevésbé spiritiszta, de jól érezhető az a meggyőződése, hogy az érzékelhető anyagi világon kívül és túl van egy tapasztalattal meg nem közelíthető valóság, amely nagy hatóerő a mi számunkra is.

A legendás és a titokzatos dolgok mindig izgatják. *„Krisztus legendák”* című elbeszéléskötete a vallásos áhítat derűs lehetőségére példa. A titokzatosság pedig kalandos-fantasztikus regényének, az *„Arne úr kincsé”*-nek a legjellemzőbb vonása.

Világszerte legnépszerűbb könyve a *„Nils Holgerson csodálatos utazása Svédországban”* (ez az eredeti teljes címe). Mesekönyv is, pedagógiai oktatókönyv is, földrajz és néprajz is, a természet szeretetére lelkesítő történetsorozat is. A képzett tanítónő és a művészi mesélő olvasztotta össze mindezeket. Nils Holgerson kisfiú, aki a réten vadlibákra talál. Az egyiket meg akarja fogni, meg is ragadja az éppen felszálló madár egyik lábát. Ám abban a pillanatban a kisfiú egészen kicsi lesz, és a repülő madár felemeli a belekapaszkodó gyereket. Nils előbb megijed, de azután élvezni kezdi a repülést. A vadludak pedig bekalandozzák a levegőben egész Svédországot. Ahol leszállnak, ott a légi utas megint kisfiúvá nő és megismeri a környéket. Amikor tovább akar utazni, csak meg kell fogni a kedves madár lábát és ismét kis mesefigurává válik, s a vadlibák végigviszik Svédország különböző tájain. Az ország földrajza, néprajza, természeti szépsége mese formájában válik tananyaggá. Talán az irodalom legmulatságosabb tankönyve Nils Holgerson története.

Eddigre a már világhíres, mindenütt sikeres írónő otthon Svédországban nemzeti intézménnyé vált. Vidéki otthonát híres emberek, uralkodók, külföldi írók, kritikusok keresték fel. Köztük Brandes, a világhírű norvég kritikus, aki terjedelmes tanulmányban elemezte és méltatta az egyre gazdagodó életművet. Felkeresték a pedagógusok, olykor az iskolák kisdiákjai is tanítóik kíséretében. Megkeresték az oktatás-nevelés hivatalos illetékesei is. Az ő kérelmükre vállalta az egész alsófokú oktatás újraszervezését. Ugyanígy jelentékeny szerepe volt az emberbaráti és jótékony célú egyesületek munkájában is.

Svédország ugyan szerencsésen kimaradt az első világháborúból, de a humanista életfelfogású írónőt megviselték a szörnyűségekről szóló hírek. Az egyébként megszállottan dolgozó írásművész ezekben az években alig írt, s ha mégis, akkor inkább pacifista publicisztikát, mint szépirodalmat. A háború után már öregedőnek érezte magát. Betegeskedett is, a mozgalmas élet megviselte. Mégis volt ereje megírni végső, dokumentumokban gazdag háromkötetes visszaemlékezéseit. Ezek valóban emlékezések, nem életrajzi vallomások. Magáról csak mint kortársról, szemtanúról ír. A közéletben élő Selma Lagerlöf mögött láthatatlanul húzódik meg a magánéletet élő Selma Lagerlöf. Igazából az emberi valóságról mesélgető tanítónő maradt nyolcvankettedik évéig, amikor befejezte földi életét.

ARTHUR CONAN DOYLE

(1859-1930)

Bűnügyi szépirodalom (költészet, dráma, regény) az ókor óta létezik. A detektívregény mint sajátos külön műfaj 1841-ben vonult a szépirodalomba. Amerika legnagyobb, legklasszikusabb költője, Edgar Poe találta ki és valósította meg a *„Morgue utcai gyilkosság”* című kisregényében. Ez és minden utódja abban különbözik minden más bűnügyi történettől, hogy itt nem a bűn elkövetése a téma, hanem a kérdés: ki volt a tettes? A rejtélyt egy kitűnő logikájú ember gondolati úton deríti ki. Ebben a regénytípusban a hangsúly a nyomozáson van. Az olvasó együtt játszik a nyomozóval - angolul: detektívvel -, aki lehet rendkívül okos rendőr, lehet filozófus, pszichológus, jogász, de mindig a megfigyelés és következtetés mestere.

Poe kis remekműve hamarosan követőkre talált, az írók írták, kiadók igényelték, az olvasók világszerte vásárolták. Nemsokára már minálunk is Jósika Miklós izgalmas bűnügyi regényt írt *„Egy kétemeletes ház Pesten”* címen. A francia Émile Gaborieau pedig már kitalált egy detektívalakot, aki bravúrosan nyomozza ki logikai úton a tettest. Volt tehát már előzménye a műfajnak, amikor 1887-ben egy 28 éves angol orvos, Arthur Conan Doyle egy *„A Study in Scarlett”* című regényében (magyar fordításának címe *A dilettáns detektív*) megjelenítette a bravúros nyomozót, Sherlock Holmest. Azóta is ő az őspéldája, felül nem múlható előképe minden regénybeli detektívnek. Kalandjai, illetve nyomozótevékenysége a gyanúsíthatók körében rákényszeríti az olvasókat, hogy vele nyomozzanak, vele találgassanak, vele használják az eszüket, és versengjenek, ki jön előbb rá, ki is a tettes. A detektívregény tehát egyszerre szépirodalom és logikai játék. Ezért is támadt rossz híre a kényes esztétika körében. Conan Doyle több mint száz év óta változatlanul sikeres, nagy példányszámban fogyó műveitől kezdve a detektívregényt párhuzamosan vallják a legjobb hozzáértők hol esztétikai értékű szépirodalomnak, hol ízlésrontó silány ponyvának. Babits Mihály a műfajt a naiv eposzok modern változatának vallja, Conan Doyle-ban az újkor Homéroszát látja. Szerb Antal kultúraromboló, nemcsak ízléstelen, hanem egyben ízlésrontó fércműnek ítél minden bűnügyi regényt. Közismert, hogy Jean Cocteau és Aldous Huxley Conan Doyle-t már életében klasszikusnak vallotta. G. B. Shaw-nak viszont az volt a véleménye a nagy sikerű szerzőről, hogy ügyes hatásvadász, de igen kitűnő üzletember, akinek minden ostobaságáért is sok pénzt ad a még ostobább olvasótömeg. És voltak már olyan vélekedők is, akik az egész műfajt nem irodalomnak, hanem játéknak mondották, egyesek a sakkhoz, mások a *„barkochbá”*-hoz hasonlították. - Persze mint minden műfajban, a detektívtörténetben is születhet remekmű és születhet silány iromány. De aki valamelyest is ért az irodalomhoz, és nem befolyásolják szakmai előítéletek, az nem tagadja, hogy Poe *„Morgue utcai gyilkosság”*-a, Conan Doyle *„A sátán kutyája”* című regénye vagy a későbbiek közül Agatha Christie *„Tíz kicsi néger”*-e irodalmi remekmű, és a detektívkalandoknak legalábbis egy része akkor is irodalom, ha közben az olvasónak is gondolkodnia kell, ki is a tettes. Ennek a műfajnak pedig vitathatatlanul Conan Doyle a fő mestere.

Ifjúkorától izgatottan kíváncsi, jó képzeletű tudósfélének indult. Egyetemistaként hol a filozófia, hol a jogtudomány, főleg a büntetőjog érdekelte, de azután egyre inkább a természettudományok felé fordult. Hazai és németországi egyetemi évek után az edinburghi egyetemen orvosi diplomát szerzett és nyolc évig gyakorló orvos volt. Közben két ízben is részt vett hajóorvosként nagyobb expedíciókban, előbb az Északi-sarkvidéken, utóbb Nyugat-Afrika partvidékén. Már ebben az időben - 1882 és 1890 között - kísérletezett regényírással. Edgar Poe és Gaborieau témavilága saját vallomásai szerint is hatott rá. Büntetőjogi, filozófiai és orvosi műveltsége alakította ki képzeletében azt a logikai-büntetőjogi-orvosi-természettudományos műveltségű, rendkívül éles elméjű embert, aki figyelem és következtetés segítsé-

gével képes megtalálni a történések okait és a cselekmények elkövetőit. Sherlock Holmes egy gondolkodásforma képlete.

Még gyakorló orvos volt, amikor megírta *„A dilettáns detektív”*-et. Ez 1887-ben jelent meg. A 28 éves író ezzel egyszerre híres és népszerű lett. Az olvasóközönség várta a következő kalandokat, a kiadók versengtek a Sherlock Holmes-regényekért és novellákért. 1890-ben - 31 éves korában - végképp hátat fordított a gyógyító mesterségnek, és kifogyhatatlan képzelettel írta a mindig izgalmakat keltő bűnügyi történeteket a mesterdetektív újabb bravúrjaival. Hamarosan valamennyit lefordították a legkülönbözőbb nyelvekre. A szerző a legtöbbet kiadott kortárs lett, példányszámai a Bibliáéval vetekedtek. Sokan élő embernek gondolták Sherlock Holmest. Ez a szemléletesen megformált regényalak erényeivel és kifogásolható tulajdonságaival nagyon is hihető lény volt. Magas, rideg, látszólag szórakozott ember, aki egy feladat előtt hirtelen lázasan gondolkodó, példátlanul logikus lénnyé frissült. Szinte látható férfi volt: szenvedélyes pipázó, egy kissé morfinista, zeneértő tudós, született rejtvényfejtő, aki rejtvényként fogja fel a bűneseteket. A bűnös felismerése jelenti számára a megfejtést. Ezért lettek nyomozási eredményei rejtvényfeladatok, amelyeket művészi ábrázolással fejt ki az író. Méghozzá úgy, hogy van egy jó barát, az íróhajlamú Doktor Watson, aki az olvasók számára elmondja Doktor Holmes bűnügyi eseteit és a leleplezések logikai útját. Ezt az orvosbarátot Conan Doyle saját magáról mintázta, némileg saját paródiáját fogalmazta meg benne. Még a regénybeli ház is az az épület, ahol Londonban az író lakott. Régóta tábla jelzi e háznak a falán, hogy itt lakott a híres író, és még híresebb regényalakja. Az önarckép hitelességéhez tartozik, hogy amikor a már világhíres szerző megnősült, Watson doktort is megházasította.

Minthogy Conan Doyle közben sikeres történelmi regényeket is írt, abba akarta hagyni a detektívtörténeteket. Egyik regényében a híres detektívet életveszélybe küldte, ahol az elpusztult. Mégsem fejezhette be. Az olvasók felháborodtak, és velük a kiadók is. Ezek a könyvek pedig igen jövedelmezőek voltak. Az írónak nagy pénzeket hozott világhíres regényfigurája.

Ily módon a nemzetközi közakarat ismét életre keltette Sherlock Holmest. Megalkotójának korlátlan képzelete tehát kiderítette, hogy téves híradás volt a detektív halála, lehetett tehát tovább közölni az újabb kalandokat.

De a szerzőt nyughatatlansága újabb vállalkozásra késztette. A századfordulón az angol birodalom terjeszkedő szándéka kirobbantotta a búr háborút. A dél-afrikai holland parasztok telepes államait, Transvalt és Oranjet - ahol gyémántbányákat fedeztek fel - az angolok maguknak követelték új értékes gyarmatnak. A holland parasztok (*paraszt* hollandul: *búr*) elszántan védekeztek. Évekig tartott az a háború, a világ jó része együtt érzett a búrokkal, de a nagyhatalma csúcsára jutott angolokat nem lehetett visszatartani. Dél-Afrika akkor egy időre Anglia gyarmata lett. Az angol írók és költők egy része nagyon is lelkesedett az imperialista törekvésért. Conan Doyle is. Önkéntesként jelentkezett katonaorvosnak, ott is töltött néhány hónapot. Közben előbb írt egy kiáltványt, hogy lelkesítse az angolokat, majd megírta a háború történetét. Persze ezt is igen érdekesen. Ezért a király lovaggá ütötte. Ettől kezdve Sír Arthur Conan Doyle. Népszerűsége szakadatlan volt, azokon a tájakon is, ahol egyáltalán nem lelkesedtek a búr háborúért. Sherlock Holmes fogalom lett, példakép minden detektívregényíró számára. - Jött azonban a nagy személyes megrázkódtatás. Az első világháború kezdetén fia elesett. Ezt a nagy gyászt csak úgy tudta elviselni, hogy belemenekült a spiritizmusba. Hinni akarta, hogy beszélgetni tud halott fiának szellemével. És ebből következőleg ismeretterjesztő könyveket írt a szellemidézésről. Akik hittek benne, most már apostolként is dicsőítették. Akik nem hittek benne, izgalmas fantasztikus könyvekként olvasták. Így élt 1930-ig, 71 éves koráig. Alighanem mindmáig azok a legjobb, legirodalmibb detektívregények, amelyeket ő írt. Sherlock Holmes halhatatlan.

KNUT HAMSUN

(1859-1952)

Ha 80 éves korában halt volna meg, hazája és az egész világirodalom úgy búcsúztatta volna, mint a legnagyobb norvég regényírót, a zordon időjárásban nehéz életet élő szegény emberek gazdag életének halhatatlan krónikását. De 93 esztendeig élt, s meggyengült testű és szellemű, megvetett és elmagányosodott aggastyánként kellett befejeznie életét, akit kegyelemből és kegyeletből elhülyült vénembernek nyilvánítottak, börtön helyett csak házi őrizetre ítéltek és halála után is évtizedeknek kellett eltelniök, hogy elhalványodjék a kínos emlék a nagy eltévelyedésről: a legnagyobb norvégnak, példátlan lángelménének tisztelt író dicsőítve köszöntötte Hitlert, amikor a népeket irtó horogkereszt lecsapott és elárasztotta Norvégiát. Majd amíg tartott a megalázó és tömeggyilkos megszállás, Hamsun látványosan-hangzatosan volt híve Quislingnek, a helytartónak, minden hazaáruló mintapéldányának. - A pokoli évek végeztével Quislinget - mielőtt bíróság elé állíthatták volna - elpusztította a dühödt népharag, bűntársainak egész sorát ítélték halálra. Az ország és a nép egykori büszkeségét mégis életben hagyták. De az is súlyos büntetés és bűnhődés volt, hogy a háború vége után még hét esztendeig kellett testileg élnie. És még ezután is hosszabb időnek kellett eltelnie, hogy a józan értékelés mégis megállapíthassa, hogy a bűnbe esett ember a bűnbeesés előtt a XX. század kiemelkedő lángelméi közé tartozott, és remekművei visszakerülhessenek a klasszikusok indokolt névsorába. Mert hát az *„Éhség”*-nek meg a *„Pán”*-nak, s velük még néhánynak bizony ott van a helye.

Amikor 70 éves lett, az egész világirodalom ünnepelte. Thomas Mann ugyanúgy írt róla ünneplő cikket, mint Makszim Gorkij. G. B. Shaw a maga ironikus hangnemében fejezte ki tiszteletét, amikor azt írta róla, hogy „műveletlen emberben ilyen óriási műveltségű még nem volt”. - Ez a jellemzés nagyon is igaz. A társadalom legmélyéről indult norvég parasztfiú alig járhatott ki néhány osztályt. Szinte érthetetlen, hogy tapasztalatból, olvasásból, iskolán kívüli tanulásból hogyan szedhetett össze annyi tudást a nagyvilágról és az emberekről, amennyi volt regényei gazdag világából kirajzolódik. De az is elég rejtélyes, hogy aki csak hallás után tanulta az idegen nyelveket, hogyan fejlődhetett hatásos szónokká és ismeretterjesztő előadóvá különböző nyelveken. Németországban ráragadt a német, Amerikában ráragadt az angol, de ha egy új szenzációjú könyv azonnali megértéséhez franciául is tudni kellett, hát azt is megértette. Amerikában - ahol több ízben huzamosabban is élt - előbb skandináv kivándorolt munkások közt hirdette az anarchizmus eszméit. Később azonban már angolul is hatásos szónok volt. És fültanúk bizonyítják, hogy jó kiejtéssel beszélte az amerikai angol idiómát.

Pedig úgy indult, hogy ínséges, föld nélküli parasztcsaládban született. Igényesebb apja vándorszabóként tengette életét, de a délibb tájakon nem talált elég munkát. Ezért, amikor fia 3 éves volt, az északi sarkkörön túlra költözött. A családot Pedersennek hívták, a fiút is így anyakönyvezték. A sarkvidéken azonban egy „Hamsund” nevű faluba költöztek. Amikor a még kamasz, kereskedőinasnak adott Pedersen fiú érdekes dolgokat kezdett írni olyasmikről, amit az életben tapasztalt és akadtak vidéki újságok, amelyeknek tetszettek a kis írások, tehát közölték is őket - akkor a túl mindennapi Pedersen nevet felcserélte kisgyermekkori otthonának a neve után „Hamsun”-ra.

Sem a legkorábbi paraszti munkák, sem a kereskedőinasnak kínálkozó teendők nem tetszettek neki, a főnöke is durva, indulatos és gorombáskodó ember volt. Megszökött az üzletből és minél távolabb kívánt lenni. Norvégia akkor már régóta közös monarchiában élt Svédországgal, illetve a svéd király uralma alatt volt. Még az ország fővárosának ősi „Oslo” nevét

is megváltoztatták, s a svéd király után „Kristiániá”-nak hívták. Bár a norvég értelmiség és főleg az ifjúság szívósan törekedett az elszakadásra, az önálló királyság visszaállítására, ez csak 1905-ben valósult meg. A történelem pedig ekkor még csak az 1870-es éveknél tartott. Tömeges volt a parasztság és részben a munkásság kivándorlása Amerikába. Hamsun is oda tartott és nemsokára Chicagóban volt már hol kifutófiú, hol villamoskalauz, majd anarchista agitátor-szónok. Hamar otthonos lett az angol nyelvben is. És akkor már angol nyelvű újságokhoz vihetett cikkeket és néha novellákat is a szegény emberek életéről. Szocialista ugyan sohase lett, az anarchizmust se vette igazán komolyan, de a szocialista munkáskönyvtárakba szorgalmasan eljárt. Klasszikus szerzők könyveit, társadalomtudományi és közgazdaságtani szakkönyveket olvashatott itt. Olyan következetesen járt a könyvtárakba és ismeretterjesztő előadásokra, mint a szerencsésebb sorsú fiatalok az iskolákba. Közben pedig írt, de nem csak az újságoknak.

Úgy érezte, hogy igazán szépen, árnyalatosan csak norvégül képes fogalmazni. Azzal a céllal indult haza, hogy végre megírhassa azt a regényt a szegénységről, az éhezésről, amelyet huzamosabb ideje tervezett. Európában hamarabb talált szűkös megélhetést biztosító munkát Dániában, Koppenhágában, mint Norvégiában. Nappal bolti segéd volt, éjszaka azonban építette a művet, amely nem is sokára *„Éhség”* címen irodalmi szenzáció lett. Ehhez szerencse is kellett. A szerencse megérkezett a kor legtekintélyesebb kritikusának személyében. Georg Brandes professzor megingathatatlan nemzetközi tekintély volt az irodalom világában. Ibsen mondotta róla, hogy „Ítélkezik élők és halottak fölött”. Hamsun az elkészült regény kéziratát nagy merészen elvitte hozzá. Brandes pedig nem ismert kegyelmet: ami nem tetszett neki, azt akkor is ócsárolta, ha nagy tekintélyű, közismert vagy éppen divatos író írta. Ami pedig tetszett, azt messzehangzóan dicsérte akkor is, ha ismeretlentől, kezdőtől származott.

Elolvasta a nyomorúságból érkezett fiatalember regényét és remekműnek találta. Maga keresett előbb folyóiratot, amely folytatásokban közölte, majd beajánlotta egy norvég kiadóhoz. Brandesnek pedig nem lehetett nemet mondani. Ha ő ajánlja, akkor ő dicsérni fogja, az olvasók és az irodalomtudósok pedig elfogadják a legfőbb kritikus értékelését. Megtörtént tehát a valószínűtlen: az ismeretlen fiatal író első regénye, az *„Éhség”* azonnali siker és hamarosan világsiker lett. Az izgalmasan érdekes olvasmánynak társadalmi háttere is, lélektani árnyaltsága is újdonság volt, de nem kevésbé volt az nemcsak eredeti, hanem igen szép a stílusa, nyelvi gazdagsága, lírai hangulatvilága is.

Nem kellett nyomorognia. Amit írt, azt nem csak a norvég, hanem külföldi kiadók is várták. Hamsun élete alaposan megváltozott: a nyomor alvilágából az irodalom és társasági élet fényeibe emelkedett.

Ő pedig tudta élvezni az életet. Többször is nősült. Minden szerelem és még inkább minden újabb feleség új szempontokkal, új élményekkel, új tudnivalókkal gazdagította témáit és lírai hangulatait. Jött is néhány újabb siker az *„Éhség”* után, majd megalkotta alighanem legjobb, legszebb regényét, a *„Pán”*-t. A természet és a benne élő ember kapcsolatának lírája, a tudat és az ösztön együttes működése a lélekben és a cselekedetek okaiban egy áttekinthető, mégis gazdag eseménysorral feledhetetlenül szép és okos történetté avatja ezt a kis terjedelmű regényt. És ha ezek közben és után is írt is néhány elnagyoltabb, elsietettebb - bár mindig kellemesen olvasmányos - regényt, még mindig a XIX. században építette fel *„Victoria”* című nagy szerelmi regényét, amelyben az osztálykülönbség megléte lelki és társadalmi megpróbáltatásokat okoz.

Már ezekben a korábbi évtizedekben is jellemző rá a témakörök sokfélesége. A hajósok, parasztok, munkások mellett a polgári világ bemutatásának a változatossága mutatja, mennyire otthon van a társadalom különböző rétegeiben. Például a *„Linge szerkesztő”* az újságíróélet

bonyodalmairól nyújt némiképpen szatirikus képet, az *„Új föld”* pedig a városi élet sivárságáról szól.

1905-ben, a norvég függetlenség kivívásakor Hamsun már 46 éves. Világhíres, mindenütt ünnepelt. A nála jóval idősebb két nagy norvég drámaíró - Ibsen és Björnson - mellett ő a harmadik világhírű norvég. Gondtalanul él változatos életet, felváltva tartózkodik Dániában, Párizsban, Oroszországban, főleg a Kaukázusban, ahonnét átrándul Perzsiába és Törökországba is. Fiatal korában írt már verseket, de ebben az érett korban igazán kibontakozik a költészete is. Gondosan formált verseiben az élet gazdagságának látomásai mellett megjelenik az öregedéstől való félelem. Érdekes, hogy miközben prózája mindig az újdonság szenzációjával hat, versei hagyományos formájúak, goethei világossággal, egyértelműséggel. - Egymás után következő regényeiben szemléletes képek sorakoznak a természetről, északi tájakról, a hajósok világáról. Az első világháború elkerüli Norvégiát. Hamsun is aggódik az emberiségért, de zavartalanul onthatja regényeit. A század első negyedében világszerte a legolvasottabb írók közé tartozik. 1920-ban megkapja a Nobel-díjat. 1929-ben, hetvenedik születésnapján politikai és világszemléleti különbségek nélkül ünnepli az egész földkerekség. De tíz évvel később, amint túllépi a nyolcvanadik életévet, az emberségesség hitvallója lelkesedni kezd a világveszéllyé nőtt embertelenségért.

Életének utolsó 13 esztendejét csak döbbent sajnálkozással lehet tudomásul venni. Nemcsak őt sajnáljuk, hanem magunkat is. Hiszen a mi nagy értékeinkhez tartozik az, amit az *„Éhség”* megírásától 80 éves koráig alkotott. S ezt már nem veszíthetjük el.

RABINDRANATH TAGORE

(1861-1941)

1913-ban világszenzáció volt, hogy a legtekintélyesebb irodalmi elismerést és jutalmat jelentő Nobel-díjat egy indiai író-költő-drámaszerző, iskolateremtő, olykor államférfi kapta meg. Indiában az akkor már 52 éves, bengáli anyanyelvén és angolul egyforma biztonsággal fogalmazó írásművész már nagy hírű, nagy tekintélyű férfi volt. Európában azonban csak egy évvel a nagy jutalom előtt megjelenő, angol nyelvű költeményes kötete keltett irodalmi körökben feltűnést. A Nobel-díj előbb széles körű figyelmet, majd irodalmi világhírt hozott a számára.

A soknyelvű India egyik legnagyobb lélekszámú területe a bengáli nyelv otthona. Fővárosuk Calcutta, s azt a helységet, ahol a Tagore család ősidők óta élt, ahol nagybirtokuk volt, s idővel a híres költő egyetemi színvonalú iskoláját megteremtette, Sántinikétánnak hívják. A nagyvilágban igen gyakran utazgató költő újra meg újra ide tért haza, bár Calcuttában született és 80 éves korában ugyanott halt meg. Természetesen a gazdag és nagy tekintélyű családnak ott is volt palota fényű és nagyságú otthona.

Apja egy vallási és társadalmi reformtársaság vezetője volt. Az indiai hagyományok, a szanszkrit irodalom tudósa, a politikai életben is nevezetes férfi. A családi otthonban a gyerekek a felnőttekkel együtt olvasták rendszeresen a hindu vallás ókori szent iratait, az *„Upanisad”*-okat. A számos fiú kisgyermekkortól egyformán tudott bengáliul, szanszkritul és angolul. Rabindranath iskolás korában már biztonságosan verselt mind a három nyelven. - 21 évvel idősebb bátyja Dvidzsendranat Tagore már öccse születésekor népszerű költő és irodalomtudós volt, de később kitűnt a festészetben és a zenében is, idősebb korában nevezetes matematikus és filozófiatudós volt. Példája és nevelőereje fontos hatással volt a kisöccsére.

17 éves korában apja Angliába küldte, hogy jogot tanuljon, de a jogtudomány alig érdekelte, a joggyakorlathoz pedig semmi kedve sem volt. Megtanulta, amit otthon elvártak tőle, de lelkesen vetette rá magát az angol irodalomra és a zenére. Később nemcsak több hangszeren játszott, hanem előbb ismert verseket zenésített meg, majd maga komponált olyan dalokat, amelyeknek ő írta a szövegét is. Ezek máig népszerűek, országszerte éneklik őket. Amikor hazatért, egy hindu mitológiai tárgyú zenedrámával lépett az irodalomba és a művészeti életbe. - A kilencvenes években otthon élt a sántinikétáni birtokon. Gondosan gazdálkodott, írta verseit, olykor mesedrámákat szerzett, regényeket, meséket alkotott. Ezek hamarosan olyan népszerűek lettek, hogy a kiadók szívesen fogadták az írásait. Hosszú élete folyamán több mint ötven verseskötete jelent meg. Költeményeinek egy részét maga fordította angolra. India ez időben angol gyarmat, az angol kultúra azóta is otthonos Indiában. Calcuttában angol kiadók is voltak. Így könyveik eljuthattak Angliába is. Az irodalomértők Londonban is kezdték megismerni és nagyra tartani Tagorét. - A két nyelven megjelent versei formailag különböztek egymástól. A bengáli verses szövegek a hagyományos versformákban készültek, rímesek, ütemesek, olykor időmértékesek voltak. Kedvelte a „szlóka” formát, ezt a 16 szótagos, párrímes sorokból álló költeményalakzatot. Ez az ősi szanszkrit eposzoknak - a *Mahábhárata*nak és a *Rámájaná*nak - a versformája volt. A rövid költemények hagyományos népdal alakzatokban váltak népszerűekké. Otthon tehát Tagore a verstan szent hagyományainak őre volt. Angolul azonban a nyugaton éppen divatos szabadversekben szólalt meg. Így, ha a fordítás szó szerinti is volt, itt modernnek hatott.

A politikától jó ideig távol tartotta magát. De 1905-ben, amikor fellángolt Indiában is a nemzeti szabadságvágy, Tagore egyetértett a mozgalom céljaival. Újságcikkekben és röp-

iratokban is lendületesen hirdette a nemzeti szabadságvágyat. De tiltakozott minden erőszak ellen. Megegyezést remélt az angolokkal. Úgy remélte, hogy végül a szabad India egyenrangú barátja lesz a kulturált, nyugati Angliának. Ezért nem tudott együtt küzdeni a passzív ellenállásban is konok és harcias Gandhival, még kevésbé a nyílt háborúra is kész Nehruval. Éppen ezért Angliában az irodalmi és a politikai közvélemény nagyra becsülte és népszerűsítette Tagorét. Amikor népművelő és népnevelő szándékkal megalapította a sántinikétáni iskoláját - amelyet idővel világhatású egyetemmé fejlesztett -, az angliai pedagógia és kultúrpolitika hatásosan segítette. Gyakran járt is Londonban. 1912-ben ott állította össze válogatott költeményeinek kötetét. A címe szanszkrit volt: *„Gitanjali”,* ami *„Áldozati énekek”*-et jelent. Nemcsak Angliában, hanem hamarosan Európában is és Amerikában is irodalmi szenzáció volt ez a verseskönyv. A következő évben - 1913-ban - erre kapta a Nobel-díjat, amely az élő világirodalom első vonalába emelte.

Már ez időben is szívesen utazgatott európai országokban, hanem amikor 1914-ben kitört az első világháború, visszahúzódott indiai birtokára. A háborús felek közt annak a látszatát is el akarta kerülni, hogy ezen vagy azon az oldalon áll. Hirdette, hogy ugyanúgy szereti a németeket, mint a franciákat, pártolja az oroszokat és a szláv nemzeteket. Amikor 1917-ben kitört az orosz forradalom, ezt lelkesen köszöntötte. Idővel ellátogatott a Szovjetunióba is, ahol ugyanúgy ünnepelve fogadták, mint az ellentáborban. Ő igyekezett minden törekvést megérteni mindaddig, amíg a fasizmus rémületbe nem ejtette a világot, és a világgal együtt őt magát is. Már Mussolini Olaszországától is idegenkedett, mikor azonban Németországban uralomra került, majd világrémületté vált Hitler horogkeresztes uralma - haragos indulattal fordult ellene. A harmincas években vissza is húzódott az indiai otthonba, főleg iskolájával törődött. Holott előbb, a húszas években a legtöbb európai országot meglátogatta. 1926-ban heteket töltött Magyarországon, Balatonfüred gyógyvizénél. Ott emlékét őrzi a róla elnevezett sétány, mellette a part és az a fa, amelyet ő ültetett hálából a gyógyulásáért.

Otthon és a nagyvilágban nagy hírű tekintély volt, de egyik indiai politikai árnyalattal sem tudott egyetérteni. A békés szabadságvágy gyanús a harciasok előtt, még gyanúsabb a szabadság ellenfeleinek szemében. Közben otthon is, a nagyvilágban is a legolvasottabb írók, költők közé tartozott. És reménykedve bízott az eljövendő - békésen eljövendő - nemzeti szabadságban. Ez azonban csak a második világháború befejeződése után valósult meg. Tagore néhány évvel előbb, 1941-ben halt meg, 80 éves korában, abban a calcuttai családi otthonban, ahol született.

A szankszrit ókori remekművek alkotói óta ő a leghíresebb indiai író-költő.

WILLIAM BUTLER YEATS

(1865-1930)

Írország évszázadokon át az angol király fennhatósága alá tartozott, az ősi ír nyelvet - a kelta nyelvcsaládhoz tartozó gaelt - lassú ütemben, de végül teljesen kiszorította az angol. Kihaltnak mégsem mondható: a nyelvtudósok megértik és a legeldugottabb falvak paraszti népe beszéli. Maguk az írek sohase voltak hajlandók magukat angoloknak tekinteni, holott a XIX. és a XX. században nem egy ír szerző az angol irodalom élvonalába emelkedett, mint Oscar Wilde, G. B. Shaw és James Joyce. Az ír szigeten pedig szakadatlan volt a nemzeti szabadságtörekvés: küzdelem a politikai függetlenségért, az ősi nyelv fenntartásáért, illetve megújításáért. A XIX. század második felében erőteljesen meginduló - önálló nemzeti kultúráért küzdő - értelmiségi mozgalom cselekvő részesei „kelta reneszánsz"-nak nevezték törekvésüket. Íróik, költőik, tudósaik gyakran felettébb veszélyes körülmények között részesei, esetleg éppen vezetői voltak annak a nemzeti mozgalomnak, amely az első világháború befejezése után végre kiharcolta a nagy közös vágy megvalósulását, és világmeglepetésként kiegyezve a nagy gyarmattartóval, az angol Egyesült Királysággal, megteremtette az „Ír Szabad Állam"-ot, amely leszámítva a sziget északi részén elterülő Ulster tartományt, független, önálló nemzeti országgá tette Írországot.

Ennek a diadalmas országnak legfőbb vezetői, irányítói, szellemi arculatának meghatározói közé tartozott „első szenátor" címmel William Butler Yeats, akit ekkor - 1922-ben - világszerte az élő költészet egyik legeredetibb és legjelentékenyebb költőjének tartottak, és a következő évben már Nobel-díjjal ismerték el magas színvonalú költészetét. Haláláig irányító vezéralakja volt az önmagát megtaláló haza kultúrájának, példaadó költője nemcsak nemzedékének, hanem az akkori világirodalom néhány modern törekvésének, igazgatója az „Abbey Theatre"-nek, az ír Nemzeti Színháznak. Világszerte azt is tudomásul vették, hogy ő a megújítója az angol reneszánszkori drámának, a múltat idéző verses színjátéknak.

Gyermekkorát falusi környezetben élte, ott lett otthonos az ősi, még kelta eredetű népmesék és népdalok világában. A nép ajkáról ráragadt valami a gael nyelvből is. Már diákkorában verselt. Elbűvölte a népköltészet hangja és formakincse. Közben azonban modern francia verseket is olvasott. Jó otthonból származott, már diákkorában is jól tudott idegen nyelveket, és szerette a franciákat, hiszen azok évszázadokon át harcoltak az angolok ellen. A régi francia harcosok - Jean d'Arc katonái - voltak olyan kedvesek számára, mint a francia expresszionisták. XIV. Lajos elegáns udvaroncai és még elegánsabb drámaírói egyenes úton vezették az újkori ír olvasót Baudelaire-hez és a dekadenseknek nevezett modernekhez. A kelta múlt és a párizsi jelen együtt készítették elő egyetemi éveit. Történelmet, néprajzot és kelta nyelvészetet tanult.

Amikor első verseivel jelentkezett a folyóiratoknál, azonnal feltűnt eredetisége, még inkább a kelta múlt idézése, bár korai műveire rányomta bélyegét a századfordulón divatos „preraffaelizmus", ami díszítettségével, cikornyásságával körülbelül azonos volt a Közép-Európában ugyanakkor uralkodó „szecesszió"-val. Ez a stílus azonban akkor közkedvelt volt. Még népszerűbbek voltak műfordításai: a fennmaradt régi gael dalokat és hőstörténeteket formahíven mondotta el angolul. És hamarosan irodalmi újítónak számított egy nagyon is régi stílus életre keltésével. A *„Katalin grófnő"* című ír történelmi tragédia nem a színpadon tűnt fel, hanem érdekes és színes olvasmányként. A következő drámái és meseszerű költeményei is misztikusak, túlvilági erőket sejtetők. A nacionalizmusig fokozódó nemzeti romantika, a nemzeti függetlenség igénye, a jelen felé példálózó múlt idézése minden műfajban elvegyült nála spiritizmusig terjedő rejtelmességgel. Miközben tevékenyen vett részt a titkos szabad-

ságmozgalomban, megtalálta a szellemidézők társaságait is. Élt azokban az években egy nemzetközileg ismert nevű spiritiszta médiumasszony, G. Hyde-Lees, aki ihletett állapotában szellemekkel, túlvilági lényekkel társalgott. Hívő csoportok elragadtatva hallgatták közléseit a tapasztalaton túli világról. Yeats is részt vett a hölgy szeánszain. Az egyre nagyobb hírű költő és a híres látnokasszony megismerte egymást, és egymásba szerettek. Egy régi, magányos toronyba költöztek, berendezkedtek és évekig éltek ott égi és földi szerelemben. Yeats csak akkor ment el, ha verset adott a folyóiratoknak vagy könyvet a kiadóknak. Vagy ha titkos társaságokban készítette elő a nemzeti küzdelmet Anglia ellen.

Együttlétük végleges volt, összeházasodtak. Amikor végre kivívták a diadalt, megszületett az Ír Szabad Állam, s a költő szenátor lett, Nobel-díjat kapott, akkor kiköltöztek a középkori toronyból, kényelmes városi otthont rendeztek be. A már mindenütt nagy költőnek elismert Yeats költészete letisztult: a népdalok és a klasszikusok példájára a valósághoz, a mindennapos emberek érzelem- és gondolatvilágához közelített. Halála évében megjelent végső verseskötetét minden irodalomtörténet a XX. század lírai költészet fő művei közé sorolja.

Egy meg nem alkuvó szabadsághős, aki nem esik el a csatatéren, hanem szenátor lesz. Egy múltidéző, aki kortársainak érzelmeit fejezi ki. Egy elbeszélő költő és drámaíró, aki egységben látja a mesét és a valóságot. Egy szellemekkel társalgó házaspár, amely példát ad a józan életre. Igazán nem mindennapi jelenség.

ROMAIN ROLLAND

(1866-1944)

Egy igazán nagy és nagyhatású író, gondolkodó és politikus, aki ellen az írók, a gondolkodók és a politikusok nagyobbik részének kifogása volt, és részben máig is van. Aki olvassa, elragadtatottan teszi le a könyvet, de aki róla olvas lexikonokban vagy világirodalom-történetekben, az állítólagos korlátairól értesül. Az írás művészei politikai propagandistának tartják, a politikusok művészekről író szépléleknek, a gondolkodók szórakoztató mesélgetőnek és hatásvadász színpadi szerzőnek. A szórakoztató irodalom kedvelői túl nehéznek, filozofikusnak, legjobb esetben elég érdekes zenetörténésznek. Ráadásul a csökönyös maradiak ijesztő kommunistának, a kommunisták ijedt kispolgárnak vélték és vélik. Leghelyesebb őt magát olvasni, vele lelkesedni és vele izgulni regényei és drámái mellett. Akkor elhalványulnak a vélemények, és megmarad a nagy író varázsa.

Régi paraszti eredetű polgári családból származott, őseit a XVI. századig tudta nemzedékről nemzedékre nyilvántartani. Lehetett tehát oly gátlástalanul bátor, hogy olykor Franciaország ellenségének tartsák. Lehetett olyan egyértelműen pacifista háború idején, hogy a fegyver megszállottjai nem is egyszer igyekeztek bűnösként, olykor egyenest hazaárulóként börtönbe juttatni. És volt olyan konok, hogy akkor se félt, amikor ugyancsak lehetett félnivalója.

Vézna, beteges külsejű embernek tűnt ifjúkorától mindvégig. Akik szerették - és azért mindig sokan szerették -, azok úgy vélték, hogy túl gyönge teste nem bírja sokáig. És tevékenyen, friss elmével bírta 78 éven át.

Az egyetemen történelmet és művészettörténetet tanult. A művészettörténetnek és esztétikának idővel tanára is volt. Közben ezek mellett ifjúkorától mindhalálig a zene volt a nagy élménye. Több hangszeren is játszott, sokan legszebb műveinek a muzsikusokról írt életrajzait tartják. Doktori disszertációja *„Az opera fejlődése Lullytól Scarlattiig”* volt. Később nagy sikerű, regényes életrajzot írt Händelről. Három egyszerre regényes és hiteles ismeretterjesztő könyvet Beethovenről, több tanulmányt is Wagnerről. Közben azonban megírta Michelangelo élettörténetét, majd Tolsztoj halála után a *„Tolsztoj életé”*-t. - Tolsztoj az egyik embereszménye volt. Még egyetemista korában hosszú levelet írt Tolsztojhoz, feltárta filozófiai, vallási, erkölcsi kételyeit. A már igen idős nagy orosz író bőséges levélben válaszolt. Habár személyesen sohase találkozhattak, de ettől kezdve tanítói-tanítványi viszonyban maradtak, és amikor a felekezeten kívüli vallásos keresztény Tolsztoj 82 éves korában meghalt, Rolland mintegy halotti koszorúként megírta az első - és talán mindmáig legjobb - Tolsztoj életrajzot. Rolland mindvégig Tolsztoj tanítványának érezte és mondta magát. Mellette Renannak, a nagy hírű, úgyszintén felekezeten kívül a kereszténység híres szakértőjének is tiszteletteljes követője volt. Ez a felekezeten kívüli istenhit ugyanúgy töltötte el lelkét, mint a zene és a zenetudomány.

Idővel a konzervatórium (a zeneművészeti főiskola) nagy tekintélyű zenetörténet-tanára lett. Sokan akkoriban rossz néven vették, hogy olyan nagy véleménye van a német zeneszerzőkről - Bachról, Händelről, Beethovenről, sőt a sok botrányt kiváltó Wagnerről is. Humanista szemléletével és magatartásával képtelen volt ellenszenvvel nézni a másféle emberekre. Harcos pacifizmusa a valóban hitt emberi egyenlőségből származott. Első nagy regényciklusa, vagy ahogy ő nevezte „regényfolyam”-a (Roman fleuve), a *Jean-Christoph* egy német muzsikus életéről, fejlődéséről, küzdelmeiről szól. A nyolc regényt felölelő eseménysor egyszerre korrajz, lélekrajz, eszmetörténet, kritika a közelmúlt és az akkori jelen zenei életéről. A nagy remekművek közé tartozik, az eszmei telítettség és a szórakoztató eseménysorozat olyan

egysége, ahol az ismeretterjesztés a szépség szolgálatában áll. Eközben kultúrtörténetet és esztétikát tanít. Műve hitvallás is a kölcsönös megbecsülés erkölcsi parancsáról. Szinte természetes, hogy az írók és olvasók egy része tudományoskodó ismeretterjesztésnek tartotta, a tudomány szakértői szórakoztató mesélgetésnek. Mégis: világsiker volt, helye azóta is a világirodalom nagy klasszikus művei között van.

Érzelmi életét is nagymértékben befolyásolta érdeklődése. Több felesége, szerelme tanúskodik életéről. Első felesége egy nála idősebb szép és okos asszony volt, aki egyenesen a zenetörténetből lépett melléje: korábban előbb Liszt, majd Wagner szeretője volt, mellettük egy ideig Nietzschéé. Néhány év múlva elváltak, következtek muzsikus-asszonyok, majd utolsó, most már mindvégig kitartó felesége egy orosz emigráns arisztokrata özvegye volt. De akkor már életét nagymértékben befolyásolta mindaz, ami az orosz forradalomban történik. Akkor már Gorkijjal levelezett, idővel járt a Szovjetunióban, és személyesen is összebarátkozott Gorkijjal. Egyébként is számos jelentékeny íróval volt jó barátságban. A kitűnő osztrák íróval, Stefan Zweiggel az első világháború éveiben Svájcban kötött szakadatlan barátságot és politikai bajtársi viszonyt. Mindketten harcos pacifisták voltak, a háború alatt emigrációban éltek. Rolland a háború első éveiben indulatosan mérges volt még Anatole France-ra is, mert az egy ideig még nacionalista hevülettel kívánta a francia győzelmet a németek ellen. Zweig ugyanakkor indulatosan haragudott Thomas Mannra, mert az egy egész rövid ideig nacionalista lelkesedéssel kívánta a német győzelmet a franciák ellen. - Ez a két kitűnő írásművész egymást erősítette, és egymástól nyert nagyobb erőt a következetes humanista pacifizmusra. Érdemes egymás után elolvasni Rolland könyvét Zweigről és Zweig könyvét Rollandról. Kölcsönösen még életükben életrajzot írtak egymásról. Ez a két könyv együtt a XX. század morális és politikai humanizmusának talán legszebb, egymást kiegészítő vallomása.

Az első világháború kitörésétől kezdve Rolland prózája - szépirodalomban is, tanulmányokban is, olykor röpiratokban is - a háborúellenesség szolgálatában áll. Az egyik legszebb kifejezetten pacifista célzatú és mégis megtagadóan lírai kisregény a *„Pierre és Luce”*. Egy nagyon szép szerelem, amelyre tragikus pontot tesz egy halálos bombatámadás. Azt is mondhatjuk, hogy a történet azt példázza, hogy a pacifizmus nemcsak közügy, hanem mindenkire érvényes magánügy. - Majd már a háború után következik az újabb regényfolyam: *„Az elvarázsolt lélek”*. - Két nő és körülöttük Európa körképe a XX. században. Ez csupán négy regényből áll, hangsúlya szerint nem társadalmi, hanem lélektani regények. Manapság alig olvassák őket, talán azért, mert néhány évig a húszas-harmincas években világszerte olyan népszerűek voltak, mint a divatos regények.

Ezeknél azonban nem kevésbé fontos, sőt nem kevésbé érdekes drámaírói életműve. Már korábban ifjan érdekes mozgalmas drámákat írt. Alighanem a legfigyelemreméltóbb a *„Szent Lajos”,* a keresztes háborúk korának felidézése. Később az angolok búr háborújáról is mozgalmas színjátékot írt, *„Eljő majd az idő”* címmel. A legfontosabbak azonban azok a drámák, amelyek a nagy francia forradalom éveit idézik. Hosszú sor ez, évtizedekig újabb és újabb darabja születik a sorozatnak, alighanem legérdekesebbek a forradalmi ifjúságról szóló *„A farkasok”,* a leglíraibb-legszebb *„A szerelem és a halál játéka”,* majd a legjobban épített *„Danton”* és a legvégső történelmi látomás, a *„Robespierre”*. Jól érthető, hogy a szerző egyetért a forradalom céljaival, de elutasítja a vérengző eszközöket.

A forradalom kérdései már a háború előtti évtizedekben érdekelték Rolland-t. Ellentétes érzelmekkel vette tudomásul a marxizmust, amelyet igyekezett alaposan megismerni. Társadalomszemléletével, közgazdasági felismeréseivel egyetértett. Maga is elutasította a kapitalizmus embertelenségeit. A materializmus azonban nem csak idegen, de ellenséges eszmevilág volt tudományos meggyőzésében. Egy pillanatig se hitte, hogy kizárólag az anyagi világ ellenőrizhető törvényszerűségeiből meg lehet ismerni a lét, a tapasztalatnál végtelenül gazdagabb valóság egészét, a szépség és az erkölcs élményének okait. Ha nem is volt

felnőttkora óta vallásos, deista volt, aki a tapasztalaton kívüli erőket megismerhetetlennek és jellemezhetetlennek vallotta. Ennek következtében, bár politikailag egyetértett a cárizmust megdöntő, majd a következő fordulatban szocialista orosz forradalommal, de a bolsevik formájú kommunizmussal sehogy se tudta azonosítani magát. A forradalommal egyetértő baráti társaságnak ugyan politikai meggondolásból azonnal tagja lett, el is látogatott a Szovjetunióba, ahol nemcsak Gorkijjal barátkozott össze, találkozott Sztálinnal is. Hanem amikor a Molotov-Ribbentrop paktummal a bolsevizmus és a hitlerizmus állama szövegséget kötött - habár ez nem tarthatott sokáig - Rolland azonnal látványosan kilépett a baráti társaságból, anélkül, hogy a kapitalista-szocialista ellentétben egyetlen pillanatig a kapitalizmus oldalára állt volna. Szocialista töltésű humanizmusa mindig is gyanússá tette mind kommunista, mind kapitalista körökben. Fennen hangoztatta, hogy sem a bolsevizmus, sem a kapitalizmus nem alkalmas az emberi méltóság, a szabadság és az egyenlőség biztosítására. Haragudott Anatole France-ra, noha világnézetük nagyon is rokon volt, de France a háború kezdetén nacionalistának, a háború után kommunistának bizonyult. Rolland a harmadik utat kutatta, amelyet sehogyan se találhatott meg a világ adott körülményei között. - A háború éveiben visszavonultan, csaknem rejtőzködve élt. A két világháború közt otthon is, a nagyvilágban is a legnépszerűbb írók közé tartozott. A második világháború nemzetközi és otthoni rémségei közt szinte láthatatlan volt, emlékeivel vélekedéseinek rendszerezéseivel foglalkozott. A nagy ellentétek között senkinek se kellett. A háború vége felé már nagyon is beteg volt. Az indulatosan gyűlölt német fasizmus haldoklása idején, 1944-ben halt meg. Alighanem zenész életrajzai maradtak a nagyon népszerű olvasmányok között. Az egész életmű a kiválasztott értelmiségiek kincse maradt és alighanem marad is.

WLADISLAS STANISLAW REYMONT

(1867-1925)

A nehéz sorsú Lengyelországot többször is felosztották a szomszédos hatalmak, átmeneti feltámadás-próbálkozásaik hamar összeomlottak, szabadságküzdelmeik vérbe fulladtak. Már régóta nem létezett politikailag Lengyelország, amikor az első világháború végeztével megszülethetett az idegen uralmak alól felszabadult lengyel tartományokból az egységes lengyel állam. - De szakadatlanul volt lengyel nemzet, lengyel öntudat, lengyel költészet és prózairodalom. Ha otthon nem lehetett, hát megszólalt emigrációban. A legtöbben azonban otthon is megtalálták a lehetőségeket, hogy lengyelek közt, lengyel földön, lengyel anyanyelven alkossanak olykor világhíres műveket orosz, német vagy osztrák fennhatóság alatt. Az a Varsó, ahol Reymont építette fel gazdag életművének legnagyobb részét, az orosz cári birodalom egyik tartományának fővárosa volt. A már világhíres író 51 éves, amikor feltámad, újra önálló állam lesz az ősi haza. Az eddig orosz állampolgár végre lengyel állampolgárrá válhatott. Élete alkonyéveiben elérhette ezt is, elérhette a Nobel-díjat is, rég megjelent fő művét, a *„Parasztok”* című négyrészes regénysorozatot a nemzetközi közvélemény a világ egyik legszebb parasztregényének ítélte.

Nem élt hosszú életet, mindössze 58 év adatott neki, de változatos, hosszú út volt, amit végigjárt a falusi kántor szabóinas fia, amíg az európai irodalom egyik elismer főalakja lett.

Iskolába keveset járhatott, de szenvedélyes, szinte mániákus tanuló volt. A szabóműhelyből megszökött, beállt egy vándorszínész-társulathoz. Ott ugyan megismerhetett jó néhány klasszikus drámát, kezdetben statisztált, később igazi szerepeket is játszott. De se könyvekhez, se tanítani tudó társakhoz nem jutott. Úgy segített magán, hogy beállt novíciusnak egy Pálos-rendi kolostorba, amelynek iskolája volt. Közben egy ideig vasutasként dolgozott. Tanult és olvasott, amennyit tudott. A kolostor könyvtárában a szent iratokon kívül hozzájuthatott a világirodalom nagy klasszikusaihoz az ókori görögöktől kezdve Shakespeareen át a francia és a német remekírókig, valamint hazai lengyel költészet legfontosabb alkotásaihoz. Oroszul gyermekkora óta tudott, hiszen ez volt a hivatalos nyelv. A papoknál megtanulhatott franciául. A vasutasok könyvtárában pedig találkozott a híres romantikusok - Dumas, Victor Hugo - regényeivel, Balzactól Flaubert-ig a nagy realistákkal, és azzal is, aki regényeivel leginkább hatott rá: Zolával. - Persze a papok közt gyanakodva néznek a vasutasmunkásokkal barátkozó papjelöltre, a munkások pedig még gyanakvóbb szemmel nézik a munkatársat, aki közben papjelölt is.

Ekkorra azonban már rövid írásokkal jelentkezik különböző újságoknál és folyóiratoknál. Pillanatképek ezek a szegény nép életkörülményeiről. Színes, mozgalmas elbeszélő tehetség. Az újságírók majd a lapoknál dolgozó írók is elismerik tehetségét, amely elválaszthatatlan lelkes tanulni vágyásától. Kitűnő szeme és kitűnő memóriája van. Amit olvas, amit a világban lát, amit panaszként meghall, mind olyan témákat ad, amelyekből szemléletes életképek, apró történetek, majd kerek novellák formálódnak. Már megbecsült író, amikor 28 éves korában elszánja magát az első regényre. A *„Komédiás asszony”* egy tehetséges színésznőről szól, aki vidéki otthonából a fővárosba megy, hogy érvényesüljön. De csak csalódások és megaláztatások érik. Tragikus művészsors, komor naturalista színekkel. Azonnal sikere volt, a kiadó és a közönség egyenesen elvárta a folytatását. Ez a második regény talán még szomorúbb kicsengésű. Janka, a sikertelen színésznő kilátástalannak látja választott életútját. Visszamegy a vidéki szülői házba. Ott körülveszik, szinte behálózzák a rágalmazó pletykák, a kisvárosi társaságok hazugságai. Nincs ereje fellázadni, és beletörődik sorsába, a sikertelenségbe. Ezzel a művével Reymont már végképp elismert író, egyelőre jellegzetes naturalista, a kisemberek

sivár életének ábrázolója. A történelem a XIX. század végső évtizedénél tart. Egyelőre reménytelennek látszik a nemzeti sors, ezen belül komoran nehéz a szegények élete. Reymont most ennek a nyomorúságnak lelkiismeretes riportere. Az újságok várják és jól fizetik szemléletes, gyakran izgalmas novellára emlékeztető helyzetjelentéseit a falvakról és az iparosok műhelyeiről. Kitartóan járja az országot, hogy híven ismertesse a parasztok és a munkások életét. Tapasztalatait hol riportokban, hol novellákban fogalmazza meg. Egymás után jelennek meg novellásкötetei, ezeket már várja a nagyközönség, tehát várják a kiadók is.

Legfőbb témavilága a parasztok léleknyomorító életformája. A földéhség egymás ellen uszítja a szomszédokat is. Gyűlölködésük, indulatosságuk, ösztönéletük egyaránt kegyetlen. Kétségtelen, hogy a legdöntőbb irodalmi hatás Zolától érkezik. Zola *„Föld”* című regénye, a francia parasztság zordon körképe még akkor is mintája és példaképe, amikor a századforduló felé közeledve már a divatos pozitivista filozófia igénye a tárgyilagos ábrázolás követelményét oltja Reymontba is. Éppen az elfogulatlan realizmus győzelme teszi lehetővé, hogy a társadalmi körképben a komorságok, az igazságtalanságok mellett meglássa és ábrázolni tudja a derűt, az örömöt, a néha mégis érvényesülő méltányosságot is. Idáig kell elérkeznie, hogy megalkossa fő művét, a *„Parasztok”*-at. - 1902-től 1909-ig írja az eleve négy részre, négy kötetre tervezett regényfolyamot. A lengyel paraszti világ nagy körképe ez, érdekes jellemekkel, érdekes eseményekkel. A földközelben élő embereket két hajtóerő mozgatja: a földéhség, a termőföldhöz való ragaszkodás, a földért folytatott szakadatlan küzdelem, és az ösztönök mozgatta szerelmi éhség. A négy rész évszakokra tagozódik: *Ősz, Tél, Tavasz, Nyár.* A természet és az emberélet váltakozása szerint halad előre a mindvégig érdekesen, néha romantikusan, máskor naturalista módon ábrázolt élet, amelyben kinek-kinek megvan a maga ősze, tele, tavasza, nyara. - A nagy mű hamarosan világsikerű irodalmi alkotás lett. Mellette azonban tudomásul kellett venni az egész életművet, változatos novelláival, a lengyel világot ábrázoló regényekkel, riportokkal, nem utolsósorban *„Az ígéret földje”* című regénnyel, amely cselekményesen, szemléletesen ábrázolja hogyan lett Lódzból, a jelentéktelen kis faluból ipari nagyváros.

Mire a nemzeti vágyak beteljesülhettek, Lengyelország újra megszületett, az életmű már teljes volt. Befejezte korábban megkezdett történelmi regényét, az *„1794-es év”* című háromrészes krónikát a régi lengyel függetlenségi mozgalomról, benne a Kosciuszko vezette felkelésről.

Még megjelent néhány elbeszélése, de már egyre betegebbnek érezte magát. Nem bízott az emberiség jövőjében, nem sokat remélt a forradalmi átalakulásoktól. Érezte, hogy még nagy megpróbáltatások várnak a világra, benne Európára, és Európában Lengyelországra. Ez mind be is következett, de Reymont már nem érte meg. 1924-ben megkapta a legnagyobb irodalmi elismerést: a Nobel-díjat. A következő évben meghalt. Talán ő a leghíresebb és legolvasottabb író az oly gazdag lengyel irodalomban.

JOHN GALSWORTHY

(1867-1933)

1904-ben Angliában megjelent egy *„Szigeti farizeusok”* című regény (magyar fordítása *„Szigeti képmutatók”* néven ismert). Szerzője, John Galsworthy, akkor harminchét éves londoni ügyvéd volt, akit mint a tengerészeti jog szakemberét ismert az üzleti világ. Jogászi tevékenységét azonban már 5-6 éve alig folytatta, mert egy regénye és néhány, folyóiratokban megjelent verse eléggé sikeres volt, és tudatosan készült a hivatásos írói életformára. Anyagi helyzete nem igényelte a szakadatlan kereső tevékenységet. Dúsgazdag nagypolgári családból származott, öröksége biztosította a gondtalan életet. A *„Szigeti farizeusok”* pedig előbb otthoni, majd hamarosan irodalmi világszenzáció lett. Minden olvasó és minden kritikus egyértelműen érezhette, hogy itt egy nagypolgár hitelesen ábrázolja és mértéktartóan bírálja az angol nagy polgárság életformájából következő szükségszerű hazugságokat. Ez a bírálat nem ridegen szatirikus, inkább enyhe mosollyal ironikus. Aki találva érezhette magát, az sem sértődött meg, hanem csak bólintott és azt gondolta: „Hát bizony, ilyenek vagyunk. De hogyan is élhetnénk másképp!” - A kívülállók, a szerényebb módú polgárok meg a külföldiek némi tisztelettel olyasmit gondolhattak: „Jó nekik, hogy így élhetnek.”

A romantikával egyre harciasabban szembeforduló realista igény Balzac és Dickens óta az ábrázolás középpontjába helyezte a polgári élet jellegzetességeinek kutatását és elemzését. Galsworthy nemcsak szerette, hanem tudatosan követni is kívánta Dickens, Turgenyev, Flaubert és Maupassant művészi módszerét. Tárgyilagosan értékelő állásfoglalás nélkül akart körképet adni arról az angol nagypolgárságról, amelyet belülről ismert, megértett, de igyekezett kellő távlatból figyelni és ábrázolni.

A XX. század elejétől ez a polgárábrázoló realizmus felfedezte magának a családot. Szinte egymás nyomában indultak és terebélyesedtek a családregények. Thomas Mann Budenbrook-családja, Martin du Gard Thibault-családja, Maxim Gorkij Artamonov-családja más-más szemszögből, más-más módszerrel mutatta fel egy-egy polgári módos család egymásra következő két-három nemzedékét. Galsworthy úgy lépett közéjük, hogy kezdetben talán maga sem gondolta, hogy a választott családnak négy nemzedékét fogja nyomon követni. A nagy sorozat első regénye 1906-ban jelent meg, a végső 1928-ban. Alighanem mindeddig ez a regényáradat - a *„A Forsyte Saga”* - a legterjedelmesebb családregényciklus. A világhírré emelkedett, Nobel-díjjal is elismert írónak van jó néhány egyéb jelentékeny műve is. Egy-két színdarabját is világhír méltányolta. Halála után összegyűjtött összes költeménye is tisztes helyet foglal el a század angol irodalmában. Mégis, ha azt mondjuk: *„A Forsyte Saga”* - ez stílusával, szerkezetével, változatos alakjainak jellemzésével és főleg az angol nagypolgárság körképével jelenti alkotója helyét, jellegét, értékrendjét.

A „saga” óskandináv fogalom, az ősi germán mondák hőseiről szóló, főleg verses, de néha prózai történeteket jelenti. Egy-egy egész mondakört, isteni családokról szóló eseménysort is lehet sagának nevezni. Galsworthy egy nagypolgári család tagjainak családi, közéleti, szerelmi, üzleti kalandjait fűzi szakadatlan sorozatba. Jelenkori mondavilág egy életformáról. Előadásmódja igen változatos. A cselekményes eseménysorokat lírai tájleírások, az időjárás mozzanatai, a váltakozó napszakok érzékletes ismertetései szakítják meg. Egy-egy sokfogásos ebéd vagy társasági alkalom életképszerű ábrázolása ugyanolyan jellemző az előadásmódra, mint a találó megjegyzések társadalmi szokásokról vagy lélektani megfigyelésekről. - A fegyelmezett, nagyon szemléletes elbeszélő mögött egy felkészült pszichológus, szociológus és nem utolsósorban egy lírikus is meghúzódik.

„A Forsyte Saga” első három regénye még az első világháború előtt jelent meg. Ekkor már *„A Forsyte Saga”* a közös cím. Azonnal irodalmi feltűnést keltett, a szerző a kortársak első sorába lépett. Úgy tűnt, hogy befejezett regénysorozat. Talán maga az író is így gondolta. Az idő azonban múlt, jött és elmúlt egy világháború, a megrögzött szokások közt élő angol nagypolgárok is kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy nemcsak a világ változik, de változnak ők maguk is. A húszas években időről időre új Forsyte-kötet jelent meg. Előbb megint három regény, azután hosszabb-rövidebb elbeszélések. Amikor a harmincas évekre - nem sokkal írója halála előtt - az egész áradat összeállt, hét vaskos kötetre terjedt a tanúvallomás az immár történelmivé vált életformáról. Ezt jutalmazták alig egy évvel megalkotójának halála előtt Nobel-díjjal. (Magyarul is hamarosan hét kötetben jelent meg a nagy mű.)

Közben jó néhány egyéb regénye és tanulmánya is napvilágot látott, s ami fontosabb, Galsworthy odasorakozott a kor - a század első harmada - legdivatosabb drámaírói közé. Még G. B. Shaw is - aki pedig nehezen ismerte el más írók érdemeit - legjelentékenyebb színpadi vetélytársai közt tartotta számon. Igazi shaw-i szellemességgel egy ízben így jellemezte: „Én utánam alighanem Mr. Galsworthy a legjobb élő angol drámaíró.” - Egyébként személyesen is jó viszonyban voltak, noha Shaw őt is, akárcsak korábban a fiatalon meghalt Oscar Wilde-ot, félénk nyárspolgárnak tartotta, mert nem voltak hajlandók biciklizni.

Galsworthynak több színpadi művét játszották világszerte. Minálunk is. Ezek a regényeknél is hangsúlyozottabban a polgári világ képmutatásairól, hazug életviteléről szólnak. Talán a legjellegzetesebb valamennyi közt az *„Úriemberek”*. (Eredeti címe *„Loyalities”,* az *„Úriemberek”* magyar változatot fordítója, Szép Ernő adta.)

Kemény kritikájú, komor kicsengésű komédia ez. Arról szól, hogy egy nem úri, még kevésbé előkelő körökből származó, de alaposan meggazdagodott, afféle „felkapaszkodott” férfi szeretne egy jó hírű klub tagja lenni. Küzdelmes összeköttetés-hajsza után sikerül is bejutnia a jó hírű körbe. - A klubokban persze kártyáznak. Az új tag is leül a kártyaasztalhoz. Kiteszi maga mellé drágakövekkel kirakott cigarettatárcáját. Ez a drága holmi eltűnik mellőle. A kárvallott kutatni kezd, bárha többen is lebeszélik. Végre felfedezi, hogy a túl drága jószágot egy arisztokrata lopta el. Fel is jelenti. Ebből fegyelmi ügy lesz. A fegyelmi bizottság pedig a kárvallott feljelentőt zárja ki a klubból, mert „így nem viselkedik egy úriember”. - Az angol nézők úgy vélték, hogy a fegyelmi bizottság helyesen ítélt.

Szerb Antal Galsworthy egész életművét „a nagyburzsoázia múzeumának” nevezte. - Lehet, hogy az a nagyburzsoázia már történelmi emlék, de *„A Forsyte Saga”*-ban ugyanúgy él, mint a leghajdanibb feudalizmus Shakespeare királydrámáiban.

EDMOND ROSTAND

(1868-1918)

A XIX. század végső évtizedében korlátlan irodalmi uralkodó irányzatnak tűnt a realizmus. Csak az egyre hatásosabb naturalizmus igyekezett reálisabb lenni a realizmusnál is. Úgy látszott, hogy az előző évtizedek népszerű romantikája már a hanyatlás korszakába lépett. De a valóság kultuszát űző témavilágnál és stílusirányoknál nem kevésbé tartották magukat távol a romantikától a különböző költői izmusok, az impresszionizmus, expresszionizmus, futurizmus, szimbolizmus, nem is beszélve a XX. században fellépő új stílusszempontokról, dadaizmusról, szürrealizmusról és társairól. Sokan úgy hitték, hogy a romantika elavult, elcsendesedett, kimúlófélben van.

Csakhogy a romantika rendkívüliségeire, a nagy túlzásokra, a nagy kalandokra, a nagy jellemekre, a túlságosan jókra és a túlságosan gonoszokra - úgy látszik - szükség volt. Az olvasók, a nézők ha tagadták is, várták az elmúlni látszó újraéledését. Amit pedig várnak, az megvalósul. A naturalizmus sikereivel együtt hangot keresett és hangot kapott az elfordulás nem csak a naturalizmus aprólékosságától, de a mindennapok valószínűségeitől is. Megszólalt az „újromantika". A franciául író belga Maeterlinck, az osztrák Hofmannsthal, az angolul író ír Oscar Wilde - főleg meséivel - együtt jelzi, hogy a romantika nem halt meg, még csak nem is alszik. És amikor 1897-ben a párizsi Commédie Française bemutatta a 29 éves, már nem egy sikeres költői színjáték szerzőjének, Edmond Rostandnak *Cyrano de Bergerac* című hősi játékát - ez olyan tomboló siker volt, amely hamarosan végigságuldott Európán, és rövidesen Európán kívül is. New Yorkban, Tokióban ugyanúgy sorozatosan kellett játszani, mint Szentpétervárott, Stockholmban vagy Bécsben és Budapesten. - Ennek idestova már száz esztendeje. Ez idő alatt a világ színpadjain alighanem ez a legtöbbet játszott, a legtöbbször felújított, a legnagyobb nézőtömegeket vonzó színpadi játék. - Mert hát realizmus, naturalizmus, egyéb sokféle izmus keletkezik, van, múlik, de romantikára, úgy látszik, szüntelenül szüksége van a gyönyörűségekre vágyó léleknek. A *Cyrano* és Rostand még néhány másik színpadi játéka romantika a javából.

A múzsák kedveltje volt. Amint - alig kinőve a kamaszkorból - megszólalt, sikert aratott. Ha később egyik-másik verse, színdarabja vagy tanulmánya nem azonnal tetszett a kritikának és az olvasóknak vagy a nézőknek - arról is mindig kiderült néhány év múlva, hogy valami oknál fogva halhatatlan.

Egész életútja ötven évre terjed, de az szakadatlan irodalmi, szerelmi, társadalmi sikerek diadalútja.

Egy régi provence-i előkelő család fia. Apja nagy műveltségű közgazdász volt, aki érdekes tanulmányokkal és újságcikkekkel világosította fel a társadalmi és gazdasági kérdések iránt érdeklődő műveltebb nagyközönséget. Olykor azonban egy-egy kecses formájú, akár szavalásra is alkalmas verssel jelezte, hogy otthon van az irodalomban és az irodalmi életben is. Az ő otthonában műveltté kellett nevelődni. Az ifjú Rostand Párizsban, jó hírű gimnáziumban tanulta a latin és görög nyelvet és irodalmat. Lelkesen mélyedt el a francia történelemben és költészetben. Kitűnő tanuló volt, kiskamasz korában már formás verseket írt. 16 évesen egy költeményét beküldte az egyik újság szerkesztőségébe. Ott nem tudták, ki fia-borja, mennyi idős a költő, de a verset közlésre érdemesnek találták. Meg is jelent. Család, iskola, az ismerősök köre büszke volt. 19 éves korában megpályázta az Akadémia irodalmi tanulmányra kitűzött díját. Megnyerte. A téma Provence két írója volt: a barokk múltban élő Honoré D'Urfé és a legmodernebb, Émile Zola. A szakmai siker folytán a folyóiratok örömmel vették

irodalmi, esetleg kritikai cikkeit, a folyóiratok a tanulmányait. Most már verseskötet is következhetett. - Szülei elvárták volna, hogy felkészült jogász- ügyvéd, közjegyző, esetleg bíró - legyen. Ő mint fegyelmezett gyermek, el is végezte a jogtudományi kart, megvolt a diplomája is. De abban a pillanatban hátat is fordított az egész jogászságnak. Úgy látszott, nem is szorul a szülői támogatásra, kezdett ismert író-költő-kritikus lenni. És 22 éves korában meg is nősült. Felesége maga is fiatal író-költő volt. Nem jelentékeny, de egy időben elég népszerű. Házasságuk azért volt boldog, mert igen jó barátok voltak, de nem zavarták egymást szerelmi különútjaikon, sőt olykor meg is beszélték egymással magánkalandjaikat. Erre a férjnek azért is volt lelki szüksége, mert első színpadi játékaitól kezdve a színésznők tündértáncot lejtettek körülötte, és ő szerette valakinek érdekesen elbeszélni az élet romantikus mozzanatait. A feleség pedig a legalkalmasabb volt erre a legbizalmasabb barátságra.

Versei, cikkei, tanulmányai már ismertté tették nevét, amikor megtalálta legigazibb műfaját, a verses színjátékot. Néhány kísérlet után 26 éves korában - 1894-ben - megjelent könyvalakban és a Commédie Française előadta *„A regényesek”* című csengő-bongó versekben írt bohózatát a romantikára éhes fiatalokról, akik azért búsulnak, mert a valóság nem eléggé romantikus, s még az is keseríti őket, hogy senki se akarja akadályozni a szerelmüket. - A női főszerepet minden idők egyik legnagyobb színésznője, Sarah Bernard játszotta és vitte olyan sikerre, hogy a komédia le sem került a műsorról. Az „isteni Sarah” 24 évvel volt idősebb a költőnél. Ekkor éppen ötvenéves. Ő azonban örök fiatal volt, testileg is, lelkileg is és jóságos tündére a tehetséges íróknak. Rostandnak is évekig volt ösztönzője, munkatársa, parancsoló zsarnoka és alázatos szolgálója. Mindegyik darabjában játszott, akár mellékszerepet is, de ha ő volt a főszereplő, akkor a darab világsiker lett. Évekkel később az ő ötlete volt, hogy Rostand írjon érzelmes drámát Napóleon árvájáról, a „reischstadti herceg”-ről. A költő meg is írta a *„Sasfiók”*-ot. Az ifjú herceget Sarah Bernard játszotta, világhíres nadrágszerep volt. Az 1900-ban bemutatott dráma olyan sikert hozott, mint három évvel korábban a *„Cyrano”,* s hamar ez is diadalt aratott az európai színházi világban. És általában színésznők alakították a fiatal herceget.

Rostand ezzel a művével és a következőkkel is vagy zajos sikereket váltott ki, vagy - ha a visszhang mérsékeltebb volt - akkor az derült ki, hogy filozófiai mélységű a darab mondanivalója. Tehát, ha nem volt elég zajos a színpadi siker, a művekből nagyra becsült olvasmányok lettek, mint talán legköltőibb és legfilozofikusabb játékából, a *„Don Juan utolsó éjszakája”*-ból.

A legismertebb, legkedveltebb, legmaradandóbb mű mégis a *„Cyrano”* volt és maradt. Cyrano de Bergerac alakja otthon is, a nagyvilágban is fogalommá vált. A csúnya külsejű, emelkedett lelkű, egyszerre gőgös és önzetlen lovag életében és végül halálában, végtelen komolyságában és korlátlan játékosságával a hírhedett gascogne-i úriemberek típusképe lett. Szélsőségei közt egyszerre volt komikus és tiszteletre méltó, kihívó és bajkeverő, miközben önfeláldozó és az igazi lovagi becsület példaképe. Nagyon tehetséges alkotóelmék is csak legszerencsésebb perceikben tudnak ilyen örök típust kiformálni. És mindezt bravúros versekben. (Még abban is szerencsés szerző volt, hogy magyar fordítója Ábrányi Emil ugyanolyan mesterien játékos verselő volt, mint ő. A magyar fordítás valóban egyenértékű az eredetivel.)

A *„Cyrano”* és a *„Sasfiók”* után írt két költői játéka, a *„Kakas”* és a *„Don Juan utolsó éjszakája”* több irodalmi elismerést hozott, mint igazi színpadi sikert. A *„Kakas”* verses állatkomédia, címszereplője a híres középkori *„Róka-regény”*-ben szereplő gőgös kakas. Az igen filozofikus, sőt politikus állatkomédia az uralomról, a szemétdomb hatalmi viszonyairól szól. Nagyon szellemes - olvasva. Színpadon sohasem volt eléggé hatásos. - A Don Juan-téma kora ifjúságától izgatta. A nagy csábítóban a nagy magányost gyanította. Az ő Don Juan-drámája elégikus hangú színpadi költemény. Olvasva sokkal szebb és jobb, mint előadva. -

Rostand Don Juant némileg Fausthoz hasonlítja. A Faust-téma is régóta izgatta, de ezt nem írta meg, hanem költői lendülettel fordította Goethe Faustját franciára.

Végső évei az első világháború idejére estek. Beteg volt ezekben az években. Vidéken élt, szorongva figyelte a háborús híreket, írt közben néhány szép hazafias költeményt. Ezek persze azonnal megjelentek. Még meg is érhette a győzelmet, még megírhatta végső költeményét, az ódát a győztes hazához. Három héttel később meghalt. Egész életműve jelen van irodalmi tudatunkban, a *„Cyrano”* azonban mindmáig valószínűleg a legtöbbet játszott színdarab nemcsak Franciaországban, hanem a nagyvilágban is.

JAKOB WASSERMANN

(1873-1934)

Alig magyarázhatóak az irodalmi divat szeszélyes hullámzásai. Alig észrevett vagy észre sem vett költők egyszerre nagyra értékeltek, sőt divatosan lettek. Máskor közismert, széles körben népszerű írók olykor még életükben, vagy nem sokkal haláluk után közfeledésbe merülnek. Az sem ritkaság, hogy olyan szerzők, akiket a kritika és az irodalomtudomány egybehangzóan silánynak ítél, széles körökben keresettek lesznek. De az is elég gyakran előfordul, hogy egy-egy írásművész, akit a szakértelem nagyra becsül, klasszikusnak nyilvánít, egy ideig kifejezetten népszerű, majd magyarázhatatlanul általános közömbösséggel találkozik, méghozzá úgy, hogy változatlanul megmarad a tekintélye, csak éppen alig olvassák. Holott talán néhány évvel korábban a legkeresettebbek közé tartozott.

Az utóbbi évtizedekben erre a sorsra jutott Jakob Wassermann. A húszas években, a harmincasok első felében, körülbelül a második világháború kitöréséig néhány könyve német eredetiben is, különböző nyelvű fordításokban is a legkeresettebb művek közé tartozott. Aki tud róla, ma is a század német irodalmának legjobbjai közt tartja számon. De évek óta alig adták ki újra, hiszen az olvasók nem keresik a könyvesboltokban, tehát a könyvkereskedők nem igénylik a könyvkiadóktól. - Persze az is lehetséges - van erre is példa-, hogy néhány évtizedes közömbösség után egyszerre megint csak magyarázhatatlanul fellángol iránta az érdeklődés. Hiszen szinte képtelenség, hogy például *„A Maurizius-ügy”,* amelyet 1928-as megjelenése után legalább egy évtizedig az egész irodalmi szakma a század egyik legjobb, legértékesebb műalkotásának vallott, manapság a legszűkebb értelmiségi körökön kívül szinte merőben ismeretlen. Akik azonban ismerik, tudják, hogy Wassermann kihagyhatatlan a világirodalom arcképcsarnokából.

Zsidó vallású német polgári családból származott. Irodalmi otthonosság és nagy történelmi ismeretanyag birtokában, korán megnyilvánuló elbeszélőkészséggel az irodalom volt számára az egyetlen lehetséges életút.

Szerette németségét, a német kultúrát, és szerette a zsidóság vallási hagyományait. Mindkettő nyomot is hagyott történetein és hősein. Eleve regényírónak született, de iskolái végeztével újságírónak állt. A híres kulturális-humoros folyóiratnak, a „Simplicissimus”-nak a munkatársa lett. Később - még fiatalon - egy ideig a szerkesztője is volt. De 27 éves korában megjelent magyar fordításban *„Fuchs Renáta”* című regénye, amely előbb a német olvasók körében, majd nemsokára már Európa nagy részén is irodalmi siker lett. Házassága gondtalan életet biztosított számára. Egy gazdag bécsi kereskedő leányát vette feleségül. Az apósék úgy vélték, hogy felemelték a tehetséges fiatalembert a gondtalan világba, de néhány év múlva már azt kellett tapasztalniuk, hogy az egyre sikeresebb író regényeivel többet keres, mint ők az üzleteikkel.

Fuchs Renáta, a hős lelkű zsidólány vállalja a szegénységet, a megvetettséget, hogy példát adjon az erkölcsi magatartásra az egyre erkölcstelenebb polgári világban. Következő híres regénye, a *„Christian Wahnschaffe”* egy hasonlóképpen önzetlen, a tisztességért harcosan kiálló és minden hátrányt vállaló, kemény akaratú férfiról szól. - Ez 1919-ben, az első világháború befejezése után jelenik meg. Ettől kezdve az egész német irodalom jelentős alakjai közt tartja számon. Ausztria büszke rá, hiszen már jó ideje Bécsben él, osztrák állampolgár. Legfontosabb regényei azonban a németországi polgárság világát tükrözik. Mindig érdekesen és szemléletesen. Az erkölcsi szempont mindvégig jellemző gondolkodására. A régi, hagyományos német polgári tisztesség a társadalmi eszményképe. Ehhez magába

olvasztja a buddhizmus és Tolsztoj tanainak morális igényeit. Amikor 1928-ban, - harmincnyolc éves korában - megjelenik talán legfőbb műve, *„A Maurizius-ügy”* az irodalmi köztudatban a legjelentékenyebb élő német írók közé emelkedik. - Ezt a regényt egyesek a legjobb bűnügyi regénynek tartották. Mások lélektani remekműnek. Még többen az igazságszolgáltatás kritikájának. - Hőse, Etzel Andergast egy nagy tekintélyű ügyész fia, maga is jogásznak készül. Apja biztatására azoknak a régi ügyeknek az aktáit kezdi tanulmányozni, amelyekben apjának vádlói szerepe volt. Egy évekkel korábban elítélt, azóta is börtönben ülő vádlottnak Mauriziusnak a bírósági iratait nézi át. És úgy találja, hogy tévedéseken alapult apja vádbeszéde is, az ítélet is. Maurizius évek óta ártatlanul szenvedi börtönéveit. - Maga akar utánanézni, mi is volt Maurizius tette, és miféle tévedések okozták az ártatlan ember elítéltetését. Nyomozó hevülettel jár végére az ügynek, kideríti, hol tévedett apja és az egész igazságügyi apparátus. Eléri a per újrafelvételét és Maurizius felmentését, rehabilitálását. Ez ugyan a részéről nagy erkölcsi győzelem, de nem teheti jóvá az igazságtalanságot: Maurizius élete egészségével együtt végzetesen elromlott a börtönévek alatt.

A jogászi életben is világszenzáció volt a könyv. A szerző rákényszerült, hogy folytassa Etzel Andergast életútját. Hamarosan trilógiává - három regénnyé - bővült az erkölcs hősének életútja. Kétségtelen, hogy a két világháború közti évek egyik legfontosabb és leghatásosabb irodalmi művei közé tartozik. Itt már jól érezhető Freud lélektani tanításainak és Dosztojevszkij lélektani regényeinek hatása.

Az olvasóközönség - és ennek folytán a könyvkiadói igény - elvárta az újabb és újabb Wassermann-regényeket. Elbeszélőkészsége pedig kimeríthetetlen volt. Igazi népszerű regény volt a magyar fordításban *„A lángész”* címet kapott művészregény. Eredeti címe *„A libás emberke”* volt. Ez egy közismert weimari utcai szobor, amelyen egy férfi két hóna közt egy-egy libával fut valahonnét valahová. Ennek a regénynek a hősét nevezik ismerősei „Libás-emberkének”, mivel élete két asszony közt ingadozik. Egy ideig divatos olvasmány volt. De ennél is fontosabbak azok a viszonylag kisebb terjedelmű történelmi regényei, amelyek a történelem nagy igazságtalanságairól szólnak. Ilyen mindenekelőtt a *„Caxamalca aranya”,* amely a spanyol kalandorok indiánok elleni harcait idézi fel az Amerika felfedezése utáni évtizedekben. Mintha a közeljövő népirtásának a látomása volna. A hódító és a meghódított nép viszonyát mesterien ábrázoló *„Nagy Sándor Babilonban”* című regényében meséli el, hogy a megaláztatás akkor is rettenetes, ha egy nagy uralkodó, az emberiség egyik nagy alakja a hódító.

Wassermann jól érezte, sejtette az eljövendő világveszedelmeket. A horogkeresztes mozgalom eleve gyűlölte őt. Az 1933-ban bekövetkezett hatalomátvétel még nem érintette Ausztriát, de kétségtelen volt, hogy az osztrákok sem menekülhetnek. Wassermann ezt már nem érte meg. 1934-ben, 61 éves korában meghalt. A következő évek német világában Wassermann neve is tilos volt. Otthonában feledésre ítéltetett, de a német világon kívül is feledésbe homályosodott a kor egyik legjelentékenyebb német írója.

Mégis, a divatok szeszélye talán hamarosan, vagy későbbi időben majd úgy hozza magával, hogy művei - elsősorban *„A Maurizius-ügy”* - újra elfoglalják helyüket a nemcsak tisztelt, hanem olvasott klasszikus művek sorában.

HUGO VON HOFMANNSTHAL

(1874-1929)

Az apja módos bécsi zsidó kereskedő volt, egyszerűen Hofmannak hívták. A fiú már 16 éves gimnazistaként verseket közöl, alig néhány évvel később pedig már áhítatos katolikusként von Hofmannstal néven a szimbolizmus és a divatos újromantika költő-drámaírója. A bécsi császári-királyi körök a legosztrákabb irodalmi mesterként emlegetik. Életműve ugyanúgy tartozik a legkövetkezetesebb hagyományőrzésbe, mint a kísérletező expresszionizmusba, szürrealizmusba. A konzervatív és az újító költészet egészen sajátosan egyedülálló ötvözője. Szellemi rokona az angol Swinburne, a francia-belga Maeterlinck, a német George és Rilke, de egyik sem példaképe. Legközelebbi elődje és eszménye a legfőbb osztrák klasszikus: Grillparzer.

Úgy indult szinte még kamaszfiúként, mint a bécsi emlékek és bécsi látványok formaművész versekbe varázsolója. A Burg látnivalói, udvarai, szobrai, a Schönbrunn parkjai jelennek meg költeményeiben. A legmagasabb osztrák körök érzik magukénak. Majd 18 éves fővel megtalálja egyik legjellegzetesebb kifejezési formáját, a szimbolista-szecessziós verses „kis-drámá"-t. Megírja a *„Tizian halála"* című verses-drámai látomást a művészet lélekmegváltó voltáról. Még a huszadik életévét sem éri el, és már világhírű. A német nyelvű költészetben a szecesszió túlfinomult, túl játékos, jelképekkel telített lírájának egyik legjellegzetesebb költője. De világviszonylatban mindenekelőtt kis és nagy drámáival, mitológia idézéseivel, operalibrettóival vált nevezetessé. Színpadi művészete összefonódik Richard Strauss zenéjével és Max Reinhardt rendezői szellemével. Gazdag munkásságának alighanem legismertebb műve a középkori angol moralitásjátéknak, az *„Everyman"*-nek olyan német átdolgozása, amely alig-alig emlékeztet az eredetire. Ez a *„Jedermann"* vagyis az *„Akárki"*. Ezt a jelképes tartalmú, nagyon hatásos verses drámát úgyszólván minden európai nyelvre lefordították. „Akárki" maga a mindennapi ember, aki úgy él, mint a többiek, és minden megtörténhet vele, ami bárkivel megtörténhet. És előbb-utóbb okvetlenül meghal, mint minden ember. Az emberi szereplők: Akárki, Akárki anyja, Akárki szeretője, Akárki barátja. A többi megszemélyesített jelkép: Ördög, Mennyei alakok, mint a Hit, a Remény és a Szeretet és maga a Halál. Amikor pedig elkövetkezik a halál, a földi vég, a halálba menő egyedül marad, anyja is csak a sír széléig kísérheti. Csak jótettei léphetik át vele együtt a temetést, hogy a túlvilági ítéletkor tanúskodjanak mellette. - Igazi középkorra stilizált, mozgalmas-izgalmas játék, amelynek jelképrendszere, problémavilága az újkori, a jelenbeli gondolatvilágra vall.

Az *„Akárki"* sikere fordította Hofmannsthal felé a muzsikus és a rendező figyelmét. Reinhardttal és Strauss-szal együtt teremtették meg az azóta is virágzó „Salzburgi Ünnepi Játékok"-at.

A századforduló és az első világháború közötti évek témakeresése mindenekelőtt a görög drámai hagyomány felé irányult. Közben egyre nagyobb érdeklődéssel tanulmányozta a hasonlóképpen bécsi Freud lélektani eredményeit, a pszichoanalízist. Az antik mitológiai és tragédiabeli hagyományt bravúrosan kapcsolta össze a hősök és hősnők mélylélektani ábrázolásával. A görög mitológia Szophoklésztől és Euripidésztől ismert alakjai - Oidipusz, Élektra, Alkésztisz - tolla alatt lélektani drámák hőseivé váltak. Példát adott jó néhány XX. századi drámaírónak az antik témák, a pszichoanalízis és a modern problémák összekapcsolására. A középkori misztériumok és moralitásjátékok téma- és formavilága ugyanúgy ihlette, mint az antik hitrege. Már az *„Akárki"* hamar világraszóló sikere is a középkort idézte szimbólumrendszerével, de a barokk színpadi hagyomány középkorvíziója is hatott képzele-

tére. Különösen a spanyol drámaszerzők, közülük is elsősorban Calderón ösztönözte nem is egy darabja megírására. Ifjúkora óta játékos szenvedéllyel foglalkozott a nyelvtanulással. Az ógörög, latin és jó néhány más európai nyelv mellett jól tudott spanyolul is, olykor fordított is néhány spanyol klasszikus drámát. Ízléséhez és hajlamaihoz legközelebb Calderón állt, aki a spanyol barokk szerzők között alighanem a legjobban érezte át a középkori hagyományokat. Kitűnő drámáit megcsodálták és gyakran utánozták a német romantikusok. Az osztrákok különösen. Hiszen a XVI-XVII. századbeli Spanyolország úgyszintén Habsburg uralom alatt állott, s az osztrák Habsburg-világ némiképpen rokonnak is érezte. A legjelentékenyebb osztrák romantikus, Grillparzer fordított is, utánzott is Calderón-drámákat. Hofmannsthalnak pedig éppen Grillparzer volt a legtiszteltebb példaképe. - Calderón egyik legfontosabb és legismertebb színjátéka: *„A nagy világszínház”*. Ez a mennyekben és a történelemben játszódó misztériumjáték előképe az európai újkori misztériumnak: Goethe *„Faust”*-jának, Byron *„Káin”*-jának, Madách *„Tragédiá”*-jának. Hofmannsthal két játékban is folytatni kívánta a műfaji hagyományt: a *„Kis világszínház”*-ban és a *„A nagy világszínház”*-ban. Az előbbi ugyanúgy „kis-dráma”, vagyis rövid verses drámai költemény, mint a *„Tizian halála”* vagy a még nagyobb sikerű *„A balga és a halál”*. *„A nagy világszínház”* azonban szintén egész estét betöltő, hatásos színpadi játék, mint korábban az *„Akárki”,* vagy a nem sokkal később egyenesen operának írt librettói.

Richard Strauss-szal jó baráti és munkatársi kapcsolatba kerültek. Hofmannsthalnak ugyanúgy megfelelt Richard Strauss, mint Straussnak Hofmannsthal. A szecesszió stílusvilága és az újromantika témavilága a legművészibb színvonalat találta meg a két mesterben. Kapcsolatuk idővel még családi is lett, amikor Strauss fia feleségül vette Hofmannsthal leányát. Az már a történelem fintora és Strauss igen ingatag jellemének dokumentuma, hogy már Hofmannsthal halála után, Hitler uralomra kerülésekor a nagy művész, de igen képlékeny jellemű Strauss ráparancsolt a fiára, hogy váljon el a zsidó származású híres drámaköltő leányától... és az el is vált. Amíg Hofmannsthal élt, tehát 1929-ig, igen jó munkatársak voltak. A görög tárgyú drámák operákká váltak, és Hofmannsthal már egyenest opera számára librettónak írta *„Ariadné Naxosz szigetén*” című mitológiajátékát, legismertebb közös művük, a *„Rózsalovag”* szövegét. Drámai költeményei közt akadnak ennél jelentékenyebbek, mélyebbek, szárnyalóbbak, a halála óta eltelt hat és fél évtizedben mégis ez bizonyult a legmaradandóbbnak és legismertebbnek.

Viszonylag rövid - 55 évre terjedő - életében sokat alkotott. Ausztriában nemzeti klasszikusnak számít, a világirodalomban az újromantika és a szecesszió egyik legjelentősebb alkotója.

GILBERT KEITH CHESTERTON

(1874-1936)

10 nagy kötetet meghaladó életművét többé-kevésbé áttekintve az olvasó alig-alig tudja eldönteni, hogy humorista-e vagy inkább hitvitázó, esetleg irodalomkritikus és irodalomtörténész, netalántán a legjobb krimiszerzők egyike. Akik nem értettek vele egyet, azok is élvezettel olvasták lebilincselő írásait. A legkülönbözőbb szemléletű újságok buzgón közölték cikkeit, amelyekkel a szerkesztők sem értettek egyet. Sajátos alak, élő anekdotafigura volt az angol irodalomban a múlt század végén és a jelen század első évtizedeiben. Nagy termetű, kövér alakja egyenest kínálkozott a karikaturisták számára. Szónoki és vitázó tehetsége ugyanolyan közismert volt írók és olvasók körében, mint hatalmas étvágya. Az angol katolikusok pedig benne tudták leghatásosabb hitvédőjüket, noha csak 46 éves korában tért át hivatalosan is az angol hitfelekezetből a római katolikus vallásra. De jóval korábban barátja és harcostársa volt Hilaire Bellocnak, a francia származású angol költőnek és politikusnak, akit az angliai katolikusok legfőbb képviselőjüknek vallottak, noha harciasan hitelvekért vitázó államférfi létére népszerű gyermekversikék költője volt. Ezeket a legifjabbaknak szánt, játékos hangú költeményeket Chesterton illusztrálta, aki a középiskola után festőművésznek indult, és már ismert könyvillusztrátor volt, amikor 26 éves korában - 1900-ban - a *„Vad lovag”* című verseskötettel, benne hatásos költeményekkel hitet tett a középkor szépségei mellett. Ezt hamarosan követte *„Eretnekek”* című esszékötete, amely éles, de igen szellemes kritikával utasította el a színpadokon uralkodó ibsenizmust, G. B. Shaw-t, H. G. Wells tudományos-fantasztikus regényeit és Kiplinget, aki ünnepelte az imperializmust. Mint embertelen eszmét és gyakorlatot utasította el a kapitalizmust, a liberalizmust, a szocializmust. Már itt érezni lehetett, hogy egy magasztos valláserkölcsön alapuló társadalmi rendről ábrándozik.

Hamarosan a Dickensről szóló kitűnő könyvben - sokan ezt tartják mindmáig a legjobb Dickens-monográfiának - példaképül állítja az olvasók, illetve a világ elé a jóságnak, a méltányosságnak azt az eszményét, amelyet Dickens hibátlan szépséggel és emberábrázoló képességgel fejez ki.

Talán legjellemzőbb témaköre a bűn és az erény viszonya. Misztikum, szimbólum, erkölcsbírálat és szatíra keveredik különös módon a bűnüldözés közelében bonyolódó történeteiben. Ezek közül a legismertebbek a Páter Brown kalandjairól szóló regények. Páter Brown katolikus pap, aki meggyőződéssel vallja, hogy a rossz, a csúnya és a hazug elválaszthatatlan egymástól. Mert a jó, az erény mindig szép és igaz. Ha valahol riasztó csúnyát vesz észre, tudja, hogy valahol és valahogy bűn van jelen. Ezen az alapon nyomoz olyan leleménnyel, mint a híres detektívregény-írók híres nyomozói. Páter Brown Sherlock Holmes, Maigret felügyelő, Hercule Poirot egyenrangú társa papi reverendában és rendíthetetlen vallásos hittel. Feszültség, váratlan fordulatosság, humor vegyül ezekben a vallásos-fordulatos és mulatságos történetekben.

De a bűn misztériumának, a jóból származó rossz és a gonosz eredetű jó misztériuma alighanem leghíresebb regényében rémíti és mulattatja az olvasót: *„Az ember, aki csütörtök volt”*.

Egy okos nyomozótisztről szól, aki felismeri, hogy egy veszedelmes anarchista közösség fenyegeti a társadalmat. Hogy leleplezze őket, beépül a bűnszövetkezetbe. Megtudja, hogy a tevékeny károkozók egységeinek vezetőjét a hét napjairól nevezték el. Olyan leleményes tanácsokat ad a bűnös szándékok végrehajtására, hogy hamarosan ő lesz az egység parancsnoka, aki a Csütörtök névre hallgat. Összeismerkedik a többi vezetővel, különösen az igen

okosnak tűnő Szombattal. Nála akarja kezdeni a leleplezést. Most már rendőrökkel csap Szombatra, aki csodálkozva veszi tudomásul, hogy Csütörtök rendőr. Ugyanis Szombat is rendőr, aki ugyanúgy, leleplező szándékkal férkőzött az anarchisták közé. Most már együtt indulnak a többi vezetőt elfogni. De ahogy előre haladnak a leleplezésben, egyre nagyobb elképedéssel veszik tudomásul, hogy valamennyi főanarchista rendőr. Hosszú ideje már rendőrök készítik elő a bűncselekményeket, jól titkolva magukat, nehogy lelepleződjenek. Ezt felismerve hat a hétköznap nevű rendőr együtt csap rá a bűnözők főnökére, az anarchisták vezérére, Vasárnapra. És jön a legfőbb meglepetés: a bűnözők feje maga a rendőrfőnök, aki azért vállalta a bűnök irányítását, hogy az erény nevében leleplezze a bűnt. - Moralizáló regény? Az! Humoros regény? Az! Igazi jó krimi? Az! Lényegében azonban a bűn és az erény szimbolista, misztikus látomása. Egyedi témájával, hangvételével nem lehet kihagyni a legjobb regények listájából. Mint ahogy íróját se lehet kifelejteni a XX. század legeredetibb írói közül, aki ráadásul még költő is, illusztrátor is.

Végső műve önéletrajza. Erről úgy szoktak megemlékezni, hogy öregkori alkotás. De hát igazán sohase volt öreg. 62 éves korában halt meg. Végső vallomása saját életéről hitelesen bizonyítja, hogy soha nem vesztette el hitét, nem vesztette el kritikai szellemét és nem vesztette el humorát.

Művei nem avulnak, mindig szórakoztatnak, tanítanak és elgondolkoztatnak.

IVAN CANKAR

(1875-1918)

Ivan Cankarról már azt is elmondták, hogy ő a legkisebb lélekszámú szláv nép és szláv nyelv - a szlovén nyelv - legnagyobb írója. Ez a nép és ez a nyelv példásan meg tudta őrizni magát az egymást váltó idegen uralmak alatt. Őseik, a karantánok a népvándorlás derekán érkeztek keletről. A VI. században már letelepedtek azon a sokkal később ausztriai tájon, amelyet Karintiának és Krajnának hívnak. Karintia róluk kapta a nevét, de a VII. és VIII. században fennálló karantán fejedelemség ott volt, ahol majd sokára az Osztrák Császárság Krajna nevű tartománya. A IX. században a kis ország bajor fennhatóság alá került, onnét a Frank Birodalomhoz, majd a Német-Római Császárság része lett. Amikor a Habsburgok uralomra kerültek, ez a vidék volt a birodalom határtartománya, a Maribori Őrgrófság. Majd a napóleoni háborúk idején a francia fennhatóság alatt álló Illíria része lett. Ez az átmeneti, de nagyon fontos francia fennhatóság szabadította fel a jobbágyságot, lendítette előre a polgári fejlődést, ébresztette a szlovén nemzeti öntudatot, az igényt az önálló Szlovéniára. De a bécsi béke (1815) visszasorolta az osztrák tartományok közé. Ettől kezdve a nemzeti törekvésekre erőszak válaszolt. A szlovénekben, különösen az értelmiségben tudatossá lett, hogy ők a déli szlávok közé tartoznak. Börtön járt azoknak, akik hirdetni merték, hogy egy egyesülendő délszláv államszövetségbe kívánnak tartozni. Ivan Cankar is kénytelen volt börtönbüntetést elszenvedni, mert még a XIX. és a XX. század fordulóján egy előadásban hangsúlyozta népük és a többi délszláv nép egymásra utaltságát az elnyomó osztrák hatalom ellen. Amikor azután 1918-ban szétesett az Osztrák-Magyar Monarchia, megvalósult az akkor már régi álom: a szerb, a horvát és a szlovén nemzetek egyesültek az SHS („Szerbszka, Horvatszka-Slavonska") királyságban. Szlovénia több mint ezer év után felszabadult, de nem lett olyan önálló európai állam, mint hajdanán a karantán fejedelemség. Ehhez még néhány világégésre volt szükség. Csak amikor alig néhány évvel ezelőtt szétesett a jugoszláv államszövetség is, akkor lett több mint egy évezred után önálló állam - habár igen kis állam - Szlovénia. Ami az igazi csoda, hogy e végtelen hosszú nemzeti elnyomatás alatt megőrizték nemzeti nyelvüket, sok évszázada volt nemzeti nyelvű irodalmuk, társadalmuk és kultúrájuk magába szívta a német, francia, olasz hatásokat, és ami a legcsodálatosabb: ez a nép akármilyen kicsi is volt, nem enyészett el. Megtanultak németül, ha kellett franciául is, de őrizték saját szláv nyelvüket, amely a jugoszláv évtizedek alatt sem olvadt bele a nagyobb létszámú szláv népekébe. Városaik, amelyek évszázadokon át német nevet viseltek, amint lehetett, azonnal visszaszlovénesedtek. Európa legfőbb városaikat Laibachnak, Marburgnak ismerte, de hamar meg kellett szokni, hogy ősi, igazi nevük Ljubljana és Maribor. - Szlovéniában összesen nincs kétmillió lakos. A szomszédos országokban, Ausztriában, Olaszországban, még nálunk is van kis létszámú szlovén nemzetiség (nálunk vendeknek hívják őket). Szórványosan nyugatabbra és a távoli nyugaton is élnek szlovének, de összesen sincsenek hárommilliónyian. Van nekik is némi gyér német, olasz, magyar kisebbségük, de talán nincs is még egy olyan ország, ahol a kisebbségek nemzeti és emberi méltósága olyan biztonságos volna, mint Szlovéniában. Zilahy Lajos, aki hosszú emigráció után visszatért Európába, élete végső éveit Szlovéniában élte. Ő mondotta nemegyszer: „Úgy tapasztaltam, hogy Szlovéniában a legkellemesebb magyarnak lenni." - Ennek a végre valahára önálló nemzetnek fél évezredes irodalma, kultúrája van. Náluk is, a világban is általános vélemény, hogy legnagyobb írójuk az az Ivan Cankar, aki szinte abban a pillanatban halt meg egy kórházban, amikor a történelem lehetővé tette felszabadulásukat, amelynek ő nemcsak harcosa, hanem legművészibb kifejezője is volt.

Szegény falusi szabómester fia volt. Szülei a tanítókkal és a szomszédokkal együtt felismerték rendkívüli tanulóképességét, szorgalmát, korán bontakozó tehetségét. Ha számukra anyagi megerőltetés is volt, a közeli Ljubljanában (akkori német nevén Laibachban) járatták gimnáziumba. Már gyermekként egyformán, anyanyelvi szinten tudott szlovénül és németül. (Még a szlovén nyelvű iskolákban is az órák java részét németül tartották). Az iskola érdeklődő tanulói titkos irodalmi kört szerveztek, ahol egymással versengve mélyedtek el az irodalomban, történelemben és a nyelvek lelkes tanulásában. Cankar lett a kör elnöke. Itt kezdett el írni, korábban inkább verseket. Amikor - még diákként - jól megtanult franciául, főleg Baudelaire, Verlaine, Maeterlinck költészete igézte meg. 17 éves korában már verse jelent meg egy folyóiratban. A kamaszkorból éppen kinövő fiú, anélkül, hogy ezt akkor tudta volna, a szlovén irodalomban előfutára lett a szimbolizmusnak. Később Gogol és Dosztojevszkij megismerésekor már a lélektani próza és az éppen világdivatját élő naturalizmus igézte meg. És részben otthoni, majd városi tapasztalata a szegények élete felé fordította. De költői érzékenysége, választékos stílusa megóvta a naturalizmus túlzásaitól. - Érettségije után mindenki úgy hitte, hogy bölcsészként folytatja életútját. De fellobbant benne a fizika és a műszaki ismeretek iránti érdeklődés - és otthon, Ausztria Krajna nevű tartományában (a mai Szlovéniában) nem lévén műszaki egyetem, Bécsben iratkozott a kívánt felső iskolába. Ott azonban hamarosan újságíró lett, könyvei jelentek meg, s egy fellobbanó szenvedélyes szerelem határozta meg a további útját. Közben megrázó hatású volt édesanyjának otthoni halála. Mindig is meghitt viszonyban volt szüleivel, anyjáról pedig úgy tudta és vallotta, hogy ő formálta olyan emberré, amilyen lett. Ez a gyász mindvégig beoltotta az élet örömeinek és bánatainak érzelmes átélésével.

1894-től 1910-ig élt Bécsben, a német nyelvű közegben fejlődött a szlovén irodalom élő klasszikusává. Ott találkozott a munkásosztállyal és a szocialista eszmevilággal. Tagja is lett a szociáldemokrata pártnak, a szocialista lapok egyre inkább várták cikkeit és novelláit a proletárvilág élményeiről és problémáiról. Harmonikus lelkében jól tudta összeegyeztetni, sőt összevonni hazulról hozott, lelke mélyéig átélt katolikus hitét és a szocialista társadalomszemléletet. Marxista volt a politikában és társadalomfilozófiában, de egy pillanatig se kísértette meg a materializmus. Ugyanilyen egységben élte a szocializmus humanista internacionalizmusát és lelkes szlovén hazafiságát. Szerette a német kultúrát, de gyűlölte Ferenc József császár-király elnyomó birodalmát.

Első könyve verseskönyv volt, 1899-ben jelent meg, 24 éves korában. *„Erotika”* a címe. Innét számítják a szlovén szimbolizmus kezdetét. Mégsem lett folytatása az oly sikeresen indult költői útnak. Ez a századforduló egész Európában az erkölcsi képmutatás, az álszemérem, a maradi ízlés klasszikus korszaka volt: a Ferenc József-kori Ausztriában nemcsak Bécsben, hanem az osztrák tartományokban, sőt az Osztrák-Magyar Monarchia egészében is uralkodott az ízlésdiktatúra. A túlbuzgó vallásosság még fokozni is tudta a félelmet az életöröm dicsőítésétől. Az *„Erotika”* versei mai szemmel olvasva, mai füllel hallva igen mérsékelt hangütésű, nagyon távol van attól, amit manapság erotikának mondunk. De a Bécsben megjelenő, szlovén nyelvű kötet szerelmes versei otthon példátlan felháborodást keltettek. A ljubljanai püspök a szentmisén átkozódva kiprédikálta, mint az erkölcstelenség példátlan megnyilvánulását. Elvárta, hogy a könyvesboltok és akik a könyvet már megvásárolták, dobják tűzre a könyvet, mert különben üdvösségüket kockáztatják. Persze másnap már egész Szlovéniában eltűnt a kirakatokból Cankar könyve. Őt pedig, a valóban vallásos embert, úgy megrázta ez az egyházi válasz, hogyha ezután nagy néha írt is verset, szerelmest soha többé - verseskötete többé nem jelent meg. A nagy költőnek induló fiatalember a próza legfőbb otthoni mestere lett. Gyors egymásutánban regények, novellák, néha drámák épültek, fogalmazódtak, váltak irodalmi művekké tolla alatt. Ezek közt talán a legismertebb és világszerte legelterjedtebb a *„Jernej, a szolgalegény”*. Költői stílusa és pontos realista

világlátása példázza minden művészi erényét. És akármilyen sokat írt, színvonala sohase süllyedt. Még egyre harciasabb publicisztikájában is érvényesült a fogalmazás eleganciája. - És habár verseskötettel többé nem jelentkezett, de olykor-olykor visszatért a versekhez. Nemcsak Shakespeare és más nagy költők műveinek a fordításaiban, hanem nagy embereket idéző, balladai hangú költeményeiben is. A magyar múlt példázatos alakjai is megjelennek ezek közt, így a mi Mátyás királyunkról szól az egyik verses műve.

Publicisztikájában a két fő téma a szegénység ügye és a szocializmus reménye, és ami számára ugyanolyan fontos: a szlovén nemzeti szabadság. - Egy ízben előadást tartott a déli szláv népek rokonságáról és sorsközösségéről, igényelve, hogy a szlovének mihamarabb szabaduljanak az osztrák fennhatóság alól és szövetséges államképen csatlakozzanak a többi délszláv néphez. Ezt természetesen a hatóságok lázadásnak és lázadásra szólításnak ítélték: Cankart elítélték, börtönbe is került. Amikor kiszabadult, folytatta írói-újságírói tevékenységét, bár közben a börtönben is tudott néhány novellát írni.

1910-ben végképp hazaköltözött Ljubljanába. Itt keletkeztek végső regényei és drámái. 1914-ben, az első világháború kitörésekor mint politikailag veszedelmes embert internálták. Ez annak idején még nem internálótábort jelentett, hanem kötelező egy helyben élést és állandó rendőri felügyeletet. Tehát volt lehetősége az írásra is. Megszülethetett végső műve, az *„Álomképek”* című elbeszélés és karcolatgyűjteménye, amely 1917-ben a háború vége felé meg is jelent. Közben azonban egyre többet betegeskedett, egyébként is gyönge szervezete egyre romlott. Minél közelebb érezhette reményei megvalósulását, annál közelebb sejtette a végső elmúlást. A háború végét már a halálos ágyon érhette meg. 1918 decemberében halt meg. Nemsokára Szlovénia önálló államként csatlakozott a szerb-horvát-szlovén szövetséges királysághoz. A legnagyobb előhírnök ekkor már azonnal nemzeti klasszikusnak számított. Ma is az.

RAINER MARIA RILKE

(1875-1926)

Prágában született, elődei német nemesemberek és cseh módos polgárok voltak, németül és csehül egyformán tudott, majd nyugati öntudattal úgy megtanult franciául, hogy mind a három nyelven írt versben is, prózában is. Azután szláv öntudattal sajátjának akarta tudni az orosz nyelvet is. Hódolattal vendégeskedett Tolsztojnál, majd idővel néhány évig a szobrászok szobrászánál, Rodinnél volt titkár. Tanulmányát Tolsztoj bölcseletéről oroszul, Rodinről franciául írta, de mindkettőt maga fordította németre. Családi hagyományul kapta, hogy az a XVII. században élt Christoph Rilke von Langenau nevű fiatalember, aki Montecuccoli ármádiájában zsoldos kornét volt és a szentgotthárdi csatában a törökök ellen harcolva elesett, az ő családjuk fia volt. (A kornét szó eredeti értelmében kürtöst jelent, de mint katonai rang a zászlósnak felelt meg.) A kései állítólagos utódot gyermekkorától fogva izgatta ez a lehetséges előd. Idővel róla, szerelméről és haláláról írta legismertebb - és talán legszebb - művét, az *„Ének Rilke Kristóf kornét szerelméről és haláláról”* című ritmikus, olykor versbe forduló költői elbeszélését.

Elkényeztetett, vallásos nevelés, piarista elemi iskola után katonai iskolákban folytatta tanulmányait (apja is katonatiszt volt). Ezekre a katonanevelő évekre mindvégig utálkozva gondolt vissza. Befejezés előtt abba is hagyta, kereskedelmi főiskolán folytatta, de azt sem érezte a magáénak. Egyetemre már bölcsésznek iratkozott be. De hamar felismerte írói-költői tehetségét, felismerték a lapok és kiadók is. 22 éves korában már írásból is meg tudott élni. Hol német földön, hol Csehországban élt, amely utóbbi még jó ideig Ausztria tartománya volt. Verseket általában németül írt, de prózai műveket az újságok számára ugyanúgy tudott németül, mint csehül írni. Később Párizsban a francia nyelv ugyanilyen biztonságosan volt a tulajdona.

22 éves volt - 1897-ben - amikor megismerte a végzetes asszonyt, Lou Andreas Salomét. Ez a varázsos hölgy a századvég és századforduló német irodalmának jóságos és üdvös démona volt. Oroszországi német, különböző európai egyetemeken tanult, kitűnő stílusú regényíró, vallástörténész, esztéta lett, az erotika nagyszerűségének hitvallója. Akit igazán tehetségesnek tartott, azt ágyába igézte, csábította vagy egyszerűen parancsolta. Szerelmi névsora Nietzschével kezdődött, Hauptmannal, Wedekinddel, Schnitzlerrel folytatódott. Jó barátságban volt Freuddal és a Freud ellen lázadó Adlerrel is. Akit ő egyszer, ha átmenetileg is, ágyába fogadott, az attól kezdve jobban értette saját magát: Lou hatékonyan segített minden igazi írót, költőt, filozófust, hogy saját legjobb útját megtalálja. 14 évvel volt idősebb Rilkénél, tehát 36 éves, amikor felfedezte magának a fiatal költőt. Szép volt, izgalmas, egyszerre volt az esztétika szellemi és a szerelem testi művésznője. Ő vitte el Rilkét Oroszországba, egyenest Tolsztojhoz, ő tökéletesítette orosz tudását. De az akkor legmodernebb francia irodalomba is ő vezette be. Az a nem egészen két év, amíg együtt éltek, Rilke számára a költői-írói út megtalálása volt. Az ettől kezdve írt versei és prózai művei egyre szélesebb körökben találkoztak elismeréssel. 1899-ben - 24 éves korában - egyetlen éjszaka, ihletett mámorban írta az *„Ének Rilke Kristóf kornét szerelméről és haláláról”*-t, amely hamarosan világhíressé tette. A következő évben ismerte meg Clara Westhoff szobrásznőt. Hamarosan feleségül vette. Mellette fordult érdeklődése a szobrászművészet felé, amelynek esztétikája nemcsak izgatni kezdte, hanem a szobrászat elismert szakembere is lett. Clarával alig élt egy évig, de jó emléke mindhalálig megmaradt. Az asszonyok végig váltakoztak mellette, s élményeiből maradandó értékű versek, olykor versciklusok keletkeztek. Némelyik asszonnyal hosszasan

levelezett, és a levelekből prózai kötetek lettek. Nem egy regénye és novellája őrzi a szerető és szeretett asszonyok szellemi és érzéki arculatát.

Amikor Clarától elvált, további útja Párizsba vezetett, Rodin körébe. Azóta sincs jobb művészi arckép a nagy szobrászról, mint amit nagy tanulmányban ő írt róla. De közben összebarátkozott jelentékeny francia írókkal: André Gide-del, Romain Rolland-nal, a belga Verhaerennel. - Kölcsönösen tanultak egymástól, hatottak egymásra. 1914-ig volt otthonos Párizsban, de akkor kitört az első világháború. Rilke ekkor éppen Németországban volt, s osztrák állampolgár lévén, Párizsba vissza nem mehetett. Bécsben előbb katonai levéltári szolgálatba sorozták be. Hamarosan sikerült betegségre hivatkozva leszereltetni magát. Különben is világ életében kistermetű, vékony, beteges külsejű férfi volt. Aki ránézett, már nem is látta katonának valónak. E bécsi időszakban barátkozott össze az újromantika osztrák főalakjával, Hofmannsthallal. Ők is kölcsönösen hatottak egymásra: Rilke árnyalt nyelvével, az ókori művészet iránti lelkesedésével, Hofmannsthal mesébe hajló képzeletével. - 1918-ban a háború végeztével és a forradalmak kitörésével érdeklődése a társadalmi-politikai kérdések felé fordult. Egyszerre lelkesedni kezdett a szocializmusért. Bajorországba sietett, ahol egy rövid életű tanácsköztársaság keletkezett. Ennek élén a kor egyik legkitűnőbb lírai költője, Ernst Toller állott. Rilke Tollerrel is megbarátkozott. A bajorok igen naiv kommunista kísérlete hamar elbukott, Toller is néhány évre börtönbe került (ahol legszebb verseit írta). Rilkét is kihallgatták, mint bűntársat, de nem lévén semmilyen szerepe a politikában, csak kiutasították Bajorországból.

1919-ben Svájcba mehetett egy előadókörútra. Ezeket mindig szerette és közönsége mindig lelkesen fogadta. Művei már világszerte népszerűek voltak, és kitűnő előadó volt. Ettől kezdve élete végéig Svájcban élt, innét járt át többször is Párizsba, egy alkalommal hosszabb ideig volt Velencében, szívesen látták Európa-szerte. Nálunk is járt, sikeres előadása volt a költészetről és saját költészetéről a Zeneakadémián. Közben csehszlovák állampolgár lett.

Ha végignézzük művei jegyzékét, ámulva vehetjük tudomásul, hogy mindössze 51 évre terjedő életében, mindig választékos műgonddal, műveltséget és saját élményt egybeötvözve milyen sokat volt képes írni. Mindenekelőtt költő volt, az antik formájú versek fegyelmétől a hullámzó ütemek és skandálható időmértékek felhasználásával épített szabad versekig, a hagyományos versformák változatosságától a lélektani árnyalatok érzékeltetéséig mindenben otthonosan mozgott, s egy dúsgazdag költői életművet alkotott. - Terjedelemben azonban ennél bőségesebb szépprózája. Realizmus és újromantika közt hullámzó történetek, regények és novellák mellett mesék és ábrándok kavargása tükröztet egy sajátos világot. És mindezeknél gazdagabb a máig se teljesen kiadott levelezése írókkal, költőkkel, művészekkel, szépasszonyokkal. Ez is külön világ: lélektan, filozófia, szerelmi vallomások keveréke.

És mennyi az imádság jellegű verses, prózai és levélbe fogalmazott mű! Vallásos lélek volt, de mentes minden dogmától. Mindig közel volt Istenhez, de sohase tudja, milyen is az imádott legfőbb lény. A filozófia azt mondhatja „agnosztikus" volt, a teológia azt mondhatja „deista"... Mint alighanem a legtöbb gondolkodó ember. Ha az olvasó elolvasott néhány Rilke-művet a különböző műfajokból, úgy emlékezhet vissza, hogy az áhítat, az égi és földi szerelem meg a kultúrtörténeti emlékek gyönyörűséges vegyületét élte át. De talán máris képet kap erről a sajátos stílusú alkotóművészről, ha megismerkedik Rilke Kristóf kornét szerelméről és haláláról szóló próza-vers költeménnyel.

Műveinek, megjelent és hátrahagyott különböző műfajú írásainak cím szerinti felsorolása értelmetlen lenne. Valamennyinek jellemzése vaskos könyvet tenne ki. Versgyűjteményeinek legismertebb darabjai az *„Imádságos könyv"*-ben, a *„Duinói elégiák"*-ban és a *„Szonettek Orfeuszhoz"* című könyvekben találhatók. Dogma nélküli vallásossága, az érzelmek szélsőségeinek költői megfogalmazása és a költészet iránti lelkesedése ezekben a tökéletes formákban

megvalósított költeményekben áttekinthetők. Prózai művei közt fontosak a vallomásokkal teljes útirajzok, főleg az olasz és orosz tájakon, az ottani emberekkel való találkozásokon át kibontakozó világkép. Regényei közül legfontosabb a „Malte Laurids Brigge" feljegyzései, amely korrajz és némiképpen önéletrajz is. Alighanem legszebb drámája *„A fehér hercegnő",* amely stílusban oda sorolható Maeterlinck és Hofmannsthal legszebb újromantikus színpadi játékai mellé. Tanulmányai közül pedig kimagaslik a „Rodin"-ről szóló művészi arckép, amelynél jobbat mindmáig sem írtak a nagy szobrászról.

Az élet és halál, az öröm és bánat, a valóság és a képzelet nagy egységének összképe ez az életmű.

JEAN GIRAUDOUX

(1882-1944)

A filozófiának és az ironikus humornak a jelenlétét a francia irodalomban pontosan meg nem határozhatóan „francia szellem”-nek szokás nevezni. A reneszánsz korban Montaigne, a felvilágosodás évszázadában Voltaire, a XIX. és XX. század fordulóján Anatole France szinte egymást folytatja a derűs, de mégis kritikai célzatú, kétkedő, igazságkereső irodalmi magatartásban. Ennek a vonulatnak folytatása a XX. század húszas-harmincas éveiben Jean Giraudoux. Minden műve a képzelet szárnyán lebeg, olykor még meseszerűvé is válik, mindig oly módon, hogy egyszerre mulattat és elgondolkoztat. Regényeit és drámáit egyaránt magáénak érzi a legigényesebb közönség és a könnyed irodalmat élvező olvasó.

A párizsi egyetemen nyelvtanári diplomát szerzett. Utána néhány évig külföldön - Angliában, Németországban - volt franciatanár, közben tökéletesítve nyelvtudását. Ezzel a felkészültséggel érkezett haza és külügyi szolgálatba lépett. Hol minisztériumi tisztviselő, majd főtisztviselő lett, közben diplomáciai feladattal tartózkodott különböző fővárosokban. *„Harc az angyallal”* című regényében, némi önéletrajzi célzásokkal a külügyi szolgálat teendőit ábrázolja ironikusan, és érzelmesen is.

Lélekalkata, képzelőereje diákkorától kezdve eljegyzi az irodalommal, de ízlése és igényessége folytán addig nem lép elő irodalmi művel, amíg maga nincs megelégedve vele. 1922-ben, túl az első világháborún, 40 éves korában jelenteti meg azonnal figyelmet keltő regényét, a *„Siegfried és a limousini ember”*-t. Ez egy francia íróról szól, aki a háborúban súlyos sebet kap, és félig öntudatlan állapotban német írónak képzeli magát, aki Kleist stílusában drámát ír. A francia és a német szempontok keverednek és szembesülnek az álom- és félálombeli képzelet vegyítésével. Később ebből a regényből színjátékot is ír, amelyből a színpadi siker után nagy hírű film is készül. Már ez előtt megírta *„Suzanne és a Csendes-óceán”* című kifejezetten humoros regényét a hajótörés folytán puszta szigetre vetődött francia lányról, aki igyekszik Robinson-életet élni egy párizsi nő önmagának tetszelgő hiúságával.

Regényei általában filozofikusan humorosak. A színházak és a nézők igénye folytán némelyiket dramatizálja. Eközben találja meg a drámaírás hatásos formáit. Tanul a formai előzményekből, a francia „jól megcsinált drámák” - Scribe, Sardou - példájára építi fel a hatásos jeleneteket. Az igazi példa azonban az ókori görög tragédia és komédia. Az antik mitológia helyzetei modern tárgyú drámáit is befolyásolják. Leghatásosabb darabjai azonban kifejezetten görög mitológiai tárgyúak. A mitológia azonban nála modern politikai és lélektani helyzetekre utal. Legnevezetesebb ilyen drámája a *„Trójában nem lesz háború”*. - A nézők, az olvasók maguk sem tudják, hogy ez a kétségtelen remekmű történelmi tragédia vagy a történelmi emlékeket parodizáló komédia. Az *„Iliász”*-ból ismert trójai háború előzménye istenekről, félistenekről, hősökről és trójai mindennapi emberekről szól. Mindenki bizonyos benne, hogy akármilyenek az előjelek, Trójában nem lesz háború. Ezt csupán az a tény cáfolja, hogy Trójában kitör a háború, amely a pusztulás felé vezet. A külpolitikus véleménye ez, valójában az az eszmei tartalma, hogy a történelemben a múlt se olyan, mint ahogy emlékeznek rá, de még ennél is bizonytalanabb a jövő, bármennyire is próbáljuk megjósolni. Nagyon mulatságos történelmi tragédia ez.

Valódi komédia azonban az *„Amphytrión 38”*. - Ezt a mitológiai anekdotát a görög és latin múlt óta számos vígjátékíró újra megírta. Plautus a római korban készített belőle nagyon vidám játékot, Molière a francia klasszicizmus korában politikai életet parodizáló vígjátékot,

Kleist pedig romantikus lélektani drámát. Giraudoux azt állítja, hogy az ő változata már a harmincnyolcadik a sorban. Lehet. A történet a hős Amphytrión és szépséges felesége, Alkésztisz bonyolult szerelmi-házassági problémájáról szól. Alkésztiszbe ugyanis beleszeret maga Zeusz, a főisten. A hűséges asszonynak azonban nem kell senki más, csak a férje. Ám Zeusz bármivé és bárkivé át tud változni. Tehát háborúba küldi a vitéz Amphytriónt, és ő maga veszi fel a férj külsejét. S minthogy a hőssel szolgája, Szosziász is elment, a főisten Hermész istent változtatja át Szosziásszá. Így mennek el Alkésztiszhez azzal, hogy már vissza is jöttek. Közben azonban Amphytrión valóban gyorsan győzött, és jön is haza. Így egyszerre két Amphytrión és két Szosziász van a házban. Plautus óta ez az alaphelyzet, csak minden szerzőnél máshol van a hangsúly. Plautusnál erotikus komédia, Molière-nél ármányos politika-paródia, Kleistnél a férfi fölényéről szóló lélektani játék. Giraudoux-nál igazi játék arról, hogy az isten is ember, olyan férj, mint a többi, de a férfi is isten, ha megfelel a feleségének.

Giraudoux kezdettől mindvégig népszerű író volt, s regényei és drámái mellett olykor verses műveket is írt. Mellékesen még néhány kitűnő irodalmi tanulmánnyal is gazdagította a francia esztétikai kultúrát. Ezek között legjelentékenyebb a La Fontaine életéről és életművéről írt érdekes elemzése. A külpolitikát közben se hagyta abba. Az ellenállási mozgalomban fontos illegális cikkekkel vett részt. Attól kezdve, hogy De Gaulle állt a francia történelem élén, Giraudoux fontos alakja lett a tábornok diplomáciájának. A felszabadult hazában és Párizsban, 1944-ben, élete utolsó évében a külpolitika legfőbb intézői közé tartozott.

Nincs olyan európai nyelv, amelyre műveit ne fordították volna le, amelyen drámáit ne játszották volna. Ma is olvassák, ma is játsszák.

SIGRID UNDSET

(1882-1949)

A XIX. század végeztével a norvég irodalom az európai kultúra első vonalában van. Ibsen, Björnson világtekintély és nagy hatású példakép. Realista életművüknek meghatározó eleme romantikus vonzódásuk a norvég középkorhoz. Ibsen olykor ókori római témákhoz is fordul *(Catilina, A császár* és *A galileai),* de az otthoni közönség javarésze számára izgalmasabbak a hazafias felhangú, norvég múltat idéző színpadi játékok *(A helgelandi harcosok, A trónkövetelők).* Björnson pedig a *„Sigurd Jorsalfar"*-ral a norvég nemzeti drámát alkotta meg. A velük kortárs nagy hírű zeneszerző, Grieg készséges munkatársa mindkettejüknek, ő komponálja a közismert kísérőzenét Ibsen *„Peer Gynt"*-jéhez is, Björnson *„Sigurd Jorsalfar"*-jához is. A XX. század elejétől fogva szigorú norvég realizmus ugyanúgy ezeknek a hamar klasszikussá emelkedett írók hagyományának folytatása, mint a nemzeti múlt irodalmi idézése. Ennek a kettős hagyománynak legfontosabb és legművészibb folytatója Sigrid Undset.

Apja tekintélyes, nagy tudású egyetemi professzor volt, a régészet, néprajz és a középkori skandináv nyelvészet tudósa. Az izgatottan érdeklődő és iskoláiban kitűnő tanuló leány az apai tudományt szerette volna folytatni, s már kamaszkorában jó stílusú, mesélgetőnek bizonyult. De még középiskoláit sem fejezhette be, amikor a nagyszerű apa, a példakép korán meghalt. A hátramaradottakra szegénység következett. Meg kellett élni, valamiféle állást kellett találnia. Tíz évig végzett titkárnői munkát, a tanulást azonban nem hagyta abba. Munka után éjszakáig olvasott, továbbképezte magát a norvég történelemben és régiségtanban. Ha alkalma volt, levéltárakba is eljárt, tudta olvasni az okleveleket (ezt még apjától tanulta), értett latinul, könnyen sajátította el a modern nyelveket is. És egyre céltudatosabban írt.

Bizonnyal már eleve a norvég középkort akarta idézni. A skandináv országokban (Svédországban, Norvégiában, Dániában, Izlandon) a középkori emlékeket nagymértékben elfedték a „sagá"-k, a mondákkal összekapcsolódó hőstörténetek. A germán isteneket és félisteneket jobban ismerték, mint a valódi hajdani életformát, a történelmi eseményeket, a történelmi tényeket. Az eléggé köztudomású, tudományosan is feldolgozott volt, hogy a XI. században a Nagy Kanutnak nevezett dán király északi birodalmat teremtett Dániából, Svédországból, Norvégiából és Angliából. Ez a feudális hatalom azonban rövid idő alatt összeomlott, és a következő évszázadok történetét nagy homály fedte. Csak a reneszánsz és a reformáció korától kezdve ismerték a további eseményeket. Igazán csak a XX. század szakszerű kutatása tárta fel Norvégia középkori évszázadainak a történetét. Ebben a kutatásban nagy része volt Sigrid Undsetnek is, amikor történelmi regényeihez a forrásanyagot kutatta.

El kellett jutnia azonban odáig, hogy kutathasson és történelmi regényeket írhasson. Ezt az irodai teendők mellett nem tehette. A hivatali munka közben azonban éles szemmel látta meg a társadalmi visszásságokat. Ez a bíráló irodalom és a legfőbb hagyomány volt a XIX. század nagy mesterei után. Amit leghamarabb észrevett, az a nők alárendelt helyzete és a gyermekek iránti felelősség gyakori hiánya volt. Talán kezdetben ő maga sem volt tudatában annak, hogy első regényeivel a női egyenjogúság és a családi élet erkölcsi tisztaságának a harcosa lett. Olvasói és a kritikusok azonban azonnal felfigyeltek erre a tényre. 1911-ben 23 éves volt: ekkor jelent meg *„Jenny"* című regénye, majd hamarosan a *„Szegény sorsok"* című novellás-kötete. Ezek olyan sikert arattak, hogy hamarosan abbahagyhatta a kényszerű irodai munkát.

Egyelőre még várnia kellett a legfontosabbnak tartott tevékenységre, a történelmi és régiségtani kutatásra, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a középkori tárgyú regények megalkotásához. Korai sikerei után az olvasóközönség és ennek folytán jó néhány könyvkiadó igényelte a kritikai élű társadalmi regényeket. Kénytelen volt észrevenni, hogy a női egyenjogúság fontos harcosának tudják. Témavilága tehát jó ideig a női sorsok ábrázolása, a női és férfi jellemek szemléletes rajza volt. Kiderült, hogy a jellemábrázolásnak is mestere. - Legfőbb igénye azonban a hazai középkor felidézése volt, és ami ehhez nélkülözhetetlen: ennek a kornak történelmi és régiségtani felkutatása. Otthon, Norvégiában már ismert, népszerű író volt, amikor 38 éves korában - 1920-ban - megjelenhetett fő művének a háromrészes *„Kristin Lavransdatter”*-nek első kötete, hogy utána néhány év alatt megírja a második és harmadik részt is.

Társadalmi regényeivel hazai hírnevet szerzett, ezzel a regénnyel és a következő történelmi regényekkel elérte a világhírt, és 1928-ban - 46 éves korában - a Nobel-díjat.

A *„Kristin Lavransdatter”* egy kalandos női sors életfolyamata a XIII. században. A név középkori skandináv forma, magyarra fordítva: „Lőrinc lánya Krisztina”. Körülötte zajlik a középkori Észak-Európa élete: a kor szokásai, vallásossága, politikája, a nők megalázása és néha boldogságra találása. Tudományosan is hiteles ismeretterjesztő mű, de úgy történelmi szakmunka, hogy ugyanakkor a XX. század egyik legérdekesebb kalandos története.

A norvég XIII. század utána se hagyta nyugton. Következett a kétrészes *„Olav Audunsson”* című regény a XIII. század norvégiai magánéletéről, családi viszonyairól, hitvilágáról. Az író úgy elmélyedt a középkori vallásosság miszticizmusában és költőiségében, hogy nem kis meglepetést - itt-ott felháborodást - keltve áttért a katolikus vallásra. A lutheri reformáció a XVI. századtól kezdve átitatta a skandináv népek tudatát-hitvilágát. A XX. században katolizálni - ez különcködésnek is, eretnekségnek is, a fennálló társadalmi renddel való szembeszegülésnek is hatott. De Sigrid Undset már Norvégia büszkesége volt: kulturális és kultúrpolitikai intézmény. Még ezt is elnézték neki.

Ekkor azonban Németországban uralomra jutott a horogkereszt. A feminizmus sértődéseinél fontosabb volt a vészkiáltás a hitleri veszedelem ellen. És amikor elkövetkezett a második világháború, a németek lecsaptak Norvégiára és megszállták. Quisling és hazaáruló társai Hitlert szolgálva átvették a hatalmat. Sigrid Undset halálos veszélybe került. Sikerült azonban elmenekülnie. Néhány évig az Egyesült Államokba élt emigránsként. Onnét figyelte a világot. Az a véleménye alakult ki, hogy a polgári világ nem eléggé lett igazán demokratikus, és a technika túlzott uralma elembertelenít. Ábrándja szerint egy eszményi kereszténység valósíthatna meg emberséges társadalmat. De maga se hitte, hogy ez a történelem adott körülményei közt megvalósítható.

A háború végeztével azonnal sietett haza. Otthon töltötte a haláláig még hátralévő négy esztendőt. Ekkor már keveset írt, betegeskedett, de világtekintély volt, mint nagyon kevés nő az emberiség történetében.

JAROSLAV HAŠEK

(1883-1923)

Ha a számára adatott negyven év alatt nem írja meg Svejk kalandjait, talán még cseh hazájában is alig-alig tudnának róla. De megírta, illetve meg sem írta egészen, mások folytatták, mások utánozták, de mégis ő lett a cseh irodalom világszerte legismertebb írója. Teremtménye, Svejk, a derék katona az egész cseh irodalom leghíresebb alakja. Ő maga pedig züllötten és világnézetek közt ingadozva a kisember halhatatlan ábrázolója.

Apja afféle félértelmiségi volt. Előbb tanítónak indult, de segédtanítóságnál magasabbra nem emelkedett. Majd banktisztviselő lett, itt is szerény jövedelmű irodakuli. Szerette volna, ha korán értelmesnek mutatkozó fia művelt, remélhetőleg jól kereső, igazi tanult ember lesz. Reálgimnáziumba is adta. De fiatalon meghalt, a fiú nem is végezhette el a középiskolákat. Keresnie kellett. De könnyen megtanult mindent, amit tanítottak neki, és amit csak olvasott. Ugyanúgy izgatta a klasszikus irodalom, mint a füzetes ponyva meg a tiltott erotikus, pontosabban pornográf érdekességek. Volt házaló ócskaruha-kereskedő, egy ideig apja példájára banktisztviselőséggel próbálkozott. Onnét azonban hamar elbocsátották, mert gyakran igazolatlanul és indokolatlanul elmaradt. Volt kutyakereskedő is, de már írással is próbálkozott.

Apró humoros írásait a legkülönbözőbb szellemű újságok is közölték, de belső munkatársnak, igazi újságírónak sehol se fogadták be. Közben azonban kereskedelmi iskolában próbált szerezni valamiféle végzettséget. Már-már tudomásul is vették, hogy elfogadható humorista, de sehol sem volt maradása. Hamar kialakult benne az a meggyőződés, hogy az újságírás ugyanolyan csalás és hazugság, mint a kereskedelmi élet, a politika, a világnézet vagy a vallás. Cikkeket adott mind a konzervatív, klerikális lapoknak, mind a szociáldemokratáknak, az anarchistáknak. Bejárta csaknem az egész Osztrák-Magyar Monarchiát. Sehol sem érezte jól magát. Az osztrákokat éppúgy nem szerette, mint a magyarokat, az urakat ugyanúgy megvetette, mint a módos polgárokat. Vissza-visszatért szülővárosába, Prágába, amelynek színes forgatagában, szépséges műemlékei között viszonylag jól érezte magát, de mindenütt a társadalom peremén, züllötten élt és figyelte a világot. A kocsmatöltelékek, a nincstelenek, a munkakerülő szerencsevadászok és általában a reménytelen kisemberek közt találta azokat a furcsábbnál furcsább alakokat, akikről végül múlhatatlan regényhőseit mintázta.

És szüntelenül váltogatta a szeretőit. A gondok közt gyötrődő szegényebb polgárasszonyok is szívesen fogadták kellemes-szellemes szavait, és a tőle kapható kalandos kiruccanásokat az egyhangúságból a szerelmi szenzációk körébe, akárcsak az utcák és kocsmák leányai, akik társadalmi felemelkedést éreztek a meghökkentően okos fiatalember ágyában. Életének java része szeszes italok mámorában, kültelki nászágyakban telt. Igazi züllött alak volt, de a társadalom mélyén emelkedést jelentett sokak számára a hozzájuk képest igen művelt újságíró barátsága. Az újságírók körében viszont megvetett, züllött alaknak számított. Igen sok humoros írása jelent meg, mégsem került be az elismert irodalomba. Halála után a már világhíres regényírónak szétszórt írásait összegyűjtötték a különböző szemléletű és pártállású lapokból. Számos kötetet töltöttek meg hátrahagyott írásai, s a halott és immár klasszikus író az egész cseh irodalom legnagyobb humoristái közé emelkedett. - Az irodalmi hírnévhez, a remekmű megalkotásához a háború - az első világháború - kalandjaira és azok szatirikus ábrázolására volt szükség.

31 éves volt, amikor 1914-ben a történelemre rázuhant a háború. A csehek lakta két tartomány - Csehország és Morvaország - az osztrák állam része volt, az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott. A csehek megalázottaknak, leigázottaknak tudták magukat. A nagy ellenségtől a cári

Oroszországtól, a szláv testvérektől remélték felszabadulásukat. De az osztrák-magyar közös hadseregben kellett szolgálniuk és harcolniok az oroszok ellen. Hamar kialakult a cseh ifjúság nagy összeesküvése. Ahol a tűzvonalban szembekerültek egy akár kisebb orosz alakulattal, eldobták puskáikat, felemelték málháikat és átvonultak szeretettel fogadott hadifoglyoknak. Hamarosan ezekből lett a „cseh légió", mint az antant cseh szövetséges csapata. A nyugaton élő cseh emigráció Masaryk professzor vezetésével kormányt is alakíthatott, ez és a képzett hadsereg volt azután az alapja a háború végeztével megteremtett Csehszlovák Köztársaságnak.

Hašek előbb osztrák közlegény volt, majd ő is azonnal átállt, és hol a légió tagja volt, hol átállt az orosz hadseregbe. Amikor 1917-ben a cári rend összeomlott és előbb a polgári februári majd a proletár októberi forradalom előkészítette a hamarosan megalakuló Szovjetuniót, lelkesen és kalandosan vett részt a forradalmi tevékenységekben. Egymás után, néha egyszerre volt különböző pártok tagja. Volt ő bolsevik, mensevik, anarchista. Egyik eszmevilágban se hitt, de kipróbált minden lehetőséget. Így érkezett haza a megvalósult Csehországba, Prágába, amely immár a Csehszlovák Köztársaság fővárosa lett. És már megtalálta a nagy témát, amely nem utolsósorban saját váltakozó életformájának a paródiája volt. Megalkotta a halhatatlan figurát: Svejket, a cseh kispolgárt-aki egykor civilben kutyakereskedő volt - mint alkotója egy ideig -, és aki a kényszerű katonai szolgálatban a magát hülyének tettető bölcs szerepét játszotta.

Ez a figura - az álhülye - tulajdonképpen ősi irodalmi alak volt. Az ókori latin komédiák Maccója, aki magát tökkelütöttnek tetteti és kifigurázza a józan ostobákat, már előképe volt ennek az örök vígjátéki figurának, akinek egyik utódja nálunk Vadnai László kabaréfigurája, Hacsek, aki nevetségessé teszi Sajót, az álokost. Ennek a már szinte nélkülözhetetlen komikus alaknak legnagyszerűbb, igazán halhatatlan változata lett Svejk, a „derék katona", aki a világháborúban rejtett bölcsességével kigúnyolja a hadsereg és az egész közép-európai társadalom fontoskodó, nagyképű alakjait.

Előbb négy terjedelmes novellában mutatta be Svejket. Ezek könyvalakban is megjelentek és az eddig úgyszólván ismeretlen humoristát országos hírű íróvá tették. Most már tisztességes szinten élhetett írásból, tehát hozzáfoghatott, hogy regényt írjon Svejk kalandjaiból. - Előbb azonban túl kellett esnie az élet kellemetlen kalandján. Élete folyamán többször is kötött törvényes házasságot Oroszországban is, Csehországban is. Nem egyszer elfelejtett elválni az előző feleségétől, úgy házasodott újra. Amikor egy prágai házassága után kiderült, hogy nem vált el Oroszországban hagyott feleségétől, akkor bigámia címen büntetőper vádlottja lett. Jó ideig tartott, amíg a hatóságok érvénytelennek tekintették a forradalom alatt kötött oroszországi házasságát. De figyelték, hogy ezentúl úgy köt-e újabb házasságot, hogy az előző feleségtől törvényesen elválik. - A büntetőjogi izgalmak után azonban megírhatta a Svejk-regény első változatát. Óriási a siker. Josef Lada, a híres karikaturista megrajzolta és múlhatatlan figurává tette Svejk képét. Máig is ez a torzkép maga Svejk, a derék közlegény.

Hašek jól érezte, hogy még mindig nem kész a figurában rejlő nagyregény. El is kezdte, nagyjából meg is írta, de züllöttség rongálta szervezete nem bírta sokáig. Nem volt egészen 40 éves, amikor meghalt. A regény laza befejezését egy Vanek nevű íróbarátja csapta össze. Mire azonban ez megjelent, Hašek már világhírű volt, a cseh irodalom legnagyobb humoristája, illetve szatírikusa. Műve az egész világháborúnak és benne az osztrák-magyar hadseregnek múlhatatlan torzképe.

Többen is folytatták, többen dramatizálták, Bertold Brecht egy kései folytatást írt *„Svejk a második világháborúban"* címmel. Számos olvasó jobban ismeri Svejket, mint megteremtőjét, Jaroslav Hašek cseh regényírót. De a cseh irodalom ma is mindenekelőtt általa van jelen a világirodalomban.

SINCLAIR LEWIS

(1885-1951)

1930-ban történt, hogy az irodalmi Nobel-díjat nem amerikai író kapta meg. Nem mintha korábban nem lettek volna olyan jelentékeny amerikai írók, költők, akik Európa-szerte olvasók millióit hódították meg. Nem beszélve a korábbiakról, akik még a Nobel-díj megalapítása előtt eltávoztak az élők sorából, már a XX. században is akadt jó néhány, aki Sinclair Lewis fellépése előtt indokolt világhírre emelkedett. Jack London, Upton Sinclaire, Theodor Dreiser már Lewis irodalmi megjelenése előtt világhírű volt, és esztétikai mércével mérve egyikük sem kisebb rendű-rangú, mint az az íróművész, aki az amerikaiak közül elsőként kapta meg az annyira rangos Nobel-díjat.

Csakhogy a minden irodalmi újítástól tartózkodó, a hagyományos prózai elbeszélő formákat példás pontossággal és gondossággal betartó, mesterien szokványos és már régóta Európában is sikeres szerző látványosan szakított a megszokott amerikai önelégültséggel, amely a nem tagadott hibák ellenére mégis Amerikát - illetve az Egyesült Államokat - és lakóit tekintette a tökéletesség megtestesülésének. Sinclair Lewis indulásától kezdve a bírálnivalókat látta és láttatta az amerikai átlagemberben és életformában. Európát pedig a kultúra tekintetében magasabbrendűnek értékelte. Alighanem ez az egyértelmű Európa-tisztelet nyerte el azt az európai megbecsülést, hogy a vele legalábbis egyenrangúak közül éppen ő lett a Nobel-díjas.

Persze valóban kitűnő író volt és az is maradt, olyan kiválóság, akit egyaránt megbecsült az irodalmi ínyenc és a szokványos ízlésű átlagolvasó. Lewis úgy érdekes, hogy nincs benne és életművében semmi szenzációs. Színesen mutatja be a felettébb színtelen egyéniségeket és életsorsokat. Úgy rajzol élethűen ellenszenves tulajdonságokat hordozó alakokat, hogy nem is haragszik rájuk: megbírálja, de meg is érti őket. Az amerikai olvasó leteszi a könyvet, és valami ilyesmit gondol: „Hát bizony ilyenek vagyunk”. Az európai ember pedig csöndesen mosolyog és bólint: „Igen, ilyenek lehetnek az amerikaiak. Ezzel ugyan nem érdemes felvágni” - de igazán senki se haragszik Babbit úrra, a nyárspolgáriság, fontoskodás, sznobság típuspéldájára, arra a viszonylag gazdag üzletemberre, aki vagyona ellenére is reménytelenül kispolgár. Unalmasabb alakot, unalmasabb történetet még senki se rajzolt meg olyan érdekesen, olykor még mulatságosan is, mint Lewis *„Babbit”* című regényében.

Amikor első nemzetközi sikerű regénye *„A Fő utca”* megjelent, egy kritikusa ezt írta: „Aki tudni akarja, milyen az amerikai ember és az amerikai élet, minden szociológiai vagy társadalomlélektani tanulmánynál jobban megtudja ebből a könyvből”. És ettől kezdve valamennyi, gyorsan egymás után megjelenő Lewis-regényben erről van szó: „Ilyen az amerikai élet, ilyen az amerikai ember.” Ha a kritikai realizmus meghatározás illik egy íróra és életművére, hát Lewisra mindenkinél inkább. Bírál, ítél, de nem ítél el. Élete végső évtizedeit inkább Európában töltötte, mint amerikai otthonában, de azért mindig velük élt, az amerikaiakkal. Kicsit megvetette, szelíden megmosolyogta, de azért nagyon szerette őket. 66 éves korában Rómában halt meg, de úgy rendelkezett, hogy otthon, kis vidéki szülővárosában temessék el.

Kis vidéki ügyvéd fiaként látta meg a napvilágot. Szerény módú, de kultúrát igénylő körben növekedett. Iskolatársainak, barátainak, tanárainak a vallomása szerint félénk, félszeg, zárkózott fiú volt. Kezdetben nehezen talált emberi kapcsolatokat. De igen jól tanult. Később derült ki, hogy mi mindenre figyelt, és milyen jól figyelt. A középiskola után a színvonalas Yale Egyetemen tanult mindenfélét, a történelem ugyanúgy érdekelte, mint a lélektan, de otthonos kívánt lenni a természettudományokban is. Közben pedig már írt: rögzíteni akarta,

ami a megélt és tanult világból lecsapódott benne. Ez abban az időben játszódott, amikor az Egyesült Államok éppen belépett az első világháborúba. Az értelmiség számára ez a nagy kiábrándulás korszaka. Az előző emberöltők az önünneplés korszakai voltak. Előbb az indián- és cowboyromantika, majd Lincoln és a diadalmas polgárháború, a hirtelen meggazdagodás mámora jellemezte a XIX. század amerikai irodalmát. Az irodalomban mindenekelőtt a költészet emelkedett a világkultúra színvonalára. Edgar Poe lírája és fantasztikus novellaművészete, majd hamarosan Walt Whitman dübörgő szabadvers-áradata még az európai költészetre is jelentékeny hatással volt. A XX. század első évtizedére azonban elérkezett a kiábrándulás. A túlzott üzletiesség, a nyárspolgári korlátoltság, a bosszantó sznobizmus előbb a jobb társaságokban, majd a kritikában kapott hangot. De hamarosan Dreiser keserűen kritikus regényei, Jack London művei a társadalom alsó rétegeiről, majd Upton Sinclair utópista szocializmusa előkészítette azt a következetes bíráló szemléletet, amelynek első következetes képviselője Sinclair Lewis lett.

Kezdetben ő is az utópista szocializmust vélte a társadalom helyes útjának. Amikor Upton Sinclair egy szocialista közösség kialakításának az igényével munkatelepet hozott létre, a fiatal Lewis azonnal beállt, és egy ideig kazánfűtő volt a „Helicon Hall" nevű szocialista telepen. Ennek tanulsága is szükséges volt a társadalom és a társadalmi igények áttekintésére. Szemlélete és írói felkészültsége teljessé vált harmincéves korára, 1915-ben, amikor Amerika belépett az első világháborúba. Kezdetben maga is úgy érezte, hogy azt az utat folytatja, amelyet Upton Sinclair kezdeményezett. Ezt a kezdetben naturalista társadalomkritikát az irodalmi közvélemény „szemétben turkáló"-nak nevezte. Upton Sinclair indulatos bíráló volt, helyzetei és alakjai - a romantika folytatásaként - eltúlzottak voltak. Sinclair Lewis objektív távolságtartása alapvetően másféle, de azért fontos előkészítés volt a számára Upton Sinclair. - Egyébként nálunk (és másutt is Európában) megtévesztő volt ez a két Sinclair név. Még azt is hitték egyesek, hogy rokonok vagy éppen fivérek. Holott Upton Sinclairnek a családneve volt Sinclair, Lewisnek pedig a keresztneve. Az is megtévesztő volt, hogy *Lewis* az angol nyelvterületen gyakori keresztnév. (A Lajos megfelelője.) Lassan szoktuk meg, hogy a Nobel-díjas Sinclairnek Lewis a családneve.

1915-ben már megjelent egy regénye, s utána még jó pár következett. Ezek még kísérletek voltak, az író kereste magát. Romantikus, sőt szentimentális mozzanatokkal teljes volt ez az indulás. De a háború végeztével a hazaáradó fiatalok, akik átélték a háború egyre értelmetlenebbnek tűnő vérontását, táplálták a kétkedést minden eszmében. Nem tetszett nekik az otthoni élet sem. „Elveszett nemzedék"-nek nevezték magukat. Ez alapozta meg az amerikai irodalom fénykorát. És ennek volt az első igazán jellegzetes megszólaltatója Lewis, amikor 1920-ban - 35 éves korában - megjelent *„A Fő utca"*. Majd ezt követte a *„Babbit"*. - *„A Fő utca"* hősnője, Carol Cannicott bosszantóan kicsinyes és hol mulatságosan, hol dühítően sznob. A *„Babbit"* címadó főalakja a kispolgári-nyárspolgári korlátoltság képe, néhol egyenesen gúnyképe.

E sikeres regény után azonban egy valódi remekmű következett: az *„Arrowsmith"*. - Sok jó könyvet írt ezután is, de visszatekintve írói útjára, alighanem vitathatatlan, hogy ez a legjobb és legszebb műve. Dr. Arrowsmith nem gúnykép, hanem egy valóban eszményi ember példánya. Tiszta szerelme magánéletében, feltétlen lelkesedése orvosi hivatása iránt, küzdelme az értelmes életért és természetes alulmaradása az egész amerikai regényirodalom egyik fő művévé avatja ezt a könyvet. Sűrűn következtek ezután is a mindig érdekes, nagyon jól megírt Lewis-regények. Talán legérdekesebb közülük a *„Dodsworth"*. (Szinnai Tivadar kitűnő fordításában a címe: *„Sam Dodsworth Európában"*.)

1929-ben jelent meg. Ez időre Lewis már többször is járt Európában. A regény tulajdonképpen vallomás az amerikai ember Európa-élményéről. Dodsworth úr gazdag üzletember, akit felesége rábeszél, hogy utazzanak egy kicsit Európába. És itt az európai nagyvárosok

művészeti látnivalói úgy elragadják őt, hogy felismeri, a gazdaságilag már élenjáró Amerika mennyivel kezdetlegesebb az ősi kultúrájú Európánál. Ez az oldalról oldalra nagyon érdekes könyv Amerika hódolata Európa előtt. Lehetséges, hogy a következő évben éppen ezért ő kapta meg az amerikaiak közül a Nobel-díjat.

A későbbi két évtizedben többet élt Európában, mint Amerikában, témavilága és alakjai azonban mindvégig Amerikát tükrözi. Sokat írt, mindig sikeres maradt. Kritizált, de általában szerette is azokat, akiket megbírált. Mint már szóltunk róla, ifjúkorában neki is volt szocialista korszaka, persze nem marxista, hanem az utópista alapon. Később azonban a polgári életformát és szemléletet tartotta természetesnek. De sohasem azonosult a kapitalizmus embertelenségeivel. Humanista volt a szó legeredetibb értelmében: az ember pártján állt.

Talán a legérdekesebb, jellegzetesen polgári asszonyalakja Ann Wickers. A regény címe is *„Ann Wickers”*. (Az egyik magyar fordításban: *„Egy modern asszony szíve”*.) Ha az esztétikai értéket kizárólag a megírás szépségével mérjük, talán ez a legszebb műve, noha sokan érzelmes női históriának tekintik. Ann Wickers kitűnő asszony: művelt, tudatos, alkalmas lenne a nőmozgalom vezéralakjának. Kísérletezik különböző utakkal. De végre egy komoly férfi mellett megtalálja a magánélet boldogságát, és megszülve első gyermeküket, az anyaságban ismeri fel a nő igazi hivatását. Az amerikai regényirodalomban már előtte is voltak talán nála is kiemelkedőbb írók, az ő indulása után pedig egy egész nemzedéknyi jobbnál jobb, érdekesnél érdekesebb író tette az amerikai regényt egyenrangúvá az európaival. Mégis, igazán Sinclair Lewistól számítjuk az amerikai regényt a nagy világirodalmi teljesítmények közé.

ANDRÉ MAUROIS

(1885-1967)

A két világháború között egyike volt a legnépszerűbb francia regényíróknak, a második világháború utáni két évtizedben a hirtelen világdivattá emelkedő életrajzregények mestere lett. Történettudósnak is tartották, szórakoztató regények szerzőjének is. Francia hazájában jó ideig nevezetes angoltanár volt, később Angliában az akkor ifjú, későbbi VII. Edward angol király francia nyelvtanára. Byronról és Shelleyről írt életrajzi regényeit még Angliában is az angol irodalomról szóló legjelentékenyebb műveknek ítélik. Victor Hugóról, a Dumas családról, majd Balzacról felépített nagy műveit a francia irodalomtörténeti művek legjobbjai közé sorolják. A Francia Akadémia „halhatatlan"-jai közé választotta. Egykor világszerte népszerű, szerelmeket és családi életet elemező lélektani regényei manapság már irodalomtörténelmi emlékek, noha a mai olvasók számára is érdekesek. Irodalomtörténeti életrajz-regényei változatlanul a műfaj mintapéldái.

Gazdag fiúként indult a tudományos és irodalmi útra. Eredetileg Émile Herzognak hívták. Családja papírgyáros, papírnagykereskedő volt, a francia nagykapitalizmus köreihez tartozott. Ő azonban diákkorától kezdve idegenkedett az üzleti élettől, a pénzügyektől. Az egyetemen párhuzamosan nyelvésznek és irodalomtörténésznek készült. A család pedig nemcsak elnézte, de még büszke is volt, hogy van közöttük egy fiatalember, aki tudós, esetleg író akar lenni. Az se volt érdektelen a rokonság körében, hogy éppen az angol nyelv vonzotta. Az első világháború előtti években, évtizedekben, évszázadokban az angol nyelv ugyanolyan idegen, sőt ellenszenves volt a francia értelmiség számára, mint francia nyelv az angol műveltek körében. A franciák és angolok több évszázados ellenségeskedése kölcsönösen gyanússá, ellenszenvessé tette a régóta nemzetközi tekintélyű francia és az újkori tekintélyre törekvő angol nyelvet. Maurois egyik előharcosa volt a két világnyelv egyenjogúságának. A szellemi életben nyelvészként és hamarosan nagy hírű nyelvtanárként indult. Nevét már ez időben Maurois-ra franciásította. Az első világháború kitörésekor már 31 éves volt. A legfőbb katonai vezetésnek Párizsban is, Londonban is szüksége volt rá, hogy vezérkari tisztként tolmács legyen az angol és a francia vezérkar főtisztjei között. Hiszen az angol arisztokraták és egyéb főtisztek ugyanúgy nem tudtak franciául, mint a francia előkelőségek angolul. A haditerveket pedig együtt kellett készíteniök. Tehát a háború végeztéig az antant közös vezérkaránál volt nélkülözhetetlen, ahol elismerő meglepetéssel vették tudomásul, hogy még németül is tud.

A katonaként szerzett tapasztalatok készítették elő a regényírót. Mire vége volt az első világháborúnak - 1918-ban - már elkészült *„A hallgatag Bramble ezredes"* című regénye, amely az angol úri osztály szokásainak mulatságos kigúnyolása volt. Az angolokra gyakran gúnyosan tekintő francia olvasók között ugyanolyan sikeres volt, mint a magukon is gúnyolódni szerető angolok körében.

A polgári életbe visszatérő Maurois-t már az olvasók széles körei regényíróként tisztelték. A két nyelv művelését és a két irodalom népszerűsítését ugyan soha nem hagyta abba; például a Byron életéről szóló alapos, részletező életrajzregényt már 1930-ban megírta, de ez időkben - a két világháború közti években - azokat a lélektani szempontú, de könnyed, kellemesen olvasható, főleg a szerelem változatosságairól szóló regényeit írta, amelyek világhíressé tették. A *„Két asszony közt"* (francia címe *„Climats"*), majd az ezt folytató *„Családi körben"* (az egyik fordításban: *„Asszonyok útja"*) versenyre kelt a legdivatosabb, sőt leghígabb szerelmi regényekkel. Mégse lehetett tagadni, hogy szemléletes alakjai, a lélektani mozzanatok ábrázolásai, a cselekmények megszerkesztettsége igazi, színvonalas írásművészet rangjára

emeli a mindvégig szórakoztató történeteket. - Nyilvánvaló, hogy a szerelmi kapcsolatok és helyzetek ábrázolásában önéletrajzi elemek is vannak. Ez azonban igazán nem rendkívüli az elbeszélő szépirodalomban, hiszen az írók java a maga örömeiből, bánataiból, saját emlékeiből tudja, hogy milyen az az élet, amelyet ábrázolni akar.

A második világháború kitörésekor a már világhíres, 55 éves írónak természetes feladata az összekötő szerep az angol és a francia vezérkar között. Most ugyan nem vezérkari tiszt, mint ifjúkorában, de a német megszállás elől Angliába menekülő Maurois-t egyaránt felhasználja a hadsereg vezetősége és a diplomácia. Kapcsolatba kerül az amerikai tisztekkel, akik még kevésbé tudnak franciául vagy németül, mint az angolok. Ez az amerikai kapcsolat felébreszti érdeklődését az Egyesült Államok történelme iránt. Ez lesz az alapja annak a kései művének, amelyben az Egyesült Államok történetét jogrendszerét és államszervezetét ismerteti a megszokott érdekes elbeszélő módon. Ez a mű *„Párhuzamos történelem”* címmel egy kötetben jelenik meg Aragonnak a Szovjetunió történetéről írt művével.

A háborús években túljutott regényírói korszakán. Érdeklődése egyre inkább irodalomtörténeti, illetve a nagy írók jellemzése felé fordul. Igaz, néha-néha írt egy-egy novellát vagy hosszabb elbeszélést, általában meglepő eseményekről. De élete hátralévő mintegy két évtizede alatt legjelentékenyebb műveit, írói életrajzait írja. A Byronról, majd Voltaire-ről szóló könyvek már előzően jelezték, hogy ez az ő igazi műfaja. A lebilincselő regényíró egyesült nála az alapos ismeretterjesztővel. Minden írói arcképe körül hiteles korkép mutatja hol, mikor és hogyan élt a bemutatott írásművész. Lélektani felkészültséggel teszi hitelessé a felidézett jellemet. Szinte kiegészíti a Byron-életrajzot a Shelleyről szóló könyv: az *„Ariel”*. (Magyar fordításának „Költő a máglyán” a címe.) Byron és Shelley - amint ez köztudomású - jó barátok voltak. A Byron-életrajzban jelentékeny szerepe van Shelleynek, a Shelley-életrajzban Byronnak. Ha a két könyvet egymás után olvassuk el, szemléletesen tárul az olvasó elé a két nagy költő alkati különbsége. Irodalomtörténeti összetartozásuk és szemléleti-stilisztikai különbségük együtt ad világos képet az angol romantika fénykorának évtizedeiről.

A következő ember-, kor- és stílusjellemzés a Victor Hugóról szóló terjedelmes, tanulmánynak is felfogható regény. Ez egészíti ki a Byron- és Shelley-regényeket, oly módon, hogy az angol romantika körképe nyomában itt a francia romantika fő alakja jelzi az azonos stílusirány két egymástól sokban eltérő változatát. - A kettő közt írta, de többszöri módosítás után később jelent meg a *„Marcel Proust nyomában”* című elemzés a nagy hatású író életművéről.

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, oly sikeres élet- és jellemrajzok után az irodalmilag is, ismeretanyagban is a legjelentősebb két mű Maurois élete végső két évének alkotása: *„A három Dumas”* és a *„Prométheusz avagy Balzac élete”*.

A három Dumas: a nagyapa, a forradalom tábornoka; a fiú, a leggazdagabb életművű francia romantikus regény- és drámaíró; s utánuk az unoka, az „ifjabb” Dumas, az erkölcsbíró regény- és a társadalomkritikus „tézisdráma” mestere. Egy évszázad szellemi életének alakulása, fordulatai válnak izgalmas krónikává ebben a regényes tanulmányban. - A „Prométheusz” pedig az oly sok oldalról elemzett romantika után a realista regény kibontakozását tárja az olvasó elé egy magával küzdő, de győzedelmes emberi-művészi sorson át.

Gazdag munkásság eredménye ez a könyvespolci könyv. Jó példa egy fontos művészi magatartásra, hogy lehet gyönyörködtetve tanítani, illetve tanítva gyönyörködtetni.

FRANÇOIS MAURIAC

(1885-1970)

A francia olvasók legszélesebb rétegeiben - olykor merőben más okokból - szakadatlanul népszerű író, ismeretterjesztő, harcos újságíró. A műveltek, a legigényesebbek tisztelik lélektani mélységéért, árnyalt jellemábrázoló képességéért, a társadalmi viszonyok alapos és szemléletes elemzéséért. A nagy tömegeket lebilincseli könyvei cselekményének a mozgalmassága, érdekessége. A tanárok rámutatnak stílusa szépségeire, nyelvi gazdagságára, kifejezésmódja szabatosságára, közérthetőségére.

Azt azonban nem mindenki és nem mindig tudja, hogy miképpen is jellemezze. Kétségtelen, hogy hívő, értelmével is, érzelmeivel is lelkes keresztény, pontosabban: római katolikus. De éppen a franciaországi gazdag keresztény rétegek legszigorúbb kritikusa. Minden álság, képmutatás és az ezekben megnyilvánuló önzés kíméletlen leleplezője. Ezért a nagy vagyonok urai gyakran tartották „kommunista szimpatizáns"-nak. A kommunisták, de még a vallásilag közömbös polgárok „klerikális"-nak állították, olykor állítják ma is, évtizedekkel a halála után. De akik vitába szállnak vélekedéseivel, azok is változatlan érdeklődéssel, nemritkán lelkesen olvassák. Mert nagyon jó író, és együttérző minden emberségessel, elutasítója minden embertelennek. Az olyan régóta és mindmáig híres regényei, mint a *„Viperafészek"* vagy a *„Frontenac-rejtély"* a modern francia irodalom legművészibb prózai alkotásai közé tartoznak. A Pascalról és Racineről írt kötet terjedelmű tanulmányai a kultúrtörténeti ismeretterjesztés fontos dokumentumai. A sok árnyalatú francia irodalom főalakjai közé tartozik, és habár különböző műfajú művei időről időre változó hangsúlyt kapnak az irodalmi divat módosulásai miatt, nincs olyan pillanat a XX. század európai irodalmában, hogy Mauriac valamiért időszerű ne volna.

Dél-Franciaországból indult. Gazdag bordeaux-i polgárcsaládból származott. Otthon vallásos szellem és komolyan vett erkölcsi eszmények között fejlődött ifjúvá. Ez az otthoni táj és ez az erkölcs maradt mindvégig témavilágának a háttere. Öröklött világszemléletét módosította a katolicizmuson belül a XVII. században megjelenő és nagy hatású janzenizmus. Jansenius yperni püspök feleleventette Szent Ágoston tanítását a szabad akaratot kétségbevonó „eleve elrendeltség"-ről. Ez az okozatiság szigorúan tudomásul vett törvényszerűségével jelentősen fejlesztette a tudományos gondolkodást. Az egyház azonban a „szabad akarat" hittételével ellentétesnek vallotta Szent Ágoston tanítását. Amikor a reformáció szellemi küzdelmeiben Kálvin már a XVI. században hirdette az „eleve elrendeltség"-et, tulajdonképpen Szent Ágostonhoz fordult vissza. Az egyház pedig Kálvin ellen harcolva eretnekségnek nyilvánította a szabad akarat tagadását. - Jansenius megmaradt ugyan az egyházon belül, de mégis Ágostont folytatta. Bár ez a tan mindvégig gyanús maradt, de a XVII. század francia szellemi életében fontos hatóerővé vált. Híres iskolájuk, a „Porte Royal" gimnázium az értelmiség javát nevelte, és Pascal, a matematikus-filozófus, majd Racine, a francia klasszicizmus legnagyobb tragédiaköltője egyértelműen janzenista volt. Mauriac a XX. század első felében azzal közelítette a katolicizmust és a természettudományos világnézetet, hogy folytatta Jansenius tanítását. Majd élete folyamán talán legfontosabb két életrajzesszéjét Pascalról és Racine-ról írta.

Hamarosan sikeres, időnként szinte divatos regényíró lett. Emellett az újságok felfedezték, hogy hatásos újságíró is tud lenni. Vallásos volt, de úgy, hogy együtt tudott küzdeni a más világnézetűekkel is a jó célokért. Ez odáig ment, hogy a háború idején a francia ellenállási mozgalomban a legszorosabb bajtársi kapcsolatot tartotta fenn a kommunistákkal is. A háború befejeztével politikailag legjobban De Gaulle felelt meg neki. Amíg De Gaulle élt, ő volt a

gaulleizmus legfőbb és kétségtelenül legérdekesebb publicistája. Ekkori vezércikkei és *„Politikai Napló”*-ja még regényeinél is nagyobb érdeklődést váltottak ki mind Franciaországban, mind külföldön.

Mint számos kitűnő prózaíró, ő is versekkel indult. Már szülőhelyén, Bordeaux-ban is megjelent egy-egy költeménye az újságokban. Katolikus szellemű elmélkedő jegyzetei is ismertté kezdtek válni. Az irodalmi életbe 21 éves korában - 1906-ban - lépett. Ekkor költözött Párizsba. Ekkorra már befejezte az otthoni egyetemen a tanulóéveket. Nem készült egyetlen meghatározott pályára: egyformán hallgatott teológiát, régiségtant, orvostudományi órákat. Leginkább a filozófiatörténeti és esztétikai ismeretek izgatták. Amikor felköltözött a fővárosba, először verseskötettel jelentkezett, majd munkatársa, később szerkesztője lett egy katolikus szellemű folyóiratnak. Anyagi gondja sohase volt. A gazdag vidéki otthon Párizsban is biztosította életét. Amikor pedig regényei világszerte népszerű olvasmányokká váltak, az egész francia irodalom egyik legnagyobb jövedelmű írója lett. Nem is kellett sietnie, 27 éves volt, amikor első regénye megjelent. Ez még nem is keltett irodalmi feltűnést, bár a jó fülűek azonnal tehetséges, művészi igényű írót láttak a szerzőben. De a sikert - és hamarosan a világsikert - csak az 1936-ban megjelent *„A könyörületes csók”* hozott. Ekkor már 51 éves volt, közismert publicista, neves ismeretterjesztő előadó, kitűnő vitatkozó. Igazi irodalmi rangja ettől kezdve volt egészen 85 éves korában bekövetkezett haláláig. Írt néhány színpadi művet is, ezeket otthon Franciaországban játszották, némi sikerük is volt, ám valódi sikert a gyors egymásutánban megjelenő regényekkel ért el. A minden gyűlölet nélküli, de igen kritikus szellemű keresztény eszmeiség fő művei ezek. Mellettük néhány életrajzi regénye is egyenrangúan sorakozik fel. A háború alatt a megszállt Franciaországban bujkálva élt, az ellenállási mozgalom hatásos harcosa volt. Majd amikor uralomra került De Gaulle politikai rendszere, felismerte, hogy ez teljesen megfelel társadalmi eszményeinek. Kései éveiben számos olvasót regényeinél is jobban érdekelték művészi stílusú vezércikkei.

Életében mindent elért, amit író elérhetett. A Francia Akadémia „halhatatlan”-jai közé választották, megkapta a Nobel-díjat, gondtalanul, valódi gazdag emberként élhetett. Tudta, hogy azok is kedvelik - legyenek olvasók vagy kritikusok -, akik nem is értenek vele egyet. Ritka eset, hogy egy ennyire színvonalas író ennyire közkedvelt mind otthon, mind külföldön.

KURT TUCHOLSKY

(1890-1935)

Aki Tucholskyról ír - legyen tanulmány, emlékezés, nekrológ, lexikonszócikk fogalmazója - mindig dicsérő szavakkal, olykor igazi nagyrabecsüléssel jellemzi. Thomas Mann ugyanúgy a szatíra és a humor mesterének értékeli, mint Márai Sándor. Holott valójában egyik irodalmi körhöz sem tartozott. A polgári értékelés kommunistafélének, de legalábbis szociáldemokratának tartotta, a szocialisták és még inkább a kommunisták amolyan derék, eléggé haladó polgárnak tekintették. De innen is, onnan is már életében elismerték, hogy költőként formaművész, szatirikusként kitűnő humorista, szerelmi történetek írójaként szelíd és igen szép nyelvezetű. Tragikus halála után mindmáig a német irodalmi nyelv egyik mesterének mondják. És nem is egy helyütt az olvasható, hogy a német humoros irodalom egyik legkiválóbb mestere volt.

Berlini zsidó vallású német kereskedőcsaládból származott. Korán fejlődő, hamar költővé ért fiú volt. 17-18 éves korában már különböző napilapok közölték verseit. Német és svájci egyetemeken igyekezett minél többet tanulni. De mire 25 évesen a jogtudomány doktorává avatták, már ismert, népszerű publicista, és a kabarészínpadok sikeres sanzon- és kupléköltőjének ismerték. Az első világháború éveiben természetesen őt is behívták katonának, és súlyos kellemetlensége is származhatott volna indulatos pacifista álláspontjáért, mégis megúszta fegyvertelen szolgálattal. De a hivatalok szemében és a szerkesztőségekben nyughatatlan, lázadó ember hírébe került. Ráadásul a szocialisták nem fogadták el szocialistának, a polgárok viszont szocialistának tartották. De szellemes, a weimari Németország minden politikai árnyalatát bíráló humoreszkjei mindenütt kedvelteknek bizonyultak, könnyed dalai népszerűek voltak kabarékban és a pódiumokon. Az ifjúság is, a mindent kifogásoló öregek is szenzációkat várva figyelték túl változatos szerelmi életét. A sok nő közül hármat is feleségül vett, mindegyikhez érzelmes és lelkiállapotokat elemző levelek hosszú sorát írta, majd könyvekben adta ki, feltárva az olvasók előtt érzelem- és gondolatvilágát. Ezek is sikerkönyvek voltak, akárcsak versei, szatírái. A nacionalista sajtó ugyanúgy nem állt szóba vele, mint ahogy ő se velük, de a többi újság szívesen várta akár verses, akár prózai írásait, tehát széles körökben lehetett népszerű, amikor 1926-27-ben szerkesztője lett a haladó, még a szocializmussal is rokonszenvező tekintélyes lapnak, a *Weltbühné*nek. Ekkor már 36 éves, jó jövedelmű író-költő-publicista. Amikor a lap élére Ossietzky, a világhírű társadalomtudós - rövid évek múltán a fasizmus áldozata - kerül, ő végképp megválik a szerkesztői tevékenységtől. Egyelőre jól meg tud élni, hiszen minden újság, folyóirat, kiadó tárt kapukkal és nagy honoráriummal várja.

Humanista, pacifista, liberális demokrata elveiből egy pillanatra vagy egyetlen sor erejéig sem volt hajlandó engedni, de amit műfajilag elvártak tőle, azt biztos kézzel megvalósította. Már 1912-ben - egyetemista korában - írt egy kellemes kis regényt *„Reinsberg”* címen. (Ez egy üdülőhely neve volt.) Majd 1931-ben, már világhíres íróként alkotta meg hamar népszerűvé vált regényterjedelmű elbeszélését, a *„Gripsholmi kastély”*-t. Mindkét terjedelmesebb epikus műve nagyon kellemes olvasmány, idillikus szerelmi történet. Humorosak, de nem támadó, nem szatirikus hangvételűek. Igazi hangja azonban a bíráló humor volt. Megszokott műfajain kívül ha kérték, szívesen írt kisebb-nagyobb vígjátékokat is, inkább kabarék, mint színházak számára. Néha ifjúkori barátjával, Hasenclewerrel együtt írt komédiákat. Hasenclewer már ifjan népszerű drámaíró volt, néha az expresszionizmushoz is közeledett, máskor a miszticizmus sem volt idegen tőle, de politikai álláspontja nagyon hasonlított Tucholskyéhoz. Harcosan haladó volt, de idegenkedett a materializmustól, ezért a szocializmusnak legföljebb

a szimpatizánsa lehetett. Bár ő nem volt zsidó, a náciknak ugyanúgy nem kellett, mint Tucholsky. Mindketten emigrációba kényszerültek, mindketten egyre reménytelenebbül vették tudomásul Hitler előretörését. Tucholsky lett előbb öngyilkos, de néhány év múlva Hasenclewer is követte a halálba.

A sokszínűség mellett a fő műfaja a kritika humora, a szatíra volt. A saját nevén kívül négy különböző írói álnevet választott magának, s az olvasók általában tudták, hogy ezek mögött Tucholsky rejtőzik. Maga az író ezt az öt „énjét" testvéreknek tekintette, akik együtt bírálják más-más műfajban a weimari világot, a tehetetlen és alattomos kispolgárságot. Tiger (Tigris) volt a lírikus, Panter (Párduc) a tárcaíró, Wrobel (Nyughatatlan), a politikus és Caspar Hauser (Hülye) a búskomor. A húszas években egyre bizonyosabb volt, hogy szörnyűségek kora következik. Több lap is megbízta, hogy legyen párizsi tudósítójuk. Franciaországban már jó ideje otthonos és népszerű volt. Kitűnően tudott franciául is. Ha kívánták, franciául is írt politikai cikkeket, néha még verseket is. Bejárta ezekben az években Dél-Franciaország tájait. Közben folyton aggódva figyelte, mi történik otthon. 1929-ben már bizonyos volt, hogy Hitler uralomra kerül és akkor jaj lesz Franciaországnak. Ekkor költözött Svédországba. Ott érte Hitler hatalomátvétele. Azt is itt tudta meg, hogy a legelsők közt volt, akit otthon ellenségnek nyilvánítottak. Könyveit elkobozták és máglyára dobták. Thomas Mann-nal együtt vonták meg német állampolgárságát, még jogi doktorátusát is. Thomas Mann díszdoktorátusát is érvénytelenítették. Keserű humorral még büszke is volt, hogy a szerinte is legnagyobb német íróval együtt szüntették meg német voltukat.

Tucholsky ugyan már évek óta nem tartózkodott Németországban, de Franciaországból is, Svédországból is tartotta a kapcsolatot a német polgári lapokkal és egyre inkább a kifejezetten baloldali sajtóval. Mind keserűbb verseit leginkább a szocialista újságok közölték. 1933-tól kezdve ez a kapcsolat szükségszerűen megszűnt. Ő pedig elmagányosodott. A keserűségében is derűs hangú, harciasan kritikus publicista elvesztette hitét abban, hogy jobbra fordulhatnak a dolgok. Az a tény, hogy az ő Németországa hivatalosan nem tartotta németnek, hogy német volta és zsidó volta összeegyeztethetetlennek bizonyult, búskomorságba ejtette. A nácizmus uralomra kerülése után is szakadatlanul németnek tudta magát, s ez sehogy sem volt ellentétben zsidó voltával. Soha nem volt dogmatikus értelemben vallásos, a papokat akkor se kedvelte, ha zsidók, de ragaszkodott zsidó vallásához, eszébe se jutott akár formálisan megtagadni zsidóságát. (Egyébként igen sok német zsidó ugyanígy érzett és viselkedett a pusztulásig.)

Egyszeriben komor pesszimistává változott. Nem hitt abban sem, hogy külföldről lehet valamit is javítani az otthoni helyzeten. Elidegenedett a bizakodóktól, még inkább a kívülről segíteni akaróktól. Kapcsolatai megszakadásával anyagi helyzete is egyre romlott. Már svéd barátait se kereste. Egy Göteborg melletti faluban élt. De a náci győzelem után két évnél nem bírta tovább. 1935-ben mindenben kételkedve, semmiben se reménykedve mérget ivott. Önkívületben vitték egy göteborgi kórházba, ahol hamarosan meghalt.

Már régóta a legnagyobb német humoristák egyikének tartja az irodalomtörténet és az olvasóközönség.

KAREL ČAPEK

(1890-1934)

A nagy múltú, gazdag, sokszínű cseh irodalom egyik legjelentékenyebb és leginkább sokoldalú írója volt. Verset alig-alig írt, de biztos kezű verselő lévén bravúrosan tudta fordítani a francia költészet világhatású modernjeit. Talán Swift óta senki se tudta pesszimizmusát olyan humoros cikkekben és regényekben kifejezni, mint ő. De a tudományos-fantasztikus irodalom (a sci-fi) divatjának is egyik fontos előkészítője volt.

Kulturált otthonból indult. Apja művelt, vidéki orvos, aki idővel családjával együtt Prágába költözött, s ott írók, tudósok, művészek megbecsült barátja volt. Idősebbik fia - Karel bátyja - Josef Čapek szintén megbecsült író is volt, de főleg festőként lett jelentékeny alakja a cseh képzőművészetnek. A már kamasz korában humoreszkekkel, olykor versekkel feltűnő Karel egyetemi éveit Prágában töltötte, ott szerzett 25 éves korában bölcsészdoktorátust. Közben azonban Párizsban is eltölthetett egy tanulmányi évet. Ott ismerkedett meg azzal az akkor legmodernebb költészettel, amely „avantgárd”-nak nevezte magát, egyszerre meghökkenést és lelkesedést keltve olvasókban és kritikusokban. Egy egész antológiányit gyűjtött össze tőlük és csehre fordítva *„Almanach 1914”* címmel kiadta, ezzel az ösztönző példával indult el a cseh avantgárd művészi csoportosulás költészeti forradalma. A következő évben, 1915-ben Čapek a filozófia doktora. Ekkor már javában tartott az első világháború. Csehország pedig a XVII. század óta előbb a német-római császár birodalmába olvasztott legyőzött ország volt, majd amikor pedig Ausztria a XIX. század elején kivált a birodalomból és Osztrák Császársággá alakult, ennek tartománya - pontosabban két tartománya: Csehország és Morvaország - lett.

Európa már-már meg is feledkezett, hogy valaha volt egy tekintélyes középkori állam, a Cseh Királyság. Holott a lassan polgárosodó Ausztriában a cseh polgárság jelentékeny ipart és kereskedelmet teremtett. Azután 1867-ben következett a nagy sérelem. Vesztes háborúk után a politikai hatalom megerősítésére és biztosítására az osztrák császár és vele az osztrák uralmi rend, ha kelletlenül is, kiegyezett az 1849-ben legyőzött és önállóságától megfosztott magyarokkal, kialakítva az „Osztrák-Magyar Monarchiá”-t, élén az egy személyben uralkodó osztrák császárral és magyar királlyal. A csehek, akik nyelvileg is különböztek mind a németül beszélő osztrákoktól, mind a mindkettőjüktől idegen magyaroktól, ugyanakkor az egész állam-csoportosulás legfejlettebben polgárosult iparos-kereskedő társadalmát alkották, indokoltan elvárták, hogy az újjáalakított állami rend ne „dualizmus”, hanem „trializmus” legyen, vagyis ne Osztrák-Magyar, hanem Osztrák-Magyar-Cseh Monarchia.

Ez nem következett be, mert az osztrák ipar és kereskedelem jó kiegészítésnek ismerte fel a magyar mezőgazdaságot, de veszedelmes vetélytársát látta a cseh iparban. Ettől kezdve azonban a cseh nép nagy része a Monarchia belső ellenségének tudta magát. És mire kitört az első világháború, az osztrák katonának besorozott cseh férfiak nemcsak drukkoltak az ellenségnek, hanem ahol lehetett, ott az ütközetek kellős közepén feltartott kézzel átmentek a túloldalra, leggyakrabban a cári orosz hadseregbe. Ott nem is tartották őket hadifoglyoknak, hanem segítettek nekik, hogy megalakítsanak egy „cseh légió”-t, amely az antant szövetségeseként harcolt az osztrák-magyar hadsereg ellen. Nyugaton pedig emigráns cseh értelmiségiek készültek, hogy - amint lehet - Csehország kiszakadjon a Monarchiából, és végre újjászülessék a nagy múltú, de régóta nem létező Csehország. Ennek az emigráns szervezkedésnek legtekintélyesebb vezéralakja Tomaš Garrigue Masaryk, a tudományos körökben világszerte ismert és tisztelt cseh filozófus volt. Ő már a háború előszelére emigrált, hol

Angliában, hol Amerikában készítette elő az eljövendő szabad hazát, amelynek - mint köztudomású - ő lett a köztársasági elnöke.

Čapek pedig egyetemista kora óta baráti és egyben tanítványi viszonyban volt a nála 40 évvel idősebb mesterrel. Masaryk hamar felismerte a tevékeny fiatalember tehetségét. Az pedig szeretett szellemi atyjának tudta a tekintélyes professzort. Ez a barátság a háború után is döntő volt Čapek politikai-társadalmi szemléletére. A húszas évektől Masaryk haláláig (1928 és 1935 között) Čapeknek négy könyve jelent meg *„Beszélgetések T. G. Masarykkal”* címen. Bár a professzor-elnöknek fontos filozófiai és politikai tanulmányai vannak, gondolatait legjobban ezekből a hiteles feljegyzésekből lehet megismerni.

A cseh fiatalembernek a háború végéig óvatos-rejtőzködő életet kellett élnie, hogy elkerülje a katonai besorozásokat. Igaz, Čapek világéletében betegségekkel bajlódó, gyönge testű férfi volt, emellett az apja gyakorló orvos, aki jól ismerte a sorozás alóli kibúvás módozatait. Tény, hogy az egyre ismertebb író-publicista hol mint könyvtáros, hol mint házitanító gazdag családoknál mindvégig mentesült a katonai szolgálat alól. Politikailag a humanizmus nevében és a liberalizmus tiszteletében idegenkedett minden szélsőségtől, főleg a militarizmustól. A háborús évek alatt egy konzervatív újságnak írt humoreszkeket. Talán azért, mert a konzervatívak kevésbé voltak gyanúsak az osztrák cenzúrának. De a háború utáni Csehországban egy liberális újságnak lett a munkatársa, egy ideig szerkesztője is. De mindvégig fennen hirdette, hogy „A kapitalista önzés materializmusa és a proletár-osztályharc filozófiai materializmusa: e két malomkerék között éppen középen őrlődik a humanista.”

Amikor már a háború után, a megalakult Csehszlovákia írójaként egyre híresebb, majd világhíres lett, az avantgárd törekvéseken belül hol expresszionistának, hol szimbolistának tartják. Holott különbözik valamennyi modernnek mondott irodalmi iránytól stílusával, kifejezésmódjával. Tudniillik minden sora közérthető, holott a különböző „izmusok” általában alaposan elrejtették mondanivalójuk értelmét. Ő azonban az értelmet kereste, szövege könnyed, néha kifejezetten csevegő, jelképei azonnal érthetőek. Egyszerre felvilágosít, oktat és szórakoztat. Az orosz mintájú szocializmustól csak idegenkedik, de amint küzdőtérre lép a fasizmus, elkeseredett felvilágosító küzdelembe bocsátkozik.

Első igazán világhíres irodalmi műve egy különös színjáték, amelynek témáját idővel regényben is megírja. Ez a *R. U. R*. Fantasztikus téma, de világosan érthető, hogy az elgépiesedő jövőtől való rémületet fejezi ki. A *R. U. R*. egy gyár nevének a rövidítése. Ebben a gyárban gépembereket készítenek. Pontosan olyanok, mint a hús-vér emberek, kitűnő munkaerők, minden tevékenységre alkalmasak, csak éppen nem emberek: gépek. Robotok. Ezt a szót, amely azóta világszerte ismeretes és használatos, Čapek találta ki ebben a művében. - Humorral teljes szorongásos dráma, regényformában még szorongásosabb. De sikeres színdarab volt szerte a földön. Jó néhány érdekes színjátéka közt alighanem politikailag legfontosabb a *„Fehér kór”*. A vérengző politikai eszmék járványszerű terjedésének szimbolikus játéka ez. Egy orvos és egy járvány küzdelmének drámája, de azonnal felismerhető, hogy a humanizmus harca a terjedő fasizmus ellen.

Olykor vitatták, hogy legbizarrabb, talán legpesszimistább és legmulatságosabb fantasztikus regénye, a *„Harc a szalamandrákkal”* vajon a kommunizmus vagy a fasizmus paródiája-e. A szalamandrák felettébb értelmes kétéltűek, tudnak írni olvasni, ismerik az egyszeregyet, olyan műveltek, mint „az átlagos cseh kispolgárok”. - De ezek nem embernek való életet élnek. Kollektívek. És a kollektív mindig ijesztő Čapeknek, akár jobb-, akár baloldalon hirdetik. A szalamandra nem tehet róla, hogy szalamandra, de aki egyszer szalamandra, az nem ember. Ez a mulatságos regény a liberalizmus vészjele a mindent elárasztó, jóhiszemű elállatiasodás ellen. - Kitűnő regény ez is, de az utána következők még jobbak, még mélyebben filozofikusak. A *„Hordubál”* - talán legkitűnőbb regénye - egy ember többoldalú jellemzése: halála

után hárman beszélik el, ki volt, milyen volt Hordubál. Három igazán közeli ismerős, három tárgyilagos kép ugyanarról az emberről. De ezek a képek nem is hasonlítanak egymásra. Talán az a mondanivalója, hogy az ember megismerhetetlen. A másik a *„Meteor”*. Egy kigyulladt repülőgép - mint egy hullócsillag - lezuhan. A halott pilótát igyekeznek megismerni. Többen is jellemzik, mindenki másnak mutatja. Lehet, hogy mindegyik jellemzés igaz.

A német fasizmus pedig egyre veszedelmesebb volt Csehország és az egész világ számára. Čapek amúgy is gyönge szervezete egyre nehezebben bírta. - Amíg lehetett, lelkesen utazott a világ különböző tájaira, de a végső években már otthon gyötrődött a végveszély tudatában. A szörnyeteg pedig elnyelni készült a világot. Elhullott Ausztria, következett Csehország. A halál mindenképpen menekvés volt a számára. Hiszen kitűnő festő, író bátyját azonnal elfogták, koncentrációs táborba vitték, ahol el is pusztult. Karel Čapek azonban él: a XX. század egyik maradandó nagy írója.

FRANZ WERFEL

(1890-1945)

1945. augusztus 25-én a kaliforniai Beverly Hills nevű városnegyedben (Los Angeles) írás közben asztalára borult és meghalt egy 55 éves, már régóta világhíres német író, aki hét évvel korábban - 1938-ban - Bécsből menekült az Ausztriát elárasztó hitleri hadak elől a biztonságos hontalanságba. Franz Werfelnek hívták, korábban expresszionista költőként a hagyományokkal szembeforduló avantgárdista költészet nevezetes alakja volt, majd néhány azonnal világsikerű regénnyel a prózairodalom legnagyobbjai közé emelkedett. A *„Musa Dagh negyven napjá”*-nak megjelenése óta már-már élő klasszikusnak tekintette a nemzetközi közvélemény. A Verdiről írt nagy terjedelmű, stílusában is művészi könyvét az akkor divatos életrajzregények legjobbjának vallotta a kritika. A *„Halljátok az igét”* ótestamentumi tárgyú történelmi-lélektani nagyepikában a zsidó vallásos hit mélyről jövő vallomását ismerték fel, a nem sokkal később kelt *„Bernadette”* pedig a katolikus hitre megtért, a miszticizmustól is elragadtatott lélek maradandó értékű és hitelű hitvallása volt.

Ez az oly gazdag életművű Franz Werfel örök hontalan, örök emigráns volt. Országból országba, stílusirányból stílusirányba, vallásból vallásba áttelepülő, mindenütt hontalan s egyszersmind mindenhol otthonos a szépségért és emberségért harcoló művésze volt a német nyelvnek, amelyet a zsidó ifjú Csehországban szívott magába.

Prágában született, még akkor, amikor Csehország már közel három évszázada a Habsburgok tartománya, az Osztrák Birodalom, majd az Osztrák-Magyar Monarchia egyik földrajzi egysége volt. Ősi, szépséges fővárosa, Prága több ízben is német, illetve osztrák birodalmi főváros volt. Utcáin egyformán otthonosan hangzott a cseh és a német nyelv. A XX. század német irodalmának jó néhány igen jelentékeny alakja ott, Prágában született, vagy élete nagy részében ott is élt. Rainer Maria Rilke, Franz Kafka, a modern misztikus-fantasztikus regény egyik főalakja, Gustav Meyrinck (*„A gólem”* és *„A nyugati ablak angyala”* írója). A zsidó sorsok és megpróbáltatások krónikása, Max Brod ugyanúgy prágai német író-költő volt, mint Werfel, sok mindenben kölcsönösen hatottak is egymásra.

A prágai német polgárság jelentékeny része zsidó volt, s a kereskedő világhoz tartozott. Kafka is, Werfel is ide sorolható. Werfeltől is elvárta a családja, hogy kereskedő legyen, vagy - mint Kafka - diplomás tisztviselő. Werfel azonban kora ifjúságától fogva bölcsész műveltségű német költő akart lenni. Nem is találta otthon magát a számára eleve idegennyelvű Csehországban. Német egyetemekre járt, német folyóiratokban jelentek meg első versei, a német expresszionista ifjúsághoz kapcsolódott. Szerkesztője is lett az expresszionista írók és költők gyűjteményes könyvsorozatának, az „Utolsó ítélet”-nek. Az első világháború kitörése, tehát már 24 éves kora előtt, a német irodalmi körökben figyelemre méltó költőnek tartották, aki ugyanolyan biztonsággal mozgott a hagyományos költői formavilágban, mint az avantgárdisták szabadverselésében.

A világháborúban természetesen őt is besorozták katonának, ki is küldték a keleti hadszíntérre. Hangoztatott, indulatos pacifizmusa miatt több ízben is meggyűlt a baja a feletteseivel. Szerencséje volt, hogy afféle félbolondnak tartották, mindig megúszta néhány heti börtönnel. Holott az ilyen magatartást a német hadsereg is, az osztrák-magyar hadsereg is szabotázsra uszító magatartásnak ítélte, és nem egy esetben halálos ítélettel végződött a büntetőügy. 1915 és a háború vége közötti években nem is jelenhetett meg újabb verseskötete, noha már elismert, tehetséges költőnek számított. De a különböző modern irányzatok hívei - az

avantgárdisták - általában pacifisták voltak. Egy szabadversben vagy egy szokatlan mondatszerkezetben akkor is háborúellenességet gyanítottak, ha az a tavasz szépségéről szólt.

A vesztett háború után, az akkori német zűrzavarban Werfel nem érezte otthon magát. A megszülető Csehszlovákia népe a megcsonkított Ausztriát többé már nem tekintette rabtartójának. Így a német anyanyelvű csehországi zsidó új hazát találhatott Ausztriában, pontosabban Bécsben. Werfel tehát most oda emigrált. Közeledett harmincadik életévéhez. Előbb csak kísérletezett a szépprózával, de már első nagyobb lélegzetű regénye, a *„Nem a gyilkos, hanem az áldozat a bűnös”* indulatos pacifizmusával és választékos stílusával igen sikeres volt. Az is kiderült, hogy jó érzéke van a lélektani ábrázoláshoz. Írt is néhány kisebb terjedelmű regényt az ifjúkor és az ifjúságból éppen felnőttségbe fejlődő korszak típusairól. Ezek közt talán a legérdekesebb a hamar nemzetközi népszerűségre emelkedő *„Érettségi találkozó”* című. Ez 1928-ban jelent meg, s a harmincas évek elején már nálunk is a kelendő könyvek közé tartozott. Az éppen érettségizők ugyanúgy elkapkodták, mint az érettségizők szülei.

Nyitva állt útja a világhír felé. Az olvasóközönség várta az igazán nagy művet. Ő pedig eleget tett a várakozásnak. Már 1924-ben elkészült kitűnő életrajzi regénye Verdiről. Ezt hiteles történelemidézés, hiteles lélekrajz, hiteles zeneértés jellemezte. A nagy vetélkedésről szól Verdi és Wagner között. Az évtized végére már világhíres mű volt. Ezután kitűnő lélektani történetek következtek. Megismerkedett Freud lélekelemző módszerével, elolvasta az igen jó stílusban megírt Freud-könyveket, s személyesen is megismerkedett a nagy hírű bécsi professzorral. - De számára ennél is fontosabb volt, hogy megismerkedett Anna Mahlerrel, a nagy muzsikus, Gustav Mahler még mindig fiatal özvegyével. Csodálatos, varázslatos asszony volt. Akivel ő ágyba feküdt, akár törvényesen, akár szeszélyesen, az vagy világhírű volt, vagy világhírű lett. (Rilke se hiányzott a névsorából.)

A következő regényekhez élete nagy fordulata kellett. Zsidó vallásúnak született, szerette is zsidó örökségét. Nem volt szertartásosan vallásos, de az Ótestamentum történetei szellemi otthont jelentettek a számára. És személy szerinti gyásznak élte át az antiszemitizmus gyilkos indulatait. De ezzel párhuzamosan egyre jobban közeledett a szintén jól ismert Újtestamentumhoz, Krisztus igéihez. A keresztény vértanúk párhuzamosan jelentek meg tudatában a zsidóüldözések vértanúival. Az üldözött zsidók utódaként közelről érintette a törökök tömeges örménygyilkolása az első világháború idején. Az örmények keresztények voltak, s a mohamedán törökök vallási színezetet adtak a népirtásnak, amely előképe volt Hitlerék tömeggyilkosságának. Kétségtelenül Werfel legfőbb műve ennek az örményirtásnak a regénye, a *„Musa Dagh negyven napja”*. Romantika, realizmus, lélektanismeret, erkölcsi felháborodás vegyül egyenlő mértékben a lebilincselő és nagy indulatokat keltő krónikában.

Szükségszerű volt, hogy lelki vívódások után áttérjen a római katolikus vallásra. De egyetlen pillanatra se tagadta meg zsidó múltját. Úgy élte át a történelmet is, saját lelki fejlődését is, hogy a kereszténység a zsidóság folytatása. Szerette saját zsidó múltját és szerette keresztény jelenét. A XX. század két nagyszerű hitvallását köszönhetjük ennek a lelki egységnek. A *„Halljátok az igét”* biblikus történet és történelmi regény. Jeremiás próféta életregénye, a népszónoké, aki figyelmeztet a veszedelmekre, de amikor azok bekövetkeznek, akkor felismeri saját vigasztaló szerepét. Vallomás a zsidó hit mellett. És ezzel párhuzamosan a *„Bernadette”* keresztény hitvallás. A legendákhoz közel álló, a keresztény miszticizmus élményét életre keltő történet. A két hitvallás együtt érvényes.

Közben a történelem fokozta a borzalmakat. Németország már a szörnyűségek földjévé változott. És 1938-ban a hitleri iszonyat már ott volt Ausztria küszöbénél. Werfel eddigi útja Csehországból Németországba, Németországból Ausztriába vezetett. Az örök emigrálónak megint menekülnie kellett. Párizson át egyre távolabbra igyekezett. Amerikában kötött ki. Hét

évig élt ott, várta a borzalmak végét. Közben lankadatlanul dolgozott, nem tudott nem dolgozni. És végre 1945-ben úgy tudhatta, hogy itt a visszatérés ideje. Hitler öngyilkos lett, s hamarosan befejeződött a háború. Werfel is bizonnyal hazakészülődött, de augusztusban neki is bevégeztetett. Századunk egyik múlhatatlan klasszikusa volt.

BORISZ LEONYIDOVICS PASZTERNAK

(1890-1960)

Művészcsaládban született, művészi-értelmiségi otthonból indult. Az apa a maga idejében ismert festő, festészetet oktató főiskolai tanár. Az anya népszerű zongoraművésznő, otthonukban szívesen vendégeskedtek nagy hírű írók, költők. Tolsztoj, Gorkij is gyakran fordult meg náluk. Amikor Moszkvában járt, Rilke is gyakran járt a kultúrát árasztó otthonban. Hamar felismerték a fiú művészi hajlamait. Kisgyermekkorától meglepően jól rajzolt, apja korán bevezette a festészet műhelytitkaiba is. De kamaszkorában már távolodik a képzőművészetektől, elragadja a zene. Ez nyilván anyai hatás következménye, de nem kevésbé a család jó barátja, a századforduló nagy hírű zeneszerzője, Szkrjabin készséges tanítókedvének. Siheder-korában már jól zongorázik, zeneszerző akar lenni. 19 éves korában azonban a filozófia és filozófiatörténet kezdi izgatni, történelem-filozófia szakra iratkozik be az egyetemen. Ez időben már verseket ír. 21 éves korában - 1911-ben - egy antológiában már költeményei jelennek meg, két évvel később készen van első verseskötete. Közben néhány hónapra Németországba utazik, hogy a marburgi egyetem filozófiai szakának „nyári szemeszterét" végighallgassa. De nem akar hivatásos filozófus lenni. A bölcselet ugyanúgy gazdagítja, mint korábban szerzett képzőművészeti, majd zenei ismeretek és a folyton gyarapított nyelvtudás, amely fontos előfeltétele, hogy idővel a költői sikerek mellett igen jelentékeny műfordító lehessen, aki egyaránt otthonos a görög és latin antik irodalmakban, meg a német, francia, angol modern kultúrában. A kultúra - tartalomban is, formakincsben is - már korai költészetére ugyanúgy jellemző, mint egész későbbi életművére. Keresi a költészet új, modern formai lehetőségeit, eszmei tartalmait. A divatos szimbolizmustól azonban kezdettől fogva idegenkedik. Értelemzavarónak, ködösítőnek tartja. Szívesebben fogadja az éppen divatba jövő futurizmust. És ha ez az akkor legmodernebb irodalmi irány szabadverset igényel, hát ugyanolyan gazdag képvilágú és dallamos szabadverseket tud ő írni, mint hagyományos ritmikájú, ríMes költeményeket.

A futurizmust felszabadító erőnek érzi, de a túlzásait elutasítja, a legmérsékeltebbek közé tartozik, és lassan kialakítja a hagyományokból és a forradalmi újításokból ötvöződő, egyéni hangú költészetét. Ő is várja, és amikor elérkezett, ünnepli a forradalmat.

Valójában az orosz forradalmak politikai tartalmát sohasem értette meg. Egész lelkialkatában liberális polgári értelmiség volt. A cári önkényuralmat természetesen nem szerette, megdöntését együtt ünnepelte a forradalomra kelt néppel. Ő azonban mindenekelőtt az egyéniség és ezen belül az érzékiség felszabadítását tudta a forradalom lényegének. - 1917-ben a forradalom idényén jelent meg *„Nővérem - az élet"* című verseskönyve, amely már a teljesen érett költőt mutatta be a világnak. Az irodalmi körök már korábban is felismerték tehetségét, de ettől kezdve volt népszerű, nagyra becsült költő. Ez időben barátkozott össze Majakovszkijjal. A két különböző egyéniségű, már ünnepelt és valóban nagy jelentőségű orosz költő kölcsönösen elismerte egymást, ha Majakovszkij olykor gúnyolódott is Paszternak „ádáz értelmiségi" voltán. Nem érdektelen, hogy a már szovjetté vált orosz irodalom kétségtelenül két legnagyobb költője mindvégig pártonkívüli maradt. De Majakovszkij valójában folyton politikus volt, Paszternak pedig tüntetően politikamentes. Ezért Paszternak csak elidegenedett, de nem élt át tragikus kiábrándulást, Majakovszkij azonban 1930-ban - 37 éves korában - öngyilkos lett. Ettől kezdve a már halott Majakovszkij kinevezhető volt a legpártosabb bolsevik költőnek, míg Paszternak - sokkal indokoltabb - egyre inkább belső ellenzéknek számított. Bár amikor elvárták tőle, hogy ő is írjon már a forradalomról - akkor egy időre a lírától az epikus költészet felé fordult. Előbb megírta az *„Ezerkilencszázöt"* című

hőskölteményt a legelső orosz forradalomról, majd a *„Schmidt hadnagy”* című verses regényt egy eszmékkel küszködő értelmiségi fiatalemberről, akit katonának kényszerít a történelem. Többen is mondották, hogy Schmidt hadnagy már előképe a végső mű, a nagy regény hősének, Zsivágó doktornak. Úgy látszik, korán kezdett tudatában kiformálódni az értelmiségiek gyötrődése, belső és külső tragikuma a forradalmas évtizedekben.

1934-ben írókongresszus volt Moszkvában. Ezen az akkor még nagy tekintélyű Buharin, irodalmat értékelő felszólalásában Paszternakot mondotta a legnagyobb szovjet költőnek. Ezt vegyes érzésekkel fogadta, nem érezte magát olyan íróművésznek, aki képviselője lehetne a szovjet irodalmi kultúrának. Kifejezetten megnyugtatta, amikor Buharin után felszólaló Sztálin egyértelműen kijelentette, hogy a legnagyobb szovjet költő az akkor már négy éve halott Majakovszkij, s Paszternaknak a nevét sem említette a szovjet irodalom fontos alakjai közt. - Ez megnyugtató volt számára, mert lélekben már egyre távolabb volt mindattól, ami a közéletben történt. Hiszen közben még Buharint is ellenségnek nyilvánították és kivégezték. Még gyanús is lehetett az, akit Buharin a legnagyobb szovjet költőnek nyilvánított. Paszternak örült, hogy egyre kevesebbet említették. Ez időben fellángolt benne a vallásos áhítat is. Családja zsidó származású volt, de már jó ideje keresztény, ő is az ortodox (görögkeleti) hitben nevelkedett. Korábban a halovány istenhiten kívül nem sok köze volt a vallásos élethez, de a bolsevik materializmus egyre inkább a vallás felé irányította. Vallásos verseit nem is mutatta senkinek, csak jóval halála után jelenhettek meg.

Megélhetése azonban biztos maradt, minthogy ekkortól éveken át fordított, főleg színdarabokat. Shakespeare-nek a legtöbb színjátékát lefordította oroszra. A végtelen terjedelmű Szovjetunió teméntelen színházában mindig sorozatosan játszottak Shakespeare-műveket. Paszternak fordításai hívebbek voltak és költőiebbek voltak minden korábbi fordításnál. Irigy írótársak bosszúsan mondogatták, hogy Paszternak felveszi a néhai William Shakespeare összes honoráriumát. De lefordította a teljes Faustot, valamint számos német és francia drámát. A bőséges jövedelemből vehette azt a vidéki villát, amelynek kertjét kék színű rács zárta el a külvilágtól. Az újságok gúnyolódtak a kék rácsos költői otthonon, nem is tagadva, hogy mennyire irigylik a politikai élettől oly látványosan tartózkodó Paszternak jövedelmét.

Az elbeszélő költemények után már írt néhány regényt is, de túl az ötvenedik életévén belekezdett élete fő művének szánt nagyregénybe, a *„Zsivágó doktor”*-ba. Lassan írta, s a mű széles körű, nagy távlatú regény lett egy művelt, filozofikusan gondolkodó orosz értelmiségi belső gyötrelmeiről a szovjet élet valóságában. Sok olvasó hosszadalmasnak, túl körülményesnek, helyenként filozófiai elmélkedésekben megrekedő műnek tartja. Mások szerint minden kitérőjével együtt izgalmas körképe a bolsevik életnek és létformának. Annyi bizonyos, hogy a XX. század egyik legnagyobb társadalmi regénye. Kemény kritikai realista mű a szocialista realizmus kellős közepén. Otthon meg se jelenhetett, először külföldön látott napvilágot. Amikor az orosz világban is megismerték, a kritika szinte pergőtűzzel fogadta. A kortárs világirodalom azonban Nobel-díjjal koszorúzta. - Ez olyan felháborodást keltett a Szovjetunióban, hogy hivatalosan közölték, hogy ha elfogadja, akkor távozzék mindörökre a Szovjetunióból. Ő a megtisztelő nagy díj helyett a tőle rég elidegenedett, de a magáénak tudott hazát választotta. - Ünnepélyes nyílt levélben mondott le a Nobel-díjról. - Ezzel lett már életében is klasszikus, de ezért élhetett még két évet csöndesen otthonában 70 éves korában bekövetkezett haláláig.

MIHAIL AFANASZJEVICS BULGAKOV

(1891-1940)

Ha egy társadalmi rend, egy stílusirány, egy világnézet elmúlik, összeomlik, vagy csak kimegy a divatból - az irodalmi művek nagy része időszerűtlenné, érdektelenné, nemritkán egyenesen komikussá válik. De a valódi nagy alkotóművészek, a kor lényegét megjelenítő nagy művek a korszak nagy tanúiként lépnek a maradandóságba. Hol van már a középkor hite a pokolban, de Dante ma is időszerű. A feudális anarchia évszázadai már emléknek is alig maradtak meg a köztudatban, de Shakespeare „királydrámái" mindig kedvelt műsordarabok voltak és lesznek. A romantika életérzése is a múlté, túlzásai mosolyra ingerelnek, de Walter Scott, Victor Hugo, Jókai Mór él, hiteles, ma is olvassuk a műveiket.

A mi nemzedékünk tanúként átélte az élő és ijesztő szovjet mintájú eltorzult szocializmus-kommunizmus korszakát, hanyatlását és elmúlását. Az ujjongó szovjet költészet, a „szocreál" regény és dráma kötelező voltát és nevetségessé válását. De a remekíró immár klasszikusként él tovább és nemcsak hogy nem veszített a korszerűségéből, hanem olykor időszerűbb is, mint valaha. A rendszerben hinni akaró Majakovszkij és a rendszerben kételkedő Paszternak most már klasszikus közös kincs. A szovjet regények és drámák nagy része ma már nem pusztán naivnak tűnik, de gyakran még nevetségesnek is. Nem kevés író és költő műveit azonban ma is maradandóknak érezzük. És ketten alighanem halhatatlanként épülnek bele a világ-irodalomba: Gorkij és Bulgakov.

Gorkij már világnagyság volt, mielőtt létezett volna Szovjetunió és szovjet irodalom. Tisztelt - bár egyben gyanús is - a szovjet évtizedekben, amíg élt. Amikor már meghalt, el lehetett ismerni, sőt kötelező klasszikus íróvá nyilvánítani. Bulgakov azonban gyanús volt, ellenségnek tekintették még halála után is hazájában. Nem szerették sem a forradalmárok, sem az ellenforradalmárok, hiszen egész írói életében azt kereste, mi a mégis rossz a jóban, és mi a jó a rosszban. Ez maga volt a mindent megérteni akarás, amit nem tűrhetett az, akinek csak az a jó és rossz, amit ő annak vél. Odahaza a halála után is gyanús volt és még gyanúsabbá tette az a tény, hogy a hozzáértők a külföldi tájakon egyre nagyobbnak tartották. Az egész szovjet rendszernek kellett összeomolnia, hogy műveinek összességét nagy életműnek tekintsék és nagy regényét - amely életében meg se jelenhetett - *„A Mester és Margaritá"*-t besorolják a XX. század európai szépprózájának a fő művei közé. De hát régi, latinul fogalmazott igazság, hogy „tempora mutantur, et nos mutamur in illis" (vagyis: Változnak az idők, mi is változunk bennük.) Ma már a világirodalmi arcképcsarnok egyik fő falán van a helye.

Apja a kijevi hittudományi főiskola professzora volt. Otthon egyszerre kapott vallásos nevelést és érdeklődést a felvilágosodás eszméi iránt. Ifjúkorától kezdve egyformán érdekelte a képzeletvilág és a természettudomány. Középiskolái után sem akart se teológus, se filozófus lenni. Orvos lett és néhány évig gyakorolta is a gyógyítás mesterségét, de közben egyre jobban vonzódott a színházhoz és benne a dráma művészetéhez. Három ifjúkori drámai kísérletét is bemutatta egy vidéki színház. A nagy klasszikusok olvasása mellett ezeknek a próbálkozásoknak a tanulságai érlelték meg írói tehetségét. 1921-ben költözött Moszkvába, ekkor már szélesebb körökben is kezdték elismerni írói tehetségét és sajátos egyéniségét.

A győztes bolsevik forradalom fénykora kezdődött. Óriási kavargása volt a különböző eszméknek és különböző törekvéseknek. Ő maga lelkesen hitt a szocializmus emberséges eszméiben, de materialista soha nem tudott lenni, bár kritikával szemlélte az idealista elképzeléseket is. A szép eszme előterében észrevette a megvalósítás embertelenségeit. Bár az

ellenforradalmat elutasította, de felismerte, hogy az ellenforradalmárok érveiben is található némi igazság. Ezért kezdettől fogva afféle „útitárs”-nak tekintették. Később már annak se, inkább belső emigránsnak, álarcos ellenségnek.

Előbb újságíró lett. Szellemes, gyakran szatirikus krónikása a kavargó világnak. Közben személy szerint is egyre közelebb került a színházhoz. Közben megjelentek regényei. Ezeket a kritika néha igen dörgedelmesen bírálta, az olvasóközönség viszont elismeréssel fogadta őket. A legsikeresebb regények témáit drámaként is megírta. Jó érzéke volt a hatásos jelenetek felépítéséhez és a szemléletes jellemek megformálásához.

1925-ben az előbb regénynek megírt, majd dramatizált *„A fehér gárda”* című, első igazi remekművében egy jóindulatú, de zavaros elképzelésekkel élő családról van szó. Bulgakov valójában az ellenforradalmárok téveszméire akart rámutatni, de mivel a regény hőse egy becsületes férfi, a kritika úgy tekintette, hogy a szerző a múltat akarja igazolni és a jelent megrágalmazni. - Hamarosan megjelent *„Sátániáda”* című elbeszéléskötete. Ebben fantasztikus történetek jelképesen adnak szatirikus képet az akkori közállapotokról. Megjelenik maga a Sátán is, aki ott tevékenykedik a Szovjetunióban. Már itt megjelenik Bulgakov elképzeléseiben a fő mű, *„A Mester és Margarita”* témavilága.

A következő években drámáit általában vagy bemutatni sem engedik, vagy néhány előadás után betiltják. De közben megírja Cervantes *„Don Quijoté”*-jának a dramatizált változatát. Talán a legjobb színpadi feldolgozása ez ennek a remekműnek. És megírja a *„Molière”* című történelmi drámáját. - Ennek főalakjai a nagy vígjátékíró és XIV. Lajos király. A történelmi hűségnek nem felel meg a drámai tartalom. Lajos király valójában kedvelte és mindig pártfogolta Molière-t, ez a darab pedig a művész és a hatalom kibékíthetetlen ellentétéről szól. Mint társadalmi helyzetkép hiteles, de mint a személyek egymáshoz való viszonya tekintetében nem felel meg az egykori valóságnak.

Ezt a kitűnő drámát még kevésbé kedvelte a hatalom és a hatóság. Az önkényuralmat megtestesítő királyban Sztálin paródiáját vélték felismerni. Bulgakov most már élete végéig nem írhatott olyan drámát, amelyet színpadra engedtek volna. Még vezető rendező se lehetett sehol. Abból élt 49 éves korában bekövetkezett haláláig, hogy segédrendező volt a „Művész Színház”-ban.

Közben azonban megírta *„A Mester és Margaritá”*-t. Bizonyára nem is remélte, hogy megjelenhet, de írta a jövendőnek. Ez a különös regény sajátosan vegyít három cselekményvonulatot: egy fantasztikus történetet a Sátán kalandjairól és tevékenységéről a Szovjetunióban, egy reális eseménysort az akkori hétközbeni élet jellemző mozzanatairól, és egy nagyon érdekes, nagyon szép történetet Jézus és Poncius Pilátus helytartó kapcsolatáról. Ez a jelen idejű cselekményekkel párhuzamos mozzanatsor némileg kapcsolódik a *„Molière”* konfliktusához: itt is a Szellem embere és a Hatalom között feszülő kibékíthetetlen ellentét jelenik meg. Bulgakov Pilátusa tulajdonképpen jóindulatú, becsületes ember, de a hatalom, a hivatal, az uralmi rend képviselője, akinek úgy kell ítélkeznie, ahogy a hatalom rendszere előírja.

Egyszerre fantasztikus, szimbolikus és reális történetsorok párhuzama. Nagyon szépen és nagyon érdekesen megírt mű. Ma már nyilvánvaló, hogy az igazi remekművek közé tartozik.

Természetesen életében nem jelenhetett meg, de még a halála után is évtizedeknek kellett eltelniük, amíg előbb a szovjet, majd a világirodalom köztulajdona lett ez a nagy regény.

De ma már rendíthetetlen helye van a szerzőnek is, az életműnek is a múlhatatlan értékek sorában.

IVO ANDRIĆ

(1892-1975)

Szerb nyelvű boszniai író volt, költő, műfordító, mindenekelőtt novellák és regények költői stílusú alkotója. Alighanem a délszláv irodalmak legismertebb alakja. Témavilága főleg a boszniai élet ellentétektől feszített múltja, jelene. Mohamedán bosnyákok, ortodox szerbek, katolikus horvátok, igyekvő és üldözött zsidók kavarognak, tülekednek, félnek, szeretnek és gyűlölködnek nemzedékről nemzedékre. A cselekmények általában boszniai kisvárosokban - az ottani Visegrádon és Travnikban - játszódnak, a szűk térben az idő kitágul, olykor krónikaszerűen vezet évszázadokon át. A novellák és novellasorozatok emberi jellemek - gyakran igen szélsőséges jellemek - alapos elemzésen alapuló szemléletes ábrázolásai.

Nagy formaművészettel verselő költőként indult még diákkorában, majd feltűntek lírai, önéletrajzi elemekkel teljes lélektani esszéi. Rendkívüli nyelvismeretével a világirodalom különböző tájain keletkezett regényeket fordított. Majd mestere lett a prózai rövid műfajoknak. Ezen az úton jutott el fő műveihez, a regényekhez, amelyek világirodalmi elismerését jelzi, hogy a hatvanas években elnyerte a Nobel-díjat is.

Gyermekkorától fogva szakadatlanul olvasott, tanult, de tanulmányait gyakran megzavarta a hazáját alaposan megkínzó világtörténelem. Egyetemistaként részt vett a szerb nemzeti mozgalmakban. Bosznia-Hercegovina azonban az első világháború végéig az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott. A fiatalembernek olykor hosszú ideig váltogatott börtönöket kellett elviselnie. Az első világháború vége felé ugyan betegsége miatt szabadlábra kerülhetett, de az egyetemet csak a háború végeztével folytathatta. Végül 1924-ben 32 éves korában - avatták doktorrá Ausztriában, a grazi egyetemen. Disszertációja kultúrtörténeti témájú volt: „A szellemi élet fejlődése Boszniában a török uralom alatt.”

Miközben különféle külföldi egyetemeken többféle tudományt (nyelvészetet, történelmet, filozófiát) tanul, már 29 éves korától diplomáciai szolgálatban áll. Az első világháború végeztével megalakul az SHS (Szerb-Horvát-Szlovén) királyság, amely hamarosan felveszi a Jugoszlávia nevet. Az új államalakulatnak szüksége van a tanult, főleg több nyelven jól tudó főhivatalnokokra. Andrić nagyon is megfelelő ember. A második világháború kitöréséig több országban is képviseli Jugoszláviát. A királyságtól és kormányától ugyan nincs elragadtatva, de hamar látja, hogy miféle veszedelmek fenyegetik a délszláv népek összekovácsolt közös hazáját. Előbb a Szovjetuniótól és az olasz fasizmustól félti hazáját, majd 1933-tól felismeri, hogy a legveszélyesebb ellenfél Hitler Németországa lesz. És éppen ez időtől Berlinben képviseli Jugoszláviát. A boszniai szerb író, aki ugyanolyan anyanyelvi szinten beszél a szerbbel közeli rokon horvát nyelven, a politikai és az irodalmi köztudatban hol bosnyák, hol szerb, hol horvát. Még a mi lexikonjainkban is hol bosnyáknak, hol szerbnek, hol horvátnak írják. Műveinek nyelve a legtisztább szerb irodalmi nyelv, amelyben gyakoriak azok a régies, gyakran elavult szavak, amelyek több délszláv nyelvben ma is hazai nyelvemlékeknek számítanak. Mégis kétségtelen, hogy származása révén bosnyák, nyelve szerint szerb, bár a horvátok és olykor a szlovének is a magukénak vallják. A Jugoszláviát lerohanó németek természetesen ellenségnek tekintik. Letartóztatják, majd amikor elfoglalják Belgrádot is, oda internálják. Ez ugyan nem internálótábor, de a várost nem hagyhatja el, még sétálnia is csak az engedélyezett utcákon szabad. Örülhet, hogy élve úszhatja meg az életveszélyes helyzetet. Óvatos visszavonultságban is él, de nemcsak kivárja a haza felszabadulásával saját személyes felszabadulását is, hanem ezekben a nyomasztó években írja élete főműveit, azokat a háború után hamarosan világhíres, javarészt történelmi regényeket, amelyekért 1961-ben elnyeri a Nobel-díjat.

A háború után a jugoszláv királyságból szövetséges köztársaság lett. Nemcsak írónak-költőnek, de diplomatának is kiváló, ismét külügyi szolgálatba léphetne, alkalmasnak tartják nem egy politikai főhivatalra. Ő ugyan egy ideig még részt vesz a közéletben, a szövetségi „szkupstina" (nemzetgyűlés) képviselője, de jobban érdekli a tudományos élet: a szerb, a horvát, a szlovén tudományos akadémia tagja, s külföldi tudományos társaságok is tagjaik közé fogadják. Előbb országos tekintély, a Nobel-díjtól kezdve a világirodalom elismert alkotója.

Költőnek indult, majd novelláival és esszéivel szerzett mind nagyobb elismerést. Prózája világos, mindig izgalmasan érdekes, de prózastílusa is költői, példaképe a szép nyelvezetnek. Ilyen előzmények után egyre jobban közeledik a regényhez. Az első világsikerű történelmi regényeket a kényszerű hallgatás éveiben építi fel. Ezekkel lett világhírű. A háború után már fő műfaja a regény. Mestere a kor- és környezetábrázolásnak, s alakjai jellemzésének a lélektani megalapozottsága párját ritkító.

Krónikaszerűen nagy időket és korok társadalmi-lelki változásait ábrázoló első két regénye születésének és gyermekkorának a színhelyén játszódik, két boszniai kisvárosban: Visegrádon és Travnikban. Ezek a *„Híd a Drinán"* és a *„Travniki krónika"* (ez utóbbi először *„Vihar a völgy felett"* címen jelent meg magyarul). A fentieken kívül a később kelt *„Kisasszony"* és az *„Elátkozott udvar"* című regények a nagy életmű legismertebb, legtöbb nyelven, legtöbbször kiadott részei. Színvonalban azonban nem maradnak el a regények mögött novellái és elbeszéléssorozatai sem, és a szerbül olvasók szerint versei is a világirodalom nagyjai közé sorolják.

A terjedelmében is nagy életmű, amelyet élete 85 esztendeje alatt létrehozott, elsősorban mégis a négy jellemző regényt kell röviden bemutatni, hogy az olvasó valamiféle képet kapjon Ivo Andrić művészetéről.

A *„Híd a Drinán"-t* - mint a legtöbb magyarul is megjelent Andrić-művet - a szerb irodalom avatott szakértője, Csuka Zoltán fordította, magyarul is éreztetve a stílus szépségét, a nyelvezet gazdagságát. A történet a boszniai, Drina-parti Visegrádon játszódik. A folyó két partját köti össze az a karcsú, művészi ívelésű híd, amelyet még a XVII. században a török nagyvezír, Szokolovics Mehemed építtetett egy olasz építőművész tervei alapján. Andrićot már korábban izgatta ennek a műalkotásnak keletkezése és sorsa. *„A jeltelen híd"* című novellájában („A vezír elefántja" című elbeszéléskötetben) már felidézte a keletkezés és megvalósítás történetét. Már itt a maradandóság jelképe lett ez a híd. A nagy regényben azután az egész környék krónikájává tágult a történet: a boszniai nép megpróbáltatásának nyomon követése a török hódoltság korától az Osztrák-Magyar Monarchia emberöltőjéig. - Ez a hosszú idő művészien egységes történelemmé szerveződik. Szemléletesen ábrázolva a körülmények és az emberek változásait.

A *„Travniki krónika"* is nemzedékek sorsát ábrázolja 1806-tól 1914-ig. Nagyhatalmak küzdelme, tévhitek és téveszmék hullámzása, ahogy a történések módosítják a boszniaiak kisvárosi életét és létformáját. Olykor szatirikus képét is a kapjuk a világtörténelmi küzdelmeknek, valamint érdekes megfigyelések sorát arról, ahogy ezeknek híre és álhíre alakítja, torzítja a kisvárosi lakók tudatát.

A *„Kisasszony"* szűkebb távlatban ábrázolja a lélektorzító fösvénység természetét. *„Az elátkozott udvar"* Sztambulnak (vagyis Isztambulnak, illetve Konstantinápolynak) óriási börtöne, ahol a bűnözők és az ártatlanul odakerültek egymásnak mesélgetnek élményeikről, emlékeikről, hajdani történelmi eseményekről. Mint a régi keleti mesékben, egymásba áradnak a különböző történetek, az egymást követő korok.

Ivo Andrić nagy regényeinek központi témája az időtlenség. A regények - és az egész életmű - értéke is időtlen.

KUO MO-ZSO

(1892-1978)

Ez a közismert írói neve. Az eredeti, családi név: Kuo Kaj-csen. Sokak szerint a modern kínai költészet és tudomány egyik legfőbb alakja. Nálunk Európában és az európai kultúrával közeli kapcsolatban élő és virágzó amerikai, ausztráliai és az ázsiai és észak-afrikai mohamedán kultúrákban az alig-alig ismert kínai költészet mindiglen idegen volt és maradt, a világirodalom egészéből mégsem kihagyható. Hiszen Kínát földrajzi nagysága és népességének létszáma minden tekintetben nagyhatalommá teszi. Művészete, benne irodalma, történettudománya és régiségtana Európában alig jutott túl a szakmai ismertségen. Ha a kínai évezredekből egy-egy prózai mű eléggé érdekes lett is az európai vagy amerikai olvasók körében, általános érdeklődés sohasem ébredt a nagy múltú és sok értékű kínai irodalom iránt. Kuo Mo-zso viszonylagos világhírét és tekintélyét az irodalmi és a tudományos világban nem sokszínű életművének köszönheti, hanem politikai-társadalmi szerepének.

Eredetileg orvosnak készült, de érdeklődése hamarosan a történelem és a régiségtan felé fordult. Ezzel párhuzamosan keresni kezdte a különböző korszakok irodalmát. Huszonkét éves korában a fejlettebb japán egyetemeken bővítette ismereteit. Ott tanulta meg az angol, német és orosz nyelveket is. Ezek tették lehetővé, hogy fiatal korától számos világirodalmi klasszikus fordítója lehessen. Ott, Japánban fejlődik ki költői tehetsége. Az európai hagyományok ismeretében hangvétele, képalkotó módszere erősen romantikus. A költészetet öncélú művészetnek vallja, még akkor is, amikor már elragadják a haladó, sőt forradalmi eszmék. Ez Kínában nem különösség. Maga Mao Ce-tung, a kínai kommunizmus fő alakja is a politikamentes költészet híve. Világtörténelmi politikai szerepe évtizedeiben is mindvégig kecses kis költeményekben hódol az öncélú irodalmi szépségek előtt. - Az 1924-ben hazájába visszatérő Kuo Mo-zso találkozik az ottani kommunista mozgalommal. A forradalmárok körében már eleve népszerű. 1921-ben megjelent első verseskönyve, az *„Istennők”* máris a legjobbak közé sorolja a költőt, aki Japánból küldi haza gondosan csiszolt verseit. Otthon egymás után két újabb lírai kötete jelenik meg, a *„Váza”* és a *„Dárda”*. Ezekben a kötetekben, különösen a legromantikusabb hangvételű költeményekben megszólal a lelkesedés a forradalmi eszmék iránt. Időben párhuzamosan jelennek meg első történelmi és régiségtani tanulmányai. Közülük a gyakorlati pedagógia számára is fontosak a Kína ókorát kutató és feltáró, kifejezetten tudományos művek. Ekkor már állandó a kapcsolata Mao Ce-tunggal és a kommunista mozgalommal, részt vesz a „nagy menetelés”-ben. Az élete is veszélybe kerül. Megint Japánba költözik, most már emigránsként. Ott él kilenc évig. Sokat fordít klasszikus költőket és írókat, s fordításait hazaküldi a kínai kiadóknak. Megírja több kötetes önéletrajzát. Ez regényesen érdekes olvasmány és hiteles kordokumentum. Ír néhány hazafias-forradalmi hangú történelmi drámát is. Ezeket később, amikor már hazatérhet, gyakran játsszák kínai színházakban.

1949-től kezdve a kínai szellemi élet főhivatalnoka: a „Kínai Írók és Művészek Összkínai Szövetségé”-nek elnöke, majd a „Kínai Tudományos Akadémiá”-nak is az elnöke. Számos nemzetközi tudományos és művészeti társaságnak elnöke vagy alelnöke. Közben szakadatlanul dolgozik, tanulmányozza a múltat, tanulmányokat ír hol irodalomtörténeti, hol régiségtani témakörből. 1972-ben, nyolcvanéves korában jelenik meg két klasszikus kínai költőről, Li Póról és Tu Furól szóló nagy terjedelmű elemző tanulmánya.

Ahol a nagyvilágban képviselni kell a kínai kultúrát, ott diplomáciai feladattal Kuo Mo-zso van jelen. Mindig érdekesen, hatásosan tud felszólalni a szükségtől függően németül, angolul, oroszul vagy japánul. Szerte a világon a műveltebb körökben mindenki ismeri a nevét: azok is, akik egyetlen művét sem ismerik. Pedig magyarra is lefordított *„Csü Jüan”* című történelmi drámája, valamint *„Ifjúkor”* és *„Egyetemi éveim”* című önéletírása tényleg élvezetes olvasmány.

MIROSLAV KRLEŽA

(1893-1981)

Aligha tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy ő a nagy múltú horvát irodalomnak legalábbis az egyik legnagyobb költője, írója, drámaszerzője és esszéírója. Túl kalandos, változatos kezdetek után már életében klasszikusnak számított. Egyformán anyanyelvi szinten tudott horvátul, magyarul, németül, de írt, olvasott, beszélt franciául és oroszul is. Műveltsége elképesztő volt: egyaránt otthonos az irodalom és művészet világában, a természettudományokban, filozófiában, a klasszikus kultúra történetében. És úgy indult, hogy katonatisztnek készült, és Kaposvárott volt tüzérhadnagy, amikor kitört az első világháború. Horvátország, akkori nevén Horvát-Szlavónia „társország" címen Magyarországhoz tartozott, tehát része volt az Osztrák-Magyar Monarchiának. A horvát fiatalember Pécsett járt katonaiskolába, és a budapesti Ludovika Akadémián avatták az osztrák-magyar közös hadsereg tisztjévé. Közben már volt némi botrány körülötte. Az 1912-es balkáni háború idején átszökött szerb katonának. A szerbek azonban gyanús alaknak tartották és visszatoloncolták. Itthon fegyelmit kapott és megfosztották rangjától, de amikor közeledett az első világháború, visszakapta a rangját és hamarosan Galíciába küldték a tűzvonalba. Egy ideig a Kárpátokban szolgált, majd Zágrábba helyezték.

Ott érte a háború vége, az SHS (Szerb-Horvát-Szlovén) királyság megalakulása, az egyesült új délszláv állam, amely hamarosan Jugoszláv Királyságra változtatta a nevét. Ekkor már versei ismertek voltak. Hátat fordított a katonaságnak, minden háborút gyalázatosnak tartott, kizárólag író, újságíró, színpadi szerző akart lenni. Ifjúkorában gyakran járt Budapesten, a haladó magyar költészet és irodalomszemlélet döntően hatott rá. A magyar úri társadalmat ellenségének tudta, de Ady és a Nyugat írói-költői eszményképei voltak. A Galilei-társaság és főleg Jászi Oszkár alapozta meg politikai világnézetét. A háború és a háború utáni évek költészetét saját fejlődése első korszakának tudta. 1933-ban *„Szimfóniák"* címen jelentek meg gyűjteményes kötetben ezeknek az éveknek költeményei. Ugyanakkor *„Az én háborús költészetem"* címen esszét írt saját irodalmi magatartásának jellemzésére. Ebben múltnak, előzménynek mondja addigi műveinek szellemét, a reménytelenség és halál vallomásainak. Innét kezdve új hang, pontosabban új hangok jellemzik irodalmi munkásságát. Közben döntő élmény volt számára 1925-ben moszkvai látogatása. Lenin ekkor már halott, és ő kezdeti korszakában ismeri meg Sztálin személyi kultuszát. Alighanem ő az első, aki felismeri, hogy a szocialista eszme hamis útra tévedt. A sokkal későbbi, a második világháború utáni Jugoszlávia egyszerre szovjetellenes, de nem kapitalista álláspontjának ő a legkorábbi kifejezője. A királyi Jugoszláviában természetesen gyanús alak, egymás után különböző lapokat és folyóiratokat szerkeszt. Ezek egy részét betiltják, másik részük a semmibe fut. Ő egyszerre gyanús alak és egyre tiszteltebb költő, író, színpadi szerző. Jól ismeri az orosz klasszikusokat is, de stílusára, szempontjaira döntő hatással a magyar, az osztrák és a francia irodalom van. A császári Ausztriát, a király nélküli királyi Magyarországot, a háborúban győztes francia nacionalizmust egyaránt elveti, de Ady, Rilke, Apollinaire költészete esztétikai eszmény a számára.

A Jugoszláv Királyság nem szereti, de tiszteli. A második világháború idején született fasiszta horvát állam (Ante Pavelic rémuralma) ellenségének tudja és betiltja, máglyán égeti a könyveit. Őt magát könyve kiadójával együtt letartóztatják, s börtönben, de szerencsére élve éri meg a háború utáni, a Tito irányította Jugoszláviát. Itt már élő klasszikusként veszik tudomásul. És még mindig van egy egész emberöltője (1945-1981-ig), hogy a horvát irodalom tagadhatatlanul legnagyobb alakja legyen. Ezekben az években ő és a szerb Ivo

Andrić a jugoszláv irodalom legvilágirodalmibb, mindenütt elismert és nagyrabecsültebb alakja. - 88 éves korában bekövetkezett haláláig szakadatlanul dolgozott. Volt gyanús, volt üldözött, volt megtűrt és volt hosszú ideig ünnepelt. De történt vele és körülötte bármi, ő írt: verset, regényt, drámát, esszét. Életműve szinte áttekinthetetlen.

Esztétikája és világnézete művészi összesítése a XX. század leghumanistább eszméinek. Stílusában egyesül a romantikus és a realista hagyomány az expresszionizmussal, olykor a szürrealizmussal, stílusában klasszicizmus és avantgárd törekvések párosulnak. Világnézetében a feltétlen demokratizmus ötvöződik azzal a szocializmussal, amely tudatosan elkülönül a szovjet bolsevizmustól, és úgy liberális, hogy távol tartja magát a kapitalizmus gátlástalan önzésétől. A finom, hangulatos szerelmi költészettől a kíméletlen szatíráig, a múltidézéstől a jelen bírálatáig terjed.

Költői fő műve alighanem az 1936-ban megjelent *„Petrica Kerembuch balladája”* című költeménysorozat, amely szemléletes képekben idézi a horvát múlt évszázadait. (Valamiképpen rokonságban Arany János balladáival.) - Fő műve azonban az évtizedekig alakuló, sajátságos Glembay-sorozat. Ez külön-külön is önálló, 3 dráma és 11 kisregény hatalmas, összefüggő sorozata. Krleža legfontosabb témavilágának, a horvát polgárság létének és hanyatlásának ábrázolása. Családregény, amelynek csomópontjait a szerző drámákban fejezi ki. A különböző jellemtípusok, a nemzedékek útján kibontakozó más-más helyzetek, kapcsolatok, ellentétek szemléletes megjelenítése. - A prózában is sokszor költői, a költészetben is gyakran aprólékosan naturalista író bravúros alkotása ez a próza-dráma ciklus. Műfajvegyítésével olyan egyedi jelenség, amely sajátos eredménye az európai műfajtörténetnek.

Krleža gyakran járt Budapesten, szeretett elüldögélni a budapesti Belvárosi Kávéházban, feketekávé és konyak mellett elbeszélgetni magyar írókkal, költőkkel. Meglepően jól ismerte a kortárs magyar irodalom verseit, regényeit, színdarabjait. Derűs, olykor kifejezetten humoros beszélgetésekben lepte meg magyar kortársait, milyen jól ismeri őket. És ha rákérdeztek, szerény mosollyal vallotta, hogy ugyanilyen otthonos a kortárs francia, német és orosz irodalomban, irodalmi problémákban is. Nem csoda, hogy élete végső harmadában ő volt a különböző tematikájú jugoszláv lexikonok főszerkesztője. Mert még erre is ráért. Megesett, hogy kávéházi asztalánál együtt üldögélt magyar, osztrák és szlovák író - és magyarul beszélgettek... hiszen valamennyien egykor Kaposvárott voltak tüzértisztek.

JEAN-PAUL SARTRE

(1905-1980)

A XX. század második felének alighanem ő volt a legnagyobb hatású írója. Azoknak a gondolatvilágát is befolyásolta, akik nem értettek vele egyet. Regényeit, drámáit azok is nagyra tartották, akik nem hitték el, sőt indulatosan tagadták filozófiáját. De a filozófiatörténetben fordulatot, új korszakot jelentett a megjelenése. Az egzisztencialista bölcseleti magatartást ő találta ki, és tőle vették át azok is, akik elkülönültek tőle, sőt olykor egyenest szembenálltak vele. Hiszen az ő megjelenése óta van materialista és idealista egzisztencializmus, van vallásos és ateista egzisztencializmus. Ezeket mégis összeköti az a szempont, hogy az élet egészét, a maradandó és a változó mozzanatokat egységben látják.

A kapitalizmus indulatos bírálója, a polgári magatartás tagadója volt anélkül, hogy szocialista lett volna. De a szocialisták is, akárcsak ő - bár más meggondolások alapján - a kapitalizmus és a burzsoázia ellenfelei voltak. Ő pedig úgy vélte, hogy „aki az ellenségem ellensége, az az én szövetségesem". - Ezért olykor a bolsevizmus, a Szovjetunió szövetségeseként állt ki harcosan, holott riasztotta a sztálini politika és gyakorlat. De akik elméletben szemben álltak vele, azokat is elragadták regényei és drámái. Máskor olyanok, akik mint egzisztencialisták filozófiai harcostársai voltak, szembekerültek vele tüntető szovjet-rokonszenve miatt. Mint a nála talán nem is jelentéktelenebb írók, például Albert Camus.

Életútjából és műveinek sorából meg lehetne írni az európai történelem és benne az európai irodalom útját és módosulatait a második világháborútól a 70-es évek végéig. Ez az életút csak akkor érthető és átélhető, ha végigolvassuk regényeinek és drámáinak sorát, a emellett megismerjük filozófiai műveinek nagy hatású gondolatvilágát.

Apját kisgyermekkorában elvesztette, fiatal, művelt anyja és anyai nagyapja irodalmi és filozófiai érdeklődésű körében nevelkedett szenvedélyes olvasóemberré. Saját vallomásaiban és folytonos szerelme, Simone de Beauvoire emlékezései tanúsítják, hogy nem tudott betelni a klasszikusokkal, az ókori görögöktől kezdve a legmodernebbekig. De párhuzamosan játékosan kedvelte a ponyvákat is, a bűnügyi kalandoktól a pornográfiáig. - Anyja új házassága ugyanúgy megrázta, mint az az élmény, hogy tükörbe nézve csúnya férfinak tartotta magát. Serdülőkorától kezdve ezért volt feszült viszonya otthonával, hajszolta a nőket, léha, de művelt ifjak közt talált társaságra. Közben már készült az írói életformára. Novelláit hamar kezdték közölni a folyóiratok. Közben is folyton tanult, a legszínvonalasabb francia főiskolának, az „École normale superieure"-nek volt igen jó minősítésű hallgatója. A görög klasszikusokat, köztük a nagy filozófusokat eredetiben olvasta, s mellettük ugyanolyan otthonos lett a német filozófusok sok árnyalatú világában. Német ösztöndíjat is szerzett egy évig a berlini egyetemen. Amikor visszatért Párizsba, már készítette első nagy regényét, amelynek akkor *„Melancholia"* címet adta. Ma már érthetetlen módon a nagy hírű Gallimard kiadó visszautasította, hogy két évvel később (1938-ban) mégis kiadja *„Undor"* címen. Ez azonnal sikeres lett, de egyelőre csak írók, értelmiségiek körében, hogy majd a háború után - 1945-től kezdve - világirodalmi szenzáció legyen. Hamarosan megjelent *„A fal"* című novelláskötete, jó néhány nagy hatású történettel, köztük az *„Egy vezér gyermekkora"* című, a fasizmus lélektanát leleplező kis remekművel.

Már ebben a háború előtti korban megtalálja életformáját, amikor egy este, kávéházi társaságban találkozik Simone de Beauvoire-ral. A hamarosan nagy hírű írónő ugyanúgy elidegenedett nagyon előkelő családjától, mint Sartre a maga polgári-értelmiségi otthonától. Ettől kezdve egy pillanatig sem szakadnak el egymástól, akkor sem, ha fizikailag távol

vannak a közös otthontól. De nem házasodnak össze, fennen hirdetik a szabad élettársi viszonyt, idővel szinte divat lesz világszerte rájuk hivatkozni a formalitás nélküli testi-lelki összetartozás mintájaként.

Már a háború kezdetén behívják katonának, és hamarosan német hadifogságba kerül. 1941-ben, amikor a németek megszállták Franciaország nagy részét, a hadifoglyok egy részét hazaengedik. Megint Párizsban, megint Simone-nal élhet. Hamar bekapcsolódik az ellenállási mozgalomba, persze titokban. Közben megírja *„A lét és a semmi”* című filozófiai tanulmányát, amely 1943-ban meg is jelenik. Innét szokták számítani az egzisztencializmus filozófiatörténeti kezdetét. Nevezetes alaptétele, hogy az ember beledobódik a semmibe, létének - az egzisztenciának - eleve nincs célja és értelme. A gondolkodó lénynek azonban megvan a lehetősége, hogy tartalmat, lényeget - esszenciát - adjon létezésének. Ezt így persze csak a vallástalan egzisztencialisták fogadhatják el, de azt a lehetőséget, hogy ki-ki képes saját létéből felismerni és kifejleszteni élettartalmát és életcélját, a legkülönbözőbb hitű és metafizikájú gondolkodók is magukévá teszik. Éppen ez köti össze valamennyi egzisztencialistát a vallásos Jasperstől a világnézeti különbségeket közömbösen tekintő - vagy olykor ingadozó - Heideggerig.

Attól kezdve, hogy a német hadifogságból hazatérhetett, egyértelműen fasisztaellenes, politikailag baloldali. Ez a baloldaliság mindenekelőtt az indulatos kapitalistaellenességben nyilvánul meg. Ez viszi egyre közelebb a szocializmushoz. A marxizmussal nem tud azonosulni. Egyik legérdekesebb filozófiai művében, *„A dialektikus ész kritikájá”*-ban érdekes elemzéssel cáfolja a dialektikus materializmust, tagadja a történelmi materializmust is, hiszen filozófiája hitet tesz a szabad akarat mellett. Viszont oly mértékben áll szemben a polgári világnézetekkel, az elnyomás és kizsákmányolás minden lehetőségével, hogy szövetségesének tudja a szocializmust is. Ez odáig viszi, hogy pártol minden szabadságtörekvést. Kezdetben igyekszik rokonszenvet ébreszteni a Szovjetunió iránt is. Ez állítja szembe barátjával és harcostársával, a nem kevésbé kitűnő íróval, Albert Camus-val. - Ezt a kort és ezt a kört legérdekesebben Simone de Beauvoire ábrázolja *„A mandarinok”* című regényében. Ebben a felvonultatott személyek igen nagy pontossággal és olykor kíméletlen hitelességgel - csak éppen más-más nevekkel Sartre-ot, Camus-t és magát az írónőt mutatják be.

Sartre a háború utáni években lelkesen és lelkesítve veti magát a közéletbe, a gyakorlati politikába. Ugyanúgy áll a diákmozgalmak mellé, ahogy vitairatokban pártolta Fidel Castro kubai mozgalmát. Politikai magatartását azonban némiképp módosítja, amikor megismeri a bolsevizmus sztálini gyakorlatát. Ettől kezdve a szocializmus úgy válik nála eszménnyé, hogy elválasztja a szocializmus egyelőre megvalósított gyakorlatától. - Ez az egyszerre olykor kommunistának vallott politikai világnézet és a Szovjetunió éles kritikája teremti azt a sajátos helyzetet, hogy jobbról és balról egyaránt bírálják. - De akik bírálják, azok is elismerik írói nagyságát. Nagyra tartott prózája mellett még sikeresebbek drámái. Már a 40-es évek elején megírta a görög mitológiai tárgyú *„Legyek”* című játékát. A háború utáni években egymás után a *„Zárt tárgyalás”*-t majd a *„Tisztességtudó utcalány”*-t. Mindkettő a polgári erkölcsök hazugságairól szól. Azután a *„Temetetlen holtak”*-at és a *„Piszkos kezek”*-et. Ezekben a gyilkos erővel tovább élő múlt a kemény bírálat tárgya. Legkitűnőbb drámai műve *„Az ördög és a jóisten”*. - Ez a történelmi dráma a német parasztháborúban játszódik, hőse Goetz, a zsoldosvezér (ugyanaz, akiről a fiatal Goethe *„Götz von Berlichingen”* című indulatos drámáját írta.) - Sartre-nál Goetz felismeri, hogy az ördögöt, a gonoszságot szolgálta, ezt jóvá akarja tenni, s Isten oldalára áll, hogy a jót szolgálja. De akárhol áll, mindegyik eszme a rosszat, a gonoszságot szolgálja.

Ezeknek a drámáknak eszmei, gyakran filozófiai tartalma szemléletes jellemek izgalmasan érdekes történetein keresztül hat az olvasóra.

Utolsó éveiben sokat betegeskedett, de nem akarta elhagyni magát, még a diákfelvonulásoknak is az élére állt.

Óriási életművet hagyott hátra. Regényei, drámái, filozófiai művei, irodalomtörténeti esszéi, kritikái, vitairatai a modern francia irodalom egyik legmagasabb csúcsát jelentik.

MAX FRISCH

(1911-1991)

Svájc többnyelvű ország, többnyelvű irodalma van. A területe és lakóinak lélekszáma szerint igen kis államnak mind a négy hivatalosan elismert államnyelve a középkor óta fejlett irodalmat tudott létrehozni. Az ország lakóinak mintegy háromnegyed része németül beszél. A rétoromán (romans) nyelvű lakosság alig két százalék, de ennek is ugyanolyan színvonalú kultúrája van, mint a nyugati francia nyelvű vagy a déli olasz nyelvű vidékeknek. A francia és az olasz rész nyelve nem - vagy csak alig - különbözik a franciaországi francia vagy az olaszországi olasz beszélt nyelvtől, a svájci német nyelvjárás - a Schwitzerdyttsch, kiejtése szerint „sviccerdüccs" - sokak szerint nem azonos az irodalmi némettel, hanem egy másik germán-nyelv, mint a holland vagy a skandináv nyelvek. Dürrenmatt szerint a több tájszólásra tagolódó svájci-német az anyanyelv, a Luther bibliafordítása óta irodalmi nyelvnek számító „Hochdeutsh" (a nyelvtudomány műszavával: újfelnémet) az apanyelv. A svájci-német írók azonban tudatosan német írók, akik már a XVIII. század óta otthon a svájci tájnyelven beszélnek, de műveiket irodalmi németséggel írják. Az iskolában minden svájci megtanulja a „Hochdeutsch"-ot, az újságok egy része ezen a nyelven készül, a szépirodalom legjelesebb műveit is „újfelnémetül" fogalmazzák. Ezek a svájci írók azután bele is sorolódnak a német irodalom egészébe. A XIX. század olyan jelentékeny regényírói, mint Gottfried Keller és Conrad Ferdinand Meyer, vagy a XX. század világhíresei, Dürrenmatt és Max Frisch művei a német irodalom egészének klasszikusai, miközben a szerzők odahaza svájci tájszólásokon beszélnek a magánéletükben. Az elődeik és kortársaik körében legjelentékenyebb svájci írók tehát a német irodalom egészének remekírói. Dürrenmatt mellett a leghíresebb és legfontosabb az a Max Frisch, aki életének 80 éve alatt drámák s regények sikerei mellett az építőművészetben is jelentőset alkotott. Olyan drámái, mint az *„És a holtak újra énekelnek"* meg a *„Biedermann és a gyújtogatók",* olyan regényei, mint a *„Stiller",* a *„Homo Faber"* vagy a *„Ganteibein legyen a nevem"* az utóbbi fél évszázad legjelentékenyebb és legsikeresebb irodalmi művei közé tartoznak.

Egy neves építészmérnök-építőművész fia volt. Otthon szinte belenevelődött az irodalmi és művészeti kultúrába. Apja eleve építésznek szánta, őt azonban már gimnazista korától az irodalom és főleg a drámairodalom izgatta. 16 éves fővel drámát írt, amelyet tiszteletteljes levéllel elküldött Reinhardtnak, a legnevesebb rendezőnek. Az szívélyes válaszban méltatta a diákfiú tehetségét, előre jó jövendőt ígért neki, és elmagyarázta, hogy tehetséget mutató kísérlete miért nem alkalmas még színházi előadásra. A fiú tanult a szakszerű magyarázatból. Tovább kísérletezett, de kellő szigorral ítélte meg kezdeti eredményeit. Közben elvégezte a műszaki egyetemet, és építészmérnöki diplomával egyelőre az apai utat folytatta. Hamarosan egy pályázaton első díjat is nyert. De 1938-ban (27 éves korában) egy prózai művével elnyerte a legnagyobb irodalmi díjat, a Conrad Ferdinand Meyer nevével fémjelzett irodalmi elismerést. Ettől kezdve az irodalmat tartotta fő hivatásának. A világháborúból Svájc szerencsésen kimaradt, de éberen ügyelt is rá, hogy kimaradjon: fejlesztette határőrségét, és Frisch is egy ideig a határőrségnél teljesített katonai szolgálatot.

Szorongva figyelte a világméretűvé terjedt vérontást. Humanista érzelemmel, demokrata meggyőződéssel eleve gyűlölte a fasizmust, elrémítette a horogkereszt népirtásba torkolló fajelmélete. De a háborúba kényszerített német kisembereket ugyanolyan áldozatoknak tudta, mint ellenfeleiket. Egyértelműen állt a Hitler ellen szövetkezett és végül győztes hatalmak mellett. Az amerikai kapitalizmus azonban ugyanolyan távol állt tőle, mint a szovjet bolsevizmus. Meg volt győződve, hogy a tragédiákba sodort magánembereknek minden

politikai rendszer idegen. Tragédiájuk azonban közös gyász a véletlenül életben maradottak számára is. Ezt fogalmazta meg és fejezte be a háború végére *„És a holtak újra énekelnek”* című drámájában. Ezt a színjátékot műfajilag „requiem”-nek nevezte. Dramaturgiai jellege szerint ez a középkori „moralitás-játékok” módszerét folytatja. Személyei jelképes alakok, fogalommá vált halottak. A főszereplők vétlenül és értelmetlenül elpusztított katonák: Tom, Hans és Iván - egy amerikai, egy német és egy orosz fiú. Körülöttük a halottak kórusa. Feszült, megragadó, emelkedett szellemű vád minden gyilkos eszme és minden háború ellen. - Már ennél a remekműnél világos, hogy stilisztikailag, a szerkesztés szempontjából Bertolt Brecht és Thorton Wilder drámái voltak hatással rá. Nem utánozza őket, de Brechttől az elidegenítő módszert, Wildertől a narrátor szerepeltetését örökségként elfogadja. (Ezek persze úgy örökségek, hogy mind a két mester idősebb kortársa).

Az azonnal nagy sikerű mű 1945-ben jelenik meg, két év múlva már csehül, majd hamarosan szinte minden európai és Amerikában honos nyelven játsszák. Nálunk 1958-ban mutatják be. 1958-ban elkészül következő, még ennél is sikeresebb tragikomikus játéka, a *„Biedermann és a gyújtogatók”*. Ez is szimbolikus színpadi mű, ezúttal a beijedt, gyáva kispolgárról. Biedermann (a moralitásokból ismert Jedermann, a testet öltött általános emberi) paródiája. Biedermann úgy fél az emberiséget fenyegető gyújtogatóktól, hogy igyekszik kedvesnek lenni hozzájuk, még házába is befogadja őket, remélve, hogy majd az általános tűzvészben ő megmenekülhet. A komor cselekmény szinte bohózatos feldolgozása ókori és középkori színpadi lehetőségeket nyújt a szerepekhez. A cselekményt például *„Tűzoltók kórusa”* kíséri.

E két színjátékkal világhíres lett. Elvárták a folytatást, és ő képes volt egyre jelentékenyebb, izgalmasabb, mindig jelképes színpadi műveket alkotni. Ezek közül a legjelentékenyebb az *„Andorra”* című. Ez is moralitás-játék. Alakjai, színhelyei elvonatkoztatottak, főszereplői a „Férfi” és a „Nő”. A többi szerep testet öltött fogalom. Témája a fajgyűlölet irtóztató és mindenkire káros embertelensége. Az évszázad egyik legkitűnőbb humanista színpadi műve.

Már a földkerekség egész irodalmi élete tudomásul vette, hogy a kor nagyon jelentékeny drámaírója, amikor egymás után több regénnyel jelezte, hogy milyen mestere a szépprózának is. Ezekben, főleg a már korán, 1954-ben írt *„Stiller”*-ben, de a későbbiekben is az egzisztencialista filozófia fő problémája, a személyiség kettős arculata a központi téma. Elvont, filozófiai témák, de a cselekményük konkrét, jellemeik ismert típusok. És olvasmányként érdekesek, igazi olvasmányos történetek.

Max Frisch egyszerre volt kitűnő író és jelentékeny építész. 1945-től - 34 éves korától - híres, hamarosan világhíres. Népszerűsége, elismertsége haláláig - 80 éves koráig - mit sem lankadt. Életműve alighanem maradandó fejezete az irodalomtörténetnek.

ALBERT CAMUS

(1913-1960)

Algériában született, apja francia földműves volt, anyja írástudatlan spanyol asszony. Az afrikai gyermekkor nyomorúságos életkörülmények közt telt el, mégis úgy emlékezett vissza ezekre az évekre, mint a derű aranykorára. Alig íratták be a kisiskolába, hogy valami keveset mégis tanuljon, egyszerre kitágult körülötte a világ. Olyan feltűnően értelmes, a tanulást szenvedélyesen szerető fiúnak bizonyult, hogy tanítói, majd az iskola vezetői mindent elkövettek, hogy tandíjmentességgel, ösztöndíjakkal segítsék. Még ott, Algírban jutott el az egyetemig. Szeretett volna sportolni, de korán szerzett tüdőbaja gyakran még a tanulásban is akadályozta, nemhogy a nagy testi megerőltetést kívánó sportokban. Mire azonban az egyetemig érkezett, rendkívül művelt fiatalembernek számított. A professzorok egyenest elvárták, hogy a filozófia szakot végezze el. De kiújuló betegsége és nem utolsósorban az otthoni szegénység megakadályozta, hogy eljusson a bölcsészdiplomáig. Később, már Párizsban a kellemetlen barát, irodalmi vetélytárs, később politikai ellenfél, Sartre nem is tartotta képzett filozófusnak, afféle műkedvelő okoskodónak mondotta, habár mindvégig elismerte prózaírói és drámaszerzői tehetségét. Filozófiai műveit - a *„Sziszüfosz mítoszá”*-t és *„A lázadó ember”*-t nemcsak dilettáns munkáknak ítélte, de egyenest káros hatásúnak. Ebben egyébként sokan osztoztak Sartre véleményével.

Ifjúkorától izgatta a színházművészet és a drámairodalom. Már Algériában részt vesz műkedvelő társaságok tevékenységében. Maga is játszik, jó színésznek is bizonyul. A harmincas években azután Franciaországban él. Egy ideig szocialistának tudja magát, baloldali lapokba ír érdekes cikkeket. 1934-ben tagja lesz a Francia Kommunista Pártnak, de hamar elidegenedik a gyakorlati politikától, 1937-ben ki is lép a pártból. Ennek fő oka, hogy tudomást szerez a szovjet bolsevikok rémtetteiről, és a bolsevik gyakorlatot azonosítja a kommunista eszmével. Közben novelláival kezd ismert író lenni. Hősei keresik a lét értelmét és saját azonosságukat. Ezek a kibontakozó egzisztencialista filozófia fő problémái. És már készíti első remekművét, a *„Közöny”* című regényt, amely csak 1942-ben jelenik meg. Ekkor már itt a német veszedelem. Hitler seregei megszállják Franciaország nagy részét. Camus is kiveszi részét az ellenállási mozgalomból. Ez időben barátkozik össze Sartre-ral. Harcostársak, a háború után egy ideig úgy tűnik, hogy eszmetársak. Rövidesen azonban sor kerül az indulatos szakításra. Igaz, Sartre is erős kritikával szemléli a Szovjetunió politikáját, mégis a kapitalizmus elleni küzdelemben szövetségesnek tekinti a kommunizmus szovjet formáját is. Ez politikai és egyben emberi szakítást kényszerít a két jelentékeny íróra. Ekkor az irodalmi közvélemény már az egzisztencializmus két legnagyobb alakjának tekinti őket. Simone de Beauvoir, a kitűnő írónő, aki Sartre élettársa, de Camusnak is igen jó barátja, érdekesen és szemléletesen ábrázolja a két nagy tehetségű író egyéniségét *„Mandarinok”* című kulcsregényében. Másmás néven mutatja be az ismert alakokat, köztük önmagát is, de az olvasók nagy része azonnal felismerte, kikről van szó.

Camus regényei már nemcsak Franciaországban, hanem a nagyvilág olvasói között is egyre népszerűbbek. 1947-ben jelenik meg legsikeresebb - és alighanem legjobb - regénye, a *„Pestis”*. Ebben egy kitalált város egy rémületes járvány következtében vesztegzár alá kerül. A kényszerűen összezárt emberek társadalma szélsőséges helyzetekben mutatja fel az emberi kapcsolatok lehetőségeit.

Közben mindhalálig kiadói lektor, nevezetes irodalmi szakértő. A drámák világát pedig sohase hagyja el. Számos színjátékot fordít, olykor átdolgoz. Például spanyol klasszikus remekműveket. Gyakran híres regényeket dramatizál, például Faulkner *„Requiem egy apácáért”* című elbeszélését és Dosztojevszkij *„Ördögök”* című művét.

Eközben írja saját drámáit. Mindig hatásos darabok. Alighanem a legkitűnőbb ezek közt a *„Caligula”* című történelmi-lélektani játék a szeszélyességéről és kegyetlenségéről hírhedett római császárról.

A betegségek újra meg újra rátörnek, de keményen harcban áll a testi gyöngeségekkel. Erőlteti a sportot, amely egyáltalán nem tesz jót neki. Amikor megkapja a Nobel-díjat, azt hirdeti, hogy ezt még nem elismerésnek, hanem előlegezésnek és biztatásnak tekinti. A díjjal járó nagy pénzből egy kitűnő, nagy teljesítményű autót vásárol. Ezzel addig száguldozik esetlenül az országutakon, míg nekimegy egy útszéli fának és azonnal meghal. 47 éves volt. Az irodalmi közvélemény a kor egyik legnagyobb írójának tekintette.